

ZÁDOR-RADOS

*A klasszicizmus építészet
Magyarországon*

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KIADÁSA

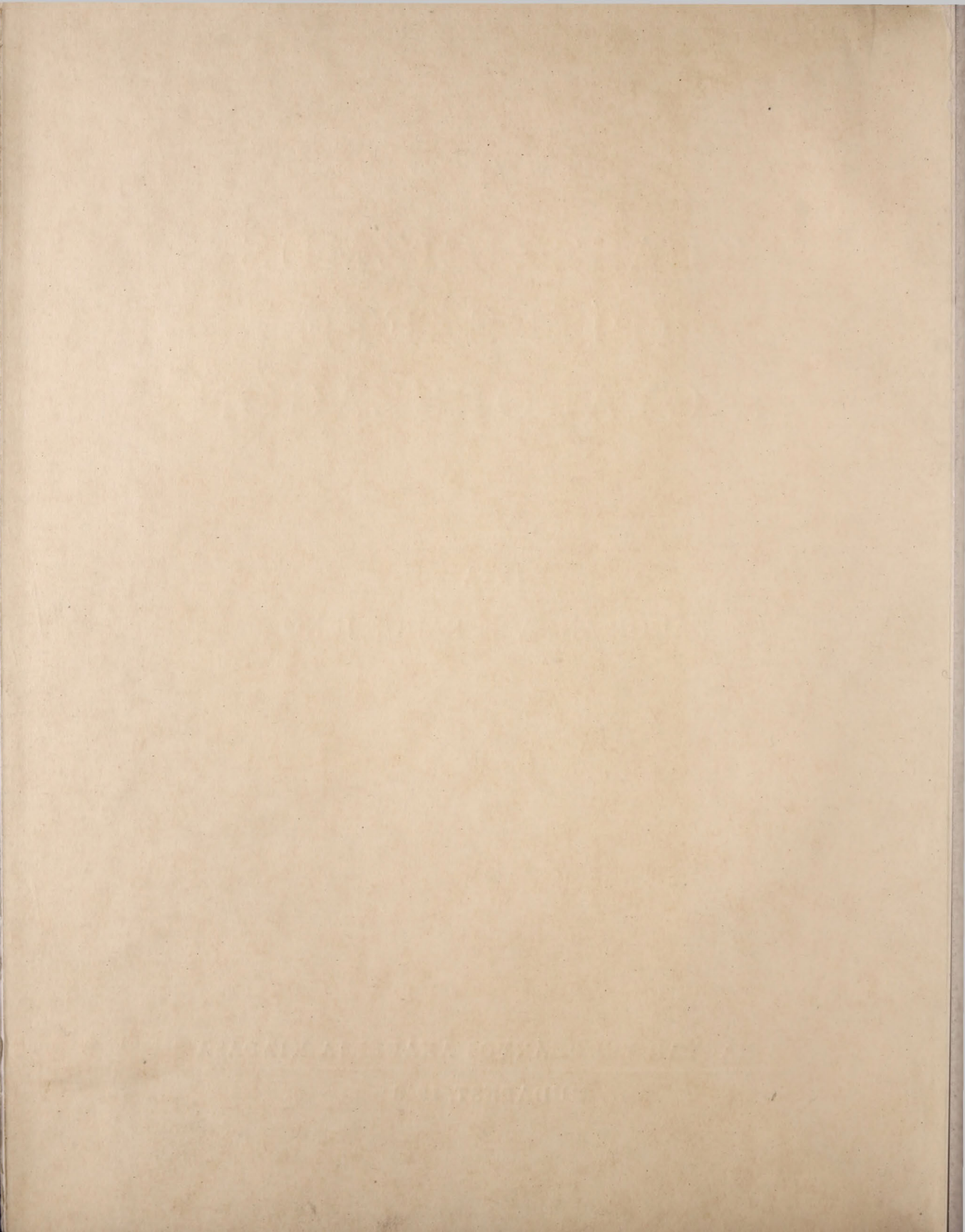
A
KLASSZICIZMUS
ÉPÍTÉSZETE
MAGYARORSZÁGON

ÍRTA

ZÁDOR ANNA ÉS RADOS JENŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

BUDAPEST, 1943

A
KLASSZICIZMUS
ÉPÍTÉSZETE
MAGYARORSZÁGON

A KLASSZICIZMUS
É P Í T É S Z E T E
MAGYARORSZÁGON

ZÁBOR ANNA ÉS RÁDOS JENŐ

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIÁK KIADÁSA

BUDAPEST, 1974

MAGYARORSZÁGON
ÉPÍTÉSZE
A KLASSZICIZMUS

A
KLASSZICIZMUS
ÉPÍTÉSZETE
MAGYARORSZÁGON

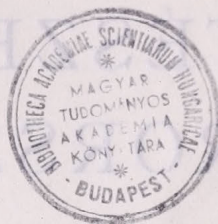
ÍRTA

ZÁDOR ANNA ÉS RADOS JENŐ

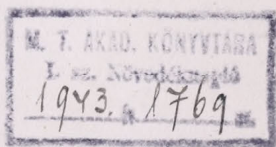
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

BUDAPEST, 1943

107457

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
« BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI »
PÁLYADÍJÁVAL KITÜNTETETT MŰ

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

E L Ő S Z Ó

E munka a Magyar Tudományos Akadémia 1933-ban hirdetett pályázatának köszönhető, amelynek eredményeként a szerzők megbízást kaptak A KLASSZICIZMUS ÉPÍTÉSZE MAGYARORSZÁGON c. mű megírására. A bíráló bizottság határozata szerint Zádor Anna feladata volt a kor művészettörténeti, Rados Jenőé pedig annak építészeti feldolgozása. E felosztás a szerzők munkáját nem könnyíthette meg, mert helyenként a két szempont elkülönítése alig volt lehetséges és így egyes adatok ismétlése elkerülhetetlenné vált.

Az összefoglalás egyöntetű munkájának egyébként is szinte leküzdhetetlen akadályai voltak. A klasszicizmus korára vonatkozó eddigi anyaggyűjtés igen vegyes értékű. Egyes kitűnően feldolgozott részletek mellett nagy területek maradtak szinte érintetlenül. E hiányokat a szerzők rendkívül nehéz körülmények között folytatott kutatással sem tudták minden esetben pótolni, annál kevésbbé, mert a kor emlékeinek jelentős hányada tudományos feldolgozásban még név szerint sem szerepel. Súlyosbította a munkát az a körülmény is, hogy az ország nagy területének megszállása következtében a levéltári anyag egy részéhez egyáltalán nem lehetett hozzáférni, továbbá az, hogy a szükséges képanyag teljesen hiányzott. Így e mű nem is érhetette el a feldolgozásnak azt az egyenletességét, amelyre a szerzők törekedtek, bár számoltak azzal, hogy első összefoglaló kísérletnél ez amúgy is jóformán lehetetlen. Külön nehézséget jelentettek a sokszor igen kedvezőtlen körülmények között készült fényképfelvételek, amelyeknek esetleg szükséges megismétlésére legtöbbször nem nyílt alkalom.

Nem mulaszthatjuk el, hogy ehelyütt is hálás köszönetünket fejezzük ki mindazoknak a hivatalos és magánszemélyeknek, akik segítségünkre voltak nehéz munkánkban; de nem hagyhatjuk említés nélkül azt sem, hogy megnemértés és nemtörődömség számos esetben fokozta kutatásunk amúgy is súlyos akadályait. Külön köszönet illeti a Magyar Tudományos Akadémia megértő áldozatkészsége mellett Budapest Székesfőváros Tanácsát, amely anyagi támogatásával e mű megjelenését lehetővé tette.

A XIX. század első fele magyar építészetének feldolgozását e munka kíséri meg első ízben. Legfőbb feladatunknak éreztük, hogy az emlékek lehető nagyszámú bemutatása és rendszerezése mellett a magyar klasszicizmus építészetének sajátos jellegét és az európai művészet egészében elfoglalt helyét megvilágítsuk. Hogy célunkat mennyire értük el: bírálóink fogják eldönteni. Azonban az első kísérlet megállapításainak jelentőségét még azok a kiegészítések és helyesbítések sem csökkenthetik, melyek a jövő kutatás eredményeinek felhasználásával a magyar klasszicizmus építészetének itt megadott képét netán teljesebbé tennék.

ZÁDOR ANNA ÉS RADOS JENŐ

TARTALOMJEGYZÉK

ZÁDOR ANNA

A MAGYARORSZÁGI KLASSZICIZMUS ÉPÍTÉSZETÉNEK TÖRTÉNETE.

BEVEZETÉS	II—38
POLLACK MIHÁLY	39—91
Sorházak és paloták 43 — Az egykori Sándor-palota 48 — Kastélyok 51 — Megye- házak 56 — A Német Színház és a Vigadó 60 — A Nemzeti Múzeum 65 — A Ludo- viceum 75 — A Deák-téri evangélikus templom 77 — Kisebb egyházépítészeti emlékek 79 — Az Országháza és egyéb kivitelre nem került tervek 85 — Pollack Ágoston 89	
A HILD-CSALÁD PESTI ÁGA	93—122
Hild János 94 — Hild József, a család kimagasló tagja 98 — Egyházépítészeti alkotások 99 — A pesti Lloyd-palota 105 — Középületek 107 — Sorházak és paloták 109 — Különleges megbízatások 117 — Kastélyok 118	
A KLASSZICIZMUS PESTI NÉPSZERŰSÍTŐI	123—150
Hofrichter József 123 — A Zitterbarth család 130 — Id. Zitterbarth Mátyás (II.) 131 — Ifj. Zitterbarth Mátyás (III.) 132 — A Kasselik-család 137 — Kasselik Fidél 138 — Kasselik Ferenc 142	
KISEBB PESTI MESTEREK	151—156
Brein Ignác és Fülöp 151 — Landherr András 153 — Dietrich József és Diescher János 154 — Zofahl Lőrinc 155	
A DUNÁNTÚL	157—181
Az átmeneti korszak építészete 159 — Thomas de Thomon 164 — Moreau Charles 162 — Ismert mesterek a Dunántúlon 165 — Az esztergomi székesegyház 167 — Páckh Johann Baptist 169 — A soproni Hild-család 171 — Stampf Ferenc és Löszl Ferenc 173 — Kisebb dunántúli mesterek 174 — Kisebb egyházépítészeti emlékek 177 — Névtelen mesterek 179	
A FELVIDÉK	183—203
Az átmeneti korszak művészete 185 — Ismert mesterek a Felvidéken 185 — A Fel- vidék építészeti 189 — A Felvidék egyházi építészete 190 — A Felvidék köz- épületei 193 — A Felvidék kastélyai 196 — Sorházak és paloták 199 — Külön- leges rendeltetésű épületek 201	
AZ ALFÖLD ÉS A TISZÁNTÚL	205—230
Az átmeneti korszak építészete 208 — Idegen építészek az Alföldön 210 — Péchy Mihály 212 — Egyházi építészeti 213 — Középületek 219 — Kastélyok 224 — Az Alföld városi építészete 227 — Különleges rendeltetésű épületek 229	

ERDÉLY	231—245
Az átmeneti kor építésze 234 — Ugrai László 235 — Egyházi építészet 236 — Középületek 237 — Kastélyok 239 — Sorházak és paloták 241 — Különleges rendeltetésű épületek 244	
JEGYZETEK	247—283
Bevezetés 247 — Pollack Mihály 249 — A Hild-család pesti ága 256 — A klasszicizmus pesti népszerűsítői 261 — Kisebb pesti mesterek 265 — A Dunántúl 266 — A Felvidék 272 — Az Alföld és a Tiszántúl 275 — Erdély 281	
IRODALOM	285—299

RADOS JENŐ

A MAGYAR KLASSZICIZMUS ÉPÍTÉSZE FELADATAINAK TÜKRÉBEN (TIPOLÓGIA)

BEVEZETÉS	303—305
EGYHÁZI ÉPÜLETEK	307—325
Nagy templomok 308 — Kisebb templomok 320	
KÖZÉPÜLETEK	327—358
Megye- és városházak 329 — Színházak 338 — Közgűjtemények épületei 348 — Szállók, vendéglők, kaszinók, vigadók, lövöldék 351 — Technikai alkotások, gyárak, fürdők 354	
MAGÁNÉPÜLETEK	359—380
Polgári lakóházak, villák és városi paloták 359 — Kastélyok és kúriák 373	
JÓZSEF NÁDOR ÉS A SZÉPÍTÉSI BIZOTTSÁG	381—394
JEGYZETEK	395—402
Bevezetés 395 — Egyházi épületek 395 — Középületek 396 — Magánépületek 400 — József nádor és a Szépítési Bizottság 401	
IRODALOM	403

NÉV- ÉS HELYMUTATÓ. — KÉPEK

NÉV- ÉS HELYMUTATÓ	411—424
MEGJEGYZÉSEK A KÉPEKHEZ	427
KÉPMELLÉKLETEK	I—230

A MAGYARORSZÁGI KLASSZICIZMUS ÉPÍTÉSZETÉNEK TÖRTÉNETE

1890. évi kiadás
A Magyarországi Klasszicizmus
Eltérítések története
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Budapest, 1890.

ELŐSZÓ
A KÖNYV SZERKEZETE
A KÖNYV TARTALMA

A MAGYARORSZÁGI KLASSZICIZMUS
ELTÉRÍTÉSEK TÖRTÉNETE
I. RÉSZ
A KÖNYV TARTALMA

II. RÉSZ
A KÖNYV TARTALMA
III. RÉSZ
A KÖNYV TARTALMA

IV. RÉSZ
A KÖNYV TARTALMA
V. RÉSZ
A KÖNYV TARTALMA

B E V E Z E T É S

I.

A történettudomány elmúlt száz évének munkássága rávilágított arra a tényre, hogy a művészeti stílusok és ezzel kapcsolatban a művészeti alkotások értékelése mennyire változó. Nemcsak az egyes ember, hanem a tudomány is nehezen függetleníti magát attól a kortól, amelyben él. Az elmúlt korszakokban is elsősorban azt keresi és értékeli, amit önmagával közösnek, rokonnak érez. Többször előfordult már, hogy az ilyen aligha tudatos elfogultság a tudományt helyes útra terelte, ilymódon derült nem egy elhanyagolt korszakra világosság, vagy indult meg a lebecsült stílusok átértékelése. E szubjektív érdeklődést valóságos megismerésen alapuló átértékelések szokták követni és megkönnyítik a legnehezebb feladatok egyikét, a közelmúlt megismerését is. Ameddig a művészettudomány a múlt stíluskorszakok alkotásait a vizsgálóhoz legközelebb álló stílusok értékskaláján át nézte, addig az eredmények hamisak kellett, hogy legyenek. E helytelen és kedvezőtlen megítélés elsősorban a XIX. század művészetét sujtotta, mert vizsgálói számára a renaissance művészete nyújtotta az örök normát, amellyel szemben a közelmúlt minden megnyilvánulása hanyatlást, elértéktelenedést jelentett, olyan művészetet, amellyel foglalkozni nem is érdemes. Ilyen előzmények után nem meglepő, ha a művészettörténet a XX. század elején lényegesen többet tudott a régmúlt korszakokról, mint a közelmúlt gyorsan elfelejtett művészetéről.

Ma már a művészettörténet is megszabadult az elfogultság korlátaitól. Megtanulta a történelem minden korszakát, minden megnyilvánulását a benne rejlő erők segítségével megérteni, jelenségeit a korból fakadó értékmérővel felmérni, és elérkezett ahhoz a felismeréshez is, hogy nem alkalmazhat többé minden korra egységesen érvényes, szigorúan meghatározott szépségeszményt. Megszűnt egyidejűleg az alkotások régisége mint egyetlen értékmérő. A gótika és a barokk új feltárása után sor került a klasszicizmus megismerésére és ezzel kapcsolatos átértékelésére is.¹

A klasszicizmus Európában zárófejezete annak a sokszázados, termékeny fejlődésnek, amely szerves egymásutánban hozta létre a formai és szellemi téren önállósult, önmagukban zárt és kikristályosodott stílusokat. Felesleges és messzire vezető lenne ennek a stílusfejlődésnek típikusan visszatérő, vagy sajátlagosan egyszeri mozzanatait itt kifejteni, felvázolni azt a sokfelé ágazó utat,

amelyen az emberi kutató és boncoló elme összetevőire és elemeire próbálta bontani azt a végeredményben megmagyarázhatatlan jelenséget, amit immanens stílusfejlődésnek nevezünk. Rá kell mutatnunk azonban tudományunknak arra a — nyíltan be nem vallott — nézetére, amely a stílusok szerves egymásutánját a barokkal lezártnak tekinti és a klasszicizmust több-kevesebb éllel a historizáló stílusok sorába utalja. Az kétségtelen, hogy az európai művészet egészében az érett barokk olyan csúcspontot jelentett, amelynek bizonyos irányú fokozása többé nem volt lehetséges, annál kevésbé, mert a felbomlás, a kifáradás jeleit a hozzácsatlakozó rokokó művészet már világosan érezteti. A kifinomult, több-irányban túlfokozott alkotások hosszú sora sem felelteti azt a benyomást, hogy valaminek az utolsó állomásához érkezünk el, hogy forma és szellem kapcsolata ebben az irányban fejlődésképes alkotásokat többé nem hozhat létre. Valami zavart érzünk, valami csírázó átalakulást, amit a rokokó ragyogása, részletmegoldásokban megnyilatkozó termékenysége sem tud leplezni. Ez a mélyben érezhető lassú átalakulás szellemi és társadalmi téren egyre erősebben érvényesül, művészeti téren pedig fokozott szükségessé avatja azt a megnyugvást és egyensúlyt kereső irányt, amely a barokk egyik késő hajtását, a klasszicizáló későbarokkot oly erősen megkülönbözteti az érett barokktól. Ez a klasszicizáló későbarokk elsősorban Európa olyan területein virágzott, ahol az építőtevékenység ez időben kedvező talajra talált: Magyarországon, Ausztriában és a vele kapcsolatban lévő területeken, továbbá Németországban. De a klasszicizáló irány belső szelleme, az alkotást meghatározó erői, a felépítés és szerkesztés törvényszerűségei még a barokkban gyökereznek, elszakadásra e talajtól sem tudatosan, sem ösztönösen nem törekednek, csupán előkészítik az utat a teljes művészeti átalakulást jelentő klasszicizmus művészete számára.

A klasszicizáló későbarokk stílusa is felhívja figyelmünket arra a jelenségre, hogy a barokkban a szokásosan barokkosnak nevezett mozzanatok mellett klasszicizáló elemeknek minő rejtett továbbélése lappang. A fokozott hatóerő is rávezet arra, hogy minden stíluson belül megfigyelhető egy többé-kevésbé érvényesülő klasszikus irány, amely teljes kibontakozását különböző kedvező szellemi körülmények kedvező találkozásától várja. Ilyen kedvező körülmények fogadják a klasszicizáló későbarokk megnyilvánulását Magyarországon; a tiszta klasszicizmusba való átmenet ezért oly akadálytalan.

Ennek az új művészetnek, a tulajdonképeni klasszicizmusnak első hajtásai ott fakadtak, ahol az antik kultúra hagyományai mindvégig legerősebben éltek és ahol a barokk nyugtalanabb és mozgalmasabb alkotásai közben is érvényesült az az irány, amely az egyensúly szépségét, az arányok összhangját és az antik klasszikus mintáinak követését tűzte ki célul. Emlékezzünk arra a sok támadásra, ami Borromini művészetét érte, amelyek vele szemben Berninit mint az igazi, a klasszikus római barokk képviselőjét juttatják diadalra. És mégsem sikerült meggátolni, hogy ugyanezt a Berninit, alkotóképességének és művészi hírnevének tetőpontján, a Louvre építésének pályázatánál egy addig jóformán ismeretlen tanár-ember, Charles Perrault, a nemzetinek érzett, formáiban is klasszikus mintá-

kat követő francia barokk képviselője, legyőzze. A párizsi Louvre épülete, vagy Soufflot Pantheonja, vagy a versaillesi kastély — hogy példáinkat az építészet különböző területeiről nyujtsuk — az antik művészetből kölcsönzött formákkal, összbenyomásuk klasszikus nyugalmaival szinte elrejtik a bennük ennek ellenére érvényesülő barokk térgondolat, szerkezet és forma jelenlétét. A barokk és klasszikus felfogás e párhuzamosságát példázza minden építészetelméleti írásban a Vitruviusra történő állandó hivatkozás is és az a jelentős hely, amelyet az antik oszloprendek minden — máskülönben teljesen barokk szellemű — elméletben elfoglalnak. Amikor ez az antikizálás érzelmes vagy tudatos rajongássá, a klasszikus formák és törvények uralma a barokkal szembeforduló irány programmjává válik, amikor végül az ókori művészet tudományos felkutatásának első eredményeit az új napoleoni művészet igyekszik a maga felfogásának, mintegy császári hatalmának kifejezéseként érvényesíteni: akkor indul meg — elsősorban Franciaországból — európai hódító útjára a klasszicizmus. Az antik művészet szépségének és szellemének élményszerű felismerése — amelynek lassú, de állandó előkészítését a művészet említett klasszikusabb iránya szolgáltatta — avatja ezt a lassú csírázás után kivirágzó, valóságos belső szükségletből táplálkozó művészetet olyan önkénytelen és termékeny megnyilatkozássá.

Bár a klasszicizáló későbarokk és a tulajdonképeni klasszicizmus közelebbről pontosan nem határolható el, mégis Európa nyugati részén már a XVIII. század második felében megfigyelhető a fejlődő klasszicizmusnak egyre nagyobb területeken érvényesülő ereje. Oeser *Gedanken über die Nachahmung Antiker Werke* című 1755-ben megjelent műve, Soufflot Pantheonja (1764) és Erdmansdorf wörlitzi kastélya (1769) ennek a barokkal egyre tudatosabban szembehelyezkedő, antik értelemben vett szépségideál megvalósítására törekvő új művészetnek az első fontos állomásai. Az épület világos és áttekinthető felépítése, a tagolásnak nyugodt és lehető egyenletes ritmusa, a vízszintes és függőleges erők egyensúlyának a tagoló és hordó elemekben érvényesülő harmóniája, a síkban tartott felépítés és a takarékos díszítés azok az elvek, amelyek az épület külső és belső képét meghatározzák. Az alkotásban megnyilvánuló rend és fegyelem, a nyugalomnak és áttekinthető világosságnak az az eszménye, amelyet a klasszicizmus építészete mindig megkövetel, minden alkotásra egyaránt kiterjedő megnyilatkozáshoz főleg a századforduló körüli években jutott el. Ekkor éri el a klasszicizmus nyugati kivirágzásának teljességét, olyan csúcspontot, mint aminőt a cinquecento jelentett az olasz renaissance számára. Miként a *Hochrenaissance* elnevezést, akként a *Hochklassizismus*-t is nehéz mindent kifejező magyar fogalommal helyettesíteni, de mivel az «érett» európai klasszicizmus különben sem esik egybe az érett magyarországi klasszicizmussal, — miként azt látni fogjuk — helyesebbnek tartjuk pusztán a klasszicizmus elnevezés használatát.

Figyelmeztetnünk kell arra, hogy a művészettörténet legtöbb stílusfogalmánál, így a klasszicizmus esetében is, a szóhasználat meglehetősen pongyola és a stílus jelölésére egyenlő érvennyel alkalmazzák az *empire*, *copf*, *biedermeier*, *directoire*,

sőt XVI. Lajos stílusa elnevezést is. Alapjában e megjelölések mind az európai, mind pedig a magyarországi klasszicizmus esetében kevésbé találók, és ez a pontatlan és tisztázatlan terminológia sok zavart okozott már. E zavar tisztázása céljából leghelyesebb, ha visszatérünk e stílusfogalmak első jelentéséhez.

XVI. Lajos stílusa elsősorban e francia uralkodó (1774—92) idejében virágzott művészetre vonatkozik, amely későbarokk stílusváltozat már a 60-as évek francia művészetében gyökerezik és átmenetet alkot a rokokó és a klasszicizmus között. E stílus elsősorban az iparművészet terén virágzott; jelentékeny építészeti alkotásokat alig hozott létre. Belső szellemében, de nem formai megnyilatkozásában rokon azzal az átmeneti stílussal, amelyet Közép-Európában és így nálunk is, későbarokknak nevezünk. Mind a XVI. Lajos stílusa megnevezés, mind az úgynevezett *directoire*-stílus (1795—99) elsősorban a francia művészetre és ezen belül is főleg az iparművészetre vonatkozik; építészet terén stílusmegjelölésként használni e fogalmakat nem egészen találó.

Nehezebb az empire fogalmának tisztázása. Eredetileg Napoleon császári udvarának stílusát jelenti és főleg iparművészeti alkotásokra, különösen a belső építészetre vonatkozik, azonban az általános szóhasználat e fogalom érvényét tartalomában és időtartamban egyaránt lényegesen kibővíti és idetartozónak tekinti, nemcsak a napoleoni császárság nagyvonalú, főleg görög és egyiptomi elemeket felhasználó alkotásait, hanem az egyszerűbb, kispolgári művészetnek főleg a bécsi kongresszus után egyre gyakoribb, szerényebb emlékeit is. Véleményünk szerint az empire és klasszicizmus megjelölések párhuzamos használata az európai művészet egészében inkább megengedhető, mint Magyarországon, ahol éppen az időbeli eltolódás miatt nem tartjuk szerencsésnek e kettős szóhasználatot és stílusazonosítást. Ezért visszatérve az empire eredeti — az iparművészetre vonatkozó — értelmezéséhez, a magyarországi fejlődést mindenkor mint a klasszicizmus stílusának különböző szakaszait fogjuk tárgyalni.

Hasonlóan kevésbé pontos megnevezés a német eredetű *«copf»*-stílus. Eredetileg a német rokokó és klasszicizmus közt kifejlődött átmenet kissé merev és száraz művészetét nevezték így, már kezdetben is bizonyos kritikai mellékízzel. Később e bíráló értelme feledésbe ment és a megjelölés a II. József, sőt I. Ferenc alatti művészet alkotásaira vonatkozott. Számunkra azonban erre az időszakra az átmeneti stílus, illetőleg a *klasszicizáló későbarokk* fogalmának használata pontosabbnak látszott és így a *«copf»* használatát magyarországi vonatkozásban mindvégig kerültük.

A magyarországi művészet egészét nagyon jól érezteti a táblabíróvilág-művészete megjelölés, amelyet a német *«biedermeier»* helyett Lyka Károlynak köszönünk. Ha mégsem használjuk, úgy ez csak azért történik, mert építészet terén mindig pontosabban körülhatárolt, novellisztikus tartalomtól mentes megjelölésekre kell törekednünk.

Végül megemlítjük még, hogy az újklasszikus megjelölést — amely alapján a korábban nagyon elterjedt neoklasszikus magyarosított alakja — azért mellőzzük, mert ezt a szóösszetételt a XX. századnak különösen Olaszországban újra felvirágzott klasszicizáló művészete foglalta le a maga alkotásainak megjelölésére.

Klasszicizmus alatt legátfogóbb értelemben az európai művészet 1770—1840-ig terjedő korszakát értjük, amely korszak tehát magába foglalja és így nélkülözhetővé teszi a most érintett, időbelileg és fogalmilag kisebb körre vonatkozó meghatározásokat. Jelenti tehát azt a megelőző barokk korral tudatosan szembe-helyezkedő, lehiggadást érzető stílust, amely az alkotás formai szépségét, szerkezeti egyensúlyát, felépítésének arányait olyan általános emberi érvényre akarja emelni, mint a klasszikus ókor időfelettinek és örökérvényűnek érzett görög művészete. Az a magasrendű eszmény, amelyet a görög ember testi és szellemi síkon egyaránt megvalósított és művészetében kifejezésre juttatott, elsősorban a derűs összhang, a nyugodt lét hangulatával ragad meg, amely a múlt pillanatát örökérvényű, általános síkba látszott emelni. A XVIII. század végének felfogása nagyon is egysíkúnak látván a görög művészetet, csupán e maga kívánságára alkotott görög eszmény újjáélesztésére törekszik. Innen ered a klasszicizmus művészetében az érzelmi és értelmi elem fontossága, az az irodalmi jelleg, amelyet — igazi jelentőségében sokáig félreismerve — mint a klasszicizmus legfontosabb, stílusalkotó vonását emlegették, és ezzel e stílus képzőművészeti jelentőségét irodalmi jelentősége előnyére rendkívül lekicsinyelték. A reflexív, az értelmi elem valóban kevés stílusban jutott oly szoros kapcsolatba a művészi alkotással, mint a klasszicizmusban. Viszont a kor emberét épp az európai léleknek a kiegyenlítődé, az összhang és az egyensúly iránti vágyódása teszi képessé arra, hogy az antik művészet példája új alkotásra készítse, hogy hatása alatt sajátlagos, egészséges, új művészeti nyelvet fejlesszen ki.²

A klasszicizmus művészetét eltető klasszikus szellemen kívül az építészet az antik művészetből veszi formai elemeit, hogy azokból »antikos« alkotásokat hozzon létre. Voltaképp azonban ösztönösen csak bizonyos elemeket választ ki az antik formavilágból, módosítja egybefűzésüket és arányaikat nemcsak egészben, de részletekben is, hogy a saját szellemének megfelelő — voltaképp nem annyira antik, hanem inkább klasszicisztikus — alkotást létrehozzon. Alkotásainak világos áttekinthetősége, nyugodt felépítése, finoman kiszámított és összhangolt arányai olyan hatást keltenek a szemlélőben, mint egy antik emlék.³ Felesleges lenne és itt félre is vezetne bennünket, ha ki akarnók mutatni, hogy minden archeologizáló jelleg, minden tudományos lelkesedés ellenére milyen pontatlanul, sőt helytelenül használja és alkalmazza a klasszicizmus az antik művészet elemeit. De ezek az átvett részletek építőkövei, néha csak mankói annak a nagyobb egységre törő alkotásnak, amely csupán egy legvégső eszmei síkon azonosítható az antikokkal.

Így érthetjük meg azt a sokak számára idáig elidegenítő jelenséget, hogy a klasszicizmus építésze aránylag igen kevés antik elemet használ fel és ezeket is számtalan, sokszor igen szabad változtatban alkalmazza. Az egész épület vertikális vagy horizontális szerkezete lehető egyszerű, a szárnyakra vagy részekre való tagolás könnyen áttekinthető additio útján keletkezik, mint ahogy egyszerű felismerni az emelet-szintekre való tagolás szerepét a felépítésben. A nyugalom érzetének fokozására szolgál a homlokzati sík uralmának fontossága; ha ettől a fontos elvtől a művész bármilyen okból kénytelen eltérni, úgy az esetleg kiemelt épület-

résznél gondosan ügyel arra, hogy nem a zárt tömb súlya és plaszticitása, hanem inkább a tagolás vonalas értékei érvényesüljenek, és ritmikus finomságokkal hassanak. Az épületrészek világos összefüggését könnyen áttekinthető, egyszerű szerkezetű tagolás — falnyílásokkal vagy pillérrendekkel egyaránt — teszi szembe-tűnővé. Bonyolult összefonódást a tagolás vagy formaképzés részleteiben sem találunk; vízszintes és függőleges tagoló elemek, zárt és áttört fal, díszített és díszítetlen részek szépségének végső fokon az arányok finoman rejtett összefüggése, az együttes ritmikus szerkezete az alapja. Amint az épület külső felépítésében jól éreztetett egyensúlyával, finom arányaival és gondos részletképzésével éri el a maga elé tűzött szépségescsúcsot, úgy alaprajza és belső térképzése is ugyanezeket az elveket követi. A terek világos egymásutánja, egyenletes ritmusa csupa önmagában lezárt egységre bontja az alaprajzot, míg a térbeosztás töretlenül keresztül-vitt elvei, a téralkotás egységes hangulata meggátolják a részekre szakadozás kellemetlen érzésének felmerülését. Ha a klasszicizmus több téregységet akar magasabb egységbe kapcsolni, mint például a bejárati csarnok és udvar, esetleg lépcsőház együttese, vagy a nagy lépcsőház, vestibulum és díszterem egymásutánja, akkor is ragaszkodik elveihez és a hatást e terek ritmusának egymást fokozó sorozatával, a kiképzés hasonló elveket követő eljárásával, a tér szinte zenei hatásával éri el.

Keletkezésekor tehát a klasszicizmus az európai szellem belső szükségletének eredménye és nem kiagyalt, tudatosan létrehozott mesterséges formavilág volt. Lényegében nem archeologizálás még akkor sem, amikor, például Napoleon alatt, archeológus fejek és archeológiai kutatások jelentősen befolyásolták. Kétségtelen, hogy a klasszicizmus kevésbé szubjektív stílus, mint például a barokk, kevesebb formai változatossággal elégszik meg, hiszen mintaképei az antik építészet alkotásai is látszólag erősen hasonlítanak egymáshoz. A változatok szerényebb lehetősége okozta, hogy a klasszicizmus alkotásait sokáig a terméketlen ismétlés, a kimerült alkotóerő művének tartották; ma már ismeretesek azok a nagyon is bonyolult, magas építészeti tudást megkívánó törvények, amelyekben egy-egy klasszicista alkotás szépsége alapult. De nem lehetett a klasszicizmus erősen egyéni azért sem, mert az általános emberi, a nemzetek feletti és örök perspektívája lebegett eszményként előtte. Ezért nehezebb meghatározni a klasszicizmus nemzetek vagy iskolák szerint elkülönülő arculatát, és ezért kell minden, pusztán stíluskritikai úton létrejött megállapításnál több fenntartással élnünk, mint egy másik, erősebben szubjektív művészetnél.

Az európai klasszicizmus egészén belül a magyarországinak különösen fontos szerep jutott. A felületes szemlélő számára is feltűnő, hogy a klasszicizmus építészete nálunk olyan virágzásnak indul, az alkotások olyan hosszú sorát hozza létre, mint Európában sehol másutt. A klasszicizmus művészetében megnyilvánuló mértéktartás és józanság, a világos szerkezet, a nyugodt és gondos formaképzés olyan vonások, amelyek az újabb kutatások megállapításai szerint általában jellemzik a magyar művészetet.⁴ Ehhez járul még az a körülmény, hogy az antik világ felmagasztalása, művészetének ihlető és példaadó szerepe sehol sem találkozhatott

annyi megértéssel, mint abban az országban, amelyben századokon keresztül latinos műveltség uralkodott s ahol a latin nyelv a művelt magyar ember második anyanyelve volt. Ahogy a görög művészet általános érvényűvé, a művészetté tudott emelkedni, noha benne a görög faj nemzeti vonásai, sajátos jellege maradéktalanul érvényesültek,⁵ úgy tudott a magyar a latin kultúra nemzetfelettségével sajátos magyar szellemet kialakítani, és úgy tudja a klasszicizmus általánosságra törekvő világában e stílust sajátosan magyarrá, nemzetivé formálni. A klasszicizmus eszmei tartalmában a magyar szellem mintegy önmagára talált, és ez az egyik magyarázata annak, hogy az Európaszerte elterjedt stílus nálunk olyan termékenyítően hatott a művészi alkotó munkára. A magyar szellem nagy alakítóképesége, saját eszméihez idomító ereje a klasszicizmust is állandóan felfrissíti; ez az állandó megújulás és belső felfrissülés óvja a megmerevedés veszélyétől. Ezért hiányzik a magyarországi klasszicizmusból a tudálékosság, ezért nem válik sohasem erőltetett és iskolásan merev művészeti irányvá.

Nehéz feladat szavakkal körülhatárolni a magyarországi klasszicizmus építészeti sajátos jellegét, felvázolni azokat az uralkodó vonásokat, amelyek a magyarországi építészetet az európai klasszicizmus általános képétől megkülönböztetik.

Az elfogulatlan szemlélőt elsőnek bizonyos külső jegyek ragadják meg: így mindenekelőtt az a körülmény, hogy a magyar klasszicizmus alkotásai méretben sokkal szerényebbek, kivitelben egyszerűbbek és kevésbé költségesek, mint külföldi társaik. Az a hideg ünnepélyesség, feszes pompa és túlzottan imponáló jelleg, amely a jelentékeny külföldi emlékek legtöbbszörének sajátja, a magyar emlékeknél teljesen hiányzik. A világos szerkezet, az áttekinthető tagolás, formakezelésének biztos módja, az egyenletes, nyugodt ütemben váltakozó ritmus olyan vonások, amelyek a magyar klasszicizmus minden jelentősebb emlékének megtalálhatóak. A kisebb méret, az egyszerűbb kialakítás alkalmat nyújt további kifinomult vonások kifejlesztésére. A homlokzat síkjának sokféle, rendkívül finom és a felület síkhatását soha le nem rontó tagolása és díszítése, erőteljes falrészeknek egészséges plaszticitású oszlopokkal vagy pillérekkel történő váltakozása, az arányok és a ritmus rendkívüli jelentősége, a formaképzés részleteiben érvényesülő termékeny magyar képzelet — amely gyakran ősi népi elemeket is felhasznál — a legfontosabb, minden emléken feltalálható vonások. Az a hűvös és merev formakezelés, a tagolás keménysége és a részletek élessége, elméleti vagy akadémikus minták bő felhasználása, ami például a német művészetnél otthonos volt, teljesen idegen a magyar művészettől. Nemzeti szellem és az uralkodó európai művészeti áramlat szerencsés találkozása hozza létre azt a fokozott termékenységet, a kedvező belső körülmények nyújtják és táplálják a lehetőséget e nagy, szinte öncélú művészet fellendülésére. A klasszicizmus a magyar szellem diadalmas kora, építészete a nemzeti szellem szempontjából irodalmi síkon a nyelvújítással, politikai síkon a nagy reformtörekvésekkel állítható egy sorba.⁶

A magyarországi klasszicizmus időbelileg nem esik egybe az európai virágzással. Az az egy-két évtizednyi eltolódás, amely a magyarországi stíluskezdeteknél

megfigyelhető, itt is jelentkezik. Hazánkban 1780—1800-ig, sőt néhány kivételt nem tekintve 1810-ig tart a klasszicizáló későbarokknak rendkívül termékeny korszaka. A klasszicizmus szempontjából vizsgálva, ezek az alkotások — mint például Fellner és Hefele művei — barokk jellegűek, csupán a barokk művészet világán belül mutatkozik rajtuk egyre fokozódó mértékben a lehiggadásnak, a nyugodt egyensúly keresésének, a fokozódó antikizálásnak az a szerepe, amely ezeket az alkotásokat az átmenet korának termékeivé avatja. E szellem hosszú utánélése különösen a klasszicizmus első szakában érezhető, hiszen az ekkor szereplő mesterek — például Hild János, Kassalik Fidél, Hofrichter József — még teljesen a klasszicizáló későbarokk levegőjében nevelkedtek. De épp e hosszú átmenetnek köszönhetjük azt a zökkenőmentes átalakulást, amely nálunk a barokktól a klasszicizmusba vezet és amelyet a későbbi fejezetek fognak közelebbről megvilágítani.

A magyarországi klasszicizmus első korszaka, a korai klasszicizmus tehát időbelileg sokszor összeesik az átmeneti építészettel. A síkbantartott homlokzat, a nyugodt reliefhatásra való törekvés, az aprólékos gonddal kezelt részletformák a jellemzői e körülbelül a húszas évek közepéig terjedő korszaknak. Ebben az időben kis építőmesterek művei mellett később vezetőszerepre emelkedő jelentős egyéniségek korai alkotásaival is találkozunk, valamint több olyan, hazánkban csak vendégszereplő mesterrel, akik műveikben ugyanekkor már az érett klasszicizmus stílusát képviselik.

A klasszicizmus építészete nálunk a húszas évek derekán bontakozik ki. Ekkor találja meg saját stílusváltozatát, alkotja meg a felépítés és a formakezelés válfajainak fölényesen biztos használatával az építészet legmagasabb feladatainak, az épület- és téregyüttesnek nagyszabású példáit. Vezető egyéniségei Pollack Mihály és Hild József, nagyszabású betetőzése a Nemzeti Múzeum épülete. A klasszicizmus e ragyogó fénykorát aránylag rövid tartamú utóvirágzás, a későklasszicizmus követi. Ez már kevésbé termékeny stílus, de a hasznossági építészet feladatainak — így a soklakásos bérháznak, az iskolának, a gyárépületnek — sok kitűnő megoldását adja és ugyanakkor a hosszú fejlődésben nyert minden tapasztalatát néhány nagyszabású új feladat megoldásánál — mint például az újjáépítendő pesti színház terve, az új országház, vagy a bánáti nagy kastélyok — érvényesítheti. A későklasszicizmusnak nagyjából a szabadságharcig terjedő korszakában egyre gyakoribb jelenség a középkori stílusok felelevenítésére törekvő historizálás, amelynek első, elszórt példáival már korábban is találkozunk.

A magyarországi klasszicizmus kialakulásában elsősorban az olasz klasszicizmus építészetének jutott döntő szerep.⁷ Az olasz építészet derűs és harmonikus világa, az egyéni, nemzeti jelleget általános emberi érvényre emelő képessége, amely a klasszicizmus keretein belül is zavartalanul érvényesült, hajlékony és árnyalatokban gazdag, minden túlzástól mentes szelleme sok szempontból rokon a magyarral, és ezért hazánkban rendkívül termékeny talajra talált. Az első magyarországi építész, aki már a tiszta klasszicizmus képviselője, az Olaszországban iskolázott Pollack Mihály; még Hild János is — akinek művészetében igen erős a barokk hagyomány — Olaszországba készül, hogy az építendő pesti színház számára előtanulmányokat

folytasson. A kapcsolat a magyar és az olasz művészet között később is állandó, csak nehezebben fedhető fel.

Az olasz művészet hatása mellett fontos Franciaországnak, a klasszicizmus másik hazájának művészete is, amelyet építészeink leginkább Bécs közvetítésével ismernek meg. A század elején Párizs még korántsem olyan vonzó célja a tanulmányi utaknak, mint Olaszország, mégis Kassalik Fidé — mint látni fogjuk — fontosnak tartotta legjelentősebb terveit Párizsból keltezni, hogy értéküket ezzel is fokozza. De fontos a francia klasszicizmus azért is, mert a XIX. század építészei elsősorban francia elméleti és építészeti műveket tanulmányoznak. Ezekből sajátítják el az építészeti logika tisztaságának, a tömeghatás előkelőségének és a kifinomult részleteknek azt a varázsát, amely a magyar klasszicizmus legjava alkotásain megfigyelhető. Még az olasz szellemmel telített Pollack Mihály művészetében is találunk franciás elemeket; a Nemzeti Múzeummal kapcsolatban alkalmunk lesz majd rámutatni arra az összefüggésre, amely Pollack Mihály és Durand J. F. N. francia múzeumterve között fennáll. Nagyon jelentékeny — bár részleteiben még fel nem tárt — az a hatás, amelyet a magyarországi klasszicizmus kifejlődésére az akkor itt vendégszereplő, jelentős francia mesterek gyakoroltak. A sort az átmenetet alkotó későbarokk legnagyobb szabású alkotása, a váci székesegyház nyitja meg, amelynek mestere a vincennesi születésű Isidore Canevale. Folytatásában olyan jelentékeny neveket találunk, mint Esterházy Pál herceg építészeti, Thomas de Thomont és Charles Moreaut, majd a budai királyi palota átépítésével foglalkozó Louis van Montoyert és az esztergomi székesegyház számára tervek készítő Louis van Rémyt, akik a francia klasszicizmus szellemét honosítják meg hazánkban.

Meglepő módon a magyarországi klasszicizmus építészete számára a németországi klasszicizmus csak harmadsorban jön tekintetbe. A korai klasszicizmus idején Bécs jelentette számunkra a német művészetet. Ez a kissé bágyadt, halódó, legjobb alkotásaiban a bécsi későbarokkból merítő és latinos elemekkel vegyített művészet még távol áll a későbbi, érett német klasszicizmustól. A bécsi klasszicizmus legjelentősebb munkásságú, legtermékenyebb hatású mestere egy polgári építész: Kornhäusel József, akinél a korai magyar klasszicizmus több magyar mestere megfordult.⁸ Bécsi és főleg badeni művei a későbarokk legjobb vonásait mentik át egy olaszos ihletésű klasszicizmusba, és így művészete sok rokon vonást mutat a korai magyar klasszicizmus szellemével. A század első tizedének hivatalos vezető építésze a már említett Louis van Montoyer, talán az egyetlen középeurópai építész, akiben a francia klasszicizmus monumentalitása, megkapó előkelősége és kifinomult arányérzéke érvényesül. Sajnos, kivitelre kevés alkotása került, és ezért hatása sem lehetett tartós. A bécsi építészek közül csupán Aman János jutott szorosabb kapcsolatba a magyarországi építészettel. Szerepét később fogjuk bővebben tárgyalni; most csak megemlítjük, hogy hivatalos építési működésén kívül önállóan alig dolgozott, és így nehezen állapítható meg, hogy építészetének szelleme minő hatást gyakorolt kortársaira.

A német klasszicizmus hatásáról Magyarországon főleg az érett klasszicizmus korában beszélhetünk, de ez a hatás ekkor is főleg egyes alkotásokra, kisebb

körökre terjedt ki. Eltekintve a Felvidék vagy a Barcaság erősebben német beállítottságú szellemétől, alig van egy-két építészünk, aki műveiben a német klasszicizmus világát éreztetné. Pollack Mihály, akit a német művészeti irodalom helytelenül szokott Schinkel-epigonnak feltüntetni, kétségtelenül ismerte és tisztelte a nagy német mester műveit. Azok a kijelentései azonban, amelyekkel a Nemzeti Múzeum építéskor Schinkelrel szemben a saját álláspontját megvédi, világosan mutatják, mily távol állt egymástól ez a két nagy művész. A későklasszicizmus német nagyságai közül Leo von Klenze volt jelentősebb hatással hazai építésztünkre; talán neki köszönhető, hogy a harmincas évek végén a fiatal magyar építészek szívesen keresik fel a müncheni akadémiát. Innen azt a renaissance elemekkel telített klasszicizmust hozzák magukkal, amely csak későbbben, a történelmi stílusok korában jutott nálunk érvényre.

Nem akarjuk azt állítani, hogy a magyarországi klasszicizmus építészete Európa művészetében vezető helyet foglal el. Nem a legnagyobbarányú és legértékesebb megnyilvánulása ennek az Európaszerte uralkodó jelentékeny stílusnak, de kétségtelenül egyik leginkább fejlődőképes ága, mely az új hatásokat mindig szívesen dolgozza fel és továbbfejlesztésüket elősegíti. A körülmények szerencsés találkozása folytán a klasszicizmus építészete Magyarországon a legkedvezőbb körülmények közepette ereszt gyökeret, majd erőteljes virágzásnak indul és az alkotások gazdag sorát hozza létre.

Ha figyelembe vesszük azt a fontos helyet, amely a magyarországi klasszicizmust a magyar művészeti multban megilleti, alig tudjuk megérteni, miért bánt oly mostohán e kor emlékeivel mind a tudomány, mind a közvélemény. Egyszerű felépítésű, kevésbé díszes és látszólag egymáshoz hasonló emlékei, — amelyek valójában a finom különbségek rendkívüli gazdagságát mutatják — úgy látszik, nem könnyen ragadják meg az átlagos szemlélőt.

A kor emlékeivel szemben tanúsított elfogultságnak egyik oka századunk első évtizedeinek akadémia-ellenes, az egyéni ízlést és felfogást túlértékelő szelleméből fakadt. A XX. század második negyede azonban egyre világosabban mutatja azt a törekvést, amely a szellem megnyilvánulásaiban örökérvényű törvények és szépségek jelentkezését keresi; e törekvés megerősödését Európaszerte egy, a múlt művészetétől sokban eltérő, de lényegében vele mégis rokon új klasszicizmus mai kifejlődése jelzi. E ma még alakulóban lévő művészeti szellem szempontjából, de a következő fejezetek jobb megértése céljából is szükségesnek tartjuk, hogy röviden bemutassuk a XIX. század klasszicizmusának néhány elméleti törekvését, rámutassunk azokra az általános művészeti és esztetikai elvekre, amelyeket e kor alkotásai tudatosan vagy ösztönösen megvalósítottak.

Már a XVIII. század folyamán Európaszerte megfigyelhető a tiszta elméleti irodalom lassú hanyatlása, helyettük inkább a régi elméleteknek egyes válfajai és részei lépnek előtérbe. A megjelenő művek legnagyobb része nem is akar tudományos jelleget mutatni, és nem igyekszik önálló elmélettel a műalkotások összességéhez vagy egy-egy csoportjához közeledni. Legnagyobb részük többé-kevésbé

tankönyv, amely a rendszerré váló akadémiai és még inkább az egyre nagyobb teret hódító főúri építészeti-tanítás számára nyújt vezérfonalat; hiszen főuraink jelentékeny többsége az építészeti alapfogalmak ismeretét az általános tudás nélkülözhetetlen részének tekintette. Ezeknek a tankönyvszámba menő építészeti munkáknak legjelentősebb csoportját az oszloprendekkel foglalkozó, úgynevezett »Säulenbüchlein«-ek alkotják, amelyek mintarajzok, méretek és pontos leírások segítségével rögzítik a klasszicizmus felfogásában oly fontos oszloprendek hibátlan kialakítását. E segédkönyvek sorába tartoznak az építés egyes területeit — például épülettípusok szerint — feldolgozó művek és azok a mintakönyvek, amelyek metszetekben és gondos méretekkel ellátott részletrajzokban mutatják be a kor követelményeinek megfelelő »tökéletes« megoldásokat. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy e művek — ha közvetett úton is — sokszor rendkívül fontos felvilágosításokat tartalmaznak a kor szavakba ritkán öntött építészeti követelményeiről és kárpótolnak a nálunk és külföldön egyaránt ritka valóságos építészetelméleti művekért.

A tudományos építészetelmélet szempontjából ezek a művek természetesen nem elsőrendű fontosságúak. Hiszen a XVIII. század második felében már Európaszerte megfigyelhető az elméleti irodalom lassú haldoklása. A művészetelmélet elvont síkja helyett gyakorlati kérdések lépnek az érdeklődés előterébe. Ennek természetes következménye, hogy az elméleti munkák javarészt építészeti mintakönyvek és tankönyvek alkotják. Ez az átalakulás még Olaszországban is megfigyelhető, ahol már a XVIII. század folyamán eredeti művek helyett egyre nagyobb számban jelennek meg a kézikönyvek fordításai.

A klasszicizmus szellemének megfelelően, az elméleti írások elsősorban a szép lényegét és meghatározását keresik. Ez a törekvés vezet olyan purisztikus túlzásokra, amelyek a klasszicizmust sokak számára ellenszenvenessé tették. A legmerekvebb álláspontot Winckelmann és köre csak annyiban enyhítik, hogy a forma törvényszerűsége mellett a tartalom, a kifejezés követelményét egyenrangúnak ismerik el.⁹ A helyes mérték hiánya, amely a formát a mérhető és meghatározható, a tartalmat az irodalmilag és érzelmileg vonzó között határolja el, sok kellemetlen következménnyel jár. Ettől a száraz akadémizmustól és irodalmi szentimentalizmustól a magyarországi művészetelméleti írók sem mentesek, mindazonáltal a magyar klasszicizmus építészetét jellemző frissesség és egészséges józanság e merev előírásokat is jólesően enyhíti. Épp ezért e kevéssé ismert írások néhány fontosabb példájának bemutatását nem mellőzhetjük, ha a kialakuló klasszicizmus elméleti hátterére is fényt igyekszünk deríteni. A nagyjában feldolgozatlan anyagból elsősorban az építészet szempontjából jellegzetes munkákat vesszük tekintetbe. A megélnélküli szellemi élet egyik figyelemreméltó jele már az is, hogy 1800 körül és 1800 után Magyarországon eredeti elméleti munkák jelennek meg, míg korábban szinte kivétel nélkül külföldi művek voltak irányadók.

Az átmeneti korszak legjellegzetesebb termékei közé tartoznak a pozsonyi Johann Nepomuk Schauuff munkái. Jelentőségük nem az elmélet önállóságában és módszeres kidolgozásában rejlik, hanem abban, hogy Schauuff írásai mintegy gyűjtőmedencéi mindazon témáknak és mondanivalóknak, amelyek egy félszázadon át

jóformán minden ilyen irányú munkában előfordulnak. Első és legkevésbé kifarított műve 1790-ben jelent meg Pozsonyban.¹⁰ A szokványos, főleg Vignolan alapuló, úgynevezett «Säulenbücher»-ektől mindenekelőtt abban különbözik, hogy hazafias felbuzdulástól indítva, a magyar oszloprendet igyekszik megalkotni; a dór oszlopfő változataként a magyar kettőskereszt, korona és csákó motívumait használja fel. Bármennyire elhibázott és művészietlen is ez az elgondolás, e németes környezetből kinőtt, német nyelven írt munka magyar szellemére rendkívül jellemző.¹¹ Schauuff törhetetlenül hisz a művész nemzetnevelő képességében. Ezért magyar művészakadémiát szeretne alapítani. Elméletét legteljesebben 1806-ban megjelent, legérettebb művében fejti ki.¹² Ez a műve fontos annyiban is, hogy szorosan építészettel foglalkozik csupán és megírását általános elméleti és nem pedig pedagógiai vagy más gyakorlati szempontok vezették. Hangsúlyozza, hogy az építészet a képzőművészeteknek az az ága, amely a legtöbb elméleti és gyakorlati tudást kívánja. Mindkettő elsajátítása nélkülözhetetlen, de egymagában kevés. Az építőművészethez magasabb művészi képesség, finom érzék is szükséges, egy szóval az, amit nem lehet megtanulni, amivel születni kell. Schauuff jellemző módon hangsúlyozza az «Architektus» és «Maurer- oder Baumeister» közti különbséget. Az utóbbitól elsőrangú szaktudást kívánunk, de nem követelhetünk «ein Werk von höherer Vollkommenheit» (19. oldal). Az építészet Schauuff szerint igen alkalmas arra, hogy az emberi kiválóságot, a tiszteletet parancsoló méltóságot kifejezze. Klasszicista építészet szempontjából nagyon jellemző továbbá, hogy az épület fekvésének nagy fontosságot tulajdonít. Szerinte az épület fekvése határozza meg a szimmetriát és az arányokat, mindent leronthat, ha az eredetileg szabadon állónak tervezett épületet házsorba kényszerítik, vagy viszont (22—24. oldal). A klasszicizmus helyes városépítő érzéke szólal meg, amikor a házsorokat nagy egységként felfogva, megköveteli, hogy az egyes épületek kiképzésénél a szomszédos épületekre tekintettel legyünk. Erősen foglalkoztatja Schauuffot a különféle épülettípusok megfogalmazása; azt kívánja, hogy az épület külseje szembetűnően mutassa rendeltetését, ami világosan bizonyítja, hogy a klasszicizmus kezdetekor a tárgyilagosság («Sachlichkeit») minő lényeges követelmény. Egyházi és világi építészet terén egyaránt az egyszerűség mellett tör lándzsát. Palota és polgári lakóház közti különbség érzékeltetése a jóízlés elsőrangú követelménye. Homlokzatképzésnél a rizalitok alkalmazását elvben megengedi, de előírja, hogy kiemelkedésük nem lehet több az egész homlokzat egyharmadánál és nem kevesebb annak egynegyedénél. A főpárkány alatt elhelyezett ablaknak ne adjunk külön szemöldökpárkányt; díszesebben képzett ablakok különben is csak a főemeletet illetik meg.

Mintha a pesti Szépítési Bizottság jelentéseiből szűrtük volna le az előbbieken összefoglalt elveket. Schauuff munkái rendkívül jellemzőek a korai klasszicizmus felfogására; rendszere nem teljes és kidolgozott elmélet, de érinti és körvonalazza mindazt, ami a klasszicizmus építészete számára elsőrendű fontosságú.

Kazinczy körének kissé megkésett művészi szempontjait jól mutatja egyik hívének, Kresznerics Ferencnek latin nyelvű kompendiuma.¹³ Ez a kompiláció nem önálló elméleti munka, hanem inkább építészeti kézikönyv, amely «magan-

tanulók» munkáját segíti elő és mint ilyen, jellegzetes egyveleg. Feltűnő, hogy az 1804-ben író Kresznerics — aki a haladó írók csoportjához tartozott — munkája célkitűzésében, szempontjaiban és egész felépítésében mennyire hű maradt a barokk kor hagyományaihoz. Magasabb esztetikai rendszert hiába keresünk nála, írása elsősorban praktikus tudnivalókat tartalmaz, amelyek szorosan kapcsolódnak a dilettáns építész barokk eszményéhez. Legfontosabb mintaképe Vitruvius, ezenkívül főleg a francia barokk teoretikusai: Laugier, Mansart és de l'Orme. Önálló építészeti felfogást sem ebben a művében, sem ennek későbbi átdolgozásában nem találunk.¹⁴ Kresznerics írásának máscélúságára jellemző, hogy a behatóbban tárgyalt «firmitas» és «commoditas» fejezetek után a «venustas» kérdéseit a legrövidebben intézi el. Munkássága jellemző az építészetelmélet szempontjából még kialakulatlan korra, amely a barokktól bensőleg eltávolodott, a nélkül, hogy az új eszményt már megalkotta volna.

Ez a már Kresznerics műveiben is jelentkező gyakorlati, pedagógiai irány érvényesül teljes erővel az építéstanítás segédkönyveiben, amelyek különösen az érett klasszicizmus korában terjednek el. Legismertebbek Beregszászi Pál debreceni rajztanár és mérnök munkái, amelyek négy különálló kötetben jelentek meg.¹⁵ Az első és a harmadik kötet kizárólag gyakorlati kérdésekkel, technikai útmutatással foglalkozik, míg a második rész néhol elvi kérdéseket is érint. Kimagasló célszerűségi elve: «első tekintetre meg lehessen ismerni, hogy micsoda épület és mivégre készült» (59. oldal). Az épületek belső beosztása jó helykihasználáson alapuljon, feleljen meg rendeltetésének és a bennlakó társadalmi helyzetének. «Mindenféle épületnél elmúlhatatlan, hogy minden rész egymáshoz mérve legyen alkalmaztatva és a tagok maguk is, külön-külön, de együttvéve is az egészszel összevillásban legyenek: Eurithmia». (63. oldal.) Klasszicista elvei a díszítés kérdésénél érvényesülnek legerősebben. A díszítés legmértőbb elemei a különféle oszloprendek. Az ékesítések ne halmozódjanak, egynemű tagokon csak egyenlő díszítés alkalmazható, nemcsak egy-egy részre, hanem az egész épületre tekintettel kell lenni. (10—16. oldal.) Behatóan tárgyalja az építés technikai és esztetikai követelményeit, de mellőzi az alaprajz kérdésének taglalását, ami különben a későklasszicizmus elméleti íróira általában jellemző. Beregszászi könyvei nyomtatásban csak később jelentek meg, kéziratuk azonban már régebben ismert volt. A klasszicizmus jellemző művei ezek, józan és gyakorlati szellemet árasztók, de egyúttal tele a kor művészi ízlésével.

A klasszicizmus utolsó éveiben jelenik meg Henszelmann Imre «Párhuzama»,¹⁶ amely e stílus tanításain túlnőve, sőt részint azokkal szembefordulva, már egy új művészeti hitvallásnak előhírnöke. Ez a kevésbé ismert dolgozat a magyar művészettudomány egyik legfontosabb, legjellegzetesebb alkotása. Módszeres gondolkodású, nagy felkészültségű elmének megnyilatkozása, melynél a XIX. század klasszicizmusának öröksége és a romantikus szellem erősödése egyaránt érezhető. Henszelmann erélyesen szembefordul az ál-idealizmussal, amely minőségi szempontok helyett a művészi szép lényegétől idegen, főleg irodalmi és erkölcsi kritériumokat juttat jelentős szerephez. Számára a jellegzetes a döntő, amelyhez a nemzeti

elem is hozzátartozik. A művész számára elengedhetetlen az anyag és a technikai eszközök beható ismerete. Meglepő, hogy az anyagszerűség és a nemzeti elem hangsúlyozása mellett, esztetikai követelményeinek megvalósulását a német közép-korban találja meg.

A klasszicizmus építészetének háttérét nyújtó néhány elméleti mű mellett sok, a korszakra jellemző adatot meríthetünk az útleírásokból és a memoire-irodalom egyes emlékeiből. Mindkét műfaj nagy közkeletűségnek örvendett a XIX. század első felében. Az útleírásokban kezdődik Magyarország idegenforgalmi szempontból való felfedezése. Ezért aránytalan nagy helyet foglalnak el a külföldi olvasó számára szokatlan jelenségek, míg a műemlékekkel lényegesen kevesebbet foglalkozik. Ezek az egyáltalán nem tudományos jellegű munkák közelebb hozzák az akkori Magyarország külső és belső képét és egyúttal éreztetik egy-egy műalkotás, egy-egy erőteljesebben fejlődésnek indult város sajátos hangulatát.

A klasszicizmus szellemének fokozatos erősödésére jellemző, hogy az útleírások külföldi és magyar szerzői a XVIII. század végétől kezdve egyformán szigorú kritikát gyakorolnak a barokk korról szemben. Pozsony előkelő palotái nem kapják meg a nyugatról jött utazót; csak a görbe, rendezetlen utcákat látják és bírálják a klasszicista szem számára tagolatlan királyi palotát.¹⁷ Ugyanekkor mindenkit magával ragad Pest remek fekvése és az ebből adódó nagyszerű városépítészeti feladatok lehetősége. A múlt pesti emlékeiből alig szerepel valami, inkább a tervezett munkákról számolnak be. Jóformán egyik utazó sem mulasztja el a pesti Dunapart megemlítését, a Városliget és a Margit-sziget dicséretét, bár mindezek rendezésének és kiépítésének csak az elején tartunk.¹⁸ Nem is mulasztják el az ország fővárosának és vidéki városainak rendezetlenségét felemlíteni. Az utcák tisztántartása, a por és sár leküzdése különösen soká késik, még Széchenyinek is van oka erre panaszkodni. Ezért főleg a nyugatról jött utazót lepi meg a szép város gondozatlansága. A Szépítési Bizottság azonban ezzel a kérdéssel is állandóan és mind eredményesebben foglalkozik és a negyvenes évektől fogva az utazók már zavartalanul élvezhetik a pesti Dunasor harmonikus együttesét.¹⁹

Az útleírások leggazdagabb csoportját Pest leírásai alkotják, amelyek között már jelentkezik a helyi büszkeségtől fűtött, ügyesen és ízléssel készült városleírások is. Jellegzetes korai példa Leyrer József munkája 1803-ból, aki rámutat a pesti építkezés hatalmas fellendülésére. Szerinte rövidesen már nem állhatunk meg az egy-két emeletes házaknál, mert az építés a legjobb tőkebefektetés és a bolthelyiségeket még a házak elkészülte előtt kibérlik. (28. oldal.) Elragadtatásról azokból a levelekből, amelyek 1805-ben Lübeck *«Ungarische Miscellen»*-jében jelentek meg. Itt nemcsak a tervezett szép Duna-sétányt és az Orczy-kertet említi meg, hanem felvonultatja a város legszebb klasszicista épületeit is, még pedig jellemző módon kizárólag ezeket.

Buda meglehetősen háttérbe szorul, a korabeli utazók is mostohán bánnak vele, hiszen földrajzi adottságai és a várfal szigorú gyűrűje minden élénkebb építési tevékenységnek útjában állott. A *«Kalender für Ofen und Pest für das Jahr 1809»* (Rössler) kivétel, mert szerzője mindkét város jelentékeny emlékeit felsorolja.

A klasszicizmus építészetének és a XIX. század első felében kialakult városképnek legteljesebb leírását Häußler 1854-ben megjelent műve nyújtja, bár itt már a romantika szelleme is jelentkezik. Változatosság után vágyva, a klasszicizmus «obgleich heiterer, doch aber einförmig langweilender Stil der beinahe identischen Häuserfronten» után szívesen fogadja a jelentkező gótizáló építkezéseket.²⁰ Az érett klasszicizmus egész Magyarországra kiterjedő leírásaival e helyütt nem foglalkozunk, a további fejezetekben fogjuk ezeket megemlíteni. Ugyanott találkozzunk majd a folyóiratok egyre szaporodó művészeti vonatkozású anyagával is.

Röviden vázoltuk a hazai klasszicizmus építészetének eredetét és megindulását, rámutattunk e korszak építészeti viszonyaira és megvilágítottuk azt a fontos helyet, amelyet a klasszicizmus a hazai művészet egészében elfoglalt. A bevezetőként itt mondottakat a következő fejezetekben az emléktanyag bemutatása és rendszerezése fogja kiegészíteni. Nem nyújthatjuk természetesen a teljes anyagot, de munkánkat az a törekvés vezeti, hogy a hazai művészetben oly fontos szerepet játszó klasszicizmus építészeti emlékeiből minél többet összegyűjtve, a rájuk vonatkozó adatokat rendszeresen feldolgozva, az emlékek jellegzetességeit kidomborítsuk. Igyekszünk rámutatni azokra a jellemző vonásokra, amelyek a hazai és a külföldi klasszicizmust megkülönböztetik egymástól és megvilágítják a klasszicizmus építészetének, mint a magyar szellem megnyilvánulásának nagy értékeit. Az egyén szerepét, a nagy és kis mesterek jelentőségét egyaránt értékeljük, ebben a közös munkában és figyelmet szentelünk annak a sok, ma még névtelen mestertől származó alkotásnak, amely a történelmi fejlődés és folytonosság hézagtalanságát biztosítja.

II.

Európa történetének főbb irányvonalait a XIX. század első felében a XVIII. század nagy szellemi és politikai mozgalmai szabják meg. A modern állam és a modern nemzet kialakulásának kora ez, amely a felvilágosodás és a francia forradalom eredményeként kivívja a közösségnek új, az egyéni öntudatot és nemzeti összetartozást magába foglaló jelentését. A XVIII. századi állameszme helyét a nemzetállam foglalja el, és arra törekszik, hogy céljainak megvalósításán a nemzet minden tagja öntudatos részvételével közreműködjön. A nemzeteszme megerősödését különösen a Napoleon ellen meginduló összefogás táplálja, amely nemcsak a napoleoni államszervezet bukását idézi elő, hanem az egyes nemzetek életén belül megfigyelhető új fejlődés ösztökélőjévé válik.²¹

A napoleoni uralom érthetően mindent elkövetett, hogy az abszolutizmus barokk művészete helyébe az egyre erősebben jelentkező lehiggadást és klasszicizálást állítsa. Az új nagyhatalom, a fiatal császárság, szívesen vonja be a maga alkotásait a legnagyobb történelmi hagyományt árasztó antik kultúra fényével, annál is inkább, mert a klasszicizmus művészetének «örökérvényű» szépségében, világos szerkezetében, az egyszerit általános érvényűvé emelő törvényeiben egyúttal

az önkényesnek, a bizonytalanak, a folytonos változás érzésének is gátat szab. Mindez azt jelenti, hogy a szellemi téren régóta előkészített klasszicizálást a politikai meggondolások is hathatósan támogatják. Az a rendkívül ünnepélyes, kissé feszes pompa, a túláradó gazdagság, amely a napoleoni művészetet jellemzi, alapjában nem tér el a klasszicizmus fejlődésének töretlen vonalától és csupán díszítő elemeiben terméke a XVIII. század vége óta jelentkező, inkább tudatos archeologizálásnak. Hogy a klasszicizmus mint szellemi áramlat megindulásakor sem azonosítható a Napoleon-korabeli, részben a császár kívánságára felvirágoztatott archeologizálással, ezt az is bizonyítja, hogy az új szellemiség, az új művészeti stílus követelményei Napoleon bukása után is tovább élnek. A francia forradalom, majd a napoleoni háborúk sok szenvedésén és viszontagságán átesett Európa igyekszik a racionalizmust mindenek fölé helyezni. Csak a józan gondolkodás, a tudatos mérséklés vezetheti a fejlődő öntudatosságára büszke embert élete minden megnyilatkozásában. Ezért fordul a mult művészeti korszakai közül minden idők legtektonikusabb, látszólag legvilágosabb megnyilatkozása: az antik művészet felé.²² Jellemző, hogy a klasszicizmus minden igazi művésze az antikot nem külsőségeiben, formai részleteiben igyekszik feltámasztani, hanem — felismerve stílusalkotó törvényszerűségeit, — az antik szellemet igyekszik átültetni a maga alkotásaiba. (Innen ered, hogy a legszigorúbb elvek hangoztatása mellett többnyire rendkívül szabadon kezeli az átvett formákat.) Ennek köszönhető, hogy a sok értelmi teherrel súlyosbított klasszicizmus nagy művészek alkotásaiban a spontán teremtő képzelet minden szépségével és frissességével tudott jelentkezni.²³ Így keletkezik Európaszerte az a sajátos helyzet, hogy a klasszicizmus, amely örökérvényű és nemzetek feletti szépségesszerménynek hódol, egyúttal a nemzeti öntudatosság egyik megnyilatkozásává, fontos eszközévé válik. A kettősség az európai fejlődésben főleg a század első negyedében áll fenn, és hozzájárul ahhoz, hogy a klasszicizmus művészetében nemcsak az antik művészet tanulmányozásából merített nemzetközi, általános emberi jelleg, hanem a nemzeti és egyéni sajátságoknak erőteljes fejlődése is megindulhasson.

Mennél jobban erősödik a nemzeti öntudat, mennél inkább talál tápanyagot saját multjában, annál jobban tér el a klasszicizmus tiszta és keveretlen irányától, és egyéni történetében elmerülve, egyre gyakrabban használja fel ihlető példaként művészeti multjának emlékeit. Ez a romantikus multbafordulás, amely először a régmult, azaz a középkor világának dicsőítését és feltámasztását célozza, minden látszólagos ellentét dacára éppoly hajlamos egy nemzetközi formanyelv kialakítására, mint a klasszicizmus, amelyet pedig főleg e tulajdonsága miatt hagyott el. De bizonytalan és kereső szelleme, különféle stílusok felébresztését célzó törekvései a klasszicizmus fegyelmezett egyoldalúsága helyett önállótlan, szervetlenül szétágazó fejlődést hoz létre és csakhamar a historizmus korával akasztja meg a stílusfejlődés organikus egymásutánját.

Magyarország a XIX. század első felének európai történetében minden szempontból sajátos helyet foglal el. Mivel nálunk az abszolutisztikus állam egyúttal idegen törekvésű is, így nem találjuk meg azokat az előfeltételeket, amelyek táplál-

hatták volna az új szellemenben fogant nemzeti fejlődést. Nem volt királyi udvarunk, mely a nemzeti kultúrának otthont adhatott volna; művelődésünket egyedül a mindig erősödő nemzeti érzés táplálta, s legjelentékenyebb kifejező eszköze: a magyar nyelv. Ez az oka annak, hogy több mint két évtizeden keresztül minden nemzeti megmozdulás a nyelv és az irodalom talajából fakad, és így érthető, hogy «az írók fáklyavivőként járnak a politikusok előtt». ²⁴ A nemzeti szellem és a nemzeti irodalom utáni vágygal párhuzamosan jelentkezik a nemzeti művészet igénye. A közelmúlt barokk művészetét a kortársi elfogultság minden ízében idegennek érezhette és tudatosan is, ösztönösen is, igyekezett olyan művészetet állítani helyébe, amely a kor éltető eszméinek kedvezett. A szellemi életnek és minden alkotásnak ez a rendkívüli jelentősége és szinte politikai szerepe magyarázza azt, hogy a magyarországi klasszicizmus építészetének alkotásai kezdettől fogva a nemzeti öntudat kifejezői voltak. Nem elhamarkodott általánosítás, ha már itt megállapítjuk, hogy a klasszicizmus építészete sehol Európában nem vált a nemzeti szellem annyira öncélú kifejezőjévé, sehol sem érte el azt az általános szellemtörténeti jelentőséget, mint hazánkban, ahol — mint jeleztük — a politikai reformtörekvésekkel vagy a nyelvújítással állítható egy sorba. ²⁵

Egy-egy nagyobb építészeti terv a közvélemény előtt éppoly nemzeti teljesítmény, mint az irodalom gyakran túlbecsült alkotásai; megvalósulásuk megannyi mérföldköve a nemzeti öntudat fejlődésének. Fokozza ezt még a magyar szellem és a klasszicizmus szerencsés találkozása: hiszen a latin nyelv hosszantartó uralma önmagában is meggátolta nemzetünket abban, hogy teljesen elszakadjon az antik kultúrától. Azok a továbbiakban közelebből meghatározandó tulajdonságok, amelyek a magyar lélekalkatot a klasszicizmus befogadására különösen alkalmassá teszik, oda vezettek, hogy találkozásuk rendkívül szerencsés és termékeny fejlődést indít meg. Története a magyar művészeti múlt egyik legragyogóbb fejezete.

A magyarországi klasszicizmust tápláló erők egyike az a visszahatás, amely szembefordul I. Ferenc maradiságával, idejétmúlt abszolutizmusával és elsősorban a szellem fegyvereivel harcol. Ennek a szellemi mozgalomnak legfontosabb pártolója József nádor, aki fivérével, I. Ferencsel többször szembeszállva, minden magyar ügynek, de különösen a klasszicizmus építészetének legfontosabb támasza és előmozdítója. Hivatali működése elején szerencsésen aknázza ki azt a hangulatot, amely az ismételten megszállással fenyegetett Bécs helyett a lényegesen kedvezőbb fekvésű Pestet szemelte ki a császári udvar székhelyének. Akár komoly volt ez a szándék, akár nem, a nádor helyesen érezte meg a kedvező lehetőségeket és e cél érdekében igyekszik Pestet a fejlődés útjára terelni. Felismerve kedvező földrajzi tényezőinek gazdasági jelentőségét is, mindent elkövet, hogy az ipar és kereskedelem terén annyira elmaradt országnak Pest ne csak politikai, hanem szellemi és gazdasági téren is központja legyen. A magyar törekvések jóindulatú megértése, az adott körülmények okos felhasználása révén állandó jellegű békés fejlődést biztosít, elősegíti a lassú vagyonosodást is, míg Ausztriában háborús zavarok, majd azok következményei, a szegénység és a pénz elértéktelenedése hátráltatnak minden szabadabb művészeti tevékenységet. ²⁶

József nádor intézkedései közül a klasszicizmus építésze szempontjából legfontosabb a Szépítési Bizottság megalakítása volt. E bizottság működésének köszönhető Pest erélyes ütemben meginduló, nagyszabású kiépítése egy központi irányító szerv állandó ellenőrzése mellett. 1805-ben Pest is, Buda is — miként a legtöbb magyarországi város — csupán kisváros és semmiképpen sem alkalmas arra, hogy otthont adjon egy politikai vagy kereskedelmi központ gyors ütemben szaporodó lakosságának.²⁷ Ezért a nádor mindenekelőtt elkészítteti Pest város «szabályozási és szépítési tervét» és ennek alapján dolgoztatja ki a legsürgősebb tennivalókat. E terv — amelynek beható ismertetése e mű második részében történik — a kiépítendő új városrészek, a Lipótváros és a Terézváros tervszerű utca- és telekbeosztását adja, és a sok vajúdas után megalakult Szépítési Bizottság munkájának alapja volt.²⁸ E terv keletkezése után még sok időre és munkára volt szükség, amíg 1808-ban a Szépítési Bizottság Szentkirályi Bonaventura elnöklete alatt végre megalakulhatott. A Bizottság — amely a helytartótanács ellenőrzése alatt állt — gyorsan hozzálát munkájához és még ugyanez év november 21-én tartott ülésén részletesen tárgyalja a szabályozás legfontosabb teendőit.²⁹ Gondoskodik arról, hogy az előnyös áron eladott telkek vevői építési kötelezettségüknek eleget tegyenek, megtalálja a megfelelő eszközöket ahhoz is, hogy a vételkedvet — és ezzel együtt az építési kedvet is — fokozza, amire eleinte kétségtelenül szükség volt. A mi szempontunkból a Bizottság egyik legfontosabb ténykedése az épületek külső és belső kialakítására vonatkozó szabályok felállítása. E szabályok gondoskodnak arról, hogy az egymás mellett álló házak párkánymagassága egyező legyen, hogy a bejáratok mindig megfelelő szinten tartassanak és e célból szigorúan ügyel arra, hogy minden építkezés pontos és a Bizottság hetenként tartott ülésein tárgyalts és jóváhagyott terv szerint történjék. Ezeket a vasárnap délelőtt tartott üléseken csupán céhbeli építész aláírásával ellátott terv kerülhetett tárgyalásra, ha a tagok köréből kijelölt szűkebb bizottság jelentése alapján az engedély megadása nem ütközött akadályokba. Ha e szűkebb bizottság javításokat vagy módosításokat javasolt, a terv újból tárgyalás alá került és csak akkor nyert engedélyt, ha a követelményeknek mindenben megfelelt. Az ellenőrzés hiánytalansága érdekében a jóváhagyott terv egy példánya a Szépítési Bizottság irattárába került, míg a kivitel állandó ellenőrzés mellett az építésvezető vagy tervező mesternek átadott másik tervpéldány alapján folyt. A Szépítési Bizottság rendkívül gazdag — majdnem 10,000 tervet felölelő — tervgyűjteménye ezáltal nemcsak a pesti, hanem tágabb értelemben a magyarországi klasszicizmus építészetének legjelentékenyebb forrásanyaga, amelyet e munkánk során lehető nagy mértékben igyekeztünk kiaknázni. E tervanyagokon kívül a Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei is sok érdekes felvilágosítást nyújtanak a magyarországi klasszicizmus kialakulására és stílustörténetére vonatkozólag.³⁰

E célravezető intézkedések révén Pesten a Szépítési Bizottság volt az építészeti fellendülés leghatékonyabb kezdeményezője, vidéken azonban — ahova e központi szerv hatásköre nem terjedt ki — érthető módon más a helyzet. Ez a kor a vidéki nemesség, a nemesi középosztály számbeli és anyagi megerősödésének,

együttal azonban az országgyűlés sok szünetelése következtében a vármegyei hatalom jelentékeny gyarapodásának a kora. Egy-egy vármegye hatalma és jelentősége tudatában fokozott súllyal vesz részt az általános nemzeti önszmélésben. Ilyen módon a vármegyének mint politikai testületnek fontossága eddig példátlan mértékben emelkedik ; ennek tiszteletet parancsoló megyeház-építkezésekkel igyekszik maradandó kifejezést adni.³¹ Így válnak az országszerte keletkező megyeházak nemcsak az építészeti stílus, hanem az új nemzeti szellem legfontosabb emlékeivé és e jelképes szerepük megsokszorozza példaadó hatásukat. Ahol a történelmi mult egy-egy megyei központ városképét nem határozta meg, ott az új megyeház építészeti jellege döntő hatást gyakorol a meginduló építkezésre. Ennek a tartós hatásnak volt köszönhető jónéhány vidéki városunknak egységesen klasszicisztikus városképe. A megyeszékhelyek építési stílusa az egész megyére rányomja bélyegét ; a klasszicizmus modorában épült megyeháza hatása tükrözik gyakran a megyebeli kastélyok és kúriák, sőt egyszerűsített formában sokszor a falusi építkezéseknél is. Természetesen a stílus terjedésének útjai nem mindig ily világosak és felfedésük sem egyszerű. Már itt rá kell mutatni a Magyarországon szereplő jelentős idegen mesterek működésének hatására, amelyet a pesti nagyobb mesterek vidéki szereplése további színekkel gazdagított. Azonban az egyéni kezdeményezések sokszoros egymásba fonódásából is kiemelkedik az az állandó vonás, amely egy-egy város valamely jelentékeny épületének hatását a messzibb környék számára is bizonyítja.

Amíg az egyre gyorsuló pesti építkezések igazgatása a Szépítési Bizottságon át a helytartótanácsig többnyire könnyen nyomon kísérhető, addig vidéken az igazgatási eljárás kevésbé egyöntetű és nem is automatikus. Az építési tervet — ha középítkezés — itt a megyegyűlés hagyja jóvá és terjeszti fel a helytartótanácsához, amely azonban az ilyen esetekben bekéri az Országos Építészeti Hivatal, sőt szükség esetén az Udvari Építési Igazgatóság véleményét is : mindez megannyi kerékkötője a gyors elintézésnek. Fokozza a nehézségeket, hogy többször a megye sem egyezik meg a benyújtott — esetleg helybeli mestertől származó — terv véleményezésében és külső, rendszerint pesti mestertől kér szakvéleményt. Előfordul az is, hogy a megye jóváhagyott és felterjesztett tervét az Országos Építészeti Hivatal nem fogadja el és részben vagy egészben új tervet készít, amelyet viszont a megye is kifogásolhat : így ismételtelen előfordul, hogy egy viszonylag egyszerű vidéki építkezés szála a helytartótanácsra, a magyar királyi kamarán át az Udvari Építési Igazgatóságig, sőt ennek közvetítésével az államtanácsig vezetnek. Ennek a bonyolult ügymenetnek a következménye a különféle tervek alapján folyó lassú munka, vagy a több terv erőltetett egyesítéséből származó, kevésbé szerencsés kivitel, amire bőven találhatunk példákat. E nehézségek is mutatják, hogy a pesti építkezéseket mennyire megkönnyítette a Szépítési Bizottság működése, hiszen döntése — egyes rendkívüli eseteket kivéve — véglegesnek számított. Érthető, hogy ez a látszólag rendkívül önálló és független működés nagy mértékben hozzájárul a pesti mesterek jelentőségének fokozásához és hírük elterjedéséhez. Árnyoldala azonban, hogy a pesti mesterek vidéki szereplése vagy befolyása gátolja a

helyi mesterek kifejlődését és megfosztja őket attól, hogy a vidéken amúgyis gyérbbe építkezésben nagyobb feladatokat vállalhassanak.

Az az átalakulás, amelyen a XIX. század elején a társadalmi és gazdasági rendszer legtöbb berendezése átesett, nem kerülte el a céhrendszert sem. Amíg az általános gazdasági fejlődés az új kereskedelmi és közgazdasági felfogásnak megfelelően a már korábban is gyöngülő céhrendszert mindenütt többé-kevésbbé egyformán háttérbe szorítja addig a bennünket közelebből érdeklő építőipar és kőfaragás terén, a százados céhrendszer sajátos átalakulását láthatjuk. Már a XVIII. század folyamán megfigyelhető volt, hogy egy-egy jelentékenyebb, külföldön működött vagy iskolázott mester Magyarországon letelepedhetett és dolgozhatott a nélkül, hogy e kérdésben a döntő szót az illetékes céh mondotta volna ki. Formailag rendszerint úgy oldották meg a kérdést, hogy a hivatalos helyen vagy magasrangú építető által kiválasztott és pártfogolt mestert felsőbb utasításra a céh is kénytelen volt befogadni; de megtörtént az is, hogy az illető az Országos vagy az Udvari Építészeti Igazgatóságok tagja volt. Ilyen esetben a külső építész mint «hivatalos» mester működhetett céhtagság nélkül is. Nagyjában ez a helyzet a XIX. század első felében is, azzal a különbséggel, hogy az építetők jelentékeny része a közép-nemességhez vagy a polgársághoz tartozott, és így hatalmi szóval a céhekre befolyást alig gyakorolhatott. Azonban a Magyarországon általában és Pesten különösen fellendülő építési tevékenység lehetővé teszi, hogy a céhek az új tag befogadására könnyebben hajlottak. A századforduló utáni első években még nehezen kerül be új mester a régi tagok közé — látni fogjuk a hosszas tárgyalásokat Pollack Mihály vagy Hofrichter József esetében — és a céh szigorúan és mereven ragaszkodik az előírások pontos betartásához. Lassankint azonban — különösen a Szépítési Bizottság megalakulása óta — egyre gyöngül a céh hatalma, e mellett az építési feladatok gyors szaporodása mindjobban elveszi a verseny életét; hiszen azelőtt a céhek magatartását a tagok közös önérdeke irányította. Korszakunkban többször is találkozunk céhen kívüli külső, «udvari», vagy esetleg «országos» építész szereplésével, bár ez a körülmény gyakran hosszantartó vitákra és tárgyalásokra vezetett. Ilyen vendégszereplő udvari építészek voltak Louis van Montoyer, Aman János vagy Kühnel Pál, míg az Országos Építészeti Hivatal nagyobbára szürke és nem művészi képességű tagjai sorából emelkedik ki néhány olyan kitűnő építész alakja, mint Péchy Mihály, a debreceni Nagytemplom, Török Ferenc, a kaposvári megyeháza, vagy Giba Antal, a makói megyeháza mestere. A vidéki építész gyakran szomorú sorsát világítja meg, hogy e jeles mesterek több, jórészt névtelen társukkal együtt gazdagabb működést nem fejthettek ki. A kínálkozó — szerény igényű — építési feladatokat helybeli kismester végezte, nagyobb feladatoknál pedig nehéz volt a pesti építészekkel versenyre kelni, még abban az esetben is, ha az építkezés nem tartozott az Országos vagy Megyei építészeti hivatalok hatáskörébe.

Amint látjuk, a céhrendszer korunkban továbbra is fennállt, de inkább a mesterségbeli képzés egyöntetűségét biztosítja, nem pedig azt, hogy a céhbeliek egyformán részesedjenek a munkában. A céhen kívül dolgozó mesterek nagy száma mutatja, hogy e rendszer sokáig már alig állhatott fenn.

Az építészeti, illetőleg építőmesteri képzés menete nagy általánosságban nem tért el a századok során kialakult gyakorlattól. Szembetűnő, hogy az élénk építési tevékenység hazai, főleg pesti mesterekhez vonzza a tanulnivaló fiatalokat, akik korábban elsősorban Bécs polgári építőmestereihez álltak be tanoncoknak. A XVIII. század végén bécsi mestereknél tanul majd mindenik építész, akivel a századforduló után hazai talajon találkozunk. Ilyen — jórészt osztrák eredetű — Bécsben kitanult mesterek voltak a Hild, a Pollack, a Kasselik, a Zitterbarth építész családok Magyarországon működő első tagjai. A második nemzedék rendszerint már hazai mesternél tanult és szabadult fel, ami egyúttal Bécs vezető szerepének megszűnését is jelzi.

Fontos változás a mesterképzésben, hogy az ipari munkával párhuzamosan a törekvőbbek magasabb főiskolai tanulmányokat is igyekeznek folytatni. Hazánkban ekkor még nem voltak szoros értelemben vett építőipari szakiskolák, a mérnök-képzés a pesti egyetemen folyt, bizonyos szakismereteket pedig a rajziskolák is nyújtottak, ha megfelelő tanár állt rendelkezésükre. Az építési kultúra terjesztésében határozott érdeme volt a piarista rendnek, amely iskoláiban nemcsak rajzot, hanem építészetet is tanított és az alapismereteken kívül az építészeti iránti érdeklődést, sőt rajongást is beoltotta hallgatóiba. Ezt a kétségtelenül kevésbé szervezett munkát támogatták a tankönyvek, amelyek elsősorban az iskolázottabb középosztály, de az értelmesebb építőiparos számára is biztos alapul vagy kiindulópontul szolgáltak. Néhány ilyen építészeti elméleti műről már szóltunk, és így csupán annak jelzésére szorítkozunk, hogy a század elején a hazai képzés magasabb szakműveltséget alig nyújthatott. Ezért a magyarországi klasszicizmus mestereinek első két nemzedéke szinte kivétel nélkül a bécsi akadémia építészeti osztályát látogatta több-kevesebb ideig; míg a hivatalos pályára készülők a bécsi Polytechnikumot és a katonai mérnökképző iskolát is felkeresték. Sajnos, bővebb adatok e két utóbbi iskola magyar hallgatóiról még nem állnak rendelkezésünkre. A 30-as évektől kezdve egyre nő a müncheni Akadémia szerepe; a fő vonzerőt itt, úgylátszik, Klenze gyakorolta.³² Berlin, Párizs vagy Róma akadémiainak helyezete a magyar építész-képzés terén még kevésbé tisztázott és így csupán azt állapíthatjuk meg, hogy az akadémiai tanrendszer kifejlődésével párhuzamosan nálunk is szaporodik a magasabb iskolázottságú mesterek száma.

A mesterképzésnek továbbra is fontos szakasza a külföldi tanulmányút, a régi céhrendszer kötelező vándoréveinek módosított, szabadabb formája. Csaknem valamennyi, hazánkban működött építész — saját kijelentése szerint — több évre terjedő vándor-tanulmányutat tett és ennek során elsősorban a monarchia polgári vagy hivatalos építészeinél igyekezett tudását továbbfejleszteni, vagy — nagyobb becsvágytól hajtva — még távolabb próbált tapasztalatokat szerezni. 1780—1800 között a távolabbi tanulmányi helyek közül Olaszország, pontosabban Lombardia áll első helyen. Pontos adataink szerint Pollack Mihály, Hild János és Hild Vince itt ismerkedtek meg a klasszicizmus építészeti stílusával, itt sajátították el azt az ősi hagyományokat felélesztő építészeti stílust, melyet olyan eredményesen honosítottak meg magyar földön. Mind Pollack, mind Hild ide küldik azután fiaikat is,

hogy a klasszikus hagyományok földjén további ismereteket gyűjtsenek. Hild József még 1840 után is Olaszországba készül, hogy az újjáépítendő pesti színház tervéhez tanulmányokat végezzen. A klasszicizmus korának embere számára az olasz bizonyos mértékig azonos jelentésű az antikkkal. Ha Kazinczy és társai azt mondják egy épületre, hogy «olasz ízben» épült, ez a klasszicizmus stílusában emelt alkotást jelent.

Az olasz klasszicizmussal való állandó és közvetlen kapcsolat mellett elhalványodnak azok a hatások, amelyeket más országok építészei korunk mestereire gyakorolt. Még jóformán teljes homály fedi azt a szerepet, amelyet Franciaország és elsősorban Párizs építészeink képzésében betöltött. Valószínűleg kevés mester jutott el ilyen messze földre, ahol a politikai események háborgása zavarta a tanulásra alkalmas, egyenletesen nyugodt légkört. Párizs «márkaértékének» bizonyítéka az olyan eset, mint amellyel Kasseli Fidélt később ismertető 4 tanulmánytervével találkozunk. Nincs tudomásunk arról, hogy a mester járt volna Párizsban, de tervlapjainak keltezésénél mégis ezt a helymegjelölést használja, nyilván azért, hogy eszmei értéküket fokozza. A közvetlen párizsi tanulmányoknál jelentékenyebb — mert gyakoribb — az a hatás, amelyet francia metszet- és mintagyűjtemények hazai építésztünkre gyakoroltak. Ilyen metszetgyűjtemények egész Európában nagyon ismertek voltak; Pollach Lipót milánói és Pollack Mihály pesti hagyatékában is találunk közülük jónéhányat. A Nemzeti Múzeum tervének Durand egy metszetével való kapcsolatáról még lesz szó.

Franciaországhoz hasonlóan Németország szerepét sem ismerjük pontosabban a magyar építészképzés terén, és így nem tudjuk azt sem, hogy a későbarokk és a korai klasszicizmus korában — tehát a magyarországi klasszicizmust elindító nemzedék tanulóévei alatt — mely építészeink jártak Németországban és melyik akadémián tanultak volna. Pollack Mihály és Hild József kétségtelenül voltak Németországban; Pollack saját bevallása szerint jól ismerte Schinkel műveit és nagyrabecsülte a mestert, de utazásaik nem a fiatal tanulóévek idejére estek. Valószínűleg rájuk is vonatkozik az az általános megfigyelés, hogy Németország inkább a romantika éveiben gyakorolt mestereinkre nagyobb vonzóerőt.

A magyarországi klasszicizmus nagyszámú építési feladatának jelentékeny része a polgár életigényét szolgálja. Ha nem is közvetlenül, de végső fokon ide sorolható a színházak, megyeházak, múzeumok építése is, amely minden esetben a polgárság páratlan áldozatkészségének és megnövekedett életigényének megnyilatkozása. Az egyházi építészet terén, néhány monumentális alkotáson kívül, az építkezések túlnyomó része inkább egyszerű, kisigényű munka, amely rendszerint az építészeti hivatalok szabványtervei alapján jön létre. A nagy átlagból kiemelkedő, művészi igényt is kielégítő néhány alkotás többnyire helyi, polgári mestereknek köszöni keletkezését.

A szerény, de biztos alapokon nyugvó polgári lét eszméje — amely e kor emberét általában eltöltötte, még ha nem is tartozott szigorúan véve a polgári osztályhoz — nemcsak az építés formái lehetőségeire, hanem anyagi eszközeire is rányomja

bélyegét. A klasszicizmus uralkodó vonása a világos és áttekinthető szerkezet és felépítés, ami egymagában is meggátolta volna a tagoló és díszítő formáknak és részleteknek azt a gazdagságát, amely nem egy barokk-kori polgárháznak adott főúri palotajelleget. Míg azonban az európai klasszicizmus nagyobb anyagi lehetőségei nemes és drága építési anyagok felhasználását is megengedték, addig a magyarországi építészet szerény eszközei jóformán teljesen kizárták a nemesebb építőanyag használatát. Az épületek külseje szinte kivétel nélkül vakolt téglá; terméskő-talapzat vagy szegély már ritkábban fordul elő. Miként a homlokzatok pillér-tagolását vagy ablakkeretezését, úgy a rusztikát is csak vakolt téglával pótolják. Csupán a nagyobb jelentőségű középítkezéseknél találunk nemesebb, kőből faragott részleteket, főleg oszlopokat vagy oszlopfőket. Hasonlóan egyszerű anyagokat használnak az épület belső kiképzésénél, ahol a gondos megmunkálás és a finoman mérlegelt arányok helyettesítik a nemesebb márvány vagy stukkó használatát. Miként a táblabíró-világ iparművészete, úgy építésze is szerény eszközökkel, takarékos anyagfelhasználással, de fokozottan gondos iparos munkával hozza létre alkotásait. A szerény anyagi eszközök szabnak korlátot a vidéki építkezések legnagyobb részénél: ha polgári házépítés, úgy szerény építőmesternél és legegyszerűbb kivetelnél többre alig telik. Ha meg középítkezés, akár egyházi, akár világi épületről van szó, az anyagi eszközök elégtelensége, a hiányok hosszadalmas és nehézkes pótlása állnak a kivitel útjába. Természetesen az ilyen nehézségek fokozódnak a politikailag vagy gazdaságilag kritikus időszakokban.

A polgári építés anyagi vonatkozásai közé tartozik az épületnek mint tőkebefektetésnek figyelembevétele. Ez a szempont vezeti a pesti bérház-építkezések jelentős részét. Már aránylag korán — 1810 után — találkozunk többalakos, majd többemeletes bérházzal, sőt a szaporodó polgári réteg indokolja, hogy építései jónéhánya — elsősorban Zitterbarth Mátyás és Kassalik Ferenc — de a nagy építésszek: Pollack és Hild is, nagyszámban terveznek többemeletes, sokalakos bérházat, amelyeket biztos kamatozásuk miatt könnyűszerrel adtak el a tehetősebb polgári réteg tagjainak. Az ilyen, — sokszor minden magasabb célt nélkülöző — a telek minden oldalát kihasználó épületek kialakítják a pesti bérház korai mintáit, amelynek árnyoldalaitól a pesti építés sokáig nem tudott megszabadulni. A legtöbb bérház kétemeletes, de van háromemeletes is, míg negyedik emelet ritkán fordul elő és szokatlan merészsége sok ellenvetést vált ki.³³ De e bérházak között — mint látni fogjuk — van jónéhány, amely magasabb építészeti szempontokat is kielégít. A bejárati csarnok és a lépcsőház, valamint az udvar finom és hangulatos képzése az ilyen épületek legmegkapóbb részei.

A magyarországi klasszicizmus legtöbb emlékét a magasabb életformákra törekvő polgárságnak köszönjük. Ez a friss réteg azonban nemcsak önmagának épített, hanem magáévá téve a nemzeti öntudatosodás eszményét, minden törekvést támogat, amely alkalmas arra, hogy a nemzeti öntudat minél több alakban megnyilatkozzék. A korszakunkban emelt épületek jelentős része mind Pesten, mind az ország többi részében sok kisember lelkes összetartásának köszönhető. A klasszicizmus korának magyarországi és főleg pesti polgára valóságos hősiességgel

vállalkozik az erejét szinte túlhaladó feladatokra.³⁴ Egy-egy megyeháza, színház vagy múzeum az új életre kelt nemzeti érzésben közös munkára ösztönzi a nemzet minden tagját. Ez a polgárságban rejlő erő élteti nemcsak egy-egy építész, hanem elsősorban József nádor ellenállását, hogy az udvar számtalan gátló és romboló intézkedésével szemben sikerrel vehesse fel a harcot. A felemelkedő polgári réteg építtető tevékenységével nagyjában egy szinten áll a középnemességé. Részletesebb bemutatása a következő fejezetek feladata. A középnemesi építkezés emlékeinek jelentőségét fokozza az a körülmény, hogy nagy részük csupán egy-egy család otthonául szolgált, és így keletkezésük minden nyereszkes szempontról független. Ezért több közöttük a magasabb igényű, elsőrendű mestertől származó, vagy jeles mintakép hatása alatt létrejött alkotás, amely vidéki elszigeteltségében sokszor ösztönző mintaképül szolgált a helyi, sőt a népi építészet számára is.

A főnemesi építtető folytatja — ha csökkent mértékben is — a barokk korban megkezdett szerepét. Különösen a dunántúli építészet keretén belül lesz alkalmunk rámutatni a nagyszabású kastélyok egész sorozatára, ami egyben azt is jelenti, hogy a bécsi udvar vonzó ereje csökkent és a nemzet vezető rétege is elérkezettnek látja az időt arra, hogy életét birtokán töltve, a megszokott magasabb életformáknak megfelelő építészeti keretet alkosson magának. A jelentékenyebb magyarországi kastélyok javarészt ismert pesti vagy bécsi mesterek építették; sajnos, sok névtelen alkotással is találkozunk majd, amelyeket egyelőre csak stíluskritikailag utalhatunk egy-egy nevesebb mester munkakörébe. A nagyobb vidéki kastélyokhoz rendszeren az angol park-stílusban kialakított kert tartozik, amely érzelmi és irodalmi vonatkozásaival oly szoros kapcsolatban állt az építtetővel, hogy kialakítására sokszor jóformán több gondot és pénzt fordított, mint a kastélyra magára. Sajnos, az angol kertstílus legtöbb hazai emléke a kellő gondozás hiánya vagy későbbi átalakítás folytán elpusztult és jórészt csak az egykorú leírásokból ismerhető meg.³⁵

Nehéz felelnünk arra az önként felmerülő kérdésre, hogy mit köszön a klasszicizmus építésze főuraink művészpártoló tevékenységének. A kor józanabb, takarékosabb szellemétől általában távolabb áll a bőkezű mecénásnak az a típusa, aki a barokk kor művészeit szabad alkotásra buzdította. Az is kétségtelen, hogy e kor erős irodalmi beállítottságának megfelelően, az «ábrázoló művészetek» jobban lelkesítik a kortársakat, mint az irodalmi tartalommal csak erőszakoltan felruházható építészet. Ferenczy István hasonlíthatatlanul nagyobb lelkesedést váltott ki, mint Pollack Mihály legszebb alkotása; Krafft Péter kiállítandó történelmi festménye sokkal nagyobb érdeklődést keltett, mint a klasszicizmus építészetének az a jelentékeny műve, ahol ezt a középszerű képet első ízben elhelyezték. Mégis, a klasszicizmusnak is vannak főúri pártfogói, ha az általános mérték, amelyet alkalmaznunk kell, el is tér a megelőző korszakétól. A hagyományosan művészpártoló főúri családok most is elől szerepelnek; külön hely illeti meg e kor építtető főpapjait. A klasszicizmus néhány kiemelkedően fontos egyházi alkotása egy-egy áldozatkész és lelkes főpapnak köszönhető; érthető, ha egyéniségük

rányomja bélyegét az egész alkotásra is. Az egri székesegyház csakúgy Pyrker János érseknek köszönhető, mint ahogyan Rudnay Sándor prímás erélye és hozzáértése nélkül sohasem valósult volna meg az esztergomi székesegyház régóta vajdó terve. A klasszicizmus egyházi mecénásai közül ki kell emelnünk Hám János szatmári püspököt, aki néhány év alatt a falusias Szatmárnémetit klasszicista vidéki város rangjára emelte.

Felvetődik természetesen az a kérdés, hogy minő termékeny együttműködést eredményezett a klasszicizmus korában a megbízó és építőművész viszonya. Menynyire határozta meg a megbízó a munka szellemi háttérét, mennyiben ismerhető fel egy-egy alkotásban a hazai főúr ízlése és műveltsége? E kérdésre kellő pontossággal a legtöbb esetben még nem tudunk felelni. Sok jelentékeny mű alkotóját nem ismerjük még; számos építető egyéniségéről alig tudunk a legszűkebb személyi adatokon kívül valamit. Kétségtelen, hogy a megbízó és a művész termékeny kapcsolata e korban is fennállt, legyen az építető főúr, polgár, vagy valamely közület. Makó és Kaposvár megyeházainak újításszámba menő nagyszabású épülete a tervező és a megbízást adó megyei közület megértő együttműködése nélkül nem valósulhatott volna meg. Épígy — sajnos, ellenkező értelemben — a debreceni konzisztórium magatartása irányította kedvezőtlen irányba a Nagytemplom építését, sőt valószínűleg Péchy Mihály, a nagy magyar építész, elkedvetlenedését és visszavonulását is ez az illetéktelen beavatkozás okozta. Máshol, például a baracházi kastély sajátos elrendezésű, körülfutó oszlopsora, a nyirábrányi kastély különféle stílusokban emelt homlokzatai, az erdélyi kastélyoknál gyakori előcsarnok vagy más klasszicista részlet szerves hozzáillesztése a meglévő, korábbi stílusú épülethez épígy az építető elgondolását hirdetik, mint azok a — főleg Kazinczynál és barátainál gyakran található — kijelentések, hogy ezt vagy azt az épületet építetője (ismeretlen, talán helyi mesterrel) «római ízre» tervezte, mert ízlésének ez felelt meg legjobban. József nádor jelentékeny szerepét ismételten lesz alkalmunk megemlíteni; most csak rámutatunk arra a szoros kapcsolatra, amely Pollack Mihályt a nádorhoz fűzte. Ennek a termékeny kapcsolatnak köszönhető mesterünknek jóformán mindegyik nagyszabású alkotása. Eszterházy Miklós herceg nyugati műveltsége Kismarton kialakításánál játszott jelentékeny szerepet, mint ahogyan a bajnai kastély építésekor az építető Sándor Móríc gróf műveltsége és szelleme érvényesült abban, hogy a belső kialakítás minden részletét — tehát a festő, a stukkator és a szobrász munkáját is — lombardiai mesterek végzik. Ez a figyelemre eddig alig méltatott példa is bizonyítja azt a rendkívül szoros kapcsolatot, amely a magyarországi és a lombardiai klasszicizmus között fennállott.

Az építész és építető viszonya mellett röviden rámutatunk az építész és a társadalom viszonyára is. A XIX. század első felének erősen polgári szellemű társadalma nálunk általában nem tekintette egyenrangú polgártársnak a korbeli festőket és szobrászokat, akik megélhetésüket és társadalmi helyzetüket rendesen valami polgári foglalkozással igyekeztek biztosítani. A józan felfogású, biztos életkörülményeket áhító polgár a bizonytalan és változó jövedelmű festőt vagy szobrászt — akit sokszor sem akadémiai képesítés, sem céhtagság nem fémjelzett —

csak akkor vette egyenrangú «polgár» számba, ha mint fényképésznek, címerfestőnek vagy díszítő szobrásznak állandó foglalkozása és rendszeres jövedelme volt. E szempontból sokkal kedvezőbb helyzetben voltak az építészek. Már a céhhez való pusztatartozásuk is megadta a mesterségbeli képzés és a munkavállalás állandóságának azt a lehetőségét, amit más művészeti ág alig nyújtott. Mivel pedig a XIX. század első felének — főleg pesti — építészei határozottan kedvező munkakörülmények között éltek, sőt könnyűszerrel számottevő vagyont is gyűjthettek, a polgári társadalomnak nemcsak becsült, hanem előkelőbb tagjai közé is tartoztak. A klasszicizmus vezető építész egyéniségei, mint például Pollack Mihály vagy Hild József, polgári mértékkel mérve jelentős vagyona tettek szert és főrangú építetőikkel is szinte egyenrangú félként érintkeztek. Gyermekeiket kitűnő és költséges nevelésben részesítették, házuk a polgári társaság kedvelt találkozó helye volt. Látszólag hasonló a helyzet Kassalik Ferenc és Zitterbarth Mátyás esetében is, sőt e kettő valószínűleg anyagilag még tehetősebb volt. Bár a klasszicizmus építészeinek személyes életéről alig vannak adataink, általában megállapíthatjuk, hogy foglalkozásuk igen becsült volt és a kor más polgári foglalkozásával egyenrangúnak számított; ez a körülmény az építész személyét társadalmi elismerés és megbecsülés szempontjából magasan a festő és szobrász fölé emelte.

Az a fél évszázad, amelyre a klasszicizmus építészeti magyarsági virágzása terjed, döntő módon meghatározta az ország külső képét, hiszen ez az 50 év néhány háborús és más okokból zavaros esztendő kivételével a béke és megerősödés korát is jelentette. Az újjáépítés nagy munkája, amely a török uralom alól való felszabadulással indul meg, e korszakban éri el tetőpontját. Amíg a XVIII. század folyamán ez a munka elsősorban a település és az elsőrendű létesítmények kielégítésére szolgáló épületeket alkotta meg, addig a XIX. század már kialakíthatta városait is. Makó, Békés, Gyula, Szatmárnémeti — hogy csak az elhanyagolt síkfold néhány városát említsük meg — ekkor nyerték városi jellegüket. Tervszerű városépítésről természetesen még alig beszélhetünk; mégis, ahol a klasszicizmus stílusában több jelentős épület keletkezett, ott az új épületcsoport hatása a város egyéb építkezéseire akkor is érezhető, ha városépítészeti elgondolás a tervszerű munkát nem is segíti elő. Elsősorban a monumentális stílus példaadó erejéről van szó, amely többé-kevésbé minden olyan városunkban érezhető, ahol a klasszicizmus korában nagyobb építkezés folyt. Így a debreceni Nagytemplom és kollégium elhelyezése, az épületek egymással való kapcsolata már szerves, bár nem tudatos városépítési gondolatot tételez fel. A szatmári székesegyház, az Irgalmasok templomával és kórházával, valamint az iskolával oly egységes jellegű nagyobb épületegyüttes, amely a város szerényebb építkezéseinek stílusát is meghatározta. Több más város vagy városodó nagyközség is a nagyobb mintaképektől elcsúszott szellemben és kialakításban építi meg házait. Ez a köz- és magánépítésre egyaránt jellemző nagy tevékenység magasabb célok nélkül is mindenütt terjesztette a klasszicizmus építészeti stílusát, és ahol más, erős történelmi előzmény nem gátolta, a maga felfogására alakította ki az egész helység képét. Ilyen szempontból nagyon tanulságos összevetni egy-egy alföldi, sőt néhány dunántúli várost is — például Makó,

Hódmezővásárhely, Szekszárd, Kaposvár — olyan városokkal, amelyek kialakulását egy korábbi stílus szabta meg. Így például Sopron városképének jellemző vonásain sem a klasszicizmus stílusában keletkezett megyeháza, sem a színház épülete, sem a polgárházak sora nem változtattak, csak színezték és kiegészítették a múltból átvett örökséget. Eger barokk városképe sem lett más a város legnagyobb szabású emlékének, a székesegyháznak felépülése révén, mint ahogyan a Felvidék vagy Erdély városai sem veszítették el az új építkezésekkel a múlttól örökölt jellegzetes külsejüket.

Egészen más a helyzet az ország bámulatos gyorsasággal fejlődő fővárosában : Pest-Budán. Az a rendkívül erős és eredményes központosító törekvés, amely Pestet még vidéki városaink rovására is mai jelentőségére fejlesztette, a klasszicizmus korában indul meg. Buda szerepe viszont egyre inkább háttérbe szorul ; jelentékeny építkezést korszakunkban itt alig találunk. A mai Dísz-tér, valamint a Lánchíd-fő kialakításán kívül csak kispolgári építkezés folyik, ezek közt művészi szempontból jelentékeny alkotás kevés akad.

Annál lázasabb építkezés színhelye Pest, amely e téren nemcsak számbeli leg, hanem minőségileg is az egész ország élén halad. A Hild-féle városszabályozási terv alapján a Szépítési Bizottság tervszerű munkája teljesen új, egységesen klasszicista szellemben felépített városrészeket hoz létre : a mai Szent István-város egy részén elterülő Lipótvárost, valamint a Teréz- és Ferencvárosok jelentős részeit. De ilyen egységes szellemben épül ki, jórészt művészi külsejű házaktól övezve, a dunaparti új útszakasz is, a klasszicizmus stílusában fogant homlokzatok sorával a Duna felől új képet adva a régi Belvárosnak. Főleg a mai Mária-Valéria-utca, valamint a mai Tisza István-utca és Szabadság-tér közötti utcákat övező házsorok biztosították e városrész megkapóan egységes, harmonikus szellemét, az átlagos munka magas művészi szintje révén nemes és választékos képét. De a nagy számban keletkező egyszerűbb házak a város más területein is, főleg a József-, Ferenc- és Terézvárosban, tovább terjesztik e magas művészetből fakadó építészeti szellemet. A budai hegyvidék egyes jobban megközelíthető pontjai is ekkor kezdenek a városi forgalomba bekapcsolódni és a nagy kertekben elhelyezett finom és hangulatos nyaralók a Duna jobbpartjára is átviszik az új stílus szellemét. A tervszerű építés következtében nemcsak összefüggő útszakaszok, hanem szervesen kialakított, egységes stílusban tartott terek is keletkeztek, és hozzájárulnak ahhoz, hogy az elpusztult középkori Pest és a rövid életű barokk Pest helyét alkotásainak számbeli és művészeti túlsúlyával a klasszicizmus stílusában tartott város foglalja el.

A klasszicizmus korában keletkezett városokat láncszemekként kötik össze e stílusnak az ország egész területén elszórt alkotásai. Idetartoznak a vidéki kastélyok és kúriák, amelyek a polgári építés számos és jelentékeny változatát nyújtják követendő és legtöbbször követésre talált példaként, és idetartoznak a rendkívül nagy számban folyó egyházi építkezések is, amelyek a barokk kor nagy katolikus munkáját folytatva és a többi felekezetre is kiterjesztve, nagy mértékben hozzájárulnak a stílus országos elterjedéséhez. Tekintettel arra, hogy e templomok túl-

nyomó része az Országos vagy az Udvari Építészeti Igazgatóság mintegy szabvány-jellegű tervei alapján készült, amikor is a hívők lélekszáma és a rendelkezésre álló anyagi eszközök mértéke szabta meg, hogy az előre kidolgozott tervváltozatok közül egy-egy építkezésnél melyik kerül kivitelezésre, a későbbiek során csak akkor foglalkozunk velük, ha művészi céljukkal felülemelkednek a most érintett szabványterveken. Ha az egyházi épületeknek művészi jelentősége sokszor csekély is, összességüknek stílustörténeti fontossága nagyon is figyelemreméltó, mert a klasszicizmus építészeti szellemének és formáinak elterjesztéséhez és ezzel az általános építészeti gyakorlatba való felszívódásához jelentékenyen hozzájárultak.

Sajnos, az egységes városkép biztató kialakulását — amellyel hazánkban sokfelé, de főleg Pesten találkozunk — nem követte szerves továbbfejlődés. A szabadságharc és az utána következő elnyomatás évei megállították, sőt továbbfejlődését mintegy csírájában elfojtották. Az új építési lehetőségek — általában a 60-as évektől fogva — az Európaszerte és nálunk is teret hódító historizáló stílusokat használják fel, amelyek korai példái, a klasszicizmus egységes képét nem zavarva, már több évtizeddel korábban jelentkeztek. Azonban e stílusváltozás szükségképpen még nem lett volna romboló hatású, ha nem járt volna a régmúlt emlékeinek túlbecsülése mellett a közelmúlt alkotásainak szinte teljes semmibevevásával. Így csakhamar csákány alá kerülnek művészileg igen becses és rendeltetésüknek is még megfelelő épületek, gyakran a nélkül, hogy megfelelő pótlásról gondoskodás történt volna. E változás romboló hatása különösen Pesten öltött rendkívüli méreteket, mert a rohamosan nagyobbodó város fiatalos könnyelműséggel rombolt le minden olyan tér- vagy utcaalakulatot, amely világvárossá növekedésének útjában állani látszott. Igaz, hogy e rombolásnak nemcsak a klasszicizmus, hanem a barokk emlékek jónéhánya is áldozatul esett, de ezek hiánya minden értékük mellett e szempontból kevésbé fájó, mert a városképet elsősorban a klasszicizmus emlékei határozták meg.

Így azután érthető, ha a klasszicizmus alkotásainak legnagyobb része feledésbe merült. A következőkben első ízben próbáljuk művészeti multunk e fontos és értékes szakaszát összefüggően ismertetni és hiteles adatok alapján, a művészettörténet módszereinek segítségével megrajzolni a klasszicizmus építészetének magyarországi képét.

POLLACK MIHÁLY

A magyarországi klasszicizmus építőművészetének legkiemelkedőbb alakja Pollack Mihály. Jelentősége túlnő azokon a kereteken, amelyek a csupán hazai szempontból kiválóak értékelését megszabják. Egyike a keveseknek, akik az európai klasszicizmus legnagyobbjainak sorába tartoznak, — és nem csupán a hazai építészet szempontjából tekinthető valóban építész-zseninek. Képzelőerejének gazdagsága, téralkotó képességének megdöbbentő ereje, kifinomult forma- és arányérzéke fűtik át műveit. Termékeny alkotóképessége, szuggesztív művészete hosszú időre rányomja bélyegét a magyarországi építészetre. Nemcsak egy nagy és magas fokra lendülő építészeti tevékenység nevezi őt irányítójának, Pollack művészetének az is fontos eredménye, hogy a magyarországi klasszicizmus építésze művészi színvonal tekintetében nem marad el más országok, elsősorban Németország és Franciaország építésze mögött, sőt bizonyos szempontból sajátosabb és értékesebb amazokénál, mert mindvégig elkerülte a merev akadémizmus veszélyét.

Pollack Mihály származásának sokat vitatott kérdését egy korábbi tanulmányunk¹ kapcsán sikerült tisztáznunk, így itt csak a legfontosabb eredményeket összegezzük. Kutatásaink a legendák körébe utalták azokat a hagyományokat, amelyek a Pollack-család előkelő ír, vagy németalföldi származását hangoztatták. Bár a család eredetét századokra visszamenőleg nem sikerült még felfedni, az a tény, hogy már Pollack Mihály atyja, Pollack József, az ausztriai Hadersdorfban született és mint kőműves-pallér (Maurer-Pollier) Kaunitz herceg szolgálatában állt,² valószínűtlenné teszi, hogy a család különösebben előkelő származásra hivatkozhatott volna. Úgy látszik, hogy az öreg Pollack ügyesen és hűségesen teljesítette a rábízott szerényebb építési feladatokat, mert lassankint anyagilag is emelkedik, több kisebb ingatlant vesz Bécsben és a «Toten-Sperr-Relation»-ban mint «k. k. Bauaufseher» szerepel. Első házasságából született Lipót fia, mint állami építész jelentős állást tölt be Milánóban. Ez a sikeres pályafutás erősíthette meg atyját abban a szándékában, hogy a második házasságából származó Mihály Jánost is építésznek nevelje. Az 1773-ban született Pollack Mihály János kőműves szabaduló levelét a perchtoldsdorfi kőműves és kőfaragó céh állítja ki 1792. július 7-én.³ Egyidejűleg a bécsi akadémián is tanulmányokat folytat, mégpedig — mint atyja leveléből kitűnik — nem valami nagy lelkesedéssel és eredménnyel.⁴ Tanárai közül különösen Ferdinand von Hohenberg az, aki tehetségét már korán észreveszi és az aggodó atyát megnyugtatta fia jövője felől.

A klasszicizáló későbarokk formavilágában raboskodó bécsi akadémia érthetően nem elégítette ki az új utakat kereső Pollack Mihályt, s ezért Hohenbergnek, az akadémia legjelentősebb tanárának halála után az akkor szokásos vándorútra indul. Elsősorban családi okok készíthették arra, hogy Milánóba menjen, ahol a már viruló klasszicizmus építészeti alkotásait, mint valóra vált álmait üdvözölhette. Milánóban élő bátyja mellett sok alkalma nyílt arra, hogy a régi emlékeket és az új építészeti alkotásokat tanulmányozhassa. Milánói tartózkodásának egyetlen hiteles emléke egy *Dempieto Jonico* felirattal ellátott eszményi terve, amely bátyjának, Pollack Lipótnak hagyatékából került elő. (220. kép.) Az 1794-es évszámmal ellátott aquarellírozott rajz kis ión templomot ábrázol, amelynek kupolával fedett és fal elé állított 3/4-es oszlopokkal tagolt középrészéhez 4 kápolnaszerű kisebb tér csatlakozik. E kereszthalakban kiugró négy kisebb teret kívülről 2—2 oszloppár kapcsolja össze, míg a homlokfalak elé állított további két-két oszlop nagyobb hangsúlyt biztosít számukra. A kupolákat, valamint a körülfutó széles koszorúpárkányt szobordísz koronázza. A kompozíció mind felépítésének, mind alaprajzá-
nak szerkezeti bizonytalanságait tekintve, kezdő munkájára vall, aki a római Pantheon hatása alatt egy akkoriban igen kedvelt kerti «tempietto»-tervet alkot. Hasonló kisebb épületeket Mihály bátyja is igen gyakran tervezett, így minden valószínűség szerint Milánóban és az idősebb fivér hatása alatt keletkezhetett ez a kivitelre nem szánt tanulmány. A mellékterekkel bővülő kupolás tér gondolata továbbra is foglalkoztatja Pollack Mihályt, míg e feladat legérettebb megoldását a Nemzeti Múzeumnak emeleti kerek termében meg nem alkotta.

Sajnos, az olaszországi tartózkodásra vonatkozóan további adataink nincsenek. Nem valószínű, hogy résztvett volna a milánói Dómsopera munkálataiban, hiszen Pollack Lipót csak 1803-ban nyeri el a vezető építész tisztségét. Sokkal valószínűbb, hogy erősen bekapcsolódott bátyja más, hivatalos és magántermészetű munkáiba; talán ezekre céloz, amikor néhány évvel később, tapasztalataira hivatkozva, elnyeri a megbízást a pécsi székesegyház átépítésére. Tény az, hogy 1794 és 1799 között Pollack Mihály hollétééről nincsenek adataink. 1799-ben már Pesten találjuk, ahol igyekszik letelepedni. Valószínűleg Krausz János pesti építőmester mellett kezdi meg működését és még ugyanebben az évben, augusztus 8-án kelt beadványában arra kéri Pest városának tanácsát, hasson oda, hogy a pesti kőműves és kőfaragó céh mestermunka készítésével — ami a céhfelvétel előfeltétele — bizza meg. Majd azt kéri, hogy az időközben elhalt Krausz János helyére a céhbe felvegyék a nélkül, hogy kényszerüljön feleségül venni Krausz özvegyét.⁵ A városi tanács azonban elutasítja «Michel Pollack Maurer-gesell, da er kaum 1 Jahr sich allhier aufhielt» kérelmét. A céh is védi érdekeit és tiltakozik a letelepedés ellen; így hosszas és bonyolult tárgyalások indulnak meg, amelyekben a tanács látszólag Pollack mellé áll. A céh támadására válaszolva ugyanis a tanács kijelenti, «wenn auch alle Wanderschaften der Zunft zusammen genommen würden, jene nicht erreichen, die Unterzeichneter allein bestanden hat» és eddigi működésére vonatkozólag hozzászól: «Wie weit ihm dies (seinen Pflichten immer nachzukommen) gelungen ist, soll es der allgemeine Ruf und das Zutrauen beweisen,

welches ihm Bürger, Herrschaften und ganze Gemeinden schenkten und von seinen theoretischen, praktischen Kenntnissen sollen die Gebäude Beweise sein, die seiner Direction anvertraut sind».⁶ Pollack e beadványában «Bauführer»-nek nevezi magát és hivatkozik arra is, hogy Krausz János félbehagyott munkáját, a mai Deák-téri evangélikus templomot, ő építi. Sajnos nem sikerült megállapítani, hogy korai munkásságára és vándoréveire vonatkozó, kissé öntelt kijelentései mennyire fedik a valóságot. Annyi azonban még e hiányos adatok alapján is bizonyos, hogy 1799 elején jön Pestre és még ugyanebben az évben az evangélikus konvent felszólítására tervet készít az építendő templom számára. (Lásd az adatokat a templom építéstörténeténél). Atyja halála után 1800. szeptember 12-én személyesen írja alá Bécsben a hagyatéki leltárt, viszont az örökség átvételét igazoló okiratot 1801. július 15-én már «als Bevollmächtigter des Herrn Michael Pollack in Pest» Fierlinger D. írja alá.⁷ Pesti polgárlevelét 1802. április 10-én állítja ki a tanács 1659 szám alatt.⁸ Téves tehát felesége 1856. évi beadványában az az adat, amely szerint 1805-ben jött Pestre.⁹ 1800. február 9-én már szerepel aláírása a budai színház világítási munkálatainál,¹⁰ 1803-ban pedig a józsefvárosi templom hibás boltozatának megvizsgálásánál.¹¹ 1805-ben a pécsi székesegyház ujjáépítésénél, 1807-ben Székesfehérvárott, s 1808-tól kezdve a pesti német színház építésénél találkozunk nevével. E korábbi évektől eltekintve működése már ismeretes. Rövid néhány év leforgása alatt nemcsak számos jelentős megbízás elnyerése bizonyítja tekintélyét, hanem hivatalos elismertetése is. Így 1809-ben bevásztják a pesti Szépítési Bizottságba,¹² ahol csakhamar olyan nagy befolyásra tesz szert, hogy eleinte Hild Jánossal egyetemben mint előljáró, majd annak halála után több évig egyedül dönt minden építészeti kérdésben.¹³ Ugyanekkor már több telek birtokosa is, ezért a városi tanács «hinlängliche Sicherheit»-nek tekinti, amikor Pollack Mihály fia nagyanyai örökrészt egy bécsi adósságának törlesztésére fordítja és pesti telkeit ajánlja zálogul.¹⁴

Az első jelentős középítkezés tehát, amelyben Pollack számára fontos szerep jutott, az 1808–12 közt elkészült német színház. Ettől kezdve pályája töretlenül emelkedik. A következő évtizedekben minden jelentősebb magyarországi építkezésnél ott szerepel, vagy mint tervező és kivitelező építész, vagy mint tanácsadó szakember. Az 1810 és 1830 közé eső években főleg a polgári ház építése foglalkoztatja, az egyszerű földszintes háztól kezdve a városi palota különböző megoldásainak megfogalmazásáig. Erre az időre esik sokkal ritkább, de fontos tevékenysége az egyházi építészeti terén is. Ez a nagy munkásság kifejleszti Pollack minden művészi és építészeti képességét s előkészítője a következő évtized fontos feladatainak. A harmincas évek alkotásai Pollack nagy középületei: a Nemzeti Múzeum, a Vigadó és a Ludovika, amelyek Pollack munkásságának tetőpontját jelzik. 1840-től kezdve mindjobban visszavonul, előbb a magánépítkezések számát csökkentti, azután a középítkezések terén sem oly tevékeny már. A Nemzeti Múzeum építésének befejezése után — amelyet mindig élete fő művének tekintett — igyekszik helyét fiának, Ágostonnak átadni. Sokat betegeskedik, fáradt is és bizonyára érzi, hogy az idő lassan eljár fölötte. Ez készthette arra, hogy irodájában fián kívül

még egy fiatal építész is alkalmazzon. Ez a fiatal építész Ybl Miklós, aki 1836—46 közt többször a Pollack-tervezőirodában dolgozik és Pollack útmutatásai alapján végzi tanulmányutait is. Közös művükként az ikervári Batthyány-kastély szokott szerepelni. Az ikervári kastély romantikus neorenaissance stílusa azonban arra vall, hogy az öreg Pollack már nem igen vett részt ebben a munkában, és helyes ösztönrel átadta helyét az új utakon haladó fiatal építésznek. Ybl saját bevallása szerint sokat köszönt ennek a «szigorú, egyenes jellemű és nagy tudású ember»-nek, akinek tanítása «megmaradt nekem egész életemre».¹⁵

Lassankint megválnak hivatalos állásaitól is. 1846-ban lemond a Szépítési Bizottságban viselt felügyelői tisztségéről — amelyet 1817 óta ingyen vállalt — és maga helyett Wieser Frigyes, a romantikus építészet egyik jelentős alakját jelöli ki.¹⁶ Röviddel ezután lemond a Városliget rendezésére alakított bizottságban viselt állásáról is; mindkét esetben József nádor meleg szavakkal méltatja érdemeit, jegyzőkönyvi köszönetet szavaztat neki¹⁷ és minden alkalmat megragad, hogy meleg rokonszenvéről biztosítsa. Pollack Mihály alig szerepel ezentúl, visszavonul a nyilvánosságtól, néhány fennmaradt családi feljegyzés és levél kissé keserű, kevésbé boldog embert sejtet. Külső oka erre látszólag nem volt. Korán megbecsülték, hír, hatalom, anyagi jólét nem hiányzott életéből — viszont igaz, hogy sok irigye és ellensége volt, sőt néha súlyos támadásokat kellett kivédenie. Aligha a minden ember életében előforduló nehézségek törték meg. Inkább az bántotta, hogy nem tud többé a haladás, a továbbfejlődés élére állni, hogy kihull kezéből az a vezéri pálca, amelyet olyan ellenállhatatlan lendülettel ragadott meg egy fél-évszázaddal korábban. Éreznie kellett, hogy irányának, stílusának nincs, mert nem lehet többé folytatása: új művészi áramlatoké a jövő, és nem lett volna igazán művész, ha ebbe könnyen, keserűség és fájdalom nélkül belenyugodott volna. Valószínű, hogy csendben tovább dolgozott, segítette és támogatta fiát; irodájának terveit többnyire a saját aláírásával látta el azután is. Mégis azt kell hinnünk, hogy ez a munka számára — aki hajlíthatatlanul szigorú volt önmagával — már nem jelenthette azt, amit korábban. Még életében megérte annak a művészeti iránynak az elhalását, amelynek egész életét szentelte; ez volt művészi tragédiája. Végredelele 1853. március 8-án kelt és jelentős polgári vagyon birtokosának mutatja az agg mestert, aki ebben az iratban nagyon szeretett második feleségéről és gyermekeiről meleg hangon és igazságosan emlékezik meg.¹⁸ Hátrahagyott számos rajzát és tervgyűjteményét («meine hinterlassenen vielen Zeichnungen») a városi rajziskolára óhajtja hagyományozni. Sajnos, e tervek jórésze elveszhetett, maradványai valószínűleg azonosak a Fővárosi Múzeumban lévő terveivel. 1855. január 3-án halt meg; Tahitótfaluban van eltemetve.

Pollack Mihály a magyarországi klasszicizmus építészeinek első nemzedékéhez tartozik. Ahhoz a csoporthoz, amelynek tanulóévei a klasszicizáló későbarokk levegőjében telnek el, vándorévei még a művészet «örök hazája», Olaszország felé viszik. Működése a felvirágzó új réteg, a polgárság erősödésével párhuzamos. Mint polgári építész és céhtag nyeri el a legelőkelőbb és legnagyobb szabású megbízásokat és állami építések terén sikerrel mérkőzik az udvari, a hivatalos építésekkel.

Nem csoda, ha büszke és öntudatos ember, művészi hírét és becsületét féltékenyen őrző művész. Ezt a magatartását nemcsak képességei és az elért sikerek indokolják. Elsősorban az a tudat adhatott Pollacknak erőt, hogy minden feladatot — a legegyszerűbbet és a legjelentéktelenebbet csakúgy, mint nagy megbízásait, a legnagyobb lelkiismeretességgel oldotta meg. Nemcsak művészi problémáinak megoldásait keresi új és új változatokon keresztül, hanem vérbeli építőmester is, akit az építészet mesterségbeli része — terveinek tanúsága szerint — állandóan foglalkoztat. Józsága, gyakorlati érzéke nemcsak tervezésre, hanem a kivitelezés sikeres végrehajtására is készítetik. Munkásságának súlypontja a világi építészet terére esik, de minden műfajjal sikerrel próbálkozik. Középület és magánépítkezés, kastély és kúria, városi sorház vagy palota, egyszerű földszintes ház vagy külvárosi nyaraló egyformán érdekli. Szerény méretű tervein gyakran jelentkeznek későbbi nagy építészeti megoldásainak szárnypórbálgatásai, másszor meg az az érzésünk, hogy képességei túlnőnek a rendelkezésére álló kereteken, szétfeszítik a polgári építkezés többnyire szűkre szabott korlátait. Egyházi építészet terén sokkal ritkábban működik, az idetartozó alkotások mégis hosszú időre útmutató hatásúak, amint ezt a későbbiek során látni fogjuk.

Minden műve magán viseli egyéniségének sajátos művészi jellegét — talán ennek megőrzése készíteti őt munkássága bizonyos mérséklésére. Ő az egyetlen jelentős építész, aki az árvizet követő évek fellendülő építési munkáiban alig vesz részt, míg ugyanekkor például Hild József vagy Kassalik Ferenc — a kisebbeket nem említve — csakúgy ontják az új meg új terveket. A Pollack-irodáról olyan értelemben, mint Hild, Zitterbarth vagy Kassalik esetében, 1840-ig nem is beszélhetünk. Csupán fia, Pollack Ágoston idejében kénytelen Pollack kisebb tehetségű fiát vállalkozó jellegű iroda létesítésével erősíteni.

SORHÁZAK ÉS PALOTÁK

Pollack Mihály művei, a nagyszabásúak és a szerények egyaránt, Pest klaszszicista jellegének kialakulását döntően határozták meg. E félszázad nagy építési tevékenységének legfontosabb mintaképeit elsőízben ő szolgáltatta és ezért indokolt, ha korai műveit is, mint a későbbi nagy megoldások előkészítőit, részletesebben ismertetjük. Csak ezek után térünk rá középületeire, amelyek számára mindig a magasabb rendű feladatot jelentették.

Pollack Mihály korai bérházépítkezései közül az 1810-ben tervezett *Szalay-ház* meglepő módon még kissé tapogatózva jelzi azt az irányt, amelyen a mester haladni fog. Már itt jelentkezik az erős horizontálizmus, az egyenletes ablakritmusnak falmezőkkel történő megbontása; az erőteljesen hangsúlyozott középrizalit és kapujának barokk emlékeket idéző stílusa még korai munkára vallanak.¹⁹ A korai, egyszerűbb megoldású épületek minden jellemvonását megtaláljuk azon a terven, amelyet *Kováts Mózes* Sebestyén-téri háza számára készített 1811-ben.²⁰ A kétemeletes sarokház héttengelyes főhomlokzatának középső kapuja mellé négy-négy ablak, illetőleg boltnyílás sorakozik a rusztikaszerűen sávózott földszinten. A felettük végigvonuló egyenes párkányon nyugosznak a lezáró félköríves nyílások jól tagolt

párkányai, amelyek a széles övpárkánnyal szemben halkabban és szerényen kép-
zettek. A főemelet keretezett és oromzattal koronázott ablakai, valamint a II.
emelet dísztelen és kisebb ablaknyílásai csöndes egyöntetűséggel tagolják a hang-
súlyozott vízszintes tengelyre felépített homlokzatot. Az egyenletes ablakritmus,
valamint az emeletenként kisebbedő ablaknyílások nemcsak Pollackra, hanem
kora építészetére is jellemzőek. Alaprajz szempontjából e terv még nem különösen
jelentős. Bonyolultabb ritmusú már a *Flexer János* számára 1812-ben tervezett
emeletes sarokház.²¹ A tizenegy tengelyes középbefáratással ellátott földszint váltakozó
ütemét az egyenes lezárású ablakok és az ívvel lezárt boltnyílások alkotják. A
kaput keretező pillérek a középhangsúly erejét és plaszticitását fokozzák. Az öv-
párkányon állnak az emelet középtengelyét, valamint széleit lezáró pillérek, amelyek
együttal erőteljesen foglalják össze az egyenes lezárású, minden harmadik tengely-
ben háromszögű oromzattal is koronázott ablakokat. E hármast ritmus a földszint
kettős ritmusával szemben érdekes változatosságot ad a homlokzatnak és bonyolult
módon vezet el a kompozíció fő céljához, a középtengely kiemeléséhez. Gazdagabb
és fejlettebb változatot jelent az alaprajz megoldása is. A befáratási csarnok falát
pillérekkel váltakozó falbemélyedések szegélyezik, míg a lépcsőház felé szélesen
megnyílván, a későbbi két tér kapcsolására irányuló nagyobb szabású megoldásokat
sejteti ez az egyszerűbb épület.

A korai épülettípus szép példája a *Kardetter Tamás* számára épített, egyen-
letes ritmusú, háromemeletes sarokház.²² A két hangsúlyosabb párkány által közre-
fogott első és második emelet szorosabb egységet alkot, amelyhez a harmadik emelet
szinte járulékosan csatlakozik. Ezt a régebbi barokk homlokzatokat emlékeze-
tünkbe idéző megoldást építészeink a század első negyedében még szívesen alkal-
mazták, de szemben a XVIII. század megoldásaival, itt a tagolás laza és könnyed
jellege, továbbá a homlokzat tartózkodó relief-hatása és hangsúlyozott nyugalma
révén Pollack teljesen átfogalmazza és átértelmezi a régebbi típust. Alaprajzából csak
a gazdagabb tagolású, jelentős térhatásra törekvő befáratási csarnokot emeljük ki.
Ugyanehhez az egyenletes ritmusú, szinte változatosság nélküli háztípushoz tar-
tozik a mai Gresham-palota helyén egykor álló *Mayerffy-ház*.²³ A három homlokzatra
néző, háromemeletes, kétudvaros ház egyenletes, rendkívül egyszerű tagolását
eredetileg a kapukat hangsúlyozó négy-négy oszlop erősebb akkordja emelte ki
az egyhangúságból. Ezek az oszlopok azonban nem kerültek kivételre, sajnos, nem
tudjuk, hogy miért, esztetikai vagy gazdasági okok következtében. A homlokzatnál
lényegesen érdekesebb az alaprajz befáratási részének a megoldása: a donga-
boltozású első szakasz után ovális süveggel boltozott második szakasz következik,
amelynek félkörívvű bővítése fokozza e térszakasz centrális elrendezését. E nagyobb
igényű térgondolat továbbvitele a lépcsőház terének megfelelő kapcsolásával itt
még nem sikerült teljesen. Azonban mesterünket a kérdés szemmel láthatóan erő-
sebben foglalkoztatta, mert két év múlva *Bay tanácsos* számára épít egyemeletes,
egyenletes ritmusban tagolt sarokházat,²⁴ amelynek befáratási csarnokánál ismét
felmerül a különböző térelemekből szőtt együttes térhatásának kérdése. E probléma
tökéletesen sikerült megoldását a *Kováts Mózes* számára épített háromemeletes

sarokház alaprajza nyújtja.²⁵ A négyoszlopos kapuzat mintegy nyitánya annak a nagyarányú térkompozíciónak, amelyet egy boltozott bevezető szakasz után hatalmasan kiszélesedő, négy pár pilléren nyugvó és kupolával fedett köralapú középtér alkot. E valóban monumentális bejárat csarnok megkapó nyugalmát fokozza, hogy pusztán a két főtengely hangsúlyozott: a bejárat felől jövő főtengely ki- és átvezető szakasszal torkollik a kupola-téren túl az udvarba, míg az erre merőleges tengelyre a nyugodt képzésű, orsótengelyen nyugvó, háromkarú lépcsőház van felfűzve. Nagyon sajnálatos, hogy a további részében is rendkívül sikerült alaprajz mellől elkallódott a homlokzat eredeti tervrajza. Mai, ismételten átépített alakja alig sejteti az egykori külső előkelő és nyugodt egyszerűségét. Ide tartozik az egykorú *Horváth-ház* is,²⁶ amelynek teljesen átépített és harmadik emelettel megtöltött mai alakja csak sejteti az egyenletes ritmusú homlokzat eredeti tagolását. Az alaprajz legfontosabb részét itt is a bejárat csarnok és a lépcsőház együttesének termegoldása alkotta. Boltozott kapualj után tágas, kerek előcsarnok fogadja a belépőt; az átlós tengelyekben félkörívű fülkék bővítik a teret; e megoldást, Pollack a Festetich-palota előcsarnokánál fejlesztette tovább. A boltozatot tartó oszlopok elhelyezése, valamint a szélességi tengelyben megnyíló lépcsőház képzése aligha azonos az eredeti kivittel.

Hasonló erős módosításokon esett át az 1821–22-ben épített *Wurm-ház*, amely a többhomlokzatos, díszesebb bérházak egyik korai példája. Kis pillérekkel keretezett ablakainak finom aránya és jóleső ritmusa elvész a ráépített emeletsorok tömege alatt, mint ahogy a bejárat csarnok szép képzését is alig lehet ma már felidézni. Érdekes feladatot nyújtott a *Brudern* báró részére tervezett üzletház, amely boltozott átjárójával a lassankint Európaszerte elterjedő boltgalériák első magyarországi példája.²⁷ A szabálytalan telek minél jobb kihasználása volt itt a fő cél, amelyet Pollack oly sikerrel oldott meg, hogy ez az épület egyike lett a város hírességeinek. Valóban eredeti módon illeszti össze az egyébként kissé komor homlokzatot a diadalív-szerű hármastagolással ellátott középrésszel, amely egyúttal a boltozott átjáró bejáratát is képezi. Az ívnyílásba állított oszlop-párok ügyesen leplezik az átjáró ferde tengelyét is. A feladat újszerűsége láthatóan foglalkoztatja mesterünket. Ezúttal a szokottnál gondosabban kivitelezett alaprajzokat nyújt be a Szépitési Bizottsághoz, míg a homlokzat egyenletesen képzett, dísztelen részét csak néhány tengely szélességében vázolja fel.

A *Brudern-ház* kétségtelenül jó szolgálatot tett tervezőjének, mert nevét szárnyra kapva, Pest vezető építészévé avatja. Az ilyen különleges feladatok elszigetelten állnak a művész munkásságában; kirándulások csupán, kitérők arról a területről, amely őt valójában foglalkoztatta. Elsősorban a városi ház külső és belső tagolásának, főleg a tartózkodó és egyszerű homlokzat mellett fokozottan érvényesülő bejárat csarnok termegoldásának a kérdése érdekli mesterünket. Ezzel foglalkozott Pollack a megelőző nagyobb tervekkel kapcsolatban, így a *Horváth-háznál*, *Kováts Mózes házána*l; és ezzel a kérdéssel foglalkozik következő műveiben is, amelyek közül legelőször az *Almásy-palota* 1817-ben készített tervét emeljük ki.²⁸ A két emeletre tervezett palotának csak első emelete épült

fel, de még mai, módosított alakjában is Pollack palota-stílusának egyik leg-érdekesebb példája. A kilenctengelyes főhomlokzat középső kapuja medaillos oldalmezőkkel Palladio-motívummá szélesedik. A kapumotívum felett az emeleten erkélyt helyez el, ahova a három középső tengely földigérő nagy ajtók alakjában nylik. Ezt a fokozott középhangsúlyt, — amelyet az ablakok erőteljes szemöldökpárkányai sem gyöngítenek — az eredeti terven még alátámasztotta a középső részt koronázó, a második emelet koszorúpárkánya után következő, egyenes záródású, kettős attika. A barokk palota-típustól kölcsönzött erős középhangsúly a klasszicizmus homlokzataira átültetve is megtartotta tehát fel-fokozó képességét, de a középrész és az oldalrészek egymásközi viszonyából hiányzik már az a feszültség, ami a barokk palotát drámaivá fűtötte át. A tartózkodó és finom homlokzat felépítésénél nagyobb feladatot jelentett a palota alaprajzi megoldása. Aránylag egyszerű eszközökkel, kölcsönzött dísz nélkül alkotja meg azt a valóban nagyszabású téregyüttest, amelynek immár a bejárat csarnokon és a lépcsőházon kívül az udvar is részesévé válik. Az előtér és a bejárat csarnok uralkodó hossztengeletét az egységes ovális süvegű boltozás fokozottan hangsúlyozza. A süvegek négy-négy, egyszerűen képzett dór oszlopon nyugosznak, amelyeket a mögöttük levő, falba vájt és sötét árnyékkal betöltött félköríves fülkék ellentéte hatásosan emel ki. Az előcsarnok második szakaszából néhány lépcsőfok vezet a tágas lépcsőházba, amelynek teljes térelhatárolása a csarnokkal szemben már tökéletesen sikerült; és a félkörű lépcső képzésével a mester itt megtalálja a klasszicizmus felfogásához legjobban alkalmazkodó lépcsőtípust. A bejárat csarnok tengelyiránya áttekintve a majdnem négyzet alakú udvarra is, amelynek a bejáratlalt szemközti oldalát másfélszeres magasságban félköríves koncha koronázza. Az előcsarnok dór stílusa után meglepő e kupola hatalmas bordatagolásának leplezetlenül és őszintén érvényesülő szerkezete. Sajnos, a palota belseje még külsejénél is jelentősebb módosításokon esett át és a középső díszteremhez kétoldalt csatlakozó kisebb fogadótermek ritmikus egészét ma már nem érezteti. Az Almásy-, később Szapáry-, majd Zichy-palota bejárat tengelyébe eső téregyüttes kétségtelenül a legérettebb térkompozíciók egyike. A műemlékké nyilvánított palota belseje újabban is több változtatáson esett át és félt, hogy rövidesen az egész mű csákány alá kerül. Ezért foglalkoztunk behatóbban e jelentékeny emlékekkel.

Néhány későbbi, kifinomult szép alkotás bizonyítja, hogy mesterünk nemcsak elérte, de meg is tartotta azt a magas fokot, amelyre itt emelkedett. Az érett megoldások e sorozatát a *Hanzély Márton* számára 1821-ben épített kétemeletes sarokház nyitja meg,²⁹ amelynek kivitelezéséről nincs pontos tudomásunk. A csupán ceruzával készült homlokzati tervnek az alaprajztól valamelyest eltérő tagolása arra mutat, hogy a kettő nem egyszerre készült. A tagolásában és arányában egyaránt finom ösztönre valló főhomlokzat quaderrel szegett enyhe oldalrizalitjai egyenlő szélességűek a középső kapuzattal és a hármas erkélyajtóval ellátott középszakasszal. A szembeszökő kapu fölé helyezett egyenletes hármas ritmus egyszerűbb módon ismétlődik a második emeleten. Sajátságos a bejárat csarnok és a lépcsőház egymáshoz való viszonyának megoldása. A bejárat csarnokot négy gömbösüveges

szakaszból álló lépcsőelőtér egészíti ki. Ez utóbbiból nyílik a félköríves lépcső, amelynek különleges elhelyezése sem feledteti el azt az érzést, hogy az egymástól független, önmagukban lezárt és befejezett terek kissé széthullanak. A Hanzélyháznál lényegesen jelentősebb az a hármás palota, amelyet *Festetics Antal gróf* számára épített 1820—26-ban.³⁰ A korábban épült Nádor-utcai ház egyenletes ritmusú homlokzata sem egészében, sem részleteiben nem mutat lényeges eltérést a megszokottól. Alaprajzi megoldása sem vetekedhetik a valamivel későbbi, kettős sarokházzal, amely e hármás épülettömbnek kétségtelenül legérdekesebb része. A feltűnően kicsiny telek megnehezítette az építész feladatát és a terek képzésénél fokozott mérlegelést és tömörséget követelt. A főbejáratot a letompított sarokra helyezi, és a belépőt egy tágas, kerek csarnokba vezeti, amelyből félköríves fülkék nyílnak (152. kép). Az előtér után egy nyolcszögletes csarnok következik, amely az udvar és a lépcsőház közé ékelődve, a terek szoros egymásbafejtését teljessé teszi. Ezzel a térelosztással Pollacknak sikerül egy elválaszthatatlanul tömör, összetett egészet létrehoznia és ezt olyan önmagukban lezárt, befejezett téregységekből alkotja meg, amelyek leplezetlen világossággal, szinte élesen kapcsolódnak egymáshoz. A tereknek e hangsúlyosan tiszta és világos kapcsolata mellett a belépőt meglepően festői kép ragadja meg, amely a tereket betöltő fény és árnyék viszonyának köszönhető. Amíg azonban a barokk térkompozíció fényjátéka mozgalmas és szeszélyes vibrálásban jelentkezik, amely megbontja a térhatárokat és meggátolja az egyes térrészek világos leolvasását, addig ez a fényjáték pusztán a megvilágított és az árnyékkal előntött részek ritmikusan váltakozó együtteséből keletkezik és a terek formai kialakítását még fokozza. Az udvari homlokzat képzésénél először jelenik meg a hármás tagolású ablak, amelynek előkészítését a korábbi homlokzatok hármás ritmusa szolgáltatta. Ugyanez a motívum uralkodik a mai Mérleg-utcará néző, hármás tagolású homlokzaton. A mérete és kialakítása szempontjából egyaránt legjelentősebb középső részt egyenletesen képzett oldalrészek szegélyezik. A lapos pillérekkel tagolt földszint középső kapuját pillérekben nyugvó, félköríves párkány zárja le, az oldalmezőkben elhelyezett (1:2 arányú) ablakok felett még egy téglány alakú felső ablak kap helyett. Az erőteljes tagolású széles övparkány egyúttal talapzatul szolgál a mindkét emeletet összefoglaló, díszes korintuszi fejjel ellátott óriás pilléreknek. A középső pillérközben helyezi el Pollack a négy lapos pillértől közrefogott hármás ablakot, amelynek középső nyílása kétszerese a szegélyező ablakoknak. Ez a párkánnyal és timpanonnal lezárt középső motívum erőteljesen fogja össze az egész homlokzat ritmusát és előkészíti egy másik fontos alkotásának homlokzat-megoldását, amely a mai Magyar Bank épületében nyert megvalósítást.

A Tisza István-utca és Nádor-utca sarkán álló, eredetileg kétemeletes házat *Pollack Mihály* magának emelte 1822-ben.³¹ (150-151. kép.) A főhomlokzat közepén elhelyezett bejárat közvetlenül vezet a tágas, négyzet alakú előcsarnokba, amelynek összetett és bonyolult boltozata áttételekkel nyugszik a négy dór oszlopon. A részletformák tiszta dór stílusa, a visszatérő félkörív ritmusa, a felépítés zömök arányai a művész más munkáiban is föllelhetők, de a boltozás bravúros megoldása

bizánci mintaképekre utal, amelyek emlékekként szunnyadhattak a művész lelkében. A különböző elemeknek a felismerhetetlenségig való egybeforrasztása mutatja legjobban azt a fölényes biztonságot, amellyel Pollack művészi elképzeléseit — sok élményanyag termékenyítő és színező hatásával — megfogalmazza és kivitelezi. Az előcsarnokból az udvarra nyíló, ugyancsak tágas előtérből festői látvány tárul a félköralakú lépcsőházban felállított görögös szobor felé. Az alaprajz megoldásában mutatkozó fölényes biztonság a homlokzat képzésében is mutatkozik. Az eredeti tervek tanúsága szerint a hármas ritmus az egész homlokzaton uralkodott. Az alig érezhető két szélső rizalitnak megfelelően a középső, legszélesebb tengelyben elhelyezett kaput enyhén kiemelkedő falpillérek szegélyezik; a lezárt félkörív falmezejét eredetileg oroszlánmotívumos relief díszítette. A földszintet többszörösen tagolt övpárkány választja el a gazdagon képzett főemelettől. Az enyhe szélső rizalitokat lapos óriáspillérek határolják, míg a közbezárt ablak erőteljesebb keretezését a főemeleten szemöldökpárkány egészíti ki. A kapumotívum felett újból a hármas-ablak motívuma szerepel: kis pillérek között a középső ablak ismét szélesebb, de csupán mintegy egyötöddel, az elválasztó pillérek is laposabbak és így a homlokzat síkjába való illesztés zavartalanabb, mint a Festetich-palotánál. Az ablakokat mindvégig egyenes párkány zárja le, csupán a középső ablak felett van mélyített és keretezett félkörívű mező: úgy érezzük, az ablaksor egyenletes ritmusa a középen megáll és új lélegzetet vesz, hogy a középhangsúlyt kiemelje. Azonos ritmus vonul végig az egyszerűbb kiképzésű második emeleten is. Széles, nyugodt koszorúpárkány zárja le a főhomlokzatot, amelyhez mint érdekes változat csatlakozik a tíztengelyes oldalhomlokzat. A tagoló elemek itt is azonosak, de a ritmus megváltozott: nem a középrész a hangsúlyos, hanem a két oldalsó enyhe rizalit, amelyeket a főhomlokzaton s főemeleten is alkalmazott hármas ablakmotívum hangsúlyoz. Az összetett ritmus minden változatát megtaláljuk e remek kompozícióban, amely a maga nemében csúcspontot jelent Pollack munkásságában.

AZ EGYKORI SÁNDOR-PALOTA

Munkánk Pollack Mihály polgári építészetére vonatkozó részét nem zárhatjuk le a nélkül, hogy egy idevágó nehéz kérdést ne érintsünk. Ez a budavári *miniszterelnökségi palota*, az egykori gróf Sándor-palota mesterének a kérdése. A palota ama kevés épületek egyike, amelyek jórészt változatlanul megőrizték eredeti alakjukat és szépségüket. (148. kép.) Ékszerszerű finomságaival kiválik nem csupán a budai, hanem a magyarországi klasszicizmus emlékei közül. A palota stíluskritikai vizsgálata több olyan vonást mutat, amely kapcsolatot teremt más, e korba tartozó emlékekkel; szerintünk mégis erősebben domborodnak ki azok a vonások, amelyek szinte egyedülállóak emléktárunkban és megnehezítik a szerző meghatározását. A köztudatban a palota mestereként Pollack Mihály szerepel. Ez a vélemény szinte ösztönösen kifejezést ad annak, hogy e finom érzékkel, művészi tehetséggel megalkotott épület nem keletkezhetett ismeretlen pallérkéztől. Bierbauer Virgil, aki a legbehatóbban tanulmányozta e kérdést,³² úgy próbálta

a nehézségeket megoldani, hogy Pollackban Aman János bécsi építész terveinek kivitelezőjét látja, kezemunkája főleg a déli főhomlokzat megalkotásában ismerhető fel, míg a nyugati homlokzat már idegenebb vonásokat mutat.

A mesterkérdés megoldását a hiteles adatok és az eredeti tervek hiánya roppant megnehezíti. Mindössze annyit sikerült felkutatnunk, hogy a mai palota helyén álló régi, omladozó kaszárnját gróf Sándor Vince 1803-ban 20,000 forintért veszi meg, hogy az épületet lebontva, magának díszes palotát emeltessen. A bontás és újjáépítés munkája 1806-ban készül el, amint azt az oromzaton levő évszám is hirdeti.³³ 1810-ig Pollack Mihályról igen keveset tudunk, mindössze annyit, hogy 1805-ben Pécsen, 1807-ben Székesfehérvárott dolgozik, helyesebben terveket készít. Fiatal kora és rövid pesti működése, főleg azonban a céhek féltékeny magatartása miatt aligha tételezhetjük fel, hogy Pollack Budán működött volna. Azt a megoldást, hogy valamely budai építész egy kívülről jött, például Amantól készített tervet kivitelezett volna, nem tartjuk elfogadhatónak, mert Budán ekkor igen kevés mester működött (akik közt jelentőset egyáltalán nem találunk) és az építész szerepe különben sem maradhatott volna ennyire elrejtve. Thalherr József, a magyar kamara építész, dolgozott ugyan Budán, de stílusát ismerve, nem láthatjuk benne a palota építészt. Magas korát és hivatali rangját tekintve nem tételezhetjük fel, hogy idegen — például Amantól eredő — terv kivitelét vállalta volna. Még kevésbé valószínű, hogy valamely budai mester neve alatt Pollack működött volna közre. Viszont nem szabad azt sem elfelejteni, hogy Aman bécsi udvari építész tervét, amelyet a kor egyik legbefolyásosabb vezető alakja készíttetett a maga számára, okvetlen kiviteleztek volna, akár megfelelt az a céhelőírásoknak, akár nem. Amint látjuk, az eddig ismeretes történelmi adatok nem döntik el a palota szerzőjének kérdését és nem jutunk sokkal messzebbre akkor sem, ha stíluskritikai vizsgálat tárgyává tesszük az épületet. Különösen a főhomlokzaton uralkodó vízszintes hangsúly, amelyet a végigfutó erkély és a négy-négy oldaltengelyt összefoglaló párkány juttat kifejezésre, a keskeny középrész, amelyen párkány helyett alakos fríz vonul végig, továbbá a szokatlanul meredek lejtésű oromzat és az erkélyt tartó kettős oszlopok sora idegen mozzanatok Pollack művészetében és bécsi, sőt amani emlékeket idéznek fel. Még kevésbé pollackos, — amint ezt Bierbauer is hangsúlyozta — a szinte lomha ütemű, hosszan terpeszkedő nyugati homlokzat, amelynek kapumotívuma ugyancsak Bécs felé mutat. (A keleti homlokzat jórésze a régebbi épület maradványa és nem tartozik a palotához.) Az öblös boltozású bejárati csarnok sem mentes késő barokk emlékektől, míg a kerek lépcsőház és az előcsarnok után következő kerek terem a korai XIX. század motívumai közé tartozik. Ezt a stílárís kettősséget mutatja a nagy díszterem is, amelynek tükörborította falai,³⁴ a hosszoldal sűrű ablak-ajtó áttörésével megbontják a tér lezárt-ságát és téráramlás érzetét keltik. A stíluskritikai elemzés szerintünk tehát Pollack szerzősége ellen bizonyít és olyan építészre mutat, aki a bécsi későbarokk építészet példáin nevelődött. Ennek a feltevésünknek Aman személye ugyan megfelelne, de hiteles adatok hiányában nem tudjuk eldönteni, hogy a palota keletkezésében minő szerepe lehetett.

Pollack Mihály pesti palota- és házépítésének felsorolt példái korántsem jelentik teljes munkásságát, mert hiszen feldolgozásunkban érthető módon teljesen mellőztük a dísztelen, művészileg jelentéktelen tervek ismertetését. Meg kell azonban említenünk, hogy még ezek az egyszerű, szinte sematikus és többnyire földszintes kis házak is a biztoskezü és jóízű mestert hirdetik. Mellőztük továbbá a nagyobb épületek tárgyalásánál mindazokat, amelyek a fejlődés felvázolásánál — mert új anyagot nem nyújtanak — nélkülözhetők és így szükségtelenek. Úgy véljük, hogy a kiragadott művek alapján is megismerhettük homlokzatainak alaptípusait.

E rövid áttekintés is megmutatta, hogy Pollack Mihály minő megoldásokat talált az őt érdeklő legfontosabb két feladat számára. Az egyik: a homlokzat ritmusának, az arányok összehangolásának kialakítása, amelynek finom, szinte zenei jellegét főleg Bierbauer elemezte. A másik feladat az alaprajznál kínálkozott: a kapu — bejárat csarnok — lépcsőház hármashangzatával üti meg minden művében azt az előkelő, szinte ünnepi hangot, amely még egyszerűbb alkotásait is felismerhetően különíti el kortársainak műveitől. A Szépítési Bizottság tervanyagának minden ismerője azt a benyomást nyeri, hogy Pollacknak még leg-egyszerűbb, sablonos tervei is, tagolásuk és térelosztásuk biztonságával, különválnak a kartársak munkáitól. Az Almásy- és Festetich-paloták, Kováts Mózes háza és különösen saját háza bizonyítják a legjobban, hogy Pollack a városi ház építésének terén minő magasságra emelkedett. Alkalma nyílik elképzeléseit több változatban is megfogalmazni és mondanivalóját maradéktalanul kifejezni. Nézetünket megerősíti az a tény, hogy működésének ezt a területét hagyta el legkorábban, mint akinek itt jelentős mondanivalója többé nincsen. Kétségtelen, hogy e városi házak elsősorban téralkotó képességének nyújtottak megfelelő alkalmakat, lehetővé téve, hogy arra az érett fokra emelkedjék, amelyet később a Nemzeti Múzeum nagy téisorozatának megalkotásával az egész magyar művészet számára jelentett. A homlokzat monumentális kialakítására a sorházak kevésbé alkalmasak. Pollack igen helyesen nem is használ erőteljesebb eszközöket, hogy homlokzatait érvényre juttassa, inkább tagolásuk finom ritmusa, arányaiknak rejtett összehangolása által akar és tud kiemelkedő hatást elérni.

Magánépítkezéseinek sorát kiegészítik a kisebb villaépületek, amelyeket hagyományosan az ő műveiként könyvel el az irodalom. A mai Vilma királynő-út, valamint néhány budai útvonal, így a Budakeszi-út nyaralásra alkalmas környékét korán felismerték Pest lakói és a tehetős polgárok közül nem egy emeltetett magának itt nyári lakot. Sajnos, e nagyon is mulandó alkotások jórészt elpusztultak már; a fennmaradt tervanyag is igen hiányos, s így nem könnyű feladat annak a megállapítása, hogy ki volt e villák mestere? Pollack Mihály műveként elsősorban a koronaörcutcai *Jankovich-kúria* szerepel. Nyugodt tagolása, arányosan illesztett négyoszlopos tornáca és egyenletesen végigvonuló párkánya valószínűsíti a szerző meghatározását. Szigorú dór tagolásával Pollackra vall a Budakeszi-úti *Geist-villa*, valamint a könnyedebb, hangulatos *Csend-villa* is.³⁵ (199. kép.)

KASTÉLYOK.

Más a helyzet Pollack vidéki magánépítészeténél: a kastélyoknál. Mérték, cél, rendeltetés egyaránt teljesen megváltozik. Az épület elhelyezése a környező természetben elsőrendű fontosságúvá válik, a homlokzat kialakítása nagyobb igényű, hiszen messzi hatásra is kell számítani, s ebben nem segíti a környező házak mérete és tagolása. A kastély homlokzata mintegy jelképe és hirdetője urának és ezért hangosabban kell magára hívni a figyelmet. A homlokzat szerepének megnövekedésével szemben az alaprajzi beosztás, a belső kialakítás kérdése háttérbe szorul. A kastélyok többnyire nyári lakok, és reprezentációs célokra elsősorban a kert, az épületből a felhajtó és a tornác, valamint egy nagyobb, úgynevezett kerti terem használatosak. Ezért a belső téralakítás szempontjából a kastélyok korántsem nyújtanak olyan jelentős példákat, mint aminőket Pollack városi építkezéseinél megfigyelhettünk. Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy ezek az úri lakok gyakran már meglévő épületek felhasználásával készültek, és azt is, hogy a legtöbbjét újabban átépítették, s így a belső kiképzés eredeti állapotáról ma már aligha nyújthatnak hű képet. Pollacknak e csoportba tartozó műveit annál kevésbé rekonstruálhatjuk teljes hűséggel, mert az eredeti tervanyag szinte teljesen hiányzik. Sok esetben kétséges, hogy a fennmaradt tervek milyen mértékben voltak azonosak a kivitellel, mert az eredeti alakot a módosult, rontott állapot aligha mutatja. Épp ilyen szegények vagyunk a kastélyokra vonatkozó hiteles történelmi adatok terén; a családi levéltárak elégtelen feldolgozása és hiányos anyaga miatt nehezen remélhetünk e téren gyors változást.

Az az öt kastély, amelyet Pollack Mihály nevével szoktak kapcsolatba hozni, a magyar klasszicizmus építészetének legfontosabb alkotásai közé tartozik. Időrendben első az *alcsúti kastély*, amelyet a művész legfőbb pártolója, József nádor számára épített. (182. kép.) A főherceg-nádor 1819 után veszi birtokába a vallásalaptól e területet és nagyon valószínű, hogy az építési megbízást kedvenc művészenek adta, hiszen ez időben már ismerte őt. Sajnos, sem az eredeti tervekből, sem az építésre vonatkozó adatokból nem maradt fenn semmi sem. Pusztán annyi ismeretes, hogy 1827-ben a nádor Fiuméből megérkezve, már egyenesen alcsúti kastélyába utazik.³⁶ E két évszám közé esik a kastély építése, de valószínűleg az elsőhöz közelebb.

A nagykiterjedésű kastély mai állapota ismételt átépítésekre vall; a templom, valamint az üvegház a múlt század végén keletkezett, az udvari homlokzat kialakításával egyetemben. A kastély legfontosabb részét alkotó főépület majdnem teljesen négyzetalakú udvart fog közre, az épülettömb legjelentősebb része a kerti homlokzat. E szélesen elterülő, tizenhárom tengelyes homlokzaton az erőteljes ión portikussszal díszített középső három tengely két oldalán öt-öt tengely szélességű, egyenletes oldalrészek helyezkednek el. A kastélynak ez a szárnya nyugodt tömegelosztásával, egyszerűségében is nagyszabású felépítésével annyira magán hordja Pollack művészetének alapvonásait, hogy hiteles adatok hiányában is elfogadhatjuk ezt az eddig sehol meg nem támadott stíluskritikai megállapítást.³⁷ A néhány lépcsőfokról emelkedő karcsú oszlopok gazdag díszítésű széles frízt, majd hatalmas

háromszögletű oromzatot hordoznak. Az oszlopsor mögötti, páros óriáspillérekkel tagolt falból félkörívvel lezárt ajtók nyílnak a főterembe, míg emeletmagasságban ornamentális díszítésű stukkó-mezők töltik ki a pillérközöket. A homlokzat többi, nyugodt előkelőséggel tagolt része a földszintet avatja az épület fő részévé, amint ez nyári laknál észszerű is. Párkányai erőteljesen kifejezik a vízszintes tengely hangsúlyát, amellyel a középső oszlopok magasbaszókó karcsúsága sikerrel kel versenyre. Az épület rendkívüli hatása a síkszerűen képzett, a vízszintest hangsúlyozó oldalrészek és a teljes szabadságában kibontakozó oszlopcsarnok lendületének finoman mérlegelt ellentétén nyugszik.

E homlokzathoz mindkét oldalon terjedelmes szárnyak csatlakoznak, amelyek a kertre néző főépületnek szélesen elfekvő háttérrel adnak és egyúttal hatalmas udvart határolnak a hozzájuk merőlegesen csatlakozó szárnyépületekkel. Az egyszerűbb képzésű oldalhomlokzatok egyenletes ritmusát egy-egy enyhe rizalit teszi változatossá. A kastély négy ión oszlopos tornáca mögött nyílik a nagyméretű «kerti terem», valamint egy udvarra néző kisebb nappali szoba. Mindegyik térelem egymástól gondosan elhatárolt, önmagába zárt egész, téráramlásról, vagy a terek egymást fokozó sorakoztatásáról nem beszélhetünk. Világos és áttekinthető, mint az alaprajz: mind a kettő érezteti a korra jellemző szimmetrikus elrendezés elvének uralmát. A kastély külsejének megkapó hatását fokozza a hozzátartozó angolkert, amely időrendben hazánkban ugyan nem az első, de változatos elrendezésével, gondosan válogatott növényzetével sokfelé mintaképül szolgált. Kétségtelenül nagy jelentősége volt az angolkert-típus magyarországi elterjedése és meghonosodása terén. Sajnos nincs tudomásunk arról, hogy Pollack akár ez esetben, akár másutt, a kertépítés kérdésével foglalkozott volna.

A *jóti Károlyi-kastélyt* Bierbauer gondos stíluskritikai tanulmánya alapján általában Pollack művének tartják. Hiteles építési adatok erről az igen jelentős kastélyról is teljesen hiányoznak. Főtt 1808-ban kerül a gróf Károlyi-család birtokába, de az 1811-ben készült összeírás csupán «kis kastélyforma» házról emlékezik meg.³⁸ Csak a húszas évek folyamán történik meg a nagyobb átépítés, amely minden bizonnyal részleges újjáépítés volt. A rendkívül terjedelmes, 107 szobát magába foglaló kastély kivitelezése valószínűleg huzamosabb időt igényelt. Az építkezés befejezését az Erményi Ignác kertész által 1836-ban létesített hatalmas angol parkkal nyerte. Későbbi módosítások, így a 70-es években épített oldalszárnyak, valamint a homlokzat egészét koronázó újabb balusztrád csökkentik a valószínűleg 1823–27 között emelt főépület monumentális hatását.³⁹

A kertre néző főhomlokzat középső részét hatoszlopos portikusz díszíti; ehhez mindkét oldalról a homlokzat hat-hat tengelyes oldalszárnya csatlakozik. (184. kép.) A portikuszon kívül az épület mindvégig egyforma tagolású és egyenletesen síkban tartott. A földszint ívvel lezárt nagy ablakait vállpillérekre helyezték, végigfutó archivoltok keretezik, amelyek felett szabadon és könnyedén vonul végig az emeleti ablakok könyökpárkányával egyesülő övpárkány. A téglányalakú emeleti ablakokat egyenes szemöldökpárkány fedi, amely azonban az oszlopcsarnok falpillér tagolta homlokfalánál elmarad, érvényre juttatva a pillértagolás elő-

kelő ritmusát. A szándékosan egyszerű homlokzat mintegy háttér csupán a portikusz kiemelkedő motívuma számára. E fontos középrész tömegszerűségét a klasszikusan tagolt koszorúpárkány és az oromzat még fokozza. Az egyes épületrészek finoman mérlegelt szembeállításával, a nagyvonalú, impozáns összhatás, e mellett az egész felépítés tartózkodó, szinte takarékos egyszerűsége, mind Pollackra vall. A tagolások üteme, a részletek kiképzése, a gondosan mérlegelt arányok megerősítik ezt a véleményt.⁴⁰ Pollackra vall a belső kialakítás néhány részlete is, már amennyire az erősen átalakított kastélyban eredeti állapotukban még fellelhetők. Ilyen részlet elsősorban a kapualáhajtó, valamint a lépcsőház, amelynek egykarú lépcsője könnyed biztossággal emelkedik a magasba.

A harmadik, Pollacknak tulajdonított jelentős úri-lak az 1840 körül épült gyömrői *Teleki-kastély*.⁴¹ Sajnos, meg kell ismételniünk a fóti kastélynál mondottakat: stíluskritikai megállapításokon kívül hiteles adatok a szerzőség meghatározására nem állnak rendelkezésünkre. A gyömrői kastély, a fóti kastéllyal ellentétben, a kisebb méretű és igényű kastélyok jellegzetes példája. (187. kép.) Tizenegy tengelyes homlokzatának mind a kerti, mind pedig a bejárat felőli oldalán négyoszlopos portikusz díszíti a középrészt. Teljesen egyszerű képzésű, négy-négy tengelyből álló oldalrészeinek egyenletes ritmusa az oszlopcsarnok magasbaszökő jellegét még jobban érezteti. A szűkállású oszlopok is fokozzák azt a felfelé törő erőt, amelyet a felemelt földszint miatt szükséges lépcsőfeljárat, illetőleg a felhajtó fejez ki. Vertikális és horizontális erők küzdelme e homlokzaton meg se indul, az aránylag keskeny (csupán négy tengelyes) oldalrészek, a sima oszloptestek, a rendkívül szűkre szabott díszítés és elemeinek világos, éles képzése, egyértelműen a magasbatörést szolgálják. Ezzel a magasbatörő jelleggel éri el a művész, hogy a kastély már távolról is hatásosan érvényesül, épülettömege könnyen áttekinthető és szinte tapinthatóan plasztikus, míg a szélesen elterpeszkedő, bonyolultabban tagolt és részletekben gazdagabb Károlyi-kastély történelmi előzményeként az olasz klasszicizmus építészetére kell rámutatnunk, amely magyarországi alkotással ritkán került ily szellemi közelségbe. A gyömrői kastélyon érezhető lombardiai villaépítészet szelleme olyan alkotásokat idéz emlékezetünkbe, mint a Pollack Lipót által tervezett Villa Amalia (Erba Incino-ban),⁴² amely a megnyilvánuló különbségek mellett is sokkal közelebb áll a gyömrői kastélyhoz, mint például Erdmannsdorfnak felépítés szempontjából igen hasonló wörlitzi kastélya. Éppen ez a gyömrői kastély külsejére jellemző önmérséklet, a részletformáknak hangsúlyozottan egyszerű, fegyelmezett és gondos képzése illik jól ahhoz a meszterhez, aki ugyanekkor a Nemzeti Múzeum épületén dolgozott.

Amíg mindhárom eddig tárgyalt kastély pusztán stíluskritikai érvek alapján sorozható — bizonyára jogosan — Pollack Mihály alkotásai közé, addig két sokkal kevésbé ismert kastély: az ószönyi, illetőleg vajtai Zichy- és a dégi Festetich-kastély Pollack hiteles művei közé tartoznak. 1815-ben készíti *Zichy János gróf* megbízásából az ószönyi templom mellé építendő kastély terveit. Kivitelre akkor nem került, csupán 1923-ban gróf Zichy Aladár kívánságára valósult meg *Vajtán* Pollack 100 éves terve.⁴³ E terven még erősen érezhetők a barokk hagyományok,

annál is inkább, mert részben felhasználta a régebbi épületet is. A széles U alakú épület közepén elhelyezett kerek terem a nyolcszög három oldalával emelkedik ki az épületből. Az átlós tengelyek irányában elhelyezett fülkék a kerek tér bővítésének próbálkozásai, amelyekkel érettebb formában pesti palotaterveiben találkozunk. Ehhez a középső térhez egy tengelyben nyíló ajtókkal csatlakoznak kétoldalt a fogadószobák. A földszintes, szélesen elnyúló épület kupolával fedett középső rizalitja kissé laza és nyomott, háromtengelyes oldalrizalitjai inkább a kisebb városi házak, mintsem a fejlett kastélyhomlokzatok közé tartoznak. Sokkal kiegyensúlyozottabb az udvari homlokzat, amelynek középső részét végigvonuló oszlopos tornác teszi levegőssé. Ettől az oszlopsortól nyugodt előkelőséggel válik el a négyoszlopos középső portikusz, amelyet a végigvonuló koszorúpárkány erős pántként kapcsol a főépülethez. Az oldalszárnyak homlokzata zártabb felületével, a középső hármas ablak finom motívumával gazdagítja a homlokzat összehangolt felépítését. A jól mérlegelt arányok, a kecses oszlopsor, a könnyed és levegős jelleg hangsúlyozása az olasz emlékek továbbélését bizonyítja.

A Zichy-kastélynál későbbi, érettebb, bár sok szempontból kevésbé magával ragadó alkotás *Festetich Sándor gróf dégi kastélya*. A két, mesterünk jelzésével ellátott alaprajz, amely a kastélyról fennmaradt, fontos helyet és nagy jelentőséget biztosít ennek az épületnek.⁴⁴ Szerzőségéhez tehát nem fér kétség, bár a tervek további írott adat nem kíséri és az ismételten átépített kastély elnagyolt kivitele még azt a feltevést is valószínűsíti, hogy a mester a tervek elkészítésén kívül e művével tovább nem foglalkozott. A kastély építésének idejét egész pontosan meghatározni a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet. Ismeretes, hogy Pollack 1820-ban és 26-ban tervezi Festetich Antal gróf budapesti palotáit; nagyon valószínű, hogy ezekben az években készítette a dégi kastély terveit is. A kastély súlyosabb, szinte barokkosan tömörszerű tömegelosztása 1830 után alig képzelhető el. (183. kép.) Lehet, hogy egy régebbi épület felhasználandó falai készítették Pollackot erre a sajátos megoldásra, lehet, hogy más szempont befolyásolta az alaprajzi beosztást. A kastélytömb jellegzetességét ugyanis annak a két erőteljes sarokpavillonnak köszöni, amely a kerti homlokzatot lezárja és amely elhelyezésében, szerepében egyaránt a barokk-kor hasonló építészeti megoldásaira emlékeztet. Ez a hasonlóság nemcsak a felépítésben, hanem az alaprajzi beosztásban is fennáll, amennyiben az építész az egyik sarokrizalitban helyezi el az ovális alakú dísztermet. Ez az elhelyezés a XVIII. század olasz és francia építészetében gyakori, bár természetesen ott a terem elhelyezésének sajátos jelentőségét a csatlakozó termekkel való kapcsolat szabja meg. A klasszicizmus egyensúlyérzéke többnyire az épület közepébe helyezi a legfontosabb belső teret, amely a kastélyépítészetben szinte kivétel nélkül vagy az úgynevezett kerti terem, vagy annak az első emeleten elhelyezett párja. A dégi kastélynak erőteljes sarokrizalitjai megfelelő középhangsúlyt kívánnak. Ezért az épület középső öt tengelyét elfoglaló dór portikusz nemcsak méretében gyarapodott, hanem a homlokzat síkjától való kiemelkedésében is jelentősen megnőtt. Az eddigi példáktól eltérően az oszlopcsarnok itt több mint egy oszlopköz távolságnyira emelkedik ki a homlokzat amúgy is majdnem egy ten-

gelynyire előretörő tömegéből. A Nemzeti Múzeum oszlopcsarnokával azonos elgondolás ez, azonban arányainak bizonytalanabb jellege arra vall, hogy feltétlenül megelőzte azt. A sarokoszlopok megkettőzése, valamint az oldalfalaknak kissé üres és megnyújtott felépítése a dégi oszlopcsarnokot a Nemzeti Múzeum előkészítőjévé teszi. A sarokrizalitok homlokzatmegoldása a középmotívum súlyosabb jellegével szemben *a b* a ritmust mutat, amelynél *b* a középső mezőben elhelyezett szélesebb és nagyobb ajtónyílást jelent. E ritmust az emelet félkörívű ablakai zárják le; ez szintén olasz mintaképek hatására vall. A középrészek súlyos és méltóságteljes felépítésével szemben tehát a sarokpavillonok képzése könnyedebb, síkban tartásuk fokozottabb és egész jellegük derűsebb. A homlokzatképzésénél megnyilvánuló harmasritmus Pollack egyik kedvenc motívumát szólintatja meg a kastélyépítészeti terén.

A három rizalit erősebb hangsúlya mellett a közéjük eső öt-öt tengely egyszerű és nyugodt kialakítású, hogy a kiemelt részek hatását ne csökkentse. Az udvari homlokzat merőleges oldalszárnnyaival övezi az udvart. A fő hangsúly az erőteljesen kiemelt középrizalitra esik, amelynek súlyos tömegét az eléje illesztett, oromzattal lezárt, oszlopos felhajtó még fokozza. Amint látjuk, a felépítésből is mindvégig kicsendül valami régiesebb, barokkos jelleg. Sajátságos módon az épületnek erőteljesen kiemelt középrészét a mester nem használja fel megfelelő belső téralkotásra. Ez késztet arra a feltevésre, hogy a belső beosztásnál Pollacknak talán a régebbi épületmaghoz kellett alkalmazkodnia. A belső térkiképzés legfontosabb eleme a sarokrizalitban elhelyezett, már említett ovális díszterem. A felső emeletbe is felnyúló teremhez átlós tengelyeiben félkörívű fülkék illeszkednek, és ezzel a szívesen használt motívummal gazdagítják a terem finom ritmusát. E gondosan képzett térnek a téglányalakú sarokpavillonban való elhelyezésével, továbbá azáltal, hogy a belső tagolást összefüggésbe hozza a homlokzat kialakításával, megalkotja a magyar klasszicizmus belső térkialakításának egyik legszebb és művészileg teljes példáját. Korábbi művei között rokon megoldású a pesti Festetich-palota nem kevésbé nemes ovális szalonja.

A gróf Zichy-családban ma is élő hagyomány szerint Pollack a *nagylángi Zichy-kastély* számára is készített terveket, ezek azonban ismeretlenek. A nagyeceni kastélyról Hilddel kapcsolatban szólunk, Pollack Mihály szerepét az eddig ismert adatok nem világítják meg kellően, de utalva a már korábban felsorakoztatott érvekre, az alighalehetett jelentős. Inkább fiának, Pollack Ágostnak volt e munkánál — talán csupán kivitelező — szerepe. A hagyomány Pollack Mihálynak a *bicskei kastély* építésében is szerepet juttat; tekintettel azonban a kastély teljesen barokkori jellegére, működése legfőlőbb a 40-es években épült kápolnára, valamint a jószágigazgatói lakra szorítkozhatott. Sajnos, ennek pontos megállapítása nem volt lehetséges.⁴⁵

Eredeti tervek hiányában azt sem dönthetjük el, hogy milyen szerepe volt Pollacknak az *ikervári Batthyány-kastély* építése körül. A kastély tiszta újrenaisance jellege, valamint keletkezésének késői időpontja (1845—47) azt sejteti, hogy a fiatal Ybl Miklós építette, akinek Pollack csupán irodája fémjelzését kölcsönözte.⁴⁶

Az előbbieken ismertetett kastélyokkal nem merítettük ki teljesen Pollack ez irányú működését. Az említetteken kívül bizonyára van vagy volt néhány olyan kastély is, amelyhez Pollack készített tervet, a nélkül, hogy a kivitelben résztvevett volna. Másrészt számolnunk kell kivitelre nem került terveivel, hiszen ilyenek — ha tanulmány jellegűek is — a fennmaradt tervanyagban is szerepelnek. Az a néhány kastély, amelyet mint Pollack művét tárgyaltunk, mutatta, hogy milyen szegényes adataink vannak e téren. A további kutatás valószínűleg újabb műveket fog még napfényre hozni. Pollack művészetének teljessége szempontjából ugyan minden új adatnak nagy jelentősége van, de művészetének lényegéről aligha mondanak majd újat és csak kevéssé módosíthatják a róla alkotott képet. Az ismertetett kastélyok mind egészükben, mind részleteikben olyan változatosak, hogy segítségükkel Pollack kastélyépítészete számunkra gazdag tartalmú fogalommal válhatott. Kastélyai kétségtelenül nagy hatást gyakoroltak az egész magyar kastélyépítészetre, ha írott adatok ezt nem is támasztják alá. A stílusbeli összefüggések felfedésére más helyen lesz alkalmunk.

Művészi szempontból magánépületeinél jelentősebbek Pollack középületei. Már kastély- és házépítészetének ismertetésénél is jeleztük, mint érleli ki ezeken a téralkotás, az alaprajzi beosztás, a homlokzatképzés kérdésének különféle megoldásait. Összhangra és monumentalitásra való törekvése magánépítkezéseiben is uralkodó vonás. Művészetének ez a jellege különösen hivatottá teszi középületek alkotására. Pollack a vérbeli építész lelkesedésével, fáradságot nem kimélve dolgozik a felfemerülő feladatokon. Természetesen e nagyobb megbízások nagy erkölcsi és anyagi eredményt is jelentettek, amelyek iránt Pollack sem volt közömbös. Ha megfigyeljük azt a végtelenül gondos és áldozatkész munkát, amit dédelgetett alkotásainak létrehozásában kifejt, azt a fáradságot nem ismerő alaposágot, amellyel az apró kérdésekkel is kimerítően foglalkozik, azt a szívből jövő lelkesedést és ihletett izgalmat, amellyel a maga igazáért, helyesebben műve minél tökéletesebb megvalósulásáért harcol, akkor azt kell mondanunk, hogy ez több és más, mint csak a hírre és vagyonra szomjazó, a számító ember tevékenysége. A művész minden idegszálával közösséget vállalt munkájával: ha pénzt és dicsőséget aratott is, megdolgozott és szenvedett érte.

MEGYEHÁZAK.

Most tárgyalandó középületei során külön csoportot alkotnak a Pollack által tervezett megyeházak. A magyarországi megyeszékhelyek közül legtöbb a XIX. század első negyedében készített a hatalmat és jelentőséget is jelképező megyei székházat. Szekszárd, Kaposvár, Balassagyarmat, Debrecen, Makó, Pest, — hogy csak a legfontosabbakat említsük — város- és megyeházai korántsem csupán szükség parancsolta, célszerűség előírta épületek, hanem sajátosan magyar megfogalmazásai egy fontos és csakhamar elterjedő középület-típusnak, amely elsősorban a közösséget fejezi ki és szolgálja. E típus kialakításában éppen Pollacknak jutott jelentős szerep, mert a székesfehérvári és szekszárdi vármegyeházak megalkotásával példát nyújt úgyszólván az egész magyar vidéknek.

Időrendben az első, méreteiben is jelentősebb a *székesfehérvári megyeháza*. Építéstörténete⁴⁷ azt bizonyítja, hogy az épület csak részben Pollack Mihály alkotása. Már a XVIII. század végén készített a helytartótanács a bécsi Udvari Építészeti Hivatalnál tervet, amely azonban nem valósul meg, és az építés megkezdése egyre késik. Amikor kedvezőbb körülmények közt újra foglalkoznak a kérdéssel, a megyegyűlés elégedetlen a régebbi tervekkel és 1807-ben⁴⁸ Tegl János helybeli mesternek ad megbízást új terv készítésére. A Tegl-terv homlokzata helyett még ez évben Pollack Mihály pesti mesterrel homlokzattervet készíttetnek. E három-féle tervből — a korábbi bécsi tervekkel, Tegl alaprajzaiból és Pollack homlokzatából — szerkesztik meg a kivitel alapjául szolgáló végleges tervet. Az alaprajznak kissé barokkos jellege Teglt, mint a későbarokk-építészet szellemében nevelt mestert mutatja. A kivitel ettől az alaprajztól csak a díszterem megalkotásában tért el. Tegl ugyanis csupán egy emelet magasságú téglányalakú termet tervezett, kivitelre pedig a bécsi tervben szereplő, széles rizalitban elhelyezett, két emelet magasságú díszterem került. Mivel Pollack eredetileg a Tegl-féle tervekhez készítette homlokzatát, az ő terve éppen a homlokzat legfontosabb részén, a rizalitban erős változtatásokon esett át. (65. kép.) Pollack enyhe rizalitja és óriás oszloptagolása helyett tömörebb, egyszerűbb pillértagolást alkalmaznak az erőteljes, öttengelyes rizaliton. Így a karcsú oszloptagolás helyett a rizalit tömör és súlyos ritmusa ragadja meg a szemlélőt. A koronázó párkány és az oromzat szerencsés arányai és tartózkodó formaképzése kissé enyhítik és kiegyensúlyozzák ezt a szinte elnehezült jelleget. A nyolc-nyolc tengelyes oldalrészek Pollack tervei szerint készültek el. Egyenletes ritmusuk, a falsíkból alig előretörő tagolásuk még jobban érvényre juttatja a középrész tömegszerűségét. Az ablakképzés is a legegyszerűbb: csupán a fő emelet ablakait díszíti erőteljesebb szemöldökpárkány. A jóval kisebb méretű és egyszerűbb képzésű második emelet ablakainak alárendelt szerepe Bierbauert találóan lombardiai mintaképekre emlékeztette, amelyeknél a több emeletes épület felső emeletét rendszerint dísztelen és keret nélküli ablakok tagolják.⁴⁹ (Hasonló esetben Pollack később — például a Nemzeti Múzeum épületén — már nem így járt el.) Az épület kedvező összhatását a módosított középrész és az oldalszárnyak között fennálló kettősség kissé befolyásolja. Ez az átdolgozott középrész nem nyújtja ugyanis azt a művészileg szükséges ellentétet, amelyet Pollack tervének gazdagabb tagolása, a kerek oszloptörzsek könnyed lendülete idézett elő az egyszerűbb felépítésű, kissé lomha tagolású oldalrészekkel szemben. Különösen bántó a földszinti átjáró kezdetleges megoldása. E helyett Pollack terve a quaderes földszinten csupán egy nagyobb kapunyílást mutat az egyenletes és egyszerű ablakok közt, míg a fő emelet középrészének ablakait félkörívvel zárta le és kis pillérekkel keretezte. Mindez nemcsak díszesebb, de a középrész reliefbeli gazdagságát is fokozó megoldás lett volna. E hibákat lényegesen enyhíti az épület elhelyezése: a tágas tér perspektívát ad és kiemeli az épülettömb hatalmas egészét, sok, közélről bántó hibát elhomályosítva.

Bonyolult és hosszadalmas a *szekeşvárdi megyeháza* építéstörténete is.⁵⁰ Az első tervet pesti mesterek — Jung József és Hacker József — készítik

és a megyeszékhelynek kijelölt város régi várát építik át megyeházává. Ez az átépített megyeháza az 1794-i tűzvész alkalmával leégett és a helyreállítás nehezen indult meg; még a következő évben is panaszolja a Magyar Hírmondó, hogy a gyűlést Apponyi Albert gróf hűgyéshi kastélyában kellett megtartani.⁵¹ Végre 1807-ben Schmidt Vencel helybeli kőműves elkészíti a helyreállítás tervét. A közben eltelt évek alatt azonban az igények megnöttek, a vármegye nagyobb megyeházát óhajt és ennek építését 1808-ban meg is kezdi. Az elégtelen anyagi eszközök miatt ismételten a helytartótanácsához kell fordulnia, amely végül is megsokalja a dolgot és 1819-ben nem engedi a munkát folytatni. Ekkor még csak a déli szárny földszinti falai készültek el. Az abbamaradt építkezés csak néhány év múlva, 1826-ban folytatódik, amikor a megye felkéri Pollack Mihályt az új terv elkészítésére. Pollack terve általános tetszést aratott, és így 1828-ban Stamm Jakab szekszárdi kőművesmester vezetésével újra megindul a munka. Eleinte a különféle hivatalok okoskodása miatt csak lassan haladnak. 1830-ban elkészül az oszloprizalitos északi szárny, legvégül pedig a tanácstermet magábafoglaló déli szárny.⁵² 1836-ban ünneplik az utólagos alapkövetételt, amely mintegy záróköve a hosszan elhúzódó munkának.

Amíg a jelenleg lappangó adatok segítségével nem sikerül az építés történetét pontosan összeállítani, minden ismeretünket a több terv közül fennmaradt három tervrajzból merítjük. E három alaprajz közül kettő a régebbi épületre, illetőleg tervekre vonatkozik és csupán a harmadik terv — amely csekély változtatásoktól eltekintve megegyezik a kivitellel — tartható aláírás hiányában is Pollack művének.⁵³ (75. kép.) A vármegye-ház négy szárnya téglány alakban fogja közre az udvart, amelynek lementszett sarkai, a tér valóságos méreteit elfedve, nagyobb szerű benyomást keltenek. A főtérré néző főhomlokzatot hat oszlop alkotta csarnok díszíti; ettől az erősen hangsúlyozott középrésztől hét-hét közbeeső tengely vezet el a három-három tengelyből álló, alig kiemelt sarokrizalitokhoz. Az oszlopcsarnok szélesebb, középső oszlopköze a háromhajós előcsarnokba vezet, amelynek fekvő téglányalakja mintegy előkészít az ugyancsak téglányalakú, de keresztirányú udvarra. Az előcsarnokból nyílik az egyszerű, de világos vezetésű egykarú lépcső, amely a bejárat csarnok fölött elhelyezett díszteremhez vezet. A főhomlokzat felépítése megismétlődik a hátsó homlokzaton is, amelynek közepét kisebb méretű és egyszerűbb pillértagolású rizalit díszíti. (76. kép.) Hasonló módon egyszerűsítve szerepel a bejárat háromhajós csarnok is: a homlokzattal csarnok felőli, belső oldalán elhelyezett kút lezárja a bejáratától kiinduló, az egész épületet átszelő tengelyt. Pillértagolású középrizalit látható a keskenyebb keleti oldalhomlokzaton is, amelynek az udvar felé eső előcsarnokából a tágas és nagy lépcsőházba is eljutunk. Az udvari homlokzatokat egyenletes ritmusú árkádsor övezi, amely rövid oldalainak tágasabb pillérállásával felnagyítja az udvar valóságos méreteit. A megyeháza meglepő méretei, a nagy épület zárt és jól tagolt tömege, a földön álló erőteljes dór oszlopok ereje nemcsak a nagy mestert dicsérik, hanem egyúttal az alföldi középület legmegfelelőbb típusát szolgáltatták. Természetesen e megoldás további sikeres felhasználásához nagy mester és nem száraz utánzó kellett.

A megyeháza alaprajza, a szükségletek messzemenő figyelembevételével mind térelosztásban, mind a fontosabb téregységek egymással való kapcsolásával, igen jelentős megoldást nyújt. Messze túlhaladja azt a fokot, amelyen Székesfehérvár különböző tervek egyesítéséből keletkezett megyeháza áll.

Amint láttuk: többször előfordul, hogy vidéki megyeház-építkezéseknél Pestre fordulnak tervekért. Ez történt a székesfehérvári és a szekszárdi megyeházak építésekor, ahol az építési munka megkezdését Pollack terve tette lehetővé. A városi — más esetben megyei — bizottságok által kiválasztott helyi mester tervét máskor is átnézetik valamely pesti mesterrel, hogy az nevének súlyával jóváhagyja. Pollackhoz vezetnek a szálak a jászberényi városháza építésénél is. A jászberényi városháza⁵⁴ átépítését 1832-ben határozzák el. Bedekovich Lőrinc megyei földmérővel és Rabl Károly gyöngyösi mesterrel elkészíttetik a terveket, amelyekhez Homályossy Ferenc szolnoki mester ad költségvetést. A tervek azonban nem nyerik el a nádor tetszését és így Pollack kap megbízást új és megfelelő telken épülő városháza tervezésére. Ez is annak a fontos irányító szerepnek bizonyítéka, amellyel József nádor a hazai építészet nagyobb eseményeinél közreműködött és egyúttal azt a bizalmat és elismerést is tanúsítja, amellyel a nádor Pollack Mihály iránt viseltetett. A kivitel csupán 1837-ben kezdődik Bedekovich átdolgozott és Pollack hatása alatt álló tervei szerint.

Pollack Mihály fennmaradt tervei különösen alaprajzi megoldás szempontjából érdekesek. (89. és 90. kép.) A nádor kívánságára a telek tompára vágott sarkán helyezi el a pillérkeretezésű főbejáratot, ahonnan tágas kapualj vezet a téglánalakú, sarkaiban félkörívű fülkékkel bővülő előcsarnokhoz. Ehhez a bejáratához, mint középső tengelyhez igazodik az épület két egyenlő méretű fele. A szimmetria érvényesülését a négyzetalakú, a bejáratú tengelybe eső sarkokon tompított udvar árkádokkal övezett oldalai fokozzák. Amíg a bejáratú csarnok az udvarral, a méretek fokozatos növekedése révén, különösen hatásos együttest nyújt, addig a hatalmas lépcsőház kissé szervetlenül csatlakozik a téregyütteshez. Az emeleten méretben eltérő, de alakban azonos két nagy terem foglal helyet az épület bejárat feletti fő részén, amely egységes térmegoldása és a telek kitűnő felhasználása által kimagaslik a kor többi emléke közül. Az egyszerű és nyugodt felépítésű homlokzatokat négy-négy pilléres tagolás és lezáró koszorúpárkány díszítette volna.

Nem csodálható, ha e nagyszabású és költséges megoldás visszariasztotta a jászkun főkapitányság illetékes szerveit. A megvalósult városháza — bár sokat megőrzött Pollack terveiből — nemcsak egyszerűbb, de laposabb és érdektelelenebb megoldás, amelyet többszörös hozzátoldások, valamint a homlokzat módosítása megfosztott eredeti jellegétől.⁵⁵

Pollack megyeházai nemcsak a hazai építészet szellemének megfelelő fogalmazást jelentik, hanem megalkotják azt az ünnepi hangú, monumentális hatásra törekvő épülettípust, amelyet a klasszicizmus középületei megvalósítani igyekeznek.

Talán a székesfehérvári megyeháza építési megbízása annyira növelte Pollack hírét már működése első évtizedében, hogy nemcsak hivatalos bizottságok hívják meg tagjaik sorába, hanem hozzá fordulnak a legfontosabb pesti megbízással: a *Német Színház* felépítésével is.

A NÉMET SZÍNHÁZ ÉS A VIGADÓ.

A színház építésének gondolata már 1790 óta foglalkoztatta az illetékes hatóságokat.⁵⁶ Különböző akadályok miatt azonban ismételten megakad a tervezgetés, míg 1802-ben Hild Jánost bízzák meg, hogy Hillebrandt terve helyett újat készítsen. Bár Hildnek a színház és a vigadó számára készült kettős tervét Thalherr kedvező bírálattal továbbítja a magyar királyi kamarához,⁵⁷ az állandó pénzhiány most is meggátolja a kivitelt. Hiába dolgoz ki Hild olyan tervet, amelyen csak a színház-épület szerepel, valamint olyan megoldást is, ahol a Vigadót folytatólagosan bármikor meg lehet építeni.⁵⁸ 1805-ben újabb, olcsóbb terv készül, a két épületrész is helyet cserél: a színház homlokzata a Váci-utcai részre, a Vigadóé a harmincadhivatal felé néz. Végre 1806-ban újra előveszik Hild tervét. Minthogy ez közben idejét múlta, a nádor AMAN JÁNOS bécsi udvari építészre bízta meg, hogy a mai Vigadó-utca, Deák Ferenc-utca és Vigadó-tér által határolt telektömbre készítse el a színház és Vigadó épületének együttes tervét. A bécsi megbízás nem bizonyult szerencsés ötletnek. Aman kezdettől fogva kevésbé igyekszik feladatát a helyi kívánalmaknak megfelelően megoldani. A meglehetősen bőséges levéltári anyag inkább azt mutatja, hogy semmiképpen sem akarta elszalasztani korának ezt az egyik legjelentősebb megbízását, annál kevésbbé, mert építészeti téren Bécsben a munkátlanság és a pangás egyre kellemetlenebbül érezte hatását. Aman ment-ségére szolgáljon, hogy fontos állása az Udvari Építészeti Hivatal élén nemcsak idejét és erejét foglalta le, hanem megnehezítette a pesti leutazásokat, amelyeket amúgy is szívesen halogatott.⁵⁹ Ismételt sürgetésre a bécsi mester 1807. március 3-án átadja a nyolc lapból álló tervsorozatot, amelyet gróf Erdődy magyar kancellár a szükséges láttamozásokkal bemutat az uralkodónak, és megszerzi hozzájárulását a kivitelhez.⁶⁰ Aman engedélyt kap a pesti utazásokra is, fizetésén kívül napi 8 forint költségmegtérítésre kötelezve a Szépítési Bizottságot. Ezek után megindulnak mindkét épület alapozási munkálatai, pénzhiány miatt azonban a Vigadó épületének kivitelét csakhamar abbahagyják és pusztán a színházon dolgoznak. A kivitelt kezdettől fogva Pollack Mihály vezeti, aki az elszámolásokat is ellenőrzi. Mellette Hild Vince kap másodrendű, adminisztrációs munkakörű beosztást.⁶¹ Pollack nagyon lelkesen fog hozzá a munkához, úgy látszik, csakhamar önállóan dolgozik, ami Amannak észrevehetően nincsen inyére. Igyekszik is minden módon Pollack munkakörét megszorítani, önállóságát és jelentőségét csökkenteni, azonban ez csak kevésbé sikerül neki. Áskálódásai megtörnek azon az ellenálláson, amelyet Pollack megbízói az alaptalan rágalomokkal szemben tanúsítanak. Pollack a kedvezőtlen körülmények között is kifogástalanul tud dolgozni, rövid idő alatt befejezi a munkát és megejti a végleges elszámolásokat.

Az Aman-féle tervsorozat a német színház épülete számára csak töredékesen maradt fenn, többek között teljességgel hiányoznak a részletrajzok, amelyek segítségével eldönthető lenne, hogy a két építész szerepe ennél a munkánál hogyan oszlik meg. (117—8. kép.) A súlyos tömegű, zárt felépítésű, zömök épület árkádos felhajtójával kevésbé kecses és megnyerő megoldás. A főhomlokzat szobrászi dísze a

két-két fülkébe állított mûzsa-alakkal, a felettük bizonytalanul lebegő oromzattal még fokozza a kedvezőtlen hatást. Egyáltalán nem érezzük az épületen a kor híres színházainak emlékét, bár Aman beadványaiban ismételten hivatkozik Róma és Nápoly színházaira, mint amelyeket mintaképül felhasznált. A középső rizalit tagolása rendkívül egyenetlen; az összhang hiányát még fokozza, ha megfigyeljük, mily szervesen illeszkedik a homlokzatba a nyomott arányú felhajtó. (115. kép.) Amannak ez az alkotása semmiképpen sem áll e kétségtelenül jelentős építész többi mûvének színvonalán. Ez is megerősíti azt a feltevésünket, hogy ezzel a mûvével sem tervezéskor, sem kivitelkor nem foglalkozott a kellő gondossággal és szeretettel. Alaprajzi megoldása sem nyújt semmi újszerűt vagy jelentőset, de elárulja azokat a mozzanatokat, amelyeket már a kortársak is az építés hibájául róttak fel. Főleg a rossz akusztikát, a huzatos színpadot és az elégtelen, szűk kijárókat kifogásolják e bírálatok. Aman kénytelen az elszaporodó vádakra felelni és az első kettőre nézve utal arra, hogy eredetileg a Vigadó épülete zárta volna le a színházat, ami megszűntette volna az akusztika tökéletlenségeit és a légvonatot. Ebben részben igaza is volt.⁶² Amikor 1812. február 12-én a színház fényes ünnepek között megnyílik, a Szépítési Bizottság büszkeséggel tekint erre az első nagy és befejezett mûvére, és később is féltő gonddal örködik az épület felett.

Ha a színházat a maga egészében nem is tekinthetjük Pollack mûvének, mégis, a további fejlődés szempontjából, nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk építésével kapcsolatos működésének. Itt ismerkedett meg először azzal a sokféle feladattal, amely az ilyen nagyarányú állami építkezésnél felmerül, itt tanulhatta meg a szervezés és adminisztráció nehéz mesterségét, itt szerezte meg a mérvadó körök bizalmát és érdeklődését. Mindenesetre a Német Színháznál folytatott eredményes működésének volt a következménye, hogy szerepe a Vigadó építésénél lényegesen bővült, bár Aman a vetélytárs jelentőségét felismerve, mindent elkövet, hogy Pollackot ez esetben is háttérbe szorítsa.

Néhány évvel a színházépület befejezése után felmerül a már régebben tervehedett *Vigadó* felépítésének gondolata; a megkezdett alapfalak ugyanis tetőzet nélkül állottak és romlásnak indultak.⁶³ Aman maga is sürgette az építés befejezését, amittől a színház akusztikájának javulását várta. Aman 1803-ban készített Vigadó-tervei valahol lappangtak; az ezzel kapcsolatos hosszú levelezés bizonyítja legjobban, hogy milyen formai és személyi akadályok álltak a kivitel útjában. 1816-ban Szentiványi Márkus és Gyürky Pál, a színház bérlői részvénytársaság alakításával akarták a kivitel anyagi alapjait biztosítani és megbízzák Pollackot az Aman-féle tervek átdolgozásával, mivel Pollack rendelkezik az építkezésre vonatkozó legalaposabb ismeretekkel («welcher ohne dies von diesem Gebäude die meiste Kenntnis hat»). Pollack felhasználva a színház épülete ellen felhozott vádakat, tervei benyújtásakor kifejezetten hangsúlyozza, hogy Aman terveitől eltért, mert «zur grösseren Bequemlichkeit des Publicums eine Veränderung beabsichtigt wird». A tervek a költségvetéssel egyetemben rövidesen a nádor elé kerülnek, aki elvben kénytelen ugyan a már jóváhagyott Aman-tervekhez ragaszkodni, de hozzáteszi: «wenn es die Dauerhaftigkeit und der Bestand des Gebäudes erfordert, einige Veränderungen

in der Fassung erfolgen dürften» — és ezzel burkolt formában szabad kezet enged az építésznek az esetleges változtatásokra.⁶⁴

Pollack szerepe szempontjából fontos lenne megállapítani azt, hogy terve miben tér el a korábbi Aman-féle tervtől? A hiányos terv-anyagból is elég valószínűséggel látható, hogy Pollack nemcsak módosította az eredeti tervet, hanem merőben újat készített. Ezt a nézetünket alátámasztja az a tény, hogy Aman mindent megmozgatott a kivitel megakadályozására. Áskálódik Pollack terve, személye és tudása ellen, amire nem lett volna semmi szükség, ha a Pollack-féle elképzelés az ő tervének alig módosított változata lett volna. Aman szempontjából különben sem volt sürgős a munka befejezése, mert kedvező szerződése révén jelentős fizetését és a színházépületben biztosított szabad lakását a munka teljes befejezéséig megkapta. Ezért lehetőleg figyelmen kívül hagy minden hozzá érkező felszólítást. Csak hosszas unszólásra vizsgáltatja meg a Vigadó már régen megépített alapfalait, hogy használhatók-e még.⁶⁵ Befolyását annyira tudja érvényesíteni, hogy a magyar királyi kancellária, a legfelsőbb jóváhagyást továbbítva, a nádorral együtt azt az utasítást adja, hogy a kivitel az Aman-féle tervek és a «letzthin durch den Pesther Baumeister Pollack mit einigen für den Verschönerungsfond nützlichen bezüglich auf den Amanischen Bau Plan in Antrag gebrachten Abänderungen» készüljön.⁶⁶ Nagyon valószínű, hogy ezzel a rendelkezéssel csak Amant akarták megnyugtatni és elhallgattatni. Ha Pollack terve valóban csupán néhány jelentéktelen és olcsóbbító változtatást tartalmazott volna, akkor Aman-nak semmi oka sem lett volna ellene harcolni, sőt keresni kellett volna a lehetőséget az együttműködésre. Aman továbbra sem nyugszik és sikerrel működik a kulisszák mögött; hol lehetetlen a láttamozott terveket Bécsből visszakapni, ahol a kancelláriánál Pollack terveit «confusis et defectuosis»-nak minősítetteti,⁶⁷ hol a költségvetés ellenőrzésével megbízott Építészeti Igazgatóság egyszerre csak nem látja biztosítva a szükséges anyagi eszközöket, de azért mégsem engedélyezi a Szépítési Bizottságnak kölcsön felvételét. Mindehhez aztán az 1825. évi súlyos osztrák pénzügyi krízis járul, amely a terv kivitelét természetesen megint elodázza. De Pollack sem nyugszik és úgy látszik, befolyásos és hatalmas pártfogók állnak mögötte.⁶⁸ Ezekre támaszkodva, rendületlenül folytatja a harcot éveken át, míg végül ellenfele gyöngülni kezd: az öregedő Amant felesége halála teljesen letöri, kedélybeteg lesz és egyre jobban visszavonul.⁶⁹ 1829. március 1-én végre megérkezik a legfelső jóváhagyás, amely szerint «iuxta planum et sumptuum proiectum Pollack elaboratum» a Vigadó épülete kivitelre kerül.⁷⁰ A Szépítési Bizottság kísérendő beadványa rámutat arra is, hogy az eredeti Aman-tervek hiányoznak és másolatban is csupán a földszint, valamint az első emelet alaprajza, továbbá a keresztmetszet és a homlokzat terve van kéznél.⁷¹ Pollack három éves építési munkatervet terjeszt elő és megbízást kap a kivitelre. Nagy lendülettel és körültekintéssel vezeti a munkálatokat, mindent személyesen intéz és a mellett gondja van a belső kiképzés részlet-rajzainak elkészítésére is. Érthető hát, hogy a nádor 1832-ben kijelenti: «indem ich zu der bisher bewährten Sorgfalt und Umsicht des Architecten Pollack das volle Zutrauen hege». Amikor a mester felkérésére megtekinti a teljesen elkészült épületet,

újából hangsúlyozza megelégedését.⁷² A nádor eszközli ki, hogy Pollacknak a József-terén háza számára vásárolt telek árát ajándékképpen engedjék el, annál is inkább, mert Pollack «aus feindseliger Stimmung des Hofarchitecten von Aman» érzékeny veszteségeket szenvedett.⁷³

A Fővárosi Múzeum tervrajzgyűjteményének 11 lapja vonatkozik⁷⁴ a színház és Vigadó épületére. Közülük négy terv feltétlenül a színház építésének korából ered és így Amannal hozható kapcsolatba. (115—18. kép.) Pollack tervei közül öt alaprajz és a főhomlokzat perspektivikus nézete található e sorozatban, míg a belső kiképzés tervének néhány szép lapja a Mérnök- és Építész-Egylet könyvtárában van. (119—120. és 126—127. kép.)

Aman Vigadójának homlokzati terve alig szerencsésebb a színházénál. Felépítésében is alkalmazkodik az ott használt tagoló és díszítő elemekhez, főleg pedig ezeknek egymáshoz való viszonyához és így terve nem mondható különösen sikerült alkotásnak. (116. kép.) Pollack Vigadó-homlokzata azonban nemcsak e művészi szempontból megállapított hiányokat szünteti meg, hanem alapjaiban is lényegesen eltér elődje elgondolásától. Amíg Aman 13 tengelyes homlokzatának jelentős részét a kilentengelyes, kétszeresen előreugró középrizalit foglalja el, addig Pollack tizenegy tengelyes homlokzata az oldalhomlokzatoktól egy pillérvastagságnyira elválík és háttérrel alkot a középrizalit számára (125. kép.). Aman tervének központi részén egy szűk, felhajításra aligha alkalmas portikuszt találunk; Pollack tervének széles, levegős áthajtója nagy forgalom esetében is biztosítja az akadálytalan közlekedést. A hat ión oszlopos oromzattal lezárt, az első és második emeletet egybefoglaló oszlopocsarnok lendületes könnyedségével a Lloyd-palota sikerült megoldására emlékeztet, levegős karcsúságát a nagy félköríves ablaknyílások itt csak fokozzák. Dísztelen, nemes egyszerűségét különösen akkor értékelhetjük, ha összevetjük az Aman-homlokzat súlyos, szobordíszes kiképzésével. A középső oszlopocsarnokot kísérő három-három oldaltengely tagolása Pollacknál nemcsak az Aman-tervvel, hanem a Lloyd-épületnek kissé egyhangú, túl egyszerű megoldásával szemben is jóleső változatot jelent. Amíg Pollack tervén *a b a* ritmus uralkodik, — tömegegységeket és nem tengelyeket értve ezalatt — addig Amannál egy kissé kusza és erőltetetten kidomborodó középrész jelentkezik, az egyenes koszorúpárkány felett emelkedő ovális kupola indokolatlan, kedvezőtlen és a klasszicista együttest zavaró barokk reminiscenciájával. A két terv közötti jelentős eltérések alkotójukra annyira jellemzőek, hogy nem tekinthetők pusztán átdolgozás eredményének. Minden arra vall, hogy Pollack merőben új terveket készített a Vigadóhoz. Nézetünket külső tények is alátámasztják és nemcsak a nádor elismerése mutat Pollack fontos szerepére, hanem az is, hogy teljesen szabad kezét biztosított neki mind a munkálatok kiadásánál, mind a berendezés részletkérdéseiben, ami pedig általában nem szokott az építész feladata lenni. A nádor Pollack beleegyezése nélkül nem engedélyez semminemű változtatást, és Pollack is oly nagy gonddal őrködik műve felett, hogy 1844-ben bekövetkezett visszavonulásáig a legapróbb részlettel is behatóan és személyesen foglalkozik.⁷⁵

A Vigadó épületének súlypontja a homlokzat kiképzésére esik. Pollack igen helyesen megérezte, hogy olyan megoldást kell találnia, amelynél az épület önmagában is befejezett és hatásos egész, de a környezetbe való beilleszkedését sem hanyagolhatta el. Ezért a kedvező összhatásra való törekvés a kompozíció egyik uralkodó vonása. Megoldása azért olyan szerencsés, mert közeli és távoli szemlélés számára egyaránt alkalmas. A Dunapart szabályozása előtt az épület sokkal közelebb állt a folyamhoz és így elsősorban a Duna felől kellett hatásosan kibontakoznia. Fő homlokzatának pontosan mérlegelt arányai, hangsúlyozott vertikalizmusa, a könnyed és levegős oszlopcsarnokkal egyesülve, valóban páratlan hatást kelthetett. A karcsú, rovátkolt oszlopok tágas állása, valamint az apró osztású nagy ablakfelületek támasztják alá azt a derűs, könnyed hangulatot, amelyet a gondtalan emberek tartózkodására szánt Vigadó épülete árasztott magából. Az oromzatot díszítő álló alakokon kívül a három-három oldalsó tengely második emeleti falába sülyesztett relieftáblák gazdagítják a homlokzatot és egyúttal felmagasítják az egységes főpárkány miatt szükséges oldalfalakat. E homlokzat mögött helyezkedik el a Vigadó legfontosabb része: a hatalmas középső terem, amelyhez a hosszanti tengely irányában az apszissal ellátott cukrászda és az intímebb hatású kisebb szalon alacsonyabb termei csatlakoznak. Így a középső díszterem nemcsak nagyságával és kiképzésének gazdagságával válik ki a kísérő termek közül, hanem magassági méreteivel is. Pollack megismétli itt is a közép- és oldalrészeknek azt az egybefűzését, amelyet a külső homlokzat megoldásánál oly sikerrel vitt keresztül. Ezáltal külső és belső kialakítás, alaprajz és felépítés teljes összhangban van egymással. Ezt a szerencsés megoldást annál magasabbra kell értékelnünk, mert hiszen Pollack az alapfalakat készen vette át; és így erősen kötve volt. A kötöttség hátrányait — főleg a belső kiképzésnél — sehol sem érezzük, mert ennek rendkívüli finomsága és gondossága eltakarja az építés esetleges aránytalanságait.

Pollack művészi gondosságát a Mérnök- és Építész-Egylet gyűjteményében levő tervrajzok bizonyítják a legjobban. Gondos kivitelük, finom színezésük lehetővé teszik számunkra az eredeti állapot rekonstrukcióját. Pollack művészi ízlésére jellemző, hogy belső tereiben kerüli a rikító, erős színeket — ilyeneket a tektonikus elemek hangsúlyozására sem használ — hanem a fontos elemeket fehérrel vagy arany színnel emeli ki. A nagyterem sárgás alaptónusa, fehér pillérei és reliefszéke, a pazar gyertyafény és a falait borító tükrök sora a legnagyobb pompa hatását keltik, míg a kisebb termek tompább, csöndesebb színezése alátámasztja a kísérő szólam intímebb jellegét. Az a szeretetteljes gond és finom hozzáértés, amellyel Pollack a termék hatását összehangolja, erőteljesen megkülönbözteti legtöbb kortársától, amint ezt főleg Bierbauer tanulmányai fejtették ki.

Faltagolását nemcsak színben, hanem tektonikai elemeit illetően is egységesen kezeli. Nyugodt, egyenletes ritmus uralkodik mindvégig, a nélkül, hogy bárhol is egyhangúvá válna. Mint vérbeli klasszicista kisebb, világosan körülhatárolt egységekkel dolgozik. Ajtó- és ablakfelületei, fülkéi vagy boltozásai mindig kisebb részekből állanak a nélkül, hogy nyugtalanok, vagy zsúfoltak lennének. Mérték-tartása, művészi ösztönössége különösen akkor érvényesül, ha német építészeti pél-

dákkal hasonlítjuk össze. (L. például Schinkel koncerttermét a berlini színházban [1816], vagy Klenze termeit a müncheni Residenz királyi szárnyában [1830]; az olyan példák, mint Gentz weimari fogadóterme [1802], nemcsak ritkák Németországban, hanem erős francia befolyásra vallanak.) Pollack művészetének ezt, a német klasszicizmustól merőben eltérő jellegét nemcsak egyéni ízlésének, hanem minden bizonnyal olaszországi tanulói éveinek, elsősorban a bátyja mellett eltöltött időnek köszönheti. Pollack Lipót művészetének egyik számottevő fejezetét képezik belső építészeti művei, amelyek fontos szerepet játszottak a klasszicizmus építészetének olasz földön való meghonosodásában.⁷⁶ A színházépület kérdése egyébként is összefüzi a két Pollack-fivért: a pesti Vigadó homlokzata több szempontból rokon Pollack Lipót Bécs számára tervezett színházhomlokzatával, amelyet Pollack Mihály atyja révén minden bizonnyal ismert. A két homlokzat azonban a hasonlóságok mellett szembevető különbségeket is mutat: a fiatalabb fivér terve az idősebbével összevetve minden szempontból fejlettebb, nemcsak a homlokzat fel-lazítása, arányainak egyensúlya révén, hanem főleg a homlokzatnak az alaprajzhoz való szerves viszonyában. Amíg a pesti épületen éppen a kettő szoros kapcsolatát emelhattuk ki, addig a bécsi tervben az erőltetett, bántóan ható, szervesetlen kapcsolat elidegenítő és a kivitel egyik akadálya volt. A bécsi színház kivitelezésének végső akadálya — a két fivér sorsának közössége — ugyanaz az Aman, aki nemcsak Pollack Mihálynak, hanem már bátyjának is vetélytársa volt.

A Német Színház sokat gáncsolt épülete a Vigadó felépítésével művészileg is teljesebbé vált. A korabeli írók egy szeriben megtelnek elismeréssel és dicsérrel; szinte megfedekeznek az épülettömbhöz tartozó, sokat szidalmazott színházról. A hatalmas, lendületes oszlopcsarnok pompás látványa a Duna felől megragadja az idegeneket is.⁷⁷ A színház és a Vigadó épületének későbbi szomorú sorsa ismeretes: áldozatul esett a Hentzi bombái okozta tűzvésznek. Amikor 1848-ban a színház újjáépítésére pályázatot tűznek ki, a bírálók között ott találjuk még Pollackot, de működéséről és részvételéről nincsen közelebbi tudomásunk.⁷⁸

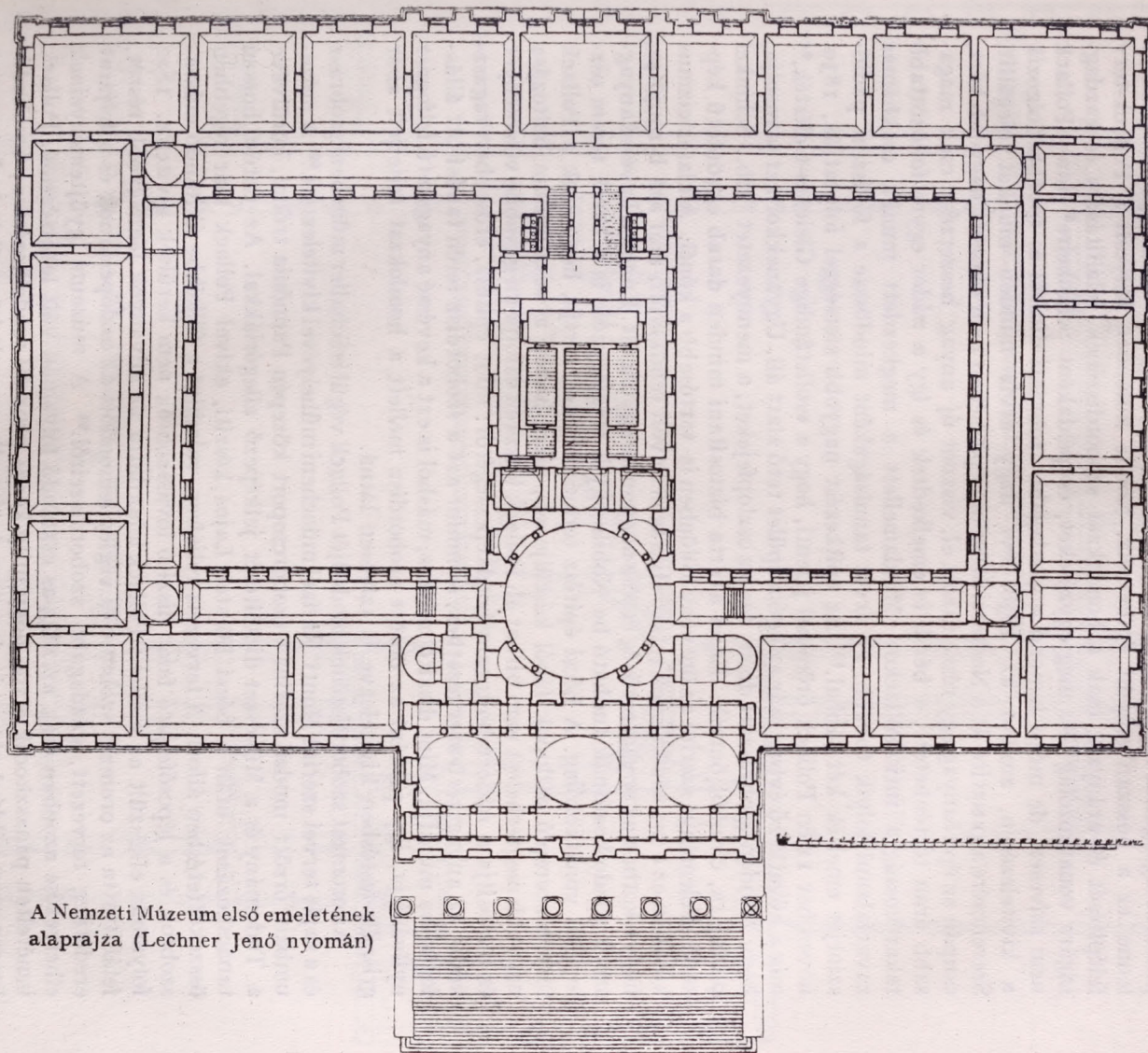
Pollack Mihály eddig ismert művei a városi ház és vidéki kastély, valamint a vidéki középület fejlődését és a magyar klasszicizmus kialakulására oly nagy-hatású változatait mutatták. Rávilágítottunk arra a kérdésre, amelyet számára a homlokzat felépítése és tagolása, valamint a klasszicizmus szellemében fogant térkialakítása és téregyüttése jelentett. Láttuk azt a helyet, amelyet a magyarországi építészetben elfoglalt és azt a megértést, amely hozzásegítette, hogy fel-fogását idegen vagy felsőbb befolyással szemben is érvényesíteni tudja.

A NEMZETI MÚZEUM.

Mindez azonban csak készülődés élete nagy művéhez: a *Nemzeti Múzeum épületéhez*. Ez a megbízás juttatta élete nagy feladatához, amelyben képességeiről valóban méltó keretek közt adhatott bizonyosságot. A Nemzeti Múzeum épülete sok küzdelem, sok viszontagság és lemondás árán művészetének beteljesedését jelenti. Elsősorban Pollack e nagyszerű alkotása biztosítja a magyarországi klasszicizmus építészetének azt az előkelő helyet, amelyet a kor európai építészetében elfoglal.

Foglalkozunk először a múzeum építéstörténetével.⁷⁹ Az önálló múzeumépület gondolata József nádortól származik, aki 1807-ben Hild Jánossal tervet készített a Szép-utca és Hatvani-utca sarkán lévő Grassalkovich-telekre építendő múzeum-épülethez. Ez a terv nem került kivitelre. A háborús évek után újra előtérbe kerül az építkezés s 1810-ben Pollack Mihály is készít hozzá tervet.⁸⁰ A nádor mindkét tervet, tehát Hildét és Pollackét egyaránt az uralkodó elé terjeszti, a Hofbauamt azonban szigorú bírálatával, amely főleg Hild János gyengébb tervét sujtotta, eléri, hogy a király utasítására ismét Aman udvari építész küldik Pestre helyszíni szemlére. Az épületterv fejlődése szempontjából nagy veszteség, hogy Pollacknak ezeket a legkorábbi múzeum-terveit nem ismerjük, csupán a Hofbauamt-nak valószínűleg kevésbé jóindulatú bírálata alapján alkothatunk némi fogalmat róla. Amíg Hild tervén kifogásolja azt, hogy elgondolása nagyon is szerény és igénytelen, addig Pollack művére még ez a bírálat is azt mondja: *«Der Plan hat eine in einem hoheren Style entworfene Facade, eine edlere Einteilung des innern Gebäudes...»* Az ismeretlen bíráló egyik tervet sem ajánlja kivitelre, Aman pedig még a kijelölt telket is — igen helyesen — a célra teljesen alkalmatlannak mondja. A Szépitési Bizottság szabadabban álló, nagyobb telektömb után kutat, megveszi Batthyány gróf országúti telkét és a rajta álló régi épületekben helyezik el ideiglenesen a múzeum anyagát. Napirenden voltak a múlhatatlanul szükséges javítások és átalakítások, a javítómunkálatokkal megbízott Kasselik Fidélnek azonban minden alkalommal erős harcot kellett a nádorral vívnia, aki érthetően sajnált a régi és halálra ítélt épületbe újabb pénzüsségeket fektetni.⁸¹ Végre két évtized után, 1836-ban az új épület gondolata ismét előtérbe kerül, ami minden bizonnyal Pollacknak köszönhető. Hiszen ő volt az, aki állandóan érintkezett a nádorral és meggyőzhette tehetőségéről. Valószínűleg ismételt szóbeli megbeszélések után kap Pollack felszólítást, hogy terveit és költségvetését nyújtsa be.⁸² Az épület jelentőségének tudatában a nádor Pollack terveit bemutatja Nobile Pietro udvari építésznek, a bécsi akadémia igazgatójának, aki terjedelmes és nagyjában elismerő bírálattal válaszol.⁸³ A bíráló elsősorban azt kívánja, hogy a bejáratí oszlopcsarnok erősebben emelkedjék ki a homlokzatból. Ezzel ez a fontos épületrész hatásosabbá válnék és jobban érvényesítené a benne elhelyezett főbejáratot. Általában Nobile fontosnak véli, hogy az épület ne hasson magánpalotának és belső térbeosztásában az áttekinthető felállítás és a jó világítás legyenek az uralkodó szempontok. Ezért ellenzi a folyosó mindkét oldaláról nyíló kiállítási helyiségeket, ezért veti el a rotunda oszlopcsorúját.

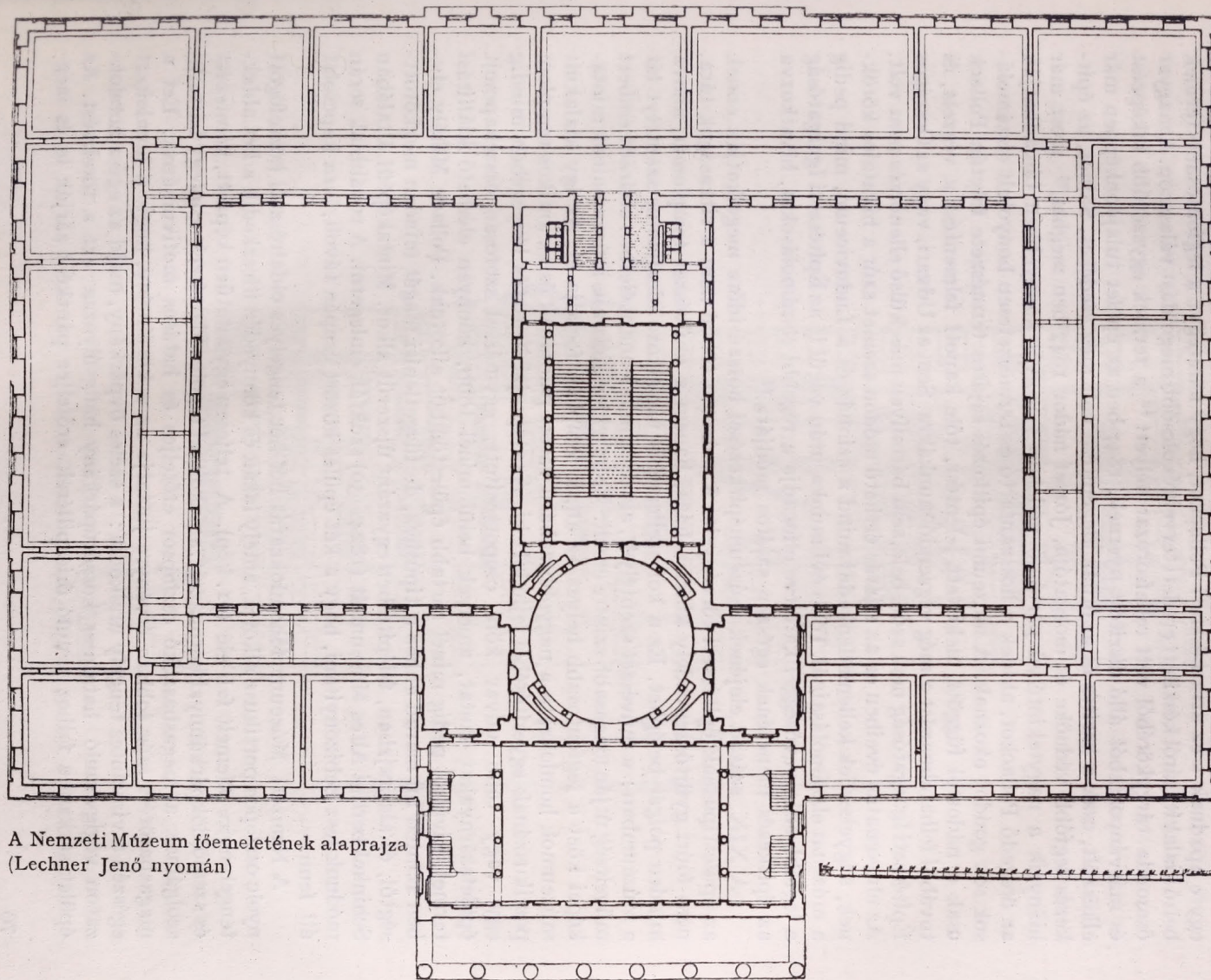
Pollack a nádor utasítására a legnagyobb készséggel végzi tervén a Nobile javasolta változtatásokat, de tiltakozik az ellen, hogy a szolgálati lakásokat a főépületben helyezték el.⁸⁴ Ezt a második tervet a nádor jelentéktelen módosítások után elfogadja és utasítást ad a munkálatok megkezdésére. Pollack mindenekelőtt a telken álló lovardát bontatja le s 1837 júliusában megkezdí az építést.⁸⁵ Az alapkőletétel megtörténik, de a főhomlokzat képzésének részleteiről még hosszú vita folyik. Pollack elhagyja az épület sarkait, valamint az oldal- és hátsó homlokzatok rizalitjait díszító kerek oszlopokat és csökkenti a homlokzat eredetileg igen

A Nemzeti Múzeum első emeletének
alaprājza (Lechner Jenő nyomán)

gazdag szobrászati díszítését.⁸⁶ Viszont a hátsó homlokzat középrizalitjának felpillérvastagságához ragaszkodik, helyesen megérzi, hogy különben lapos és unalmas lenne ez a hosszan elnyúlt épületrész. Nobile különben helyesli a Pollack-terv felépítését és arányait, csak a homlokzat szobordíszének felállítására és gazdagságára vonatkozólag tesz megjegyzéseket, és példaként Schinkelre⁸⁷ utal. Pollack nem szívesen, de mégis lemond a gazdagabb szobrászi díszről és tovább dolgozik a kivitelezésen, amikor az 1838. évi nagy árvíz minden munkát megállít. Szerencsére a pusztító ár a Nemzeti Múzeum építésében nem okozott nagyobb kárt, csupán az építőanyag egy része úszott el, viszont új anyag beszerzése csak magasabb áron történhetett, a bérek is emelkedtek és így a nádor egyre fokozottabb takarékoszágra inti Pollackot. Mindamellet a megkezdett munka csakhamar zavartalanul folyik tovább, az árvíz tanulságaként mindössze a földszint padlószintjét emelték két lábbal.⁸⁸ Az építkezést nagyobb sietséggel folytatják, 1839. november 11-én Pollack örömmel jelenti, hogy a «vollständige Gleiche»-t elérték,⁸⁹ míg a következő évben már az egész épület tető alatt áll. Ugyanekkor azt javasolja, hogy minden szobrászati dísz, így az oszlopfejeket, a mennyezetet stb., Schinkel példájára, cinnből öntsék. Ezzel akarta biztosítani minden darab egyöntetű képzetét. Véleménye szerint az öntvény különben is tartósabb a kőnél. A klasszicizmus korában ez a ma különösnek tetsző eljárás nem volt rendkívüli, ami azt bizonyítja, hogy e korban az anyagszerűség érzése nagyon meggyöngyült. Ennek a kevésbé anyagszerű gondolkodásnak tudható be Nobile egyik megjegyzése is a kerek terem oszlopaira vonatkozólag. A bécsi építész természetesen tartja, hogy ezek a Pollack tervén szereplő oszlopok fából készüljenek, mert hiszen a vesztibulum boltozása nagyobb megterhelést nem bírhat el. Pollack büszkén cáfolja meg Nobile véleményét és biztosítja a nádort boltozata hordképességéről: mint építész, erősebben ragaszkodik az anyagszerű szerkezethez, semmint azt a szobordísz terén tanúsított állásfoglalása mutatja. Mint díszítő művész, máshol is ezt a kevésbé anyagszerű felfogást nyilvánítja, így például az öntött szobordísz mellett a homlokzat reliefjeit akár grisaille-festésben kivitelezve is szívesen látná.

Az oromzat szobordíszének modelljét Pollack végül is Schaller müncheni szobrász és a saját tervei szerint Monti Raffael müncheni műhelyével kivitelezteteti.⁹⁰ A múzeumban őrzött modell szerint e szoborcsoport közepén Pannónia trónol, körülvéve a Tudomány és a Művészet dicsőítését jelképező allegóriákkal. Az öntést hosszú tanácskozások után a bécsi Förster Lajos készíti, akivel Pollack már régebben összeköttetésben állott. A tervezett reliefsor, valamint a fülkébe állítandó múzsaszobrok és a lépcsőfeljáró falát díszítő lovasszobrok nem kerültek kivitelre. 1842 folyamán elkészült az épület; Pollack lehordatta az állványok legnagyobb részét, felállíttatta az oromzat szobrai és végleg lemondott az oszlopcsarnok és a feljárt eredetileg tervezett, gazdagabb szobordíszairól.⁹¹ A múzeum gyűjteményeinek elhelyezése azonban csak az 1843-as esztendő folyamán vált lehetségessé. Pollack ismételten panaszkodik arról, hogy mily kevés pénz áll rendelkezésére; ez akadályozza meg például abban is, hogy az épület elhanyagolt környékét kedve szerint rendezhesse. Anyagi okok késleltetik a mennyezetfestések befejezését is, forrásai

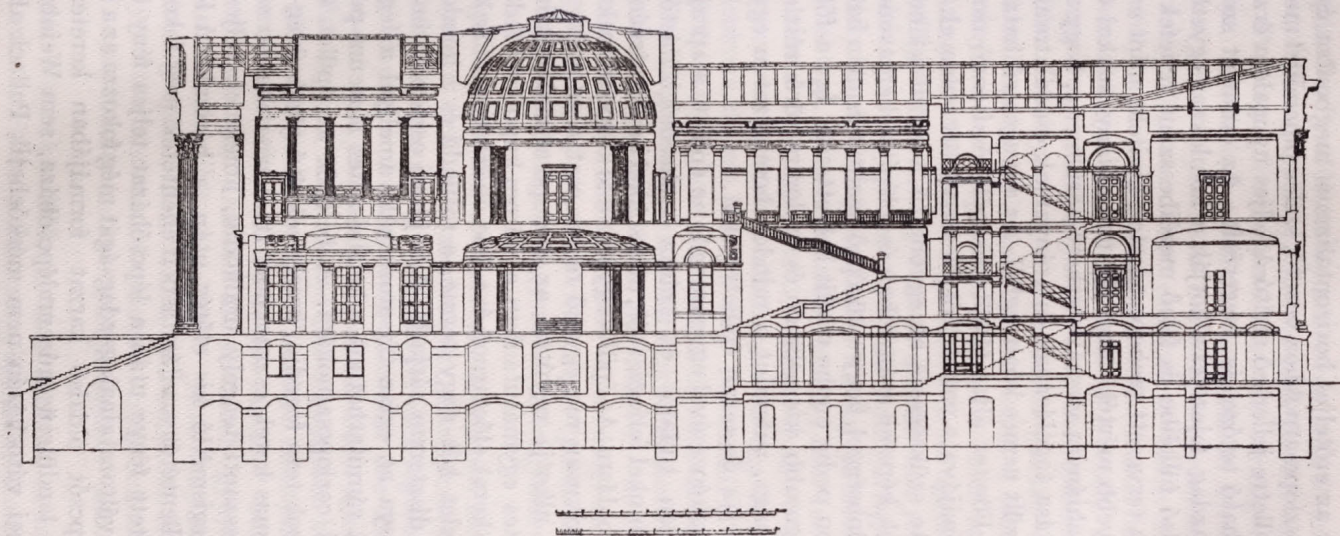

A Nemzeti Múzeum főemeletének alaprajza
(Lechner Jenő nyomán)

egyre apadnak, s ez arra készteti Pollackot, hogy félretegye a legfontosabb termék belső kialakításáról készített eredeti terveit és olcsóbb megoldást válasszon. A magyar ősmunda tárgyköréből vett reliefsorozat helyett⁹² a termék egyszerűbb kiképzést és márványozásból álló díszítést nyernek. 1847-ben az épület tulajdonképpen már elkészült, csak a kerítés és az őrház megépítése volt még esedékes. Sajnos, az építkezés legfőbb védnöke és mozgatója, József nádor 1847-ben meghal,⁹³ most már hiányzik a nagytekintélyű pártfogó védelme s irigyei könnyebben támadhatják az öregedő Pollackot, akinek a hosszantartó és természetesen bonyolult elszámolások sok gondot okoznak. A múzeumi építkezés sajátos természete folytán Pollack csak a nádortól függött, neki tett jelentést, tőle kapott felmentést a végzett, és további felhatalmazást a még végzendő munkákra. Sem az Udvari, vagy az Országos Építészeti Igazgatóság nem szólt bele, sem bármilyen más külső ellenőrzés nem volt. Az elnyomatás éveiben ez az eljárás érthető módon szemet szúr a hivatalos köröknek, s igyekeznek kellemetlenkedni mind a színház és a Ludoviceum, mind pedig a múzeum elszámolásainál. Több évi munka után végül is az Építészeti Igazgatóság a legfőbb számvevősséggel karöltve elfogadja a régebbi elszámolásokat, hivatkozva az építkezés menetének egészen sajátos módjára.⁹⁴

A XIX. század elejének múzeumépítkezései hosszú időre megalkotják ennek az épülettípusnak építészeti törvényeit. A múzeum többé nem a ritkaságok tára, nem főúri gyűjtőszenvedély kincses háza, hanem a «művészet temploma», ahova minden polgár beléphet. Ez a kor szelleméből táplálkozó idealizmus szentélyt lát a múzeumban: a művészet szentélyét, amely a mindennapi életben elfáradt embert műveltség útján magasabb szintre emeli. Ezért a klasszicizmus múzeumainak mintaképei közt a legfontosabb helyet az antik templom foglalja el. Az így kialakult múzeumok homlokzata a nagyobbbszabású városi palotának és az antikos templom portikusának egyesítéséből fejlődött ki. Az alaprajzi beosztás lényegében mindig egy vagy több udvar köré csoportosított, egymással szorosan összekapcsolt épületszárnyakat mutat, amelyek belül minél több, könnyen elérhető kiállítási termet, kívülről pedig minél zártabb épülettömböt alkotnak. Pollack Mihály elvben szintén hű marad ehhez a típushoz, de függetleníti magát minden megkötöttségtől, és alaprajzban, felépítésben egyaránt újszerűt alkot. Mintaképeül általában Schinkel berlini Altes Museum-át (1824—30) szokták emlegetni. A továbbiak során módunk lesz bebizonyítani, hogy a két épület között csupán távoli, laza kapcsolat áll fenn.

A Nemzeti Múzeum főhomlokzatát hét-hét tengelyes oldalrészről közrefogott nyolc oszlopos portikus alkotja, amely lazán és könnyedén illeszkedik a két ablaktengelynyire kiemelt fal elé (91. kép). A teljesen egyöntetűen képzett, keretezett és szemöldökpárkánnyal koronázott, ablakokkal tagolt oldalrészek mintegy háttérül szolgálnak a magasbaszökö oszlopsor erőteljes és hatásos motivumának. Ezt a magasbatörést még jobban érvényre juttatja az a körülmény, hogy a homlokzat egészen a vízszintes tengely uralkodik: a széles övpárkány, majd az egész homlokzaton végigvonuló hatalmas koszorúpárkány hangsúlyozza ezt a törekvést. Az épület sarkait a falhoz símuló óriáspillérek erőteljes pántként zárják le és meg-

A Nemzeti Múzeum épületének keresztmetszete (Lechner Jenő nyomán)

akadályozzák, hogy az erőteljes horizontalizmus megbontsa és elmosssa az épület-tömb határait. Az oszlopcsarnokhoz vezető, széles pihenővel megszakított lépcsőzet fokozza az egész épületre jellemző méltóságteljes nyugalom érzését, amit az enyhe lejtésű, kevésbé látható tetőzet is megerősít. Az oromzat szoborcsoportja, valamint az oszlopok gazdag fejezetei alkotják a homlokzat egyetlen szobrászi díszét; az oszlopcsarnok alsó fülkéibe és felső mezőibe szánt reliefek, valamint a lépcső keretező oldalfalaira tervezett szoborcsoportok kivitele, mint említettük, elmaradt. A dekoráció szerényebb mértéke nem oly nagy hiány, sokkal érzékenyebben érint bennünket az a pénzhiányra visszavezethető körülmény, hogy a homlokzat, amelynek szépsége és hatása tagolásának és arányainak csodálatosan finom összhangjában rejlik, nem készült nemes kőanyagból. Az anyagszerű hatás némi gazdagítást szolgáltatott volna a Förster által fémötvözetből készített oszlopfők és az oromcsoport, amely patinájával a vakolattól jólesően ütött volna el. (Az öntvények időt nem álló volta tette szükségessé az egyöntetű, semmit ki nem emelő vakolást.) Az oldalhomlokzatok képzése arányaiban és felépítésében azonos a főhomlokzattal, azzal a jelentős különbséggel, hogy a középső rizalitot csupán hat-hat lapos pilaszter, a hátsó homlokzaton pedig enyhe rizalit helyettesíti. Így a főhomlokzat domináló hatását semmi hangosabb, kiemelkedő és uralomra törő részlet nem befolyásolja. Az arányok azonossága, valamint a minden homlokzaton egyenletesen végigfutó tagolás biztosan tartja össze az épület-tömböt.

A homlokzat kiképzésével egyenrangú az épület alaprajzi megoldása. Már a homlokzat minden tudatos és száraz archaeológizálástól mentes alakja is lényegesen eltért Schinkel felfogásától; még sokkal inkább érvényes ez a megállapítás az alaprajzi megoldásra. Az épület egy jelentős központi traktus köré csoportosul, amely két szimmetrikusan megegyező részre osztja az egész épület-tömböt. Ez a középső épületrész alkotja egyúttal az oszlopcsarnokból kiinduló főtengelet is, amelyre következetes egymásutánban a három kupolával fedett bejárat csarnok, (93. kép) a hatalmas kerek előcsarnok és a lépcsőház térsorozata következik. E téregy-másutánt a fő emelet két nagy terme, a rotunda és a homlokzati oszlopcsarnok mögött elhelyezett díszterem zárja le. A bejárat oszlopcsarnok tehát nem csupán dísz, hanem nyitánya az egész térsorozatnak, amellyel a legszerveesebben összefügg; ellentétként rámutathatunk a berlini Altes Museum pusztán díszként alkalmazott homlokzati oszlopcsarnokára. A belépőt az épület szélességi irányában elterülő oszlopcsarnok tere fogadja, amely sokrétű gömbüveg- és dongaboltozásával elvezet a hatalmas kerek csarnokhoz. Itt a vesztibulum szélességi tengelyével szemben már a hosszanti tengely uralkodik, amelynek teljes érvényesülését, az előtér tagolását megismétlő kis előtér után, a háromkarú lépcsőház segíti elő. A terek iránybeli ellentétét a világításbeli ellentétek még fokozzák. Az előcsarnok csökkentett, közvetett fénye után a lépcsőházat teljes fény önti el s a térirány és a fénybeáramlás változatainak gazdagságát még fokozza az a két oszlopcsor, amely az emeleten a lépcsőt oldalsó karzat formájában keretezi.⁹⁵ Sem Schinkel szép, de vontatott lendületű múzeumlépcsőháza, sem Weinbrenner laza tagolású lépcsője a karlsruhei városházán nem mérkőzhetik Pollack alkotásával. (94. kép.)

Ez a hatásában páratlan, lendületes lépcsőzet vezet el a főteremhez: a hatalmas, kupolával fedett rotundához (92. kép). Kettős oszlopokkal szegett négy fülkéje, kazettás kupolája a Pantheontól származó centrális térmegoldások kimagaslóan legjelentősebb példája. Schinkelnél például a hengerfalon körülfutó oszlopcsarnok lerontja a valóságban igen nagyszabású méretek érvényesülését. Még a mesterrünkhöz közelálló Luigi Cagnola sokat emlegetett kerek-terme a nagyméretű invernigoi villában is milyen merev és nehézkes a múzeummal összevetve.⁹⁶ Pollack kerek termének szinte áhítatos hangulatát feloldja a belőle nyíló díszterem és a csatlakozó szalonok együttese. A téglányalakú díszterem pillértagolású falai, valamint a kétoldalt állított oszlopsor révén különösen gazdag építészeti kiképzést nyert. Az építész az oszlopokkal elválasztott térrészek e szerepeltetésével megismétli — de más irányban — a lépcsőház tagolását. Ez a váltakozás hatásosan fokozza és feloldja az egész térélményt. A tereknek ez az egymást fokozó sorozata a maga szerves összefüggésében a nagy barokk alkotásokat juttatja eszünkbe, de a törekvés a klasszicizmus megváltozott tér- és formafelfogásának engedelmessé, itt teljesen módosult alakban jelentkezik. Mindegyik önmagában zárt egység, amely utal ugyan a többire, de nem áramlik tovább; sem térrészek, sem formák nem folynak össze, tiszta és kitapintható minden részlet: ennek érdekében a művész egyesével és nem csoportosítva alkalmazza a tagoló és díszítő elemeket. Illuzionisztikus hatásoknak nyoma sincs, a fény Pollacknál is fontos szerepe csak a meglévő térhatás és felépítés fokozására szolgál és nem törekszik sehol sem elhomályosításra, sem a formák felbontására, a határok elmosására. Ehhez a grandiózus főtengelyhez csatlakoznak — egy-egy udvart körülölelve — az épület többi szárnyai, amelyek alaprajzi beosztását és részletképzését célszerűségi szempontok irányították. E teremsorok egyszerűsége, egyenletes ritmusa, az épülettömbnek a főtengelyen nyugvó teljes szimmetriája a főtengely nagyszabású téregymásutánját még jobban érvényre juttatja.⁹⁷

Az alaprajzi megoldás mintaképeit kutatva, elsősorban francia és olasz építésszek tervgyűjteményeihez kell visszanyúlnunk. Oszlopcsarnok, előcsarnok és kupolával fedett, kerek fülkés terem egymásutánja: ez a legtöbb egykorú múzeum tervmagja. Ennek az alaprajzi elrendezésnek jólismert őse Palladio Villa Rotondája; a legfontosabb belső téregységnek, a kupolával fedett kerek teremnek mintaképe pedig a római Pantheon. A XIX. század első negyedében készült sok múzeumtervet figyelve, az olasz építésszek sorából Valadiert említjük, akinek 1807-ben megjelent múzeumterve igen erős Palladio-hatást mutat.⁹⁸ Sokkal jelentősebb és főleg elterjedtebb volt azonban Durand metszeteinek gyűjteménye, amelyben múzeumunk közvetlen előzményeit is megjeljük.⁹⁹ Nem óhajtunk itt e nagyjelentőségű és nagyhatású francia építésztanár munkáinak behatóbb ismertetésére kitérni, de megemlítjük, hogy múzeumtervének homlokzati része Schinkel berlini múzeum épületére gyakorolt nyilvánvaló hatást. (Alaprajzában Schinkel teljesen eltér Durandtól.)¹⁰⁰

Nem tudunk arról, hogy akár Pollack, akár Schinkel személyes kapcsolatban állt volna a francia mesterrel, de a metszetgyűjtemény ismeretét olyan művelt

építésznél, mint aminő Schinkel volt, joggal feltételezhetjük. A német klasszicizmus másik jelentős alakja, Klenze, már egyenesen Durand tanítványának vallja magát. Durand messzeágazó hatására már Pollack Lipóttal kapcsolatban alkalmunk volt rámutatni és kétségtelenül a szakmájában igen jártas és művelt Pollack Mihályról is feltételezhetjük, hogy Durand sok kézen forgó műveinek javarészét ismerte. Durand terv-tanulmányaiban ismételten szerepel az a téregymásután, amelyet rizalitos oszlopcsarnok — vesztibulum — lépcsőház — kerek terem alkot, habár nála ez a térsorozat nemcsak méretében, hanem hatásában és művészi jelentőségében lényegesen szerényebb formában fordul elő. Elfogultság nélkül állapíthatjuk meg, hogy e téren Pollack Mihály Nemzeti Múzeuma a legnagyobbat nyújtja és olyan nagyszabású térélményt ad, amelynek páráját a magyar és a nyugati művészetben alig lelhetjük fel.

A Nemzeti Múzeum belsejének nagyszabású téregymásutánja, amely a földszinten és az emeleten hatásos változatokban vonul el a szemlélő előtt, a lépcsőház segítségével szervesen kapcsolja egybe a két térszintet. E mellett teljesen megfelel azoknak a követelményeknek, amelyeket hasznossági okokból a bejárati csarnoktól és a lépcsőháztól, reprezentációs szempontból pedig a kerek teremtől és a díszteremtől elvárhatunk. Ez az épület fő részét alkotó téregymásután mint önmagában is zárt egység válik külön a kísérő, múzeumi rendeltetésű szárnyaktól. Ezzel a gazdag megoldással nem vetekedhetik még Schinkel Altes Museumja sem,¹⁰¹ amelynek szigorú alaprajzi szimmetriájával és a közepén elhelyezett bejárati csarnok—kerekterem egymásutánjával Pollack műve a németországi alkotások közül még a legtöbb rokonságot mutatja. Schinkel alkotása azonban nemcsak építészeti elgondolásában egyszerűbb, hanem zsúfoltsága miatt is kevésbé hatásos. A szabadtéri lépcső itt alkalmazott típusa sehogyan sem illik a méreteiben sem nagy, zárt belső térbe. E szervetlensége mellett szegényebb is, mert váltakozó irányok egymást fokozó téregymásutánja helyett csak a homlokzattal párhuzamos irányt hangsúlyozza. Mivel a homlokzat kialakításának uralkodó eleme, az oszlopcsarnok, csupán dekoratív kapcsolatban áll az épülettömbbel, a homlokzat kiterjedésének iránya, mint az épület belsejének első fontos tériránya, hatástalan marad. A kupolacsarnok valóságos méreteit Schinkel a beállított oszlopkoszorúval szinte lerontja, így Pollack alkotásával ez a terem sem mérkőzhetik.

Klenze müncheni Glyptothekja (1816—30) sokkal kevésbé jelentős alkotás.¹⁰² A különféle térformákat minden egymásra vonatkoztatás nélkül fűzi egybe és így alaprajza inkább kivitelre nem szánt eszményi tervre emlékeztet, mintsem valóságos épületre. A londoni British Museum (Smirke, 1823) túlméretezett épülete alaprajzilag sem jelentős és a múzeum rendeltetésével kapcsolatos igényeket sem elégíti ki: díszes homlokzata kulisszaszerű és művészileg hatástalan már azért is, mert belsejében nem kíséri egyenrangú térélmény. Így tehát a budapesti Nemzeti Múzeum kimagaslik az egykorú hasonló rendeltetésű épületek köréből, mind alaprajzát, mind homlokzati megoldását tekintve. Az elemek, amelyeket Pollack a homlokzat képzésénél felhasznál, jól ismertek és használatosak nála is, éppúgy, mint korának többi építésznél. Azonban a felépítés egyszerűségében annyi nagy-

ság, mértéktartásában olyan előkelőség, arányaiban annyi szépség, ritmusában annyi finomság nyilvánul meg, hogy valójában páratlanul áll a vele rokon alkotások között. Ami az alaprajzot és a felépítést, a homlokzat és az épületes szerves kapcsolatát illeti, nem vetekszik vele korának egyik alkotása sem.¹⁰³

Pollack tisztában volt műve jelentőségével. Tudta, hogy ennél az alkotásánál kifejezhetette azt, amit érzett. Művészi önérzete készteti arra, hogy e belső megelégedettségét külső elismerés is tetézzé. Kilép szokott tartózkodó magatartásából és megérdemelt sikerét örömmel veszi tudomásul. Amikor a bécsi Akadémia dísztagjai sorába választja,¹⁰⁴ leplezetlen büszkeséggel, művészi öntudata teljében fogadja a kitüntetést és köszönete jeléül megküldi az Akadémiának koszorúzott művéről készült metszetsorozatot.¹⁰⁵ A múzeumépület befejezésének időpontja már egy új stíluskorszak határára esik. A jelentkező stílusváltozással, a vajúdó új ízlés zavaraival magyarázható, hogy a kortársak körében ez a nagyszabású alkotás korántsem aratott olyan sikert, mint aminőt szakkörökben kezdettől fogva elért.¹⁰⁶ Csak a romantikus építészeti korának hanyatlása után kezdődik a múzeum diadalmas érvényesülésének korszaka és azóta legteljesebb elismeréssel fordul a közvélemény Pollack e nagyszerű alkotása felé.

A LUDOVICEUM.

Pesti alkotásai sorában fontos megbízás volt a Ludovika Akadémia építése. Természetesen ez az épület rendeltetésénél fogva művészeti téren kevésbé jelentős feladat elé állította, mint a múzeum. A Pesten építendő tisztinevelő tervének is József nádor az éltetője és Pollack ismét az ő pártfogásának köszönheti, hogy a megbízással kapcsolatos számos nehézséggel sikerrel birkózott meg.

1828-ban már elhatározták volt, hogy Vác helyett Pesten kell felállítani a magyar tisztai akadémiát, a Ludoviceumot.¹⁰⁷ A nádor megbízza Pollackot, hogy tanulmányozza a hasonló rendeltetésű osztrák, főleg a bécsújhelyi épületeket és megleghangú ajánlólevelekkel látja el. Röviddel ezután megbízza Pollackot a volt Orczy-kert és Festetich Antal telkén emelendő tisztai akadémia terveinek elkészítésével és a kivitel vezetésével.¹⁰⁸ A terveket Pollack igen rövid idő alatt készíti el, úgy látszik, már régebben foglalkozott velük és még a megbízás elnyerése előtt elkészítette volt őket. Már ez az első terv elnyeri József nádor tetszését, de katonai épületről lévén szó, felkéri mint ellenőrző szakértőt Rueber mérnököt, a bécsújhelyi katonai intézet vezetőjét, hogy a beküldött terveket nézze át. Mivel Rueber csupán lényegtelen változtatásokat javasol, amelyeket Pollack udvariasan el is végez,¹⁰⁹ a nádor a költségvetés benyújtását kéri és egyúttal engedélyt ad az anyagbeszerzés megkezdésére.¹¹⁰ Ilyen előzmények után 1830. június 28-án megtörténik az alapkövetétel, amelyre a nádor az egész megyéből vendégeket hív.¹¹¹ Az építési munkálatok azonnal megindulnak; lefolyásukról Pollackon kívül Gömöri Károly kurátor jelentései tájékoztatnak. Ezekből megtudjuk, hogy a homlokzati szárny falai már az év végén emelet-magasságban állnak, míg a hátsó szárny munkálatai elérték a földszint magasságát. Egyidejűleg a kert földmunkála-

taik is végzik, nehogy a fásítás, amit a nádor ezúttal különösen szíven viselt, késedelmet szenvedjen.¹¹² A következő évben a téli fagy beállta előtt a homlokzat már tető alatt áll, a vakolás és díszítés munkálatai is eljutottak a főpárkányig.¹¹³ 1832-ben a teljes épület befedve áll, csupán a vízszolgáltatás, a padlózat, a kert-kiképzés munkálatairól esik szó a kimutatásokban. Pollack minden részletkérdést rajzokkal kísért beadványokban taglal, sajnos, csupán e másodrendű jelentőségű rajzok maradtak fenn, az épülethez készült eredeti tervsorozat eddig nem volt fellelhető.¹¹⁴ 1833-ban a nádor megtekinti az épületet és a helyszínen igyekszik a házi kápolna kialakításának sokat vitatott kérdésében dönteni. Ezt Pollack annál is jobban szorgalmazza, mert e döntés hátráltatja őt a kápolna boltozatának befejezésében is. Röviddel a nádori látogatás után ez a munka is elkészül és Pollack a továbbiakra, főleg az oltárra vonatkozólag kér utasítást.¹¹⁵ A hosszas tárgyalások közben az épület második emelete is elkészült, de a szobrászi dísz ügyében még késik a döntés.¹¹⁶ Pollack nehezen mond le a tervezett gazdagabb szobrászi dísz alkalmazásáról, ezért 1836-ban az építési munka befejezését jelentve ismét felsorolja a még végzendő munkákat és mellékeli Ferenczy és Uhrl szobrászok már régebben készült tervezetét. Beadványa szerint az elszámolások oly kedvezően alakultak, hogy még a díszesebb kápolna-kivitel esetében is alig lépnék túl az eredeti költségvetést.¹¹⁷

A nádor ezért felszólítja Horváth Istvánt, a Széchenyi-könyvtár őrét, hogy a lépcsőházi medaillonok számára mintázandó nemzeti hősök jegyzékét állítsa össze és hajlandónak mutatkozik arra, hogy az elkészítéssel Uhrl Ferencet — aki darabjáért 24 forintot kér — megbízza.¹¹⁸ Egyidejűleg a lovarda, a kerítés és a kertészlak elkészítése is folyamatban van, rövidesen ezután pedig a már elkészült medaillonok elhelyezésére kerül sor.¹¹⁹ Ekkor éri az árvízkatasztrófa Pestet. Az árvízről sujtottak egy részét a magasabb fekvésű Ludovikában helyezik el, és a tömegszállítás természetesen kissé megrongálja az épületet. A helyreállítási munkák alkalmából Pollacknak végre sikerül a házi kápolna felszerelésének sokáig húzódó ügyét is elintézni. Sajnos a Ferenczy tervezte Krisztus-szobor helyett Uhrl olcsóbb ajánlatát fogadják el, aki művének modelljét Thorwaldsen egyik alkotásának hatása alatt készíti el.¹²⁰ Pollack az öntést a bécsi Förster műtermében készítteti.¹²¹ Végül már csak a kert végleges elrendezése, a lovarda és az istállóépületek kiépítése hiányzik. Pollack ismételten kimutatja, hogy kivitelezendő tervei számára a megmaradt, valamint a bontási anyag értékesítéséből befolyó összeg elegendő fedezetet nyújt. A munka mégis vontatottan folyik és több év telik el a teljes befejezésig.¹²² A hosszantartó építés végén Pollack felmentését kéri, de a nyugtalan viszonyok miatt erre, úgy látszik, nem kerül egyhamar sor. Halála után jónéhány évvel fejeződik be a költségelszámolások vizsgálata, amely az építésmenet sajátos szervezetére hivatkozva, ellenőrzés nélkül megadja a felmentést.¹²³

A Ludoviceum (Ludovika-Akadémia) mai alakja lényegbevágó átalakítások után jött létre. Pollack eredeti terveinek hiányában csak egykorú metszetek segítségével alkothatunk magunknak fogalmat eredeti állapotáról.¹²⁴ (227. kép)

A kétemeletes épület szárnyai téglányalakban zárták közre az udvart. Rendeltetésének megfelelően a felépítés mindenütt egyszerű, csekély változtatásoktól

eltekinthetve, a homlokzat tagolása vonul végig az egész épülettömbön. A keleti és nyugati szárny középső tengelye gazdagabb tagolással díszített, erőteljes rizalitot alkot, míg az óriáspillérekkel tagolt három-három szélső tengely hangsúlyosan keretezi a csupán szemöldökpárkánnyal koronázott ablakokat. A keskenyebb északi és déli szárnyak tagolása azonos, de gazdagabb középrizalit híján, tartózkodón töltik be összekötő szerepüket. Pollack kedvelt hármass üteme mind a főhomlokzat egészén, mind részeiben is uralkodik. Három rizalitja közül a középső a legjelentősebb, amelyet az egyszerűbb, szélső rizalitok csak kereteznek. Háromtengelyű nemcsak az oldal-, hanem a középrizalit is, megismételve a két keskenyebb tengelytől keretezett széles középtengely motivumát. Hármass ablak, illetőleg vakablak díszíti a rizalit földszintjét és a második emeletet, valamint oldalfalait is. Az egész épület széles, nyugodt tagolású koszorúpárkány koronázza, a középrizalitok hangsúlyát a lezáró háromszögű oromzat is biztosítja. Egyszerűségében is nagyhatású, méltóságteljes épület, tágas ablakai világos belsőt ígérnek. Sajnos, a belső kialakításról az 1880-ban, majd 1917-ben végzett gyökeres átalakítások miatt nem alkothatunk képet magunknak.

Végigtekintettünk Pollack Mihály fontos alkotásainak hosszú során. Rövid fejtegetéseink mutatták, hogy Pollack Mihály működésének jelentős része a világi építészet területére esik. Művészetének ismertetésénél azonban egyházi alkotásai kisebb számuk ellenére sem mellőzhetők. Mivel idetartozó működése világi műveinél sokkal kevésbé ismert és elismert, kissé behatóbban fogunk velük foglalkozni.

A DEÁK-TÉRI EVANGELIKUS TEMPLOM.

Egyházi építészet körébe tartozó alkotás jelzi pályájának már elindulását is. Mint ismeretes, Pollack Mihály a pesti evangélikus templom építésénél viselt szerepére hivatkozva, kéri a pesti céhbe való felvételét. Már korábban foglalkoztunk e sokáig húzódo ügy ismertetésével, amely itt csak másodsorban érdekel bennünket. Viszont az evangélikus templom építéstörténete azért is fontos, mert Pollack pesti működésének első adatait tartalmazza.

A templom alapkövét 1799-ben rakták le, a munka azonban pénzhány miatt lassan haladt. Az építés menetére vonatkozó források igen szűkszavúak. Az eredeti tervek lappangása, valamint a hiányos levéltári anyag sokáig megnehezítette a szerzőség eldöntését is.¹²⁵ Doleschall munkája nyomán, a fiatal Pollack a készmárki származású Krauss János mester mellett általában mint a templomépítés pallérja szerepelt az irodalomban. Újabb adatok azonban azt bizonyítják, hogy az evangélikus konvent csupán Krauss halála után foglalkozik a templomépítés végleges tervével, és az elkészítésre közvetlenül Pollack Mihályt kéri fel.¹²⁶ Krauss kevésbé ismert, de aligha jelentős egyéniség,¹²⁷ működéséről gyér adataink vannak, bár a jegyzőkönyvek tanúsága szerint többször is dolgozott az evangélikus egyháznak. Nagyon valószínű, hogy az egyház kedves és régi terve megvalósítását nevesebb mesterre kívánta bízni; erre vall az is, hogy a templomépítés elsőízben felmerült gondolata alkalmából Jung Józseffel tárgyalnak, aki a századvég pesti mesterei

között az első helyet foglalta el. A fiatal Pollack ekkor még sem jeles, sem ismert mester nem volt, csupán Krauss özvegyének építésvezetője, viszont magasabb külföldi iskolázottságra hivatkozhatott, s előkelő és hatalmas pártfogók támogatták. Így előlegezhette neki az evangélikus konvent a bizalmat.

A templom építési munkálatai mindvégig akadoznak, állandó nehézségekkel küzdve, csak 1805-ben kerül sor befedésére, s maga az épület 1808-ban készül el. Pénzhiány miatt késik a belső berendezés is, így a felszentelés csak 1811-ben történik meg. Az elégtelen anyagi eszközök következtében lemondanak az eredetileg tervezett portikuszról, valamint a nagyobb toronyról is; valószínűleg egyre olcsóbbítják a felhasználandó anyagot is és így a rendkívül egyszerű és dísztelen templom rövidesen javításra szorult. Az ismételt helyreállítások és átépítések lassankint megváltoztatják a templom belsejét is. Az eredeti dongaboltozat helyét elfoglaló kazettás mennyezet, a szószék fölé szerelt hangfogó tető, végül a beépített karzatok a legfontosabb változtatások. Lényeges átalakuláson esett át a szűkös anyagi eszközök miatt túl egyszerűre kialakított főhomlokzat. Közvetlenül Pollack Mihály halála után Hild József készít dór pillérrenddel tagolt, metopés frízzel zárt homlokzatot, amely 1856-ban került kivitelre. A mai homlokzat nagyjában e késői átépítés eredménye.

Pollack 1799-ben a homlokzat megoldására két tervet készített. Lényegében kevés eltérés van a kettő között. Mindkettőnél négyzetes képzésű zárt templomtest elé illeszti a négy, lazán álló oszlopból alkotott, háromszögű oromzattal lezárt előcsarnokot. Ez a megoldás forradalminak tűnhetett, ha a későbarokk szellemében dolgozó pesti építésszellettel összevetjük. Különösen első terve, melyben a szellős portikusz oszlopainak karcsúságát kanellürök is fokozzák, a szélesen elnyújtott oromzat szegélyező párkányainak erős árnyékvetését könnyecseppek alkalmazása emeli és a homlokzat falsíkját fülkébe állított kandeláberek gazdagítják, olyan erős olasz építészeti szellemet áraszt, hogy a terv elutasítása az építetők szempontjából igen érthető. A második változat dór oszlopcsarnokot alkalmaz és ezek méreteit is csökkenti, míg a homlokfalat csupán keretezett faltáblák díszítik. Sajnos, Pollacknak ez az első pesti műve eredeti alakjában nem került kivitelre. A Vasquez-metszeten látható homlokzat az eredeti terv oszlopcsarnok nélküli, csonka és kevésbé kielégítő felépítését mutatja. Ezt a hiányt az evangélikus konvent is érezte és fájó szívvel utal a már 1799. május 24-én benyújtott tervekre, amelyeken a bejáratot négy dór oszlopos portikusz díszítette.¹²⁸ Kétségtelen az is, hogy a templom eredetileg magasabb talajszinten állott, és így előcsarnoka hatásosabban érvényesülhetett, míg a környék későbbi talajfeltöltései az egész épületet mintegy besüllyesztették az utca szintjébe (46. kép).

A templom belseje régi, karzat- és apszis-mentes alakjában az evangélikus csarnoktemplom első, újításszámba menő megoldása. Tartózkodó és takarékos díszítésű belső kialakítása a méreteket nagyító dongaboltozattal kiválóan megfelelt a puritán egyház követelményeinek, és jól illett a korai klasszicizmus hűvös egyszerűségéhez.¹²⁹ A belső falképzés nyugodt üteme és enyhe reliefje ugyanolyan művészeti elveken nyugszik, mint Pollack korai házainak homlokzata és ugyan-

olyan formaelemeket használ is fel. A sarokban tört pillérek, valamint a falmezők szerepeltetése azt mutatja, hogy még nem távolodtunk el teljesen a XVIII. század művészetétől. A szürke és sárgás márványból készült oltár egyszerűbb elődje a terézvárosi templom oltárainak. Kissé nyomott arányai, széles oszlopállása, bizonytalanabb kézre vallanak.

Az evangélikus templom, mint e rövid ismertetés is mutatja, megvalósulásakor szerény igényű alkotás.¹³⁰ Nincsenek kirívó hibái, de olyan művészi kvalitásai sem, amelyek már sejtetnék a mester későbbi jelentőségét. Nagy előnye viszont, hogy teljességgel megfelelt az evangélikus templom sajátos követelményeinek és kívánt hangulatának. A teremtemplom nagy méretben történt megvalósítása, a szerkezeti elemek tudatos hangsúlyozásával fontos építészeti hitvallás.

KISEBB EGYHÁZÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK.

Amíg a Deák-téri templom az újabban előkerült adatok nélkül is mindig Pollack Mihály alkotásaként szerepelt, addig a mester egy másik, a pesti templommal egyenrangú alkotását mindeddig egyáltalán nem, vagy csupán fenntartással illesztették be alkotásainak sorába. Ez a kevésbé ismert *besztercebányai evangélikus templom*, egyike volt Magyarország lehangulatósabb újabkori evangélikus templomainak. A besztercebányai és pesti evangélikus templomnak nemcsak építéstörténete, hanem későbbi sorsa is sokban megegyezik egymással. 1799-ben az egyházközség helybeli mesterrel készített tervet, s azt a Budai Királyi Építészeti hivatalhoz terjeszti fel. Bizonyára e hivatal utasítására fordulnak a pesti, nagyobb egyházközséghez, illetőleg annak építéséhez. Erre vall legalább is a «Pollack Michael» aláírással és az 1800. május 25-i kelettel ellátott, a kivitellel megegyező tervrajz, amelyért Pollack Mihály «budai» királyi építész 72 forintot kap. (A helytelen rangmegnevezésnek ez esetben aligha van jelentősége.) Ugyanekkor a budai építészeti igazgatóságnak 125 forintot fizetnek: úgy látszik, ez a hivatal vizsgálta felül a beküldött tervet. Ezek után az építés lassan megindul és a tervező mester személyes jelenléte nélkül, bizonyára csak a helybeli pallér vezetésével folyt le. Ennek a munkamenetnek volt köszönhető, hogy az 1807-ben befejezett templom csakhamar javításra szorul és a hibák megállapításával foglalkozó bizottság többször hivatkozik a kivitelenek a tervtől eltérő voltára. 1817–18-ban többször felmerül a toronyépítés gondolata, megvalósítására azonban nem kerül sor. A belső berendezés jelentős része — kivéve Daege Eduárd porosz festő 1847-ben készült főoltárképét — az építés idejéből való és az 1906–7-ben végzett alaposabb helyreállítás sem változtatta meg lényegesen.¹³¹

A templom alaprajza rövid kereszthajóval ellátott görögkereszt. A széles oldalhajók szinte egybefolyznak a főhajóval. Az egységes térkélményt a falképzés is előmozdítja: a főhajó és a kereszthajó találkozásánál az építész a sarkot ferdén lemetszi és díszítetlenül hagyja. Ezáltal a szem akadálytalanul hatolhat a belső tér minden pontjára. Az oltárt a szentély előtt helyezi el és bekapcsolja abba az ellipszisbe, amelyet a boltozattal összekapcsolt pilléreken nyugvó karzat képez.

Az önmagában lezárt, szinte centrális teret alkotó templombelső, amelyet már az alaprajznál is jeleztünk, ezzel szinte megnő, s egyúttal jelentékenyen emeli az evangélikus templomnál különösen fontos férőhelyek számát.

A templom egyszerű külseje a kevésbé kiemelkedő kereszthajóval zavartalanul érvényre juttatja a főhomlokzatot, amelyet kétoldalt lizéna-szerű falmélyedésekkel keretezett falmezők, középen pedig oromzattal lezárt, enyhén kiemelkedő rizalit díszít. Ehhez az enyhe rizalithoz járul a templom homlokzatának fő dísze: a talapzatos kerek oszlopokon nyugvó baldachin, amely fölött legyező-tagolással nyílik a a félkörívű nagy ablak. Az épület külsején mindenütt végigvonuló lizénás tagolás hangsúlyozza a magasba törést, amit a zömök oszlopokon nyugvó bejárat eltérő arányai kissé lerontanak. Általában szembetűnők a homlokzat bizonytalan arányai, túl keskenyre méretezett a középső rizalit, amelynek magasan elhelyezett oromzata a bejárat fölött levő félkörívű ablakkal nem veheti fel a versenyt. E bizonytalan kézre valló hibákat aligha róhatjuk fel a tervező Pollacknak, hisz már a néhány évvel később lefolytatott vizsgálat is említi, hogy a kivitel eltért az eredeti tervrajztól. Sajnos, ez az eredeti terv elkallódott és így a pontos összevetés lehetetlen. Külső fogyatékoságaiért azonban bőven kárpótol az arányaiban és tagolásában egyaránt megkapó belső, amelyet az alaprajzzal kapcsolatban ismertettünk. Nehéz lenne meghatározni, hogy az ismételt javítások és átépítések mennyiben változtatták meg az eredeti formákat. Jelentéktlenebb részekről eltekintve a főpárkány gazdagabb tagolása, súlyosabb méretei, valamint a második emeleti karzat aligha keletkezhettek az első építés idejében. A főoltár megnyúlt arányai, valamint félköríves, fülkés lezárásának kemény formái jelentős módosításra vallanak. A templom gazdag térhatását, fejlett megoldását akkor érzékeljük igazán, ha összevetjük a német evangélikus templomépítéssel úttörő alakjának, Langhansnak egyik alkotásával. A reichenbachi evangélikus templom négyzetalakú terébe épített háromszoros ovális karzat például hűvös és hideg hatású, meg sem közelíti a besztercebányai templombelső hangulatos térképzését.¹³²

Nem állíthatjuk, hogy a két evangélikus templom, amely kétségtelenül nagy hatással volt a hazai evangélikus templomépítészetre,¹³³ alkalmas lenne arra, hogy Pollackot mint templomépítőt, méltón képviselje. Mégis, nagyon sok olyan mozzanattal ismertetnek meg, amelyekből stílusának jellegzetes vonásait összegezhetjük. Mindkét templom a század első évtizedében és Pollack működésének korai szakában keletkezett, természetes tehát, ha művészileg közel állnak egymáshoz. Egyszerű, jól tagolt alaprajz, áttekinthető térképzés, a külső és a belső felépítésnél csupán a legszükségesebbre szorítkozó tagolás a fő jellemvonások. Mindez megfelel nemcsak a korai művek szellemének, hanem a századeleji klasszicizmus stílusának is. Annál meglepőbb, hogy alig néhány évvel e most említett alkotások után Pollack képes volt eddigi formafelfogását elhagyva, az Európaszerte teret hódító romantikus szellemben alkotni.

A megbízás, amely ezt az irányváltoztatást okozta, a pécsi székesegyház átépítése, helyesebben újjáépítése, amelyhez 1805-ben készít terveket.¹³⁴ Ezeket személyesen mutatja be a káptalan május 19-én tartott ülésén. Az építés sokáig

húzódott, Pollack 1807 júliusában újra Pécsett jár, a munkálatok befejezése azonban még vagy 20 évig húzódik és az építés a homlokzatok átépítésén kívül kiterjed a templom belsejére is, amelyet lényegesen módosított és a Mór-kápolnával meg-nagyobbított. Pollack Mihály tervei egyelőre ismeretlenek, a pécsi székesegyház gótizáló alakjáról fennmaradt kevés metszet és fénykép aligha elegendő arra, hogy e művéről pontos képet alkothassunk.

A csak részben közzétett levéltári anyag bizonyítja, hogy a fiatal mester érthető módon mindent elkövetett a munka elnyerése érdekében. Ismételten lemond szer-ződésileg megállapított járandóságairól is, hogy a különféle nehézségekkel küszködő püspökség ne ejtse el a munka folytatását. Mivel adataink szerint csak két ízben járt Pécsett és munkáját ottani mesterek kivitelezték, kérdéses, hogy mennyire alkalmazkodtak terveihez. Mint kortörténelmi érdekességet említjük, hogy Pollack tervei az egyházmegye ülésein mint románstílusú művek szerepeltek. Egyes romános díszítő elemek valóban fellelhetők művében, az egész terv azonban — habár éppoly kevésbé román, mint gótikus — mégis inkább ez utóbbi stílus jellegét viseli magán. Hogy mégis románnak érezték, azt mutatja, hogy a stílusfogalmak akkoriban még kevésbé tisztázódtak. Ilyen körülmények mellett nem csodálkozhatunk azon, hogy a gótika itt csak külsőségekben jutott érvényre és nem vált a meglévő épület szerves elemévé. Csúcsíves elemek, román részletformák, csipkézett pártázatú, vízszintesen lezárt tornyok sajátos keveréke e templom, amelyben kétségtelenül erősebb a klasszicizmus, mint a középkori szellem hatása.

A tizenegy tengelyes homlokzatot a két saroktorony lábánál, valamint a középső kapunál kettős, a közbeeső részekben egyes pillérek tagolják. Sajátos kom-pozita fejezetükön vonul végig a koszorúpárkány, amelyet minden pillér felett egy-egy apostol-szobor díszít. Mindegyik pillérközben laposabb és alacsonyabb félpillér keretezi az ablakot és hordja a végigfutó párkányt. A középkori stílus jellegét támasztja alá az ablakok csúcsívből záruló, sajátos mérművel tagolt felső része, míg a kapubéletet és a tornyokat a román stílustól kölcsönzött elemek díszítik. Ez a megoldás nem sorozható Pollack kiemelkedő művei közé, értéke és érdekessége inkább stílustörténeti jelentőségű. A pécsi székesegyház szolgáltatja ugyanis a középkori stílusok felélesztésének első hazai példáját és ebből kétségtelenül követ-keztetéseket vonhatunk le Pollacknak az eszmeáramlattal rokonszenvező maga-tartására. A klasszicizmus és a romantikus irány nálunk jóformán egyszerre, egymás mellett lép fel. Mindkettőben közös a mult szeretete és az a törekvés, hogy letűnt történelmi korszakot új életre keltsen. A mult mindkét irány számára: élő valami, amelynek felidézése tudás és érzés segítségével lehetséges. A klasszicizmus az értelmi részt hangsúlyozza, az antik művészet törvényeit kutatja, hogy ezeket a jelen alkotásaira alkalmazza. A romantika az érzelmeket, a beleélést túlozza, és ezért téved könnyen a rajongás útjára. Hogy e később annyira különböző két felfogás eleinte milyen közel állt egymáshoz, azt Goethe és vele együtt több más «klasszikus» szellemű művész romantikus korszaka bizonyítja. Nem meglepő, hogy Pollack Mihály is közéjük tartozik. De a romantika egyik stílusfelélesztő törekvése sem elégíthette ki sem Pollackot, sem a klasszicizmus többi mesterét. Az erős olasz

hatás, a latinos kultúrához vonzódo józan magyar szellem meggátolják az érvényesülését. Csak az érett klasszicizmus korában fellépő, tudatosan historizáló újjógi tudott nálunk valamelyest elterjedni. Az újjógi építészet terén Pollack kétségtelenül Schinkel hatása alatt áll. Számára ez főként új és érdekes művészeti divat, amelynek engedelmeskedik, de amely lelkétől távol áll és azért — Schinkellel ellentétben — bénítólag hat alkotóképességére. A pécsi székesegyház epizód marad Pollack művészetében, olyan epizód, amely sem a mester további fejlődésére, sem a magyar építészetre nem volt többé hatással.

Pest-Budán Pollacknak korai alkotásán, az evangélikus templomon kívül nagyobb önálló egyházi műve nincsen. Hivatottságát azonban az az oltársorozat hirdeti, amelyet a *terézvárosi templom* számára készített.

A templom építése 1801-ben indul meg Kassalik Fidél terve alapján.¹³⁵ 1808-ban készül el a főhomlokzat, 1811-ben a torony is készen áll, csak a belső kiképzés szenved halasztást, anyagi eszközök hiányában. Rudnay Sándor hercegprímás 1822 tavaszán megtartott canonica visitatioja alkalmából szegényes, dísztelen, oltárnélküli templomot talált. Kívánságára erősen szorgalmazták a felszerelést és adakozásra buzdítják a híveket. Ugyanekkor a felállítandó oltárok tervezésének kérdésében érintkezésbe lépnek Pollack Mihállyal, aki 1824-ben a Szent József-mellékoltárt állítja fel elsőnek. Egyidejűleg az egyházközség pályázatot hirdet a főoltár elkészítésére, amely pályázaton ugyancsak Pollack terve diadalmaskodik. Még javában folynak a munkálatok, amikor Pollack elnyeri a megbízást a harmadik, a keresztlő mellékoltárra is. A munka gyors ütemben halad, úgyhogy Fejér György prépost 1828. október 15-én már mindkét oltárt megáldhatta.¹³⁶ 1828—31 között készült el a Szent István király tiszteletére állított utolsó mellékoltár, ugyancsak Pollack finoman képzett tervei szerint. E műveivel Pollack természetesen közeli viszonyba jutott a terézvárosi egyházközséggel, amelynek a további évek során is támogatója és építészszakértője. E minőségében az 1832-ben kiküldött bizottság élén áll, amely a templom szükségessé vált helyreállítása felől volt hivatott dönteni, majd 1835-ben újból szerepel e templom munkálatainál, amikor a felállítandó új orgona számára módosítja és nagyobbítja az előcsarnok feletti orgonakarzatot.

A templom ünnepi hangulatát, a plébániatemplomok szokásos belsejét messze túlhaladó benyomását a Pollack-oltároknak köszönheti. A tágas belső és a templom nagy méretei készítették a művészt arra, hogy oltárait nemcsak méretben, hanem felépítésben is nagyobb igényűre alkossa meg. Mindegyik oltár közös vonása, hogy hangsúlyozottan építészeti alkotás és már nagyobb távolságból is plasztikusan érvényesül. A hangsúly minden oltárnál az építészeti szerkezeten van, amelyet szobrászati díszítő elemek csak gazdagítanak és kísérnek, de összképét nem módosítják. Művészeti szempontból legjelentősebb a főoltár. Négy, rovátkolt testű, gazdag fejezetű korintuszi oszlopon nyugszik a szép tagolású, akantusz frízzel ellátott párkányzat. Az oltárt erősen plasztikus elemekből épített háromszögű oromzat koronázza, amelynek csúcsán kettős kereszt látható. Ez a nagyigényű keretarchitektúra hatásosabb, mint a közrefogott oltárlap, amely Szent Teréz imáját ábrázolja (Schöff műve). Azonban nemcsak az oltárkeret felépítésére fordított a mester ilyen gondot,

hanem az oltármenza díszítésére is. Két, áhítatosan térdelő angyal fogja közre az öt oszlop alkotta félkör alakú tabernaculumot, amelynek közeli szemléletre szánt finom részletképzése szinte ötvösművész kezére vall. Az oltárlépcsőnél, illetőleg az oszloppárok között egy-egy kandeláber-pár fejezi be a gazdag kiképzést, amelynek formai elődeit Pollack Lipót milánói tervei között ismételtlen megtalálhatjuk. Példaképpen hivatkozunk a milánói Santa Maria di Beltrade templom számára 1792-ben készült tervre, amelyen a félkörben felállított négy hátulsó oszlop, a pillérhez támaszkodó kettős oszlopok a homlokoldalon, még a klasszicizáló késő-barokk szellemében fogantak ugyan, de formai elemeiket illetően teljesen megegyeznek a negyedévszázaddal későbbi alkotással, amelyre minden bizonnyal hatással is voltak. A terézvárosi templom főoltárának szerkezeti világossága, felépítésének finom és nyugodt arányai, hatásos és mégsem hangos plaszticitása, végül a szerkezeti és díszítő elemek összhangja, mind olyan vonások, amelyek Pollack Mihálynak ezt a művét is az olasz klasszicizmushoz fűzik.

A főoltár architektúrája a középső mellékoltár-páron, amelyet Szent József és Szent István király tiszteletére emeltek, egyszerűbb kivitelben ismétlődik. Ezeken az oltárokon az oltárkeret hátlapjához símul az egy-egy oszloptestből álló építészeti keret, amelyet a főoltárhoz hasonlóan finom díszítésű párkány és orom zár le. A mellékoltárok típusát Pollack Lipót tervei között ismételtlen fellelhetjük. Utalunk például a rò-i templom egyik mellékoltárát ábrázoló, a pesti oltárral igen rokon tervrajzra. Egyszerűségében is megkapó a keresztelő oltár dísztelen dór architektúrája, amely minden aprólékos elem alkalmazása nélkül, tiszta arányainak és nemes formaadásának köszöni megkapó hatását. Érdekes összevetnünk a terézvárosi plébániatemplom oltárait Pollack korai művével, a Deák-téri evangélikus templom főoltárával. Mennyivel lazább, szétesőbb ott még a kompozíció; a túl karcsúnak ható oszlopok alig hordozzák a rájuk nehezedő terhet: a gazdag plasztikus dísszel ellátott párkány és oromzat súlyát. A terézvárosi templom négy oltárával Pollack megmutatta, hogyan értelmezi a klasszicizmus templomépítészetének követelményeit. A hit komolyságát, etikai erejét hirdetik oltárai, amelyeknek nemes szépségét csak az nem érzi, aki a barokk kor rabjaként lendületes mozgalmasságot, színpadias hatásokat vár tőlük. Sajnos a Schwartz József terve alapján Dunaiszky Lőrincről kivitelezett szószék és a Vigadóból származó remek empire csillár kivételével a templom megváltozott belseje nem illik a Pollack-oltárok szellemi világába.

Pollack Mihály még egy pest-budai építkezésben szerepel, ha részvétele ebben az esetben pontosan nem is határozható meg. Az *óbudai zsinagóga* építésére célunk, amely a lassan megújuló Óbudának ma is legszebb épületei közé tartozik. Építésére vonatkozólag kevés adat áll rendelkezésre, az eredeti tervek meg teljességgel hiányoznak.¹³⁷ 1817-ben Thalherr vezetésével a Budai Építészeti Igazgatóság bizottságot küld ki a roskadozó templom megvizsgálására. Ez a bizottság a lehordatás és a teljes újjáépítés mellett döntött, azonban a megvalósítás eszközei nem állottak rendelkezésre. Megindul az anyaggyűjtés, és a hitközség választmánya 1820. április 3-án tartott ülésén behatóan foglalkozik az átépítés kérdésével s bemutatja a megnagyobbítás, illetőleg átépítés számára készült két tervet, amelyek Pollack

Mihály és Landherr András művei. Mivel az utóbbi terve egyszerűbb és kevésbé költséges, ennek kivitelét határozzák el és felszólítják Landherrt a részletes tervek és a költségvetés elkészítésére. Ezeket az építész néhány nap múlva benyújtotta, és így április 20-án megkötik az építési szerződést. Landherr 28,000 forint költség ellenében vállalja a munkát. A külső munkálatokat 1820 októberéig, a belsőket 1821 májusáig kell elkészítenie és három évi jótállást kell vállalnia. A viszonylag rövid építési idő kizárja, hogy teljes újjáépítésre gondoljunk, de az építészetileg legfontosabb rész, a monumentális oszlopcsarnok minden bizonnyal ekkor készült. Ezért alig hihető, hogy a mindig csak másod- és harmadrendű alkotásokból ismert Landherr ilyen nagyszabású homlokzat tervezéséig emelkedett volna. Lehet, hogy Pollack terve túl költséges volt, lehet, hogy nem felelt meg a szertartás követelményeinek, vagy valamilyen más okból szorult átdolgozásra. Lehet, hogy a hitközség attól tartott, hogy a már elismert és ünnepezt pesti építész nem fog ezzel a kisebb megbízással oly behatóan foglalkozni, mint a kisebbrendű építész, akinek e megbízás kitüntetés volt. A kivitel alapjául szolgáló tervet, véleményünk szerint Pollack sugalmazta, míg Landherr pusztán átdolgozta, egyszerűsítette és kivitelezte. Ez a működése sokkal jobban is megfelel annak a képnek, amelyet egyéb művei alapján alkottunk róla. Az óbudai zsinagóga hatoszlopos portikusának szép ión tagolása, a koronázó oromzat erőteljes hangsúlya emeli a méreteiben inkább szerény épület művészi értékét. A belső kiképzés tagolása építészetileg nem jelentős, a boltozás részben a régi épületből származik.

AZ ORSZÁGHÁZA ÉS EGYÉB KIVITELRE NEM KERÜLT TERVEK.

A 40-es években az öregedő Pollack már betöltötte hatvanadik életévét, de még mindig telve van munkakedvvel és tervekkel. A Ludoviceum elkészült, a Nemzeti Múzeum munkálatai igen előrehaladtak, magánépítkezéseit majdnem teljes egészében átadta fiának. Érthető tehát, ha ő maga elsősorban csak nagy feladatokat keres, hogy képességeit újra meg újra megmutassa. Már 1838-ban felmerült a Pesten építendő *országháza* gondolata, majd mindjobban előtérbe lép, hiszen Pest valóban csak akkor válhat fővárossá, ha az országgyűlés mindkét háza itt ülésezhet. Pollack 1839. december 22-én beadvánnyal fordul a nádorhoz és érdemeire hivatkozva kéri, hogy az országháza terveinek elkészítésével őt bízzák meg.¹³⁸ A nádor nem akar dönteni, az építés kérdése különben is messze van még a megvalósulástól, így csak ideiglenes tervvázlat (*«vorläufige Skizze»*) készítésére szólítja fel Pollackot. Ez a vázlat elveszett és teljesen ismeretlen, az irodalomban sincs említés róla. Valószínű, hogy tényleg nem volt több előkészítő vázlatnál. Az országháza építésének gondolata több évi szünet után 1843. július 10-én újra felmerül Pozsonyban és a rendek a nádort kérik, hogy a tervet tegye magáévá.¹³⁹ Pollack ekkor is beadvánnyal fordul a nádorhoz, hivatkozik külföldi tanulmányútvára és kéri, hogy a tervek elkészítésével őt bízzák meg. Javasolja, hogy az új épület a múzeummal szemben, vagy a múzeum mögötti telektömbön épüljön, így a két jelentős középület egymás hatását fokozná.¹⁴⁰ Mint ismeretes, az 1844-ben

valóban kiírt tervpályázaton 42 pályamű vett részt, de a tervek — Feszlét kivéve — teljesen eltűntek. Azt sem tudjuk pontosan, hogy az öreg Pollack ezen a nagyszabású és nemzetközi pályázaton résztvett-e vagy sem. Ismerve magatartását ez években, alig valószínű, hogy szerepelt volna.

Megkíséreltük Pollack munkásságának bemutatását. Tekintve műveinek számát és jelentőségét, már eleve le kellett mondanunk arról, hogy kimerítő ismertetést nyújtunk. Igyekeztünk azonban a bevezetőben kitűzött szempontokat követve, mindazokkal a műveivel foglalkozni, amelyek művészetének kialakulása szempontjából jelentősek. Ezért mellőztük a teljesen mindennapos kis építkezéseket, ezért nem foglalkoztunk hivatalos működésével sem behatóbban, bár ez sokszor tüntetné fel Pollackot, mint technikai és művészeti kérdések szakértőjét. Mellőztük azoknak a műveinek ismertetését is, amelyeket mint a Szépítési Bizottság hivatalos építész tervez és vállal. Az ilyen csatornaépítési, utcakövezési és szabályozó tevékenységét másodrendűnek tekintettük, mint ahogy nem foglalkoztunk az adóhivatal, vagy sóhivatal átépítésével kapcsolatos, de művészi szempontból kevésbé jelentékeny terveivel sem. Kétségtelen, hogy sokirányú tehetsége egyedülálló volt korában. Hozzáértése, világos okfejtése, újítások iránti érzéke különösen ezekből a művészetileg másodrendű munkáiból ismerhető meg.¹⁴¹ Éppígy mellőzhetőnek véltük alkalmi műveinek említését, amelyek díszítő rendeltetésük folytán művészi hajlamaitól távolabb is álltak. Ilyen művei közül példaképpen megemlítjük az I. Ferenc halálakor a budavári koronázó-templomban felállított *gyászkatafalkot*,¹⁴² amelynek talapzaton nyugvó sírládáját négy obeliszk közt kifeszített baldachin borította.

A XIX. század első negyede hazánkban s főleg Pesten bőven nyújtja az építész számára a legkülönbélebb feladatokat. Pollack tehetsége és a nádorral, valamint több más magyarországi főúrral való kapcsolata lehetővé tette, hogy a kínálkozó feladatok jelentős részét elvégezhesse. A világi építészet terén kétségtelenül ő vezetett. Természetes azonban, hogy élete folyamán számos olyan tervet is készített, amely nem került kivitelre, sőt sok olyat is, amelyet nem is szánt erre és inkább tanulmányi célból készített. Egyes műveinek, például a Nemzeti Múzeumnak, vagy a Ludovikának ismertetésénél rámutattunk arra, hogy a megbízás elnyerésekor bámulatos gyorsasággal nyújtotta be kész terveit. Ez a körülmény, valamint az a tény, hogy a terveket a nádor mindjárt első bemutatásra megfelelőnek találta, arra vall, hogy Pollack már korábban készített a szóbanforgó építkezéshez terveket és a nádorral folytatott megbeszélései során kiérlelte végső alakjukat. Így a megbízás után történő tervbenyújtás már inkább csak formaság volt. Vannak azonban kevésbé szerencsés esetek, amikor terve azért nem került kivitelre, mert művével szemben más pályázó tervét előnyben részesítették. Ez történt például a *Fererciek-terén felállítandó kút* 1828-ban kiírt pályázatán, amelyen hét pályázó között Pollack is résztvett.¹⁴³ Tisztára építészeti elgondolású, zárt és kevésbé tagolt kútja kétségtelenül kimagaslik a pályázatok sorából, a döntés azonban mégis Uhlr és Feszl jelentéktelebb, de könnyed és a közízlésnek jobban megfelelő tervének kedvezett. A meg nem valósult tervek közé tartozik a színház-

építés miatt szükségessé vált új *harmincadhivatal* építéséhez készített tervek sora. Széchenyi István gróf, aki a színház felépítését erősen szorgalmazta, felajánlja 4%-os kamatláb mellett a színházépítéshez szükséges tőkét, és kéri a nádort, hogy a döntést siettesse, «denn meine Gesundheit ist sehr schwächlich... und die Vollendung der beiden Bauten (t. i. színház és harmincadhivatal) erfordert 5—6 Jahre».¹⁴⁴ A mai Magyar Tudományos Akadémia épületének helyére tervezett harmincadhivatallal Pollack behatóan foglalkozott, Széchenyi beadványát is sajátkezü felvételezéssel kíséri, és hátrahagyott tervei között is fennmaradt három tervváltozata.¹⁴⁵ Egyszerű felépítésű, tömör, a tömegszerűséget hangsúlyozó falképzésük, tartózkodó és komoly tagolásuk jól illik rendeltetésükhöz. Néhány évvel korábbi a régi hajóhid vámházikója számára készített két terv, amelyek Pollacknál szokatlan derűs, könnyed hangulatot árasztanak. Kivitelre nem került tervei között szerepel egy nagyméretű *vámház* különféle megoldása is. Egy kétemeletes, nyolcoszlopos portikusszal ellátott palota terve közelebbről meg nem határozható s mintegy a székesfehérvári megyeháza érettebb megoldását nyújtja. (217. kép). Talán a Vigadó építésével hozható kapcsolatba az Albertinagyűjteményben található egyik tervrajz, amely stíluskritikai alapon jelzés hiányában is Pollacknak tulajdonítható. E tervekkel szoros kapcsolatban áll egy ugyanott lévő keresztmetszet, amelyben a Vigadó belső kialakításának egyik vázlatát véljük felismerni.¹⁴⁶ Ezeken kívül bizonyára még számos Pollack-terv lappang vagy pusztult el az idők folyamán, ami kétségtelenül nagy veszteség a mester munkásságának megismerése szempontjából.

Pollack Mihály működése majdnem félévszázadot ölel fel. Ezalatt pályája látszólag töretlen ívben emelkedik igen magasra. Élete folyamán bőven kijutott neki a megbízásokból, ismételten alkalma nyílt kisebb, mindennapos feladatokon kívül a köz- és magánépítkezés terén is jelentőset alkotni. Művei nem szorítkoznak csupán Pestre; vidéki megbízásai is mutatják, hogy mind a közületek, mind a felső társadalmi réteg szívesen foglalkoztatta. Kisebb műveit mellőzve a Nemzeti Múzeum épületét emeljük ki, amelyben művészete a legmagasabbra szárnyalt. Amennyire a magyarországi körülmények megengedték, Pollack elnyert minden elismerést és dícséretet, híre túlszárnyalt az ország határain is. A főherceg-nádor nemcsak felettese és legmagasabb megbízója volt, hanem őszinte híve, terveinek megértő pártfogója, aki elgondolásaiért kész vitába szállni és megküzdeni az akadályokkal. Feltétlenül bízott a művészen, és ezt minden alkalommal kifejezésre is juttatta, akár Pollackról, akár valamelyik fiáról volt szó. A főhercegen kívül a magyar nemesség legjava foglalkoztatta: a Zichyek, az Almásyak, a Festetichek ismételten szerepelnek megbízói sorában.

Pollack Mihály építészete abból a két forrásból táplálkozott, amely mindenkor a legnagyobb hatással volt a magyarországi építészetre. Ez a két forrás: az olasz — pontosabban lombardiai — klasszicizmus és a délnémet — pontosabban bécsi — későbarokk. Ezek a hatások ösztönözték Pollackot fejlődése útján. Az egyéniségében rejlő termékeny továbbfejlesztő erő, ösztönös vonzódása és hasonulása a

magyarországi követelményekhez olyan csírákat hintettek el a hazai építészet minden ágában, amelyeknek teljes kifejlődése is Pollack művészetének köszönhető. Működése a magyarországi klasszicizmus építészetének beteljesülése: a korai és érett klasszicizmus legszebb emlékeit ő alkotja, a késői klasszicizmus kissé merev, hideg és formalisztikus világa termékeny fantáziájától, finom formaérzékétől és arányainak sajátos zeneiségétől távol állott. Pollack Mihály alkotásaival a hazai klasszicizmus eljutott arra a csúcspontra, amelynek magaslátát alig egy-két erős-kező művész tudta elérni.

Megismerkedtünk Pollack művészetének forrásaival, foglalkoztunk legfontosabb műveivel: a művész, az építész egyénisége közelebb jutott hozzánk. Az emberről, annak külön világából azonban semmit nem mutattak meg forrásaink. Valami sajátos végzet mintha kitörölt volna minden nyomot, amely Pollack magánéletére vonatkozhatott. Sem az eddig ismert levéltárak, sem néhány ma is élő utód birtokában talált iratok nem nyújtanak ilyen irányban felvilágosítást. Ezért közvetett úton tudjuk csak egyéniségét megközelíteni. Zárkózott lelkű, fegyelmezett magatartású, emelkedett gondolkodású ember lehetett, akinél a tehetség erkölcsi felelősséggel párosult. Számos középítkezése sok hivatalos, nem mindig kellemes tárgyalásba és vitába sodorta: hangjának nemes fegyelmezettsége épp az ilyen támadások közepette kap meg. Olyan ember lehetett, aki már fellépésével és magatartásával is kedvező hatást ért el. Nemcsak megbízói, elsősorban József nádor, bánnak vele tisztelettel; ez a «kivételes bánásmód» akkor is észrevehető, amikor véleményével szembehelyezkednek. Barátaikat nem ismerjük, sem viszonyát építéstartársaihoz. Megértő és nemes természetét világítja meg Hilddel szemben tanúsított magatartása, amikor a Marczibányi-palota építésénél keletkezett beomlásokor mint ellenőrző szakértő szerepel. A műszaki szerencsétlenséget a „mesterség nemes hagyományainak megtiprása miatt” fájlatja, és igyekszik a fiatalabb Hildet kioktatni. Véleményében személyeskedésnek, bántó fölénynak, társa pellengérre állításának semmi nyoma, bár alkalom valóban volt erre.¹⁴⁷ Családi élete bensőséges és szeretettel teli volt, amit végrendeletén kívül gyermekeire vonatkozó néhány elszórt adat is bizonyít. Befelé élő természet s ezért a művészetek igaz megértője és élvezője. Otthonában jelentős képgyűjteményt őrzött, sokat és sokfélét olvasott. Az irodalomban vissza-visszatérő adat szól arról, hogy nagy zenebarát volt és a kamarazene híve. Bár ezt pontos adatokkal alátámasztani nem tudjuk, bizonyítékul szolgál homlokzattagolásának és arányainak rejtett, zenei összhangja.

Csak természetes, hogy e művészi és erkölcsi sikerekben gazdag munkásság mellett az anyagi siker sem maradt el. Pollack nagyon sokat dolgozott és olyan időben élt, amikor még a kevésbé tehetséges építész is vagyont gyűjtött. E mellett mindkét felesége jómódú volt, ő maga sem jött szegényen Pestre, és örökségek révén is növekedett a családi vagyon. Egyes építésznél megszokott vállalkozásai, mint például telkek vétele későbbi értékesítés reményében, vagy építésre kevésbé valló vállalkozásai is, mint például a városligeti vendéglő bérlete,¹⁴⁸ szintén jól sikerültek és növelték az amúgy is gyarapodó vagyont. Vállalkozásai nemcsak

jövedelmezők voltak, hanem sokakban ellenszenvet és irigységet keltettek, ami nemcsak a kortársak, de az utókor objektív véleményét is gyakran befolyásolta. Meg kell említenünk itt is, hogy nagy család fenntartásáról kellett gondoskodnia, és e nagy háztartás bizonyára sok költséget jelentett. Pollack jó és gondos atya, súlyt fektet gyermekei neveltetésére, amiben bizonyára a fiatalok karrierjének reménye is vezette. Építész fiát ismételten külföldi tanulmányutakra küldi, Sándor fia pedig magasabb katonai kiképzést nyert és jelentős pályát futott be.¹⁴⁹ Többi gyermekéről nincsenek pontosabb adataink.

Mint már említettük, Pollack Mihály személyéről, magánéletéről jóformán semmit sem tudunk. De aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy mint ember nem volt nagyon boldog és nem igen lehetett harmonikus az élete. Néhány személyes jellegű nyilatkozata büszke, öntudatos művészre vall, aki sokkal zárkózottabb, semhogy igazi sérelmeit felemlítse. Tudja, hogy mint építész mindent elért, amit magyarországi polgári építész elérhet, tudja, hogy művészi képességei túlszárnyalják kortársait és ezt többször honorálják is megbízói, és mégsem érzi ezt kielégítőnek. Azokkal a neves külföldi mesterekkel kívánna egy szinten szerepelni, akiket vitás kérdésekben döntőbírákul hívtak meg. Pollacknak ez bizonyára nem esett jól, bár sohasem mutatta. És ha Schinkel esetében elismerhette is a nagy és egyenrangú tehetséget, aki megérdemelte elért sikereit, Nobile, vagy Aman esetében keserűen állapíthatta meg, hogy azok szerencsés körülményeknek, főleg udvari állásuknak és csak másodsorban tehetségüknek köszönik az elért siker legnagyobb részét. Abban a korban, amelyben az udvari építész fénye hanyatlott, de a polgári építész rangja még nem alakult ki igazán, Pollack nem találhatta meg külsőleg sem azt a helyet, amelyre mint hozzáillő rangra, lelke mélyén áhítozott.

De elégedetlensége, amelyet az említett külső okok minden súlyuk mellett csak részben magyarázhatnak, bizonyára mélyebbről fakadt. Egyéniségében rejtőzhetik e diszharmónia végső forrása és nem a külső körülményekben. Valami nyugtalanság és türelmetlenség hajszolja őt egész életében. Már az alig húszéves fiúra is panaszkodik atyja, hogy lelkesedése milyen gyorsan lelohad, unottan végzi munkáját, alig látogatja az akadémiái előadásokat, és ami az öreg embernek legjobban fájt, lenézi az ő jelentéktlenebb munkáját s nem akar kellőképpen segítségére lenni. Ez is arra vall, hogy a középszerűség fiatal korában is untatta, kifakad a haladás lassú menete ellen. A hozzáértő szem azonban már ekkor meglátja benne a szunnyadó tehetséget, Ferdinand von Hohenberg nyugtatja és csillapítja is a fia miatt aggodalmaskodó atyát.¹⁵⁰ A bécsi tanulmányok után Pollack vándorútra kelt, sokfelé megfordult, és amikor Pestre érkezik, mindent megmozdít, hogy munkavállalásának ne legyenek akadályai. Hamarabb, mint bármely társa, céhtag lesz, pesti polgár, sőt választott polgára a városnak¹⁵¹, és egymásután hozza létre műveit. Mégsem nyugszik, mégsem elégedett, lelke nem találja meg az óhajtott kielégülést. Minden munka, minden megbízás, sőt minden részletkérdés végtelenül fontos számára, mintha az egyetlen, az el nem mulasztható alkalom lenne arra, hogy bebizonyítsa önmaga előtt alkotóképességének, művészetének átütő erejét. E belső bizonytalansága okozta, hogy ez sohasem sikerült teljesen. És itt, e bizonyí-

tás lehetetlenségében rejlik a művész egyéni tragédiája. Pollack Mihály sokkal igazabb, sokkal őszintébb művész, semhogy lelke mélyén ne tudta volna, hogy művészi hitvallása egy letűnő kor utolsó fejezete. A hozzá hasonló gazdag tehetség, az ilyen építész ősérő, fejlődést akar megindítani, új, termékeny utakat nyitni, nem lezárni és befejezni valamit még akkor sem, ha e lezárás előtt mind maga, mind stílusa a legmagasabb beteljesülés csúcsát elérte. Nyugtalan, kereső, mindig alkotó szelleme nem tudott belenyugodni abba, hogy nincs tovább: lezárult egy diadalmas korszak, amelynek szellemét oly kizárólagosan testesíti meg, hogy a stíluskorszak határain túllépve, egy új kor új lehetőségeit meglátni nem volt képes. Pollack Mihály nem csupán a magyarországi, hanem az európai tiszta klasszicizmus utolsó nagy képviselője. Valószínű, hogy ez a körülmény nem volt teljesen tudatos benne, de ösztönösen bizonyára megérezte. Ezért kell pályáját, minden elért külső siker ellenére, az alkotóművész szempontjából tragikusnak nevezni. A sorsában rejlő tragikumot még az is fokozta, hogy fia sem volt olyan fejlődésképes, termékeny tehetség, aki levette a mult örökségét, sikerrel haladhatott volna egy új művészi felfogás útján.

POLLACK ÁGOSTON.

Pollack Mihályt tizenegy gyermeke közül csak Ágost követte mesterségében. Pollack Ágoston Pesten született 1807. június 9-én. Gyerme- és tanulóévei atyjának egyre magasabbra emelkedő pályájával esnek össze, mégsem kísérte őt ugyanaz a szerencse és siker. Iskoláiról hiteles adataink nincsenek: az a hagyomány, hogy részben Milánóban, részben Berlinben nyerte szakmai továbbképzését,¹⁵² valószínűnek látszik, mert megfelel mind a család összeköttetéseinek, mind pedig a kor szokásos építészeti tanmenetének. Milánóban ekkor az építészet terén már hanyatlás állott be. A megbízások gyérek és művészi értékük kevésbé jelentős. Pollack József korántsem nyújthatta unokafivérének azokat a lehetőségeket, mint atyja, Pollack Lipót annakidején Pollack Mihálynak. Mégis Milánóban ismerhette meg Pollack Ágoston a székesegyház építésének érdekes megszervezését, ott ismerhette meg Lombardia számos jelentős klasszicista épületét és ott találkozhatott először az ébredő historizáló stílusok Franciaország felől érkező áramlataival. Bécs, mint művészeti központ, ekkor már sokat veszített fontosságából, különösen, ha a XVIII. század második felében elfoglalt helyét vesszük összehasonlítási alapul. E hanyatlást mind belső, mind pedig külső tényezők magyarázzák. Meg kell azonban említeni, hogy Montoyer első udvari építész, valamint Kornhäusel József polgári építész személyében igen jelentős tehetségek működtek Bécsben ekkor is, tehát a pangás semmiképpen sem vezethető vissza tehetséghiányra.¹⁵³ Bécsnél lényegesen kiemelkedőbb művészeti központ Berlin, ahol Schinkel és a köréje csoportosuló építészkor hatalmas alkotások sorozatában mutathatta be felkészültségét. Azonban éppen Berlinben jelentkezik korán a historizáló romantika, s a klasszicizmus mellékáramlataként egyre jobban megerősödik. Noha Pollack Ágoston mind Milánóban, mind pedig Berlinben találkozott már a romantikus építészet egyre gyakoribb hatásaiival, e benyomások nem voltak eléggé erősek ahhoz, hogy teljesen elnyomják

atyja művészi hitvallásának erejét, amelynek hatása alól — bármennyire igyekezett is — nem tudott egykönnyenszabadulni. Pollack Ágoston nem volt eléggé tehetséges ahhoz, hogy a versenyt atyjával felvéve, új utakon haladt volna és nem volt elég erős egyéniség ahhoz sem, hogy atyja befolyása alól felszabadulva, művészien önállót alkotott volna. Az öregedő Pollack Mihály bizonyára világosan és fájó szívvel látta ezt. Ezért igyekszik megbízásainak jórészt fiára áthárítani, és egyre serkenteni őt, amikor maga még hírének és befolyásának teljében állt. Ismételten tanulmányútra küldi fiát s minden befolyását latbaveti, hogy számára megfelelő ajánlóleveleket szerezzen. Talán fiára van tekintettel akkor is, amikor jónevű irodájába befogadja a fiatal Ybl Miklóst, akiben egy új építészeti irány nagy tehetségét érzi meg.¹⁵⁴ Tény az hogy Pollack Ágoston meglehetősen sokáig működik atyja szárnyai alatt, majd később Ybellel együtt, — mintha félne az önállóságtól.

Mint említettük, Pollack Mihály a Múzeum és a Ludovika épületének befejezése után alig vállalt többé magánmegbízást; az ilyen munkáit mind Pollack Ágoston végzi. 1834-től szerepel mint önálló pestvidéki mester; valószínűleg nem volt a pesti céhben üresedés és így ezt a megoldást választották.¹⁵⁵ 1847-ig, azaz a Szépítési Bizottság működésének ideje alatt, meglehetősen gyakran fordul építési engedélyekért e bizottsághoz. Számbelileg művei nem is maradnak el atyja alkotásai mögött, jelentőségüket tekintve azonban egyáltalán nem mérkőzhetnek velük. Pollack Ágoston tervei hideg, únott, fantázia nélküli alkotások, jórészt kisebb épületek, avagy különleges rendeltetésű hasznossági építkezések, mint gyárak, kórházak stb. Kiemelkedő alkotás egy sincs közöttük. Meglehetősen korán és kissé erőltetetten jelentkezik terveiben a romantikus irány hatása, a nélkül, hogy egy erőteljesebb irányváltozás igazi művészi felszabadulást jelentett volna számára. Kiagyaltan historizáló művei, felépítésüket és szerkezetüket illetőleg nem válnak külön többi alkotásától, csupán díszítésükben tükröződik az új stílus. E külsőségek a román-mór stílus sajátos keverékét mutatják és élénken emlékeztetnek Ybl Miklós korai alkotásaira, anélkül, hogy mesterük klasszicista felfogását teljesen lepleznék.

Tervei között számos bérház szerepel, de ezek mind sivár, az építőmesteri munka szintjén álló alkotások és ezekkel kapcsolatban még utánzóként sem állíthatjuk atyja mellé. Természetesen mint jól képzett és lelkiismeretesen dolgozó építész, igen alkalmas volt olyan épületek tervezésére, amelyekben hasznossági szempontok az irányadók és a művészeti szempont háttérbe szorul. Ilyen munkái közül megemlítjük az 1843-ban épült első *pesti gyermekmenhelyet*,¹⁵⁶ az egykor a mai Berlini-téren álló *első magyar cukorfinomító épületét*,¹⁵⁷ melynek ötletelen homlokzata a Hild József építette Valero-gyár mellett alig érdemel figyelmet. Atyjától veszi át a *Rókus-kórház* átépítésének hosszan húzódó ügyét, amely 1832 óta foglalkoztatta Pollack Mihályt. A szűk és elavult Rókus-kórház átépítéséhez és bővítéséhez ő készítette a terveket,¹⁵⁸ de ezeket sajnos, nem ismerjük. Mivel Pollack Mihályt a Múzeum, majd a Ludovika építése erősen elfoglalta, a Rókus-kórház hosszasan húzódó átépítésével nem tud tovább foglalkozni, és az árvíz után meginduló munkát 1838-ban fiának adja át. Sikerült is elérnie, hogy Pest város tanácsa megbízza Pollack Ágostont atyja felügyelete mellett a munka elvégzésével.¹⁵⁹ Az 1840-ben befejezett

átépítés¹⁶⁰ óta annyit toldották és újították már a Rókus-kórház épületét, hogy az eredeti tervek hiányában Pollack Ágoston szerepét ma már lehetetlen körülhatárolni. Néhány évvel később Pollack Ágoston önállóan tervezi és építi a *kereskedők nyugdíjalapjának kórházát*, a régi Pest másik híres kórházépületét — a későbbi Ferenc József-kórház őseit — amelynek egyszerű, egyemeletes tömbjét a maureszk díszítő elemek és a gótizáló, befejezetlenüllebegőszemöldökparkányok a historizáló építészet alkotásai közé sorolják.¹⁶¹ Atyja vezetése alatt ő kivitelezi a *Josephinum-füldrvaház* épületét, amelynek telkét Pollack Mihály adományozta, költségeit pedig közadakozásból a város tanácsa szerezte meg.¹⁶² Ez az egyetlen munkája, amely Pollack Ágostont a nádorral valamilyes összeköttetésbe hozza. Ügylátszik, kettejük közt korántsem állott fenn az a szinte meghitt viszony, amely Pollack Mihályt a nádorhoz fűzte, bár a főherceg tanuló korában szívesen támogatja Pollack Ágostont, mondván «numerum peritorum architectorum in patria nostra multiplicare interest.¹⁶³» A Josephinum építése hosszan elhúzódik, az 1840-ben kelt építési engedély¹⁶⁴ hiányos tervmellékletei is jól mutatják az egyszerű, de nagy kiterjedésű épület romantikus stílusban fogant kialakítását. Maga az építés csak 1841-ben indult és igen lassan haladt: megfelelő anyagi fedezet hiányában az eredeti tervnek csupán egy része valósult meg. Így került a kápolna az első emelet egyik termébe, holott eredetileg központi elhelyezésű, önálló épületnek tervezték.¹⁶⁵

Már említettük, hogy Pollack Ágoston atyján kívül Ybl Miklóssal dolgozik együtt, így az ikervári Batthyány-kastélyon, valamint a pesti Károlyi-palota átépítésénél. Ezek a művek azután úgy mentek át a köztudatba, mint Pollack Mihály művei. Ybllel együtt vizsgálja meg a debreceni Nagytemplom fedélszerkezetét, amikor új homlokzattervet is készítenek a templom számára.¹⁶⁶ Egyszer-másszor Hild Józseffel is együtt dolgozik és kivitelezi az ő terveit, mint például a belvárosi reáliskola építésénél.¹⁶⁷ A szabadságharc utáni években egyre többet dolgozik vidéken, mint vasútépítő is szerepel, úgy látszik, nem tud megfelelő műépítési megbízásra szert tenni. A javakorában lévő férfit állandó sikertelenség kíséri. Elfelejtve és elhagyatva halt meg 1882-ben a biharmegyei Béél községben.

Pollack Ágoston kevésbé jelentékeny, színtelen egyéniség volt. Ha nem lett volna atyja fia: talán jobban elhelyezhetnők a középszerű tehetségek sorában. Így minduntalan felvetődik az atyjával való összehasonlítás kényszere, amely Pollack Ágostonra nézve csak kedvezőtlen eredményt nyújthat.

A HILD CSALÁD PESTI ÁGA

A XIX. század magyarországi építészetének emlékekben leggazdagabb fejezete a Hild névhez fűződik. E név viselői közül többen jelentős működést fejtenek ki Magyarországon; munkásságuk nemcsak Pest városképére, hanem kisebb-nagyobb mértékben az ország több más vidékére is rányomta bélyegét. Alkotásaik tényleges számát a köztudat még szaporította, mert a XIX. század sok fennálló emlékét alaptalanul is a Hild névhez fűzi. A Hildek számos hiteles alkotása, és az ő nevüket jogtalanul vagy tévesen viselő emlékek nagy száma mellett meglepő, hogy milyen keveset tudunk a család egyes tagjainak életrajzáról és személyi viszonyairól. A magyarországi klasszicizmus történetét kutatva, ismételten tapasztalhattuk, hogy mennyel jelentősebb a művész és mennyel több alkotása él a köztudatban, annál kevesebb az alkotóra vonatkozó feljegyzés: egyéniségét kizárólag alkotásaiból ismerhetjük meg. Ez a megfigyelés elsősorban a magyar építészet két vezető egyéniségére, Pollack Mihályra és Hild Józsefre, a Hild-család legjelentősebb tagjára vonatkozik.¹

Széleskörű levéltári kutatás ellenére sem sikerült a Hild-család származását pontosan tisztázni, vagy e név Magyarországon működő képviselőinek rokoni viszonyát felfedni. Egyelőre csak annyi mondható biztosnak, hogy az összes Magyarországon működő Hildek két, talán egymással rokon, családból származtak. Mindkét ág, úgylátszik, Csehországból eredt és a XVIII. század folyamán Bécsben telepedett le. A család férfitagjai többnyire az építőmesterséget választják foglalkozásul, nevük gyakran szerepel a bécsi kőmíves- és kőfaragó céh könyveiben. A XVIII. században legnagyobb jelentőségre HILD ADALBERT emelkedett, aki nemcsak mint polgári, hanem mint udvari építész is tevékenykedett, és pályafutását valószínűleg Pacassi Niccolo udvari főépítőmester pártfogoltjaként kezdi meg. Feltevésünket megerősíti, hogy 1766-ban, házasságkötéskor Pacassi szerepel tanúként.² Hildet a Hillebrandt Franz Anton vezetésével folyó udvari építkezéseknél is ott találjuk, mint a munkálatok vezetésével, vagy ellenőrzésével hivatalosan megbízott mestert. Valószínűleg ilyen irányú elfoglaltsága gátolta meg, hogy nagyobb, önálló működést fejtsen ki. De éppen hivatalos működése és az ezzel járó hírnév révén válik különösen alkalmassá arra, hogy törekvő építőtanoncok tanuljanak nála. A tanulók sorába tartozik fia, Vince is, aki 1783. május 30-ától felszabadulásáig (1787. szeptember 9.) mellette dolgozik.³

HILD VINCE már Bécsben született és atyja magasabb állásának megfelelően igényesebb nevelésben részesült. Nem elégszik meg a mesterségbeli kiképzéssel a

céh kebelén belül, hanem tanulmányait a bécsi Akadémián is folytatja.⁴ Akadémiai tanul éveit atyjának 1789. október 31-én bekövetkezett halála szakítja meg, korai családfenntartásra készítve a fiatal építész.⁵ Ezért azzal a kéréssel fordul a bécsi városi építő- és kőfaragó céhhez, hogy őt egyelőre mint legényt (Zögling) atyja helyére felvegye⁶ és jelöljön ki felelős mestert, akinek vezetése és felelőssége mellett mesterré avatásáig atyja iparát folytathatná. Eddigi kutatásaink szerint Hild Vince a következő években nem szerepel Bécsben. Valószínűleg az építkezések megcsappanása készteti új munkalehetőségek keresésére. Erre különösen Pest látszott alkalmasnak, ahol Vince fivére, Hild János már több éve dolgozott. Hild Vince pesti tartózkodásának első éveiről kevés adatunk van, és így működését pontosabban körülhatárolni alig tudjuk. Úgy látszik önálló munkát is végzett, mert erre hivatkozva kéri 1810-ben a bécsi céhtől mesterré avatását, megemlítve, hogy anyja átengedné iparjogát, és ezzel megkönnyítené a céhbe való felvételt.⁷ A bécsi céh azonban szokás szerint nehézségeket támaszt és a Bécsen kívül végzett munkát bizonyítékul nem fogadja el. Ez indíthatta Hild Vincét arra, hogy végleg Pesten telepedjék le. A következő években ugyanis állandóan Pesten találjuk, a dohányhivatal építését vezeti,⁸ valamint a német színház építésének felügyelője.⁹ A színház épületének beható ismeretére, valamint az építés körül szerzett érdemekre hivatkozva, sajátkezű beadványában arra kéri a nádort, hogy a színháznál helyezze el, mint házgondnokot (Hausinspektor).¹⁰ Mindez arra vall, hogy a német színház építésénél is csak másodrendű szerepe volt, mint ahogyan jelentékenyebb önálló működéséről más kapcsolatban sincs tudomásunk. A német színház építése közben tanúsított kétszínű viselkedése arra vall, hogy Aman János bécsi udvari építész bizalmi embere volt. Színtelt barátsággal az építést vezető és Amannal szembenálló Pollacknak állandóan nehézségeket okoz.¹¹ Bizalmi állását mutatja az is, hogy ő volt az, aki Aman terveit a Szépítési Bizottsághoz benyújtotta és fáradhatatlanul szorgalmazza a tiszteletdíj kiutalását. 1816-ban a Kálvin-téri református templom meginduló építkezésénél működik mint ellenőrző. Ennek köszöni, hogy az irodalomban többször szerepel a templom tervezőjeként. Életéről többet nem tudunk. 1817. március 11-én halt meg.¹²

HILD JÁNOS.

Lényegesen fontosabb egyéniség volt Hild János. Valószínűleg ő is Bécsben született és mint Hild Adalbert idősebb fia, kiképzését is atyjánál nyeri.¹³ Akadémiai iskolázottságáról nem tudunk. Eleinte az Udvari Építészeti Igazgatóság alkalmazottja, és egyszerűen pallérnak nevezik. Atyjára való tekintettel azonban több figyelemmel vannak iránta és amikor a sokfelé elfoglalt Canevale a pesti Újépület munkálataihoz segéderőt keres, választása Hild Jánosra esik, akit 1786 februárjában Weissmann építészeti számvevő társaságában a legfőbb Udvari Építészeti Igazgatóság Pestre küld.¹⁴ A nagyméretű, de művészileg jelentéktelen építkezésnél Canevale eleinte magának tartja fenn a döntő szót, rövid idő múlva azonban — betegségére hivatkozva — mindinkább átengedi Hildnek az építési munkálatok vezetését. A józan,

praktikus Hild hamar észrevette, hogy a fejlődés kezdeten álló Pest mily alkalmas terület számára. Canevale pártfogásában bízva, először is arra törekedett, hogy Pesten letelepedve, a céh felvegye tagjai sorába. A külföldről jött, magas és hivatalos helyről pártfogolt építész törekvései érthető módon nem tetszettek a pesti céhnek, amely mindent elkövet, hogy a letelepülést megakadályozza. A küzdelem több illetékes fórum előtt igen heves szavakkal folyik; Hild hivatkozik az Újépületnél folytatott tevékenységére, hivatkozik Canevalera és Hild Adalbert udvari építőmesterre, akik képességeiről megfelelő felvilágosítással szolgálhatnak, hivatkozik a városi és megyei polgári, valamint katonai hatóságok pártolására. A céh azonban nehezen enged.¹⁵ Hol a létszám beteltére hivatkozik, hol meg erőlyesen követeli, hogy Hild a szokásos mestermunkát bemutassa. Ügylátszik, Hild szívesen elkerülné ezeket az időrabló alakiságokat s eddigi munkáira és ügyetlen módon szemfájásra hivatkozik, húzza-halasztja a mestermunka bemutatását.¹⁶ Végül mégis győz és a céh kénytelen befogadni. Ettől kezdve két évtizeden át minden nagyobb munkánál ott szerepel a neve; ez vezetett arra, hogy jelentőségét elődei és kortársai kárára túlbecsülték. Az újabb kutatás a róla alkotott képet több szempontból módosította és működésének értékét elismerve, egyéniségében a nagy tervező helyett elsősorban a józan és megbízható építőmestert becsüli.

Hild János működésének legnagyobb részét hivatalos megbízások töltik ki. Első ilyen munkájáról, az *Újépületről*, nem óhajtunk bővebben megemlékezni. Tervezése kívül esik az itt tárgyalandó koron. Az építkezés alap gondolata különben is minden bizonnyal Canevaletól, vagy a bécsi Hofbauamt valamelyik előttünk ismeretlen tagjától eredt. Hild további műveinek hiteles jegyzékét az özvegye, Hild Klára által készített beadvány tartalmazza, amely azt bizonyítja, hogy Hild János a munkálatok előkészítésén kívül tevékenyen részt vett a felmérésekben és tervátdolgozásokban is. A századfordulót megelőző és követő évek tele vannak építkezési tervekkel, amelyek a szemmel láthatóan igen ambiciózus mestert annyira foglalkoztatják, hogy önálló, nagyobb munka kivitelezéséhez alig maradt ideje. Mégis egyike a legtöbbször és a legnagyobb elismeréssel emlegetett egyéniségeknek. Ezt az elismerést főleg a Szépítési Bizottság munkásságát előkészítő tevékenységével érdemelte ki: e működésnek köszönheti, hogy általánosan mint Pest város szabályozási tervének készítőjét ünneplik. Ez a beállítás, ha nem is téves, de mindenképpen túlzott. A *szabályozási terv* többek műve, elkészítésében Balla Antal megyei geometernek fontos szerepe lehetett: tervén Hild csak néhány, többé-kevésbé jelentős változtatást végzett.¹⁷ Ezek a változtatások elsősorban a Balla-féle terv óta keletkezett városrészekre vonatkoztak. Balla tervének ezt az 1804-5-ben készült átdolgozását sem Hild, sem a beadványt készítő özvegy nem nevezi önálló alkotásnak, a gyakran szereplő városszabályozási alaprajz mégis mindig Hild nevét viseli az irodalomban. Ezt a városszabályozási tervet azok a részmunkálatok előzték meg, amelyeket Hild a XVIII. század utolsó éveitől kezdve a fontosabb útvonalak kiépítése, egységes magassága és csatornázása körül kifejtett.¹⁸

E munkálatokon kívül Hildet főleg a *pesti színházépítés* kérdése foglalkoztatta. (A színházépítésről, mint e korszakot különösen foglalkoztató problémáról, mun-

kánk második részében lesz bővebben szó.) Hild a színháztervezéssel először 1798-ban jut kapcsolatba, amikor is tanulmányozza Hillebrandtnak a pesti német színház számára készített terveit és ajánlatot tesz kivitelükre. Igen jellemző az a kritikai megjegyzése, amellyel az átnézett terveket illeti: kifogásolja, hogy e «bécsies» ízlésű tervek nem célszerűek, mert a nézők jelentős része egyáltalán nem, vagy csak rosszul láthatja a nézőteret, ezzel szemben utal a sokkal megfelelőbb «olasz» színház-típusra, amelynek tanulmányozása végett szívesen vállalkozik egy olaszországi tanulmányútra.¹⁹ Hildnek ezt az ajánlatát a város, mint építtető, annál kevésbé fogadhatta el, mert Hillebrandt terveit az uralkodó már jóváhagyta. A városi tanács, elutasító határozata ellenére is, tovább tárgyal Hilddel, ami arra mutat, hogy Hild jellemző és a francia barokk-színház alkonyát jelentő állásfoglalása nem talált ellenkezésre. Hild rövid időközönként átdolgozott terveihányosságukban is jól mutatják a klasszicizáló későbarokkból a klasszicizmusba vezető utat.

1802-ben a város megbízásából teljesen új terveket készít és a rendelkezésre álló szerény lehetőségeket mellőzve, pazar kiállítású *színház- és táncterem* tervét nyújtja be. A magyar kamara megbízásából e terveket Thalherr bírálja, a megbeszélések és viták ismét több éven át elhúzódnak,²⁰ míg 1806-ban végül úgy döntenek, hogy csak a színházat építik fel, azt is egyszerűsítve. A végleges tervek elkészítésével újból mesterünket bízzák meg. A színházépület számára eredetileg kijelölt telek is megváltozott: az ú. n. Orczy-féle telekre tervezett épület számára most a Dunaparton jelölnek ki sokkal megfelelőbb helyet, amelyet Hild a környező sétány kialakításával még szépíteni akart.²¹ A színházterv azonban ebben a formájában sem került kivitelre: a nádor Aman udvari építész tervét pártolja és Hild a meginduló színházépítésben többé egyáltalán nem szerepel.

Igen nagy veszteség, hogy Hild színházterveit csak töredékesen ismerjük. Fényt derítenének nemcsak a fejlődő és erősödő klasszicizmusra, hanem a magyarországi építészetben ezzel kapcsolatos irányváltásra is, és kifejezésre juttatnák Hildnek az olasz színházépítészetet pártoló magatartását.

Egyházi építészet terén Hild János működéséről alig tudunk. 1805-ben ő készíti *belvárosi templomban felállítandó főoltár tervét* és ugyanekkor — felesége beadványa szerint — felméri a templomot is.²²

Sajnos, további működését tervanyag segítségével nem kísérhetjük nyomon, főleg felesége már említett beadványa tájékoztat azokról a feladatokról, amelyek ez években foglalkoztatták. 1807-ben a debreceni konsistorium véleményezést végezt Péchy Mihály tervét küldi hozzá: ez Hild János hírnevének igen jelentős bizonyítéka.²³ 1808-ban elkészíti az új só- és dohányhivatal épületének, 1809-ben az átalakítandó fegyháznak a tervét. Ha e két, elsősorban hasznossági célra készült terv hiánya nem különösen fájdalmas veszteség is, annál sajnálatosabb, hogy teljesen ismeretlenek a régi városháza számára 1807-ben, majd 1811-ben készült emelet-ráépítési tervek.²⁴ 1811-ben az egyetem botanikai kertjében szükséges épületek számára készít Kundt Ignác kőműves mesterrel terveket. Terveit elfogadják ugyan, de a kivitelezést halála megakadályozta.²⁵ Élete folyása valóban nem tanúskodik különösen boldog és eredményes működésről; talán nem túloznak az özvegy szavai,

amikor azt mondja, hogy férjét az állandó és többnyire kilátástalan küzdelemben csak a nádor pártfogása bátorította, és az a tudat erősítette, hogy nagy ügy szolgálta-
tában áll.²⁶

Nehéz feladat, ha mindezek alapján Hild János művészetéről fogalmat akarunk magunknak alkotni. Hiszen terveinek legnagyobb része nem került kivitelre és a kivitelezettek korántsem a legjelentősebbek. Nagyobb művei, — melyeknek tervezéséről az özvegy beadványa tájékoztat — jórészt nem valósultak meg. E sajnálatos körülmények fokozzák a pusztán rajzban fennmaradt tervek értékét. Közülük elsősorban a *Nemzeti Múzeum* épülete számára készültet emeljük ki. József nádor utasítására az 1807-ben készült terveket kinyomtatva szétküldték az egyes megyei hatóságoknak; ezáltal Hild elgondolása nagyobb kör előtt fejthette ki hatását. Mint ismeretes, a múzeumot eleinte a Ferencesek temploma mögött, a Hatvani-utca és Szép-utca sarkán szabálytalan telekre, az úgynevezett Grassalkovich telekre tervezték.²⁷ Hild múzeumtervén a földszinten személyzeti lakásokat találunk, míg az első emelet a gyűjtemények elhelyezésére szolgál. A mai Kossuth Lajos-utcára néző főhomlokzat egyszerű és mégis monumentális megoldást mutat. A rusztikás falképzésű földszint talapzatként hat, amelyet a dór metópés frízre emlékeztető rozettás övpárkány zár le. A felső emeleten a gyengéden előugró öt tengelyes közép-rizalit élesen különvált az egyszerűbben kezelt oldalszárnyaktól: a karcsú testű ión oszlopok által határolt falmezőket majdnem teljesen kitöltik a földig érő ablakok, amelyek előtt keskeny erkély számára is marad hely. Hansúlyozottan könnyed és karcsú az oldalszárnyaknak kissé mélyített ablakképzése és palmettás lezárása. Az egész homlokzaton végigvonuló, keskeny és vonalas díszítésű párkány a horizontális hangsúlyozza: ehhez járul még a kétoldalt elhelyezett, falbasüllyesztett reliefdís is. A középső rizalit kecses és kontúrhatásra felépített reliefjei porcellános kecsességükkel csak a halkabb második szólamot viszik. A homlokzat felépítésének egyenletes és szigorú ritmusa, a vízszintes hangsúlyozása már fejlett klasszicista vonások, de teljes érvényesülésüket a tagoló elemek karcsúsága, a díszítések könnyed, lebegő volta tompítja. Hild múzeumterve jellegzetesen átmeneti alkotás, amely alaposabban megvizsgálva, mind a későbarokk, mind a klasszicizmus felé mutat jellemző vonásokat. A homlokzat őseit az európai építészetben elég szép számban megtalálhatjuk, közelebbi rokonait azonban a felsőolaszországi építészet és az ennek a hatása alatt álló alkotások nyújtják. (Így a milánói Pal. Rocca-Saporiti.) Könnyed, szinte kedélyes jellege főleg akkor domborodik ki, ha összevetjük Jean Nicolas Jadot bécsi Aula-épületével,²⁸ olyan alkotással, amelyet Hild kétségtelenül ismerhetett. Az alaprajzi elrendezés az átmeneti korszak stílusára valló bizonytalanság mellett azt a minden monumentális törekvéstől mentes, könnyed jelleget is feltünteti, amely a homlokzatot jellemzi. Az egymás mellett sorakozó termek túlságosan váltakozó mérete és váltakozó tengelyiránya után szembetűnő, hogy a múzeum szempontjából szinte teljesen kiaknázatlanul hagyja a két tágas udvart övező helyiségeket. Hildnek ez a múzeumterve épp annyira jellemző a XIX. század első évtizedére, mint amilyen jellegzetes volt a maga korában a majd két évtizeddel korábban készült Hillebrandt-féle színházterv. Mindkettőt

valami fáradtság jellemzi, amely Hillebrandtnál egy hanyatló, előregedő korszak jele, Hildnél pedig inkább elégtelen tehetségéből eredt, amely nem tudta belső erővel táplálni elgondolásait.

HILD JÓZSEF, A CSALÁD KIMAGASLÓ TAGJA.

A Magyarországon működő Hildek közül az első hely kétségtelenül HILD JÓZSEF-et illeti, aki nemcsak e név viselői közül magaslik ki, hanem kiemelkedő helyet foglal el a magyarországi klasszicizmus legjobb építészeinek sorában is. Több mint félszáz évig tartó működése alatt rendkívül termékeny munkásságot fejtett ki, amely Pesten kívül az ország több vidékére is kiterjedt. Tevékenységének, vállalkozó kedvének, monumentális és gyakorlati megoldásokra egyaránt alkalmas tehetségének köszönhető, hogy alkotásai számukat tekintve első helyen állnak.²⁹

Életére vonatkozó adatok meglepő kis számban maradtak fenn. Még ezek értékét is csökkenteti az a körülmény, hogy e kevés adat is inkább az irodalomban továbbélő hagyománynak, semmint hiteles történelmi alapnak tekinthető. Hild József Hild János fia volt, 1789. december 8-án született a pesti Újépületben. Minden bizonnyal első tanítómestere is apja volt. Az irodalomban állandóan visszatérő adat szerint Bécsben tanult és az ottani Akadémián szerezte tudásának biztos alapjait. Ez az adat Bécs akkori szerepét, valamint a Hild-család rokoni kötelekeit tekintve, nagyon valószínű ugyan, de nem bizonyítható, mert Hild József sem a bécsi akadémia, sem a bécsi mesterek tanítványainak sorában nem szerepel. Tanulóévei után — a hagyomány szerint — útra kelt, és a bécsi akadémián nyert ösztöndíjjal jutott el Olaszországba. Az ilyen olaszországi tanulmányút még ekkor — 1810 után — is elengedhetetlen kelléke az alaposabb építészeti kiképzésnek, végső célja és betetőzése minden fiatal építész tanulmányának. Valószínű, hogy Hild is elment e tanulmányútra, de hiányzik minden adat, amely ezt a feltevést alátámasztaná. A Hildre vonatkozó hagyomány további adatai szerint, Olaszországból visszatérve, Moreaunál, az Esterházy hercegi család építésznél vállalt állást. Ha ez igaz, úgy a nagyműveltségű építész mellett eltöltött idő minden bizonnyal jelentős hatást gyakorolt Hild fejlődésére. Apja halálakor szerepel először Pesten, tehát tanulmányi évei aránylag gyorsan lezárulhattak.³⁰

Tárgyalásunk tulajdonképpeni céljától nagyon messze vezetne, ha Hild valamennyi művével foglalkoznánk. Bár a kimerítő monografikus feldolgozás hiánya az ilyen kiterjedt munkásságú és nagyhatású egyéniségnél nehezen pótolható, le kell mondanunk a megközelítő teljességről, és csak azokat a műveit fogjuk behatóbban szemügyre venni, amelyek fejlődésének megismerése szempontjából múlhatatlanul fontosak. Ezért már itt rámutatunk művészete néhány jellegzetes vonására. Különösen nagyszámú magánépítkezése alkalmas ilyen általános érvényű következtetésekre. A legszembetűnőbb vonást, alkotásainak számbeli gazdagságát már említettük. Ennek alapján felidézhetjük építési irodájának nagy tevékenységét és megállapíthatjuk, hogy vezetője azt nemcsak művészi ösztönrel, hanem erős üzleti érzékkel is irányította. Hildnek a jelentős és kis megbízások megszerzése egy-

aránt fontos volt, átalakítások, emeletráépítések tervei közt legalább oly nagy számmal szerepelnek, mint nagybbszabású új munkák. Szinte az az érzésünk, hogy Hild Pesten egyeduralomra, vagy legalábbis túlsúlyra törekedett és a Szépitési Bizottság akta- és tervanyagának ismeretében azt mondhatjuk, hogy ezt némely évben el is érte. 1835-47 közt munkássága a pesti oldalon első helyen áll és messze túlhaladja az ugyancsak erősen elfoglalt Pollack- vagy Kasselik-irodák tevékenységét. Hogy ez a nagymértékű, szinte lázas munka vezetőjének hatalom- és vagyonbeli gyarapodást, de sok ellenséget is szerzett, az természetes.

EGYHÁZÉPÍTÉSZETI ALKOTÁSOK.

Polgári építkezéseinek e kissé vállalkozó-irodára valló jellege mellett annál nagyobb fontosságú, hogy Hild József a magyarországi klasszicizmus egyetlen olyan építész, aki nagyszabású alkotásaival meghatározza a hazai klasszicizmus egyházépítészeti irányát. Monumentális alkotásai kimagasló helyet biztosítanak Hildnek a magyarországi klasszicizmus építészetében, és Pollack Mihálylyal együtt a kor legnagyobb építészei közé emelik. Ezért először működésének ezzel a fontos ágával foglalkozunk. Neve ott szerepel az egri és esztergomi székesegyház, a lipótvárosi plébániatemplom (a mai «Bazilika»), a ceglédi nagytemplom építésénél. A felsoroltak közül legegységesebb alkotásának az *egri székesegyházat* kell tekintenünk, mert itt a tervek és a kivitel egyaránt Hildtől származnak, és a munka még a művész életében befejeződött.³¹

A székesegyház építéstörténetét Voit alapos kutatásai óta elég pontosan ismerjük. Gróf Esterházy Károly egri érsek a XVIII. század közepén határozza el, hogy a régi Szent Mihály-templom, a későbbi török mecsét helyén új és díszes templomot emel. Nem foglalkozhatunk itt a barokk-kori építkezés számára készült érdekes tervekkel, amelyek közül egy sem került kivitelre. Ugyanez a sors érte az első, a klasszicizmus szellemében fogant tervet is, amelyet Páckh János készített és amelyen a háromhajós, rendkívül hosszan elnyúló bazilika homlokzatához mindkét oldalon kettős oszlopsorral ellátott, pavillonok közé illesztett szárnyak csatlakoztak. A homlokzat súlyos tömegét gazdag szobordísszel látja el a tervező, a hatoszlopos bejárati csarnok fölött többszörösen tagolt, lépcsőzetesen zárt attika emelkedik. Felépítésében hasonló, de méreteiben szerényebb és alacsonyabb a homlokzat két oldalát lezáró attika. Ez a hármass attika az erőteljes lezárás vízszintesével és a kissé szervetlenül csatlakozó oszlopsorokkal a klasszicizmus elveinek tudatos, de hatásban nem teljesen sikerült érvényesülése. Páckh 1829-ben készített homlokzatterve, főleg azonban a részletesebben megrajzolt egyik torony a mester esztergomi terveivel annyira rokon, hogy adatok nélkül is alátámasztaná szerzőségét. Előttünk ismeretlen okból sem Páckh terve, sem a vele egyidőben keletkezett tervek valamelyike sem valósult meg.³² Azt sem tudjuk pontosan, hogy milyen úton jutott kapcsolatba a székesegyház építését szorgalmazó Pyrker érsek Hilddel: valószínű, hogy pesti működése, főleg a korán híressé vált Lloyd-palota építése hívta fel rá a figyelmet. Hild 1830. augusztus 28-án Wieser József ácsmesterről egyetemben megköti a

székesegyház építésére vonatkozó szerződést, 1831-ben fognak hozzá az alapozáshoz és gyors ütemben dolgozva,³³ egy éven belül a nyers falak már majdnem készen állanak. 1837. május 6-án történik a felszentelés, a belső díszítő munkák befejezése még egy évet igényelt.

A hatalmasan elnyúló (a portikusszal együtt 93 méter hosszú) székesegyház alaprajza háromhajós, középen kereszthajóval ellátott elrendezést mutat (22. kép). A három kupolával fedett főhajó első és harmadik szakaszát oszlopok választják el a mellékhajótól, míg a nagy kupola alatti négyzet jelentőségét kettős tartópillérek hangsúlyozzák. A mellék- és kereszthajók szerényebb faltagolása fokozza a bejáratától a főoltár felé haladó tengely sodrát, amit a külön bejáratú csarnok beiktatása, valamint a megnyújtott szentély is alátámaszt. Világos tagolása, jelentős méretei ellenére már az alaprajz megfogalmazása is némi bizonytalanságot éreztet. A felépítés sem mentes ettől. A főhomlokzat középrészét hatalmas, hat oszlop szélességű, attikával és oromzattal koronázott portikus díszíti, amelynek középső tengelyébe esik a főbejárat (18. kép). A templom homlokfalát négy lapos korintuszi pillér tagolja és konzolos párkány zárja le. A timpanon mögött magasra emelkedő attikát három allegorikus szoboralak koronázza, az oldalsó pillérek lezárásaként az oldalbalusztrádon egy-egy kerub áll. A gazdag szobordísz a homlokzat falába illesztett nagy reliefek egészítik ki, valamint az a két-két álló alak, amely a kitűnő hatású főlépcsőt szegélyezi. Hogy a homlokzat ünnepélyes hangulatát a kivitelre nem került kolonnádok fokozták volna — amint Voit véli — nem tartjuk valószínűnek. Sokkal fontosabb a székesegyház főhomlokzatához vezető, pihenőkkel tagolt lépcsőfeljárata, mely a főtemplom hatásos elhelyezését fokozza. Sajnos, ez a kedvező elhelyezkedés, valamint a tagolás sokkal kevésbé sikerült az oldalhomlokzatoknál. Hosszhajó és oldalhajó, középső kupola és hátsó tornyok, a homlokzat és a sekrestye oldalfalai megannyi egységként szakadnak ki az oldalnézetből, amely világosan mutatja az alkotó küszködését, hogy e sokféle elemet összehangolja. Az egyes épületrészek egymáshoz való illeszkedése olyan nyugtalanságot teremt, amelyet a falak keresetlen, egyszerű megoldása sem tud kellően ellensúlyozni. Különösen kedvezőtlen a tornyok felépítése, amelyeknek renaissance-emlékeket idéző elemei sem formailag, sem arányaikban nem állnak összhangban a főhomlokzat képzésével. A tornyok kedvezőtlen alakja befolyásolja a hátulsó, nyugati homlokzat nyugodt tagolásának és jóleső arányainak érvényesülését is. (19. kép).

A székesegyház belsejének előkelő nyugalmát a 28 oszlopon és 30 felpilléren nyugvó hatalmas párkánynak köszöni, amely a boltozat és a kupola terhét hordja. Hild elsősorban megkapó térhatásra törekedett, és ezt nem a való méretek felfokozásával, hanem a szívesen alkalmazott relatív kolosszalítás elvével éri el. A boltozás erős ívelése már egymagában is elhomályosítja a valódi méreteket. Sajnos, e valóban jelentős térkompozíció zavartalan érvényesülését többször megzavarja a díszítés nyugtalansága. Ahol ezt a kissé hangos és olcsó eszközökkel dolgozó későbbi díszítést mellőzik, ott a térgondolat nagyszabású és megkapó volta a maga teljességében érvényesül. A kereszthajók alatt húzódó kriptára hivatkozunk, amely Hild legnemesebb téralkotásai közé tartozik.³⁴ (23. kép.) A kereszthajók tengelyé-

nek megfelelően hármás tér sorakozik itt egymás után: az első téglányalakú, ezt követi egy köralakú, majd lezárja egy nyolcszögű tér. A terek elhelyezése oly szerencsés, hogy mindegyik térrész önálló és önmagában is lezárt egység, de egyúttal a csatlakozó térre utal, és vele egyesülve saját jelentősége is fokozódik. Az egyes téregységek falait csupán a sírládák elhelyezésére alkalmas egyszerű fülkék borítják. Kivétel a középső, legnagyobb tér, melynek boltozatát tíz dór oszlop tartja: ezek ünnepi egyszerűsége, nyugodt ritmusa és a térrel való rendkívül szerencsés arányosítása megkapó benyomást nyújt. (21. kép).

Az egri székesegyház ama ritka alkotások közé sorozható, amelyek egy építész tervei szerint, néhány év leforgása alatt keletkeztek, és így mesterükre és keletkezési idejükre egyaránt jellemzők. E nagy székesegyház, hibái ellenére, a klasszicizmus legfontosabb hazai emlékeinek egyike. Sajátos jellegét tán éppen kiegyenlítettlen volta adja meg, amely tervezőjére csakúgy jellemző, mint arra a korra, amelyben keletkezett.

Szerencsétlen fordulatokban bővelkedik az *esztergomi székesegyház* építéstörténete, amelyet a dunántúli építészet tárgyalásánál fogunk ismertetni. Amikor 1840-ben Kopácsy primás foglalja el Magyarország legmagasabb egyházi méltóságát, művészeti tanácsadójára, Pyrker János László érsekre hallgatva, Hild Józsefet bízta meg az esztergomi munkálatok befejezésével. Ezzel a megbízással a mester súlyos feladatot vállalt. Többször újrakezdett és átdolgozott munkát kellett egy-egyes nevezőre hozva befejeznie és olyan lényeges építészeti feladatokat megoldania, mint aminő a kupola, a homlokzat és a csatlakozó tornyok kiépítésének kérdése volt. Hild számol az adottságokkal, a megváltozott körülményekkel és a nem túl bőséges anyagi eszközökkel. Tisztában volt azzal, hogy a székesegyház egészét minél zártabb tömbbé kell tömörítenie, minél nagyvonalúbban tagolnia, hogy kellő súllyal uralkodjék a dombtetőn a püspöki palota³⁵ és a papnövelde nélkül is. Tisztában volt azzal is, hogy a székesegyház fekvésénél fogva a távlati hatás rendkívül fontos. Bár tervei — egy kivételével³⁶ — nem maradtak fenn, az épület mai, tehát Hild által befejezett alakjában e szempontok megtartását és sikeres keresztülvitelét mutatja. Megoldásában igyekszik a függőleges irányt hangsúlyozni; mellőzi, sőt eltünteteti az aprólékos tagolásokat, és mindent elkövet, hogy a tömörített épület mégis könnyed és lendületes benyomást nyújtson. Legfontosabb a kupola megoldása. A mester mellőzi a lezáró lanternát, viszont erősen felmagasítja és oszlopkoszorúval övezi a kupolát tartó dobót. A kupola átalakítása a legkedvezőbben módosította az egész épületet, lendületes körvonala fontos tényezője a székesegyház megkapó távlati hatásának. (15. kép.)

Hild, terveinek keresztülvitele érdekében, nagy eréllyel fog munkájához, lebontatja a neki nem megfelelő, már megépített kupolatartó boltíveket, valamint a belső vörösmárvány burkolatát is. Először a szentély beboltozását, majd a kupola felépítését és befedését szorgalmazza, hiszen elsőrendű fontosságú volt az épületet az időjárás viszontagságai ellen megvédeni. Végre 1845. augusztus 18-án a primás feltűzhetette a kupola keresztjét. 1856. augusztus 31-én országraszóló pompával megtörténik a felszentelés, bár a déli torony emeleti része, valamint a homlokzati

oszlopcsarnok kiépítése (1862—64) még hiányzott. A templom belső kialakítása tehát erősen belenyúl az új renaissance formavilágába, s ennek érvényesülése sokat rontott az épület építészetileg egységes és zárt egészén.

Sajátos játéka a sorsnak, hogy a sok kézen, sok és többnyire kedvezőtlen változtatáson átesett esztergomi székesegyház művészileg lényegesen sikerültebb alkotás, mint az eredeti és egységes terv szerint felépült egri katedrális. Biztosság és méltóságteljes lendület uralkodik rajta, semmi sem érezhető abból a nyugtalan, zökkenőkel teli, a végső szintézist nélkülöző felépítésből, amelyet az egri székesegyháznak főleg a külseje mutat. A tömegeknek egymáshoz való tartozása és kapcsolata, a tagolások helyes mértéke és arányosítása, a földrajzi adottságok kihasználása a legjobban mutatja Hild nagy belső fejlődését az egri székesegyház építése óta.

Hild nevéhez fűződik a klasszicizmus egyházépítészetnek harmadik nagy magyarországi műve, a pesti *lipótvárosi plébániatemplom* (Bazilika). Hosszas előzmények után kerül az építési megbízás Hildhez, aki kedves műve befejezését, az építkezés izgalmas eseményeit már nem érthette meg.

A Zitterbarth János tervei szerint 1817-ben épült rendkívül egyszerű templom már felépítésekor elavult volt. 1822—32 között több pesti mester, Kassalik, Hofrichter, Brein készítenek nagyszabású újjáépítési terveket, amelyek éppoly kevésbé valósultak meg, mint Schwartz József rajztanító 1822-ben benyújtott, szervesen stílusegyveleget tükröző művei.³⁷ 1845-ben végre megfelelő mester: Hild József kezébe kerül a jelentős újjáépítés. Esztergom és Eger, e két nagyarányú és sok elismerést aratott egyházi építkezés után az érett mester számára alkalom nyílt arra, hogy az ország központjában is maradandót alkosson. Hogy e feladat jelentősége mennyire lelkesítette, azt legjobban bizonyítja az Országos Építészeti Főigazgatósághoz benyújtott terve, amely a centrális templom problémájának legnemesebb és legérettebb magyar megoldása.³⁸ (28. kép.)

Kiindulópontul kétségtelenül Bramante San Pietro terve szolgált. Azok a változtatások, amelyeket Hild centrális elrendezése Bramante tervével szemben felmutat, rendkívül jellemzők a két stílus közti felfogáskülönbségre. A látszólagos megegyezések viszont megértetik, hogy miért élt sokáig a klasszicizmus a köztudatban — nemcsak a laikus közönség szemében — mint a renaissance újjáélesztése. Bramante és Hild tervei közt a lényeges különbség főleg abban rejlik, hogy Hild növeli a négy kisebb kupolás tér méretét és jelentőségét, mindegyiknek zárt és önálló hatást biztosítva. Megszünteti az olasz terv görögkereszt szárainak félkörívű apszisokkal való lezárását; így a kompozíció a négyzet felé közeledik, külső tömegében egységesebb és zártabb lesz. Az ily módon egyenoldalú épület alkalmas arra, hogy hangsúlyozott főhomlokzatot nyerjen. Hild nyolcoszlopos oromzattal koronázott portikusza a klasszicizmus építészetének szellemében oldja meg azt a kérdést, amelyet a centrális épület homlokzati kialakításával sokat foglalkozó renaissance-építészet nem oldott meg. A főhomlokzat oszlopsorainak megfelelően, a szentély oldalához hatalmas félkörívű apszis illeszkedik. Sajnos, takarékosági okokból ez a kimagaslóan legszebb és legfejlettebb Hild-terv nem kerülhetett kivitelre. A mester kénytelen volt kevésbé költséges, és kevésbé érdekes megoldást

tervezni. (29. kép). Az átdolgozott terven a centrális kompozíció térkapcsolatai helyett kupolás középtér köré fűzött, váltakozó téglány- és négyzetalakú téregységeket találunk. Hild a belső egyszerűsítéséért a külső díszesebb kialakításával igyekszik kárpótlást nyújtani: négy saroktornyot alkalmaz, amelyek között merész magasságba emelkedik az oszlopkoszorús, magas dobonyugvó kupola. Különösen jellemző Hild helyes történelmi és stílusérzékére, hogy az a klasszicizmus szellemében épült város templomát mindkét változatban csakis e stílusban tudta elképzelni, bár a negyvenes években már nálunk is erősen terjed a historizáló építészet, amelytől más esetben Hild sem idegenkedett. (27. kép)

A lipótvárosi templom építésének húzódo ügyét végül is a negyvennyolcas események vitték dűlőre: Pest bombázásakor ugyanis az ideiglenes, Zitterbarth-féle templom végkép használhatatlanná vált, és így 1851-ben a második Hild-terv alapján megindul az új építkezés. Sajnos, Hild nem tudta ezt a munkáját befejezni: halála után Ybl Miklós folytatta, aki nem tudta elkerülni, hogy a már korábban is aggodalmat okozó kupola be ne omoljon. Ybl az 1868. január 22-én bekövetkezett szomorú beomlás után az eredeti tervet teljesen átdolgozza. Ennél az új tervnél az akkor uralkodó újrenaissance stílus már erősebben érvényesült: ezzel végkép eltávolodik Hild tervének egységes és tiszta szellemétől. Ybl Miklós, majd utána Kauser József vezetése alatt a lipótvárosi templom egyre gazdagabb és díszesebb lett, részleteiben is finomabb és előkelőbb, de a hangosabb és külsőségebb kiképzés elhomályosítja, sőt el is feledteti az eredeti terv szépségeit.³⁹ A lipótvárosi plébániatemplom Hild legfontosabb pesti egyházépítészeti alkotása. De e késői művén kívül is többször vesz részt kisebb munkákkal a pesti egyházi építészetben.

Legelőször a *belvárosi plébániatemplom* munkálatainál találkozunk Hilddel. 1832–35 között az ő tervei szerint épül a templom kettős oszlopokkal tagolt új kórusa, amelynek kialakítása korántsem volt egyszerű feladat. A belvárosi templom felépítésében a román korszaktól kezdve a korai klasszicizmusig minden stílus résztvett már. Hild a régi kórus fala elé két falpillértől határolt, hat dór oszlopon nyugvó árkádfalat emel s ezt boltozással kapcsolta a kórus régi falához. Ezáltal sikerül a klasszicizáló felépítésű főoltár, valamint az ünnepélyes lendületű oltárszobrok számára megfelelő méretű és tagolású háttérrel nyújtani a nélkül, hogy a régi és értékes gótikus kórust lényegesen megbolygatta volna.⁴⁰

1835–37 között kivitelezik Hild tervei szerint a *józsefvárosi plébániatemplom főoltárát*, amelynek ívvel kapcsolt kettős oszlopai lenyűgöző hatásban Pollack terézvárosi-templom oltáraival versenyeznek.⁴¹ Jelentékenyebb Hild részvétele a mai *Kálvin-téri református templom* építésében, amelyhez 1847-ben készít homlokzattervet.⁴² Az 1848-ban befejezett négyoszlopos tornác kissé feszes korintuszi stílusú formaadása Hofrichter megoldásával szemben az érett klasszicizmus szellemét képviseli. Ugyanő építi 1854-ben a kétemeletes belső karzatokat. Pollack Mihály halála után Hildre vár a *Déák-téri evangélikus templom* csonka homlokzatának átépítése is.⁴³ Az 1856-ban készült, szigorú dór stílusban tartott homlokzat kemény formái, merev felépítése nem tudják harmonikusan összehangolni azt a változást, amely a templom tervezése és befejezése között a klasszicizmus stílusá-

ban kifejlődött. E felsorolt műveiben Hild mindvégig a klasszicizmus stílusát képviseli. Mégis, ezekben az években már az újjóitika fejlődő iránya is érdekli. Ebben a gyorsan elterjedt stílusban alkotja meg *Hermina főhercegnő emlékkápolnáját*. A városligeti kápolnát a pesti polgárság József nádor fiatalon elhunyt felesége emlékére emelte.⁴⁴ Hild József 1842-ben készítette tervét, amelynek historizáló stílusát a megelőző évben tett németországi tanulmányút befolyásolhatta. 1843-ban megindul az építkezés, de pénzhiány miatt lassan halad. 1854-ben újult erővel indul meg a munka, míg 1856-ban, Kisasszony napján megtörtént a felszentelés is. A zárt felépítésű, külsőleg téglányalakú, toronnyal koronázott kis templom építési szerkezete nem gótikus, csupán díszítő elemei juttatják a góticizmust kifejezésre. Belső kialakítása is egyes gótikus elemek kevésbé szerves átvételét mutatja. A jelentéktelen pillérsorok kissé indokolatlanul bontják a kis teret három hajóra. Milyen távol áll ez a templom hűvös historizmusával nemcsak Schinkel, hanem Pollack újjóitikus stílusától is, sőt még az olyan elrejtett és alig ismert korai magyarországi alkotásokkal sem veheti fel a versenyt, mint aminő például a pétervásári plébániatemplom.

Hild József egyházépítészeti működésének néhány fontos és kevésbé ismert emléke egészítheti ki most ismertetett műveit. Egyik, méreteiben is jelentős alkotás: a *ceglédi református templom*. A templom építéstörténete hiányos, mert a levéltári anyagot tűzvész pusztította el. Az építési munkálatok Hild tervei szerint 1835-ben indulnak meg,⁴⁵ és igen vontatott ütemben folynak 1870-ig. Cegléd Pesthez aránylag közel fekvő, nagyobb lakosságú és fontosságú hely volt már ekkor is; lehet, hogy Hild személyesen is résztvett a munka irányításában, bár erről semmi adatunk sincsen. A befejezetlen és tűzvész által többször megrongált épületet 1895–96-ban Balás Ernő pesti építész fejezi be, aki kora ízlésének megfelelően, főleg a templom külsejét módosította és ezzel megmásította Hild munkáját.⁴⁶ Valószínűleg csupán az alaprajzi elgondolás és a belső kiképzés tekinthető Hild művének, míg a templom külseje a maga egészében a századvégi újrenaissance alkotása.

A görögkereszt alakú templom főterét az igen tágas négyzet képezi, amelyet a karzattartó oszlopokkal elválasztott keresztszárny méreteiben jelentékenyen növel és egyúttal eleget tesz a református templom egyházi követelményeinek. A kupolát tartó dór sarokpillérek hatalmas mérete kedvezően emeli ki a karzattartó kisebb oszlopok karcsúságát. Ez a pillértagolás díszíti a sekély és térbelileg kissé megoldatlan szentélyt is, míg a karzattal kiképzett bejárat oldalán a négy dór oszlop nyugodt harmóniája zárja be a teret. E rendkívül áttekinthető téralkotás hatását a jó és egyenletes világítás még fokozza: a fény a földszint s a kupola ablakain kívül a karzatok nagy félkörívű ablakain áramlik be és derűs, megnyugtató hangulatot teremt az épületben. Hild Józsefet puritán ízlése, kevésbé áradó képzelete különösen alkalmassá teszi a református egyházépítészet feladatai számára. A ceglédi templom egyszerű eszközökkel nyújtja a centrális templombelső megkapó példáját, térhatása méltó a nagy templom-építészhez. Külsejének elpusztulása ezért még fájdalmasabb hiányt jelent.

Méreteiben szerényebb, de művészeti szempontból éppoly értékes Hild korábbi, dunántúli műve: a *lovasberényi plébániatemplom*, amely Hild hiteles, bár kevésbé ismert alkotása. 1832—34 között épült fel a lebontott református templom helyén az új katolikus templom.⁴⁷ Az építést gróf Cziráky Antal Mózes bőkezűsége tette lehetővé, aki talán 1828-ban Cziráky József gróf pesti palotájának tervezése alkalmából került Hilddel kapcsolatba. A görögkereszt alakú, dór stílusban tartott templom kétségtelenül a ceglédi református nagytemplommal áll rokonságban, de, azzal ellentétben, megőrizte eredeti alakját (63. kép). A lovasberényi templom főhomlokzatát két oszlop díszíti, amely mint a templum in antis kiképzésű, pillérekkel zárt földszint középső része, hordja a széles és oromzattal is koronázott koszorúpárkányt (50. kép). Ez a párkány az egész épületen végigfut, és minden oldalon enyhén megtörik a két pilléren nyugvó és oromzattal koronázott középrizalitokon. A koszorúpárkánynál sokkal szerényebb az első emelet magasságában végigfutó övpárkány, amely a pilléreket világosan kiemeli. A templom nyugati homlokzata fölött emelkedik a külső felépítést lezáró két torony. A templomkülső világos tagolásában megnyilvánuló elvek vezették a művészt a templom belső kialakításában is: a nyugodt falfelületek, a tömör falpillérek és a karzatot tartó dór oszlopok a ceglédi templom előfutárjai. Még a belső övpárkány megoldatlan találkozása a karzat párkányával is azonos mindkettőnél. A lovasberényi templom fontossága abban rejlik, hogy e nagy építész fejlődésének egy érdekes állomását világítja meg.

A PESTI LLOYD PALOTA.

A magyarországi klasszicizmus egyházi építészetének vezető alakja azonban legtöbbször a világi építészet terén működött. Az idetartozó igen nagyszámú emlék fő csoportját a polgári házépítés példái alkotják, amelyekkel a továbbiak során foglalkozunk. De Hildnek nemcsak e téren vannak érdemei, hanem fontos szerepe volt mind a világi középület, mind a főúri kastélyépítészet klasszicista megfogalmazásában. Számbelileg a legkisebb csoportot középületei alkotják. Bár ezek a művei művészi értékben nem érik el Pollack alkotásait, a klasszicizmus építészetének történetében igen fontos helyen állanak.

A legjelentékenyebb e művek között kétségtelenül az ú. n. *Lloyd-palota*. Egyike Pest ma is fennálló, ritka becsben tartott és épségben megmaradt épületeinek. A pesti kereskedők testülete 1820-ban veszi meg a három utcára néző dunaparti telket,⁴⁸ ugyanakkor bizottságot alakít s azt az építkezés szervezésével bízta meg. Az építési terv megvalósítása több éven át nem sikerül, ezért 1826-ban a testület kebelén belül részvénytársaságot alakít, hogy az építéshez szükséges anyagi fedezet rendelkezésre álljon. Egyidejűleg Hild Józsefet kéri fel az építendő ház tervének elkészítésére. A mester valószínűleg már régebben foglalkozott e kérdéssel, mert röviddel a felszólítás után, 1827 elején már kész tervvel utazik a nádorhoz Bécsbe és megnyeri hozzájárulását, sőt pártolását is. 1827. február 27-én megkötik a palota építésére vonatkozó szerződést. Hild a nádor támogatására hivatkozva, hangsúlyozza az épület főhomlokzatát díszítő és hatalmasan kiülő árkád szük-

ségességét, és az ellenvéleményt azzal csitítja el, hogy rámutat a fontos helyen emelkedő épület városépítészeti jelentőségére. Erre annál nagyobb szükség volt, mert a tervezett épületrész nem a kereskedők testületének telkén, hanem közterületen állt és könnyű lett volna az építési engedély kiadását ezen a címen megtagadni. Az alapozási munkálatok megkezdődtek, 1828. június 4-én történik az alapköletétel és alig két év múlva a testület beköltözhetett a díszes épületbe (142. kép).⁴⁹

A kétemeletes Lloyd-palota főhomlokzatának legfontosabb részét a hatalmas pillérekben nyugvó rizalit alkotja, amelynek földszinti árkádos átjáróján állnak a tágas emeleti tornác oszlopai. Az oromzattal koronázott középrész rendkívül sikerült megoldás, fokozza az épület ünnepi jellegét és hatását, egyúttal a magasba szökellő oszlopok lendületével előkelő könnyedséget biztosít a különben zárt és nyugodt épülettömbnek. Hild a klasszicizmus építészetének kedvelt elemeit használja. De az egyes tagok egymáshoz való arányosítása, a tartó és hordó részek kapcsolatának szavakban alig kifejezhető, megkapó aránya messze kiemeli a szokásos épületmegoldások sorából. A középrész ünnepi hatását a csatlakozó oldallrészek tartózkodó és díztelen kiképzése még fokozza. Az egyszerűen keretezett ablakok egyenletesen sorakoznak egymás mellett, a főemelet ablakait csak a felettük elhelyezett szemöldökpárkányok gazdagítják. Ugyanígy tagolja az építész az oldalhomlokzatokat is, amelyek azonban már kissé egyhangúak. Kétségtelenül Hild elsősorban a rizalitképzésre helyezett súlyt és igyekezett elkerülni az egyes részletek között minden versengést, amely a főhomlokzat jól mérlegelt együttesének hatását veszélyeztette volna. Sajnos, az épület eredeti szépségét a szükséges, de igen bántó beüvegezésen kívül⁵⁰ erősen csökkenti a környezet lényeges megváltoztatása. Ha a palota egykori hatását fel akarjuk idézni, a Kereskedelmi Bank és a Gresham-palota zavaró stílus-egyvelegének helyébe a Diana-fürdőt és a szomszédos klasszicista stílusú házakat kell képzelnünk, és figyelembe kell vennünk az akkor még semmitől sem zavart kilátás szépségeit is. Az épület külsejénél nem kevésbé hatásos a téglányalakú udvar, amelynek rövid oldalait a szabadon álló, dór oszlopok mögött nyíló (ma beüvegezett) folyosó díszíti. Hild sokat emlegetett udvarképzésének egyik legszebb példája van előttünk; a zárt és a levegős oszlopsorokkal fellazított falrészek arányai kiváló mesterre vallanak. A palota alaprajzi beosztása nem mérkőzhetik felépítésével. Meglepő, hogy a világi építészet terén Hildet a téralkotás látszólag kevésbé érdekelte. E téren nem hasonlítható Pollackhoz. Nem érdekes sem a bejárat csarnok, sem a lépcsőház kialakítása, ilyen, sőt ennél sokkal jelentősebb megoldások gyakoriak Hild házépítésében. A legfontosabb belső tér az elsőemeleti díszterem, amely az oszlopos nagy erkéllyel megkapó együttest alkot. Az emeleti nagyterem földszinti megfelelője a kereskedelmi csarnok (tőzsde) elhelyezésére szolgált; az épület sokáig «tőzsde» néven is szerepelt. A kevésbé jelentékeny alaprajzi elgondolás ellenére az egykori Lloyd-palota a klasszicizmus legszebb homlokzat-megoldásai közé tartozik, városépítészeti jelentősége pedig máig sem csökkent.

A harmincas években Hild elsősorban egyházi alkotásaival és nagyszámú polgári építkezésével szerepel, középületen ebben az időben — mai tudásunk sze-

rint — nem dolgozik. Ilyen irányú tevékenysége a negyvenes években élénkül meg, amikor korábbi alkotásai már olyan nagy hírnevet biztosítottak számára, hogy részvételét, vagy legalább is véleményét egyik hazai középítkezés sem akarja nélkülözni. Pollack Mihály részben még a Nemzeti Múzeumon dolgozott, részben egyre fokozódó mértékben tartotta távol magát az építési megbízásokért folyó versengéstől. Hild vezető szerepe egyre erősödik. Nevével különböző helyen és időben folyó építkezéseknél találkozunk; Pesten és vidéken egyaránt szerepel.

KÖZÉPÜLETEK.

Középületeinek sorában fontos, bár késői alkotása a pesti városháza átépítése. A régi városháza átalakítását, — ami Hild Jánost is foglalkoztatta — 1842—47 között Kassalik Ferenc végzi. Munkáját Hild József, mint bizottsági tag, tanácsaival irányíthatta a nélkül, hogy a tervezés legnagyobb részét neki tulajdonítanók. Az épület a gyorsan fejlődő város számára ismét csakhamar szűk lett. 1863-ban az öregedő Hild kap megbízást arra, hogy az építendő harmadik emelet, valamint az arányosan felmagasított torony tervét elkészítse.⁵¹ Hild stílusban alkalmazkodik a meglévő épülethez — mintha ébredne már a stílusok történelmi megértésén alapuló tisztelet — és a felmagasított épülettel együtt magasítja a most már három emeletet összefűző óriás pillérrendet. Ehhez mértén növeli a záró párkány méreteit. A széles párkány fölé a renaissance párkányaira emlékeztető, tömör, felfalazott attikát emel; itt állnak az emeletek pillértagolásának megfelelő elhelyezéssel az allegorikus szoboralakok. Mindezzel azonban nem tudta elkerülni, hogy a túlságosan súlyos emeletek tömege alatt a talapzatként szereplő földszinti rész szinte össze ne roppanjon.

A pesti városházánál jóval korábban, 1842—43 között épül a *pozsonyi vármegyeháza*, amelynek építését Hilddel hozza kapcsolatba az irodalomban élő hagyomány. Ezt az adatot⁵² a levéltári kutatások eddigi eredményei nem támasztják alá: az eredeti tervekből egy sem ismeretes. Feigler Ignác, az építés vezetője, a pozsonyi klasszicizmus építészetének olyan jelentős egyénisége, hogy Hilddel való kapcsolatát óvatosan kell mérlegelnünk. Valószínűleg itt nem volt más szerepe, csak az, hogy Feigler tervét felülvizsgálja és mint nagyhírű pesti művész, nevével szentesítse. Az a jellemző, hogy erre szükség volt; és ezért erre az esetre — mint a lassan mind nagyobb számban keletkező Hild-famák egyikére — érdemes volt rámutatni. A pozsonyi vármegyeház mai homlokzata különben is inkább a késő klasszicizmus forma- és tömegfelfogását érezteti és Hild épületeivel nem mutat rokonságot. Szélesen elterülő, szinte erőszakosan síkba kényszerített homlokzata, a kettős pillérekkel tagolt középrizalitban zsúfoltan sorakozó ablakokkal valami sajátos feszültség érzetét kelti. Hatalmas és tekintélyes ez az épület, de valahogyan mégis hiányzik belőle az a feloldás, az a fellazulás, amit Hild hiteles alkotásai nyújtanak.

Hild Józsefet is foglalkoztatta a klasszicizmus építészetének kedvelt problémája, a színházépítés kérdése. Pollack Mihály színház- és vígadó-terve a klasszicizmus virágkorát jellemzi. Hild József a halódó, túlérett stílus világában talál

kozik a színházépítés feladatával. Amikor 1847-ben a leégett pesti színház és vigadó újjáépítésére nemzetközi tervpályázatot írnak ki, Hild nagy lendülettel fog a munkához és benyújtott tervei valóban kimagaslanak az erőltetett, főleg külföldről beküldött pályázatok közül. Ez a Fővárosi Múzeumban őrzött gazdag pályázati tervanyag⁵³ elsősorban stílustörténeti szempontból érdekes, mert rávilágít a negyvenes évek bizonytalan, új irányokat kereső felfogására. Hild tervei két csoportra oszthatók: a színház és a vigadó terveire. Mindkettő újjáépítésénél igyekszik felhasználni a megmaradt falrészeket és — amennyiben lehetséges — kijavítani az elpusztult és korántsem tökéletes alkotások hibáit. A színház számára készült tervsorozat a teljesebb, kiegészíti még egy terjedelmes kísérő beadvány is, amelyben Hild rámutat elgondolása lényeges vonásaira. Takarékosági szempontok és hagyománytisztelete vezetik — szavai szerint — a tervek készítésénél. Az Aman-Pollack-féle színház külsejétől csak annyiban tér el, hogy az ablaknyílások felmagasításával megjavítja a világítást, a homlokzat oromfalának felemelésével pedig a fejlettebb színpadhoz szükséges technikai berendezésnek teremt helyet. Sokkal lényegesebbek azok a változtatások, amelyeket az alaprajzi elrendezés mutat: ezek részint a közlekedés javítását, részint a kedvező látóhelyek gyarapítását célozták. A földszint homlokzati részében hatalmas vesztibulumot helyez el, amely kijáratai, valamint kettős lépcsőszárnnyai révén gyorsítja a közlekedést és elkülöníti a gyalogjáró közönséget a kocsiforgalomtól. Az előcsarnokon kívül négy oldal-kijáraton keresztül távozhatnak a színház látogatói. A nézőtérialakja is megváltozik: a patkóalakot hosszabbra nyújtja, ezáltal a látási viszonyok lényegesen megjavulnak a nélkül, hogy a férőhelyek száma csökkenne. Az udvari páholyt a második emeleten helyezi el és tágas társalgóval egyesíti. Innen nyílik a földszinti aláhajtó felett elhelyezett galéria. Ez a tércsoportosítás elősegíti a jelentős terek összekapcsolását és egyúttal a fontos és reprezentatív helyiségeket mind a főhomlokzatra helyezi el. Mindezek az újítások talán nem látszanak lényegeseeknek, a történelem tanúsága szerint azonban in nuce magukban foglalják a század második felének színházépítészeti követelményeit és kétségtelenül Semper drezdai színházának hatását mutatják.

Nagyon jellemző, hogy Hild ezt a jelentős színházat — miként a korban közel-álló bazilika-tervet — a tiszta klasszicizmus stílusában akarta megvalósítani. Szinte azt kell feltételeznünk, hogy nagyszabású feladatok számára ezt tartotta az egyetlen lehetséges stílusnak. Pedig már elhangzanak olyan kijelentések, amelyek váddal illetik konzervatív magatartása miatt. Meg kell érnie, hogy az 1843-ban leégett miskolci színház újjáépítésekor (1847-ben) tervét elvetették, mert a «nemzeti jelleget» nem domborította ki. Helyette a kevésbé tehetséges, sőt alighanem szélhámos Cassano Giuseppe tervét fogadják el. Az idő lassan elhaladt felette: nem tud lépést tartani az új kezdeményezésekkel, az erősödő historizmussal, és nem elég erős egyéniség ahhoz, hogy a fejlődést irányítsa.

SORHÁZAK ÉS PALOTÁK.

Hild József építészeti tevékenységének legnagyobb részét a polgári házépítésnek szentelte. Művei nemcsak Pest városképére gyakoroltak döntő hatást, hanem a kortársak műveire is. Ennek köszönhető, hogy a XIX. század első felének sok emléke Hild műveként él a köztudatban, akár jogos és valószínű ez a meghatározás, akár nem. Hild műveiben a polgári ház építésének minden válfajával találkozunk. Palota és villa, bérház és kastély építése egyaránt foglalkoztatja. Magasabb célú tervei mellett egyszerű, jelentéktelen építések is találhatók, bizonyítva a mester lankadatlan tevékenységét. Terveinek legnagyobb része Pesten kerül kivitelre. 1813-tól szerepel a Szépítési Bizottság előtt,⁵⁴ de csak néhány évvel később élénkül meg építési tevékenysége, amely a harmincas évek végén, az árvíz után bekövetkezett kedvező építési viszonyok idején a mai értelemben vett vállalkozó-építész működéséhez hasonlítható. Pesten kivitelezett művei meghaladják a háromszázat és azokban az években is, amikor Pollack Mihály már csak keveset, vagy egyáltalán nem dolgozott, Hild vezető alakja volt a pesti építészetnek.

A pesti polgárság anyagi és szellemi fellendülésének egyik jellemző tünete, hogy Hild megbízói elsősorban az ő köréből kerülnek ki. A mind nagyobb jólétbe jutó pesti polgárok számára hosszú sorát építi a kis és nagy, földszintes és többemeletes házaknak. Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy építtetőinek sorából a főrangú családok tagjai hiányoznának, hiszen ott találjuk a Cziráky, Wenckheim, Almásy, Nákó grófi családokat. Amíg azonban a megelőző korszakban a jelentősebb építészek munkásságának javarészét a főúri osztály részére épült kastélyok és paloták alkották, addig a változott viszonyoknak és főleg a városi polgárság hatalomra jutásának egyik jelét kell látnunk abban, hogy Hild világi építészetének súlypontja mindenkor a polgári építésre esik. Sőt a fejlődő nagyváros követelményeihez képest nem a kisméretű, palotaszerű magánház-, hanem a soklakású bérház-építkezés lép előtérbe. Hild József tevékenységére jellemző, hogy a felmerülő praktikus szükségleteket osztályozva, igyekszik megalkotni a legmegfelelőbb épülettípusokat, amelyek szinte félszáz évre meghatározzák a pesti bérház építészetét. Tervei mind alaprajz, mind felépítés szempontjából mindenkor szem előtt tartják a hasznossági követelményeket, — hisz a jó kereskedelmi érzékkel rendelkező polgárt csak így lehetett e tőkebefektetésre bírni — és így akaratlanul is annak a sokat támadott bérlakás-építésnek lesz a megindítója, amely csak a házak hozamára és nem az esztetikai, vagy szociálhigiéniai elvekre van tekintettel. De az anakronizmus hibáját követnők el és igazságtalanok is lennénk, ha Hildet félszázaddal később felmerülő szempontok alapján bírálnók. Történelmi szemmel nézve alkotásai nagyon értékesek. Épületeit egyenletes, nyugodt tagolás, tartózkodó díszítés, egysíkú homlokzat és a vízszintes erőteljes hangsúlyozása jellemzik. Sem a középhang-súly, sem a rizalitok előretörése nem olyan erős, hogy a tagolások egyenletes, koordinált ritmusát megbonthatná. A földszintet többnyire üzlethelyiségek foglalják el, amelyeknek félkörívv lezárását a faltőkön nyugvó párkányok keretezik. A földszintet az emelettől elválasztó övpárkány képzése és mérete az

egész épülettel arányos; ez a szempont érvényesül a többnyire széles méretű, nyugodt tagolású, lezáró koszorúpárkány kialakításában is. Jellegzetesen visszatérő az ablakok képzése is: a téglányalakú emeleti ablakok rendszerint egyenes lezárásúak és párkánnyal keretezettek, amihez gyakran szemöldökpárkány is járul. Díszesebb épületek rizalitjában vagy főemeletén az ablakokat többnyire lapos kis pillérekkel szegélyezi. A második és harmadik emelet ablakai mindig sokkal egyszerűbb képzésűek, míg a felső emeleten alig előretörő profilált keretet alkalmaz.

A külső felépítés tartózkodó egyszerűségét az épület többi része is megőrzi, szükség esetén néhány jóleső engedményt téve. A bejárati csarnok és a többnyire ezzel kapcsolatos lépcsőház az épületnek az a része, ahol a tervező téralkotó képességét szabadabban érvényesítheti. Ez az a rész, amely Hild bérházainál is gyakran a monumentalitás érzetét kelti. A belépőt megkapja a bejárati csarnok tágas tere, amelyet nem az abszolút méretek nagysága, hanem inkább a relatív méretek összhangja, a bejárati csarnoknak az udvarba torkolása és a lépcsőház tere felé való megnyitása idéz elő. A bejárati csarnok falát rendszerint lapos pillérek tagolják: többször ezekről is lemond, hogy az udvar vagy a lépcsőház bejáratánál szabadon álló oszlopok hatását fokozza. A többnyire két, egyenlő nagyságú szakaszra osztott csarnok boltozását enyhe donga képezi, amelynek előszeretettel alkalmazott rozettás díszítése a nyugodt ünnepélyességet még fokozza. A lépcsőház képzése és kapcsolata a bejárati csarnokkal nem mutat olyan nagyszabású megoldásokat, mint aminőket ilyen szempontból Pollack Mihály művei nyújtanak. Hild hűvösebb, józanabb fel fogása főleg e téren mutatkozik, és a célszerűségi szempont gyakran túlzott érvényesítésével lépcsőházai néha kissé lerontják a bejárati csarnok által elért igen jó benyomást. Hild bérházainak másik, nagyon jellemző része az udvar, amely a bejárati csarnoknak mintegy térbeli lezárása. A lakásokat összekötő nyitott emeleti folyosók — a később oly hírhedtté vált «gang»-ok — nevezetességei Hild sorházainak. De nemcsak abban újító, hogy felismeri e megoldás célszerű és hasznos voltát, hanem egyúttal jó történelmi példa arra is, miként fajulhat el idővel a maga korában szükséges és helyes megoldás művésziatlenné és célszerűtlenné. Ha a későbbi idők sivár folyosóit egybevetjük azokkal az oszloptagolta, olaszországi loggiákra emlékeztető megoldásokkal, amelyekkel a nagyobb Hild-házak ékesek, felmérhetjük azt a veszteséget, amit a későbbi megoldások e típus szempontjából jelentenek.

Hild József pesti működésének korai példája a hajdani Wind-Gasse (Nádor-u.) sarkán álló, *Demjén Pál* tulajdonában lévő, egyszerű kétemeletes ház.⁵⁵ Már ezen az egyszerű korai építkezésen is fellelhetjük a jellemző vonások mindegyikét: tartózkodó tagolású, nyugodt, egyenletes ritmusú homlokzatképzés, amelynek szembetűnő vízszintes irányzatát a párkányok hangsúlyozott érvényesülésén kívül a földszint vízszintes sávozása is biztosítja. Éppily jellegzetes az egyszerűen képzett bejárati csarnok végéből nyíló, négy pilléren nyugvó lépcsőház, továbbá a téglányalakú udvarnak olyképpen elhelyezett kútja, hogy az a bejárati csarnok tengelyének befejezése és hangsúlyos lezárása.

Ezt a kevésbé jelentős építkezést gyors egymásutánban követik a további megbízások, míg tíz év múlva, 1828-ban, alkalma nyílik az első jelentősebb magán-

építkezés tervezésére: gróf Cziráky József számára épít a mai Kossuth Lajos-utcában kétemeletes palotát.⁵⁶ A mai Nemzeti Casinót befogadó sarokház nyugodt és előkelő felépítése külsejében lényegében változatlan maradt. A talapzatként kezelt földszinten emelkedik a két felső emelet, amelynek tizenegy tengelye közül a középső öt lapos rizalitot alkot és óriás pillérrendjével uralkodó szerepet biztosít az épülettömb közepének. A teljesen szimmetrikus felépítést az ablakok félköríves lezárása még hangsúlyozza a nélkül, hogy az épület egyhangúvá válnék. A jelentősebb építészeti tagozású főhomlokzattal szemben a tizenöt tengelyes oldalhomlokzat teljesen egyszerű, a párkányon nyugvó, egyenletesen sorakozó ablakok közül csak a középső gazdagabb keretezésű. Építészeti jelentős és sikerült a bejárati csarnok képzése, amelynek enyhe ívű boltozatát nagy, a középső kazettasorban elhelyezett rozetták díszítik, egyúttal fokozva a mélységi tengely érvényesülését. A bejáráshoz közeleső falszakaszt két-két lapos pillér tagolja, mintegy előkészítésként a második főszakaszban elhelyezett, erőteljes plaszticításában érvényesülő két-két kerek oszlophoz, amelyek balról a mögöttük megnyíló lépcsőházat, jobbról a kapusülke elhelyezését jelzik. Sajnos, az oszlopközök későbbi keletű beüvegezése, a lépcsőháznak újrenaissance-ízű átépítése, valamint az eredetileg dísztelen udvar toldalékfolyosói sokat rontanak az épület alaphangulatán. A Cziráky-palota jól mutatja a húszas évek végén már kialakult Hild-háztípus elegánsabb és költségszebb alakját.

A nagyobb igényű Cziráky-palotával szemben a *Heinrich Alajos* számára 1827-ben tervezett kétemeletes ház kisebb méreteivel és egyszerűbb kivitelével egyike a kor legvonzóbb alkotásainak.⁵⁷ Növeli értékét, hogy nagyjában ma is érintetlen, eredeti alakjában áll fenn. A kilenc tengely szélességű ház középső öt tengelye enyhe rizalitot alkot, amelynek a két emeletet összefoglaló óriás oszloprend, valamint a betetőző háromszögű oromzat, erőteljes hangsúlyt biztosít. A földszint ívvel lezárt boltajtóinak párkánya a pillérként kezelt faltőkön nyugszik és a szélesebb középső kapunyílástól eltekintve, mindvégig egyenlő kialakításban vonul végig a homlokzaton. E nyugodt ritmust az egyszerű képzésű, párkányon álló emeleti ablakok sem zavarják.⁵⁸ A homlokzatot jellemző világos és mégis előkelő hangulatot megtaláljuk az épület belsejében is. A bejárati csarnok két egyenlő részre bontja a négyzetalakú udvar köré csoportosuló helyiségeket. A hosszan elnyúló, dísztelen első szakasz után a második szakaszt kétoldalt beállított szabad oszlopokkal, illetőleg fal elé állított oszlopokkal teszi díszesebbé. A jobboldali két oszlop között teljes egészében megnyílik az ovális alaprajzú lépcsőház, míg a bejárati csarnok főtengelye az udvaron átvezetve, egy hátulsó folyosóba torkollik. (166. kép)

Mint a polgári bérházépítkezés egyik jelentős emléke, ide tartozik az eredetileg *Károlyi Sándor* nyomdatulajdonos számára két emeletre épített (1837-ben harmadik emelettel megtoldott), utóbb Trattner-udvarnak nevezett hatalmas, kettős-bérház.⁵⁹ Az épület főhomlokzata a mai Petőfi Sándor-utcára néz. Négy-négy oldalsó ablaktengely fogja közre a középső, öttengelyes rizalitot, melynek széleit lapos, óriás pillérek hangsúlyozzák. Az ablakok konzolokon nyugvó egyenes párkányait a

rizalit öt tengelyében félkörívű lezárás váltja fel. Ez a szerény változatosság jól illik ahhoz a csendes hangulathoz, amely az épületet jellemzi. Az oldalrészek viszonya a díszesebb középrizalittal, a III. emelet dísztelen képzése a rajta nyugvó, rendeltetésénél fogva hangsúlyos koszorúpárkánnyal épp annyira helyes érzékkel összehangolt, mint a homlokzat egészének kapcsolata a bejárati csarnokkal. A gyakorlati rendeltetésnek megfelelően a bejárati csarnok tágas terével és kevés díszítésével válik ki: öt lapos pillér tagolja az enyhe ívelésű, dongával fedett csarnokot, amelynek hármaskazettasora az egyetlen alkalmazott dísz. Éppilyen hangsúlyozottan egyszerű a már kissé módosított, négyzet alakú lépcsőház. Az udvar megkapó hatását a letompított sarkoknak és a körülfutó övpárkány könnyed menetének köszöni. Sokkal egyszerűbb a Semmelweis-utóra néző második ház homlokzatának, valamint udvarának képzése: hangsúlyozottan «hátsó» ház, bár homlokzata alig keskenyebb utcára néz. A két ház közti tengely-eltolódást az átjáró és a bejárati csarnok egyenlíti ki. A második udvar képzése azonos az elsővel, de mérete szerényebb. Hasonlóképpen egyszerűbb az ovális alaprajzú lépcsőház és a széles falpillérrel tagolt bejárati-csarnok, amelynek elején egy-egy félköríves mély fülke antikizáló váza befogadására szolgál. A tizenhárom tengelyes homlokzat egyenletes ritmusába csupán az emeletek ablakainak előreugró szemöldökpárkányai visznek élénkséget. A kettős épület és kettős udvar alkotta tömb egyszerűségében magán hordja a célszerűségnek azt a jellegét, amire építész és építtető egyaránt törekedett. E mellett az épület arányainak jóleső összehangolásával minden ízében összhangzó és építészetiileg is művészi alkotás.

E néhány példa is mutatja, hogy Hild e házakkal megalkotja a nagyvárosi értelemben vett sorház típusát. E típus kialakításához elsősorban arra volt szükség, hogy a művésznak módja legyen több, egymás szomszédságában levő házat egyöntetű felépítéssel egymáshoz hangolni, építészetiileg és esztetikailag összeegyeztetni. Erre különösen jó alkalom volt az egykori Kirakodópartnak, — a mai Ferenc József-térnek — a kiépítése, amely 1822-ben indul meg a Pfeffer-féle úgynevezett *Diana-fürdő* épületével. Pfeffer Ignác házának egyszerű, dísztelen homlokzata mögött a kor igényeinek legteljesebben megfelelő fürdőház kapott helyet. Nem akarunk itt kitérni az ügyes műszaki berendezésre, amelynek lényege egy külön e célra készült vízemelő szerkezetben állott,⁶⁰ de már itt rámutatunk arra, hogy e célszerűségi építkezés mennyire megfelelt Hild hajlamainak és milyen szívesen foglalkozott efféle feladatokkal. Az épület belső térbeosztásánál is tekintettel volt a fürdő követelményeire. A tágas és mély kapubejárat kedvezőtlen időben is kellemes tartózkodási lehetőséget biztosított a fürdőzőknek. Különösen sikerült az ivó és fekvőkurát folytatónak szánt, oszlopok övezte udvar, amelyet az egykorú városleírások nem győznek dicsérni. Nagyon jellemző a Szépítési Bizottság városépítészeti elveire, hogy még az ilyen, elsősorban célszerűségi szempontból emelt épületet is be akarta illeszteni a környezet egészébe: amikor 1825-ben Hild Libaschinszky Vince számára kér építési engedélyt, a Szépítési Bizottságnak 1825. december 17-én kelt határozata szerint az építendő ház homlokzatát a Pfeffer-fürdőhöz hasonlóan kell elkészítenie.⁶¹

A *Libaschinszky-ház* tervén szerepel első ízben a Hild-házak később oly kedvelt motívuma: a konzolokon nyugvó, körmellvédes erkély, amely a középhangsúly fokozásával egyúttal kissé monumentálisabb jelleget biztosít az épületnek. A Kirakodópart építése e szerényebb méretű és kisebb igényű épületekkel megindul. A röviddel utóbb elkészült Kereskedők-házával Hild egyszeriben megadja a térnek azt a jelleget, amely bizonyára elejétől fogva szeme előtt lebegett. A népszerűvé vált, úgynevezett Lloyd-palotához hasonló jelentős feladat nyílt Hild számára a magánépítkezés terén, amikor *Ullmann Mór* 1834-ben megbízza egy nagyszabású lakóház megépítésével, »ein Bau in hohem Styl« ahogy az engedélyt kérő iratban nevezik.⁶² A mai Ferenc József-térre néző főhomlokzat korintuszi óriáspillérekkel tagolt, héttengelyes középrizalitját kétoldalt három-három, egyszerűbben tartott tengely kíséri. E középrizalit uralkodó méreteit azzal biztosítja a művész, hogy egyszerű keretezés helyett kisméretű, lapos, dór pillérekkel kísért ablakokat helyez el az óriáspillérek között. E pillérek szorosan illeszkednek az ablaknyíláshoz és kis méretük az óriás pillérrend lendületét hatásosan fokozza. Ugyanezt a célt szolgálják a sülyesztett falmezők az ablakok felett, valamint az épület egyszerű kialakítása: a homlokzat elsősorban építészeti arányaival és szigorú tagolásával kíván hatni. Az emeletek összhangját betetőzi a széles és kevés tagolású koszorúpárkány is. A földszint ívből záródó ablakai jólesően enyhítik az emeletek fegyelmezett szigorát. Az oldalhomlokzat tizenkilenc tengelynyi szélességét tartózkodóbb, egyszerű kialakítás jellemzi, megütvén helyes érzékkel azt a második szöveget, amelyet a főhomlokzat mellett játszania kell. Az oldalhomlokzat kilenc tengelyes középrizalitját óriás korintuszi pillérek tagolják, felettük egyenes szemöldökpárkány illeszkedik, míg a második emelet ablakai teljesen dísztelenek. Konzolokon nyugvó koszorúpárkány zárja le az épületet, amely sajnos többszörös és a homlokzatot sem kímélő átépítésen esett át; ennek legbántóbb maradványai az épület stílusát zavaró erkélyek, valamint az oldalhomlokzat földszintjének teljesen átalakított ablakai. A palota előkelő jellegét az alaprajz is tükrözi. Gazdagon tagolt bejárat csarnok vezet a díszesebb első udvarba, amelyet oszlopsoros folyosók öveznek. Kisebb méretű és kialakítású a második udvar. A téglányalakban elhelyezett tágas lépcső a főemelet fogadóterméihez vezet. A legnagyobb terem köröskörül karzatot hordó oszlopok szegélyezik és e pompázó jelleg után fokozottan jólesik a csatlakozó kisebb szalon meghittebb hangulata (143—147. kép).

A palota előkelő jellege elragadta a kortársakat. Különösen a valóban nagyszabású kapualjat dicsérik, amely zárt és külön is fűthető lépcsőházon át — amint ezt Feldmann »Wegweiser«-je kiemeli — vezet a fő emeletre.⁶³ Ebből az előkelő magánpalotából lett később az Európa-szálló és az egykori díszterem a századközepi mulatságok kedvelt és sokat szereplő színhelye. Mi sem jellemzi jobban a Szépítési Bizottságnak azt a törekvését, hogy e téren egységes homlokzat-kialakítást érjen el, mint hogy a szomszédos telken *Wieser Ferenc* számára épülő ház engedélyezésénél kiköti — akár a Diana-fürdő esetében — hogy az építész a homlokzat felépítésénél a szomszédos Ullmann-ház homlokzatához köteles alkalmazkodni. Ennek az egységesen megépített kettős háztömbnek, a mai főkapitányság épületének, volt kö-

szönhető az az előkelően nemes jelleg, amelynek nyomai az elkerülhetetlen átalakítások ellenére még ma is érvényesülnek.⁶⁴

Az Ullman- és Wieser-házhoz fűződne MIKS FERENC részvételének és szerepének tisztázása. Mivel mind az 1834-ben készült Ullmann-ház alaprajzát, mint az 1837-ben benyújtott Wieser-ház alaprajzát Hild József aláírásával látta el, kétségtelen, hogy ő volt a felelős építész. Miks Ferenc személyét és szereplését homály fedi.⁶⁵ 1833-ban a váci céh felveszi tagjai sorába, 1834-ben Pesten van és mint özv. Hild Klára építésvezetője próbál elhelyezkedni. Ilyen minőségében építhette volna az Ullmann-házat, de a Wieser-házat nem, mert ekkor már elhagyta Pestet. (Ezt az utóbbi tervet Hild József «als Werkführer der Clara Hild» írja alá). Amíg e nagyon tehetséges művész korai műveit pontosabban nem ismerjük, nem dönthetünk itt a szerzőség kérdésében. Miks kevés ismert alkotása historizáló stílusban épült, az Ullmann- és a vele majdnem azonos Wieser-ház pedig jól mutatja Hild klasszicizmusának jellemző vonásait.

A jelentékeny sorházak közé tartozik az egykori Marczibányi-palota,⁶⁶ amelynek gazdag kialakítású bejárati csarnok a figyelemre méltó, míg a kétemeletes homlokzat a római palotatípus hatására vall. A fogadótermek finom kialakítása és előkelő falképzése a palotát a kor elsőrendű emlékévé avatja.

A Wieser- és Ullmann-háznak korban és stílusban egyaránt testvére a *Tänzer-ház* az Akadémia- és Arany János-utca sarkán. Mai napig is a város legszebb régi épületei közé tartozik, szépségét külsejének és belsejének jelentős megváltoztatása sem rontotta el. Az 1836-ban épült kétemeletes ház⁶⁷ főhomlokzatának középső hét tengelyét óriáspillérrend tagolta rizalit alkotja. Itt is — miként az az Ullmann-háznál — a rizalit ablakait kis dór pillérek kísérik. Az emeleteket egymástól elválasztó párkány széles középmezéjét süllyesztett falmezők díszítik. A lezáró koszorúpárkány tagolása, gazdag képzése méltó befejezése az egész épületnek. Eredetileg a rizalit fölött egyenes oromzat (ma háromszögletű oromzat) emelkedett. A hosszan elnyúló oldalhomlokzat egyszerűsítve ismétli a főhomlokzat motívumait. Az Akadémia-utcára nyílik a főbejárat, amelynek második szakaszában két-két oszlop mögött falmélyedés szélesíti a teret. Itt indul jobbkéz felől a lépcsőház, míg a téglányalakú udvarnak a bejárati csarnokkal szemközti oldalán egy hosszú folyosó nyílik, amely a második, kisebb udvarba vezet és összeköttetést létesít az oldalhomlokzat szélső, ötödik tengelyében elhelyezett mellékkapuvall. Ilymódon sikerült a hatalmas háztömb tagolását és egységét a legalkalmasabb módon biztosítani. Sajnos, ezt az épületet is többször, lényegesen átalakították és így olyan stíuselemekkel bővült, amelyek megnehezítik a homlokzat egykori szépségének érvényesülését. (171. kép.)

Sokat szenvedett a többszörös átépítéstől a Mérleg-utca és a Perc-köz sarkán állt egykori *Szapáry-palota* is, amelyet névleg Hild Vince özvegye építtet 1837-ben. A kétemeletes palota héttengelyes főhomlokzata egyike ama ritka megoldásoknak, melyeknél az építész a tartózkodó és főúri jelleg hangsúlyozására a dór stílushoz fordult.⁶⁸ A magas talapzatként kezelt földszint sarkait lapos dór falpillérek szegélyezik, ugyanilyenek tagolják a háromtengelyű, alig ki-

emelkedő középrizalitot. A szélesebb, középső tengelyben helyezkedett el a ma már erősen módosított kapuzat. A földszintet triglifes párkány, ez a nálunk meglehetősen ritkán alkalmazott motívum zárja le. A finoman keretezett ablakok szemöldök-párkányán kívül az emelet síkszerűségét semmi sem bontja meg. A földszintet lezáró triglifes párkánynak megfelelően az első emeletet meandersoros párkány fejezi be, egyúttal talapzatot nyújt a dísztelen és alacsonyabban tartott második emelet számára. Ezek az antikizáló elemek előkészítik az egész épületet lezáró, fogazattal és tojástaggal ellátott, erőteljesen előreugró koszorúpárkányt. De éppen ez a koszorúpárkány az a motívum, amely mintegy kiűt az antikos, tartózkodó kezelésből és inkább a cinquecento erősebb plasztikájú, hatásos és festőien is érvényesülő alkotásaival tart rokonságot. A tizenkét tengelynyi oldalhomlokzat tagolása megegyezik a főhomlokzattal, de tudatosan egyhangú ritmusban tartott, amelyet csak a harmadik és negyedik tengelyben elhelyezett ablakok eltérő kialakítása bont meg.

Hild bérházépítésének legvonzóbb példái közé tartoznak *Döring József* házai. Az 1832-ben tervezett első épület⁶⁹ hatalmas, kétemeletes sarokház, melynek enyhe rizalitban kiemelt középső öt tengelyét egyszerűen képzett oldalsó részek kísérik. Meglepően gazdag képzésű a bejárati csarnok: fülkével bővülő bevezető szakasz után négy-négy szabadon álló oszloppal tagolt, kazettás folyosó vezet a félkörívben megnyíló lépcsőházhoz. Két évvel később Hild újabb kétemeletes bérházat tervez *Döring* számára.⁷⁰ Most lemond a rizalitról, de az egyenletesen tagolt, hosszan elnyúló homlokzatot gazdag koszorúpárkánnyal zárja le. A bejárati csarnok szép kialakítása hasonlít az előbb említetthez, de a főszakasz háromhajós képzése és az udvarbatorkolás erős hangsúlyozása kettős oszlopok segítségével érettebb megoldásra vall. Ugyanekkor épült a kétemeletes *Eisenfels-ház*,⁷¹ amelynek öttengelyes középrizalitját a szélső lapos pilléreken kívül négy ión oszlop tagolja. Ez a hangsúlyos és változatos középrész Hild legjobb terveinek kedvelt motívuma, mint ahogyan a *Döring-ház* gazdag bejárati csarnoka is több szerencsés változatban szerepel. Legszebb megoldásainak egyike az 1834-ben épült *Almásy-ház*⁷² háromhajós és többszakaszos kapualja. Azzal az érdekes térkompozícióval, amelyet Pollack terveinek téregymásutánja mutatott, Hildnél nem találkozunk. Nyugodtabb vérmérséklete, hűvösebb felfogása itt is megmutatkozik.

A nagyobbyszerű bérházépítés jelentős példájaként emeljük ki az 1839-ben épült *Tigris-szállót*,⁷³ *Wagner Sándor* hatalmas házát, amely a mai Nádor- és Mérleg-utca sarkát foglalja el. A nagyméretű, háromemeletes ház főhomlokzatát tizenhárom, oldalhomlokzatát húsz tengely alkotja. A rendkívül egyszerű felépítés, a nyugodt tagolás mintegy hangsúlyozza azokat a szempontokat, amelyek a szálloda célját szolgáló épületre jellemzők. A kevésbé jelentős és némileg már átépített külső alig engedi sejteni a bejárati csarnok lenyűgöző hatását. A tágas, dongaboltozatos kapualj főtengelyét görögkereszt alakban metszi a melléktengely. Balról nyílik az egyenes szárnyú, meglepően tágas lépcsőház, míg a kapuval szemben az oszlopsorral övezett, szép udvarba lépünk. Az udvart alacsonyabb szárnyépület metszi ketté: ebben volt eredetileg a kávéház, amelynek tetejét az építész a mai értelem-

ben vett terraszképzésére használta. Sajnos, az ismételt átépítések zavaró hatása főleg ennél a szárnynál érezhető és csak a mögötte nyíló nagyobbik udvarrészben élvezhetjük a jórészt nyitott oszlopsorral övezett, mindhárom emeleten egyenlően kezelt folyosó nyugodt ritmusát és jóleső ünnepi hangulatát. Egyszerűbb, mondhatnók polgáribb átfogalmazása a Lloyd-palota előkelő udvarának. Művészileg rendkívül nemes és hatásos elgondolása mellett e folyosók különösen alkalmasak voltak szálloda céljaira, mert így lehetővé vált, hogy valamennyi egy-két szobából álló, többnyire előtérrel ellátott lakosztály egyenletesen képzett, külön folyosóról nyíló bejáratot nyerjen.

Rövid idővel a Tigris-szálló után épült a *«Hét választófjedelemhez»* címzett szálló; Hild 1840-ben tervezte Nákó Sándor gróf megbízásából.⁷⁴ A kettős homlokzatú és udvarú háztömb mind felépítésében, mind pedig alaprajzában rokon a Tigris-szállóval, de minden ott megismert elem itt lényegesen egyszerűsítve tér vissza. Ismét az udvari, oszloptartotta folyosóknak a *b a* ritmusban tartott oszlop-közökkel való képzése a legmegkapóbb. A földszint tágas sarokhelyiségét kettős oszlopokon nyugvó mennyezettel kávéház-étterem céljaira tervezték.

E néhány bemutatott épület Hild 1820-40 közötti munkásságának legkiemelkedőbb emléke. Ezen kívül még igen sok tervét ismertethetjük volna, ha műveinek sokszor ismétlődő kialakítása nem mentene fel bennünket a még behatóbb tárgyalás alól. De meg kell állapítanunk, hogy ezeknek az itt mellőzött műveknek is jórésze értékes és jelentékeny munka, amely kisebb építésznél fontos anyag lenne. Hild nagy tehetsége megköveteli tőlünk, hogy műveit a hozzá méltó magas mértékkel bíráljuk és csak a legkiemelkedőbbekkel foglalkozunk.

Amint már korábban is jeleztük, az 1838. évi árvíz után Hild tevékenysége megsokszorozódik. Tervei közt azonban alig találunk újszerű, művészileg jelentős alkotást. A Hild-iroda kialakuló építész-vállalkozói jellegét ezek a művek egyre erősebben éreztetik. A nagy elfoglaltság jellemző módon nyilvánul meg az építési engedély-kérvényekhez mellékelte tervek kivitelében. A fokozott munka ugyanis arra készíti a tervezőt, aki természetesen nem mindig a kivitelező is,⁷⁵ hogy csupán a homlokzat egy részének tervét készíttesse el; a beadvány sokszor kifejezetten utal is a már elkészült művek valamelyikére, mintha ma valaki védjegyzett és mindenki által ismert mintára hivatkozna. A kedvező építkezési viszonyokra és az építőművészet elipariasodására igen jellemző tünet ez. Ilyen nagyobb, mondhatnók szabványos mintájú építkezés volt például a *Frankenstein-ház* 1843-ban,⁷⁶ amelynek meglepően tág térhatású lépcsőháza a bejárat csarnokkal széles nyíláson át áramlik egybe. A klasszicizáló római későbarokkra emlékeztető ünnepélyes kapukiképzéssel a *Széchenyi István* gróf számára épült háromemeletes ház emelkedik ki a megszokott, ismétlődő megoldások közül.⁷⁷

Hild téralkotó törekvései szempontjából érdekes a külsejében erősen megújított egykori *Liedemann-palota*, amely 1844-ben épült.⁷⁸ A feltűnő széles és tágas bejárat csarnok hatását azzal fokozza, hogy folytatásaként az udvar túlsó oldalán kisebb méretű és egyszerűbb kiképzésű folyosót nyit meg, amelynek nézőpontjában a porolód udvar régi kútja áll. A valóságos méretek elhomályosítá-

sával egyszerű kiképzés mellett is sikerült Hildnek épületeinél a bejárati csarnok és az udvar képzésénél nagyobb térhatást biztosítani. Egyszerűségében is szép és hatásos a hosszan elnyúló bejárati csarnok jobboldalán nyíló ovális lépcsőház kiképzése, amelynek lezárását a második emeleten a fal pillértagolása teszi díszesebbé.

Nagyszámú bérházépítkezései mellett emlékezzünk meg egy villatervéről, amely a kertes családi ház egyik legszebb példája. A harmincas évek óta elterjedő ilyen épületek között Hild művei ritkán szerepelnek, ezért különösen jelentős az a *nyaraló*, melyet 1843-ban *Barth János* számára tervezett.⁷⁹ A szélesen elfekvő emeletes épületet könnyed és derűs volta kifejezetten megkülönbözteti a városi sorházától. Az épület Hildnél oly kedvelt síkszerűsége itt hiányzik, az oldalrizalitok erőteljes kiülése pavillonokká fokozódik és előkertet zár körül. A főépület földszintjén és emeletén dór oszloptagolás vonul végig, amelyet középen kevésbé kiülő, három-tengelyes, oromzattal lezárt rizalit tagol. Ebben a rizalitban kapott helyet a «sala terrena», a kerti lakok elengedhetetlen nagy terme, amely az emelet magasságába is felnyúlik. Levegőt és napot érünk, ha a nyaraló terveit vizsgáljuk és elismeréssel adózunk Hildnek, aki ebben a válfajban is kitűnőt alkotott.

KÜLÖNLEGES MEGBIZATÁSOK.

Hild József gyakorlati érzéke, művészetének józan és hűvös jellege különösen hasznossági rendeltetésű épületek tervezésére képesíti. 1837-ben az építendő harmincadhivatal tervei foglalkoztatják,⁸⁰ 1839-ben *Valero Antal selyemgyárárt* építi, amelynek palotaszerű homlokzata a klasszicizmus legszebb megoldásai közé tartozik és magasan túlszárnyalja egy gyárépület követelményeit. Felépítése a harmincas évek gazdagabb homlokzattípusát követi. Hat-hat tengelyes oldalrészek között tizenegy tengelyes középrizalit díszíti a kétemeletes épületet. A széles elterpeszkedés veszélyét a rizalitban alkalmazott ión-pillérek kannellírozott karcsú oszlopteste ellensúlyozza. Széles koszorúpárkány és a rizalit felett emelkedő, egyenesen lezárt oromfal koronázzák az épületet.⁸¹

Hild Józsefnek köszönjük a fürdőépület klasszicisztikus megfogalmazását is. A már említett Pfeffer-féle fürdőn kívül — amely külsejében a sorház-homlokzatokat követi — a budai *Császár-fürdő* átépítésekor foglalkozik a fürdőépület kérdésével.⁸² 1841-ben kezdődik a régi épület jelentős újjáépítése, ahol az ovális alakú, udvarra néző épülethomlokzat kettős oszlopsora a bérházudvarokban megkezdett tagolás gazdagított és érett művészetű továbbképzését nyújtja. A Dunára néző homlokzat egyenletes ritmusát csak az enyhe középrizalitot díszítő, négy oszlopon nyugvó erkélygazdagítja. Sajnos, az épület eredeti szépségét az ismételt átépítések teljesen eltüntették, csupán az udvar és a nyugodt képzésű nagy kerek terem hangulata őrzött meg valamit belőle (132—133. kép).

Célszerűségi szempontoktól irányított középítkezés volt az a két megbízás is, amellyel kapcsolatban Hild neve sokszor szerepel: a *Mária Terézia-laktanya* és az úgynevezett *Köztelek* épülete.⁸³ Hild 1845-ben készíti el a hatalmas gyalogsági

kaszárnya tervét, amelyet — mint középítkezést — fokozott gonddal és felsőbb ellenőrzés mellett kiviteleznek. A három utcára néző, trapezoid alakú telken három udvart körülölelő épületszárnyakat helyez el, amelyek alaprajzi beosztásánál a megfelelő férőhelyek biztosítása és a kényelmes közlekedés kérdése volt az irányadó. Az ötvenhét tengely hosszúságú főhomlokzatot kettős rizalittal, valamint három-három tengelyes lezáró oldalizalittal tagolja. Építészeti legkiemelkedőbb része az oszlopokkal tagolt, háromhajós boltozott középső bejárati csarnok, amely az egész középső (fő) udvart körülölelő folyosóba torkollik. Lényegesen egyszerűbb a Köztelek épülete, amelynek legérdekesebb vonása, hogy nagy istállóival és kocsiszínjeivel a mai nagyvárosi garage-épületek korai elődje. Hild nevéhez fűződik az első hengermalom építése, valamint az ő műve az 1840-ben tervezett háromemeletes hozzátartozó lakóépület is.

KASTÉLYOK.

Hild József budapesti működéséről aránylag bő emlék- és forrásanyag áll rendelkezésünkre. Ha azonban Budapesten kívüli munkásságát akarjuk nyomon kísérni, egyszerűen elapadnak e források. A levéltári vagy más hiteles anyag teljes vagy részleges hiánya annál érzékenyebben érint minket, mert a kastélyépítészet terén is igen sok emléket szoktak hagyományosan Hild nevéhez fűzni. A történelmi kutatások szigorú rostája csökkenteni ugyan munkáinak számát, azonban kétségtelenül számbeli növekedés fog majd beállani akkor, ha a még feldolgozatlan és hozzáférhetetlen köz- és magánlevéltárak anyaga nyilvánossá válik. Ezek eredményei segítségével olyan alkotásoknál is megállapíthatjuk majd Hild szerzőségét, amelyekről eddig nem tudtunk.

Néhány kastély és kúria, amelyet régi családi hagyomány Hild nevéhez fűz, kivétel nélkül gótizáló alkotás és Hildnek azt a stíluskorszakát jellemzi, amelynek legismertebb emléke a városligeti Hermina-kápolna. Ez arra enged következtetni, hogy a városi és egyházi építészetben egyaránt szigorúan klasszicista Hild vidéki magánépítkezéseiben, amikor mintegy felszabadul az említett feladatok szigorú megkötöttsége alól, a romantika levegőjét árasztó újjótika formavilágát honosítja meg. Nem áll módunkban minden esetet alaposan megvizsgálva felderíteni, hogy a hagyományt mennyire igazolják hiteles adatok, ezért itt csupán egyik fontos vidéki alkotásával, a *bajnai kastéllyal* és gótizáló kertiházával foglalkozunk.

A bajnai levéltár néhány adata megvilágítja számunkra a kastély történetét.⁸⁴ A mai kastély magját képező épület már a XVIII. század végén a Sándor grófok birtokában volt. Az Antonius Popius geometer által 1792-ben készített felvétel elsősorban a vadaskertre van tekintettel és csak jelzi a kastélyt, amelynek — amennyire az igen szűkszavú tervből következtetni lehet — sarokpavillonokkal ellátott épületszárnyai téglányalakban zárják körül az udvart. A kerti homlokzatot meghosszabbítja két további szárnyépület, amely, úgy látszik, nem egyidejű az előbb jelzett épületmaggal. Az alaprajz helyességéhez annál is inkább szó fér, mert egy másik, ugyancsak nem részletes felvételen az 1816-os évből a kastélyra

vonatközlőlag több lényeges eltérést látunk.⁸⁵ Az egész falut feltüntető felmérés ugyanis szabálytalan téglányalakú kastélyt mutat, amelynek udvara a falu főutcája felé fordul. Ugyancsak itt csatlakozik — de csak délkeleti irányban — egy hosszan elnyúló szárnyépület. A kastélynak a kert felé néző homlokzata nyilván téglányalakú, középen rizalittal ellátott épületre vall. Arra lehetne tehát gondolni, hogy a kastélyt a két felvétel között már jelentősen átépítették. Egy későbbi, aláíratlan, kezdetleges kertfelvétel újabb lényeges átépítést jelez.⁸⁶ Két szárnyépület emelésével bővül az utca felőli épületrész is; e szárnyak egy kisebb téglányalakú udvart közrefogva egyesülnek a főépület déli szárnyaival. Ennek az átépítésnek terveit minden bizonnyal Hild József készítette, amint azt egy korabeli olasznyelvű leírás velünk közli.⁸⁷ A sokszoros átépítés nem használt a kastélynak, melynek zegzugos, minden nagyobb térhatást nélkülöző alaprajza csak a kertre néző főépületben vall Hild jelentékeny építési képességeire. A kilenc tengely szélességű homlokzat középső három tengelye erőteljesen előreugrik és helyet biztosít az emeleti főteremből nyíló, hatalmas oszlopokkal szegélyezett és oromzattal koronázott zárt tornác számára. E tornác emeleti elhelyezése, különösen pedig az oszlopok magasságának jelentős növelése jól mutatja, hogy az egyenetlen magasságú talajon az építész milyen helyes ösztönrel dolgozik a kiemelendő középrészen. Az épület három-három tengelyes oldalrészeinek szabálytalan tengelyközei a régi alapfalak és nyílások felhasználása mellett tanúskodnak (186. kép). Ezt igyekszik a művész ellensúlyozni a földszinti ablak és ajtónyílások finoman profilált, félköralakú szemöldökíveivel, amelyek az épületen ablakmagasságban végigfutó párkányszalagra támaszkodnak. Hasonló a rizalit ajtónyílásainak képzése a főemeleten, míg a többi emeleti ablak egyenes lezárása fölé előreugró szemöldökpárkány kerül. Nyugodt és egyszerűségében is előkelő felépítés ez, amely számot vet a kastélynak a környezetbe illesztésével. (A baluszter-lezárás bántó új toldalék.) Az alaprajz a hangsúlyozott középtengely köré csoportosítandó kisebb téregységeket nehezen tudja a meglévő, egymásba toluló, régi szobákból megalkotni. Sajnos, a Hild-féle átépítés eredeti terveiből semmi sem maradt fenn, az építésről is alig néhány levél nyújt felvilágosítást, ezek is elsősorban a kastély belső kialakítására vonatkoznak. Főleg azt bizonyítják, hogy a gróf olasz, pontosabban milánói művészekkel dolgoztatott; ez újabb bizonyítéka a magyarországi klasszicizmus építészetében általunk már hangoztatott lombard hatásnak.⁸⁸

A kastély átépítésével kapcsolatban Sándor gróf a kor divatjának megfelelően a kertben kis vadászlakot emeltet. Az ehhez készült terv-változatok megmaradtak és Hildről sok tekintetben igen értékes felvilágosítást nyújtanak. A több lapból álló tervsorozat közül mindenekelőtt vizsgáljuk meg a homlokzat három variánsának Hild sajátkezű jelzésével ellátott példányát. Ezek a tervek felépítésben és a tagoló elemek megválasztásában — itt megcsendül a Hildnél ritka palladieszmotívum is — tiszta klasszicizmust mutatnak. E szellemtől kissé idegen az, hogy a letompítással nyert épületsarkoknál érvényre jut a két diagonális tengely is, amelyet a klasszicizmus építésze többnyire mellőz vagy legalább elnyom. Felfogásban ehhez közel áll egy másik tervlap, amelynek három változata — jelzés hiányában

is kétségtelenül — Hild kezétől származik. A fennmaradt tervek között van azonban két olyan terv is, amelyek alaprajzi elrendezésükben, sőt részletformáik jelentős részében megegyeznek az előzőkkel, de e mellett olyan új elemeket is tartalmaznak, amelyek sehogyszem illeszkednek bele a klasszicizmus ismert formakincsébe. Az egyik terven szereplő keskeny ablakok, valamint az ablak- és ajtónyílások felett támasz nélkül lebegő, csonka keretező párkányok, továbbá az erkélyrácszatnak kihagyással nyert lóhere-motívuma a gótika felé mutat, míg a másik terven a tempiettóval lezárt sarkok, a földszint éleinek rusztikás szegélyezésével a renaissance feltámasztását sejtetik. Mindkét laprajzstílus és technika terén annyira megegyezik a hiteles Hild-lapokkal, hogy későbbi keletkezésüket nem tarthatjuk valószínűnek.

A bajnai Sándor-kastéllyal azért kellett behatóbban foglalkoznunk, mert Hildre nézve több szempontból jelentős építkezés. Világosan bizonyítja azt a törekvését, hogy a rendezetlen, bonyolult és szabálytalan alaprajznak arányosságot, az egymásba nyíló nagyobb és összefüggő szobák sora által jelentősebb térhatást biztosítson. Ha e törekvései mellett mégsem sikerült itt valóban nagyszabásút alkotnia, úgy ezt csak a meglévő és felhasználandó régi épület zavaró behatása okozhatta. A kastély külső felépítésében már eredményesebben érvényesül a művész egyénisége: nyugodt tagolással, súlyosan a földre nehezedő tömegekkel dolgozik és a tömb zártására törekszik. Nehézkessé és súlyossá mégsem válik, amit első-sorban a négyoszlopos tornác szerencsés elhelyezésének és jól megérzett arányainak köszönhet. Az épület a szemlélőre rendkívül kedvezően hat, jórészt azért, mert jól illeszkedik bele a dombos vidékbe. A környező szintkülönbségek szerencsés felhasználása révén az épület úgyszólván lépésről-lépésre bontakozik ki a szemlélő előtt.

A főépület teljesen a klasszicizmus stílusában épült, míg a kis vadászlak-tervek többféle stíluspróbálgatás nyomait mutatják. Számban itt is a klasszicizmus stílusában tartott megoldások vezetnek, bár ezeknél az épület éleihez illesztett sarokpavillonok alaprajza és felépítése egyaránt valami nyugtalanságot árul el. Nem tudjuk ma eldönteni, vajjon Hild megrendelőjének kívánságára, vagy a maga hajlama szerint próbálkozott e más stílusvilágba tartozó tervekkel. Annyi bizonyos, hogy a romantikának ez a korai jelentkezése Hildnél rendkívül érdekes.

A *biai Sándor-kastélyra* vonatkozólag nincs semmi közelebbi adatunk. Bizonyára régi épületek felhasználásával gróf Sándor Vince építtette át a húszas évek elején.⁸⁹ Hild ekkor még pályája kezdetén állt és így kétes az ő szerzősége, bár a középső ion-oszlopos portikusz széles, kissé nyomott arányai, az ablakok elnyújtott téglány alakja és nyugodt keretezése nem idegen művészetétől.

Stíluskritikai megfontolások alapján Hild művének tartjuk a *lovasberényi gróf Cziráky-kastélyt*. Erről a szép főúri lakról a magyarországi leírások mindig különös elismeréssel emlékeznek meg, mindenkor kiemelve a gondosan ápoltság és nagyvonalúan tervezett angolkertet, de magáról az épületről szóló adataink igen gyérek.⁹⁰ A XVIII. századból származó kastélyt gróf Cziráky Mózes Antal építtette át, minden valószínűség szerint a húszas évek folyamán. A gróf Hildet többször is foglalkoztatta. 1828-ban a már említett pesti palotáját, majd 1834-ben a lovasberényi plébániatemplomot ő építtette a gróf számára, így ez a kapcsolat is való-

színüsi a stíluskritikailag megállapított szerzőséget. A lovasberényi kastély kertre néző főhomlokzatát középen négy gazdag, díszes ión-oszlopfővel ellátott, oromzattal díszített portikusz ékíti, amelynek három félköríves záródású ajtaja az emelet magasságát is magában foglaló nagyterembe vezet. Ehhez csatlakozik az udvar felé egy kisebb és mindkét irányban bejárattal ellátott előcsarnok, míg jobbról-balról három-három, egyre kisebb méretű szoba sorakozik a főterem északi tengelyéhez. A főépülethez csatlakozó szárnyak téglányalakú udvart vesznek közre: világos és áttekinthető alaprajzi elrendezésük kitűnő. Az átépítés kétségtelenül jelentős mester alkotása. A külső felépítés kissé súlyos arányai és szárazabb formakezelése nem idegenek Hild más műveitől, az ismételt átalakítás azonban meggátolja, hogy behatőbb elemzéssel alátámaszthassuk e szerzőséget. (188. kép).

Egyes stílusbeli megegyezések lehetővé teszik, hogy a *csákvári gróf Esterházy-kastélynal* kapcsolatban is felvessük Hild közreműködésének kérdését. A kastély a XVIII. század második felében épült, a leírások szívesen hangsúlyozzák, hogy Schönbrunn szolgált mintaképül.⁹¹ A kerti homlokzat az 1781-es évszámot nevezi meg, s alig néhány évvel korábban, 1776-77-ben Fellner épít itt gazdasági épületeket. Így a kastély klasszicizáló jellegét szívesen hoznók Fellnerrel kapcsolatba, ha erre több támpontunk lenne.⁹² A kastélyt ma is birtokló grófi családban régi hagyomány viszont Moreau-t nevezi meg építőként: ⁹³ a nagyszabású elrendezés és a felépítés kissé franciás jellege ezt látszólag megerősíti. Sajnos, az épület az idők folyamán többször helyreállításra szorult, a természetes leromlást ismételt földrendések fokozták.⁹⁴ A csákvári kastély minket érdeklő klasszicista átépítése a húszas évek elejére esik, amint ezt a kertbejárat fölött elhelyezett évszám (1823, talán az építés befejezésének időpontja) jelzi. Az igen jelentős kiterjedésű kastély kertre néző főépületéhez csatlakozó merőleges szárnyak hatalmas udvart zárnak körül. E nagyméretű tömbhöz délről kisebb kápolnaszárny, északról pedig a színház épülete csatlakozik. (110. kép). E kiterjedés ellenére az épületben sehol sem találunk nagyobb téregységeket, miáltal a kastély belseje nem nyújthatja azt a lenyűgöző és büszke hatást, amely külsejét oly megkapóvá teszi. Az átépítő küszködése a régebbi épületmaggal főleg a fölépcső elhelyezésében nyilvánvaló, amelynek oválisa kényszeredetten illeszkedik a bejárat csarnokhoz és nem talál kapcsolatot a szomszédos díszteremmel sem. E hiányokért bőven kárpótol a kastély külső felépítése, amely erőteljesebb felülettagolásával, valamint az emelet nyomott, szinte quadratikus ablakaival még sejteti a benne rejlő barokk épületmagot. A kerti homlokzat négyoszlopos, lépcsős tornáca, erőteljes balusztorsorával és címeres koronázásával, előkelőségével már messziről megkapja a szemlélőt. Ugyanezt a szigorú előkelőséget hangsúlyozza a tiszta dór fogalmazású udvari homlokzat. Ebből a már-már szertartásos feszességből csak a két szárnyépület: a kápolna és a színház épületének nemes nyugalma nyújt jóleső feloldást.

Hiteles adatok hiányában, sajnos, aligha lehet tisztázni, ki építette át a kastélyt. Amennyire Moreau egyéniségét ismerjük, azt kell mondanunk, hogy tehetsége különösen hajlamos volt nagyszabású és többféle épülettypust egyesítő tervek megalkotására. Hildnek viszont máshol nem is nyílt alkalma rátermettségét ilyen

jelentékeny világi építkezés kapcsán bemutatni. Nehéz tehát az ő munkásságából megfelelő összehasonlító anyagot találnunk. A részletelemek jórésze: a kerti homlokzat oszlop- és pillérfői, az ablakok egyenes szemöldökpárkánya, a dór metópés fríz, erősen mutatják Hild stílusjegyeit is. Másrészt az épület egészének megkapó hatása, arányainak fölényesen nyugodt összhangja, a csatlakozó szárnyaknak — kápolna és színház — rendeltetésük szerint való egyéni képzése a nélkül, hogy a különféle hangulat zavaróan hatna — annyira nagyvonalú, hogy rendkívüli művészt sejtet. Valószínűnek látszik az a feltevés, hogy az átépítés terve, valamint a kápolna és a színházépület Moreautól ered, akinek munkáját talán Hild vette át és folytatta befejezésig.⁹⁵ (189—190. kép)

Hagyományosan Hild József és Pollack Mihály művének tekintik a *nagycenki Széchenyi-kastély* 1834-8 között történt átépítését. Hiteles adatok vagy eredeti tervek nem maradtak fenn. A többször átépített kastély tervezőjét stíluskritikai úton meghatározni nem lehet. Lehet, hogy a két pesti nagy mester foglalkozott a kastéllyal, aligha hihető azonban, hogy az építést személyesen irányították volna. Sokkal valószínűbb, hogy a klasszicizáló átépítést a soproni Hild-család egyik tagja végezte. Így került Hild József neve — tévesen — a kastéllyal kapcsolatba. E kérdést bővebben a dunántúli építészettel együtt tárgyaljuk majd. A dunántúli kastélyok közül a *dénesfai Cziráky-kastéllyal* kapcsolatban merült fel neve. A toszkán pillértagolású, egyszerűségében is előkelő kastély 1820 után nyerte el mai alakját, amely stíluskritikai alapon nem mond ellen Hild szerzőségének.⁹⁶

Fejezetünk bevezető soraiban már rámutattunk arra, hogy a gazdag munkásságú Hild József magánélete mennyire ismeretlen előttünk. Sokoldalú tevékenysége, nagyszámú és jelentős megbízatása kétségtelenül sok emberrel hozta érintkezésbe, de sohasem értesülünk arról, hogy minő kapcsolata volt megbízóival, mennyire irányították munkáját, vagy mennyire tudta saját elgondolását keresztülvinni. Mai nyelven szólva: kiemelkedő szerepet töltött be, a város díszpolgára lett, valószínűleg gazdag ember volt — de mégsem tudjuk, hogy az őt érintő művészi és emberi kérdésekben milyen állást foglalt. Voltak-e határozott elvei, véleményei? Miért harcolt, mit pártolt és mit vetett el? Egyénisége valami sajátos, de művészeknél egyáltalán nem ritka kettősséget mutathatott.⁹⁷ Egyfelől ott találjuk rendkívüli munkabírást, vállalkozó kedvét, ambícióval teli előretörését, különféle feladatok megoldására hajlamos tehetségét — a másik oldalon az agilitás és serény ténykedések mögött zárkózott, magábavonult egyéniséget érzünk, aki nehezen mutatja meg saját énjét. Mintha a gyakran kérlelhetetlen törtetőnek látszó vállalkozó ezt a magatartását csak arra használná, hogy belső kiegyensúlyozatlanságát, az önmagával elégedetlen művész küszködését leplezze vele. Tehetsége erőteljes volt, iskolázottsága a kor legmagasabb színvonalán mozgott, de egyénisége nem volt elég erős ahhoz, hogy új utakat nyisson, hogy a megadott feladat fölé emelkedjék. Mindent jól megoldott, amit vállalt, gyakran jobban, mint korának bármely más építész, de művei sohasem éreztetik velünk azt a szárnyaló alkotó tehetséget, amelynek a kitűzött feladat nem bilincs, hanem ösztökélő, továbbfejlesztő erő.

A KLASSZICIZMUS PESTI NÉPSZERŰSÍTŐI

Pollack Mihály és Hild József a magyarországi klasszicizmus kimagasló vezető egyéniségei, akiknek művei nemcsak művészi szempontból értékesek, hanem példaadó erejük miatt is. Pollack, illetőleg Hild köré csoportosult művészeink alkotásai az egész országban, de elsősorban Pesten, nagy számban fellelhetők. A magyarországi klasszicizmus építészetre gyakorolt döntő hatásuk mellett nem feledkezhetünk meg azonban a kisebb mesterekről sem, akik mellettük vagy utánuk működtek. Összességükben a kisebb mesterek működése épp olyan fontos, mint a vezető egyéniségeké, hiszen a magyarországi építészet történetében, a nagy művészek egyéni stílusának továbbadásában és népszerűsítésében döntő szerepük van. E kisebb mesterek jórésze Pesten dolgozik és elsősorban hivatott arra, hogy a közvetítő és a terjesztő szerepét betöltse. Szerencsére a pesti mesterek műveiről a Szépitési Bizottság tervanyaga sok fontos adatot tartalmaz, és így a Pesten kivirágzott klasszicizmus elterjedését és további változatait elsősorban a kisebb pesti mesterek műveiből ismerhetjük meg.

HOFRICHTER JÓZSEF.

A Pesten működő kisebb építészek közül messze kimagaslík Hofrichter alakja. Életéről alig tudunk. Nem szerepel sokat, soha nem kerül az első sorba, műveinek száma is messze elmarad legtöbb kortársának szapora teljesítménye mögött. Néhány szép bérház, a vármegyeház keleti tömbje, a Kálvin-téri református templom: ezzel tulajdonképpen már ki is merítettük munkásságát.

Tevékenységének egyik részét a csupán kivitelezésre vállalt művek alkotják. E másodrendű szerepéből nehezen emelkedik ki és ezért az irodalmi köztudat mint kisebb jelentőségű mestert említi, bizonyos tekintetben igazságtalanul. Noha nem tartozott a legnagyobbak közé, alkotásvágy és invenció nem sarkallták újabb és újabb művekre, tervei művészi szempontból kortársai legtöbb művét túlhaladják és feltétlenül ő az első, aki a Pollack—Hilddel induló sort folytathatja. Művészetének jellege csöndesebb, halkabb. Nemcsak a művész, hanem az ember is ilyen lehetett. Az a néhány munka, amelyet ismerünk tőle, bizonyítja, hogy sokkal több volt másodrendű kivitelezőnél. Fejlett és érzékeny művészi tehetség, a feladatba való teljes beleélés és elmerülés, a formaadás finomsága iránti érzék jellemzik. Úgy látszik, egész életében nem érkezett el ahhoz a nagy feladathoz, amelyre várt és felkészült, művészete mintegy elhervadt, mielőtt teljesen kivirágozhatott

volna. Valószínűleg gyenge egészségű, küzdelemre nem termett egvénség volt és alulmaradt abban a harcban, amelyben az élelmesebbek, az erősebbek győznek.

HOFRICHTER JÓZSEF 1779-ben Pesten született, keresztatyja Jung József építész volt,¹ atyja talán az a Hofrichter Ferenc ácsmester, aki már 1777-ben Pest városának választott polgára és 1790-ben a pesti egyetem épületén az ácsmunkásokat vezeti.² Hofrichter József ifjúságát a klasszicizáló későbarokk szelleme iránította; ezzel a szellemmel találkozik bécsi tanulóévei alatt is. Adataink szerint 1799-ben szabadul fel³ és gyakorló éveit is Bécsben tölti; résztvesz a bécsi csatorna építésében és minden bizonnyal a klasszicizáló bécsi későbarokk művészete formálta alkotóképességét. 1801-ben jön Pestre, s először a terézvárosi templom építésénél dolgozik, majd 1804-ben Thalherrnek segédkezik a győri püspöki palota felmérésében.⁴ E munkáira hivatkozva kéri Pest város tanácsát, hogy a céhbe való felvételét pártolja és a mestermunka kiadását sűrítse. Hosszú huzavona után teljesítik is kérését. 1807-ben a céh nevében Pollack Mihály és Hild János bírálják meg Hofrichter mestermunkáját: egy hercegi palota eszmei tervét.⁵ A mestermunka tárgyválasztása világosan jelzi, hogy alig hagytuk még el a századfordulót, a feladat nagyszabású volta pedig sejteti, hogy kiváló műveltségű, magasabb célt kitűző mesterrel állunk szemben. A céhfelvétel után megindul pesti működése, amely alatt állandóan szerepel a Szépítési Bizottság ülésein. 1831-ben Pest városának választott polgára, a Szépítési Bizottságban pedig ismételten helyettesíti Pollack Mihályt, a bizottság legnagyobb tekintélyét.⁶ Pollack különben is mintaképe és mentora lehetett. Az ő hatása alatt alakul át Hofrichternek a klasszicizáló későbarokk építészetén nevelkedett stílusa tiszta klasszicizmussá.

Úgy látszik, élete végén hosszabb ideig betegeskedett. 1834-ben már teljesen visszavonult; halála 1835. február 26-án következett be.⁷

Hofrichter működésére vonatkozó adataink igen szűkszavúak, de teljesen elapadnak akkor — mint már említettük — ha a művészről, az emberről akarunk fogalmat alkotni. Alig néhány adat áll rendelkezésünkre, hogy pályája kialakulását felidézhesük. Már elindulásakor is nehézségekkel kell megküzdenie. Pollack Mihály például jóval gyorsabban beérkezett, mint Hofrichter, aki Zitterbarth Mátyással egyidőben folyamodik a céhfelvételért, de az élelmesebb társ mögött mindig elmarad. Mivel a céhfelvétel nehezen ment, eleinte Jung József és Kassalik Fidélmesterek nevében vállalt munkát. Ez lehet az oka annak is, hogy a Kassalik tervei szerint épült terézvárosi plébániatemplom munkálataiban viselt szerepe nem domborodik ki. Nagyobb pártfogóiról nem tudunk. Az egyetlen főúri család, amely ismételten foglalkoztatta, a gróf Károlyi-család volt; palotájuk kivitelezése közben érte utól a halál.

Hofrichter életének fő műve a *Kálvin-téri református templom* építése.⁸ Szerencsétlen véletlen, hogy neve e valóban fontos emlékekkel kapcsolatban sem ment át a köztudatba. A templom tervezőjeként az irodalomban helytelenül hol Balla Antal — az egyházközség kurátora és az első, kivételre nem került terv szerzője — hol Hild Vince, az elszámolások ellenőrzője, hol pedig Hild József, a későn elkészült portikusz mestere szerepel.

Hofrichter terve 1816-ban készült, az alapkövetétel ez év júliusában megtörtént, de a munka igen lassan haladt és még a mester halálakor sem érte el befejezését. 1824-ben a templom már tető alatt áll ugyan, de a boltozás kérdésében keletkezett zavarok miatt bizottságot kell kiküldeni. A nádor megbízásából Svoboda János, az Országos Építészeti Hivatal igazgatója száll ki, aki jelentésében a boltozat súlya okozta falrepedéseket az «ursprünglich Hildischer Entwurfs-Plan» hibáira vezeti vissza és jelenti, hogy Hofrichter («werkführender Baumeister») a kapott utasítások szerint fogja a hibákat kijavítani.⁹ Az a körülmény, hogy Hofrichter nem hivatkozik már előzőleg a Hild János-féle tervre, e korábbi terv jelentőségét csökkentti. 1830 óta már rendszeresen tartanak istentiszteletet a templomban, amelynek belső stuccodíszítését 1823 óta Maurer János végzi. Hofrichter halálakor sem a templom tornya, sem a bejáratot díszítő oszlopcsarnok nem készült még el. A térszabályozás eldöntetlen kérdései miatt e portikuszon nem is dolgozhattak és a feltöltetlen téren az 1838-i árvíz szabadon pusztíthatott. A befejezetlen templom ekkor nagyon megszenvedte a csapást és a helyreállítás az állandó anyagi nehézségekkel küzdő egyházközséget nehéz feladat elé állította. A reformátusok elsősorban a tér feltöltését és szabályozását sürgetik, ezt a Szépítési Bizottság is csakhamar magáévá teszi, mert e nélkül a homlokzat kiképzését megkezdeni nem lehetett.¹⁰ Diescher József építőmestert megbízzák ugyan az árvíz okozta károk kijavításával, de az egyházközségnek a térfelszín meghatározására vonatkozó kérését késedelmesen teljesítik és még 1846-ban is sürgetni kell a munkát. Hiába hivatkozik a headvány arra, hogy «egyházunk tornácának felállításához a szükséges anyagok évek óta faragottan készen állanak és mi fel nem állíthatjuk, mert annak magassága és alakja a térnek miképi rendeztetésétől feltételeztetik».¹¹ Hild József, aki már régebben foglalkozott a templommal, tervet készít a homlokzati oszlopcsarnokra és a kivitelezést 1848-ban kezdi meg. Végre a torony is felépült és 1851-ben a templom teljesen elkészült.

Hofrichter 1816-ban készített templomtervének alaprajza három szakaszból álló, boltozott csarnokot mutat, de az egyes részeket elválasztó pillérek nem homályosítják el a terem téglány alakjának egységes térhatását. Az oldalfalakat korintuszi fejezetű pillérek tagolják, s ezeken nyugszik a finoman képzett körülfutó párkány. A stuccodísz finom részletei, valamint a gondos aranyozás megfelelő világítást kívánnak. Ezért fontos szerephez jutnak a minden oldalon ügyesen elhelyezett felső ablakok, amelyek egyenletes fénybeáramlást biztosítanak. A díszesen épített orgonakarzat még Hofrichter műve, míg az oldal-karzatok sokkal későbbi, zavaró, bár szükséges toldalékok. Lényeges változáson esett át a templom Hofrichter tervezte homlokzata. (49. kép.) Két tervváltozata közül az elsőn szabadon kibontakozó levegős oszlopcsarnokot látunk, amelyet a bizottság kívánságára a második terven közelebb hozott a homlokzat falához. A rusztikaszerű sávozású egyszerű homlokzat legfőbb dísze e gazdag kivitelű, hatoszlopos előcsarnok, amelynek középső, szélesebb oszlopközebe esik a főbejárat. Az oszlopok felett ornamentális díszítésű fríz vonul végig, amelyen a meredek, háromszögű oromzat nyugszik. A homlokzat falán, a bejárat csarnok oromzata fölött, félkörívű, nagy ablak lát-

ható, felette, mint az egész homlokzat lezárása, konzolos frízen nyugvó baluszteres párkány vonul. Alacsony, háromemeletes tagolású középső torony koronázza a homlokzatot, s még nem sikerült kapcsolatba hozni a díszes középcsarnokot a sokkal komolyabb és dísztelenebb épülettel. Az építészeti elemek bizonyos játékos, atektonikus használata — ami Hofrichterre általában jellemző — itt is észrevehető. Példaként említjük a középén fríztelen párkányt, vagy a félkörű ablak párkányának a középső pillértávval nem egyező képzését. Eszempontból Hild későbbi megoldása kedvezőbb: egyenletes távolságban helyezi el az előcsarnok négy oszlopát s ezeket nyugodt, dísztelen párkány és enyhe lejtésű oromzat koronázza. Viszont ez a nagyoobbszerű formákban elgondolt előcsarnok arányainak komoly hangulatával és súlyos tömegével elűt a homlokzat eredetileg könnyebb felépítésétől. Ezért a szemlélőnek az az érzése, hogy az oszlopcsarnok önálló test, amely szinte el akar szakadni az épülettől. Ezt Hild is érezhette, mert az átépítésszámaára készített terve a homlokzat sarkaira egy-egy óriáspillért szánt, amelyek a rusztika-tagolást lezárták és a bejárat csarnok oszlopainak megfelelő visszhangot biztosítottak volna. A torony mai, kissé nyugtalan tagolása és arányai mögött alig érezhető ki az eredeti terv kedvezőbb, könnyedebb szerkezete.

Hofrichter temploma egyszerű, szerény igényű alkotás, amely megfelelt az egyházközség akkori helyzetének. Nem monumentális, nem hivalkodó, de nem is jelentéktelen. Ereje és értéke a részletek szépségében és a belső megkapó térhatásában rejlik. Ha homlokzata az eredeti terv szerint épült volna fel, úgy a klasszicizmus egyik legszebb alkotását üdvözölhetnők benne. Ezzel azt is éreztetni óhajtottuk, hogy Hofrichter e terve nem a stílusfejlődés élén halad — mint Pollack Mihály ez időben keletkezett alkotásai — hanem inkább egy régebbi kor emlékét hordozza. Mintaképe mégis Pollack lehetett, akinek Deák-téri egységes csarnoktere a református templom alaprajzát befolyásolta.

Hofrichternek még egy pesti templom építésénél volt szerepe: ez a *lipótvárosi plébániatemplom*, amelyhez 1831-ben ő is készített tervet.¹² A nádor tetszését azonban ez nem nyerte el — «wegen Verstösse gegen die architektonischen Regeln» — amint hogy egyik beérkezett tervet sem fogadta el.

Hofrichter minden más műve a polgári építkezés körébe esik. Munkáinak sora nem túlságos hosszú és nem nyújt sem meglepetést, sem nagyoobbszerű élményt. Kevés és nyugodt tagolás, finom ritmus, a faltömegnek valami sajátos könnyed kezelése jellemzik munkáit. Szívesen alkalmaz szobrászi díszet, akár frízek, akár reliefek alakjában. Nem nagyszabású és megállásra kényszerítő, mint Pollack, nem meglepően ügyes és életrevaló, mint Hild. Nála sokkal inkább érezzük a klasszicizáló későbarokk hatását, mint az előbb említetteknél, és ha jogosult a «copf-stílus» elnevezés Pesten, akkor ennek legfőbb képviselője Hofrichter. Épp ezért művészetében a klasszicizmus a fejlett, érett fokot jelenti. S ezért a romantikus építészet teljesen távol áll tőle.

A Szépítési Bizottság anyagában Hofrichternek mindössze 77 építési engedély iránti kérvényeszerpel, s még ezek közül is több csak jelentéktelen, kis épülethez készült. A jelesebb pesti építészek között egy sincs, aki ilyen kis számmal szere-

pelne. Hofrichter terveinek már külalakja is figyelmet kelt: a gondosan rajzolt, finoman kivitelezett és színezett lapok sokkal különbek a többi építész munkáinál. Szívesen foglalkozik a díszítő részletekkel is, egy-egy rács, mellvéd, oromzatrelief aprólékos kirajzolása arra vall, hogy kedvelte ezt az iparművészhez illő munkát. Érdeklődésének homlokterében nem a nagy formák összhangja, vagy a téralakítás, számtalan lehetősége állt, hanem a részletek szépségéből és finom együtteséből hozza létre az egész alkotást. Éppen ezért nem él benne olyan erősen az építészet törvényeinek tisztelete, mint mintaképében: Pollack Mihályban. Párkányok, ablak-képzések nála könnyen válnak pusztán csak díszítő elemekké, amelyeket szabadabban kezelhet. Homlokzatai mindig síkban tartottak, tagolásai vonalasak és nem tömegszerűek, nyugodt, békés lélek szól belőlük, akit nagyütemű vállalkozói irodában el sem tudunk képzelni. Miként mintaképe, Pollack Mihály, ő is az olasz klasszicizmus felé vonzódik. Művészetének derűs jellege, játékos díszítései és e mellett a mindig kiérezhető gondos arányérzék a lombardiai klasszicizmussal közös vonások. Néhány idetartozó művének ismertetése alátámaszthatja a mondottakat.

Korai művei közül *Urbán József* háromemeletes szervitateri házát említjük, amelynek kevésbé kiemelt középrizalitja, finoman keretezett ablakai és a homlokzat ütemét élénkítő relieftáblái már Hofrichter jellegzetes vonásait mutatják.¹³ Alaprajzi megoldás szempontjából kimagasló hely illeti a háromemeletes *Szemerédy-házat*.¹⁴ A kilentengelyes főhomlokzat három tengelye enyhe középrizalított alkot, amelynek hangsúlyát a földszinten széles kapubejárat, az első és második emeleten erkély is biztosítja. A háromszakaszos, tágas és boltozott bejárat csarnok utolsó szakaszához keresztszárnyak csatlakoznak, amelyek szabadon álló oszlopokkal tartják a boltozás súlyát. E tágas és gazdag keresztszárny jobboldalán nyílik a félkörívvű lépcsőház, amely szerencsés elhelyezésével szervesen kapcsolódik a bejárat csarnokhoz. A lépcsőház emeleti szakaszát oszloptagolás díszíti. A bejárat csarnok tengelyébe esik és mintegy folytatását alkotja a tompított sarkú udvar, amely többszakaszos boltozott áthajtóval vezet a lekerekített sarkú második udvarba. A tereknek azt az éles, szinte mértani, de annál érdekesebb kapcsolatát, amelynek példaként Pollack Almásy-palotájára utalhatunk, itt hiába keressük. Letompított, lehalkított az egész alkotás, bár itt páratlanul szép megoldást hozott létre a mester. A Szemerédy-ház homlokzatterve sajnos hiányzik, és így nem ítéltjük meg, hogy a különleges alaprajzhoz tartozott-e éppoly kiváló felépítés.

Kevésbé jelentős a *Leisser Mátyás* számára tervezett házcsoporthoz,¹⁵ amely azonban a telektömbön átvezetendő magán utca nyitásával, a két oldalon elhelyezett azonos felépítésű négy házsal az egységes telekbeépítés egyik első példája. A házcsoporthoz tagjai kétemeletes sarokházak, egyszerű felépítésűek és alaprajzuk kevésbé érdekes megoldás.

Az egyenletes ritmusú homlokzattervek egyik leghíresebb példája volt a nemrég lebontott egykori *Magyar Király-szálló*.¹⁶ A háromemeletes hatalmas sarokház tizenhárom tengelyét mindegyik oldalon csak az ablakok egyenletes sora díszíti, változatosságot az emeletenként egyszerűsödő kivitel nyújt. A széles övpárkány révén a harmadik emelet toldaléknak hat, ami Hofrichternél gyakran előfordul.

A Szemerédy-házban megalkotott bérház-típus ismétlődik a szomszédos, háromemeletes *Gyürki-házon*.¹⁷ Itt a kétszakaszos bejárati csarnok második, pillértagolású részéből nyílik a félkörívű lépcső. A kilenc tengelyes főhomlokzat három-három szélső tengelye enyhe rizalitot alkot, az ablakok mindenütt egyenlően képzettek és emeletenkint egyszerűsödnek. Az első és második emelet közt nincs övpárkány, míg a második emeletet lezáró szélesített övpárkány a harmadik emeletet a homlokzat egészétől kissé elszigeteli, és ezt a kevésbé súlyos koszorúpárkány sem tudja eléggé ellensúlyozni. Hasznossági szempontok kizárólagos uralma jellemzi az egykor a Dessewffy-utca sarkán álló kétemeletes sarokházat, amelynél szembetűnő az ötszögű telek ügyes kihasználása.¹⁸

Ilyen, művészileg kevésbé jelentős bérházak alkotják Hofrichter műveinek zömét. Az alaprajzok többnyire teljesen egyszerűek, de a finoman képzett, néha gazdagon tagolt kapualjak és a változatos alaprajzú lépcsőházak azt bizonyítják, hogy a mester — ahol lehetett — foglalkozott a téralakítás kérdésével. Ez is olyan mozzanat, amely őt Pollack szellemi hívévé avatja. Homlokzatai hasonlóan egyszerűek, szereti az egyenletes ritmust, a kevésbé hangsúlyozott tagoló elemeket, a reliefes faltáblák alkalmazását. Későbbi tervei mindjobban egyszerűsödnek és kész formulává merevednek. Gazdagabb megoldásainak egyike a *Scutary Atanáz* számára épített kétemeletes ház a Gróf Teleki Pál-utcában.¹⁹ A kilenc tengelyes homlokzat középhangsúlyát a szélesebb, sajátosan tagolt öt tengely biztosítja. A kapu feletti középrészt a főemeleten a hármas tagolásnak különös változata díszíti. Ez a nyilván Pollack művészetéből kölcsönzött hármasmotívum Hofrichternél lényegesen átalakult. A szemlélődő szinte úgy érzi, nem is a fal, csupán annak legfelső rétege kapott itt szerepet, oly kecses nemtörődomséggel díszítette a művész. Mint a XIX. század első felében olyan gyakran, itt is egy-egy igen jól ható dekoratív részlet túlságos felnagyítása okozza e nem kívánt hatást. A középső hármasmotívumtól eltekintve, majdnem azonos tagolású a szomszédos *Zels-ház*,²⁰ melyen az egyenletes ablakritmus és a főemelet falába illesztett medaillonsor újra megtalálható.

Nagyobb méretű bérház volt alkotásai között a *Horváth-ház*.²¹ A négy emelet magasságú homlokzat tagolása nem nagyon sikerült: az utolsó emelet most is toldalékként hat, viszont itt e hatást szándékoltnak érezzük, mert különben a tervező nem hangsúlyozta volna a harmadik emeletet lezáró széles párkányt a rajta álló ablakok súlyos formájú mellvédjével. Itt is, mint Hofrichter legtöbb homlokzatán, az ablakok mindvégig egyszerűek és kevés változatossággal vonulnak végig az egész épületen. Méreteinek jelentős volta mellett a homlokzat aprólékos, sőt kicsinyes jellegű. Az alaprajzon a Szemerédy-ház szép bejárati csarnok-lépcsőház együttese egyszerűsített formában tér vissza. Nem jelentősebb az a kétemeletes bérház sem, amelyet saját magának építtet 1820-ban.²² Itt is a kedvelt kilenc tengelyes homlokzatot, a háromtengelyes, igen enyhe középrizalittal, magasított szemöldök-párkányokkal megnyújtott ablakokat, az egyszerű koszorúpárkányt látjuk. Ugyanezeket a törekvéseket mutatja a kétemeletes *Marchich-ház* egyszerű homlokzata,²³ amelynek alaprajza gazdagabb és a bejárati csarnok kialakítása is változatosabb.

A húszas évekre esik Hofrichter működésének fénykora. Néhány nagyobb bérház sikeres kivitele, a Kálvin-téri templom építésének előrehaladása a mesterre irányítják a figyelmet. Ekkor kerül sor a megyeháza keleti tömbjének kiépítésére. Világi épületei között kétségkívül a *megyeház lakóépülete* a legkimagaslóbb alkotás. Megőrzi a középület palota-jellegét és mégis annyira letompított és tartózkodó, hogy a később felépített díszes főépülettel szemben eleve a háttérbe helyezkedik. Ez az egyetlen eset, amikor Hofrichter győz Pollack Mihály — egyébként ismeretlen — terve felett.²⁴ A nagyméretű kétemeletes sarokház óriáspillér-tagolása, érezhető vertikalizmusa építési idejét tekintve, (1829.) meglepő jelenség.²⁵ Azonban a régi paloták e szellemi örökségét biztos kézzel ellensúlyozza az építész: a középső enyhe rizalit síkban tartja a homlokzatot, amelyet az ablakok egyenletes ritmusa, erőteljes könyöklői és a szemöldökpárkányok vízszintesei a klasszicizmus felfogásához kapcsolnak. Ezt a vízszintes irányt erősíti a széles koszorúpárkány, valamint a középső három tengelyt lezáró enyhe lejtésű oromzat is. Figyelemreméltó az alaprajzi megoldás; azon kevesek egyike, amelyek vetekednek Pollack alaprajzainak térbeli szépségével. A bejárati csarnok két egyforma téglányalakú boltozott szakaszra oszlik, melyeknek sarkaiban egy-egy oszlop tartja a boltozást. A második szakaszból nyílik a tágas lépcsőház, amely jól elhelyezett pihenőkkel vezet az emeletre. A klasszicizmusra jellemző módon a homlokzati rizalitnak a belső kiképzésre nincsen hatása, még a főemeleten is válaszfal esik a rizalit középső tengelyébe.

A Hofrichter műveinél megfigyelhető finom arányérzék és gondos kiképzés igen alkalmas lett volna arra, hogy kisebb házakat és kerti lakokat tervezzen. Sajnos, a meglévő tervanyag nem nyújt erre bizonyítékot, sőt a köztük talált néhány példa azt mutatja, hogy ha kisebb és aprólékosan díszíthető épületre kerül sor, a mértéktartás biztos ösztöne elhagyja Hofrichtert. Példaként említjük a józsefvárosi *Tajnay-házat*.²⁶ A villaszerű magasföldszintes sarokház egyenletes kilenc tengelye közül a középső három enyhe rizalitban emelkedik ki, és négyoszlopos, párkánnyal összefűzött tagolásával nagyobbbszabású megoldást igyekszik nyújtani. Kedvezőtlen benyomást kelt azonban a párkány fölötti falmező túlságosan gazdag díszítése, amelynek nyugtalanságát az egész rizalitot lezáró háromszögű oromzat megszakadt alsópárkánya is fokozza. A különös kis ház alaprajza nem érdekes, nagyon szép azonban az udvar felé nyíló négyoszlopos tornác.

Hofrichter utolsó tevékenysége az egyetemutcai *Károlyi-palota* építéséhez fűződik.²⁷ A Rigl Anton Pius bécsi építész tervei szerint 1832-ben meginduló munkálatokat Hofrichter vezeti, ő felelős a Szépítési Bizottság előtt a kivitelért. Nagyon valószínű, hogy a távollévő Rigl tervén néhány változtatást tett. Így például az ablakokat keretező és a homlokzat középső részének párkányát hordozó, zsúfoltságot keltő pillérsort mellőzte. Hasonló megfontolás vezette, amikor a rizalitok emeleti ablakait koronázó oromzatokat egyszerű szemöldökpárkánnyal cserélte fel. Az ő műve lehet a Szemerédy-házra emlékeztető oszlopos emeleti lépcsőház is; de mégsem tarthatjuk a barokkból alakított palota szerzőjének, mert az építkezés alapjául szolgáló Rigl-tervek kétségtelenül meggátolták erősebb érvényesülését, a palota befejezését pedig ismét más, idegen mester, Koch Henrik

végezte (149. kép). A kivitelre nem került egyszerű és finom üvegház terve Hofrichter művészetének legértékesebb jellemvonásait mutatja.

Hofrichter József a korai klasszicizmus egyik legvonzóbb művésze. A késő-barokk klasszicizáló szellemében nevelkedett, innen merítette a finom részleteket, a gazdag díszítés kedvelését, ebből a szellemből táplálkozik kompozícióinak gyakran derűs, sőt kissé játékos és atektonikus jellege. Klasszicizmusa — híven a korai klasszicizmus álláspontjához — síkban tartott homlokzatokat kíván, melyen az arányok összhangja, a gondosan mérlegelt díszítés és a nyugodt ablakritmus ural-
kodik. Műveiben kerüli az erőteljes és tömörszerűen érvényesülő kiemelést, a nagy-
szabású tagolást. Mintaképe kétségtelenül Pollack, akinek közvetítésével úgy lát-
szik az olasz klasszicizmus szellemét szívja magába. Ha nem is olyan erőteljes
egyéniség mint mintaképe, alapos tudásával, finom művészi érzékével és térala-
kító képességével az egyetlen pesti építész, aki követni tudta volna a magyarországi
klasszicizmus legnagyobb mesterét.

A ZITTERBARTH-CSALÁD.

A legjelentősebb építőmester-családok közt említendő a Zitterbarth-család, amely hazánkban több nemzedéken át szerepelt. A valószínűleg ausztriai származású család első ismert tagja ZITTERBARTH MÁTYÁS, (I.) aki a XVIII. század végén mint kisebb jelentőségű építőmester működött Pesten. 1789-ben a Külső Váci-út egyik vendégfogadójában végez javító munkálatokat,¹⁸ majd 1790-ben Thalherrel együtt felbecsüli az egyetemi fűvészkert kertilakában végzendő munkát²⁹ és még ugyan-
ebben az évben téглаégetési engedélyt kér a helytartótanáctól, hogy megkezdhesse
Jänisch tanácsos lipótvárosi házának építését.³⁰ Később elnyeri a városi építész
címet: 1799. december 9-én és 1803. február 8-án már mint «Stadtbaumeister»
Hild Jánossal egyetemben vizsgálja a józsefvárosi plébániatemplom építésének
vítás kérdéseit.³¹ E legidősebb Zitterbarthról a fentemlítettekén kívül semmit sem
tudunk; adataink csak annyit árulnak el, hogy olyan jobb helyzetű pesti mester
lehetett, aki értett a szükséges hivatalos kapcsolatok kiépítéséhez és ennek meg-
felelő megbízásokban részesült.

A család második, előttünk ismert tagja ZITTERBARTH JÁNOS, akiről nem tud-
tuk megállapítani, hogy mily rokonságban volt az említett Zitterbarth Mátyással.
Ez a Zitterbarth János Bécsben tanulja mesterségét és 1794-ben nyeri el mesteri
oklevelét.³² Még 1797-ben is Bécsben tartózkodik: rövid ideig a bécsi akadémiát
is látogatja, ami a magasabb műveltségre való törekvés kétségtelen jele.³³ Nem
tudjuk, kinél vagy kinek dolgozott Bécsben, mint ahogyan azt sem tudjuk, hogy
mikor érkezett Pestre. Lehet, hogy a századforduló körül beálló kedvező pesti
építési viszonyok vonzzák, lehet, hogy a magyarországi rokoni kapcsolatok folytán
került a fővárosba. 1808—23 közt a Szépitési Bizottság tervanyagában ismételt
találkozunk kisebb jelentőségű terveivel. Adataink inkább kisigényű mesterember-
nek mutatják.³⁴ Polgári építkezések mellett az egyházi építészet terén is dolgozik.
1817-ben hosszas tanácskozások után az ő tervei szerint épül az *ideiglenes lipót-*

városi templom, az úgynevezett Lipót-kápolna, amelyhez 1823-ban plébániahivatalt is szeretett volna építeni.³⁵ A kivitelben halála akadályozta meg. A rendkívül egyszerű Lipót-kápolna építészetiileg csak azért érdekes, mert súlyos arányaiban, barokkos tetőzetében még a letűnt kor szelleme szólal meg. A kápolna tehát sem formaadásában, sem művészi szellemében nem illett ahhoz a felfogáshoz, amelyet az új városrész díszesebb klasszicista építészete jelentett: ezért az újjáépítés kérdése jóformán már befejezésekor felmerült. 1822-ben is egyházi munkával kapcsolatban szerepel Zitterbarth János: résztvesz a régi józsefvárosi templom és iskola javítási munkálataiban.³⁶ Ugyancsak az ő nevével találkozunk a régi ferencvárosi templom, valamint a belvárosi plébánia átalakító és javító munkálatainál, ami mindenesetre azt bizonyítja, hogy sokat dolgozó, sokfelé foglalkoztatott mester volt. Halálának pontos ideje ismeretlen.³⁷

Ha végigtekintünk Zitterbarth János legfontosabb munkáin, a polgári házépítés körébe tartozó tervein, akkor alig találunk köztük művészeti szempontból jelentőset. Többnyire kisebb, földszintes vagy emeletes házak, dísztelen, csupán célszerűségi szempontokat követő épületek. Az alaprajzok megalkotásában semmi magasabb cél nem vezeti, világos, áttekinthető terelosztást ad a nélkül, hogy a művészi téralkotás lehetőségének gondolata felmerülne benne. Néhány példa elegendő ahhoz, hogy homlokzatainak általánosan használt alakját megismerjük. Vegyük szemügyre például *Storvauer János* részére 1810-ben³⁸ vagy *Girgl Frigyes* részére 1814-ben tervezett házát.³⁹ Mindkét emeletes ház földszintjét a mester talpazatként kezeli és előszeretettel sávozza. Az ablakokat erősen kiemelt szemöldökpárkány koronázza, amely alatt gyakran találunk figurális díszet. Általában tervei azt mutatják, hogy szívesen foglalkozott az aprólékos díszítés minden fajával és nemcsak a szobrászi munka részletes rajzait készíti el, hanem az épületein szereplő vasmunkák kivitelét is gondosan előrajzolja. E terveken sem nagyobb alkotó erő, sem jelentősebb változatosság nem mutatkozik, de kedvesen egyszerűek és sohasem válnak ízléstelenné. Ugyanezen a színvonalon marad akkor is, ha jelentősebb feladat előtt áll. Művészete tehát nagyobb feladatok megoldására nem alkalmas. A belvárosi plébánia és iskolaépület⁴⁰ rendkívül egyszerű terve teljesen megfelelt rendeltetésének, de a lipótvárosi új plébániatemplom már nagyobb-szerű megoldást igényelt volna. Zitterbarthnak erről a kevésbé sikerült épületéről még az a harmonikus jelleg is hiányzik, ami házterveit általában oly vonzóvá teszi.

IDŐSEBB ZITTERBARTH MÁTYÁS (II.)

Jelentősebb építész volt Zitterbarth Mátyás (II.) — általában mint idősebb Zitterbarth Mátyás szerepel — aki a korábban említett Zitterbarth Mátyás fia és talán Zitterbarth János testvére. Tanulmányait Bécsben végzi, ahol 1798. december 30-án szabadul fel,⁴¹ majd az előírt vándorútra indul. Hogy ez merre vitte, nem tudjuk pontosan meghatározni: 1804-ben Pesten találjuk, ahol a városi tanácstól a céhbe való felvételét kéri, arra is hivatkozva, hogy «ein hiesiger Bürger und Maurermeisters Sohn».⁴² A céh az ő esetében is igyekszik a felvételt megnehe-

zíteni, vagy legalább is elodázni, de végül sikerül az akadályokat elhárítani és Zitterbarth Mátyás megkezdhetette pesti működését.⁴³ 1808—18 közötti tervei ismételtén szerepelnek a Szépítési Bizottság fennmaradt anyagában, munkái azonban művészeti szempontból nem jelentősek. Amíg kisebb feladatok megoldása foglalkoztatja, addig munkája is azon a művészileg jelentéktelen szinten mozog, amely kora többi ismert vagy névtelen kisebb építészt jellemzi.⁴⁴

Nagyobb feladatok is foglalkoztatják, de ezek megoldásához — bár Hild József hatása nagyon is érezhető — nem volt elegendő szerkesztő és egységesítő ereje. 1815-ben ő tervezi az egyik legelső négyemeletes házat *Klaus Ferenc* részére a mai Deák-téren. A homlokzat itt érezhetően két részre szakad, a túl lazán és határozatlanul tagolt főemelet kedvezőtlen hatását betetőzi a súlyos és idegenszerű két felső emelet.⁴⁵ Éppily kevésbé sikerül a tágas és keresztoszárnyal is bővülő bejárati csarnokot a lépcsőházzal szervesen egybekapcsolnia. Egyenletes homlokzat-ritmus, félkörívvel lezárt vagy oromzattal koronázott ablakok, tartózkodó jellegű felépítés és játékos szobrászati dísz jellemzi általában műveit. Id. Zitterbarth Mátyás jelentősége meg sem közelíti a Zitterbarth-családnak hazánkban működő legkiemelkedőbb tagjának: Zitterbarth Mátyásnak (III.) egyéniségét, aki a köztudatban mint ifj. Zitterbarth Mátyás szerepel.⁴⁶

IFJABB ZITTERBARTH MÁTYÁS (III.)

Ifjabb Zitterbarth Mátyás 1803-ban Pesten született és egészen 1867-ben bekövetkezett haláláig jelentős tevékenységet fejtett ki. Ő a család első tagja, aki teljesen magyar légkörben nevelkedett. Kiterjedt munkássága ellenére alig vannak személyére vonatkozó adataink. Általában azt tapasztalhatjuk, hogy a magyarországi építészet történetének kutatója könnyebben talál adatokat, ha kisebb jelentőségű mesterről van szó; a kiemelkedő egyéniség felidézését alig segíti a levéltári anyag. Ez a helyzet Zitterbarth Mátyás (III.) esetében, akinek sem iskoláztatásáról, sem életéről, sőt működésének korai éveiről sincsenek adataink. A 20-as évek végétől kezdve szorgalmasan folyamodik terveivel a Szépítési Bizottsághoz engedélyért, és e tervek tanúsága szerint nemcsak megbízásból, hanem vállalkozói minőségben is épít. Nagy munkássága, vállalkozó szelleme alapján Hild Józseffel lehetne összehasonlítani. De a hasonlóság csak akkor áll fenn, ha igényeinket és mértékünket csökkentjük. Zitterbarth művei csak egyes szerencsés esetekben érik el azt a fokot, amelyen Hild legtöbb műve áll; alkotóereje és művészi termékenység is lényegesen csekélyebb. Életében csak egyszer került szembe valóban nagyszabású feladattal: ez a Vármegyeháza építése volt, amelyet igazán rendkívül szerencsésen oldott meg és ezzel bebizonyította nagyobb szabású feladatokra való rátermettségét is.

Munkásságának leggazdagabb részét a pesti polgári építészet foglalja le. Az 1827-től az árvíz esztendejéig terjedő éveket korai művei töltik ki. Jellemző vonásuk az óriáspillérek vagy pillérrendek alkalmazása, még a kisebb épületek homlokzatain is. Ugyancsak jellemző a hangsúlyos, esetleg a homloksíkból kiemelt középrész szerepeltetése és az egyszerű, de jó alaprajz.⁴⁷ E korai művek sorából kiemelkedik

az 1831-ben tervezett *Marczibányi-ház*, amelynek homlokzatához Hild József is készített tervet.⁴⁸ Egyenletes tagolása, erőteljes vízszintes párkányai, pillértagolta bejárati csarnoka a szervesen kapcsolódó félköríves lépcsőházzal a legjobb egykorú munkák közé sorozzák. A Marczibányi-házzal egy időben épült a mester *saját háza*, amelynek különösen homlokzata figyelemreméltó.⁴⁹ A főemelet középső öt tengelyét pillértagolással emeli ki, míg a homlokzatot gazdag metópés párkány és oromzat zárja le. Kisebb földszintes házain is gyakran látunk a homlokzat szélein egy-egy zárópillért.

Az árvíz után szükségessé vált építkezések Zitterbarth munkásságát is fokozzák. Különösen a negyvenes években — amikor az idősebb nemzedék tagjai már kissé visszavonulnak — egyike a legtöbbet foglalkoztatott építészeknek. Ez időben művei is veszítenek egyéniségükből, magasabb művészi céljaikból és száraz, dísztelen, pusztán a célszerűségi szempontokat követő bérházakká válnak. E házak homlokzatainak kevés változatosságot találunk. Legtöbbször teljesen egyenletes, csupán az ablakok emeletenkint váltakozó keretezésével élénkített tagolást alkalmaz és a dísztelenséget csak a gazdagabban képzett koszorúpárkánnyal enyhíti. Máshol enyhe középrizalit alkalmazásával bontja meg az egysíkúságot. E középrizalitok képzése és a homlokzat egészében való elhelyezése nem egyszer a diadalívek hármas ritmusát valósítja meg a földszinten, a nélkül, hogy erőteljesebb kiemelkedésük a homlokzat síkszerűségét elfelejtetné. Az egyenletes sík uralmát a kisebb épületek sarkait hangsúlyozó pillérek is fokozzák. A földszinten többnyire falpilléreken nyugvó, félkörívrű párkányokkal koronázza az ajtó- és ablaknyílásokat és csupán részleteiben módosítja a nyilván Hild József homlokzatairól kölcsönzött motívumokat. Homlokzatainak e későbbi években ritkán van határozott, egyéni jellege, az egyszerűbb megoldások Kassalikkal, a jelentősebbek Hilddel mutatnak rokonságot. Ez a kevéssé egyéni, kissé határozatlan jelleg főleg a díszítés részletein érvényesül: vannak olyan homlokzatok, amelyeknek szigorú felépítésű hármas kapuzata a lezáró triglifis frízzel az olasz későrenaissance teoretikusainak megoldásaiból merít. Más esetben a párkányszalagra avagy a sülyesztett falmezőkbe illesztett reliefekbe romantikus vagy naturalisztikus díszítést helyez el.⁵⁰

Alaprajz tekintetében alig találunk említésre méltót e tervek között; általában jól átgondolt, a telek kihasználását szem előtt tartó megoldások. Csupán a bejárati csarnok változatos tagolása és a lépcsőházzal való szerves kapcsolat egyre érezhető erősödése figyelemreméltók. E kissé egyhangú művek sorából kellemesen különülnek el azok a kisebb kerti lakok, amelyek főleg a ligeti Lövölde szomszédságában keletkeznek és a későrenaissance mintakönyveinek akadémikus megoldásait igen hangulatosan ültetik át a klasszicizmus talajába. E kisebb épületeknél jobban érvényesül az a könnyed jelleg, amely Zitterbarth művészetét legjobb óráiban jellemezte, és amelyet nagyobb épületek tervezésénél feleslegesen tompított az egyhangúságig. Külső felépítés és belső térelosztás szerves kapcsolata is jólesően fokozott ezeknél a kisebb munkáknál. Különösen figyelemreméltó a városligeti Lövöldével szemközt tervezett *Malvieux-jéle mulatóhely*, amely a korábbi Hild-tervvel szemben gazdag és díszes kerti vendéglő újszerű elrendezését mutatja (1839).⁵¹ Szerencsésen használja

fel az épület teljesen szimmetrikus térbeosztását, oszlopsoros teremtagolását a derűs ünnepélyesség fokozására. Megemlítendő, hogy amíg a nagyterem belső kiképzésénél romantikus hangulatú későklasszicista falfestményt alkalmaz, addig a bejárat dór diadalív-motívuma még a korai klasszicizmus szigorú formaadását idézi. Tehát itt a díszítés terén is jelentkezik az a stíluskettősség, amelyre már korábban rámutattunk. A Malvieux-féle mulató diadalívszerű hármaskapuzata — amely a szemközti Lövdének volt a párdarabja — nagy kertudvarba vezet, amelyet az épülettől kiinduló oszlopos lugassor szegélyez. A főépület könnyed felépítése, egymással összhangzó közép- és szárnyrészei folytatják és betetőzik azt a derűs és kellemes hangulatot, amely a belépőt fogadja. A szimmetrikus térelosztású belső, a középső díszterem kecses és vidám díszítése e tervet a magyar klasszicizmus legjobb alkotásai közé sorolják. Hasonló elgondolású, de egyszerűbb megoldású a közeli *Sebastiani-nyaraló*, amelynek zártabb utcai homlokzata és ezzel ellentétben levegősen és lazán képzett kerti oldala az olasz renaissance villáinak kettős homlokzatzmegoldására emlékeztet.⁵²

Zitterbarth eddig említett művei kétségtelenül nem múlják felül a kor építészetének jó átlagát. Az a biztonság és otthonosság, amellyel a klasszicizmus formakincsét kezeli, az érett stílus minden képviselőjét jellemzi. Ezért a kutató számára valóságos meglepetést jelent, ha Zitterbarth legjelentősebb munkájával, a *pesti megyeházával* kerül szembe. Zitterbarth itt nem csupán a jó és megbízható építőmester, hanem valóban elsőrangú építőművész is, aki felelősségteljes feladatát az alkotóművész legjobb képességeivel oldja meg.

Pest vármegye székházának építése már régóta szükségessé vált. A régi megyeháza első átépítését még a XVIII. században tervezik, egy kisebb része 1811-ben készül el, 1832-ben pedig Hofrichter József felépíti az újvilágutcai szárnyat. A főépület terveinek elkészítésére Zitterbarth 1838-ban kap megbízást,⁵³ miután az árvíz pusztításai miatt a munka megkezdését nem lehetett tovább halasztani. Terveit a Szépítési Bizottság 1838. szeptember 9-i ülése tárgyalja és a megye részéről kiküldött bizottsággal egyetemben — tetszésük kifejezése mellett — aggályosnak látják a kivitelezést. Mi magyarázza meg ezt a magatartást? Zitterbarth tervének lényeges újítása elsősorban abban állt, hogy a főhomlokzat hét-tengelyes középrizalitját karcsú, magasbaszókő, szabadonálló oszlopok tagolják, amelyek mögött két emelet magasságában a homlokzat falát mintegy kivájja és így az oszlopsor mögött tornácot alkot. Megszűnik tehát a szoros és síkszerűen zárt tagolás, az egységes reliefhatás törvénye; a valóságos fellazítást még a fény- és árnyékjáték váltakozása is fokozza. (66. kép.) Ez a megoldás a klasszicizmus legérettebb fokát jelzi, a stílus itt olyan csúcsponthoz érkezik, amely egyben a kiinduláshoz való visszatérést is jelenti és olyan elemeket rejt magában, amelyek megbontják a klasszicizmus uralkodó törvényének, a síkszerűség követelményének érvényesülését. Úgy látszik, a Zitterbarth-terv merészségét a kortársak is felismerik és módosításokat kívánnak a művésztől, aki tervváltoztatásban csökkenteni az oszlopok és a homlokzat síkja között fennálló távolságot, megoldása azonban még így is forradalminak mondható. E homlokzat merészsége ellenére megépítésétől

napjainkig mindig osztatlan elismerést váltott ki, minden bizonnyal azért, mert nemesen összehangolt, finom arányai a megoldás esetleg nyugtalanító hatását jól-ésőn kiegyensúlyozzák. Zitterbarth a középső rizalitot szegélyező öt-öt tengelyes homlokzatrészeket csöndes és egyenletes tagolásukkal valóságos kíséretté tompítja. Ez a nyugodt kíséret még jobban kifejezésre juttatja a homlokzat középső részének erőteljes szolamát. A hat, rovátkolt testű oszlop plaszticitását hatásosan emeli egy-egy, a rizalit sarkain álló, síma testű, szegletes pillér, amely egyúttal lezárja és befejezi a középső épületrészt. Az oszlopok magasbatörését az erőteljes vízszintes párkány még fokozza, míg az enyhe lejtésű háromszögű oromzat sikerült befejezést ad. Amilyen ünnepi és hatásos az épület középső, uralkodó részének, a homlokzatnak megoldása, olyan sikerült és megkapó az alaprajzi elrendezés is. A középső hármas kapu háromhajós, tágas bejáratú csarnokba vezet, amelyet egyenletesen tagol három kettős oszloppal. E bejáratú csarnoknak — amely beletorkollik az udvart övező árkádsorba — baloldalán a tágas, téglányalakú lépcsőház tere következik. Világos és elegáns elrendezés, amely éppoly ellenállhatatlanul éri el a kívánt monumentális térhatást, mint ahogyan ezt más úton, drámaibb fogalmazásban Pollack termegoldásainál látjuk.

Zitterbarth egyik alkotása sem vetekszik művészi jelentőségben a megyeházával. Legismertebbé mégis egy kultúrtörténeti szempontból fontos épülete, a *pesti Nemzeti Színház* vált. E színház felépítése régi óhaj teljesedését, sok harc lezárását jelenti. A magyar színpad híveit a harc fokozására serkentette az a tény, hogy a század elején Pesten felépült első kőszínház a német színjáték érdekeit szolgálja. 1816-ban annyira megerősödik a magyar színház híveinek tábor, hogy Kassalik Fidéllel elkészíttetik a mai Nemzeti Kaszinó telkén építendő színház terveit. Ugyanekkor mások is készítenek terveket, így például Eberl Károly építőmester is, aki tervét az építési alap javára sokszorosítva terjeszti.⁵⁴ Egyik elgondolás sem került kivitelre. A megvalósítást megnehezítette gróf Széchenyi István szándéka is, aki a Dunaparton, a Lloyd-palotával szemben szeretne volna felépíteni a magyar színházat. Végül 1835-ben megbízzák Zitterbarthot a Hatvani-kapun kívül fekvő Grassalkovich-telken építendő színház tervezésével.⁵⁵ A közönség hallatlan érdeklődése és lelkes részvétele kíséri a meginduló munkát.⁵⁶ Mint minden középületnél, az építkezés menetébe a pesti Szépítési Bizottság mellett az Udvari Építészeti Igazgatóság is beleavatkozik és a kivitelt gondosan ellenőrzi.⁵⁷ A nádor is az építés legfőbb pártolóinak sorába tartozik és az 1837. augusztus 22-én rendezett megnyitó előadás alkalmával a vármegyét 50.000 forintnyi kölcsön adására bírja, hogy az építkezés előre nem látott költségei kiegyenlíthetők legyenek.⁵⁸

Hosszú küzdelem és lankadatlan, valóban bámulatraméltó lelkesedés árán végül is megvalósult a magyar színház építése, de a rendelkezésre álló eszközök mellett kisigényű alkotássá szegényedett. Az anyagi eszközöknek ez az elégtelensége feszélyezte az építést, akinek munkájába a sok hivatalos szerv is zavarólag avatkozott bele (121. kép).

A majdnem négyzetalakú, egyszerű épülettömböt a széleken, valamint a főhomlokzat rizalitján pillérpárok tagolják, amelyeken hatalmas koszorúpárkány

nyugszik. A frízszerűen magas felfalazás elrejti a tetőzet egy részét és enyhíti az épülettömb kissé nyomasztó horizontalizmusát. A faltömegnek a pillérek közé eső részeit ablakok, illetőleg reliefsz elhelyezésére alkalmas süllyesztett faltáblák foglalják el. A főhomlokzat elé illesztett árkádos felhajtó sem enyhíti az épülettömb kissé nehézkes jellegét. Az egyszerű képzésű, szélesen elterpeszkedő oldalrizalitok nyugodt ritmusát csupán a sarokrízalitok szakítják meg. A külső felépítésnél sikerültebb a tágas oszlopsoros előcsarnok, amelyből a kétoldalt nyíló lépcsők segítségével lehetett a majdnem négyzetalakú nézőtérre feljutni. Ha a színház épületét akár a pesti német színház, akár valamely jelentősebb vidéki színház épületével egybevetjük, szerény alkotásnak kell ítélnünk, de a maga keretei közt kétségtelenül egységes és harmonikus mű, amely a kortársak szívéhez közel férközött⁵⁹ (122. kép).

Zitterbarth középületeinek sorába még néhány olyan alkotás is tartozik, amelyeknél a művészi szempont a célszerűség elsőrendű követelménye mellett csak másodsorban érvényesülhetett. Ezek közé tartozik a pesti *Vakok Intézetének* jelentős átépítése és megnagyítása 1841-ben.⁶⁰ Zitterbarth ezen az épületen az árvíz okozta károkat már néhány évvel korábban kijavította.⁶¹ Most emeletráépítéssel módosítja az épületet, amelynek egyszerű, síkban tartott homlokzata így sem változik meg. Különös a rizalitot tagoló pillérek kiindulása az övparkánytól, ami, néhány más részlettel együtt, a klasszicizmus korából kivezető alkotásnak mutatja ezt az épületet. Technikai-építészeti szempontjából Zitterbarth számára igen jelentős feladat volt a mai *Nyugati pályaudvar* első indóházának, őrházainak és gépházának tervezése. Ezek az inkább technika-történeti szempontból érdekes művek magukon viselik a kor stílusbeli bizonytalanságának jegyeit. Az 1845-ben készült terveken erősen érezhető már a historizmus szelleme, amely nemcsak a díszítés elemeit, hanem a felépítés és tagolás arányait is megmásítja és ezzel az eredeti rendeltetést elhomályosítja.⁶² Nagy, nyugodt és zárt falfelületek romantikusan romános, üvegezett árkádsorokkal váltakoznak, a fallezáró pillérek keskeny és magasba törő alakja pedig teljesen eltávolodik funkciójuknak a klasszicizmus szellemében fogant érvényesülésétől. Az épület rendeltetése következtében az építész egyszerűsége és a nem-lakóház jelleg kiemelésére törekedett: ezért szívesen alkalmazza a vakolatlan téglafalakat, melyeket polgári építkezéseken ekkor még nem használt. Ösztönösen megérezte, hogy a nyersanyag érvényesítése kifejezi azt a nem művészi célt, amelyet az épületek szolgálnak.

Zitterbarth Mátyás nagy építészeti tevékenysége mellett meglepő, hogy a kor virágzó kastélyépítészetiével kapcsolatos szerepéről semmit sem tudunk. Lehet, hogy ez csak az eddig feltárt anyag hiányosságának a következménye, és valószínű, hogy legalább mint kivitelező résztvett egyik-másik nagyobb kastélyunk építésében. Erre vall a családi hagyománynak az az — egyelőre alá nem támasztott — adata, amely szerint a főtí Károlyi-kastély építésénél jelentős szerepet játszott és eredményes munkássága révén a grófi család kegyeltjei közé tartozott.⁶³ Hiteles adatok hiányában fenntartjuk azt a nézetünket, hogy ez a kastély Pollack Mihály alkotása.

Miként családjának már említett másik két tagja, Zitterbarth egyházi építésszettel is foglalkozott. Kevésbé ismert, de igen vonzó alkotása a *péteri templom*. A kissé homályos építéstörténet szerint a templom 1822—30 közt készült és minden bizonnyal a maga egészében Zitterbarth műve, bár a korai alapkövetétel és az épület kissé régies jellege nem zárja ki, hogy e munkánál még Zitterbarth Jánosnak is szerepe lehetett.⁶⁴ A téglányalakú templom belsejét a kettős korintuszi falpillérek nyugvó hevederek tagolják, a nélkül, hogy a terem-templom egységes térhatását megrontanák. E zárt tömbhöz alkalmazkodik az egyszerűségében is hatásos homlokzatképzés, amelyen a laposan tartott, alig kiemelkedő, sávozott falszegélyek közé illeszkedik a négy ión-oszloppal és koronázópárkánnyal díszített bejárat. A párkány felett a félkörívű kórusablak hangsúlyozottan széles keretezése még fokozza a szép kapuképzés hatását, míg a zavartalan kapcsolatot az oldalrészekkel az enyhe lejtésű háromszögű oromzat biztosítja. Az oromzat mögött magas óratorony emelkedik, amelyet körjárat és lanternaszerű, hengeralakú felső-rész is koronáz. A péteri templom a maga egyszerűségében, tagolásának jóleső arányaival kitűnően eltalálta a vidéki evangélikus templomépítésben megkívánt hangot, és legkedvesebb templomaink közé tartozik. A homlokzat síkszerűsége, a középső ablak hangsúlyos kerete és kiegyenlítő szerepe mind olyan vonások, amelyek a Nemzeti Színház épületén is fellelhetők és azt bizonyítják, hogy a két alkotásnak közös mestere volt⁶⁵ (48. kép).

Zitterbarth Mátyás, a pesti vármegyeháza mestere, nemcsak a Zitterbarth-család legjelentősebb képviselője, hanem a magyarországi klasszicizmus építészetének kiemelkedő egyénisége.⁶⁶ Fínom ízlésű, jól képzett építész, aki mindig távol marad attól a merev ünnepélyességtől, amely a klasszicizmus kisebb mestereit jellemzi. Az antik építészet elemei Zitterbarthnál abban a módosult formában jelentkeznek, amelyet a XVI. és XVII. század építészet-elméletei honosítottak meg. Ebben az antikizálásban valami könnyedebb, derűsebb hang uralkodik, amely nagyon alkalmas arra, hogy az úgynevezett biedermeier kedélyesebb díszítésével egyesüljön. Művészetének e hajlékonyabb volta tette lehetővé, hogy késői műveiben már egy új szellem, a romantika jelentkezhesse. Zitterbarth jó gyakorlati érzéke következtében az úgynevezett vállalkozó építészek sorába tartozott, de művészetének értékes talajból táplálkozó gyökerei megóvták attól, hogy típusá merevedő, minden egyéniséget nélkülöző alkotásokat hozzon létre. Azt mondhatjuk, hogy még legegyszerűbb művei is, melyeknek bemutatása nem esett a most tárgyalt műalkotások sorába — jó ízlésről és kiforrott arányérzékéről tanúskodnak, és távol állnak Kasselik később tárgyalandó üresebb ismétléseitől.

A KASSELIK-CSALÁD.

A Kasselik-család egyes építésztagjai majd száz éven át egymással összeköttetésben álló építészcsoporthoz tartoztak. Mindnyájan jól képzett, tanult építész- vagy ácsmesterek, akik fiaiknak nemcsak a mesterség szeretetét, hanem vállalkozó kedvet és tehetséget hagynak örökségbe. Elsősorban ennek a képességüknek

köszönik alkotásaik igen nagy számát és azt a körülményt, hogy Pest legtöbbet foglalkoztatott építészei.

A családtagok között fennálló rokoni kapcsolatokat pontosan meghatározni nem minden esetben tudjuk. A család minden valószínűség szerint Ausztriából származott, ahol a XVIII. század végén két Kasselik is szerepel mint polgári építész. A klosterneuburgi kolostor helyreállítási munkálatainál működik 1776-ban KASSELIK DONATO, akiről e ténykedésén kívül semmit sem tudunk.⁶⁷ Alig több ennél az, amit adataink KASSELIK LIPÓTRA vonatkozólag tartalmaznak: az 1770-es években a bécsi építész- és kőfaragócéh tagja, s az anyakönyvi bejegyzések szerint az 1780-as években is ott tartózkodott.⁶⁸ A nála felszabaduló fiatal pallérok között szerepel először Kasselik Fidél neve is.⁶⁹ A céhkönyvek rendszerint feltüntetik, ha a mester saját fiát szabadítja fel. Minthogy ilyen bejegyzés ebben az esetben nincs, nem valószínű, hogy Fidél Kasselik Lipót fia lett volna. Lehet, hogy rokona, esetleg unokaöccse, mert távolabbi rokonság feltüntetése már nem szokásos a céhkönyvekben. Nem tudunk arról, hogy Kasselik Lipót — aki a bécsi céh tagja — Magyarországon szerepelt volna, azért a hasonló nevű, egyébként ismeretlen és Székesfehérvárott működő építészt nem azonosítjuk vele.⁷⁰

KASSELIK FIDÉL.

A Kasselik-család magyar szempontból jelentős tagjai közül időrendben Kasselik Fidél az első, aki az alsóausztriai Waidhofenben született és 1778. március 15-én szabadul fel Bécsben.⁷¹ Születési éve tehát 1760 körül lehetett. Felszabadulását követő több évre eltűnik szemünk elől, könnyen lehetséges, hogy gyakorló évei Ausztrián kívüli területre, esetleg Magyarországra is elvezették. Ez esetben azonos lehet azzal a Kasselik Fidéllel, aki résztvesz a máramaros-szigeti piarista-templom helyreállítási munkálataiban.⁷² A 90-es évek közepén Pestre jön és 1795-ben nyeri el a polgárjogot.⁷³ Első fontosabb munkája a terézvárosi plébániatemplom homlokzatának kiépítése, amelyről a továbbiakban még bővebben szólunk. Már ez a megbízás is bizonyítja, hogy rövid idő alatt a város jelentősebb építészének sorába emelkedett és 1807-ben a városi tanácsnak már választott polgára. A Szépítési Bizottsághoz benyújtott tervek révén 1807-től figyelemmel kísérhetjük működését, amely, miként látni fogjuk, nem szorítkozott csupán Pestre. Legvirágzóbb évei 1812 után következnek, míg 1822-től kezdve egyre ritkábban találkozunk nevével: talán valamilyen hosszas betegeskedés kényszeríti a visszavonulásra. 1830. május 26-án bekövetkezett haláláig jóformán semmit sem hallunk róla.⁷⁴

Kasselik Fidél nem tartozott a nagyjelentőségű és nagy munkásságú építészek sorába, de kétségtelenül azok egyike, akiket nagyobb tervek és törekvések fűtöttek.⁷⁵ Miként Hofrichter, ő is a klasszicizáló későbarokk levegőjében nőtt fel, és a barokk örökség munkáinak szellemét is áthatja. Műveinek legnagyobb része a polgári építészet sorába tartozik, csak működésének korai szakasza állítja az egyházi építkezés szolgálatába.

Hogy milyen szerepe volt Kasseliknek a jelzett máramarosszigeti piarista templom építésénél, nem tudjuk. Az 1790-ben nagyobb lendülettel meginduló munka főleg a régi templom helyreállítására irányul, és így munkássága művészi szempontból valószínűleg kevésbé jelentős. Sokkal fontosabb első pesti munkája: a *terézvárosi plébániatemplom*, amelynek Kundt Ignác kezétől származó első terve helyett a városi tanács megbízásából Kasselik újat készített.⁷⁶ Az 1801. április 18-án benyújtott terv⁷⁷ még a későbarokk építéstílus továbbélését mutatja. A középtoronnyal ellátott, egyhajós templom belsejét három harántboltozott ellipszis alkotja, a negyedik szakaszként csatlakozó szentély elliptikus fala ügyesen zárja le az épületet. A későbarokk alaprajzhoz jól illik az ugyancsak régies homlokzat, amelyen azonban az eltávolodás a barokktól már jobban érezhető. Így a középrész kiemelését erőteljes párkány fékezi, a bejáratot keretező oszloppár szabadabb plaszticitását viszont az egyenes párkány nyugalma csökkenti — ezért a fölötte levő kórusablak sokszoros keretezése és barokkos kapcsolata a párkánnyal idegenszerűen hat. Épp ilyen kettősséget, ingadozást a két stílus közt mutat, az oromzattal lezárt középrész felett emelkedő torony.

Érdekes, hogy e sok régies elemet mutató megoldás az általában konzervatív ízlésű tanács tetszését nem nyerte el. Kasselik újabb tervet készített és e második terv alapján indult meg 1801 nyarán az építkezés. 1809-ben a tanács végül jóváhagyja Kasselik homlokzattervét is, és a templom két év leforgása alatt elkészül. Kasselik második tervén a sekrestye már nincs a szentély mögött, e helyett megkésztet a hajó középső szakaszának méretét, ami sokkal jobban megfelel a növekvő plébánia igényeinek. Még ez a második homlokzat is közelebb áll a későbarokk szelleméhez, mint a klasszicizmuséhoz, de az első tervvel szemben egységesebb szerkezet jellemzi, amely már jobban érvényesíti a klasszicizmus építészeti nézeteit. Kasselik Fidélt e munkájában tehát kissé régies művésznek mutatkozik, aki a barokk egyházművészet példaadó hatása alól még nehezen szabadul.⁷⁸ A templom felépítésével kapcsolatban foglalkozott az előtte elterülő tér kialakításával is. 1805-ben kutat tervez, amelynek bécsies formavilága szintén az átmenet korára utal.⁷⁹

A terézvárosi templom felépítése meghozta gyümölcsét: 1807-ben a tanács megbízta a *józsefvárosi plébániatemplom* főhomlokzatának elkészítésével, mert a Kundt Ignác által megkezdett templom már évek óta ismételten javításra szorult. Kasselik Fidélt 1810-ben jóváhagyott második terve szerint⁸⁰ a homlokzat négy év alatt épült fel, és a terézvárosi templomtól eltérően kéttornyos. A nyugodtabb tagolás és a kiegyensúlyozottabb felépítés a tiszta klasszicizmus felé vezető úton mutatja a mestert. Az eredeti megoldás az ismételt átépítések következtében a mai homlokzat mögül már nehezen elemezhető ki.

Kasselik Fidélt többi műve a világi, sőt legnagyobb részét a polgári építkezés körébe tartozik és általában nem tekinthető nagyszabású alkotásnak. Működésének első éveiben csupán jelentéktelen, kisebb munkákra nyílt alkalma. Az első nagyobb megbízás, amelyet szívesen hoznánk kapcsolatba egy megelőző külföldi úttal, a gróf Teleki Pál-utcában álló *Ürményi-ház* volt.⁸¹ A háromemeletes sarokház

a nagyobbyszerű, szebb kiállítású bérházak sorába tartozik. Homlokzati és alaprajzi megoldása is igen jellemző Kasselik alkotásaira. A homlokzat felépítésében egyenletes ritmus uralkodik, amelyet az enyhe középízzalít sem bont meg. Az ablakok képzése emeletenként változik, helyesebben egyszerűsödik és a kialakításban megkülönbözteti a rizalit ablakait az oldalrészek ablakaitól: míg ugyanis a kiemelt középrész ablakait hangsúlyosabb, erősebben plasztikus párkányok közé szorítja, az oldalrészek ablakai felett gazdagabb ornamentális dísz számára hagy szabad helyet. A koszorúpárkány világosan és sokszorosán tagolt: erőteljes előugrásával szinte a renaissance paloták koszorúpárkányára emlékeztet. Az alaprajz térbeosztása egyszerű és csupán hasznossági szempontokat követ. A bejárati csarnok két dísztelen szakaszból alakul; a második szakasz vezet a tágas és egyszerű, téglányalakú lépcsőházba. Ez a kevés változatosságot nyújtó, minden magasabb célt nélkülöző alaprajz jól jellemzi a pesti építkezések legnagyobb részét és élesen elkülöníti e szokványosabb építkezéseket Pollack és Hild monumentális feladatok megoldására törekvő munkáitól. A most röviden jellemzett típus nemcsak Kasselikra, hanem jónéhány társára is jellemző és felment attól, hogy e művek mindegyikével behatóbban foglalkozzunk.

Az Ürményi-házban megalkotott típushoz tartozik az ugyanabban az évben keletkezett *Gruber-ház* is,⁸² amelynek homlokzattagolása és részletképzése erősen emlékeztet Hofrichterre.⁸³ A későbbi tervekben a rizalitos faltagolás egyre ritkább lesz, Kasselik mindjobban megkedveli az egyenletes ablakritmust és legfeljebb a főemelet ablakait emeli ki erőteljesebben. Általában szereti a szobrászi dísz alkalmazását, mint ahogyan szívesen tervez és alkalmaz szép vasrácsokat. Későbbi művei sorából a gróf *Festetich*-féle háromemeletes bérházat emeljük ki,⁸⁴ amelyen a közbeiktatott alacsonyabb félemelet a pesti bérházépítés terén újítás számba mehetett. Sajátos homlokzatú a középprizalitos *Splényi-ház* is.⁸⁵ Itt a rizalit emeleti részén elhelyezett erkélyt a kaput keretező pillérpáron nyugtatja. E pillérközöknek ráccsal való kapcsolása sajátos vártá-jelleget kölcsönöz e kapubejáratnak és ismét egyike a többször előforduló, jellegzetes pesti motívumoknak.

Bár Kasselik Fidélf munkáit 1822-ig ott találjuk a Szépítési Bizottság tervanyagában, a későbbi tervek legnagyobb része kisebb építkezésre vagy átépítésre vonatkozik; ez a körülmény felment minket az alól, hogy e művekkel behatóbban foglalkozzunk. A két templomhomlokzaton kívül az Ürményi- és a Festetich-házak sikerült homlokzatai meghatározzák azt a helyet, amelyet Kasselik a pesti mesterek sorában elfoglalt. Így nem lephet meg, ha nagyobb és fontosabb feladatok kivételével is megbízták, hiszen úgy látszik, mindvégig bizalmi embere volt a tanács-testületnek. 1816-ban ő készít tervet a Hatvani-utcában építendő magyar színház számára, amely inkább történelmi, semmint művészeti szempontból volt jelentős.⁸⁶ Nem csodálkozhatunk azon, ha a rendelkezésre álló igen szerény anyagi eszközök, valamint a feladat újszerűsége Kasseliket terve készítésében erősen gátolták.⁸⁷ Korai és kivitelre nem került művei közül megemlíttjük a Göllnitz-telekre tervezett *pesti fiúárvaház* tervét 1799-ből, amely Közép-Magyarország első ilyenmű és ezért különösen érdekes épülete lett volna.⁸⁸

Eddig felsorolt művei kivétel nélkül Pest városára szorítkoztak. Szerencsés véletlen folytán tudomásunk van arról, hogy vidéken is működött. Vidéki szereplése a fehérmegyei Verebhez fűződik, ahol az *Ürményi-család* számára épít egy ma is fennálló kastélyt.⁸⁹ Kétségtelenül ezt a megbízást a pesti Ürményi-ház sikerült felépítésének köszönheti. Kasselik ebben a művében is hű maradt ahhoz a formavilághoz, amelyet eddigi munkáiból ismertünk, de az is kétségtelen, hogy ez legkiemelkedőbb alkotása és művészete tetőpontja.

A kastély lejtős talajon épült, azért a bejárati oldalon földszintes, a kerti oldalon emeletes épületet alkotott a művész. Mindegyik homlokzatot erőteljes középrizalit tagolja, ami a kastély távlati hatását tekintve igen szerencsés megoldás. A bejárati oldal középrizalitjának sarkait lapos pillérek keretezik, amelyek díszesebb íón fejezete előkészít a két-két oszlopon nyugvó felhajtó gazdagabb kiképzésére. Az oszlopok és pillérek megkettőzése, valamint a gazdagabb fejezetek dús képzése még a későbarokk világát idézi, aminthogy e kastélyhomlokzat elgondolása nem áll messze a terézvárosi templom homlokzatától sem. A verebi kastély vízszintes sávozású homlokzata és az egyszerű keretezésű ablakok mélyített félköríves lezárása Kasselik korábbi homlokzatainak gyakori és az Ürményi-ház tagolásával is rokon. Az emeletes kerti homlokzat öttengelyes középrizalitját az övpárkányon álló pillérek tagolják, amelyeknek keskenyebb közét a félkörívvel zárt ablakok majdnem teljesen kitöltik. E kissé zsúfoltan gazdag tagolás is még a későbarokk világára emlékeztet. Az oldalsó épületszárnyak ablakai a városi homlokzatokról ismert mellvédes-szemöldökpárkányos kialakítást mutatják. A kastélyalaprajz világos elrendezésével és az egyes lakrészek kényelmes összeköttetésével kap meg. Meglepő az emeleti rizalit egészét elfoglaló nagy középterem, amelynek két oldalához az épület többi fogadóhelyisége egy tengelyben elhelyezett ajtókkal sorakozik. Itt egyszerűbb kiképzésben és kissé átértelmezve visszatér az a későbarokk díszterem-megoldás, amelytől egyébként a klasszicizmus mesterei mindjobban eltávolodnak. E stílusjegyek alapján úgy véljük, hogy a verebi kastély az 1812–15. évek között keletkezhetett. Nem monumentális és semmilyen irányban sem hivalkodó alkotás, de kétségtelenül legjobb kisebb kastélyaink közé tartozik. Kissé régies, átmeneti jellegű kiképzése sajátos báj ad a kedvesen szerény épületnek.

Kasselik Fidél életére vonatkozólag jóformán semmi adatunk sincsen és arról sincs tudomásunk, hogy volt-e külföldi úton, és ha igen, mikor és merre járt? Kétségtelen, hogy 1800 és 1820 között Pest legismertebb mesterei közé tartozott és elképzelhető, hogy nagyobb külföldi tanulmányutat is tett. Erre a feltevésre az a néhány tervrajz készlet, amely Kasselik hagyatékából került egy budapesti magángyűjteménybe.⁹⁰ A fennmaradt négy nagyméretű terv, úgynevezett akadémikus rajz, gondos kivitele és tárgyválasztásának különlegessége kiállítás, pályázat, vagy vizsga céljaira készült tanulmányra vall. A tervek közül három — centrális elrendezésű, hatalmas lépcsős talapzaton nyugvó hősi emlék, görögkereszt alaprajzú hatalmas templom és nyitott uszodával egybekötött kerti épület terve — «Fidelis Kasselik Viennae Anno 1812» jelzést viseli (221–222. képek). Mindhárom lap azzal a rajz-

modorral készült, amely ez időben az akadémiák építészeti osztályain használatos volt. Sem a tárgyválasztásban, sem a kivitelben nem térnek el a szokásostól — kivéve a harmadik tervet, az «Entwurf eines in einem öffentlichen Lustgarten zur allgemeinen Erholung herzustellenden Bades und Lustgebäudes» feliratút, amely a szabadban elhelyezett tömegfürdő, a mai strandfürdő klasszicista őse. Ez a közösség gondolatát szolgáló terv az úgynevezett «Revolutionsarchitektur»⁹¹ gondolatához áll közel és Kasselik művei között kétségtelenül elszigetelten áll. E három tervhez negyedikként hatalmas templomhomlokzat gondos terve csatlakozik, amelynek ugyancsak 1812-ben kelt jelzése: «Fidelis Kasselik a Paris». Nincs okunk kételkedni, hogy ugyanattól a kéztől ered, mint az előző három terv, a Kasselik signatura is egyezik a hiteles terveken látható aláírással. Fel kell vetnünk azt a kérdést, vajjon ez a Kasselik Fidél azonos-e a Pesten szereplő Kasselik Fidéllel? E négy terv kétségtelenül nagyobbyszerű alkotás, mint Kasselik Fidél eddig ismert pesti művei; viszont éppen a verebi kastély bizonyíthatja, hogy olyan esetben, amidőn a megvalósítás körülményei kevésbé korlátozzák az építést, alkotóképessége kötetlenül, magasabb fokon jelentkezik. Éppen másodrendű tehetségeknél gyakori jelenség a tanulmánytervek jobb minősége, monumentálisabb elgondolása; ilyenkor valamely nagy mester művét is felhasználhatták. Ezért nem is látunk okot arra, hogy e terveket ne sorozzuk Kasselik Fidél munkásságába. Amennyire a lapok története nyomon kísérhető, megállapíthatjuk, hogy Pesten kívül sohasem szerepeltek, sőt az sem lehetetlen, hogy Pesten készültek; ebben az esetben a bécsi, illetőleg párizsi jelzés csupán a mester «márkaértékének» fokozására szolgált volna. Ha mind e megfontolások ellenére nem tartanók a négy tervet a pesti Kasselik Fidél művének, akkor egy második, valószínűleg bécsi Kasselik Fidélt kellene feltételeznünk, akiről azonban semmi adatunk sincsen és létezését semmi sem bizonyítja. Bár e kérdést teljesen lezárni nem tudjuk, valószínűnek tartjuk, hogy az eddig ismeretlen, igen érdekes tervek a pesti Kasselik Fidél művei, aki e tanulmányaiban — talán valamely elnyerendő nagyobb megbízás reményében — nagyobb feladatokra való elhivatottságát igyekezett bizonyítani.

KASSELIK FERENC.

Kasselik Fidél fia, Kasselik Ferenc már lényegesen más építészegyeniség. Vállalkozó szelleme, praktikus érzéke és mozgékony-sága révén a legtöbbet foglalkoztatott pesti építész lett. Alkotásainak száma túlhaladja még Hildeit is. Elsősorban építés-vállalkozó, munkássága Pesten túl is kiterjedt, de tevékenységének súlypontja mégis a fővárosra esik.

Kasselik Ferenc minden valószínűség szerint 1795-ben Pesten született. Rajzainak bizonyossága szerint előbb atyjánál, majd a bécsi akadémián tanul és ott 1819-ben a vasárnapi rajziskolát is látogatja.⁹² Ezenkívül valószínűleg egyik bécsi mesternél is dolgozott és igyekezett mesterségbeli tudását fejleszteni. Sem bécsi tartózkodásáról, sem a közvetlen utána következő évekről pontosabb adataink nincsenek; minden valószínűség szerint tanulmányútra ment, mint korá-

nak minden céhszerűen képzett építésze. 1827-ben iktatják a pesti polgárok sorába,⁹³ ugyanekkor a céhbe is felveszik és megkezdí építési tevékenységét. Első munkája a Ferenciek-terére készített és kivitelre nem került kúterv. Ezt a szerény kezdetet gyors egymásutánban követik magánépítkezések számára készült tervei.⁹⁴ Műveinek legnagyobb része a polgári házépítés körébe tartozik, vállalkozó kedve és tehetsége elsősorban erre képesíti. Nagyszámú műveinek csupán legjelesebb példáival fogunk a következőkben megismerkedni. Kiterjedt munkássága sok sikert és elismerést hozott a mesternek. Működése legszebb eredményének azonban azt a megbízást tekintheti, amellyel 1842-ben a városháza építését, illetőleg újjáépítését az ő kezébe adják. E sikerekben gazdag, állandóan a nyilvánosság előtt lefolyó élet személyi adatairól mit sem tudunk. Mindössze annyit, hogy öreg koráig sokat dolgozott, jelentős vagyónra tett szert, és mint egy letűnt kor késői emléke 1884. december 9-én halt meg.⁹⁵

Kasselik Ferenc korai műveiben szembetűnő az a hatás, amelyet fejlődésére atyja művészete gyakorolt. Első, eddig ismeretlen, tanulóiéveiből származó munkája az 1814-es évszámmal ellátott templomhomlokzat,⁹⁶ majdnem teljesen meg egyezik Kasselik Fidélnak a terézvárosi templomhoz készült, 1808-ból származó tervével. A két terv csupán a földszinti falfelület kezelésében, valamint a torony alsó emeletének hatásosabb képzésében tér el egymástól. A kettőspillérek, a zsúfolt faltagolás, a részletformák súlyos jellege itt is — miként a kivitelezett terven — későbarokk emlékekre vall. Hogy Kasselik Ferencnél e barokk jelleg csupán az apai művészet hatása, azt éppen az említett néhány változtatás bizonyítja. Kasselik Ferenc e módosításokkal megszünteti a középtorony és a templomhomlokzat barokkos kapcsolatát, és a homlokzat tagolásának megváltoztatásával is a klasszicizmus felfogása felé hajlik. E homlokzattanulmánnyal egyidejű és valószínűleg ugyanezen templom belső kialakításához készült az az oltárterv, amelyen Kasselik Ferenc kőfaragótanonc, a pesti rajziskola tanulójának aláírása szerepel.⁹⁷ Mindkét terv az átlagnál jobb rajzkészséget mutat — bizonyára ezért dolgozik bécsi tartózkodása alatt a továbbképző rajziskolában is.

Már pesti mester, amikor a Ferenciek-terének *kütpályázatán* vesz részt. A kissé kemény felépítésű, dór stílusú kút jól illik az akadémia padjaiból még alig kinőtt építészhez.⁹⁸ Ugyanebben az évben már szerepelnek tervei a Szépítési Bizottság anyagában is és ettől fogva igen sok építési engedélyért folyamodik.

Kasselik műveinek száma meghaladja a négyszázat. E nagy szám egymagában is bizonyítja, hogy nem állhatunk csupa műalkotással szemben, hiszen Kasselik Ferenc elsősorban építőmester és vállalkozó volt, aki nagyüzemre rendezkedett be és az ihlet irányító szavát csak ritkán követhette. Jó képességei, rendkívüli gyakorlati segítségével soha nem alkot használhatatlant, legfeljebb művészileg közepesrűt, nem egyszer azonban igen kiváló is. Működésének túlnyomó részét polgári építkezések alkotják, amelyek tehetségének, hajlamainak is a legjobban megfeleltek. Középlelet csak ritkán szerepel művei sorában, de ilyenkor mindig érezhető, hogy a mester különös gonddal kezelte őket.

Az irodalom mindeddig nem tartotta nyilván Kasseliket, mint a *balassagyarmati megyeháza* építőjét. A balassagyarmati Nagy Iván-Múzeumban lévő, a megyeháza felavató ünnepsége alkalmából készült és az irodalomban mindeddig nem ismertett metszet «épít. Kasselik Ferentz» jelzést viseli (74. kép). Az épület stílus-történeti vizsgálata is a legnagyobb mértékben alátámasztja a metszet jelzését. Ha tekintetbe vesszük, hogy az uralkodó céhszabályok értelmében a Kasselik-terv kivitelét bizonyára helybeli mester végezte és ha arra a büszkeségre gondolunk, amellyel a megye közönsége a megyeházat saját műveként hirdette, akkor megérthetjük, hogy az építész neve feledésbe ment.

A balassagyarmati megyeháza 1833-ban meginduló építési munkálatai gyors ütemben folytak.⁹⁹ Úgy látszik, egy régebbi épületmag felhasználásával lényegében új és jelentős méretű megyeháza készült, amelynek megalkotását a sóadóból nyert szerény segély mellett jórészt önkéntes adományok tették lehetővé. Az 1835. október 19-én megtartott felavatás szónokai büszkén emelik ki, hogy «önkéntes ajánlások által... sokan vetélkedve járultak az építés pénzügyi alapjának megteremtéséhez»¹⁰⁰ (74. kép).

A szélesen elterpeszkedő, emeletes vármegyeháza főhomlokzatát héttengelyes középrizalit hangsúlyozza, amely szűkebb ablaktengelyeivel, súlyos rusztikájú zárt földszintjével, a csupán külsejében módosult régebbi épületmagot jól érezteti. Ehhez a kissé elüthető középrészhez kétoldalt tizenegy tengelyes oldalrészek csatlakoznak egyenletes ütemű, laza sorakozással. A mindvégig simán vakolt falat a földszinten az ablakok közti faltökre támaszkodó félkörívrű párkány üteme élénkíti. A főemelet egyszerűen keretezett és vízszintes szemöldökkel koronázott ablakai széles övpárkányon állnak. Az egyenletes ritmusú oldalhomlokzatok, valamint az épület belseje nem nyujtanak érdekeset. Kitűnően megfelelt céljának és rendeltetésének, mentes minden bántó ízléstelenségtől, de nélkülöznünk kell rajta a magasabbra törő megoldások szépségét és érdekességét. Kasselik ügyesen ültette át a maga bérház-stílusát nagyobbyszerű középület homlokzatába, ám éppen ezért nem is nyújt olyan művészileg jelentős, egyéni ízű és még hibái ellenére is vonzó alkotást, mint a többi vidéki megyeháza.

Kasselik másik jelentős műve a *pesti városháza*nak újjáépítése volt. A balassagyarmati megyeháza próbája volt e nagyobb és már fekvésénél fogva is jelentősebb megbízásnak. A szűk és elavult pesti városháza átépítése már régebben foglalkoztatta a városi tanácsot, míg többszöri próbálkozás után 1836 decemberében végre Kasselikot bízta meg az újjáépítés számba menő munkával.¹⁰¹ Kasselik rövid néhány hét alatt elkészíti és benyújtja terveit, amelyek az eredeti állapot felvétele mellett a javasolt átépítést mutatják.¹⁰² A kísérő szöveg megjegyzi, hogy az építész igyekezett Hild János 1808-ban készült terveit, valamint a meglévő régi épület alapfalait felhasználni.¹⁰³

A munka sokféle nehézség miatt nehezen indul meg. Ebben nagy része volt a pénzügyi kérdéseknek. Csupán 1842-ben kap nagyobb lendületet az építkezés.¹⁰⁴ A következő három év alatt elkészül az épület magja; és úgy látszik, hogy munka közben döntenek véglegesen a homlokzat kialakításáról, amelyhez Kasselik idő-

közben két tervváltozatot is készített. A nádor mindvégig nagy figyelemmel kíséri az építés menetét és a Szépitési Bizottsághoz visszaküldött terveket a következő kísérőszavakkal látja el: «bey der Ausführung des Baues jedoch die bestehenden allerh. bestätigten Bauvorschriften um so genauer zu beobachten sind, als es sich geziemt, dass in solchen Dingen, welche von jedem Privateigenthümer gefordert werden, die Obrigkeit selbst mit gutem Beyspiele vorangehe».¹⁰⁵ Nagyon könnyen lehetséges, hogy a homlokzat kialakításának kérdésébe Hild József is bekapcsolódott, mert már az 1843-ban megjelent «Der Spiegel» c. folyóirat a városházát egyenesen az ő művének nevezi és Kasseliket csupán mint kivitelezőt említi meg.¹⁰⁶ Hild szerepét ez esetben mégis igen nehéz pontosabban meghatározni. Noha kétségtelen, hogy mint ellenőrző tanácsadó jelentős befolyást gyakorolhatott, mégis az a körülmény, hogy a terveken, valamint a levéltári feljegyzésekben mindvégig Kasselik neve szerepel, arra késztet minket, hogy neki mint tervezőnek is döntő szerepet tulajdonítsunk e munkában (85—86. képek).

Amint már említettük, az új pesti városháza építésénél Kasselik igyekezett a régi épület falait felhasználva a szűk és bonyolult belső beosztást célszerűen módosítani, hogy a belső közlekedést megkönnyítse és az udvar kettéosztásával a helyiségek számát is növelje. Ezek az egyszerűbb módosítások művészeti szempontból kevésbé jelentősek. Magasabbrendű feladatot csupán a homlokzat kialakítása, valamint a bejárat csarnok és a kapcsolatos lépcsőház képzése jelentett. A hiányosan fennmaradt alaprajzok jól mutatják azokat a nehézségeket, amelyekkel a mesternek meg kellett küzdenie. A hosszan elnyújtott, szabálytalan tagolású és ferde falsíjú oldalhomlokzatokat egyenletes ablakritmus, valamint enyhe sarokrizalitok alkalmazásával módosítja. A főhomlokzat középső, bejárat részére előtérként portikuszt illeszt, amelyen az emeletről megközelíthető erkély nyugszik. A bejárat felett emelkedő torony súlya tömör falat igényel, ezért a hosszan elnyújtott bejárat csarnok aránylag szűken és tagolatlanul halad a második szakaszból nyíló, tágas és ünnepélyes lépcsőház felé. A városháza főhomlokzatának kialakítására Kasselik két tervet dolgozott ki. Az egyik — amelyet a mester másodiknak jelez — fantasztikumba hajló díszítésével, nyugtalan tagolásával kevésbé szerencsés megoldás és már a historizáló építészet előjelének tekinthető. A másik, Bécsben is jóváhagyott és kivitelezett terv lényegesen kiegyensúlyozottabb.¹⁰⁷ Lehet, hogy e sikerült megoldás létrejöttében Hildnek is volt része, de a homlokzat sem egészében, sem részleteiben nem mutat olyan elemeket, amelyek Kasselik más műveiben nem szerepelnének és idegenül hatnának.

Kasselik a városházát kétemeletesre tervezte és a főhomlokzatot — mint jeleztük — magas, gazdag képzésű és barokkos sisakkal ellátott toronnyal koronázta. A keretezetlen ablakokkal tagolt, vízszintes sávozású földszint mintegy talapzatul szolgál az egyenletes ritmusú, kevésbé díszes emelet számára. Az első emelet széles övpárkányán sorakoznak az erőteljes szemöldökpárkánnyal kiemelt ablakok, míg a második emelet ablakai csupán keretezettek. Az épület sarkait, valamint az oldalhomlokzatok enyhe rizalitjait rusztikás lizénák keretezik, változatossá téve a különben kissé egyhangú ritmust. Gazdagabban csak a főhomlok-

zatot alakította ki: a bejárat elé három-három toszkán-oszlopot állít, amelyek a főemelet középső részét díszítő széles erkélyt hordozzák. A kilenc tengelyes épület gazdag kapuképzésének középhangsúlyát az enyhe rizalitban tartott szélesebb középtengely veszi át, amelynek széleit kettős óriáspillérek határolják. E rizalitban elhelyezett szélesebb középbalakot külön kis pillérek szegélyezik és az egyenes párkányon nyugvó, kettős félkörívű lezárás is fokozza méreteit. Ez a megoldás kissé feloldja az egész épületen végigfutó párkány hangsúlyát és átmenet a vízszintes épülettömbből kiemelkedő torony felé. Amíg a szélesen tagolt és előugró koszorúpárkány a közepén elhelyezett hatalmas címeres dísszel harmonikusan zárja le az épületet, addig a három emeletsávra tagolt és felső részében erősen barokkos torony nehezen illik az épület laza tagolású, a bejáratától eltekintve mindvégig erősen síkban tartott kialakításához. Klasszicisztikus szempontból ez az érezhető kettősség kissé bántó. Művészi hatásában mégis van valami jóleső és szeretetreméltó régiesség. Jobb felépítésével, érdekesebb és változatosabb tagolással, az épület egyes részeinek hatásos kapcsolatával felülmúlja a balassagyarmati megyeháza homlokzatmegoldását. Ennek ellenére nem látunk okot arra, hogy ezt az érettebb megoldást más művészek tulajdonítsuk. Véleményünk szerint ennél az alkotásnál Kasselik javára kell könyvelnünk a munka legnagyobb részét, még abban az esetben is, ha Hild irányító vagy tanácsadó működését lehetségesnek is tartjuk. Nézetünket még azzal támasztjuk alá, hogy a városházának Hild József által 1862-ben kivitelezett emeletráépítése a homlokzat megkapó összhangját megbontotta. Sem művészi, sem emberi szempontból nem valószínű, hogy Hild ilyen kevéssé találta volna el a régi épület megkívánta méreteket, ha az alsó két emelet az ő műve lett volna.

Kasselik művészileg kevéssé jelentős, de igen sokat emlegetett munkája, a pesti *Mária Terézia-laktanya* építése, ahol az eredetileg Hild Józseftől készített terveken az Udvari Építészeti Igazgatóság csak keveset változtat.¹⁰⁸ A kivitel elé azonban a legkülönbözőbb akadályok tornyosulnak, míg végül az 1845-ben megindult munkát, — minden bizonnyal Hild terveinek figyelembevételével — Kasselik vezeti. Az épület csupán a kaszárnyaépítkezésnek a XIX. század első felében kifejlődő típusa szempontjából érdekes, mert hatása az ilyen természetű épületek tervezésére évtizedeken át érezhető. Bár ezt az építkezést célszerűségi szempontok irányították, tervezésében jólesően jut érvényre Hild nagyvonalúsága. Az egyszerű épülettömb monumentális tömeghatása bizonyára neki köszönhető. Korszakunkon kívül esik és ezért mellőzhető Kasselik egy másik sokat emlegetett műve, a gellérthegy-i csillagvizsgáló részleges lebontása, s ezzel kapcsolatban az úgynevezett «citadella» mai kialakítása (1851).

Bizonyára nem véletlen, hogy e különösképpen polgári építészetre termett mester egyházi építészeti körébe tartozó tervei közül egy sem valósult meg. Az előzőekben ismertetett korai templomterv minden bizonnyal csupán tanulmányi céllal készült, de a *lipótvárosi plébániatemplom* számára 1842-ben benyújtott tervei már a megvalósulás reményében keletkeztek.¹⁰⁹ A négyoszlopos középportikusszal ellátott, kéttornyos és kupolás megoldás Nobile kissé száraz esztergomi tervvál-

tozataira emlékeztet, és éppoly nehézkes, mint amazok. Ez a templomterv is bizonyítja, hogy mesterünkől hiányzik az igazi művész alkotását hevítő lendület. Ezért képességeinek inkább azok a megbízások felelnek meg, amelyekben magasabb művészi célok helyett hasznossági szempontok az uralkodók. Az ilyen természetű alkotásokat nemcsak kitűnő mesterségbeli tudással, hanem néha az igazi művészetet megközelítő színvonalon és nemes eszközökkel hozza létre. Jó példa erre a *pesti piarista rendház* átépítése, amely bizonyos fokig átmenet egyházi és világi alkotásai között. Kasselik Ferenc talán családi kapcsolatoknak köszönhetette ezt a megbízást, mert atyja 1801—3 között már nagyobb átépítést végez az akkor is elavult épületen.¹¹⁰ Az 1844-ben meginduló átépítés körül igen sok vita folyt. Részben az új és a régi épületszárnyak párkánymagasságának és homlokzatmegoldásának összeegyeztetése, részben városrendezési kérdések megoldása nehezítik a kivitelt.¹¹¹ Az elvégzendő feladat tehát több nehézséget gördített Kasselik elé. Terve alapján kétségtelen, hogy nemcsak méretben, hanem hatásában is jelentősebb épületre törekszik. A kétemeletes főhomlokzat héttengelyes középrizalitját a széleken lapos óriáspillérek határolják és elválasztják a hangsúlytalan kíséretként csatlakozó, két-két tengely szélességű oldalrészekről. Az ablakok pillérkerete a középrész kiképzését gazdagítja, míg az épület többi ablakai símán keretezettek. Ugyanez a nyugodt, a maga egyszerűségében is hatásos tagolás uralkodik az udvari homlokzaton, mely csupán a rizalit kevesebb számú, de szélesebb ablaktengelyeivel tér el a külső homlokzat képzésétől. A piarista ház kevéssé egyéni, de célszerű és ízléses felépítése jellemző példája az érett klasszicizmus alkotásainak.¹¹²

Kasselik Ferenc működésének legjelentősebb része pesti polgári építkezései. Tevékenysége túlnő azon a mértéken, amely megengedi egy-egy alkotásnak valóban építőművészeti megoldását. Nagyszabású vállalkozó; nem lebecsülendő mesterségbeli tudással, gyakorlattal és ügyességgel oldja meg minden feladatát, de a legtöbb esetben nincsenek magasabb művészi céljai. Erre leggyakrabban szükség sem volt, hiszen a megbízások jelentős része a szaporodó, de művészileg szerény igényű polgárságot szolgálja és az építészek ennek az új, fejlődő nagyvárosi rétegnek igyekeznek — főleg bérházakban, de kisebb, egylakásos családi házakban is — megfelelő otthont biztosítani. Nem meglepő tehát, ha Kasselik bérház-terveit mintegy szabvány szerint készíti. A fő cél a telek minél gazdaságosabb kihasználása; ennek következtében összezsugorodik a Hildnél még tágas bejárati csarnok és csökken az udvar mérete, hogy udvari és hátsó szárnyak építésével megteremtse azt a rossz világítású, sivár és szegényes polgári lakástípust, amelynek maradványaitól városunk máig sem tudott teljesen megszabadulni. Kasselik alaprajzai ritkán nyújtanak művészileg érdekes megoldást, homlokatkialakításai is kevéssé változatosak. Az érett klasszicizmus szellemének megfelelően a fő hangsúly az egyenletes ritmusú ablaksoron nyugszik, amelyet a gazdagabban képzett kapuzat csak kevéssé bont meg. Aprólékos díszítő elemek, a figurális vagy ornamentális szobrászat művei homlokzatairól egyaránt hiányoznak; egyetlen díszük az éles és sokszoros tagolású párkány. A most említett általános jellemvonások után vegyük közelebről szemügyre Kasselik néhány jelentősebb épülettervét.

Mesterünk művészetének egyik jellemvonása, hogy könnyen ismétli önmagát és nem újhodik meg minden feladattal. Műveinek egymásutánja nem is mutatja a fejlődés felfelé vezető állomásait. Polgári építkezései között nincsenek kiemelkedő, valóban nagyszabású művek, de nincsenek rossz és elhibázott alkotásai sem. Korai, 1827-32 közé eső művei a maguk egyszerűségében éppoly érettek, kiforrottak, mint késői alkotásai, sőt jellemvonásaik is azonosak. Akár az 1829-ben tervezett *Gruber-ház*,¹¹³ akár a következő évben épített *Gebhardt-ház*,¹¹⁴ vagy a Molnár-utcai *Martinelli-ház* tekintjük,¹¹⁵ alig tudunk az általános jellemzésben mondottakhoz újat hozzátenni. Tervein többnyire sávozott falkezelésű, vagy falpillérekben nyugvó párkányokkal tagolt földszintet találunk, amelyre széles övparkányon álló, sokszorosán keretezett ablakokkal ellátott második emelet következik. Ezt a kissé egyhangú ritmust néhol a szélesebbre vagy díszesebbre kialakított középtengely,¹¹⁶ avagy az ablakok felett elhelyezett reliefmezők¹¹⁷ teszik változatossá. Rizalitokat ritkán alkalmaz és korántsem juttat nekik olyan szerepet, mint Hild.¹¹⁸ Mint kivételt említjük a mai Nádor-utcában épült *Scheinhoffer-ház*at (1836),¹¹⁹ amelynek középső rizalitja, törpepillérekkel szegélyezett ablakai és gazdag koszorúparkánya Hild hatására vallanak. A kétszakaszos, oszlopsoros bejáratú csarnok és a téglányalakú lépcsőház ily szerves elhelyezése Kasselik műveiben ritka. Különösen 1838 után válik eklektikussá; előszeretettel alkalmaz Hild és Pollack művészetéből vett elemeket és nem veszi észre, hogy ezeknek a szerves egészből való önkényesen kiragadása soha sem vezethet művészileg egészséges alkotásra. Így az egykori *Schaffer-ház*,¹²⁰ a mai Nemzeti Zenede épülete, Hild József egyszerűbb homlokzatait idézi, míg a *Rombach-féle fürdő* oszlopsoros kerti homlokzata, a *Pfeffer-fürdő*nek hangosabb, de azért sikerült változata.¹²¹ A nagy mintakép hatását mutatja az *Emmerling szálló* is, amely kétségkívül Kasselik nagyobb szabású alkotásai közé tartozik¹²² és olyan elemeket juttat érvényre, aminek a Scheinhoffer-háznál már kiemeltünk. Jelenkéntelen változtatásokkal bővítve, ezt a megoldást alkalmazza másutt is.¹²³ Pollack alkotásaitól kölcsönzi a hármass ablak, vagy a hármass tagolású hangsúlyos középtengely alkalmazását, a nélkül, hogy mintaképét finomabb arányosítással akár csak meg is közelítené.¹²⁴

Mennél inkább közeledünk a század közepe felé, Kasselik tervei annál egyszerűbbek, sematikusabbak lesznek. Sem az alaprajzban, sem a felépítésben nem tűz ki többé maga elé jelentősebb feladatokat. E kevésbé érdekes és főleg nagyobb bérházakból álló sorozattól kellemesen különülnek el a kisebb kerti házak és villák tervei. A korai emlékek közül az *Iszer-villára* mutatunk rá,¹²⁵ amelynek oszlopperetezésű középső kapuzata és medaillonos fríze a korai klasszicizmus megoldásaira emlékeztet. Az 1840 után épült villák sokkal hatásosabb kiképzésűek. Így kiemelhetjük *Döring József* városligeti villáját, a későbbi Csengery-kúriát.¹²⁶ Az emeletes kerti lak négyoszlopos középső rizalitját a felvezető széles lépcsők, valamint a koronázó oromzat hangsúlyozza, míg az épület oldalait a széleket kísérő lapos pillérek zárják le. Nyugodtan kibontakozó párkányok érvényesítik a vízszintes tengelyt, amelynek hatását a végigfutó koszorúparkány még alátámasztja. Nyugodt felépítése, kecses arányai révén a kis épület eredeti alakjában az érett klasszicizmus

legszebb ilyenmű alkotásai közé tartozott. Egyszerű alaprajza nem nyújt semmi érdekességet, ilyen szempontból kiemelkedőbb a *Pisztay-nyaraló*,¹²⁷ amely a lépcsőház és a tornác között szervesen elhelyezkedő kerti termével kitűnő megoldás.

Mint gyakorlott építész-vállalkozó, természetesen szívesen dolgozik olyan nagyméretű, de művészileg érdektelen megbízásokon is, mint aminő volt például a vágóhíd, vagy a nyugati pályaudvar gépházának és raktárépületeinek építése. E késői művei a historizáló átmeneti építészeti kevéssé vonzó jegyeit viselik magukon és behatőbb tárgyalást itt nem igényelnek.¹²⁸ Mint építészvállalkozó, ügylátszik, elsősorban Hild Józseffel állott kapcsolatban, különösen az ötvenes évek után. Ez a kapcsolat messze visszanyúlhatott, egészen Kasselik kezdő éveire, az első összeköttetés valószínűleg a városligeti úgynevezett negyedik lövöldének felépítése volt. Ezt, Hild tervét felhasználva, Zambelli tervezte, a kivitelt pedig Dietrich Józseffel együtt Kasselik végzi. Ugyancsak Hilddel egyetemben építi a Reáltanoda-utcai gimnáziumot is 1865–67-ben.¹²⁹

Kasselik Ferenc semmiképpen sem nevezhető kiemelkedő művész-egyénségnek. Jó műveltségű és alapos tudású építész volt, akit rendkívül termékeny munkássága jóformán minden lehető építészeti feladat megoldására képesített. Képzelete nem gazdag, ösztönei sem kiforrottak és biztosak, ezért érezhető, hogy erősebb tehetségű kortársai könnyen befolyásolják. Munkásságának legnagyobb részét a pesti világi építészet alkotja. Talán egyetlen alakja a magyar klasszicizmus építészetének, aki sem nagyobbyszerű magánpalotát, sem kastélyt nem alkotott. Néhány jelentős tervtől eltekintve, nem működött az egyházi építészet terén sem. A lipótvárosi templom átépítéséhez készített terve¹³⁰ nagyszabású megfogalmazása ellenére is a polgáriasult klasszicizmus művelőjére utal. (25. kép.)

Bár Kasselik Ferenc nem tartozott a nagy egyéniségek, a jelentős újítók közé, munkássága a magyarországi és különösen a pesti klasszicizmus építésze szempontjából nagyon fontos. Rendkívül gazdag és élénk működésével ugyanis népszerűsítette és elterjesztette a klasszicizmus vezető építészeinek művészetét. Közkinccsé tette azt a formavilágot, amelyet a legnagyobb művészek alkotásaiban még kissé idegenül szemlélt az átlagember. Igaz, gyakran aprópénzre váltotta fel Pollack vagy Hild egy-egy nagyobb szabású alkotásának értékeit, elkoptatott egy-egy jellemző megoldást, de mégis az ő érdeme, hogy műveivel tudatosította és elterjesztette e jelentős művek formakincsét és szellemét. Vállalkozó kedve és szervező képessége erősen hozzájárult ahhoz, hogy Pest klasszicisztikus városképe aránylag gyorsan és szinte hiánytalanul kifejlődött.

A Kasselik-család többi tagjának működése szempontunkból nem jelentős. Kiemelkedőbb egyéniségek nem voltak közöttük. Kasselik József építészeti tevékenységéről alig tudunk valamit, talán Kasselik Ferenc testvére és segítőtársa volt; 1815-ben a bécsi Akadémián tanult,¹³¹ későbbi éveiben mint «Stuck- und Maurermeister» nyújtotta be jelentéktelen terveit a Szépitési Bizottsághoz¹³² (1833). Kasselik Ferenc másik fivére, András, ácsmester volt, s nemcsak Pesten, hanem vidéken is elismert és sokat foglalkoztatott szakember. Már 1823-ban tagja a pesti céhnek,¹³³ röviddel ezután a Vigadó ácsmunkálatainak elnyeréséért folyamodik és

ennek érdekében bécsi működésén kívül a Cziráky Antal grófnak végzett eredményes munkásságára hivatkozik.¹³⁴ Érdemeinek jutalmazásaképpen 1842-ben elnyeri a Szépítési Bizottság tagságát. Hasznos munkatársa a tárgyalt korszaknak, de működése — érthető módon — kívül esik érdeklődési körünkön.

A Kassalik-család jelentős anyagi fellendülése minden bizonnyal Ferencnek és Andrásnak volt köszönhető; ezek a családnak a köztudatban legjobban ismert tagjai.

KISEBB PESTI MESTEREK

Az előző fejezetekben igyekeztünk a pesti mesterek jellegzetes műveit ismertetve, összegezni művészetük fő vonásait és meghatározni azt a helyet, amely a magyar építészet történetében megilleti őket. Ezekhez az ismertebb mesterekhez jónéhány kismester működése csatlakozik. Bár szerényebb tehetségek és sem nem vezetőök, sem nem irányító egyéniségek, működésük mégis egy-egy jellegzetes színnel gazdagította Pest város klasszicisztikus építészetét. Mint általában a kisebb tehetségek, valójában ők sem ismerik képességeik nagyságát és gyakran vállalkoznak olyan feladatokra, amelyek túlnőnek tehetségük határán. A kor törekvéseire e próbálgatások, e félmegoldások épp olyan jellemzők, mint a nagy alkotások, és így szükséges, hogy ezekkel a kisebb művekkel — ha röviden is — foglalkozzunk.

BREIN IGNÁC ÉS FÜLÖP.

A most ismertetendő pesti kismesterek között talán Brein Ignác a legvonzóbb egyéniség. Állítólag Pesten született és építész-családból származott. Fivére, vagy talán csak rokona a nála jelentéktelenebb Brein Fülöpnek. Tervei 1812 óta szerepelnek a Szépítési Bizottság anyagában és 1833-ban bekövetkezett haláláig gyakran fordul engedélyért a Bizottsághoz.¹ 1815-ben nyert Pesten polgárjogot és lassankint nemcsak a kisebb épületek kivitelénél találjuk ott, hanem bizalmi feladatokat is kap. Így Brein ellenőrzi a készülő magyar színház költségvetését,² sőt olyan jelentős munkára is szívesen vállalkoznék, mint a lipótvárosi templom tervezése.³ Műveinek zömét az 1812 és 1833 között tervezett polgári házak alkotják, amelyek ma már jóformán csak a Szépítési Bizottság tervanyagából ismeretesek. Tervei között több olyan családiház-jellegű kisebb épület szerepel, amelyek könnyed tagolásukkal, derűs és gazdag szobrászi díszítésükkel a polgári klasszicizmus lehangulatotabb emlékei közé tartoznak. Néhol az ilyen kisebb házak tervezésénél meglepő megoldásokat is alkalmaz. Előszeretettel tervez olyan dísz- és saroktermeket, amelyeknek rokonsága a megelőző barokk építészettel szembetűnő. A mult építészeti stílusához nemcsak ezek a dísztermek fűzik mesterrünket. A multa mutat az is, hogy kedveli a súlyos kupolás koronázásokat; ez valószínűvé teszi, hogy Brein az idősebb építésznemzedék tagja volt. Különösen korai műveinél érezhetjük azt a kettősséget, amelyet a két stílus határában álló mester nem tud még feloldani, így az 1812-ben tervezett ormótlan, középkupo-

lával fedett, földszintes *Schütz-háznál*.⁴ Ugyanebből az időből való a *Deáky-kertiház* terve,⁵ amelyen a téglányalakú csinos ház közepét erőteljesen kidomborodó ovális nagyterem jelzi. Nemcsak a többi szoba igazodik a középponthoz, hanem a kupolás lezárás is erősíti a megoldás barokkos jellegét és egyúttal magasabb térmegoldás iránti érzékről tesz tanúságot. Brein fokozatosan áttér a súlyosabb, tömegesebb felépítésről a síkban tartott és reliefdísszel gazdagon ellátott homlokzatokra.⁶ Nagyobb bérházterveiben — mint aminő például saját háza, vagy az uri-utcai *Horváth-ház* terve⁷ — bizonyos lehiggadásnak vagyunk tanúi. Különösen az utóbbi középrizalitot ház felépítése, szép elrendezésű alaprajza tartozik a legjobb megoldású kisebb pesti házak közé.

Legsikerültebb és egyúttal legismertebb műve a «Két törökhöz» címzett egykori *Kemnitzner-ház* a mai Deák-téren. A XVIII. század végén épített egyszerű egyemeletes háztömb magasztása és az ezzel kapcsolatos új homlokzat kiképzése, — amelynek terveit a mester 1822-ben⁸ készíti — minden eddiginél nagyobb feladatot jelentett számára. A kétemeletes háztömb Deák-téri főhomlokzatát Brein öt szakaszra tagolja és ezzel élénkíti a különben igen széles épületet. Ennek érdekében enyhén kiemeli a három-három tengelyes oldalrizalitokat és az öttenegyelű középrizalitot, amelyen finom fejezetű, erőteljes pillérek hordozzák a végigfutó koszorúpárkányt. Bár e tagolás mindenben követi a klasszicizmus felfogását, az épület súlyos tömbje, zömök arányai és különböző térszintekben elhelyezett épületrészei is bizonyítják a mesterben továbbélő barokk örökséget. A Kemnitzner-ház felépítésében mindvégig a tektonikus elemek uralkodnak, a meglehetősen gazdag szobrászati dísz elhelyezése és képzése csak színezi és élénkíti az építészeti elgondolást. A ház nevét az attikát lezáró két fekvő, törökruhás alaknak köszöni. E szobrok mind elhelyezésük, mind tárgyválasztásuk szempontjából jellemzők Breinre, a félig barokk-szellemű művészre. A görög mitológia helyett az «egzotikus» világból meríti a díszítés motívumát; az elhelyezés a barokkos címertartó alakok klasszicisztikus átfogalmazását mutatja.⁹ A Kemnitzner-ház oldalhomlokzatai három-három tengelyes enyhe oldalrizalitokon kívül teljesen egyszerű képzésűek. A ház alaprajza sem különösen érdekes vagy jelentős, csupán a kapualj és az udvar hangulatos szobrait emelhetjük ki.¹⁰

A Kemnitzner-ház Brein legjelentősebb alkotása, bár későbbi művei között is nem egy hangulatos munkát találunk. Így a tipikusan «biedermeieres» *Toma-házat* 1830-ból¹¹ vagy az oszlopsoros *Geller-házat*, lekerekített sarkaiban elhelyezett díszteremmel,¹² amely világosan bizonyítja, hogy a barokkos térgondolat nemcsak korai műveiben foglalkoztatta a mestert. Szinte érezhető, hogy a késői tervek készítésénél mennyire igyekszik szabadulni e régebbi felfogástól és elnyomni az erre emlékeztető elemeket: szigorú pillértagolások, triglifes párkányok alkalmazására kényszeríti magát; ennek a klasszicizáló igyekezetének nem egyszer a korábbi tervek legnagyobb vonzóereje, a bájos fesztelenség is áldozatul esik.

Már eddigi ismertetésünk is arra mutatott, hogy Breint nemesebb törekvések fűtötték és megpróbálkozott a legnagyobb építészeti feladattal: monumentális téralkotással. Ezek a törekvések indíthatták arra, hogy a lipótvárosi plébánia-

templom hosszan húzódó tervezésében ő is résztvegyen. E munkájából csupán a homlokzat rajza ismeretes. E szerint a saroktornyokkal és középső kupolával ellátott homlokzat földszinti részében a klasszicizmus jó átlagmegoldásaihoz sorakozik, míg a hatalmas kupola szertelen kialakítása, különösen pedig a felmagasított kupoladob képzése a kérdés helytelen felfogását és nagy feladatok megoldására elégtelen képességét bizonyítja.¹³ (26. kép). Mégis e nagybbszerű elgondolásból született próbálkozások mutatják, hogy Brein igyekszik kiemelkedni a kismestereknek abból a csoportjából, ahova munkásságánál fogva tartozik.

Minden valószínűség szerint 1834-ben halt meg. A következő évben özvegye »Wwe Magda Brein« által benyújtott építési engedélyért már Zofahl Lörinc mester vállal felelősséget.¹⁴

Sokkal kevésbé kiemelkedő egyéniség a Pesten működő Brein Fülöp, aki — mint említettük — talán rokona volt Brein Ignácnak. 1809—22 között alkotott tervei kivétel nélkül kisméretű és szerény igényű házak számára készültek, amelyek homlokzatképzésénél szemmeláthatóan küszködik a rizalitok vagy gazdagabb bejáratok tervezésével. Helyes szerkezeti és építészeti megoldás helyett szertelen és nyugtalan díszítő elemek alkalmazásával próbál kárpótolni. Ezáltal nemcsak tehetségének hiányait, hanem a mult művészetében gyökerező felfogását is elárulja. Olyan tervek, mint az 1811-ben készült *Unger-ház* szép lépcsőháza,¹⁵ vagy a következő évben tervezett *Soller-ház* kedvesen játékos homlokzatképzése, a ritka kivételek közé tartoznak.¹⁶

LANDHERR ANDRÁS.

A legjobb kismesterek egyike volt Landherr András. Működését nehéz ismertetnünk, mert kevés adat áll rendelkezésünkre. Tervei 1809—31 között szerepelnek a Szépítési Bizottság ülésein; jórészt egyszerű, egyemeletes vagy földszintes házakat mutatnak. E kevésbé jelentős munkákon kívül további működése alig deríthető fel. Az elszórt levéltári adatok tanúbizonysága szerint igyekszik kitűnni az ismeretlenség homályából. Már 1810-ben, a nagy budai tűzvész után, beadvánnyal fordul a nádorhoz és nagyobb mennyiségű tégl olcsóbb szállítását ajánlja fel, hogy a budai lakosságon segítsen.¹⁷ Valóban csak ez volt-e célja, vagy csupán a nádor figyelmét szeretne volna ily módon magára irányítani — nem tudjuk. Kissé feltűnő, hogy a budai lakossággal ilyen sorsközösséget érez, — »meine unglücklichen Mitbürger zu Ofen« — bár beadványában is pesti mesternek nevezi magát. A két város mesterei ugyanis féltékenyen vigyáztak arra, hogy munkájukat illetéktelen versenytárs ne zavarja.

Landherr háztervei teljesen a szokványos egyszerű elrendezést mutatják, minden nagyobb téralakító törekvéstől mentesen. Még a kapualjak gazdagabb képzése is — a pesti építészet egyik kedves és sok gonddal kezelt kérdése — legtöbbször teljesen művésztelen. Kevésbé változatosak homlokzatai is. Leggyakoribb megoldása: sávozott földszint, vagy rusztika-szerű keretezés a széleken, egyenletes, esetleg pillérekkel keretezett ablaksor, kissé díszesebben képezett kapu, amely

azonban a homlokzatok egyhangúságát nem igen ellensúlyozza. Mindvégig megfigyelhető az a törekvése, hogy a homlokzat tektonikus egyensúlyát, a nyugalom fenntartását biztosítsa.¹⁸ E nagyon egyszerű tervek nem sejtetik azt az igen öntudatos mestert, aki a nádorhoz intézett, már említett beadványból szólal meg, még kevésbé gondolnánk arra, hogy e szerényebb tervek alkotója építette az *óbudai zsinagógát*.¹⁹ A templommal Pollack Mihály művészetével kapcsolatban foglalkoztunk, és annak a véleményünknek adtunk kifejezést, hogy az igen magas művészi szinten álló épület terveit Pollack sugalmazta, míg Landherr a kivitelt végezte. Kétségtelen, hogy a levéltári adatok mindvégig Landherrt említik. Az építés felett döntő 1820. április 3-án tartott hitközségi ülés jegyzőkönyve szerint Pollack és Landherr külön-külön nyújtották be terveiket, de mivel az utóbbi olcsóbbnak mutatkozott, az építési bizottság Landherr-rel lép érintkezésbe és vele köt szerződést. Ugyanebben az évben kötnek szerződést Maurer János stuccatorral a belső díszítés elvégzésére. E Pollack Mihály által is több ízben foglalkoztatott mesternek a közreműködése arra enged következtetni, hogy az építkezés mozgatója Pollack volt, aki előttünk ismeretlen oknál fogva, — talán mert tervét eredetileg nem fogadták el — nem szerepel nyíltan.²⁰ A zsinagóga épületének monumentális homlokzata, finom arányai, ünnepi hangulata méltóak lennének a magyar klasszicizmus nagy mesteréhez is, míg a részletek, ablakkeretezések és díszítő elemek kissé barokkos jellege vagy a régebbi épület maradványainak, vagy egy Pollacktól eltérő szellem — esetleg Landherr — közreműködésének köszönhető. Landherr szerzőségét ebben az esetben tehát csak fenntartással és némi aggálllyal fogadjuk el; viszont nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a *hunfalvi zsinagógának* állítólag az óbudai nyomán épült homlokzata az ő műve. A két templom összehasonlítása igen jelentős minőség- és stílusbeli különbségeket mutat; ez is indokolja, hogy aligha lehet a két templomot egy mesternek tulajdonítani. Ha elfogadjuk Landherr szerzőségét az óbudai zsinagóga terveire nézve is, akkor olyan jelentős mester lehetett, akinek sohasem nyílt alkalma képességeinek teljes kifejtésére, mert polgári építkezései közül egy sem áll az óbudai zsinagógát megközelítő színvonalon.

DIETRICH JÓZSEF ÉS DIESCHER JÁNOS.

A kismesterek idősebb nemzedékének tagjai közül megemlíjtük Dietrich vagy Düttrich József építész, aki 1815—32 között több egyszerű, de jó alaprajzú és felépítésű ház tervével szerepel. Tervei közül kiemeljük a kissé túltömött díszítésű *Unger-házat*, amely egyike jelentékenyebb munkájának.²¹ Mint elismert pesti mester 1830-ban felülvizsgálja a jászberényi jászkunkapitányság székházának építését.²² Hasonló típusú kismester az építészek fiatalabb csoportjából DIESCHER JÁNOS, aki JÓZSEF nevű fivérével együtt a negyvenes évek számos munkálatainál szerepel; jelentékeny vállalkozó és jórészt tiszta klasszicizmusban fogant műveivel e stílus pesti továbbélését segíti elő.²³ Ez annál inkább hangsúlyozandó, mert ekkor már a historizáló építészet stílusa kezd érvényesülni és a polgári építkezésre is erős befolyást gyakorol. A klasszicizmus világában iskolázott mestereink

sorából megemlítjük Wieser Ferenc és Wagner János nevét, akiknek munkássága már teljesen az új stílus jegyében áll és ezért bővebb ismertetésüket munkánkban mellőzzük.

ZOFAHL LŐRINC.

A pesti kismesterek egyik sokat foglalkoztatott alakja volt Zofahl Lőrinc is, aki az építészek fiatalabb nemzedékének tagja. Élettörténete ismeretlen, csupán tervei szerepelnek 1829-től fogva — elég nagy számban — a Szépítési Bizottság előtt. A harmincas években már elismert mester, aki Hofrichter halála után elfoglalja annak a Bizottságban viselt tagsági helyét.²⁴ Munkásságának túlnyomó részét a polgári házépítés alkotja; műveit elsősorban célszerűségi és gazdasági szempontok sugalmazták. Korai művei közé tartozik a régi Pest legnagyobb háztömbjének, az úgynevezett *Orczy-háznak* átépítése, helyesebben ő látta el a három-homlokzatos háztömböt egységes homlokzattal és új szárnyakkal.²⁵ A több udvart körülvevő utcai és udvari szárnyból keletkezett épület a korai pesti bérházépítés jelentékeny példája. Az *Orczy-ház* homlokzati tagolása igen egyszerű, egyenletes ritmusban tartott. Csupán egy-egy lapos pillérrenddel kiemelt nagyobb bejárat enyhe rizalitban elhelyezve bontja meg az ablaksorok dísztelenségét, a kapualjak többnyire egyszerű kialakítását. A homlokzat tartózkodó tagolása révén a mester elkerülte azt a veszélyt, hogy a régebbi épületmag kissé barokkos díszítésű ablakai kellemetlenül különüljenek el. A nemrég lebontott *Orczy-ház* bizonyos mértékben a város egyik művelődéstörténeti érdekessége volt, azonban távolról sem elsőrendű műemlék.

Zofahl többi tervében is a nyugodt tagolás, az egyenletes ritmus, a takarékos díszítés híve. Szívesen használ sávozott földszintet, amelyet csupán az egy-egy oldalsó ablaktengellyel megnagyított kapu díszesebb keretezése, oromzattal vagy erkéllyel való kiemelése díszít.²⁶ Előszeretettel alkalmaz görögös elemekből álló szobrászi dísz: meanderes frízt, fogrovatos keretezést, triglifes párkányt. Ez a kissé merev antikizálás jellemzi a Városligetbe szánt *kerti mulatóház* tervét, amelyet Zitterbarth tervei szerint Zofahl kivitelez. Lényegében nem tér el a Hild-tervezte Malvieux-féle mulatótól és igyekszik az elpusztult Zambelli-féle lövölde beosztását is megtartani. Alaprajza világos és célszerű, felépítése könnyed és mégis ünnepélyes, csupán a lugassort tagoló Janus-fejes hermák erőltetettek.²⁷ A negyvenes években Zofahl igen sokat épít az akkor benépesedő pesti külvárosokban, a Teréz- és Ferenc-városban, ahol a régi házak között a XX. század elején még több Zofahl-építette ház állott. Terveinek művészeti szempontból nincs olyan jelentősége, hogy azokkal egyenként behatóbban kellene foglalkoznunk (162. kép).

A polgári építészet terén kifejtett gazdag működés mellett Zofahl az egyházi építészet terén alig szerepel. 1825-ben benyújtja — mint első ismert munkáját — a józsefvárosi plébániatemplom egyik oltárának kivitelre nem került tervét.²⁸ 1836-ban a lipótvárosi templom javítási munkálataihoz készít költségvetést.²⁹ Egyetlen kivitelezett műve az egyházi építészet terén a *hajósi plébániatemplom*,

amely azonban csupán egy korabarrokk templom átépítése és előcsarnokkal való bővítése volt.³⁰

A pesti kismesterek sok adattal nyomon kísérhető munkássága mellett különösen feltűnő, hogy a klasszicizmus budai mestereiről jóformán semmit sem tudunk. Igaz, hogy kevesen vannak, kevés építkezés is folyik. Legfontosabb emlék a századelején épített Sándor-palota, amellyel már korábban foglalkoztunk. Semmi adatunk nincs a már eltűnt *Marczibányi-ház*ról, valamint a gróf *Teleki-palotáról*: mesterük vagy az Udvari Építészeti Igazgatóságtól, vagy a budai mesterek sorából kerülhetett ki. Az egyházi építészet legfontosabb budai emléke a már említett óbudai zsinagóga, amelyet kétségtelenül pesti mester épített. Az egyelőre ismeretlen budai mesterek közül csupán DANKÓ JÓZSEF alakja emelkedik ki, aki úgy látszik a Budán megcsappant építési munkát pesti megbízások elnyerésével akarta pótolni. Ilyen munkája a nagykiterjedésű királyutcai *Majtényi-ház*³¹, vagy a lovag *Löwenthal* számára a Kerepesi-útra tervezett családiház.³² Bizonyára nem különösen jelentős egyéniségéről közelebbi adataink nincsenek.

A Dunántúl földrajzi fekvésénél, társadalmi és gazdasági életénél fogva művészeti téren is egyéni arcú mutat. Ezt a területet érintik először a nyugatról érkező szellemi áramlatok, ez országunknak ama része, ahol leginkább megfigyelhetjük a városi kultúra változatait. Ez a terület ma is a történelem minden korszakának emlékeit hordozza; a művészet itt valóban a helyi talajból táplálkozhatott és fejlődését vendég szereplő külső mesterek működése hathatósan élénkítette. Viszonylag sok a nagybirtok, ezért itt található a főúri kastélyok leggazdagabb sorozata is. A főúri mecénás hatása sehol sem oly szembeszökő, mint itten.

A Dunántúl — különösen nyugati részében — hazánk ama kevés területeinek egyike, ahol a művészi kultúra folytonosságáról, zökkenésmentes fejlődéséről beszélhetünk. Itt a törökkel vívott százados küzdelem sem hozott szakadást a fejlődés vonalába, hiszen ez az országrész csupán átmenetileg volt török uralom alatt. A gyakori török harcoktól főleg a terület keleti részének művészeti emlékei szenvednek, de az általános helyzet ezen a vidéken nem olyan vigasztalan, mint az ország más területén. Ezért nem meglepő, hogy a XVII. század kevés hazai emlékének jelentős része a nyugati határszáron található. A művészeti kultúrának ez a szakadatlan, bár sokszor lappangó továbbélése a XVIII. század újra fellobbanó alkotó tevékenységével találkozunk s csakhamar bámulatos építészeti virágzást hív életre. Ebben a században elsősorban a katolikus egyház óriási programjára kell gondolnunk, amelynek Biró Márton veszprémi püspök volt egyik legjelentékenyebb mozgatója.¹ Munkásságát a század második felében Szily János szombathelyi püspök folytatja. Az egyházi építészettel karöltve halad a világi építészet is, amely legfontosabb munkaterületét a kastélyépítészetben találta meg. Ez az élénk építőtevékenység nemcsak néhány kiemelkedően jelentős művészt, hanem kisebb mestereket is szép számban vonz erre a területre. A nagy mesterek kíséretében érkező kisebb építésszek, a magyar mecénások szolgálatában lelkileg áthasonulva, a magyar földben gyökeret eresztenek és hidat vernek a nyugati és a helyi művészeti hagyományok között. Veszprém, Székesfehérvár, Sopron és Győr azok a városok, ahol e kisebb mesterek letelepedését, gyors áthasonulását és hazai szellemű továbbműködését levéltári adatok során is nyomon tudjuk követni. Elsősorban az ő működésüknek köszönhető, hogy a XVIII. század építészetének jellegzetes formái a népi építészet elemeit is tudták válni. Ha valahol: itt alkotják a későbarokk építészet formái a falusi építés legtöbb megnyilvánulásának a magvát.

Ez a formakincs olyan gazdag és ellentállóképes, hogy magába szíva a klasszicizmus építészetének változott szellemét, szinte észrevétlenül vezet át a XIX. századba. A későbarokk építészetének ez a sajátos népi zamata akadályozza meg, hogy korszakunkban e területen a klasszicizmus szellemében fogant városkép alakuljon ki. Pest, Baja, Szatmárnémeti túlnyomóan klasszicista városképe a Dunántúlon elképzelhetetlen. A dunántúli kép egységét jólesően színezi a szélső területein található emlékek közeledése a szomszédos vidékek művészi arculata felé. Van vidéke, ahol Bécs, másik, ahol Pozsony vagy a Duna-Tisza köze szolgáltatta a mintaképeket.

A dunántúli építészet súlypontja a klasszicizmus korában számban és jelentőségben egyaránt a világi építészetre esik. Az egyházi alkotások terén a XVIII. század gazdag tevékenysége felölelte és megvalósította a kínálkozó feladatok jelentős részét. Székesfehérvár, Győr, Szombathely és Veszprém, mint püspöki székhelyek nemcsak valóban nagyszabású mintaképeket szolgáltatnak, hanem egyúttal kiindulópontjai is egy messze szétágazó építészeti tevékenységnek. Az ellenreformáció szellemétől kezdeményezett építőmunka korszakunkban sem szűnik meg, hanem jórészt a XVIII. században megfogalmazott, mondhatnók: szabványosított megoldásokat felhasználva, folyik tovább. Nem szabad azonban ezt úgy értelmeznünk, mintha egyházi építészet terén korszakunkban megállás mutatkozna. 1800 és 1850 között több mint 50 templomot építettek, vagy lényegesen újjáépítettek.² Az építkezéseknek több mint felét a katolikus egyház kezdeményezte, mivel a lakosság túlnyomó része a katolikus vallást követte. A többi felekezetnek korszakunkban épített templomai sem számban, sem művészi jelentőségben nem mérkőzhetnek a katolikus templomokkal. Ez a kétségtelenül élénk tevékenység nem alkothatott általában nagyszabású emlékeket, hiszen kivitelük számára a túlságosan igénybe vett püspöki jövedelmek már nem biztosíthattak elegendő anyagi fedezetet. Erős megterheltetést jelentett az a körülmény is, hogy a XVIII. században a török uralom alól felszabadult területeken a hitélet minél gyorsabb biztosítása érdekében sokszor csak ideiglenes, kicsiny templomokat emeltek. Így csakhamar elégteleneknek bizonyultak és újjáépítésük szükségessé vált. Ez a kevésbé hálás feladat — új templomok építése mellett — többnyire a XIX. század első tizedeire jutott, és nem nagyon lelkesítette az építtetőt, akinek anyagi javai is egyre jobban megcsappannak. Ezért sokszor kénytelen magasabb fórumhoz segítségért fordulni, ami nagyon meglassítja a munka menetét. Ez a magyarázata annak, hogy gyakran jelentéktelen, kis építkezésekre vonatkozólag is bő levéltári anyagot találunk akár az Országos Levéltárban, akár a bécsi Haus-Hof und Staatsarchivban. Ha az egyházi építészetnek ezt az egyre bürokratikusabb tevékenységét nem is hallgatjuk el, behatóbban mégsem foglalkozunk vele, mert az így keletkező művek legnagyobb része csekély művészeti jelentőségű, vagy többszörös és lényeges átépítésük ment fel a részletes tárgyalás alól. Csupán azokat, a művészileg jelentős alkotásokat fogjuk feldolgozásunkba besorozni, amelyek hangsúlyozottan a klasszicizmus szellemében fogantak; ezek közül is elsősorban azokat, melyeknek jelentősége túlszárnyalja az átlagos, többnyire a középszerűt sem elérő

alkotásokat. A dunántúli egyházi építészetnek a tárgyalandó korba tartozó két kiemelkedő emlékét: az esztergomi és a pécsi székesegyházak építését, a megelőző fejezetekben már részben tárgyaltuk, most csak a területünk művészeti arculata szempontjából fontos mozzanatokra térünk majd ki. Előzőleg azonban meg kell ismerkednünk a későbarokk építészetnek azokkal az emlékeivel, amelyek átmenetet teremtenek a klasszicizmushoz és amelyeknek jelentős hatását a Dunántúlon már jeleztük.

AZ ÁTMENETI KORSZAK ÉPÍTÉSZETE.

A magyarországi későbarokk építészetnek két kiemelkedő egyénisége működött területünkön: FELLNER JAKAB³ és HEFELE MENYHÉRT. Az 1780-ban elhunyt Fellner Jakab művészetét az a szerencsés szintézis határozza meg, amelyet a bécsi építészeti hagyománynak a francia későbarokk építészet klasszicizáló irányzatával történt megtermékenyülése hozott létre. E hatások színességét fokozza még az a körülmény, hogy a francia hatás Fellnernél csak kis részben ered közvetlen forrásból: művészetének e sajátos színezetét jórészt annak a francia művészkörnek köszöni, amely Lotharingiai Ferenc révén került Bécsbe és amelynek legjelentősebb építésztagja: Jadot Jean Nicolas, maga is kapcsolatba került hazánkkal.⁴ Fellner művészi tehetségének gazdagsága működésének minden területén megnyilvánul. Alkotásai biztos felépítésükkel, finom és kecses tagolásukkal ragadnak meg és a téralkotás nagyszabású példáit vonultatják el előttünk. Műveiben az alaprajz és a felépítés, a rész és az egész, a külső és a belső tagolás szerves és hatásos kapcsolata érvényesül. A mértéktartásban és egyensúlyra törekvésben jelentkezik művészetének klasszicizáló jellege is. Művészete sem egészében, sem részleteiben nem támaszkodik a klasszikus ókor formavilágára: az ő klasszicizmusa a XVI. Lajos-stílusban gyökerezik. Ezért nem közvetlen forrása a XIX. század magyarországi klasszicizmusának, hanem átmenetet alkot hozzá. Működésének hatása a Dunántúlon annál nagyobb lehetett, mert Tatán és Veszprémen kívül, több kisebb hely is hirdeti művészetének emlékeit és így gazdag anyagot nyújt a későbarokk építészet névtelen helyi mesterei számára. Fellner működésével foglalkozó, meglehetősen kimerítő újabb feldolgozásokra utalva, csupán egy kevésbé ismert alkotásra szeretnők a figyelmet felhívni, mert névtelen mestere Fellner művészetének különösen erős hatását mutatja. Ez a veszprémmegyei *Tósokberénd* plébániatemploma (1779—1803), amelynek görögkereszt alaprajzú elrendezése nyugati hasonlóságokat idéz fel, míg finoman tagolt felépítése, homlokzati hullámlásának hatásos és mégis könnyed érvényesítése kétségtelen jelentős mesterre vall. Formai szempontból az egytornyú templomhomlokzat felépítése és tagolása köti össze az érdekes és jelentős névtelen alkotást a Fellner-körrel.⁵

Fellner szellemi örökségének hordozója az az egyelőre névtelen mester, aki a dunántúli későbarokk építészet egy sajátos válfaját képviseli. Alkotásai a *székes-jehérvári püspöki palota* és a vele rokon *váli Ürményi-kastély*. A két alkotás stílusbeli rokonsága szembetűnő.⁶ Véleményünk szerint a két emlék egyazon magyaror-

szági mester műve. A kapcsolat megteremtését a hiányos, vagy sokszor egymásnak ellentmondó adatok nehezítik meg. Adataink nyomán csupán annyi látszik bizonyosnak, hogy a váli kastély 1780—1800 között nyerte el mai alakját,⁷ míg a püspöki palotát későbbben, 1799—1804 között, Milassin János püspöksége alatt építették.⁸ Gazdagabb, érettebb, egységesebb megoldású, mint a váli kastély — e mellett építési korához mérten meglepően súlyos, nehézkes és barokkos. Ne feledjük, hogy alig néhány év választja el Székesfehérvár teljesen klasszicista vármegyeházának építésétől. Sem a váli kastély, sem a püspöki palota tervének alkotóját nem ismerjük. A püspöki palota kivitelezőjeként az irodalomban Rieder Jakab helybeli építőmester szerepel, aligha hihető azonban, hogy ő lett volna egyúttal a tervező építész is.⁹

Amíg megfelelő adatok nem segítenek a székesfehérvári püspöki palota mesterkérdésének megoldásában, addig a palotában és a váli kastélyban ismeretlen mester jelentős alkotását látjuk. A két épületnek hangsúlyozott tömbszerűsége, súlyos tagolása, gazdag, duzzadó díszítőelemei újabb bizonyítékai a későbarokk szellem hosszú utánélésének.

Fellner mellett Hefele a későbarokk építészet legkimagaslóbb egyénisége. Jelentős művészi mult áll már mögötte, amikor dolgozni kezdett hazánkban. Győr, Pozsony és Szombathely jelzik magyarországi tevékenységének főbb állomásait. Fellner műveinek franciás színezetével szemben Hefele művészetének alkotóelemei között fontos szerep jut a délnémet építészetnek: Neumann Balthasar, a nagy würzburgi mester és az idősebb Fischer von Erlach Hefele művészetének legfontosabb ihletői. Számunkra főleg szombathelyi munkássága fontos, mert itt több késői alkotása maradt fenn.¹⁰

Szily János szombathelyi püspök Hefelét 1777-ben hívja először Szombathelyre, hogy a *szeminárium*, a *püspöki palota* és a *székesegyház*, majd később két kisebb *kanonoki ház* tervét elkészítse. A szombathelyi alkotások Hefele művészetének erősen klasszicizáló színezetét szembetűnően bizonyítják. A felépítés és a tagolás világos és könnyen áttekinthető, a szerkezeti elemeket erősen kidomborítja. Az építészeti erők egyensúlyi helyzetének elérése a cél, sőt, óvatosan már a vízszintes irányzat érvényesülése is megkezdődik, amennyiben a koszorúpárkány uralkodó szerepét fokozza, viszont csökkenti az óriáspillérek magasbatörését és a középrizalit gazdagabb plaszticitását. Csupán a pillérfők szabadon csüngő füzérei, valamint a második emelet ablakai alatt elhelyezett könnyed reliefsz emlekeztet a rokokó művészet időbeli közelségére.¹¹ A két kanonoki ház és a papnövelde egyszerű felépítése még erősebben érvényre juttatja a klasszicizáló jelleget. Hefele stílusának ez irányban haladó erősödését legjobban a székesegyház bizonyítja. Jól érezhető mind felépítésben, mind pedig téralakításban a törekvés a szerkezeti világosságra,¹² minden hevesebb dinamika letompítása, ezzel szemben a klasszikus építészet elemeinek minél tágabb körű felhasználása. A homlokzat súlyos, zárt tömege az óriáspillérek mellőzése ellenére még a barokk szellem továbbélését mutatja, csakúgy, mint a templom belsejének kiképzése, melyben a barokk térgondolat érvényesülését a szentély felé haladó egységes fényvezetés még fokozza. Barokk és klasszicizáló

mozzanatok szerves egysége mellett a kompozíció lényeges elemei e székesegyházat a későbarokk alkotások sorába iktatják. Hatása a stílusbeli kettősség ellenére is roppant ösztönző volt. Főleg a belső faltagolásának az az egysége talált később gyakori követésre, amelyet a körülfutó oszlopok és a főoltár oszlopainak azonos magassága által ért el.

Nem meglepő tehát, hogy Hefele hatása Szombathelyről áradt szét. Ezt a hatást Szombathelyen kívüli alkotásai is megerősítik. Csupán két művét emeljük ki: a *novai plébániatemplomot* és a *kőszegi árvaházat*. Az 1778-ban épült templom¹³ homlokzata a magyar királyi kamarai Építési Hivatal által megszabott egyszerű típushoz igazodik és ezért aligha tekinthető Hefele egyéni alkotásának. Inkább az egyszerűségében is hatásos, jól tagolt és finoman díszített belső az ő műve. A főoltár mintegy előzménye a szombathelyinek, a szószék pedig Sonntagsberggel, Hefele e korai alkotásával rokon. A novaihoz hasonló dunántúli templomok nem csekély száma bizonyítja, hogy ez a típus 1780—1810 között teljesen megfelelt az átlagos ízlésnek. Ugyanilyen hatásos példának bizonyult a *kőszegi leányárvaház* (1781—86). Az egyszerűen képzett homlokzat jelentőségét elsősorban az a körülmény biztosítja, hogy Hefele ezzel a megoldásával mintegy szentesítette a klasszicizmust az egyszerűbb feladatok számára, és megkezdte e stílus meghonosítását a hasznossági szempontokat szolgáló építészet területén. A hosszan elnyúlt emeletes épület középső három tengelyét a talapzatról emelkedő óriáspillérek hangsúlyozzák, amelyeknek megnyúlt arányai, valamint e középrésznek és az egyenletes ritmusban tartott oldalszárnyaknak kissé laza kapcsolata az átmeneti kor művére vallanak.¹⁴

A Hefele művészetével rokon emlékek közül főleg egy jelentős alkotást, a *körmendi Batthyány-kastélyt* szeretnők kiemelni. Építéstörténetére vonatkozó adataink alig vannak. 1795-ben Vály András már az épület mai alakját csodálja meg.¹⁵ A négytornyos várkastélyt a XVIII. század utolsó negyedében gyökeresen átépítik. Az új részek klasszicizáló stílusa alig egyeztethető össze a régi épülettömb érzetűen súlyos, barokkos tagolásával. De éppen ez a mód, ahogy a középrizalitot könnyebb és lazán elhelyezett pillérekkel tagolja, ahogy az erkélyt tartó oszlopok ritka állását súlyos párkánnyal foglalja össze, végül pedig e középrészt lezáró háromszögű oromzatnak a tekintélyes épület egészen uralkodó jellege olyan vonások, amelyek a szombathelyi székesegyházat idézik emlékezetünkbe és felvetik Hefele szerzőségének kérdését.

THOMAS DE THOMON.

Fellner és Hefele mint az átmeneti kor legjelentősebb építészei, a Dunántúlra Bécs közvetítésével hozták a nyugati szellemet. A Dunántúl felé tehát Bécs jelentős közvetítő volt: a francia és olasz művészeti áramlatok a bécsi művészet hatása alatt lényegesen átalakulva folytatják útjukat a Dunántúl felé. Ez a megállapításunk főleg a Bécshez közeleső területre érvényes. Eszterházy Miklós herceg az eszterházi fényes kastély létrehozásával nemcsak hazánk legjelentősebb barokk kastélyát alkotja meg, hanem egyúttal a francia és bécsi,

rokokóba hajló barokk építészet megkapó együttesét is létrehozta. Amíg azonban Eszterháza elszigetelt jelenség marad, amely a hazai talajt nem tudta megtermékenyíteni, addig a XVIII. század végén a hercegi székhelyként felvirágzó Kismarton az építészeti tevékenységnek és az építész-vándorlásnak fontos központjává fejlődik. Már 1795-ben itt találjuk a francia származású Thomas de Thomon építészti,¹⁶ aki Bécsben került a herceggel összeköttetésbe. Valószínűleg már ekkor felmerült a kismartoni kastély jelentős átépítésének gondolata, de az erre vonatkozó Thomon-tervek egyelőre ismeretlenek. Csupán egy *múzsza-templom* és egy *jürdőépület* fennmaradt tervei (218—219. képek) bizonyítják, hogy Thomon a méretben és jellegben monumentális, tisztára görög formákban gondolkodó francia klasszicizmus híve. Tervei közül egyik sem került kivitelre, de az építő tevékenység mégis megindul. Jellemző, hogy mindenekelőtt az eddig elszigetelt kastélyt igyekeznek a környezettel kapcsolatba hozni.¹⁷ Ezért az 1793-ban kezdődő átalakítási munkák közül a vizesárok feltöltése az első, és az így nyert tér hangsúlyos lezárásaként kétoldalt egy-egy oszlopsoros őrség- és lovardaépület emelése. E komor toszkán oszlopsorok párhuzamosan haladnak a kastély főhomlokzatával és előkészítik a főépületre. A *kastélyon* kevés átépítés történik: ekkor kötik össze a főépület sarokrizalitjait egy oszlopsoros tornáccal, amely a főépület és a melléképületek méretbeli és stílusbeli kapcsolatát megszilárdítja. A megváltozott felfogásra annyira jellemző építés tervezője az egyébként alig ismert bécsi származású Henricy.¹⁸ A kivített Ringer József kismartoni építész végzi, akiben a helyi hagyományon nevelt kismesterek egyik jellegzetes alakját ismerjük meg. Az idősebb Ringer József († 1802) a későbarokk építészet Fellnerrel rokon irányának híve.¹⁹ Kismarton környékén emelt vadászslakjai arra vallanak, hogy ezen a vidéken találkoztak a Bécs felől jövő későbarokk hullámok a Fellner működése nyomán nyugat felé terjedő művészeti áramlatokkal. Ez az egymásratalálás és egyesülés is azt bizonyítja, hogy mindkét áramlat ható ereje kimerült, egy stíluskorszak lezárult és új kezdet előtt állunk. E stílusváltozásra és Ringer építészeti működésére a továbbiak során még visszatérünk. Csak azt említjük, hogy a stílusváltozást jellemzőn mutatja a *kismartoni lovarda*, amelyet Henricy tervei szerint a fiatalabb Ringer kivitelezett.

MOREAU CHARLES.

Az új művészeti felfogás diadala e vidéken a *kismartoni kastély* átépítése. A nagyszabású terv elkészítését bizonyára még 1794-ben bízta a herceg a Bécsben működő Moreau Charles francia származású építészre.²⁰ Moreau eredeti tervei nemcsak a régi XVII. századbeli kastély átépítését, hanem az új szellemnek megfelelő teljes átalakítását jelentették volna (176—178. képek). Nem elégszik meg új homlokzatok képzésével és a fényesebb udvartartás által követelt belső átalakítással, hanem a kastélytömb kerti oldalát hatalmas szárnyépületekkel látja el. Az így keletkező, szélesen elfekvő épületcsoport teljessé teszi azt a törekvést, amelyet az őrházak építésénél már jeleztünk. De amíg ott a kastély felé nyíló fő útvonal

vertikális vezetése megfelel annak a barokk-kori felfogásnak, amely a mélységet fokról-fokra haladva érezteti, addig a kastély tervezett kerti oldala a vízszintes kiterjedés döntő uralmával a kastély és a környező tér közötti kapcsolat dinamikus jellegét egyszerűen megszünteti.

Moreau fennmaradt, de csupán kis részben kivitelezett tervei szerint a kastély egyenlő tömegű és tagolású, a középtengely két oldalán szimmetrikusan elhelyezett épületrészekből áll. Az udvar felőli oldal elé tizenkét oszlopból álló portikuszt illeszt, szélesen elfekvő párkánnyal lezárva az épületet. A színház és a képtár számára tervezett, ugyancsak portikusszal díszített szárnyépületeket kettős oszlopokon nyugvó átjárók kötik össze a főépülettel. E széthúzott, szélesen elterpeszkedő elrendezés a XVII. századbeli átalakítás zárt tömörszerűségét, falpillérekkel hangsúlyozott magasbatörését egyszerűen megszüntette volna. Még hatásosabb és gazdagabb a kerti oldal kialakítása, ahol a középső épület kétoldali felhajtója kettős oszlopsorral ellátott kolomádba torkollik (179. kép). Magasan felszökő, egyenes párkánnyal lezárt oszlopsor vezet a már említett szárnyépületekhez, melyeknek feljáróját kétkarú lépcsők alkotják. Az oszlopokon nyugvó karzattal ellátott díszterem és a rovátkolt dór oszlopokkal három hajóra tagolt bejárati csarnok bizonyítja, hogy Moreau a belső kiképzésben is a külső felépítést szabályozó elvek szerint járt el. Egyenletes ritmus, világos tagolás, hangsúlyozott vízszinteség és szimmetria azok az elemek, amelyekből Moreau a magyarországi klasszicizmus e legnagyobb szabású alkotását felépíti. Az épület és környezetének elrendezése is teljesen az új szellem érvényesülését mutatja. Jellemző, hogy a vízszintes elterülés hangsúlyozására az előteret lezáró oldalrácsok áttörésével akar oldalsó behajtást biztosítani, ellentétben a Henricy által tervezett vertikális tengelyben elhelyezett főbejáratral. (Emlékeztetünk Körmennd vagy Nagycenk vártáira és a köztük vertikálisan nyíló főutakra, amelyek régebbi elrendezés jelei). A kismartoni kastély mai alakjában Moreau elgondolásának csak egy része valósult meg. Kivitelre ugyanis csak a kastély kerti homlokzata került; ez is szárnyépületek nélkül, miáltal a hatalmas, kettős oszlopsorú felhajtó kissé súlyosan hat.

A kastélyterv e csonka kiviteléért valamelyest kárpótol az ugyancsak Moreau tervei szerint készült, ma is megkapóan szép angolkert, amelynek különböző pontjairól a kastély más és más nézete tárul változatos környezetben a szemlélő elé. A kor ízlésének megfelelően a kertet kisebb épületek is tarkítják; ezek közül az Eszterházy Leopoldina emlékének szentelt *körtemplomot* emeljük ki. A tó partján sziklára épült monopteros (1818—19) karcsú oszlopainak finom arányait a festői fekvés még emeli, és a tivolii vízesés mellett emelkedő ú. n. Sybilla-templomot idézi emlékezetünkbe (204. kép). Palmettás oszlopfői, frízzel magasított, nyugodt tagolású koszorúpárkánya Hild József alkotásaiból is jólismert elemek, és alátámasztják azt a hagyományt, amely szerint a nagy magyarországi mester Moreau mellett végezte tanulmányait.

Az 1794—1805 közt folyó kismartoni építkezés záró akkordjaként említjük a közeli *Kishőflány Gloriette*-jét, amelyet Moreau 1805 körül tervezett.²¹ A finom arányú kis vadászlak négy ión oszlopon nyugvó tornácát magas, félkörívű ajtóval

áttört talapzatra állítja. Kétoldalt korlát nélküli, félkörívű lépcsők vezetnek a nagy termet magában foglaló középrészhez, melyhez mindegyik oldalon dísztelen és alacsonyabb épületrészek csatlakoznak. A magas talapzaton álló oszlopcsarnok, a magasított koszorúpárkány és a fogrovásos párkánnyal keretezett oromzat azok a vonások, amelyek ezt a hangulatos kis épületet Hild megoldásainak előfutárjává avatják.

Moreau kismartoni működése nemcsak önmagában véve jelentős, hanem következményei révén is fontos a magyarországi klasszicizmus történetében. Már az eddig érintett alkotások is mutattak olyan vonásokat, amelyek Hild József művészeti felfogásával rokonok. A magyarországi klasszicizmus egyik legnagyobb munkásságú mesterének Moreauval való kapcsolata hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kismartoni alkotások a magyarországi emléanyagba szervesen beleilleszkedjenek. Ezt a továbbiak szempontjából is jelentős kapcsolatot kiegészíthetjük Moreau még egy kiemelkedő alkotásának bemutatásával: a gróf Eszterházy-család *nagy-gannai mauzóleumával*.²² Az 1808-ban tervezett és megkezdett építkezés 10 évet igényelt, s a munkát Moreau halála után Engel építész vezette tovább. A sajátos szerkezetű épület a családi sírbolt és a plébániatemplom ügyes és szerves egyesítéséből keletkezett. A köralakú templom két kisebb, téglányalakú bejáratú szakasszal és oszlopszegélyezte főbejáratával együtt a tágas kriptát magában foglaló magas talapzaton áll. A templom déli oldalához szélesen elnyúló szárnyépület csatlakozik, amely egyúttal a mauzóleum főhomlokzata. E szárnyépület két sarokpavillonja négy-négy tengelyes szárnyal kapcsolódik a szélesebb és súlyosabb középrészhez, tehát kisebb méretben és egyszerűsítve megismétli az eredetileg Kismarton számára tervezett tömegelosztást. A dísztelen, zárt faltömegek, a szigorúan klasszikus formakincsből vett tagoló elemek megfelelnek az épület komoly rendeltetésének. Moreau e művében (37. kép) megütötte azt a hangot, amely Hild József és tanítványainak művészetében visszhangra talált.

Rövid fejtegetésünkkel talán sikerült rávilágítanunk arra a helyre, amelyet Moreau építészetünk fejlődésében elfoglal. Nagyszabású művei egyszerre diadalra juttatják hazánkban a tiszta klasszicizmus építészetét, amelynek talaja már megfelelően elő volt készítve. E diadal szinte kizárta, hogy reprezentatív alkotásnál ezentúl stílusbeli visszaesés forduljon elő. Moreau egyéniségében szerencsés módon vegyül a francia, szigorúbb klasszicizmus szelleme a bécsi kör könnyedebb, derűsebb felfogásával, kecsesebb formaérzékével, a nélkül, hogy a francia építészet téralakításaiban megnyilvánuló monumentális jellegét elveszítené. A magyar klasszicizmus további sorsára döntő fontosságú, hogy az első idegenből jött klasszicista építész nagyjából ugyanabból a szellemi talajból sarjadt ki, amelyből a klasszicizáló későbarokk hazai mesterei. Ennek köszönhető az a zökkenő nélküli átmenet, a hazai talajból táplálkozó szerves továbbfejlődés, amely oly jellemző a magyarországi klasszicizmusra.

ISMERT MESTEREK A DUNÁNTÚLON.

Moreaura vonatkozó forrásaink szükséztűségát ismerve, nem csodálkozhatunk azon, hogy a mester hatásáról, tanítványairól nincsenek pontosabb adatok. Az a körülmény, hogy Kismartonban és e városka környékén több műve is épült, adatok nélkül is valószínűsíti azt a feltevésünket, hogy hatása nem lehetett jelentéktelen a kismartoni és nyugatmagyarországi kisebb mesterekre. E kisebb mesterek sorában elsősorban az ifjabb RINGER JÓZSEF-et említjük. Már atyja is kismartoni építész volt, ő maga pedig az 1800-as években, tehát éppen a kastély építésének idejében, mint hercegi építész szerepelt. Korai²³ munkája — a soproni evangélikus templom — még a későbarokk követőjének mutatja. A klasszicizmusba való átmenetként a *nagycenki Széchenyi-kastély*nak 1800 körüli átépítését említjük.²⁴ A korábban készült kismartoni lovarda és őrség épülete nem szolgálhatnak egyéni stílusa fokmérőjeként, mert itt idegen tervek kivitelezett. (206. kép.) Nagycenken a kert lezárása két kisebb őrház-épülettel és az ily módon keletkező, mély bevezető tengely a kismartoni megoldással rokon, és mint már ott kifejtettük, a későbarokk szellemét tükrözi. A nagycenki kastélynak 1834—38-ban történt nagyobbitása megnehezíti Ringer munkájának pontosabb meghatározását. Az eddigiek alapján is valószínű, hogy ez a műve sem jelenthette még teljes felszabadulását a későbarokk művészet szelleme alól. Ugyanezt a felfogást mutatja a *sopronhorpácsi kastély* átépítése, amelyet Ringer a Széchenyi-család megbízásából a nagycenkivel egyidőben végzett.²⁵ 1820 körül újra Nagycenken dolgozik és a *Széchenyi-család kriptá*-ját építi át. A barokk-kori ovális szentélyű kápolnát azzal bővíti, hogy téglalapalakú ión pillérekkel három hajóra osztott előteret illeszt hozzá, sajnos, a nélkül azonban, hogy e kétféle tér szerves belső kapcsolatát létrehozná. Az új épületrész szigorú felépítésű dór homlokzatot nyert, amely súlyos formaadásával a kismartoni lovarda mesterére emlékeztet.²⁶ Amíg Moreau a nagygannai mauzóleumnál szerencsésen oldotta meg a kétféle épületrész szerves kapcsolatát, addig ez a nyomdokai-ban haladó kisebb mesternek már kevésbé sikerült.

Moreau környezetéhez tartozott ENGEL JÓZSEF bécsi származású építész is, aki mestere halála után a nagygannai mauzóleum építését vezeti.²⁷ Ezt a munkáját csakhamar még egy megbízás követi; Engel 1824-ben tervek készíti a *pannonhalmi* szentbenedekrendi rendháznak *könyvtárszárnnyal* való kibővítésére. A nyugodt vonalvezetésű, tompa színekben tartott finom interieur oszlopsoron nyugvó karzatával sikerrel ülteti át a klasszicizmus világába a barokk-kori könyvtár-típust. Munkáját Páckh János folytatja. Vele kapcsolatban ismét foglalkozunk e pannonhalmi építkezéssel. (97—8. képek.)

A nyugati határszélről tehát rendkívül termékeny áramlatok indulnak az ország belseje felé, hogy elsősorban a földrajzilag útbaeső Dunántúl területét áraszák el. A sűrűn lakott, magas kultúrájú, műpártolóknak gazdag táj számára azonban ez a nyugatról meginduló áramlat minden bőségével sem volt elegendő. Addig, amíg kellő számú helyi mesterrel nem rendelkezett, idegen művészekre is rászorult. De az így keletkező második, kívülről jövő hatás kiindulóhelye többé

nem a külföld volt, hanem Pest, az ország rohamosan fejlődő központja, amely a század első felében bővelkedett jelentős építészegyeniségekben. A pesti építészek szereplése 1800 után még középipkezesek terén is egyre jobban háttérbe szorítja a magyar királyi kamara Építészeti Igazgatóságának működését. A kétségtelenül jelentős Thalherről is alig hallunk, bár vezetése alatt folynak a győri székesegyház homlokzatának átépítési munkálatai (57. kép).²⁸ Egyre jobban elterjed az a szokás, hogy az építtető neves pesti mesterhez fordul tervekért — mint ahogyan még kevéssel előbb bécsi, vagy még távolabbi építészre keresett volna fel — és a tervek kivitelét helyi építészekre bízta. Avagy fordított sorrendben: a helyi mester által készített tervet dolgozza át egyik-másik jelentősebb pesti építész, akinek neve alatt azután az építkezés megindul. POLLACK MIHÁLY működésével kapcsolatosan ismertettünk megfelelő példákat. Már az is jellemző, hogy éppen ez a vidék foglalkoztatja Pollackot legkorábban: 1805-ben Pécs, 1807-ben Székesfehérvár a mester szereplésének színhelye. A székesfehérvári megyeháza típusához csatlakoznak majd a soproni és kaposvári megyeházák, míg a szekszárdi egyemeletes, igen erőteljes megyeháza-homlokzat az alföldi építkezéseknél lel követésre. Pollack Mihály kastélyépítészetének három fontos emléke tartozik e fejezetbe: a dégi Festetich-kastély, József nádor alcsúti kastélya és a későbbben kivitelezett vajtai Zichy-kastély. Mind-egyik nagyszabású főúri lak, habár sem méretben, sem művészi igényességben nem versenyezhetnek Moreau kismartoni terveivel. Sőt éppen az az érdekes, hogy a finomabb stílusanalízis semmi közösséget nem mutat Pollack alkotásai és a nyugati országrész emlékei között. Az eltérés a két művészi felfogás között annak a döntő hatásnak köszönhető, amelyet az olasz építészet Pollack művészi fejlődésére gyakorolt. Moreau és körének franciás szelleme azonban nem ellentétes Pollack Mihály lombardiai hatásokból táplálkozó művészetével, hanem a kettő szervesen egészíti ki egymást. Ezáltal jut a latinos művészeti szellem a magyar klasszicizmus kialakításában döntő szerephez. Mindhárom kastéllyal foglalkoztunk a Pollack művészetét tárgyaló fejezetben, és már ott jeleztük Pollack növekvő hatását. Azokról az emlékekről, amelyek stílusbeli rokonságuk mellett még sem illeszthetők teljes biztonságga Pollack alkotásai közé, később fogunk szólni.

A magyar klasszicizmus e nagymestere a Dunántúlon egyházépítészeti munkával is szerepel: már említettük a pécsi székesegyház Pollack vezetése alatt folyó átépítését. A kevéssé sikerült gótizáló alkotás elszigetelt jelenség maradt e területen, mint ahogyan nem volt folytatása a művész munkásságában sem.

A magyar klasszicizmus másik vezető egyéniségének, HILD JÓZSEFnek a neve is többször felmerül, ha a Dunántúl emlékeivel foglalkozunk. Hiteles adatok hiányában stílusanalógiákkal támasztottuk alá azt a hagyományt, amely szerint Hild tanulóéveinek egy részét Moreau irodájában töltötte. Egyéniségének kissé hűvös, józan jellege itt sajátíthatta el azt a tartózkodó, előkelő színezetet, amely művészetét jellemzi. Különösen a csákvári Eszterházy- és a bajnai Metternich-kastélynál nyílt alkalmunk rámutatni Moreau örökségének hatékony továbbélésére. Rokonsága a kismartoni tervekkel szembeűnő, és az is kétségtelen, hogy a két építész egyénisége a legtermékenyebben itt találkozik. A magunk részéről inkább Hild

alkotásának véljük a csákvári kastélyt, azonban a kriptá és a színházépület kétségtelenül Moreau erős ösztönző hatására vall.²⁹

Hild kastélyépítészetiével kapcsolatban foglalkoztunk Bia és Bajna kastélyai-val és rámutattunk kastélyépítészetének jellemző vonásaira. Egyházi építészet terén a lovasberényi plébániatemplom a mester dunántúli működésének legfontosabb emléke. Az esztergomi székesegyház építéstörténetével kapcsolatban rámutattunk már Hild tevékenységére. Az eddig említett emlékeken kívül Hild is, Pollack is több olyan dunántúli kastély építésével kapcsolatban szerepel, amelyeknél részvételük pontosabban nem határozható meg, mert művük beleolvadt a többszörös átépítések által kialakított egészbe. Különösen Nagycenk és Ikervár kastélyait kell emlitenünk, mint amelyeket a közhit a legtöbbször emleget mesterreinkkel kapcsolatban. Szerepük azonban aligha lehetett jelentős. A *nagycenki kastély*nek 1830 körül végzett átépítésében valószínűleg a soproni HILD VENCEL-nek volt része és nem a pesti Hild Józsefnek. Pollack itt aligha dolgozott, hacsak tanácsadóként nem működött közre. Az *ikervári Batthyányi-kastély* — amely Pollack Mihály nevével is szokott szerepelni³⁰ — minden bizonnyal teljesen YBL MIKLÓS műve, amint ezt már korábban is jeleztük.

AZ ESZTERGOMI SZÉKESEGYHÁZ.

Fejtegetéseink során rámutattunk arra, hogy 1830 körül Kismarton volt az építőtevékenység egyik legfontosabb központja. Bizonyára a kis város kedvező fekvése és az állandó munkalehetőségek járultak hozzá, hogy ezen a vidéken helybeli építészcsaládok nemzedékei nőttek fel és működtek. A megszakítatlan hagyomány ereje magyarázza azt is, hogy e kis városból származó építészek az országban máshol is jól megállták helyüket, nagyobb feladatok végrehajtásában. Az ilyen művészvándorlás hathatósan bizonyítja a nyugati határszél szerves és állandó kapcsolatát a belső országrészekkel. E szempontból is érdekes a Kismartonban született KÜHNEL PÁL (1765—1824) esete, aki szülőföldjéről megy Bécsbe, itt az Udvari Építészeti Igazgatóságnál gyakornokosodik és 1796-ban hiába folyamodik az udvari másodépítési állásra;³¹ de a beavatottak hamar megtudták, hogy több, mint csupán jelentéktelen teendőkkal megbízott építési hivatalnok. Bizonyítja ezt az is, hogy 1820-ban Rudnay Sándor esztergomi hercegprímás — röviddel a LOUIS VON RÉMY-nek adott megbízás után — Kühnellel lép érintkezésbe. Önkéntelenül is arra kell gondolnunk, hogy Kühnel volt az, aki feljebbvalója, Rémy helyett és megbízásából az esztergomi székesegyház számára a terveket készíthette, legalább is nagy része lehetett létrejöttükben; különben aligha fordulhatott a megbízásra annyi gondot fordító primás figyelme a kevésbé ismert és alantas munkakörben dolgozó építész felé.³² Amennyire nem tisztázható az út, amelyet a tervezés munkája Rémytől Kühnelig megtett, annyira világos Rudnay primás elhatározásának jelentősége, aki e nagy egyházi építkezésével is a jozefinista vallási közömbösség ellen indít harcot.³³ Hivatalos állás, jól ismert név, az elsődleges megbízás elnyerése: mind Rémy mellett szólnak, aki ekkor áll ereje teljében. Kühnel ezzel szemben

teljesen ismeretlen, akit még az a súlyos körülmény is gátol, hogy Rémy irodájában dolgozik.

Rémy 1820. június 20-án kap megbízást az esztergomi tervek elkészítésére, ugyanebből az évből valók jelzett tervei is, viszont 1820 őszétől fogva Kühnel többször tartózkodik Esztergomban és erre a munkájára hivatkozva, a következő három évben ismételten kér Bécsben szabadságot. Kühnel és Rémy tervei között természetesen bizonyos összefüggésnek kell lenni, de a munkálatokat kétségtelenül Kühnel tervei nyomán kezdték meg.³⁴ Kühnel hiányosan megmaradt székesegyház-terveiben könnyedebb képzelő erőt és biztosabb tagoló érzéket mutat (11—12 képek), Rémy kissé nehézkes és erőltetett elgondolásával szemben. (9—10. képek.) A székesegyháznak a primási palotával, valamint a papnöveldével való összefűzésében érezhetően barokk hagyományok élnek, bár mind alaprajza, mind felépítése a klasszicizmus ízlésében fogant. Kühnel megtartja a templomnak Rémynél is szereplő kupolás főterét, de innen görögkereszt alakban szárnyak nyílnak, amelyek nyugat-keleti irányban hosszajót, észak-déli irányban pedig kereszt-hajót alkotnak. A székesegyház a téglányalakban csatlakozó kétemeletes épületrészek majdnem körülzárják, csak a homlokzat tornyaihoz illeszkedik kétoldalt egy-egy tíztengelyes földszintes oszlopcsarnok, amely alacsonyabb méreteivel a palota homlokzatát nem fedi el. A székesegyház nyugati homlokzatához Kühnel is — miként Rémy — a primási palota hosszan elnyúlt, de könnyedebb arányú épületét illeszti. Meglepő a belső terek gondosan mérlegelt elhelyezése és változó alakja: Kühnel ismételten szerepeltet ovális teret, a koraklasszicizmus e kedvelt térformáját. Az a törekvése, hogy könnyedebb, levegősebb, a szokásosnál kevésbé merev általános benyomást teremtsen, megnyilatkozik a felépítésben is, főleg ha Rémy munkájával összevetjük. Esztergomban töredékesen fennmaradt tervsorozata — amellyel a tipológiai rész foglalkozik — azt bizonyítja, hogy ő is, miként Rémy, a megoldások különféle változatait készítette el.

Minden bizonnyal Kühnel bécsi elfoglaltsága tette szükségessé, hogy állandóan Esztergomban tartózkodó építésvezetőt keressenek. Rudnay primás elismerésméltó bátorsággal ezt a felelősségteljes feladatot ismét fiatal építészre, PÁCKH JOHANN BAPTISTRA bízta (1796—1839), akinek atyja a kismartoni hercegi uradalom építészellenőre.³⁵ Ez a fiatal és ugyancsak kismartoni származású építész rokona volt Kühnelnek, tanulmányait a bécsi akadémián végezte, majd magyarországi építészek mellett dolgozik.³⁶ 1819-ben Ringer építésznél, majd később Kassalik és Zitterbarth pesti építészeknél rajzoló. 1821-ben nagybátyja, Kühnel Pál révén kerül az esztergomi székesegyház munkálataihoz, amelyeknek vezetését Kühnel váratlanul bekövetkezett halála után 1824-ben teljesen átveszi. Páckh több változatban fennmaradt terve Kühnel sorozata mellett nem nyújt lényeges újítást. (13—14. képek.) Az építkezés ekkor a székesegyházra, valamint a kánok házak számára szükséges alapozási munkálatokra összpontosult, a primási palota terve ez időben nem szerepel.

Rudnay hercegprimás halálával 1831-ben rendkívül súlyos csapás éri az egész építkezést, a munka folytatását hosszú időn át a legkülönbözőbb akadályok gátol-

ják.³⁷ A bőbeszédű levéltári anyag sem leplezheti a való tényállást, azt a törekvést, hogy a rendelkezésre álló anyagi eszközökből minél többet megtakarítsanak, s azt másra fordítsák, főleg pedig, hogy ezt a nagyjelentőségű magyarországi építkezést valamelyik bécsi udvari építésznek juttassák. Hivatkoznak arra, hogy Páckhnak nem volt írásbeli szerződése, hogy munkájában nem követte eléggé a Kühnel készítette terveket, de még ez a kevésbé jóindulatú jelentés sem tagadja, hogy Páckh mindenkor Rudnay legteljesebb bizalmát élvezte.³⁸ A magyar királyi udvari kamara is sürgeti a megkezdett építkezés folytatását, főleg pedig a már elkészült részek védelmét, amiért elsősorban szükségtetők létesítését szorgalmazza.³⁹ Röviddel ezután — talán az Udvari Építési Igazgatóság utasítására — a magyar kamara is Páckh ellen fordul, szemérehányja elégtelen tanultságát (*«unzulängliche Bildung»*), kijelenti, hogy Páckh ezentúl csakis saját felelősségére készíthet terveket, egyidejűleg érvényteleníti vezető-építési megbízását.⁴⁰ E pálfordulás magyarázatát abban véljük megtalálni, hogy az udvari építészeti hivatal főigazgatója, Nobile Pietro a maga számára igyekszik ezt a nagy munkát biztosítani. Nobile 1834-ben mint hivatalos megbízott vizsgálja már az építkezést, de a káptalan beadványa szerint *«... Hofbaurath Nobile bereits vor einigen Jahren über den Bau dieser Kirche nach in loco gewonnenen Augenschein Anträge gemacht hat ... von deren Resultat ... bey der ungarischen oder allgemeinen Hofkammer nichts bekannt ist.»*⁴¹ Nobile beható részvételére vall az a gazdag tervsorozat, amelyet a székesegyház külső kialakítása számára készített. E tervsorozat — amellyel könyvünk második része foglalkozik — részben a bécsi Albertina rajzgyűjteményében, részben az esztergomi Primási Levéltárban maradt fenn és a mestert az olasz klasszicizmus kissé vértelen, akadémikus irányának híveként állítja elének. (16—17. képek). Végre az uralkodó sürgetésére is a Nobile-féle beadvány az Udvari Építészeti Igazgatóság 1837 december 12-i ülésén tárgyalásra kerül,⁴² ennek alapján részletes jelentés készül, amely főleg Páckh adataira támaszkodik és elégtételt szolgáltat a meghurcolt mesternek. Most már a kamara is kételkedni kezd az Udvari Építészeti Igazgatóság jóhiszeműségében.⁴³ 1838. december 15-én az uralkodó Kopácsy József veszprémi érseket kinevezi esztergomi primássá, és ezzel a szünetelő munkának is gazdája akadt. Páckh váratlan és tragikus halálával (1839), azonban az építés legelszántabb mozgatója és legalaposabb ismerője tűnik el a porondról.

PÁCKH JOHANN BAPTIST.

Páckh szívósságát nem törte meg az a küzdelem, amelyet az esztergomi építkezések miatt évekig folytatnia kellett. Lelkesedése és ügyszeretete kárpótlást talált azokban a megbízásokban, amelyekben az esztergomi építkezés tartama alatt a főpapság részesítette. 1829-ben Pyrker János egri érsek megbízta az építendő *egri székesegyház* (24. kép) terveinek elkészítésével.⁴⁴ A bazilika homlokzata elé hatalmas, diadalív és portikusz motívumából álló gazdag díszítésű homlokzatot illeszt, amelyet kétoldalt oszlopsoros szárnyépületek egészítenek ki. A kevésbé

sikerült terven is jellemző a vízszintes hangsúlyozása, felépítésben és szerkezetben egyaránt. Páckh már korábban, 1827-től kezdve foglalkozik a *pannonhalmi könyvtár* Engel által megkezdett építésével. (95—6. képek.) A keresztszárnyal való bővítés az ő gondolata volt és ezzel nyeri el a könyvtárterem jóleső, latinkereszt alakját. Sikeres működésének bizonyítéka, hogy nemcsak az Engel által megkezdett könyvtárszárny befejezésével, hanem a főtemplom új homlokzatának és tornyának felépítésével is őt bízta meg a Szent Benedek-rend (1829—32).⁴⁵ E nehéz feladat súlyos kérdések és akadályok megoldását kívánta az építészől és az eredmény nem elégt ki teljesen. Páckh a középkori székesegyházhoz előcsarnokot illeszt, amely egyúttal a torony talapzatául is szolgál. Az előcsarnok hivatása, hogy a különböző építészeti korszakokban keletkezett épület előreugró szárnyai között kapcsolatot létesítsen és az eredetileg U-alakú udvar térbeli mélységét csökkentse. Az előcsarnok homlokfalának vízszintes sávozása és széles relieffrize (ma mozaik) a vízszintes irányt hangsúlyozzák. Ezért bontja a torony felépítését világosan tagolt emeletekre; a nagy magasság miatt azonban eljárása a vertikális törekvéssel szemben elégtelennek bizonyul. A torony oszlopkoszorús és lanternás befejezése Esztergommal rokon és felveti a kettő összefüggésének kérdését.⁴⁶

Páckh pannonhalmi működésével egyidejűleg tervezi az *esztergomi Szent Anna-templomot*, amely a klasszicizmus kedvelt, Magyarországon is gyakori centrális elrendezését példázza.⁴⁷ A Pantheon mintájára kerek falgyűrűn kupolát hordó «Kerek-templom» építtetése a nagylelkű Rudnay Sándor bíboros hercegprímás nevéhez fűződik, aki 1828. július 2-án teszi le a templom alapkövét és röviddel halála előtt tűzi fel a kupola kereszttjét (1831. szeptember 5.). A befejezés Rudnay halála miatt húzódik; sem az örökösök, sem a város nem hajlandók a szükséges összegek előteremtésére, végül 1835-ben az uralkodó engedélyezi a befejezéshez szükséges összeg kiutalását a prímási jövedelemből.⁴⁸ Páckh terve a templom elé hat dór oszlopos előcsarnokot illeszt, amelynek oromzata mögött két kis toronnyal koronázott, a kupoladob magasságáig felhúzott oromfal igyekszik a Kerek-templom és az előcsarnok közt szerves kapcsolatot létesíteni. Sajnos, ez nem járt teljes sikerrel, és így az előcsarnok különválik a kerek épületmagtól, sőt a túl magas és súlyos tömegű kupoladob miatt az előcsarnok hatása is lényegesen csökken.⁴⁹ (42. kép.) A köralakú templomalaprajznak ez a korai hazai példája már csak hatása és következményei miatt is jelentős. E tekintetben nem annyira Hild Józsefre gondolunk, akinél a centrális tér gondolata gyakori, mert Hild erőteljes egyénisége magától is megtalálhatta ezt a térkompozícióinak annyira megfelelő megoldást. Inkább a kisebb mesterek művei azok, amelyek a Szent Anna-templom hatását mutatják. Ezek közül megemlíthetjük Balatonfüred, Jolsva, Szilvásvárad később ismertető templomait.

Páckhot egész életében valami sajátos balsors üldözi és kielégíthetetlen nyugtalanság gyötri. Egri terve nem valósul meg, az esztergomi székesegyház, amelyért annyit küzdött, nem fejezheti be; Pannonhalmát bizonyára ő sem tekintette a művészetét valóban jelképező alkotásnak.⁵⁰

A SOPRONI HILD-CSALÁD.

A dunántúli klasszicizmus eddig felsorolt egyéniségein kívül a vidék építészetére még jellemzőbbek azok a helyi iskolák, amelyek e területen csakhamar kialakulnak, és nagymunkásságú egyéneket foglalkoztatnak. A dunántúli helyi mesterek sorából elsősorban a Sopronban működő Hild-családról emlékezünk meg. Egyike azoknak a bevándorolt és csakhamar gyökeret eresztett építész- és kőfaragó családoknak, akik több nemzedéken keresztül hívek maradtak mind foglalkozásukhoz, mind pedig működésük színteréhez. Az egyes családtagok jelentősége különböző; egyikük sem tartozik az igazán nagy tehetségek közé, de a mesterség jól megalapozott ismerete és a munka szeretete összefűzi őket. Minden valószínűség szerint rokonságban álltak a pesti Hildekkel, de sem a rokonság pontosabb meghatározása nem volt lehetséges, sem annak a megállapítása, hogy e két ág között állott-e fenn érintkezés vagy sem? A soproni Hildekre is jellemző — miként a pestiekre — az élénk és gazdag tevékenység mellett az erős gyakorlati érzék és tehetség az anyagiilag megalapozott, emelkedő irányú polgári pálya kiépítésére. Azonban a soproniak művészeti jelentőség tekintetében nem vetekedhettek a pesti ággal, amely Hild József személyében a magyarországi klasszicizmus építészetének egyik legjelentősebb alakját mutatja fel.

A soproni Hild-család legidősebb tagja a klattai születésű HILD VENCEL, aki 1812-ben jelenik meg a városban, de már előzőleg, 1805—12 között Csepregen működött. Valószínűleg az 1808-i soproni tűzvész után lassan meginduló építkezés készíteti őt arra, hogy Sopronban telepedjék le. 1813. március 4-én kap polgárjogot.⁵¹ Röviddel ezután a céh is felveszi kötelékébe, s így megkezdhetette tevékenységét. Úgy látszik az első évek előttünk ismeretlen munkái sikert arattak, mert csakhamar előkelő megbízást kap: az újjáépítendő vármegyeház terveit készíti. 1821-ben keletkezik első vázlata, de csak négy év múlva jutott az Országos Építészeti Igazgatóság elé.⁵² 1827-ben újra foglalkoznak az építés ügyével, Hild újabb tervsorozatot készít, amely az elsővel szemben csupán lényegtelen változtatásokat mutat.⁵³ A terveket az Udvari Építészeti Igazgatóság is felülvizsgáltatják, hogy a vármegye pénztára a felveendő kölcsön ügyében dönthessen.⁵⁴ Az anyagi eszközök előteremtése érdekében gyűjtést is indítanak, amelynek élén Eszterházy Miklós herceg adománya szerepel.⁵⁵ 1829-ben végre megindul az építkezés, mégpedig Hild Vencel átdolgozott és jóváhagyott terve alapján, bár ugyanakkor Ehmann hercegi építész is készített terveket. Munka közben Hild tervétől igen lényegesen eltértek, amennyiben az ő bécsies palotahomlokzata helyett négyoszlopos, hatásos portikuszt illesztenek az épület középső részéhez. E változtatásról a levéltári adatok nem adnak felvilágosítást,⁵⁶ és így nem tudjuk, hogy e lényeges módosítás kinek tulajdonítható. A megyeháza 1821-ben készült első és 1827-ben készült második Hild-terve között — mint említettük — alig van eltérés (88. kép); az új terven az egyetlen fontosabb változás az első emelet oldalszárnyát elfoglaló nagy terem képzése. Különben Hild igyekezett a bástyafalakkal övezett szabálytalan telken minél megfelelőbben elhelyezni az L-alakú épületet. A részben meglévő alapfalakat fel-

használó alaprajz a háromhajós bejáratú csarnok kivételével sehol sem mutat nagyobb szerű termékgondást. A felépítés sem vall jelentős teremtő fantáziára. A síkban tartott homlokzat egyenletes, halk ritmusa, lépcsőzetes, egyenes záródású oromzata, a földszint félkörívben elhelyezett kagylóbordázata mind olyan elemek, amelyek a bécsi «Biedermeier» építészetében gyakoriak, de hazánkban a Dunántúlt kivéve alig szerepelnek. A homlokzat felépítése sokkal inkább illik egy magánpalotához, vagy előkelő sorházhoz, mint a közösséget kifejező megyeházához. (87. kép.) Ezért az építés közben ismeretlen kéztől eredő homlokzatváltoztatás jobban megfelel rendeltetésének és szerencsésen gazdagítja az épület hatását. (77. kép.)

A vármegyeháza még így is Hild Vencel legjelentékenyebb műve, amelynek befejezését a betegeskedő mester alig élte túl. A megyeháza építésének idejében más munkát is vállalt. Élénk tevékenysége Sopronban és a város környékén még nincs teljes egészében felkutatva. Annyi ismeretes, hogy Sopronban a három házból egyesítendő *Széchenyi-palota* tervét készíti el, valamint az azóta teljesen átalakított *liceum-épületét* is. A Színház-utca és főleg a Várkerület több régi háza is az ő műve volt. Óriás lapos pillérrendek, vízszintes falsávozások, gazdag reliefszalkalmazása jellemzi épületeit és a mellett tanúskodik, hogy benne a későbarokk és a bécsies polgári klasszicizmus építészetének sajátos keveréke élt. Sopronon kívül 1827-től 1835-ig a bedőléssel fenyegető *ágfalvai templomot* — talán Ringerrel karöltve — építi át, amihez mintaképül Ringer soproni evangélikus temploma szolgált. Valószínűleg résztvett a nagycenki Széchenyi-kastély átépítésében; a Hild névnek ezzel az építkezéssel való kapcsolata okozhatta, hogy tévesen Hild Józsefet szokták e munka mestereként említeni. Hild Vencel utolsó műve az úgynevezett soproni *kis megyeház*: ennek építése közben halt meg 1844. június 15-én.

Hild Vencel fiai közül kettő lett építész. Az idősebbik: HILD FERDINÁND, 1827-ben lép a soproni céh kötelékébe és 1875-ben hal meg. Első, kisebb jelentőségű művei még apja követőjének mutatják, azonban csakhamar önálló utakra tér, és az új stílusáramlatoknak engedve, egyre jobban érvényesíti alkotásainál a gótizáló formákat. Hild Ferdinánd elsősorban részletformák átvételében látja az új stílus érvényesülésének legfontosabb módját. A nyugodt félkörívvel lezárt ablakok helyét egyenes lezárással, dísztelen nyílások foglalják el, amelyek felett tört vonalú, csonka párkány lebeg. Az atyjánál szereplő medaillonokat vagy körsoros frízt középkorinak tartott maureszk elemek váltják fel. Érdeméül említhetjük, hogy egyéni átmeneti stílusában megalkotja a nagyobb méretű és többemeletes soproni bérház sajátos típusát. Még kisebb jelentőségű fivére: HILD GYÖRGY, aki követte őt foglalkozásában, úgy látszik azonban csak másodrendű mester és más építészek terveit is kivitelezi. Így 1835-ben ő építi fel Lőszl tervei szerint az újjáalakított soproni színházat, míg 1855-ben a *sopronkövesdi templom* átépítését végzi.⁵⁷ Nagyobb munkával kapcsolatban nem is szerepel, habár fiatal korában a bécsi akadémiát is látogatja.⁸⁵ A Hild-család többi tagja szobrász, kőfaragó vagy kertész volt, működésük tehát nem tartozik munkánk keretébe.⁵⁹

STAMPF FERENC ÉS LÖSZL FERENC.

Az Eszterházy-uradalom építészeinek előnyös helyzete érthetően komoly versenyt jelenthetett a soproni mestereknek. A hercegi építész-hivatalnokok sorából STAMPF FERENCet és LÖSZL FERENCet kell megemlítenünk, bár csupán egy alkotással kapcsolatban szerepelnek.

1834. október 2-án égett le a *soproni kaszinó* s csakhamar tárgyalni kezdenek újjáépítéséről.⁶⁰ A megbeszélések során felmerül az a kérdés, nem kellene-e a kaszinót a színházzal egyszerre felépíteni. Hild Vencelen kívül Löszl Ferenc és Stampf Ferenc készítene terveket. Sok huzavona után elsőnek a kaszinó újjáépítését határozzák el, mert attól kellett tartani, hogy a tűzrongálta épület tovább romlik. A város tanácsa elfogadja Löszl kaszinótervét, amely, úgy látszik, nagyjából az 1789-ben épült egyszerű későbarokk palota kevésbé módosított újjáépítése volt. Csupán az emeleti nagyteremnek díszítése kettős pilléreken nyugvó karzattal — ami a homlokzatnak a második emelettel való felmagasítását vonta maga után — valamint a keretező kisebb fogadó- és éttermek csoportosítása tekinthető Löszl egyéni megoldásának. A kaszinó felépítése után újra előtérbe lép a színházépítés terve, amellyel Stampf is, Löszl is új tervek kíséretében foglalkozik. Az első elgondolás a színházat a kaszinó és a várfal közé kívánta ékelni; a második terv szerint a színház a várfallal párhuzamosan, a kaszinó tövében épült volna. Végül is Löszl tervét fogadják el kivitelre, azzal a módosítással, hogy az épület a várfallal párhuzamos térre, tehát a várárok elé kerüljön. A *soproni színház* olyan kivételes eset tehát, amikor kismartoni építész nagyobb hivatalos megbízással kapcsolatban szerepelhetett Sopronban. Az építkezést 1839—41 között Löszl vezeti és a színház hamarosan már az új épületben működhetett. Stampf és Löszl terveit összevetve, megértjük a bizottság döntését. Ugyanis Stampf második, kivitelre nem került tervének jellemző vonása, hogy a zárt felhajtóval ellátott épület mindkét oldalára háromhajós szárnyépületeket illeszt, amelyek tetejét sétaterrasznak használja fel. Ezáltal a színház-épület külsőleg súlyos és komor tömböt alkot, és belseje sem nyújt szabadabb és tágabb téralakítást (III—II2. képek).

Ezeket a hibákat Löszl kivitelre került terve kiküszöböli. A főhomlokzat középső három, oromzattal is kiemelt tengelye elé négyoszlopos áthajtot illeszt, amely az emeleti nagyteremből megközelíthető erkélyt hordozza. A lapos pillérekkel tagolt emeleti rizalitot félkörívvel lezárt ajtók lazítják fel, míg a rizalitot keretező, a széleken egy-egy pillérrel lezárt oldalrészeket mind az emeleten, mind a földszinten egy-egy szemöldökpárkánnyal ellátott ablak díszíti. Ugyanígy ablakok sora tagolja az oldalhomlokzatot. A körülfutó koszorúpárkány felett emelkedik ki a nézőtér és a színpad feletti alacsonyabb második emelet, amelyet a homlokzat oldalán oromfal zár le. Az alaprajz is lényegesen ügyesebb és sikerültebb, mint Stampfé. Hármasszoros bejáraton át jutunk a nagy előcsarnokba, amelynek téglánalakú tágas terét két-két oszlop választja el az oldalbejárat kisebb előcsarnokától és a kényelmesen emelkedő fölépcsőtől. Vidéki város igényeinek megfelelően a nézőtérrel kevesebb a páholy és több a sorülés.

Löszl további működéséről nincs tudomásunk. A soproni színház terve jóízű és képzettségű, az átlag fölé emelkedő építésznek mutatja⁶¹. Stampfról sincsenek további adataink, de nagyon valószínű, hogy ő építette a *kismartoni zsinagógát*, amely általában ismeretlen mester alkotásaként szerepel.⁶²

KISEBB DUNÁNTÚLI MESTEREK.

Ahogy az Eszterházy-hercegi udvar Kismartont, majd Sopront avatta a vidék építészeti központjává, úgy Szily János püspök nagy építészeti programja, amely életében nem is nyert befejezést, Szombathelyt tette a XVIII. század végén az építészeti tevékenység egyik fontos központjává. Hefele halála után ANREITH JÁNOS GYÖRGY építőmester folytatja a munkát és a Hefele-kör hagyományait közvetíti a kismesterekhez. Erre a feladatra azért volt alkalmas, mert Anreith nemcsak Szombathelyen, hanem Pozsonyban is együtt dolgozott Hefelével. Mestere halála után Szombathelyen befejezi a székesegyház építését, majd felépíti a *nyugdíjas papok házát* (Deficientia, 1815) és az úgynevezett *Dunicante-házat*. Az ő műve az *Őrszentmártoni templom* újjáépítése is. 1823-ban mint jőnévű mester halt meg.⁶³

Az Anreith-családdal rokonságban állt a Vojta-család, amelynek ugyancsak több tagja működött a Dunántúlon. Eredetükről nincsenek pontos adataink, az első Magyarországon szereplő Vojta állítólag Kaunitz herceg egyik építésének a fia s résztvett az austerlitz-i kastély építésében is.⁶⁴ A család tagjai közül minket közelebbről VOJTA FERENC érdekel, aki mint a Batthyányi-család építészé Körmenten működött. Azt azonban nem tudjuk bizonyítani, hogy a körmenti kastély klasszicizáló melléképületeinek építésében szerepet játszott-e. Néhány adat áll rendelkezésünkre templomépítő tevékenységéről, bár munkájának pontos meghatározása e téren is nehézségekbe ütközik. Az egyik munka, amelynél Vojta szerepel, a *nagykanizsai zsinagóga*. Ennek tervét a kegyúr, gróf Batthyányi Lajos megbízásából 1804-ben készíti el, míg az építkezés 1807—10 között folyik.⁶⁵ A harmincas évek folyamán Vojta Enyingen szerepel. Lyka említi, hogy az építendő plébániatemplom számára Hanauer György készített tervet, amelyet Pichl Vilmos és Vojta Ferenc «enyingi építőmester» kiviteleznek.⁶⁶ Mivel ebből az időből Pichl Ludwig néven egy jeles bécsi építéssz ismerünk, akinek magyarországi összeköttetéseiről a bonchidai kastély építéséhez készített terve tesz tanúbizonyságot, valószínűnek tartjuk, hogy a kiemelkedően szép *enyingi templom* számára ez a Pichl készített tervet.⁶⁷ A kivített részben Hanauer György tatai építész, részben Vojta Ferenc végezheték. A latinkereszt alaprajzú, félkörű apszissal zárt templom külső és belső felépítése jeles mesterre vall, de nem mutat olyan sajátos stílusjegyeket, amelyek kizárólag a bécsi mester közreműködését bizonyítanák. Hat toszkán oszlopos háromszögű oromzattal koronázott előcsarnoka, gondosan, de egyszerűen tagolt oldalhomlokzata Hilddel rokon, míg a részletek finom arányosítása és a torony tagolásának kettős pillérekkel megadott hármass ritmusa Pollack művészetét idézi. Ha az 1838—41 között épült templom szerzőségének kérdését egész határozottsággal

nem is dönthetjük el, megállapíthatjuk, hogy a Dunántúl legszebb községi templomainak sorába tartozik. (51. kép.)

A Dunántúl építőmesterei közül megemlíthetjük még a GESCHREI-családot amely három nemzedéken át működött. A klasszicizmus korába csupán a legidősebb családtag, Sámuel működése esik. Az 1811-ben Salonakban született mester Sárvarott telepedett le és itt élt 1889-ben bekövetkezett haláláig. Számunkra főleg a *kemenesmagosi evangélikus templom* újjáépítése érdekes, mert a homlokzat erőteljes dór pillértagolása magasra felnyúló, triglifes architrávjaival és az alacsony attikával a harmincas évek jellegzetes formáit mutatja.⁶⁸

Rövid áttekintésünkben rámutattunk a dunántúli építészet gazdagságára. Követtük a kívülről jövő hatások útját, megfigyeltük a helyi központok keletkezését és működését. Természetes, hogy sem a kapcsolatokat teljesen felfedni, sem a szereplő egyéniségek munkásságát kimerítően tárgyalni nem állt módunkban. A kutatás mai állása mellett azonban nem is mehettünk tovább és a jövőre kell bízunk, hogy a névtelen, vagy alig ismert névvel jelzett alkotások közül melyeket lehet majd pontosabban ismert építész működésével kapcsolatba hozni.

Fellner, Hefele és Moreau volt az a három nagy egyéniség, akihez az eddig említett építészek működését kapcsolhattuk. Az így nyert kép azonban még nem teljes, mert hiszen eddig csupán azokat az alkotásokat említettük, melyeknek szerzői ismeretesek. A Dunántúl bővelkedik azonban névtelen jelentős alkotásaiban is. Századok kultúrájától sokszorosan termékenyített talaj ez a vidék, amely néha félreeső, jelentéktelen falvakban, különböző stíluskorszakokból származó, értékes emlékeket őriz. A következőkben ismertetendő alkotások közös vonása az, hogy mesterüket vagy egyáltalában nem ismerjük, vagy nevük felemlítése szinte a névtelenséggel egyenlő. Ezek a nevek jellemző módon mindig csak egy-egy alkotáshoz fűződnek, és hatásuk sem mutatható ki, még ugyanazon város, vagy szűkebb vidék alkotásain sem.

E kevésbé ismert, helyi mesterek művei közül kimagaslik a *kaposvári megyeháza* épülete, amelynek tervezése TÖRÖK FERENC megyei földmérő nevéhez fűződik. Mint más megyékben, úgy itt is hosszas vajúdas előzi meg az építkezést.⁶⁹ Már 1796-ban felterjeszti a megye a helytartótanácshoz az építési költségvetést és adakozásra szólítja fel a megyebeli birtokosokat. Azonban a gyűjtés lassan halad és így csak 1806-ban tudnak az építkezéssel komolyabban foglalkozni. Megbízák Török Ferenc megyei földmérőt az új megyeháza terveinek elkészítésével. Török ezenkívül külön terveket készít az építendő kettős (katolikus és református) kápolnához és az új rabházhoz. A tulajdonképpeni építkezés 1828-ban indul meg. A régi épületet lebontják, hozzáfognak az újhoz, amelynek legfelsőbb jóváhagyása 1829. január 10-én érkezik meg. Az első tervtől a kivitelig eltelt harminc év alatt sok minden megváltozott. A teljes költséget (78,915 frt 39 kr.) a megye közönsége teremtette elő. Először a nyugati szárny, aztán az utcai homlokzat, végül a keleti szárny készül el. 1832. május elseje az ünnepélyes felavatás napja.

A kétemeletes megyeháza szélesen elterülő főhomlokzatának oromzattal koronázott középső öt, valamint szélső három-három tengelyét enyhe rizalitként kezeli

az építész. E rizalitok emeleit óriáspillérek fűzik össze, amelyek a talapzatként szereplő, sávozott rusztikájú földszint övparkányán állnak (67. kép). Az elgondolás monumentális, de a kivitel mégsem éri el a kellő hatást. Ennek oka a művészeti ösztön érezhető bizonytalansága lehetett; ez különösen a közép- és a szárnyrészek kevésbé harmonikus kapcsolásában érezhető. A zökkenőkkel teli összbenyomás nem versenyezhet sem a szekszárdi megyeháza egyszerűségében is oly biztos és határozott felépítésével, sem a soproni megyeháza könnyed és elegáns lendületével.⁷⁰

A kaposvári megyeháza felépítése a maga korában hiányai ellenére is figyelemre-méltó volt. A megyeháza volt a gyarapodásnak induló város első többemeletes épülete, egyúttal első jelentős és klasszicista stílusú alkotása. Az a lelkesedés pedig, amellyel e nagyszabású feladatot pusztán helybeli szellemi és anyagi erők felhasználásával valósítják meg, fényt vet a város közösségi érzésére. Éppen mint színmagyar helyi mester alkotása, fontos láncszeme a dunántúli megyeházák sorának.⁷¹

Török Ferenc további működéséről sajnos nincs adatunk; bizonyára egyike azoknak a szépen induló tehetségeknek, akiknek további kibontakozását a vidéki élet, avagy a hivatali állásukkal járó adminisztratív elfoglaltság akadályozta.

Elfelejtett művész a Pécsen működő PIACSEK JÓZSEF is, akit a hagyomány Schinkel tanítványának nevez. Ügylátszik vezető szerepe volt a pécsi építések terén. A harmincas évek elején építi a már elpusztult emeletes városházát,⁷² (1831—1832), valamint az ugyancsak lebontott színházépületet. Ez kisebb épület lehetett, amely nem állaná ki a versenyt a soproni színházzal. Harmadik és egyetlen fennmaradt műve az 1830-ban épült püspöki, ma *egyetemi könyvtár*.⁷³ A szűk utca erősen korlátozza az építést, aki az épület négy toszkán oszlopos középrizalitját mintegy belefojtja a homlokzat síkjába. A végigfutó parkányok, a széles és hangsúlyos koszorúparkány még fokozzák a vízszintes elterpeszkedés erejét, kifejezésre juttatva az érett klasszicizmus e jellemző vonását. Az oromzattal koronázott, komoly tagolású középrész emeli az épület hatását (99. kép). Piacsek külön utakon haladó, sajátos és érdekes egyéniség lehetett; kár, hogy adatok egyáltalán nem maradtak fenn róla. A Pécsen megforduló Pollack Mihály művészetéhez nem fűzik rokon szálak; éppily kevésbé kapcsolható valamelyik dunántúli építész egyéniségéhez. Felfogásának komoly jellege, éles és súlyos tagolásai alátámasztják a Schinkel-körre utaló hagyományt. Sajnos sem a színház, sem a városháza nem áll fenn eredeti alakjában, és így művészetére vonatkozólag csak a könyvtár épülete nyújthat — korántsem kielégítő mértékben — felvilágosítást. Valószínűleg Piacsek művészetének szerény, de kedves emléke az a néhány pécsi klasszicista-ház, amely még a közelmúltban is vonzóvá tette egyik-másik pécsi utcának a hangulatát.

A barokk korszak színházai⁷⁴ még kizárólag egy kis számú, zárt főúri körnek szólnak. A XIX. század első felének új közösségérzete e téren is változásokat hoz létre. A városi színházak minden polgárnak nyitva állanak, és elszaporodásuk a városok népességi és kulturális fellendülésével szorosan együtt halad. Sopron és Pécs már említett színházai mellett területünkön több kisebb színház is keletkezik. Közvetlenül korszakunk előtt, 1798-ban épül az egyszerű *győri színház*, az ország legrégibb kőszínházainak egyike.⁷⁵ A színház iránt megnyilvánuló érdeklődés egyik

jele, hogy a színjátszásba csakúgy, mint a színház szervezésébe, műkedvelők is bekapcsolódnak. Példának kínálkozik a *balatonfüredi színház*, amelyet társadalmi lelkesedés hozott létre. A főnemesség a húszas években fellendülő fürdőhelyet József nádor példáját követve felkarolja, és gyakori ott tartózkodásával eléri, hogy e szép balatoni helyen állandó színház épüljön. Az 1828—31 között elkészült színháznál FÜLÖP JÓZSEF (1801—84) veszprémi póstamester szerepel mint az építés vezetője, de az sem lehetetlen, hogy az építés alapjául szolgáló terv is az ő műve.⁷⁶ A kis épület belsejét az egyszerű színházterem foglalta el, míg homlokzatát hat oszlopos portikusz díszítette. (123. kép.)

KISEBB EGYHÁZÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK.

Hogy e korszak egyházi alkotások terén nem fejtett ki különösen gazdag tevékenységet, annak legfontosabb okait már korábban kifejtettük. Kutatásaink fényt derítettek több olyan szerény, vagy elfelejtett műre, amely mint helyi talajból fakadt, tisztára magyar levegőjű alkotás, számunkra különösen becses. Egyházi építészet terén a mecénás közreműködése nélkül folyó építések száma igen jelentős. Az ilyen szerény eszközökkel megkezdett, szinte gazdátlan építkezések néha egészen sajátos stílusegyveleget hoznak létre. Példaképpen említjük a *fertőmeggyesi plébánia-templomot*, amelynek gótikus magját a XIX. században új homlokzattal látják el, míg tornya már romantikus vonásokat is mutat.⁷⁷ E szerény igényű alkotásnál jelentősebbek a tiszta klasszicizmusban fogant, kisebb művek. Ilyenek között első helyen említjük a *váli plébánia-templomot*, amely a hosszhajós típus egyik legszebb emléke. Alkotója, HEINE JÁNOS ÁGOST, egyébként ismeretlen mester, aki a helység kegyurának, Ürményi József országbírónak, majd státusminiszternek a megbízásából 1821—24 között építette.⁷⁸ A belső berendezés és kialakítás még több évet igényelt, a felszentelést 1854-ben Farkas Imre székesfehérvári püspök végezte. (47. kép.)

A hosszhajós, dongaboltozatos templom szentély előtti kupolával fedett szakaszát egy-egy félkörívrű oldalkápolna szélesíti ki. Ez a szinte centrális templomteret alkotó, fénnel erősen elárasztott térrész finom arányú tagolásával, mérsékelt díszítésével hatásosan vezeti be a szentély kettős korintuszi pillérrel keretezett és oromzattal koronázott főoltárát. A váli templom egyaránt mentes a nagyméretű templomok hideg merevségétől és a kisebb építmények éles vonalvezetésű, szerény alkotó erőre valló tagolásaitól. Egyszerűségében is olyan hatásos megoldás, hogy emlékeink sorában kevés párja akad, bár a centrális és a hosszhajós tér egyesítése másutt is szerepel. Mértéktartás és a tagolás biztossága jellemzi a templom külsejét is, amelynek főhomlokzatát a négy ión oszlopból álló lendületes portikusz díszíti. A két félkörívrű kápolnának a hajótestből való kiemelése rövid kereszthajó látszatát kelti és jólesően bontja meg a hosszhajó egyszerű és dísztelen külső falát. E korántsem méltányolt emlékünknél is mutatja, hogy a kisebb alkotások sorában minő meglepetések várnak a kutatóra. A templom tervezőjéről, Heine János Ágost-ról (1769—1831) nevén kívül mitsem tudunk.⁷⁹ A kétségtelenül jelentős művész tervalkotó képessége és finom arányérzéke Pollackkal tart szellemi rokonságot. A váli

temetőben lévő, 1834-ben felszentelt Ürményi-kripta felett épült boltozott kerek kápolna minden bizonnyal ugyancsak az ő műve. (44. kép)

A kevésbé ismert, jelentékenyebb emlékek közé tartozik a *gyenesdiási plébániatemplom*, amely nyugodt tagolásával, jóleső arányaival, négy oszlopos, oromzattal ellátott hangulatos homlokzatával a legjobb falusi megoldások egyike. Az 1826-ban épült templom mestere kétségtelenül a közeli Keszthely építészei között keresendő, de sajnos, egyelőre nem határozható meg pontosabban.⁸⁰ Talán a Gyenesdiáson dolgozó építész munkája a *vonyarcvashegyi kis temetőkápolna*; súlyos faltömegeinek komoly dór tagolása és tornácszerű előcsarnoka a kisebb magyar templomok kedvelt vonásait mutatják. (53. kép.)

Lényegesen egyszerűbb, de figyelemreméltó a gyenesdiási kápolnával egykorú *dunakömlödi plébániatemplom*. Thalherr kamarai építész már 1808-ban készült lebontani a helyén álló régi és omladozó templomot, de a munka megkezdése egyre késett, bár 1821-ben az újjáépítés számára már terv is van.⁸¹ Végül Swoboda építésigazgató megbízásából 1824-ben új, költségesebb tervet készítenek, és az építés FICHTNER JÁNOS pécsváradi uradalmi közművesmester vezetésével megindul. Felszentelése 1826. november 15-én megy végbe. A templom külső kiképzése a gyenesdiási templom egyszerűbb változatát mutatja. Hatását magaslati fekvése fokozza. Az egyszerű falpilléreken nyugvó, hevederekkel tagolt épület belső megoldása szabványos, annál szebb azonban a félkörívű szentély lapos pillérkoszorúja, amely előtt az oszlopokon vonuló oromzatos párkány hatásos és nemes oltárkeretezést nyújt. A pillérfők, a kazetták és a többi részletforma finom és gondos képzése e templomot kiemeli vidékiességéből és szentélyét abba a sorozatba illeszti, amelynek elindulását a szombathelyi székesegyház, beteljesülését pedig a pesti belvárosi plébániatemplom szentélye alkotja. Egyébként a templomot kivitelező Fichtner János teljesen ismeretlen mester.

A kisebb vallásfelekezetek szerényebb eszközökkel készült templomai alig nyújtanak számunkra említésreméltó példákat. Az evangélikus és református templomok jórésze az egytornyos későbarokk típus egyszerűsített átdolgozása. Valamivel díszesebbek a zsidó felekezet templomai, amelyek közül a kismartoni és a nagykanizsai zsinagógát már említettük. Ezekhez csatlakozik a *lovasberényi zsinagóga*, amelyet 1825-ben bővítenek.⁸² Építőjét talán a lovasberényi Cziráky-kastély mesterében kell keresnünk, mert ezt a munkát is a kastélyt építtető gróf Cziráky Antal Mózes tette lehetővé. A lovasberényi templommal egyidőben épül a *várpalotai zsinagóga*, amely a szinte szabadon álló pilléreken nyugvó oromzatos homlokzatával, oldalhomlokzatának pillérközeiben elhelyezett félkörívű ablakaival a finomabb alkotások közé tartozik.⁸³

A templomépítkezések más csoportját képező, centrális elrendezésű alkotások nemcsak egymással, hanem a mintaképül szolgáló esztergomi Szent Anna-templommal is szoros kapcsolatban állnak. Elsőnek említjük e csoportból a *balatonfüredi Kerek-templomot*, amelynek terveit a győri FRUMAN ANTAL készíti 1841–46 között, míg a kivitelt Rigler József építőmester vezeti.⁸⁴ A kisméretű templom kerek magjához oromzattal koronázott, négy ión oszlopos csarnok illeszkedik. A homlok-

fal felhúzása és egyenes lezárása szerencsésen vezeti a szemet az oromzat egyenes élben találkozó formáitól az enyhén domborodó kupola felé. A körülfutó övpárkányon nyugvó kupoladob felépítése és képzése sokkal szerencsésebb, mint Páckh mintaképül szolgáló esztergomi temploma. A formaadás sajátos élessége már az érett klasszicizmus világára vall. (41. kép.) Ugyanaz a hangulat érvényesül a kis templom belsejében, ahol a váltakozón félköralakú és szegletes fülkék jóleső ritmusa csökkenti a merev tagolás hatását. Sajnos, adataink nem nyújtanak felvilágosítást Fruman további munkáiról, és így azt sem állapíthatjuk meg, hogy az újabban mindinkább tűnedező füredi nyaralók között nem volt-e egyik vagy másik az ő műve. Az esztergomi Szent Anna-templomnak kissé parasztos darabosságában is vonzó párja a *németpalkonyai* kerek templom, amelynek dísztelen, hengeralakú testét tömör előcsarnok egészíti ki. A templom ismeretlen mester műve.⁸⁵ (38. kép.)

A *komáromi piactéri templom* zárt és súlyos felépítésével, az egymásba ágyazott tömegek nehézkességével eltér a legtöbb hazai emléktől. A felépítésnek a Nobile-tervekkel való rokonsága e Bécsben működő mestert sejteti.⁸⁶ A korszak végén még egy jelentősebb egyházi építkezés folyik: a *zirci* kolostor kiegészítése új *könyvtárszárnnyal*. A kétségtelenül Pannonhalma hatása alatt álló 1844–46 között készült átépítés tervezőmesterét sajnos nem ismerjük.⁸⁷

NÉVTELEN MESTEREK.

Nemcsak az egyházi, hanem a világi építészet emlékei között is sok olyan vonzó alkotást találunk, amelynek mesterét egyelőre nem ismerjük. Ismét felhívjuk a figyelmet arra a már érintett körülményre, hogy a Dunántúlra mind Pest felől, mind Bécs felől érkeznek mesterek, és az így keletkező hatások többször keresztezik egymást. Nem feledkezhetünk meg továbbá a későbarokk építészet helyi központjainak jelentékeny — habár pontosan alig meghatározható — továbbéléséről sem. Ezáltal épp e területen finom stíluskeveredések sokféle változatával találkozunk. Fellner és Hefele művészete is végső forrása sok, átmeneti stílusban tartott, az ismételt átépítések miatt nehezen meghatározható emlékek, amely a Dunántúlon szép számban fellelhető.

Már korábbi fejtegetéseink során kimutattuk, hogy a dunántúli kastélyépítészet néhány kiváló emléke Hild József művészetével hozható — legalább stíluskritikai alapon — kapcsolatba. Csákvárt — amelyhez állítólag Moreau készített eredetileg tervet — már említettük. Kismarton mellett a csákvári kastély kétségtelenül a vidék legfontosabb klasszicista stílusú alkotása. Hild műveivel rokon vonások szereplése késztetett minket arra, hogy a biai Sándor-kastélyt Hild művei közé sorozva, a róla szóló fejezetben tárgyaljuk. A bajnai kastélynak magas alépitményen nyugvó négyoszlopos tornácaival találkozunk a különböző építési korokat sejtető *bodajki*, egykori gróf *Hochburg-Lamberg-kastélyon*, amelynek súlyos tömegei barokk-kori alapokat rejtene.⁸⁸ A hildi formavilághoz tartozik a *móri* Lamberg-kastély *présháza*, amely a sokszor kerti lakként is használt hangulatos épületek kevés fennmaradt példái közé tartozik.

Egészen más formavilágba vezet a *csákberényi Lamberg-kastély*. Az 1830 körül keletkezett, szélesen elterülő épület rizalitos tagolása, e rizalitok homlokzatának hármass ritmusa, valamint a felhajtók képzése minden vidékiessége ellenére a dégi kastélyt idézi fel, a nélkül, hogy szerzőjeként Pollackra gondolhatnánk. Valószínűleg az ő hatása alatt álló ismeretlen kisebb mester alkotása.⁸⁹ Sokkal jelentősebb az 1820 körül épült *seregélyesi Zichy-kastély*, amelynek homlokzata kétségtelenül jelentékeny mester műve. A szerző egyelőre ismeretlen, a kevésbé sikerült alaprajzért a kivitelező helyi mestert tehetjük talán felelőssé. A kastély stíluskritikai vizsgálata Pestre utal, a homlokzat mestere Pollack művészetének hatását érezteti. (181. kép.) Kunits leírása is kiemeli, hogy az építtető Zichy Ferenc gróf a rövid idő alatt befejezett kastélyt magyarországi mesterekkel készítette.⁹⁰

A kisebb méretű, ismeretlen mesterekre visszavezethető fontosabb kastélyok közül először a *hegyfalusi Széchenyi—Gerliczy-kastélyt* említjük.⁹¹ Építésére vonatkozólag, sajnos alig van adatunk. Formaadásának tisztasága, hatoszlopos ión prostylossal díszített kerti homlokzata alapján az építés ideje az 1815—1820 körüli évekre tehető. A kastély sajátossága az oszlopoknak különálló oszloplábakon való elhelyezése, amely eljárásnak kedvező hatása csak a távlatban érvényesül. E szigorúan klasszikus elemeket felhasználó felépítésnél meglep és zavarón hat a rizalitok párkánymagasságának eltérése az épületszárnyak párkányaitól. A kastély ismeretlen mesterének formavilága nem idegen Pollackétól, de rajta kívül Bécs hatását mutatja; ezt különösen a kerti ház formaképzésén figyelhetjük meg.

1830—45 között megritkulnak az említésreméltó kastélyépítkezések, és amikor a negyvenes évek első felében a munka itt-ott újra megindul, a későklasszicizmus formavilágába már beleszól a historizáló stílusoknak formákat és arányokat egyaránt módosító szelleme. E késői kastélyok átmeneti stílusának példaként említjük a *nagyunyomi* egykori *Sényi-kastélyt*, amely 1842 körül épülhetett.⁹² Az udvari homlokzat középrizalitjában hármass ritmusban elhelyezett oszlopok, a súlyos és szegletes földszinti pillérek nyugvó könnyed és kissé törékeny ión oszlopokkal szegett tornác az emeleten, valamint a kerti homlokzat nyújtott arányú ajtónyílásai és kissé száraz részletformái jellemzőek késői keletkezésére. A romantikus historizmus és a későklasszicizmus találkozását legjellegzetesebben a *fehérvárcsurgói Károlyi-kastély* mutatja. Az 1844-ben megindult munkálatoknál Koch, a pesti Károlyi-palota mestere szerepel, mellette azonban ott van Ybl Miklós is, akinek talán már jelentős része lehetett ebben az építkezésben.⁹³ A későbbi újbarokk átépítés megbontja az egyes kastélyrészek között fennállott harmonikus kapcsolatot. A romantikus historizmus szellemében fogant ikervári Battyányi-kastély — amint már említettük — minden bizonnyal a maga egészében Ybl Miklós alkotása.

A kastélyépítészet további példáit könnyű lenne hosszú sorban felvonultatni, ha ezt feldolgozásunk keretei megengednék. Szempontjaink, amelyeket eddig követünk, ezt úgysem teszik szükségessé. A kor építészeti arculatának megrajzolásához elsősorban a legfontosabb vagy a legjellemzőbb emlékeket kellett bemutatnunk.

Ez, ha nem is hiánytalanul, — nagy vonásokban megtörtént. Éppen ezért mellőzhetjük számos olyan korábbi kastély felsorolását, amely a XIX. század első felében többé-kevésbé módosul, a nélkül, hogy eredeti barokkos alakját elveszítené. Mellőzhettük azokat az emlékeket is, melyeknek befejezése nemcsak időbelileg, hanem főleg stílus szempontjából túllépi korszakunk határait. És végül mellőznünk kellett több olyan, inkább kisebb alkotást, amelyről sem feljegyzés, sem eredeti állapotának leírása nem maradt fenn, és a többszöri gyökeres átépítés mögött a klasszicisztikus épületmagot csupán sejteni lehet. Ilyen például az érdi egykori Sina-kastély és még több más épület. Úgy véljük azonban, hogy ezek hiánya nem hamisítja meg a dunántúli építészet egészéről felvázolt képet, amelyet további kiegészítések lényegében úgyse módosítanak, csupán kitöltenék a mutatkozó hézagokat.

Nem foglalkoztunk a dunántúli építészetnek azokkal az emlékeivel sem, amelyek rendeltetésüknél fogva tisztára hasznossági szempontokat követtek. Nem jelent eltérést ettől az elvünktől az a tény, hogy a községi árvaházat érintettük, mert ismerete fontos Hefele dunántúli működésének vázolásához.⁹⁴

Összegezve a dunántúli klasszicizmus építészeti alkotásait, olyan gazdag kép áll előttünk, amely szinte párját ritkítja az egész magyarországi építészetben. A sok százados főúri építészeti új lendülete találkozik itt a feltörő és virágzó városi polgárság súlyban és jelentőségben egyre növekvő alkotásaival. Igen jellemző az idők változására, hogy a jelentőségben háttérbe szoruló egyházi építészet helyét nem csupán a világi építészet kastély- és házépítkezései foglalják el, hanem a színház- és kaszinóépületek, mint a polgári kultúra fontos tényezői. A Dunántúl nemcsak a feladatok sokféleségét, hanem a különböző jelentős mesterek és irányok együttműködése révén a feladatok sokféle megoldását is felvonultatja. Ez a körülmény teszi a területet olyan színessé és érdekessé, de éppen ez akadályozza meg, hogy korunkban sajátos dunántúli építészeti stílus alakulhasson ki.

A F E L V I D É K

A magyarországi klasszicizmus építésze szempontjából Észak-Magyarország szerepének fontossága nem hasonlítható sem a Dunántúl, sem Pest és környékének jelentőségéhez. A XIX. század első felében ugyanis a Felvidék az ország többi területével szemben kissé háttérbe szorult; nemcsak a politikai életben, hanem a szellemi élet minden terén, tehát a művészet terén is, bizonyos ellanyhulást tapasztalunk. Az irodalmi élet páratlan hatású mozgatója, Kazinczy Ferenc Szeghalomról irányítja ugyan szinte az egész ország irodalmi életét, de szerepe nem terjed túl a maga szabta határokon s nem hív életre hasonló jelentőségű tevékenységet a szellem többi megnyilvánulási területein. Ezen a vidéken csekély a valóban nagyjelentőségű alkotások száma és hiányzik a fejlődésnek az a folytonossága, az irányoknak az a termékeny összetalálkozása, amely például a dunántúli építészeti képét oly színessé tette. Az ok elsősorban e terület földrajzi helyzetében és történelmi múltjában rejlik. A középkor virágzó kultúrája sokkal erősebben nyomta rá bélyegét a Felvidékre, mint az ország egyéb területeire. Ezt a virágzó és hosszantartó, a renaissance formáit is termékenyen magába olvasztó műgyakorlatot a háborús századok csak a munka iramában lassították. Tekintettel arra, hogy Észak-Magyarország több részét a török háborúk teljesen vagy részben elkerülték, a Felvidék egyike ama területeknek, ahol az építési tevékenység zavartalansága a legkönnyebben helyreállt és ahol a múlt emlékei termékeny mintaképet nyújthattak a jelen számára is. A Felvidék fejlődésének sajátosságához tartozik továbbá az a fontos szerep, amely a középkortól a XVIII. századig a városoknak jutott osztályrészül. Amíg a Dunántúl lassú városodása, a nagybirtokok számbeli jelentősége elsősorban a főúri építkezést fejlesztette, addig a Felvidék merőben eltérő társadalmi szerkezete a közösség építkezését juttatta szerephez. A Felvidék e sajátos struktúrája miatt nélkülöznünk kell itt a főúri vagy főpapi mecénásnak azt az irányító tevékenységét is, amelynek a Dunántúlon fontos művészeti központok keletkezését köszönhetjük.

Az építési munka jelentős részét a klasszicizmus korában átépítések és újjáépítések alkotják. A közösség mint építtető, a Felvidéken többnyire csak kisebb építészeti foglalkoztatott, hiszen a legfontosabb szükségleteit szolgáló épületek már századok óta fennállottak, és így nagyobb feladatokra nem nyílt alkalom. Ezért a klasszicizmus felvidéki megyeházainak, városházainak túlnyomó része nem egyéb átépítésnél, ugyanekkor azonban a legnagyobb könnyedséggel keletkeznek itt

olyan épületek, amelyek megalkotását a közösség valamely új szükséglete kívánja. Vigadók, kórházak, fürdők, sőt gazdasági épületek kevés vidéken épülnek olyan nagy számban, mint Észak-Magyarországon.

A kisebb építkezések számbeli sokasága, a főúri építészet háttérbe szorítása mellett, a Felvidék építészetének további sajátága, hogy jelentős mesterek, ismert nevek alig szerepelnek, az alkotások többsége — még a jelentékenyek is — névtelen mestertől származik. Ezt nemcsak az építési alkalmak kisebb száma okozta, hanem a céhrendszer erőteljes továbbélése is. A céhtagok helyhez kötöttsége egyúttal meggátolja a távolabbi területek mestereivel való találkozást és megnehezíti új — a céhbe nem tartozó — mester letelepülését. Talán a céhrendszer volt az oka annak is, hogy külföldi vándorút után visszatérő, egyéni kezdeményezésekkel teli mester — a késő klasszicizmushoz tartozó Miks Ferencet kivéve — nem telepszik meg e területen, hiszen érvényesülésének kevés lehetősége van.

Jelentősebb polgári mesterek így nem jutnak munkához, helyettük az Országos vagy az Udvari Építészeti Igazgatóság tagjai intézkednek a maguk művészietlen, bürokratikus módján. Különösen a templomépítészet terén érezhető itt e száraz és művészietlen szellem hatása. Az ország többi területén a Bécsből irányított építkezést állandóan ellensúlyozza a helyi hagyományokból merítő mesterek gazdag munkássága. A Felvidék az ország ama területeinek egyike, ahol az Udvari Építészeti Igazgatóság működésének, valamint a bécsi építészetnek fokozott hatása figyelhető meg. A hanyatló bécsi klasszicizmus szerepét csakhamar a német klasszicizmus veszi át, s ennek köszönhető, hogy a Felvidék emlékei között többször találunk a német építészet emlékeivel rokon alkotást, amire különben hazánkban kevés példa akad.

A XVIII. század végén a klasszicizáló későbarokk eléggé elterjedt e területen, s ennek következtében bőven akadnak jeles mester névvel jelölhető alkotásai. A későbarokk valamennyi jelentős építész dolgozott e területen. FELLNER JAKAB egri működése csak a városra és legközelebbi vidékére volt hatással és művészete követői útján sem terjedt el távolabbra.¹ Ugyaníly hatástalan itt HEFELE Menyhért pozsonyi működése, bár a Batthyány primás számára 1781-ben épített pozsonyi palota nyugodt pillértagolásában, erőteljes koszorúpárkányában és enyhe lejtésű oromzatában már a klasszicizmus szellemének erősödését üdvözölhetjük. Hefele és a mellette működő Anreith pozsonyi tartózkodása a Dunántúlon töltött évekhez képest igen rövid; ezért nem meglepő, ha a Felvidék elég nagyszámú későbarokk alkotása között egy sincsen, amelyet a Hefele-körrel közvetlen kapcsolatba hozhatnánk. Valószínűleg a bécsi, kissé franciás későbarokk szellem érvényesülése okozza, hogy a LANGER JÁNOS kamarai építőmestertől 1790-ben kivitelezett *kassai városházát* Hefele művészetével rokon alkotásnak érezzük. Langer János — akiről további adataink nincsenek — egyébként hivatalosan Pozsonyban is működött, és így Hefele művészetével kapcsolatba juthatott. A kassai városháza tömör felépítése, kissé zsúfolt barokkos díszítése ellenére, Langert a jó iskolázottságú kisebb mesterek sorába iktatja.²

AZ ÁTMENETI KORSZAK MŰVÉSZETE.

HILLEBRANDT F. A. mint az Udvari Építészeti Igazgatóság vezető építésze, kiterjedt pozsonyi munkásságán kívül a Felvidék több építészeti munkájába is bekapcsolódik.³ A pozsonyi művein megnyilvánuló finom tagolás és kiegyensúlyozott felépítés, a mértéktartó és könnyed díszítés Hefele férfiasabb és monumentálisabb művészetével szemben Hillebrandtot, mint a későbarokk művészet légiesebb és kecsesebb válfájának képviselőjét mutatja be. Ez a művészeti felfogás sokkal alkalmasabb volt arra, hogy az ízlést erősebben befolyásolja, s így érthető, hogy Hillebrandt általában igen termékenyen hatott az átmeneti kor alkotásaira. Vetélytársának és ellenfelének, THALHERR JÓZSEFnek művészi jelentősége és kultúrája hasonlíthatatlanul csekélyebb volt, de nyugodt és gondosan mérlegelt alkotásai érett ízléssel képzett részletformáikkal az átmeneti kor legnemesebb felfogású építészei közé emelik. A XVIII. század végének majdnem minden «hivatalos» építkezésénél otttaláljuk.⁴ Hivatalos működése mellett magánosoknak is dolgozik. Minden valószínűsége szerint ő építi mecénása, gróf Johann Gobert Aspremont pozsonyi palotáját, a későbarokk egyik legszebb hazai emlékét. A rendkívül könnyed felépítésű, franciásan kecses külső alig sejteti a bejárati csarnok, a monumentális térhatású lépcsőház és a díszterem nagyszabású együttesét. Sajnos, Thalherrnek nem ez a művészileg értékes, rendkívül egyéni alkotása volt hatással az elkövetkező évtizedekre, hanem inkább azok a kissé vérszegény, erőltetetten klasszicizáló munkái, amelyek legjellemzőbbek erre a kevésbé termékeny képzeletű művészre. Közvetlen követőiről egyelőre nem tudunk. A szellemben rokon fontosabb alkotások sorából megemlítjük a *késmárki városházat*, amelynek 1799 után megújított homlokzata a barokk és a klasszicizmus elemeinek vonzó kettősségét mutatja.⁵

A későbarokk építészet jelentőségét a Felvidéken főleg abban kell látnunk, hogy a klasszicizáló formakincs elterjesztésével előkészítette a talajt a teljesen új formájú és szellemű építészet, a klasszicizmus befogadására. Az átmeneti korszak mesterei előmozdítják egyúttal azt is, hogy az építés a hivatalos Építészeti Igazgatóság befolyása alá kerüljön és mindjobban háttérbe szorítsa a céhek szerepét. Lassan lehetővé válik ezáltal, hogy a Felvidéken igen sokszor olyan «hivatalos» mesterek is dolgozhatnak, akik hazánkban másutt nem szerepelnek, mint pl. Wunsch vagy Kitzling György. Másrészt a klasszicizáló későbarokk nagyon elterjedt formavilága a maga hosszú utóvirágzásával elősegíti olyan kisebb mesterek működését is, akik a Felvidék legtöbb városában kissé retardárius szellemben dolgoztak tovább. Aránylag későn, csak a húszas évek folyamán érvényesül itt a tiszta klasszicizmus művészete, amelynek legtöbb alkotása nem nő túl a helyi jelentőségen.

ISMERT MESTEREK A FELVIDÉKEN.

Ha a magyarországi klasszicizmus szempontjából a Felvidék szerényebb helyet foglal el, emlékei között mégis több olyan alkotást találunk, amelynek kimagasló becse helyi vonatkozáson túl is vitathatatlan. Ezek a Felvidéken elsőrendű fontoságú emlékek részben olyan mesterek alkotásai, akik csak egy-egy művükkel

szerepelnek itt és munkásságuk javarésze az ország más területére esik. E mesterek közül elsősorban HILD JÓZSEF-et kell említenünk, akinek egri székesegyháza — a róla szóló fejezetben részletesen foglalkoztunk vele — nemcsak a Felvidék, hanem az egész ország egyik legjelentősebb klasszicista emléke. Hild egri működése Pyrker János László érsek művészetpártolásának köszönhető, aki a székesegyház tervéért előzőleg Páckh Jánoshoz is fordult. Sajátos módon mindkét mester működése folytatás nélkül maradt a Felvidéken, és hiteles adatok hiányában a nagyobb számban épült centrális elrendezésű templomokat sem hozhatjuk e két mesterrel közvetlen kapcsolatba.

Hild József a világi építészet terén is szerepel területünkön, azonban inkább mint szakértő vagy szellemi irányító, semmint valóban önálló tervező és kivitelező építész. Tudunk arról, hogy foglalkozott a miskolci színház újjáépítésével,⁶ de a megbízást a szélhámosnak bizonyuló Cassano Giuseppe nyerte el. Nagy kár, hogy Hildnek valószínűleg klasszicizáló stílusban tartott épület-terve elveszett. A már romantikus felfogású kritika Cassano — úgylátszik — gótizáló művét részesítette előnyben. Éppily kevésbé tisztázott Hild szerepe a *pozsonyi megyeháza* építése körül, amikor FEIGLER IGNÁC mellett, vagy mint Feigler tervének átdolgozója, a későklasszicizmus e legjelentősebb felvidéki megyeháza-építését irányítja.⁷ A felvidéki emlékek sorában még néhány olyan alkotással találkozunk, amely Hild művészetével rokon vonásokat mutat, a nélkül, hogy e stíluskritikai rokonságot adatokkal is alá tudnók támasztani.

A magyarországi klasszicizmus legnagyobb művésze, POLLACK MIHÁLY is működött a Felvidéken, helyesebben jelenléte nélkül az ő tervét kivitelezték. Pollack hírnevének gyors elterjedését legjobban bizonyítja, hogy őt bízzák meg a *besztercebányai evangélikus templom* tervezésével. Ezzel az első művei közé tartozó templommal már foglalkoztunk a Pollackról szóló fejezetben és most csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy az adatok tanúsága szerint a kivitelezést helybeli mesterek végzik. Ez az eljárás általános minden olyan felvidéki alkotásnál, amely nagy művész nevéhez fűződik (kivétel csupán az egri székesegyház). A helyi hagyomány Pollack Mihály művének tartja a *körmöcbányai evangélikus templomot* is, ami a Deák-téri templommal való rokonsága, valamint a két egyház között fennálló szoros kapcsolat miatt valószínű is. Az 1824-ben épült görögkereszt alakú templom egy előcsarnok hozzáillesztésével közeledik a hosszahajós megoldás felé, míg a középső, kupolával fedett négyzet hatalmas méretei a centrális térgondolatot érvényesítik. A templombelső előkelő és nyugodt pillértagolása, a kupola szerencsés arányai, valamint a főhomlokzat szigorú szellemű és finom arányú felépítése olyan mozzanatok, amelyek Pollack művészetét idézik.⁸ Világi építészet terén nem tudunk olyan felvidéki alkotásról, amelyet hiteles adatok kapcsolnának Pollackhoz. Néhány kastély szerkezeti és formai rokonsága azonban felveti szerzőségének lehetőségét.

A magyarországi klasszicizmus többi mestere csak egy-egy alkotással szerepel a Felvidéken, műveik rendszerint megfelelő követők hiányában elszigetelt jelenségek maradnak. Elsősorban megemlítjük a *balassagyarmati megyeházát*, amelyről a Kasselik Ferencsel foglalkozó fejezetünkben beszéltünk. Cassano kétes értékű

miskolci szereplésén kívül említenünk kell Landherr Andrást, aki az óbudai zsinagóga hatása alatt építi fel a hunfalvai és lipótszentmiklósi zsinagógákat.

Ezzel a Felvidéken működő ismert magyarországi mesterek sorát le is zárhatjuk. Szereplésük különösen azért fontos, mert — főleg Pollack és Hild személye révén — biztosítják e terület építészetének kapcsolatát Pesttel, a klasszicizmus központjával.

Egészen más szerep jutott osztályrészül azoknak az építéseknek, akiket külföldről hívnak be egy-egy tervük kivitelezésére. Ezek a művészek a magyar klasszicizmus sajátos szelleméhez — talán idő és alkalom hiányában — nem tudnak áthasonulni. Ezek sorából megemlíthjük RIGL ANTON PIUST, a bécsi klasszicizmus képviselőjét, aki a húszas években — amint ezt saját könyvéből megtudjuk — Pozsonyban, Korompán, Nyitrán dolgozott és főúri megbízói számára átépítési munkákat végzett.⁹ A korompai kastélyon való közreműködésén kívül — amelyet a kastélyokkal kapcsolatban bővebben tárgyalunk majd — egyetlen hiteles munkáját említhetjük: gróf Apponyi Antal pozsonyi emeletes könyvtárát, amely — többszörösen helyreállítva — 1891-ig fennállt.¹⁰ Rigl további műveit stíluskritikai alapon meghatározni igen nehéz. Hűvös, tartózkodó szellemű klasszicizmusának legjobb példája a pesti Károlyi-palotához készített terve.

Talán Riglnek és az ő széleskörű magyarországi ismeretségének köszönheti magyarországi megbízásait KOCH HENRIK (1781-1861), a gróf Károlyi-család építészé. 1834-ben ő veszi át a Rigl tervei szerint folyó pesti Károlyi-palota építését; ezenkívül a Károlyi-család számára építette és átépítette a csurgói, parádi és tótmegyeri kastélyt, s ő kap megbízást a nagymihályi Sztáray- és a szentmihályi Dessewffy kastély átépítésére is.¹¹ A csurgói kastélytól eltekintve, mind kisebb-nagyobb átépítések csupán, amelyek a későklasszicizmusból a romantikába vezető építész művészetét jól jellemzik. A magyarországi romantikus építészet fejlődésére Koch működése kétségtelenül hatással volt. Amíg a Pollack Mihály-tervezte pécsi székesegyház romantikus gótikája csupán elszigetelt és korai próbálkozás maradt, addig Koch széleskörű működése, jóval későbbi időpontban, bizonyára termékenyítőn hatott arra az elég nagyszámú, de névtelen kisebb mesterre, aki hazánkban a korai historizmus stílusát képviselte. E korai romantikus emlékek legtöbbször nem jelentékeny és nem kíván beható tárgyalást. A Felvidéken csupán a *pétervásári plébánia-templom* mestere érdemel említést, aki a gótika feszültségét és lendületét sajátosan puha formájú és atektonikus szerkezetű építészetté módosítja. A kastély- és palotaépítészettől átvett részletek, a kissé romános oszlopbélletű kapuzattal sajátos jelleget adnak a templom külsejének. Még különösebb a szinte nyúlékony bordázatú háromhajós templombelső, amelynek a XVI. Lajos-stílusú oltárral díszített szentélye a legszebb része.¹² E rendkívül érdekes templom tervezését aligha tulajdoníthatjuk az építést vezető Povolny Ferenc mesternek. Kéttornyos, fölényes biztonsággal megalkotott homlokzata olyan jelentősebb művészt sejtet, akinek a német újjógtika alkotásai szolgáltak mintaképül. Ha Povolny szerzőségére vonatkozólag dönteni egyelőre nem is tudunk, mégis ki kell emelnünk, hogy az egri mester itt kedvelhette meg a góticismust, hiszen e formák alkalmazását a pétervásári templommal rokon szellemben Povolny egri háza is jól mutatja.¹³ Sajátságos és Povolny

szerzősége ellen szól, hogy ez a romantikus ízlésű mester másutt, ahol mint kivitelező és részben mint tervező működött, — Lőcse, Debrecen, Nyírábrány — többnyire a tiszta klasszicizmus szellemét képviseli.

A FELVIDÉK ÉPÍTÉSEI.

A Felvidéken működő mesterek között MIKS FERENC a legérdekesebb egyéniség.¹⁴ Építészcsaládból származik, Tugáron született 1814-ben. Bécsben tanul, 1834-ben Pesten próbál letelepedni. Az Ullman-ház építését vezeti, majd németországi tanulmányútján a müncheni akadémiát látogatja. Hazatérése után a váci céh tagja, és mint ilyen néhány kisebb megbízást kap. Így Ercsiben az *Eötvös bárók kúriáját* építi, Gácsott posztógyárat emel, azonban igazi munkaterülethez Rimaszombaton jut, ahol a *városi kaszinó* épületén kívül több polgári házat és a környék néhány épületét hozhatjuk működésével kapcsolatba. 1857-ben baleset következtében megőrül. Születésének időpontja és németországi tanulmányai egyformán érthetővé teszik, hogy Miks általában a historizáló építészet híve. Ilyennek mutatja legismertebb alkotása, a rimaszombati kaszinó épülete is. Az irodalomban viszont állandóan felmerül az a nézet, hogy Miks a pesti Ullmann-háznak (a későbbi Európa-szállónak) nemcsak kivitelezője, hanem tervezője is volt. A palota kialakítása a klasszicizmus stílusában, monumentális felépítése azt bizonyítaná, hogy Miks — legalább is korai műveiben — az érett klasszicizmus híve volt. Lehet, hogy csupán Hild tervét hajtotta végre és a technikai újítások (felvonó, fűtött lépcsőház) terén volt az Ullmann-háznál fontos szerepe. Miks munkássága még nincs tisztázva; különösen érdekesnek ígérkezik Miks működésének mérnöki része. A gácsi gyár, és az Ullmann-ház technikai újításain kívül állítólag a Lánchíd építéséhez is készített igen érdekes terveket, melyeknek felkutatása a jövő feladata.

Miks Ferencen kívül csupán a Pozsonyban működő FEIGLER IGNÁC építésztl említhetjük, mint felvidéki származású s a Felvidéken működő művészt. A mester először a bécsi Kornhäusl József mellett dolgozik és tanúja annak az irányváltásnak, amelyen az érett klasszicizmus képviselői a romantikus historizáló építészet fellépése révén átesnek. Ennek az irányváltásnak következménye a későklasszicizmusnak kissé erőltetett és száraz iránya, amelyet legjobban a *pozsonyi megyeháza* képvisel.¹⁵ (83. kép.) Ezt a kissé személytelenül hűvös jelleget, a klasszicisztikus tagolásnak és romantikus formaelemeknek keveredését mutatják Feigler többi művei is, mint például azok a paloták, amelyekben az egykori Carlton és Savoy szállodákat helyezték el. Sokkal megnyerőbbek Feigler korai alkotásai, így a húszas évek végén épített pozsonyi kórháztemplom (58. kép), amely az egykorú bécsi építészet legvonzóbb emlékeivel — mint például a vöröskeresztes lovagok kártnerstrassei templomával — tart rokonságot. A kifáradó klasszicizmus hűvös formavilágát tükrözik Feigler pozsonyi bérházépítkezései is, amelyek a város kevés klasszicizáló emlékeinek legjobbjai sorába tartoznak és igazolják rátermettségét. Feigler Ignác nem volt nagy jelentőségű építész, de finom ízlése és helyes művészi ösztöne maradandó értéket ad alkotásainak. Talán az egyetlen magyarországi mester, aki a bécsi

klasszicizmus legvonzóbb művészeivel, Kornhäusl Józseffel állt közvetlen kapcsolatban. Ez egyúttal annyit is jelent, hogy a hivatalos építészet merev akadémizmusa helyett a polgári építészet termékeny talajából nőtt ki.¹⁶

A Felvidéken még néhány építész ismerünk név szerint : így Jolsván Wunsch Frigyes, Kassán Bellag Józsefet és Kitzling Györgyöt, de mindhárman csupán egy-egy alkotással szerepelnek, így egyéniségük bővebb bemutatása nem lehetséges.

A Felvidék építészeti emlékeinek feldolgozását nemcsak az emlékek szétszórta és névtelen volta nehezíti meg, hanem az a körülmény is, hogy e nagy kiterjedésű terület művészeti téren nem csupán egy anyaterülethez tartozik. Így a Felvidék nyugati része Pozsonyt vallja művészeti központjául, ami annyit is jelent, hogy a század első negyedében Pozsony irányítását követve Bécs, majd a század második negyedében inkább Pest felé tekint. Az építészeti emlékek legkiemelkedőbb alkotásai itt a főúri kastélyok, amelyeknél többnyire elsőrangú mesterek részvételét feltételezhetjük. A Felvidék legnagyobb része, amely a Nyitra folyásától keletre a tokaji hegyvidékig terjed, részben az Alföld — főleg Pest és környéke — építészetéhez kapcsolódik, északi fele pedig a német klasszicizmus hatása alatt áll. Ezen a területen az egyházi és világi alkotások jelentősége egyensúlyban van, de világi építészet terén főleg kisebb épületek, kúriák, úrilakok a gyakoriak. Itt kristályosodik ki a Felvidék egyetlen jellegzetes helyi stílusa : a gömörmegyei klasszicizmus, amelynek teljes bemutatása a jövő feladata. A szokásosan Keleti Felvidéknek nevezett terület nagyobb alkotásokat egyáltalán nem hozott létre. Kisebb emlékei részben az erdélyi, részben a tiszavidéki építészettel, elsősorban a későbarokkal állnak rokonságban.

A felvidéki építészet általános jellemzéséhez még azt a megjegyzést fűzzük, hogy a külföldi szellemáramlatok közül csupán a német művészet megnyilvánulásai iránt fogékony. Az olasz vagy a francia építészet hatása ide alig ért el. Ez a hazai klasszicizmusban ritka tünet talán azzal magyarázható, hogy az emlékek legnagyobb része 1820 után keletkezett, tehát olyan időpontban, amikor a német építészeti már Európaszerte mindenütt éreztette hatását. Jellemző, hogy Miks Ferenc hosszú tanulmányútja során csupán Németországot járja be, míg a kevéssel fiatalabb Ferenczy István a szobrászat örök iskolájaként Rómát keresi fel és az olasz művészet mellett tesz hitvallást.

A Felvidék építészetének stílusfejlődése látszólag nem mutat szerves folytonosságot ; a felvidéki klasszicizmus képe magányos alkotásokból, elszigetelt egyéniségek műveiből rajzolódik ki. Akár külső, akár az ország más területéről érkező művészeti hatás termékenyítette is meg esetenként, a hatás mindenkor nagyon körülhatárolt maradt, és a klasszicizmus a középkori és a renaissance-kori hagyományokkal telített talajon csak nehezen vert gyökeret. Részben a középkor hagyományainak ereje magyarázza, hogy a Felvidéken oly korán érvényesülnek a historizáló stílusok, amelyek — ha csak külsőségesen is — rokon szellemet fejeznek ki. A sajátságos körülmények miatt a Felvidék művészetének további ismertetésénél el kell térnünk attól a módszertől, amely az emlékeket egyéniségek köré csoportosítva ismertette.

A FELVIDÉK EGYHÁZI ÉPÍTÉSZETE.

A Felvidék egyházi építészetében a klasszicizmust képviselő emlékek száma nem áll arányban művészi jelentőségükkel. Az emlékek többnyire kisebb méretű falusi templomok, vagy az erősödő kisebb felekezetek szerény eszközökkel készült alkotásai. Mint említettük, ezeknek kivitelét jórészt az Országos vagy Udvari Építészeti Igazgatóság irányítja. Egyéni alkotások helyett tehát hivatalos úton készített, szabványosított tervek kerülnek kivitelre. Legjelentősebb egyházépítészeti alkotás a Felvidéken az egri székesegyház. Művészi jelentőségével s nagyarányú elgondolásával a Felvidék többi emlékei nem versenyezhetnek. De azért a kisebb jelentőségű emlékek sorából is kiemelkedik néhány olyan alkotás, amelynek magasabb művészi célja szembetűnő. E templomok térszerkezete sajátos módon többnyire centrális és ebben a tekintetben a Felvidék olyan változatos sorozatot nyújt, mint az országnak kevés vidéke. Ezek a templomok érdekesen mutatják a centrális térgondolat változatait, a hosszahajós, vagy hosszában elliptikus megoldás felé.

A besztercebányai evangélikus templom egyike volt ama kevés műemléknek, amelynek mesterét név szerint felkutathattuk. Pollack Mihály ezen ifjúkori alkotásával már előzőleg foglalkoztunk. A külsejében igen egyszerű, csupán nemes belső térhatásával megkapó épület szolgálhatott ösztönzésül több felvidéki templom építéséhez. Pollack Mihálylyal hozható kapcsolatba a *körmöcbányai evangélikus templom* is, amelynek tervét a «körmöcbányai és selmecbányai evangélikus templomok mestere» készítette. Az ízlésesen egyszerű templom 1824—26 között épült. Kivitelét ügylátszik helybeli mester vezette és talán ennek köszönhető a templom kissé barokkos formavilága. E csoport egyik legfontosabb alkotása a *lőcsei evangélikus templom* (36. kép), amely a régebbi fatemplom helyébe 1823 és 1837 között épült. A helybeli hagyomány Povolny Antal János «építőmérnök»-öt szerepelteti tervezőjeként; halála után állítólag Fabriczy János megyei főmérnök folytatta az építkezést. A görögkereszt alaprajzú templom hatalmas négyzetét jelentős méretű kupola boltozza, és az egyszerű faltagolású belsőt monumentálissá emeli. A templom külseje rendkívül egyszerű, csupán falsávok keretezés élénkíti a nagyobb síkokat. A főhomlokzat sem tér el lényegében a többi oldal kiképzésétől, csak éppen falsávok helyett rovátkolt testű lapos pillérek tagolják. A templom jó arányai, kitűnő térhatása valószínűsíti azt a feltevésünket, hogy Povolny Antal János csak egy jelentősebb mester terveit kivitelezte.¹⁷ Különösen a belső térkialakítás idézi Pollack Mihály művészetét, a nélkül, hogy ezt a kapcsolatot bármily adat megerősítene.

A korai klasszicizmus jellemző alkotása a *kassai evangélikus templom* is, amelynek súlyos, tömör felépítése a hazai emléanyagban meglehetősen elszigetelt jelenség. A két zömök toronnyal szegélyezett quaderes falképzésű homlokzat a kemény és súlyos részleteknek kissé erőszakolt együttese. (35. kép.) Mai, némileg módosított alakja a jóval későbbi komáromi kálvária-templommal mutat rokonságot és a templom különben hangulatos belsejével nem áll összhangban. A komáromi templomnál is kiemeltük az akadémikus jelleget; ez a megjelölés a kassai templomra még jobban talál. Mestereként KITZLING GYÖRGY szerepel, aki már a nyolcvanas évek-

ben a másodépítést helyettesítő gyakornoki minőségben a kamarai építészeti hivatal tagja.¹⁸ A további évek során Kitzling eltűnik szemünk elől és így nem állapíthatjuk meg azt sem, hogyan jutott 1804-ben a kassai evangélikus templom építéséhez. Művészi képességeiről a templom belsejének előkelő és hatásos térképzése kedvező képet ad. A kupolával fedett ovális teret karzatos kereszthajók bővítik, az oszlopok laza állása a falak finom pillértagolásával jól össze van hangolva. A kassai templom belsejének (61. kép) rokonsága a magyarországi klasszicizmus jelentékeny ilyenmű alkotásaival, mint például a besztercebányai evangélikus templommal és a váli plébániatemplommal, szembetűnő,¹⁹ míg a templom külső felépítése idegen levegőt áraszt.

A Felvidék építészeti helyzetének természetes következménye, hogy a klasszicizmus korában főleg kisebb templomok épülnek nagyobb számban. Az ilyen kis-méretű templomok között gyakori a köralakú megoldás, amelynek kiképzése sok esetben alig tér el a kertépületek kedvelt tempietto-formáitól; így vallásos jelleg a külső felépítésnél kevésbé érvényesül s csak a templom belsejében szólal meg hatásosabban. E kisebb templomok stílusban egyik legegységesebb példája a *szilvásvárad*i, eredetileg katolikus, utóbb *református templom*, amelyet gróf Keglevich Miklós 1837—41 között építtetett. A tervező vagy kivitelező mester ismeretlen, és csupán a templom ügyes, dombtetőt koronázó elhelyezéséből, valamint a körbefutó párkánnyal díszített és dór portikusszal ellátott bejárat óvatos, tiszta formakezeléséből következtethetünk jobb helybeli mesterre (40. kép). Eger közel lévén, önkénytelenül Páckhra és az esztergomi Szent Anna-templomra gondolunk.²⁰ A portikusz és templomtest kissé szervesetlen kapcsolata mind a szilvásvárad i templomnál, mind a Szent Anna-templomnál szembetűnik. Hasonló kör-alaprajza van a *trencsénselmeci* és *nemesváraljai* kis evangélikus templomnak,²¹ valamint Feigler Ignác már említett pozsonyi kórháztemplomának is. A Nagyszombat melletti *Kistemetőkápolna* (1831) kecsesebb formájú, kettős pillérekkel és oromzattal keretezett bejárata már teljesen a kertilakok elegáns és derűs alkotásaira emlékeztet.²² Rendkívül érdekes megoldást nyújt a pozsonymegyei Csatáj 1820 körül épült temploma, amelynek hosszahajójához háromnegyed köralakú, boltozott szentely csatlakozik. A két térrész szervesetlen kapcsolata, valamint a lapos kettős pillérekkel tagolt homlokzat felett emelkedő torony nyomott arányai jelentékeny példát követő kisebb mesterre vall.²³

A *jolsvai plébániatemplom*, amely egyúttal a Felvidék egyik legjelentősebb egyházi emléke, átmenet a most említett centrális elrendezésű és a hosszahajós típushoz tartozó templomok között. Az 1849-ben — tehát korszakunk határán — befejezett templomot az uradalmi mérnökként szereplő WÜNSCH FRIGYES vezetésével Coburg Fülöp herceg mint kegyúr építteti, állítólag «híres bécsi műépítész terve szerint». ²⁴ A korábbi templom 1829-ben leégett. Lehet, hogy az új templom építése nem sokkal később indul meg és az 1849-es évszám talán csak a késői felszentelést jelzi. Építési adatok híján e hagyományt nehéz ellenőrizni. Ha az eredeti terv valóban Bécsből származott — ami stíluskritikai alapon nem mondható biztosnak — akkor azt kell feltételeznünk, hogy egy kissé maradi építész műve, aki a Bécsben

már erősen elterjedt romantikus építészet korában még ilyen szigorúan klasszicisztikus szellemű templomot alkot. Minthogy Wunsch mérnök egyénisége egyébként ismeretlen, nem dönthetjük el, hogy a templom megkapó fekvése és hatá-
sos térképzése kinek az érdeme. A kéttornyos, négy pilléres középrésszel díszített, síkban tartott tömör homlokzat kissé hűvös hangulata jellemző az érett klasszicizmusra (34. kép). A homlokzat feszessége után jól esik a belső térhatás: a görögkereszt alakú templombelsőben a tág négyzet dominál, amelyet hatalmas kupola boltoz. Ez egyúttal az egyenletesen beáramló fény fő forrása is. A kissé nyugtalan díszítés nem zavarja a fal tagolásának fő elemeit, a laza falpillérek nyugodt ritmusát, amelyek a kápolnákká alakított lemezsztett sarkokon kettésével találkoznak és a félköralakú szentélyben háttérül szolgálnak a kerek, kettős oszlopokkal keretezett főoltárnak. A szombathelyi székesegyház belső tagolásának alap gondolata tér itt vissza késő-klasszicisztikus átfogalmazásban.

A közeli vidék többi emléke a nagyobb szabású jolsvai templomhoz viszonyítva jelentéktelen. A *garamszentkeresztí plébániatemplom* hatásos, hatoszlopos portikusza valószínűleg 1820 körül épült a barokk-korbéli templomhoz. A váltakozó oszloptávolság — amely motívum a váci székesegyház hatása alatt ismételtelen előfordul — korai építési időre vallana. A mester neve ismeretlen.²⁵ Ilyen, minőségileg kiemelkedő templom a Felvidék elszórt emlékei között másutt is akad. Az ilyen ismeretlen mesterektől származó alkotások sorából elsősorban a *vágsellyei templom*ot említjük, amelynek négy oszlopon nyugvó oromzata, a homlokzat hatásos felépítésének jóleső arányai, a Kis-Alföld és a Dunántúl szellemi kapcsolatát bizonyítják. A kissé esetlen tagolású belső jelentéktlenebb mester műve lehet. Ugyancsak kisebb mester műve a *miskolci Szent Anna-templom* (1828),²⁶ a *rozsnói Szent Anna-templom*,²⁷ és mint legkorábbi példa, a *darnyai plébániatemplom*, amelyet 1802-ben FISCHER JÁNOS rimaszombati mester épített. (Átépitve 1835–40).²⁸ Nem ismerjük a *poprádi evangélikus templom* mesterét sem, aki a most említetteknél jelentősebb, bécsies műveltségű építész lehetett. A középtornyos, kétpilléres rizalittal díszített templom zárt tömege és súlyosabb formái a harmincas évek művészetére vallanak.²⁹ (52. kép.) A negyvenes évek munkája lényegesen a módosított *lévai evangélikus templom*, valamint az *egri Irgalmasok-templom*ának nyugodt tagolású, síkban tartott homlokzata (1843).³⁰

A többi felvidéki templom-építkezés csak olykor-olykor múlja felül az egyszerű falusi templom követelményeit. Ezeknél a munkáknál állandó pénzhiány akadályozza a díszesebb és gyorsabb kivitelt; jóformán nincs is más építéstörténeti adatunk, mint egy-egy templomépítési segély kiutalásának levéltári nyoma. Így például az 1813-ban felszentelt *korompai templom* megakadt építkezését két ízben segíti a vallásalap.³¹ *Tibolddaróc* 1815-ben lehordott régi *temploma* helyett csak 1826-ban szentelhették fel az újat, miután az 1823-ban kiutalt segély a befejezést lehetővé tette.³²

A Felvidék nyugati részén inkább a század első tizedeiben élénk az építési tevékenység, viszont a keleti megyékben egyre későbbre tolódik az építés időpontja.³³ A nyugati Felvidék emlékei között itt-ott névtelen mester jelentősebb

alkotásaival is találkozunk — mint például a vágsellyei plébániatemplom — kelet felé haladva az ilyen értékesebb emlékek gyérülnek. Itt nemcsak kevesebb, hanem jelentéktlenebb is az építkezés.

A három legnagyobb — a beregszászi, a munkácsi és az ungvári — görögkatolikus templomon folyó munka nem egyéb átépítésnél. Az ismételt módosítások miatt az emlékek klasszicisztikus alakja ma már nehezen állapítható meg.⁸⁴ Jelentékenyebb mester ne vörölis alig tudunk, kivéve a Schönborn-hercegek szolgálatában álló GREMMARZ-ot, aki számos templomépítést vezet e vidéken.⁸⁵ A keleti Felvidék templomépítészetében sajátos csoportként különülnek el a görögkeleti templomok, amelyek a XIX. század első felében igen nagy számban keletkeznek, a nélkül, hogy a klasszicizmus stílusának teljes kifejezőivé válnának. A vallásos előírásokból fakadó hagyományos keleti formák, az oroszosan gazdag színes díszítés, lényegileg mindig távol állt a klasszicizmus fegyelmezett és tartózkodó világától.⁸⁶

A FELVIDÉK KÖZÉPÜLETEI.

Fejtegetéseink azt mutatják, hogy a Felvidék egyházi alkotásai — az egri székesegyháztól eltekintve — csak szerényebb rangfokozatot igényelhetnek. A világi építészet terén azonban több kiváló épületet sorolhatunk fel. Az idetartozó megyeházák közül néhányat — a balassagyarmati és a pozsonyit — már korábban ismertettünk. Újból rá kell mutatnunk arra, hogy az ebbe a csoportba tartozó emlékek beható feldolgozását két körülmény gátolja. Elsősorban a levéltári adatok hiánya vagy elégtelensége, továbbá az, hogy ezeket a megyeházákat és városházákat az elmúlt században többnyire olyannyira átépítették, hogy eredeti alakjuk tervek hiányában alig állapítható meg.

A felvidéki megyeházák sorát barokk-kori épületből alakított egyszerű alkotások nyitják meg. Példaképen említhetjük az *alsókubini megyeházát*, amelynek egyszerű klasszicizáló formái a megye e korba tartozó néhány szerény emlékének is visszatérnek. A *miskolci megyeháza* eredetileg szintén egyszerű szükségépítkezés volt csupán, mely 1808-ban felterjesztett terveit az Udvari Építészeti Igazgatóság nagyobb szünet után teljesen átdolgozva küldi vissza.⁸⁷ (84. kép) Hosszadalmas történet előzi meg az 1805-ben leégett kemencei megyeháza helyett építendő *ipolysági székház* munkálatait. A névtelen mestertől származó hazai tervet ez esetben is az Országos, majd az Udvari legfőbb Építészeti Igazgatóság dolgozza át, amíg végül a munka 1825-ben erőteljesebb ütemben megindulhatott.⁸⁸ Az igen egyszerű, csupán részleteiben klasszicizáló épületet, mely a régi épületmag lehető felhasználásával készült, a későbbi díszes átépítés teljesen elfedi.

A korai megyeházák sorából kiemelkedik a *rimaszombati* úgynevezett második *megyeháza*, amely eredetileg városi fogadónak készült. Az emeletes épület földszintjét egyenletes ritmusban tagolják a félkörívvvel zárt ablakok; közöttük pillérszerűen kezelt falrészeken, gazdagon tagolt félkörívrű párkányok nyugosznak. Az emeleti rész tagolása és arányai nem a klasszicizmus általánosan ismert elveihez alkalmazkodnak, hanem sajátos helyi változatot mutatnak, amelyet zömök, duz-

zadó formák, a tagolás erőteljes ritmusa jellemezzék. Az épület középső rizalitját széles állású, erőteljes pillérek tagolják, amelyek az egész épületen végigvonulók, akantuszos füzérdísszel ellátott koszorúpárkányt hordoznak. Az épület tömzsi arányainak megfelelően a középrészt szélesen elnyújtott alacsony háromszögű oromzat koronázza. A többszörös átépítés az ablakok túlzott és stílustalan díszítésével lerontja a homlokzat eredeti hatását, de azért e megyeháza így is egyike a Felvidék legvonzóbb és legjellegzetesebb középületeinek. A gazdagon tagolt, pillérekkel keretezett, fülkékkal díszített bejárati csarnok hangulatos, bár kissé szűk terű udvarba vezet. Itt különösen az emeleten körbefutó folyosó, a maga ritkán álló tömzsi ión oszlopaival nyújt a homlokzat tagolásához illő, megnyerő párhuzamot. Ennél az épületnél különösen sajnálatos, hogy sem a mestert, sem az építés történetét nem ismerjük, s így egyelőre a gömörmezei klasszicizmus elindulását is homály fedi. Későbbi építési időre vall (1840 körül) a kaszárnyaként is használt kis *vármegyháza*, melynek gazdag stukkódíszes ablakai már egy, a klasszicizmustól eltérő építészeti felfogásra vallanak. Könnyen lehet, hogy ennél a sajnos kedvezőtlenül módosított épületnél Miks Ferenc közreműködésével is számolhatunk.³⁹

A rimaszombati megyeháza jellegzetes helyi vonásaival szemben kissé idegen szellemet képvisel a *lőcsei megyeháza* (68. kép). Itt is fájjalnunk kell az építéstörténeti adatok hiányát, mert e művészileg jelentős alkotás a magyarországi klasszicizmus emlékei között meglehetősen elszigetelten áll. A kétemeletes, finoman tagolt és gazdagon díszített épület még nem szabadult fel teljesen a hagyomány kötelmei alól. A talapzatnak szolgáló dór frízzel lezárt földszint magas főemeletet hordoz, amelynek jelentőségét a keskeny párkánnyal elválasztott, kissé elfojtott második emelet még fokozza. A főemelet uralkodó voltának ez a kiemelése, valamint a díszes középrész alárendelt oldalszárnyakkal való kísérése meglepő az 1830 körül keletkezett alkotáson. A négy-négy tengelyes oldalrészekkel, mint kísérő szőlamokkal ellátott háromtengelyes középrizalit enyhén emelkedik ki a homloksíkból. A főemeletet lapos kezelésű, figurális relief zárja le, ami a magyarországi emlékeken meglehetősen ritka. (79. kép) A lőcsei megyeházával foglalkozó irodalom ezt az emléket Gentz irányához szereti sorolni. Ez a megállapítás azonban csak részben helyes. E megyeháza valóban emlékeztet az 1800 és 1820 közötti németországi épületek egy csoportjára. Ezek mestereinek legjelentősebb alakja Gentz Heinrich volt. Az általában hűvös, kissé kemény német klasszicizmus világában Gentz művészete kecsesebb arányaival, finomabb részletképzésével, gazdagabb díszítésével, a francia építészet hatását mutatja. Ennek az iránynak Magyarországon nincs képviselője, és ezért a lőcsei megyeházát egyik ismert mesterünk alkotásának sem tekinthetjük. Sajátos módon ennek a maga nemében kiváló alkotásnak a környék építészetére semmi hatása sem volt. Jellemző tünete ez annak a többször megfigyelt ténynek, hogy a klasszicizmus német fogalmazása a hazai építészettől távol állt, és így legkiválóbb képviselői sem tudtak iskolát teremteni. A lőcsei megyeháza művészi szempontból lényegesen magasabb rangot igényel, mint a Kassai Ferenc építette balassagyarmati (1834), vagy a tíz évvel későbbi pozsonyi megyeháza, mégis gyökértelenül és elszigetelten áll a felvidéki emlékek sorában.⁴⁰

Miként a megyeházak jórésze, a felvidéki városházak is többnyire a korábbi századok alatt épültek. A korszakunkhoz legközelebb álló kassai megyeházat — Langer János művét — már korábban említettük. A klasszicizmus jellegzetes emlékeit e területen elsősorban a kisebb városházak és község-házak alkotják. Mestereik nem nagynevű művészek, hanem névtelen helyi kismesterek, akik azonban műveikben a helyi szellemet, a hagyományból táplálkozó formavilágot érzetik. Példaképen megemlíjtük a parasztosan darabos, de egyszerűségében is vonzó *pásztói község-házat*, amely valószínűleg az 1836. évi tűzvész után épült. Nyugodt felépítése, fegyelmezett díszítése, lépcsőházának világos térképezése és erőteljes formái a népi építészetre támaszkodnak. Hasonlóan vonzó alkotás a *pápóci község-háza*, amelynek hat zömök dór pillérrel tagolt, zárt tömegű épülete a már említett gömöri stílus jellemző példája. Ide sorolhatjuk az ú. n. «kamerális» házakat is, amelyek közül az 1818-ban befejezett szomolnoki épületet kis színházteremmel is ellátták.⁴¹

A Felvidék fejlett városi kultúrája, a polgárság magasabb szellemi színvonala magyarázza meg, hogy a klasszicizmus korában sok színház és vigadó épült. Még a későbarokk korszak alkotásai közé kell sorolnunk az 1786-ban épített *pozsonyi színházat*, amely 1793-ban WALCH MÁTYÁS pozsonyi építőmester vezetése alatt teljesen újjáépült.⁴² A korai klasszicizmus alkotásai közül megemlíjtük az 1819—23 között készült első *miskolci színházat*, amelynek építése az egész ország közvéleményét foglalkoztatta.⁴³ E teljesen feledésbe ment épület kivitelezője valószínűleg KUN JÁNOS helybeli építőmester volt, aki 1828-ban bekövetkezett haláláig Miskolcon élénk tevékenységet fejtett ki.⁴⁴ Az 1845-ben leégett színház újjáépítéséről és az ezzel kapcsolatos pályázatról Hilddel kapcsolatban már szóltunk. Kár, hogy a későklasszicizmus e legnagyobb felvidéki színházépítését a benyújtott tervek elpusztulása miatt nem ismerhetjük meg. A miskolci színháznál sokkal kisebb vállalkozás volt az 1831-ben készült *nagyszombati*, amelynél a városban többször említett Hausmann építőmester neve szerepel, vagy az 1840—53 között épült *lőcsei színház*.⁴⁵ Ki kell emelnünk az 1819-ben emelt *késmárki vigadót*, amelynek épülete egyúttal városi vendégfogadó céljaira is szolgált (129. kép). A barokkosan súlyos épülettest hattengelyes, lapos pillérekkel tagolt és oromzattal lezárt középízelitja még erősen érezteti a barokk-kor örökségét. Mesterét nem ismerjük és stíluskritikai meghatározását a késmárki és Késmárk-környéki klasszicista emlékek csekély száma gátolja. A gömörme gy ei klasszicizmus erőteljes, helyi zamatú építészetét képviseli a *jolsvai városi fogadó udvara* (1840 körül), amelynek alacsony árkádfylásai a rimaszombati megyeháza udvarát idézik emlékezetünkbe.⁴⁶

Színház és kaszinó céljait szolgálta a többször átépített *egri kaszinó*, amely ebben a barokk városban a klasszicizmus stílusának egyetlen fontosabb világi képviselője (128. kép). Az 1800. évi tűzvész által elpusztított régi épületet először 1810-ben építik át, majd 1822-ben már emeletet húznak rá és valószínűleg ekkor látják el a komor, dór oszlopokkal tagolt behajtóval. Az 1837-es tűzvész után⁴⁷ épülhetett a második emelet és a középrész négy óriás ión oszlopos tornáca. Az épület homlokzata e többszörös átépítés következtében kevésbé egységes. A lazán

álló pillérek erőteljes motívuma nem érvényesülhet eléggé, s a homlokzatba helyezésük sem mutat különösebb szerkesztőképességre. Hiteles adatok hiányában a tervező mestert stíluskritikai úton meghatározni alig lehet. Hild és Páckh stíluskritikai megfontolásokon kívül azért sem jöhetnek tekintetbe, mert csak néhány évvel később kerülnek Egerbe. A kisebb mesterek közül főleg Povolny Jánosra gondolhatnánk, de közelebbi adatok hiányában e mesterkérdést egyelőre nem dönthetjük el. A rimaszombati kaszinó — amelyet Miks Ferencsel kapcsolatban már említettünk — e kaszinósorozatnak késői, már a romantikába hajló műemléke.

A Felvidék társadalmi életének fejlettségére a színház- és kaszinóépületek e viszonylagos gyakorisága igen jellemző. Gondoljunk csak arra, hogy a Dunántúl minőségben sokkal magasabb fokon álló alkotásai között kaszinóépületet Sopronon kívül egyáltalában nem találtunk és a sopronitól eltekintve, az ismertett színházak mérete és építészeti szerkezete még alig különbözött a XVIII. század főúri színházaitól.

A FELVIDÉK KASTÉLYAI.

A magánépítkezés emlékei közül a Felvidéken először a kastélyokat tárgyaljuk. Amint már a bevezetőben is jeleztük, a valóban jelentős alkotások száma csekély. A dunántúli nagy főúri kastélyokkal, mint például a kismartonival vagy a csákvárral, egyik felvidéki emlék sem mérkőzhetik. Még a legszebb alkotások is alig lépik túl — méretben vagy minőségben — a dunántúli kisebb kastélyok színvonalát. A Felvidék kastélyain feltűnő, hogy jelentős minőségbeli különbségek mellett a művészi hovatartozás terén is szembevető egyéni árnyalatok mutatkoznak. A Kis-Alföldön, valamint a Nagy-Alföldhöz közeleső területen — ahol a kastélyok művészi iránya Bécs, illetőleg Pest felé mutat — kisebb méretek vagy szerényebb kialakítások mellett többnyire sikerültebb, nemesebb művészi becsvágytól fűtött alkotásokat találunk, mint a távolabbi vidékek elszigetelten álló emlékei között.

A felvidéki kastélyok sorában a pozsonymegyei *Alsókorompa Brunswick-Chotek kastélya* a legjelentősebb emlék. A pompás angolkertben elhelyezett, nyugodt ritmusban tartott, szélesen elterülő emeletes épület mind fekvésével, mind felépítésével, a legszebb pestkörnyéki kastélyokkal vetekszik. A barokk-kori épülettömb átfogalmazása itt teljes sikerrel jár: az enyhe oldalrizalitok kedvezően éleltetik az egyenletes tagolást, és lezárják a széles középrészt. A kompozíció fő hangsúlya a négyoszlopos középső feljáróra esik, amelynek széles koszorúpárkánya végigvonul az egész épületen. Gondos mérlegelés, finom arányérzék, mérsékelt díszítés és előkelő szellem hatásos összhangja árad az épületből, amelynek stíluskritikai vizsgálata Pollack művészetével mutat rokonságot. (180. kép.) Sajnos ezt a feltevésünket az adatok csekély száma miatt bővebben nem támaszthatjuk alá. A kastélyról csak annyit tudunk, hogy a XVIII. századbeli épület 1793—1794-ben nagyobb átalakításon esett át, valószínűleg Haussmann nagyszombati építőmester vezetése alatt; 1820-ban az épület új tetőt kap. Ezt a munkát a Károlyi grófok pesti palotájánál is szereplő RIGL ANTON PIUS végzi, aki — saját szavai

szerint — a végigvonuló párkány magasságát is egységesítette. A koszorúpárkány olyan fontos része a homlokzatnak, hogy aligha keletkezhetett máskor, mint maga az egész homlokzat. Másrészt Rigl nem említi, hogy e kastély az ő műve volna, bár büszkén hivatkozik arra, hogy ebben az időben Pozsonyban is dolgozott és a korompai kastély homlokzatának megközelítően pontos ábrázolása szerepel Rigl művében. A kastély mai alakját valószínűleg 1820—28 körül nyerte. Hogy tervezőjeként Rigl elfogadhatjuk-e, azt csak a jövő levéltári kutatás döntheti majd el. A hagyomány a kastéllyal kapcsolatban külföldi mestert említ ; a nagyhírű kertet viszont NEBBIEN HENRIK, a Pesten is működő kertész tervezte, ami a kastély építőinek pesti kapcsolataira enged következtetni. Az udvari homlokzatot is díszítő oszlopos felhajtó mellett az oszlopcsarnokkal és oromzattal díszített kerti lakot, a két jóarányú őrségházat és a gazdasági udvar finoman képzett kapuzatát is felemlítjük, mert a korszak legszebb ilyenmű alkotásainak sorába tartoznak.⁴⁸ Ilyen hangulatos és valóban klasszikus szellemű kerti épületet korábbi, barokk-kori kastély kertjében is emelnek ; példa rá a pozsonymegyei Nádasd egykori Eszterházy-kastélyának centrális *kerti épülete* ⁴⁹ Az alsókorompai kastély kissé provinciális visszhangja a *rohói kastély*, amely régebbi épület átalakítása. Könnyed, karcsú oszlopai magasbaszókve hordozzák a súlyos tömegű háromszögű oromzatot és a kastély építését a XIX. század első évtizedeire utalják.⁵⁰ A felépítés durvább arányai, a szerkezet bizonytalansága éppen az alsókorompai kastéllyal való összevetés révén szembe-tűnők. (192. kép.)

Az alsókorompai kastély stílusköréhez tartozik a lényegesen egyszerűbb, de finom ízlésre valló *nemesgombai* egykori *Udvarnoki-kastély*.⁵¹ A valószínűleg régebbi épületet felhasználó átépítésről semmi adatunk sincsen, de minden bizonnyal 1830 köré tehető. (193. kép.) Árkádos aláhajtón nyugvó íon oszlopos tornáca Bodajk és Bajna zömökebb és erőteljesebb tömeghatású kastélyaira emlékeztet. A pest-környéki kastélyok szellemét árasztja a nyitramegyei *Petőfalú Uzovics-kastély*a is amelynek jólesően előkelő, nyugodt tagolását négyoszlopos középső felhajtó élénkíti. E húszas évek végén épült kastélyra vonatkozólag minden további adatunk hiányzik.⁵² Kétségtelenül ama ritka kastélyok egyike, amelyek Pollack művészetével állnak szellemi kapcsolatban. Ugyanehhez a típushoz tartozott a ma már erősen módosított *nagysurányi Pallavicini-kastély* is.⁵³ Csak részleges átépítést mutat a pozsonymegyei Szered kastélyának monumentális kerti homlokzata, valamint a *nyitraujlaki Forgách-Eszterházy-kastély* klasszicizáló épületrésze.⁵⁴ Történelmi adatok hiányában a bővebb ismertetést mellőznünk kell, mint ahogyan nem foglalkozunk a nyugati megyék több más, kevésbé jelentős emlékével sem. Ezek az emlékek jórészt kisméretű épületek, egyszerű formában tartott átépítések, amelyek sajátos helyi vonásokat, nagyobb művészi értéket nem mutatnak. Különösen a nagyobb kastélyoknak e korban épült részletein tűnik szembe az az igyekezet, amellyel az új és a régi részek összehangolására törekednek. A zökkenők elkerülhetetlenek és az ellentétek nem mindig oldódnak fel harmonikusan.

A Felvidék középső része átmenetet alkot a nyugati megyék és az Alföld között. A közvetítő szerep még Bars megyében is jól megfigyelhető, bár számos klasszicista

kastélya közt egy valóban kiemelkedő alkotás sincs. A korai emlékek sorából a *bélaói Jeszenszky-kastélyt* említjük (1810); amelynek XVIII. századbéli tömbjéhez új homlokzat és emeletráépítés járul.⁵⁵ Adatok hiányában a kastély klasszicisztikus alakját felidézni sem tudjuk, mert az 1874 körüli átépítés erősen megváltoztatta. A harmincas évek alkotása lehet a *hulli Motesicky-kastély*, amelynek négy toszkánoszlopos portikusza magasabb művészi célokat kitűző mesternek kissé egyenetlen alkotása.⁵⁶ Valószínűleg ugyanekkor épült a formailag is rokon *nagymálasi Motesicky-kastély*, amely azonban határozottan vidékiesebb jellegű alkotás.⁵⁷ A negyvenes évek késői alkotása a *tajnasári Tajnay-Révay-kastély*, amelyen az árkádos aláhajtó az oszlopos emeleti tornác talapzatául szolgál.⁵⁸ Ezt a főleg átépítéseknel alkalmas megoldást használják a XVIII. századból származó *felsőbalogi Koháry-Kóburg-kastély*nak a XIX. század elején folyó átalakításánál is.⁵⁹ A kastély hatásos fekvése, a környező angolkert szépsége kárpótolt az építészeti megoldás művészi fogyatékoságaiért.

Felsőbalogon kívül Gömör megyében alig akad nagyobb méretű kastély. A megye építészetére jellemzőbbek a rimaszombati megyeháza hatását mutató kisebb úrilakok. Ezt a gömörmegyei kúria-stílust az épülettömb tömör kezelése, a tagoló elemek zömök arányai és zárt, a falhoz szorosan símuló elhelyezésük, a plasztikus formakezelés kedvelése és a gazdag díszítés alkalmazása jellemzik. Az idetartozó kúriák legjellegzetesebb és egyben legszebb emléke a *jánosi Szathmáry-Nyáry-kúria* (202. kép), amelynek gondosan kivitelezett részletei és kissé kemény formái a negyvenes évekre vallanak.⁶⁰ A füleki várkastély alatt épült dór oszloprendes kis kúria a szigorúbb építészeti szellem e vidéken ritka képviselője.⁶¹ Ugyanilyen magasabb törekvések vezették a *tibolddaróci Majthényi-kúria* mesterét is, aki állítólag a bécsi Theseus-templomot vette mintaképül.⁶²

A Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyével szomszédos vármegyék — Hont, Nógrád és Heves — kastélyai kétségtelenül erősebb vonzódást mutatnak Pest, mint bármely más művészi központ iránt. Valóban nagyszabású alkotást e kedves emlékek sorában alig találunk. A legjelentősebb kétségtelenül a *gyöngyösi Orczy-kastély*, amelynek ismeretlen mestere építette valószínűleg az újszászi Orczy-kastélyt is.⁶³ A végigvonuló vállpárkányon nyugvó, gazdagon díszített ablakok ívsora, a gyakran szerepeltetett oszlopsorok, a sarokrizalitok faltagolásának hármas ritmusa, olyan elemek, amelyek a pesti kisebb mesterek, elsősorban a Pollack hatása alatt dolgozó Brein Fülöp művészetét idézik (203—205. képek). A kapuzat hatalmas oroszánjait a Pesten működő Uhrl Ferenc készítette, akit egyébként Pollack Mihály ismételtlen foglalkoztatott. Könnyen elképzelhető, hogy a nagyszabású kastélyhoz is jelentősebb pesti mestertől kértek tervet, míg a kivitel, derűs és játékos díszítésével, valamely helyi mester műve lehet.

A gyöngyösi Orczy-kastély jó példája az ország szívéből kisugárzó építészeti irány egy válfajának. A Felvidék déli, Pesthez közeleső része, pesti kisebb mesterek működési területe lehetett, ahol helyi mesterek kiviteleztek a pesti eredetű, vagy a pesti építészet hatását érzetető terveket. Néhány jellegzetes, ismeretlen mestertől származó kastély bemutatása jól alátámasztja a mondottakat. Így például az

ipolyszécsénykei kastély (198. kép) bizonyára helybeli, azaz ipolysági mester műve ; erre vall a Kasseli Ferenc művészetével rokon épület kissé durva kivitelezése. Sokkal nemesebb kéztől ered a *kissárai Reviczky-kúria* négyoszlopos, oromzatos tornáca, amelynek finom arányai és a régi, egyszerű épülettel való összhangja Pollack Mihály művészetére is méltó volna. A kissárai kúriához hasonló finom alkotás az *alsópetényi Andreánszky-kúria*, amelynek erőteljes dór oszlopos felhajtója nem esik távol Hild műveitől.⁶⁴ A századforduló bizonytalan formakezelése érezhető a *romhányi Sárkány-kúria* négy ión oszloppal díszített aláhajtós homlokzatán.⁶⁵ A késői emlékek sorából a *jüleki* barokk *kastély*nek a harmincas években készült hatásos átépítését,⁶⁶ vagy a *csehbereki* néhai *Zahn-kúriát* említhetjük, amelynek hatoszlopos oromzattal zárt középrésze felett második, egyenes záródású oromfal emelkedik.⁶⁷ A kevésbé biztos művészre valló munka a harmincas évek végén keletkezhetett. Bizonytalan formakezelése miatt a *vanyarci Beniczky-kúria* építési idejét nehezen határozhatjuk meg. A hatoszlopos középrész, a lomha vonalvezetésű oromzattal vidéki mesterre vallana ; a helyi hagyomány egy Ilg nevű mérnök művének tartja.⁶⁸ A negyvenes évek késői alkotása a *tereskei Huszár-kúria*, végigvonuló pillértagolásával, zömök, kissé esetlen arányaival, ugyancsak vidéki mester munkája lehet.⁶⁹

Kelet felé haladva, egyre csökken az emlékek száma. Jelentősebb kastélyépítés e korszakban itt nem folyt, csupán kisebb és többnyire régi úrilakok át- és újjáépítése jelzi a klasszicizmus szellemének térhódítását.

Abaúj megye néhány klasszicisztikus kastélya is többnyire átépítés eredménye és nem vall jelentősebb mester közreműködésére. Talán még a *nádasdi Kovács-Sós-kastély* erőteljesen kiugró, szép perisztíljé a legfigyelemreméltóbb.⁷⁰ A *bárcai Bárczay-kastély* barokk-kori épület késői és kevésbé jellemző átalakítása. Hasonlóképpen a *szemerei Pallavicini-kúria* is, amelynek oldallépcsőkkel ellátott oszlopos tornáca hangulatossá varázsolja a különben igen egyszerű épületet. A *buzitai Zichy-kastély* e korbéli alakjából csupán a négy ión oszlopos középportikus maradt meg.⁷¹ Zemplén megyében a *deregyői Lónyay-kastélyt* említhetjük (1812) mint a korai klasszicizmus kedves példáját.⁷² A klasszicizmus világi építésze itt majdnem kizárólag kisebb, szokványos kialakítású úrilakok építésében, vagy régebbi kastélyok új szárnyépülettel történő bővítésében (mint például a sárospataki kastély új szárnya) nyilvánul meg. Olyan egységes stílusú emlék, mint az 1820 után épült *tolcsvai Waldbott-kastély*, levegős négyoszlopos portikuszával a kivételek közé tartozik.⁷³ A Felvidék keleti részén említésre méltó, jelentősebb alkotás egyáltalán nincs.

SORHÁZAK ÉS PALOTÁK.

A most tárgyalt terület két legnagyobb városa : Pozsony és Kassa a XIX. század első negyedében még folytatja azt a szerepét, amelyet a XVIII. században, mint a főnemesség kedvelt tartózkodási helye, betöltött. A barokk főúri paloták sorát a klasszicizmusnak néhány finom emléke egészíti ki, a nélkül, hogy akár számban, akár minőségben versenyezhetnének az elmúlt század alkotásaival.

Különösen Pozsonyban szembetűnő ez a különbség. A barokk paloták részben még betölthették rendeltetésüket és a XIX. században új építkezést alig tettek szükségessé. A főúri paloták egy más része elnéptelenedik és helyettük többemeletes bérházak kérdése válik időszerűvé. A kastélyszerű *Berchtold-palota*n és a kissé németes *Roykó-háza*n, valamint a bécsi ihletésre valló jezsuita rendházaon kívül nincs jelentősebb palotaszerű emléke e kornak, bár Pozsonyban az ismételt tűzvészek a régi városrészek jelentős részét elpusztították.⁷⁴

Kassán a főúri építési tevékenység a XIX. század elején is igen élénk; itt épül a Felvidék klasszicizmusának legszebb két palotája. Ezek közül az egyik, a *Csáky-Dessewffy-palota*, röviddel a századforduló után keletkezhetett, mert felépítéséből és tagolásából még a későbarokk szelleme árad. Csupán a finom díszítés, az emeleti erkélytartó kettős oszlopoknak karcsú aránya és laza elhelyezése, valamint a homlokzat egészen uralkodó hűvös nyugalom, vallanak arra, hogy a névtelen mester már a klasszicizmus építészetének tanításait szívta magába.⁷⁵ A palota kétségtelen rokonságban áll a klasszicizáló későbarokk erdélyi emlékeivel és mint amazok, ez is bizonyára valamely tehetséges helybeli mester alkotása. (156. kép). A Dessewffy-palotánál jelentősebb a húszas évek folyamán épített *Foréach-palota*, amelynek főhomlokzata nálunk szokatlan megoldást mutat. A hangsúlyozott vízszintes párkányok közé foglalt oldalsó ablaksor az egyszerűen kezelt földszinttel együtt csak fokozza a díszes középrész jelentőségét. Az emeletre magasan felnyúló két-két pillér között félkörívvel lezárt, mélyen bevájt fülke nyílik; közöttük foglal helyet az erkélyre vezető ajtó. A három-három lapos pillérrel tagolt óriás ablakot egyenes párkány, majd a középső három tengely felett megnyíló félkörívű ablak zárja le. E bonyolult hármas ritmusnak megfelelően az erkélyt tartó hat rovátkolt dór oszlop is háromféle távolságban áll egymás mellett. Részben ez a bonyolult tagolás a magyarázata annak, hogy a részek egymáshoz illesztése bizonytalan, a közép- és oldalrész kapcsolata szervesen. A bizonyára régi épületmagot leplező oldalhomlokzat tört síkjai arra vallanak, hogy a helyi építész idegenből, valószínűleg Bécsből kapott tervet kivitelezett. (157. kép). A negyvenes évek legjelentékenyebb emléke a *Vitéz-ház* FISCHER JÓZSEF műve, amely már újjóítikus formákat mutat.⁷⁶

A Felvidék városi palotáiról mondottakat kiegészíthetjük a városi sorház szerepére vonatkozó néhány megjegyzéssel. A Felvidék városaiban is a XIX. század első felében indult meg lassanként a tervszerű építkezés. Többnyire valamely elemi csapás, tűzvész vagy árvíz szolgál indító okul, hogy egy-egy városrész beépítésének mértékére és az építés anyagára vonatkozólag előírásokat szabjanak meg. Ezek az előírások néha a mondottakon felül még az épületek formai kialakítására is tekintettel vannak. Pest Szépítési Bizottsága volt mintaképük, de egy város sem tudott vele sem célkitűzésében, sem az előírt terv pontos kivitelében versenyezni. Az is igaz, hogy az építkezések mennyisége sehol sem hasonlítható a rendkívül élénk pesti munkához. Mégis például az 1800-ban és 1809-ben pusztító pozsonyi tűzvész jelentékeny számú új építkezést indított el, amelynek eredményéről a klasszicizmus építészetének minden stílusárnyalatát képviselő kedves kisebb házak tanúskodnak.⁷⁷ Eger 1811-ben kiadott «tűzirend»-je világosan kimondja, hogy csak céhbeli kőműves-

mester végezhet építési munkát, ha annak tervét «A Városi Tanács»-nak bemutatta.⁷⁸ Gyöngyös városa először az utcák szabályozására és az utak rendezésére törekszik; Amonyi Péter megyei mérnök és Rabel (Rábli) Károly kőműves mester 1793-ban nagy lelkesedéssel meginduló munkájáról a Magyar Hirmondó is megemlékezik. A következő két évtizedben épülő nagyobb számú klasszicista ház mind ennek a törekvésnek köszöni keletkezését.⁷⁹ Munkács — bár 1770 óta püspöki székhely — még 1800-ban is siralmas látványt nyújt; kőháza alig van, a tervszerű építkezés első jelei is csak 1820 után jelentkeznek (Böhm Mátyás helybeli építőmester érdeme).⁸⁰ E jórészt elpusztult vagy kiméletlenül átalakított épületek között is akadt bizonyára művészileg nagyon figyelemreméltó. Pozsony, Kassa és Bártfa idetartozó szerényebb emlékei mellett kimagaslik egy olyan kedves és hangulatos megoldás, mint a lőcsei *Probstner-ház* Belvedere-s udvara 1830 körül.⁸¹ E néhány megjegyzés is mutatja, hogy a Felvidék majd minden városában számos klasszicista ház épült, amelyek azonban művészileg ritkán érdekesek és ezért beható tárgyalást nem igényelnek.

KÜLÖNLEGES RENDELTETÉSŰ ÉPÜLETEK.

Az egyházi és világi építészet legfontosabb emlékeinek feldolgozása után röviden foglalkozunk még a hasznossági rendeltetésű épületek kis csoportjával. Ezeken az épületeken magasabb művészi törekvést, díszes kialakítást nem igen találunk. A hasznossági szemponton túl az e téren fokozottan érvényesülő takarékosági szempont is döntően befolyásolja az építkezést. Ezért a klasszicizmus idetartozó emlékei közül csupán azokról érdemes szólni, amelyeken legalább részben valamely művészi szándék valósul meg. A feldolgozandó épületek közül elsősorban a fürdőhelyek főépületei, ivó- és sétacsarnokok, fürdőházak és szállók azok, amelyek a gyakorlati szempont művészileg is vonzó külalakkal párosulhatott.

A Felvidék földrajzi adottságaival függ össze, hogy — Erdélyen kívül — itt találjuk az ország legtöbb, a klasszicizmus korában felvirágzó fürdőhelyét. A fürdőzés mint gyógymód nem a XIX. század találmánya, de igazi elterjedése és népszerűsége erre az időre esik. Mindinkább előtérbe lép az a követelmény, hogy a fürdő- vagy ivókúra részvevőit ne csak gyógyulásban, hanem kellemes tartózkodásban is részesítsék. Kisebb-nagyobb fürdőszállók és fürdőépületek, fedett sétányok és ivócsarnokok e törekvés építészeti megnyilvánulásai. Kivitelük többnyire igen egyszerű, művészileg kisigényű. Az egyes fürdőhelyek építészeti kialakításánál lényeges szempont az, hogy minő anyagi alapra, milyen látogatottságra támaszkodik. Elsősorban említjük itt a Bécshez is, Pozsonyhoz is közeli *Pöstyén fürdőépületeit*, mint a klasszicizmus legszebb idetartozó felvidéki alkotásait (131. kép). A pöstyéni ú. n. régi fürdőtelep három oldalát szegélyező földszintes épületek tágas teret határolnak. Az egyenletes tagolású, egyszerű homlokzatokat csupán középen élénkíti erőteljesen kiugró, négyoszlopos, oromzattal fedett előcsarnok. A nyugodt és egyszerű felépítés, a síma törzsű oszlopsorok egyenletes üteme, a levegős oszlopállások váltakozása a zárt falfelülettel, az egész térképzés igényesebb meg-

oldása érdeklődésünket felkeltik a tervező művész iránt. Az 1822-i pöstyéni tűzvész után gróf Erdődy József jóvoltából meginduló építkezés mesterét nem ismerjük.⁸³ Valószínűleg a Pozsonyban működő, névszerint nem ismert építészek egyike, s a fürdőépületeken kívül az egyszerű külsejű és azóta többször módosított pöstyéni régi fürdőszállót is ő építhette. A pöstyéni fürdőépületek egyszerűségükben is vonzó, jó ízlésre valló szelleme érezhető a Pozsony melletti *Vaskutacska* szálló fürdő-épületén, amely 1825—30 közt épülhetett.⁸³ Mindkét emlék a legszebb közeli kastélyok (Alsókorompa, Petőfalu) művészi szellemével tart rokonságot. Ugyanide tartozik a *pozsonyligetfalusi régi kávéház* is,⁸⁴ amelynek egyszerű, földszintes épülete a polgárság teremtetette új épülettípusnak egyik korai hazai példája. A harmincas évek műve a nyitramegyei *Büdöskő fürdője* is. A nehézkes épületet díszítő, szegletes pilléreken nyugvó előcsarnok bizonyára valami helybeli kismester kissé bizonytalan próbálgatása.⁸⁵

A Mátra és a Bükk vidékén kevesebb fürdő keletkezett. De azért ezekbe az évtizedekbe esik a *parádi fürdő* építése, amelynek oszlopsoros folyosókkal ellátott, U-alakú főépülete kisebb mértékben és egyszerűsített kivitelben a pöstyéni fürdőtér elrendezését ismétli meg. A parádi fürdőtelepen 1827—30 között folyt az építkezés, s valószínűleg a Károlyi grófok itteni építésze vezette.⁸⁶ (Aligha Koch, mert ő csak később dolgozott a Károlyi-családnak.) Ugyanekkor épül Pyrker János László érsek jóvoltából az *egri melegfürdő* (1828). Az egyszerű földszintes ház mestere talán Povolny Ferenc volt, aki csupán a főbejáratot emelte ki kettős pillérkeretkezéssel és lépcsőzetes oromzattal.⁸⁷ Ilyen egyszerű, oszlopsorral vagy csupán oszlopos bejáratral díszített fürdőépületeket találunk a Felvidék többi, e korban felvirágzó fürdőhelyén is. A szebben kialakított, díszesebb épületekkel ellátott telepek egyike *Erdőbénye*, ahol, mint *Szliácson* is, fürdőszálló és kútépület csatlakozik a *fürdőház*-hoz,⁸⁸ míg *Szobráncon* végigfutó oszlopos fedett folyosó járul a négyoszlopos, lépcsős feljáratral ellátott fürdőépülethez.⁸⁹ Máshol a kisebb fürdőházakon kívül néhány nyaraló, egységes stílusú homlokzata díszíti az utcasort, mint például Bártfán. E fürdőhelyek építési ideje többnyire 1830—40 közé tehető; egyelőre ismeretlen építőjük bizonyára kisebb helyi mester lehetett.

A XIX. század első fele nemcsak fürdő- és gyógyhelyek nagyobb felvirágoztatásával szolgálta a társadalom egészségét, hanem kórházépületek megteremtésével sietett a szegényebb betegek segítségére. A XVIII. század kényelmetlen és dísztelen épületei helyébe nagyobb, tágasabb épületek kerülnek, s ezeknél kívül-belül már több gondot fordítanak az esztetikai érzék kielégítésére. A Felvidék kórházai közül elsősorban a *nagyszombatit* említjük, amelynek emeletes homlokzatát két, négy-négy oszlopból álló, párkánnyal és középen háromszögű oromzattal ellátott bejárat díszíti. Az egyszerű homlokzatsík elé kissé szervesetlenül illeszkedő, feltűnően karcsú és széles állású oszlopok valószínűleg utólag kerültek az 1824-ben készült kórházépületre.⁹⁰ (130. kép.) Az építési adatok teljes hiánya miatt a mestert — aki a korompai kastélyt ismerhette — nem állapíthatjuk meg. Aligha lehet azonos az 1800 körül Nagyszombaton működő Haussmannal. 1833-ban épül a *zsolnai kórház*, a város első jelentősebb épülete, amely azonban művészi szempontból meg sem közelíti

a nagyszombatit. Az egri irgalmasok templom-átépítésével egyidejű a *kórház-épület* is, amelynek mai, megújított alakja az eredeti épületből jóformán semmit sem őrzött meg. Valószínűleg Pyrker érsek alatt folyt az építkezés, amelynek eddig ismeretlen mestere azonos lehet az egri fürdővel kapcsolatban is említett Povolnyval. Hogy a többnyire szerény és dísztelen iskolaépületek közt is találunk néha nagyobb igényű emléket, jól mutatja a *szepestújfalu*i iskola sarokoszlopokkal tagolt, boltozott és tágas előcsarnoka (1830 körül), amelynek nemes arányai a későbbi átalakításon is áttetszenek.⁹¹

A műszaki és gazdasági rendeltetésű épületek között főleg magtárak és mal-mok találhatók nagyobb számban a Felvidéken. Többnyire egyszerű, zömök épületek, kissé nehézkes arányú tagolással, amely jórészt csupán lizénákból vagy fal-keretezésekből áll. Legtöbbször érezhető a barokk-kori épület «modernizálása». Oromzatos homlokzatok és félkörívű nagy ablakok alkalmazása jelzi, hogy ezeket a magtárakat és gazdasági épületeket a XIX. század első felében emelték. Példaképpen megemlítjük a sajszentkirályi vagy a harkácsi magtárt és a báhonyi és vidinai gazdasági épületeket.⁹² A klasszicizmus utolsó évtizedére, a fellendülő ipari építkezések korára esik a Miks Ferenc által tervezett *gácsi posztógyár* építése. A gyár egyszerű formái mögül is kiérezhető volt a kezdődő romantika világa. A Felvidék műszaki alkotásainak sorából megemlítjük a némi hírnévre szert tett *mokrányi* (Árva megye) *fedett hidat*, amelynek építése a századforduló utáni évekre esik és művészi jelentősége alig van.⁹³

A Felvidéken tehát a klasszicizmus emlékei sokkal szórványosabbak, mint a Dunántúlon. Az egri székesegyházat kivéve, országos viszonylatban nagyszabású építkezést itt alig találunk, mint ahogyan hiányzik nagy művészek termékenyítő szerepe is. Barokk és klasszicizmus, múlt és jövő sokszoros keresztezése és párhuzamossága éppúgy az építészeti kép jellemző vonásai közé tartoznak itt, mint az a sokszor bonyolult összbenyomás, amely a különféle és változó művészeti áramlatok eredménye.

AZ ALFÖLD ÉS A TISZÁNTÚL

Az Alföld és a Tiszántúl építészetének fejlődését a XIX. század első felében más tényezők irányították, mint az ország többi vidékéét. Alig találunk a most ismertetendő vidéken várost, amely a barokk korszak végén a «város» nevet valóban megérdemelte volna. A két évszázadon át tartó török hódoltság új városok alakulását és a meglevők továbbfejlődését lehetetlenné tette. Az ország felszabadulása után meginduló erős építőtevékenység — éppen mert elsősorban főúri és egyházi mecénások irányítják — csak kevésbé terjed ki a jóformán minden kedvező előfeltételt nélkülöző Alföldre. Kivétel csak Pest és környéke, valamint a földrajzi fekvésénél fogva átmeneti jellegű Nagyvárad.

A tulajdonképpeni Alföldön alig találunk főúri és főpapi központot, sem várost amelynek példaadó hatása messze vidékre kihatna. Az alföldi városok többnyire csak méretben különböznek a falvaktól, jellegben alig; s legtöbbször az az érzésünk, hogy csak véletlenül váltak olyanokká, aminőknek ismerjük őket. Kialakulásukat nem irányította tervszerű elgondolás, nem volt fejlődésük irányát meghatározó magvuk, amely mint kristályosodási pont a szerves továbbfejlődést meghatározhatta volna. Ezért lettek az alföldi városok — lakosaik számához mérten — igen nagy kiterjedésűek. Utcáik szélesek, a házak igen ritkán állnak, emeletes házat csak későn kezdenek építeni. A mezővárosnak az a jellegzetes alaprajza, amilyen például Hajdúböszörményé,¹ ritka példa a szervesen nőtt, szét-eső alföldi városok sorában. A városodásnak ez a kezdetlegessége kizárta azt, hogy az ilyen város közelebbi, vagy távolabbi környéke számára ihlető példát tudjon adni. Nem magyarázat erre az Alföldön általános köhiány; hiszen a magyarországi klasszicizmus legszebb emlékei is, — mint például a Nemzeti Múzeum épülete — megelégedtek a vakolttéglá külsővel.

A példát nyújtó régi városok hiánya, a hagyománytalanság a klasszicizmus korában azonban nemcsak negatív hatást gyakorolt. Amikor ugyanis a békés fejlődés már lehetővé teszi az építkezés megindítását, a gátlásnélküliség és az elnyomó nagyságok hiánya megsokszorozza a kisebb helyi mesterek tevékenységét. Ezért áll itt oly közel egymáshoz a városi és a népi építkezés, ezért volt lehetséges, hogy az Alföldön a klasszicizmusnak kismesterek munkássága által meghonosított egyszerűsített formái a népi építészet elemeivé váljanak.

Pest nem azonos az Alfölddel, nem függvénye az Alföldön uralkodó körülményeknek, de sajátos szerepével igen erősen hatott az alföldi fejlődésre. Pest

város volt és a török megszállás ellenére is város maradt. A középkori és a renaissance fejlődés emlékeit csak részben vesztette el, míg a későbarokk korában meginduló új fejlődés megszilárdítja a történelmi fejlődés folytonosságát. Központi szerepe II. József uralkodása alatt alakul ki, és a tervszerű városépítés is ebben az időben kezdődik. Báró Schilson János adminisztrátor szorgalmazza a városszabályozási terv elkészítését és annak legfelsőbb jóváhagyását. A tervnek valószínűleg csupán földmérői munkálatait BALLA ANTAL megyei mérnök végzi, aki úgy látszik, inkább a város, mint az adminisztrátor megbízottja. Bécs nem jó szemmel nézi a Pest fellendülését megindító tevékenységet, és valószínűleg ez az oka annak, hogy a már 1788-ban elkészült városrendezési terv nem valósult meg.² A tervszerű építés gondolata mégsem tűnik el, az Országos Építészeti Igazgatóság már most ügyel arra, hogy csak jóváhagyott terv alapján lehessen építkezni.³ A helyzet csak József főherceg nádorrá választásával (1796.) változott meg. A főherceg-nádor magyar érzelmének, előrelátásának és városfejlesztő érzékének köszönhető, hogy Pest néhány évtized alatt egységes stílusban épült nagyvárossá fejlődhetett.⁴ A nádor ad megbízást HILD JÁNOSnak városrendezési terv elkészítésére, ő alakítja meg — Berlint is megelőzve — a Szépítési Bizottságot és gondoskodik a kitűzött irányelvek keresztülviteléről. E fontos szerv működésével itt bővebben nem foglalkozunk. Szerepéről és szervezetéről már a bevezető fejezetben szóltunk. Csupán annyit óhajtunk megemlíteni, hogy a Szépítési Bizottság mind az udvari legfőbb Építészeti Igazgatósággal, mind az Országos Építészeti Hivatallal egyenrangú volt, és így sikeresen működhetett mellettük. Hatalmát elsősorban a nádor személyes részvételének köszöni, aki a Szépítési Bizottság kívánságait teljesen magáévá téve, azoknak rendkívüli súlyt és érvényt szerez. Szerepét azzal a lelkesedéssel vállalja, amellyel az ember csak valamely kedves gondolatának megvalósításáért tud küzdeni. A hatalommal és a szükséges eszközökkel felruházott Szépítési Bizottság nemcsak városrendezési tervet és építési szabályzatot készít, hanem gondoskodik a tervek keresztülviteléről és a szabályok megtartásáról is. 1809-től 1847-ig több mint tízezer tervet vizsgál felül,⁵ ami a pesti építési kedv és szükséglet fokáról beszédes képet nyújt. Ennek az építési munkának legfontosabb mozgatói és művészi szempontból legkiemelkedőbb tagjai Pollack Mihály és Hild József. Művészetükkel az előző fejezetekben már behatóan foglalkoztunk, mint ahogyan igyekeztünk a kisebb pesti mesterek működését is lehetőleg kimerítően tárgyalni. E páratlan építészeti felvirágzás révén jön létre az a stílus, melyet magyar klasszicizmusnak nevezünk. Pest maga a század első tizedeiben nem volt túlnyomóan magyar város⁶ sem egységes nemzetiségű, és mégis joggal beszélhetünk pesti és a Pestről elterjedő magyar klasszicizmusról. Az igen élénk ütemben meginduló építő munka minden erősebb külső hatástól függetlenül fejleszti ki az új stílust, amelyet csakhamar a maga sajátos építészeti megnyilvánulásának érez. Tanulságos ilyen szempontból megfigyelni Aman János és Pollack Mihály „együttműködését” a pesti német színházal kapcsolatban. A fiatal pesti építész — még ha ilyen hivatalos nagy építésről van is szó — nehezen tűri a külső beavatkozást. Meghallgatja a különböző, főleg a hivatalos helyről érkező véleményeket, de a kívülről ráerőszakolt mester minden

személyes és aktív részvételét igyekszik megnehezíteni. A pesti építészet néhány év alatt elegendő jeles mesterrel rendelkezik ahhoz, hogy a magyar körülményeknek, a magyar megbízásoknak megfelelő művészet továbbfejlődését saját maga táplálja. Ezt a belső tényezőktől függő fejlődést semmi erősebb külső behatás nem zavarta. A német klasszicizmus, amely 1820 körül vezető szerephez jutott és az ország határain túl is érvényesült, hazánkban csak elszórtan és közvetve érezteti hatását. Pesten és ezzel kapcsolatban az Alföldön túl erős a helyi építészeti ellenállása. A klasszicizmus építészete, amelynek nemzetközi jellegét szívesen hangsúlyozzák, a pesti építészeti kedvező körülményei folytán, a hazai talajban gyökeret eresztve fejleszti ki itt a magyar léleknek megfelelő változatát. Itt hozza létre a legkülönbözőbb feladatok számára a helyi körülményekhez alkalmazkodó fogalmazást. E rendkívüli lendülettel kivirágzott építészeti stílusnak határozottan helyi jellege van, gyökerei visszanyúlnak a hazai barokkba, amelyet felváltott és kiszorított, — tartama a legtöbb helyen kiterjed még a század negyedik évtizedére is, amikor Európa legtöbb országában már a romantika virágzik.

Pest jelentékeny fejlődést indít el, amiben nemcsak a nagy mesterek kiváló alkotásai, hanem a névtelenek művei is fontosak.⁷ Az Alföld majd minden városából Pestre jön a fiatal kőműves vagy pallér, hogy az itt kínálkozó alkalmakat felhasználva tanuljon, fejlődjék. Innen viszi magával a szellemet és az ismereteket, hogy az Alföld városaiban és községeiben alkalmazza. E kismesterek ösztönösen azt veszik át, ami lényüknek, hajlamaiknak legjobban megfelel. Az átültetés, a továbbítás ilyen ösztönös válogatás és áthasonítás útján jön létre. Nemcsak a stílus terjed és terebélyesedik, hanem félig népies, félig már tudatosan művészi munkák jönnek létre. Ilyen az alföldi emlékek legnagyobb része. Minél távolabb kerülünk Pesttől, annál ritkábban találunk kiemelkedő és nagyszabású alkotásokat.

Külön helyet foglalnak el az Alföld keleti és déli peremén fekvő megyék, amelyek nem tartoznak kizárólag az Alföld hatósugarának körébe. A bánáti megyék — a volt katonai határőrvidék — a klasszicizmus korában is magukon viselik a katonai igazgatás jegyeit. A német és szerb telepítésekkel együtt nagyarányú és tervszerű építkezés indul meg, de e munkálatok irányítói a katonai hatóság, kivitelezői jórészt katonai mérnökök, tehát nem érvényesülhet a helyi talajból merítő építészeti.

Különálló szerepe van korszakunkban Bihar és Szatmár megyéknek is. Ez, a területünk peremén elhelyezkedő vidék történelménél és fekvésénél fogva más szellemáramlatok hatása alá esik. Bihar megyében az erdélyi művészet hatása lényegesen erősebb, mint az Alföldé, ennek megfelelően a barokk kor jelenti a művészeti virágzás idejét és a klasszicizmus éveiben erősen csökkent építőtevékenység is jórészt ebből a barokk multból táplálkozik. Szatmárban pedig alig van művészeti mult, nincs hagyomány. A meginduló erőteljes építkezés Szatmárnémetit valósággal a semmiből hozza létre; a klasszicizmus korában ez az egyetlen hazai példa arra, hogy tisztára egyházi szempontok városfejlődést indítanak el. Szerencsére Hám János püspök személyében olyan egyéniség tölti be a püspöki széket, aki a vallás szempontjait művészetszeretetével és fejlett ízlésével egyesítette.

AZ ATMENETI KORSZAK ÉPÍTÉSZETE.

Az Alföld sajátos földrajzi és népesedési körülményei magyarázzák, hogy itt gyakrabban találunk elszigetelt, közvetlen utód nélkül maradt, de a további fejlődésre ható alkotásokat. Ezek sorából elsőnek a klasszicizáló későbarokk legjelentékenyebb egyházi alkotását, a *váci székesegyház*at említjük, amely a francia klasszicizmus szellemét hozta hazánkba. A székesegyház 1762-ben meginduló munkáit Pilgram Franz Anton irányítja, aki mint a jászói prépostság templomának és a pozsonyi Erzsébet-zárdának alkotója, az érett barokk egyik legfontosabb mestere volt. A váci építkezést 1767-ben Pilgramtól átveszi a vincennesi születésű CANEVALE ISIDORE.⁸ Vele a Servandoni körében kialakult klasszicizmus egyik korai képviselője kerül hazánkba. A székesegyház kupolával fedett görögkereszt alakú hatalmas belső tere és monumentális homlokzata a magyarországi klasszicizmus egyházi építészetére jelentős hatással volt. (1. kép.) A XVIII. század utolsó negyedében uralkodó szellemáramlatok ezt a kissé kevert stílust érezték klasszikusnak. Ez a magyarázata annak, hogy a kortársak hol az antik építészethez, hol a római Szent Péter-templomhoz hasonlították.⁹ Canevale további működéséhez gróf Migazzi Kristóf kardinális európai műveltsége nyújtotta a legmegértőbb segítséget. A francia építész műve a római ihletésű, de barokk dekorációs gondolatot szolgáló *diadalkapun* kívül a püspök *verőcei nyaraló kastélya* és a stíluskritikailag neki tulajdonított egykori *váchartyáni Gosztonyi-Rudnai kastély*.¹⁰ (1802.) Canevale kezdi meg a *pesti Újépület* építését; e munkánál Hild János helyettesíti őt, aki a francia mester szellemi örökségét továbbítja a magyarországi klasszicizmusnak.

A klasszicizáló későbarokk építészetének e legjelentékenyebb alkotásán kívül mind Pest-Budán, mind az Alföldön sok tennivalója akadt, hiszen a háborús pusztítás itt volt a legnagyobb. A hivatalos újjáépítés itt lép először munkába és a XIX. század utolsó évtizedeiben, sőt még a századfordulót követő években is a Magyar Királyi Kamara építészei végzik a tervszerű újjáépítés legtöbb munkáját. Ezek közül HILLEBRANDT FRANZ ANTON neve tűnik ki, aki a legnagyobb megbízásokat kapja. Elsősorban a budai királyi palota újjáépítését említjük, mint művészi szempontból legkimagaslóbb feladatot.¹¹ Majd a II. József rendelete következtében átalakítandó rendházak,¹² a nagyszombati egyetem budai elhelyezésével kapcsolatos építkezések,¹³ végül a pesti színház terve¹⁴ jelzik fővárosi működésének főbb állomásait. Hillebrandt munkásságának területünkhöz tartozó másik fontos színhelye Nagyvárad, ahol 1761-ben kezdi építeni Patáchich Ádám püspök palotáját.¹⁵ E művében Hillebrandt würzburgi tanulóéveinek hatása termékenyíti a bécsi későbarokk könnyedebb szellemében élő képzeletét. A *püspöki palotához* csatlakozik a Giovanni Battista Rica által megkezdett *székesegyház* befejezése, amelynek felszentelésére 1779-ben került sor. E jelentős későbarokk emlék nagy hatással volt a környék emlékeire és felfrissíti a még sokáig élő erdélyi későbarokk formakincsét. A két fontos központon kívül Hillebrandt, aki 1772 óta udvari főépítész volt, erős kézzel vezeti a kisebb egyházi építkezések hosszú sorát is. Az egyes helységek lélek-

száma szerint megszabott és az előre meghatározott költségvetéshez igazodó templomok fő típusait Hillebrandt tervezi, s a szükségletnek megfelelően az ismételten használt egyszerű terveket kevés módosítással újra meg újra alkalmazza. Ugyan-így egyszerűsíti azokat a terveket is, amelyeket hivatalból vizsgál felül. Így megemlítjük a sok jelentéktelen mű közül kiemelkedő *szabadkai plébániatemplom* tervét, amelyet eredetileg valószínűleg Jung József készített.¹⁶

Hillebrandton kívül főleg THALHERR JÓZSEF kamarai másodépítész dolgozott sokat területünkön. Résztvesz a felosztott rendházak átalakítási munkálataiban, számos tervet és felmérést készít, főleg a budai épületekről,¹⁷ de Hillebrandttal való állandó viszállya során ismételten háttérbe szorul.¹⁸ 1784-től fogva évekig dolgozik a Budára telepítendő *Erzsébet-apácák rendházának* átalakításán. Az egykori kapisztránus-, majd ferences-zárdához illesztett, nyugodt homlokzattagolású kórházépület teljesen az ő műve.¹⁹ Ugyancsak 1784-ben készít tervet a pesti *józsefvárosi plébániatemplom* számára,²⁰ míg a kilencvenes években a Jungtól kivitelezett dunaparti *görög templom* terveivel foglalkozik. A tömör és súlyos felépítésű templomhomlokzat oszlopos bejárata, valamint részleteinek finom képzése a későbarokk építészet legjellegzetesebb pesti alkotása.²¹ Thalherr most említett hiteles művein kívül a klasszicizáló későbarokk néhány pest-budai emléke is valószínűleg az ő nevéhez fűződik. Így például a budai *régi Szent János-kórház* oszlopos homlokzata és a *helyőrségi templom* pillérekkel finoman tagolt, oromzattal koronázott *előcsarnoka*.²² Az egykori Festetich-kertben álló, egyszerűségében is hangulatos és nemes kis *nyári lak* finoman díszített épülettömbje szintén Thalherr franciás későbarokk stílusát idézi.²³

Hillebrandt és Thalherr fontos működése mellett számottevő szerep jutott a két helybeli építő-céh tagjainak. Ugyanis mind a pesti, mind a budai fő-céh tagjai az országban bárhol dolgozhattak és kiváltságos helyzetük nemcsak a többi kisebb polgári mesterrel szemben érvényesült, hanem még a kamarai építésekkel szemben is.²⁴ Nem egyszer elnyerték a magyar főnemesség megbízásait, és mint az újabb kutatások bebizonyították, döntő szerepük volt a magyar barokk egyik fontos helyi stílusának, az úgynevezett Grassalkovich-stílusnak kialakulásában. E polgári mesterek sorából a klasszicizáló későbarokk legjelentősebb alakját, JUNG JÓZSEF (1734—1808) hatvani mestert említjük, aki Grassalkovich Antal herceg pártfogoltja és eleinte Hatvanban és Aszódon, majd 1775-től Pesten szerepel.²⁵ Úgy látszik, Thalherr szívesen dolgozott vele; mint említettük, a pesti görög templomot valószínűleg Thalherr engedélyezett terve nyomán Jung kivitelezte. A *szabadkai templom* említett tervén kívül Jung főleg Pesten dolgozik, 1781-ben a Rókus-kápolna mellett építendő *szegényház* és *kórház* számára, 1786-ban pedig a *régi lövölde* építéséhez készít terveket.²⁶ Hírnevére mi sem jellemzőbb, minthogy Tolna megye a szekszárdi megyeháza számára először vele készített tervet, hasonlóan Nógrád megye is, az eredetileg Szügyiben építendő megyeházához.²⁷ A mai Károlyi-palota helyén álló régebbi ház építése ugyancsak Jung műve. Ennek az igen élénk tevékenységű mesternek művészeti iránya a Fellnerrel induló későbarokkhoz kapcsolódik. Biztos felépítés és tagolás, jó formaérzék és ösztönös arányérzék jellemzi

műveit. Nem meglepő, hogy e megbízható és sokoldalú mestert, aki magyar nemesiséget is nyert, közületek és magánosok egyaránt szívesen foglalkoztatták.²⁸ A rávonatkozó gyér adatokból nem ismerjük eléggé stílusának későbbi kialakulását; nevezetesen nem tudjuk, hogy eljutott-e a klasszicizáló későbarokktól a korai tiszta klasszicizmushoz. Ez az oka annak, hogy a századforduló pesti emlékei közül bármelyiket is nehéz stíluskritikailag neki tulajdonítani.

IDEGEN ÉPÍTÉSZEK AZ ALFÖLDÖN.

Újból hangsúlyoznunk kell, hogy Pest semmiképpen sem azonosítható azzal a földrajzi területtel, amellyel most foglalkozunk, és amelyhez földrajzilag tartozik. Mintegy kívül és fölötté áll, kristályosodási pontja annak a művészeti fejlődésnek, amelyet a klasszicizmus építészete az Alföldön, sőt az egész országban létrehoz. A XIX. század első felében Pest építészetének jelentősége és hatása olyan nagy, hogy azt már a megelőző fejezetekben is gyakran kellett hangsúlyozni, az alföldi építészet tárgyalásánál pedig fokozott mértékben kell hivatkoznunk rá. Pest és az Alföld között a későbarokk korában keletkező kapcsolatok a klasszicizmust előkészítő átmenet éveiben még szorosabbá válnak. A mindjobban háttérbe szoruló kamarai építészek helyét városi, illetőleg megyei építészek és mérnökök foglalják el. Külföldi mester csak ritkán és csupán a századforduló éveiben szerepel, a nélkül, hogy Pest építészetére jelentékeny hatást gyakorolna. A külföldi mesterek közül elsősorban a bécsi Udvari Építészeti Főigazgatóság két vezető alakját: LOUIS VAN MONTOYERT és AMAN JÁNOST kell említünk. Montoyer²⁹ a bécsi klasszicizmus legfinomabb művészei közé tartozik, épp ezért érdekesekek itt először érintett magyarországi kapcsolatai. Az 1810. évi budai tűzvész után ugyanis megbízást kap a királyi palota helyreállítására. Az Albertina gyűjteményében őrzött terv szerint Montoyer alig változtatja meg a Mária Terézia-korabeli palota felépítését, csupán a tizenhárom tengelyes középrészt toldja meg egy emelettel, és az így felmagasított középrész uralkodó szerepét fokozza.³⁰ A terv talán Montoyer 1811-ben bekövetkezett halála miatt nem került kivitelre, és így ez a jelentős építőművész, aki Bécsben a franciás klasszicizmus képviselője, a magyarországi építészettel közelebbi kapcsolatba nem jutott. Mindenesetre jellemző, hogy az első jelentékeny világi munka a klasszicizmus megindulásakor a francia iskolázottságú, finom műveltségű és a mellett nagyszabású alkotó művésznak jutott osztályrészül. Meg kell említenünk, hogy Aman János néhány évig mint másodépítész működött mellette,³¹ de élelmessége csakhamar túlszárnyalta a passzív és idősebb Montoyert. Aman sokkal élénkebb szerepét a pesti Német Színház és Vigadó terveivel kapcsolatban már érintettük és rámutattunk a működése ellen támasztott kifogásokra is. A Színház és Vigadó építésének Pollack Mihály kezébe történt átadása jellemzően bizonyítja, hogy Pest építészete többé nem kíván és nem is tűr meg kívülről ráerőszakolt művészt. Az állami építkezések terén Aman szereplése az utolsó ilyen eset, míg magánépítkezésnél érthető módon később is van erre példa. Amennyire sajnálatos, hogy Mon-

toyer meglelt kora és hirtelen halála miatt a magyarországi építészeti munkával nem tudott szorosabb kapcsolatot létesíteni, annyira jellemző építészetünk erős egyéni jellegére, hogy az évekig Pesten dolgozó Aman mindvégig idegen és hatástalan maradt.

A pesti magánépítkezés terén csupán egy nevesebb külföldi építésről kell megemlékeznünk. Ez az építész RIGL ANTON PRUS, aki a Károlyi grófi család *pesti palotájának* terveit készítette 1832-ben.³² A régebbi palota homlokzatának klasszicisztikus átfogalmazása a síkszerűség és a horizontalizmus elveit érvényesíti. A tizenkilenc tengelyes főhomlokzatot enyhe oldalrizalitok zárják le, díszítésül csupán pillérkeretezésű ablakok szolgálnak. Kissé vértelen, száraz kompozíció, amely megnehezíti Riglnek a korompai kastélylyal kapcsolatban feltételezett szerzőségét. A Károlyi-palota alaprajzának átfogalmazásában főleg a dór oszlopokkal tagolt, feszesen ünnepi kapualj és a lépcsőházak díszesebb, tágas kialakítása jelent lényeges újítást. (149. kép.) A tervet, mint már korábban említettük, Hofrichter József kivitelezte, valósz. nűleg neki köszönhető a palota homlokzatának a tervek-től eltérő, jólesően egyszerűsített és finom ritmusú kialakítása. 1834-től kezdve pedig KOCH HENRIK, a Károlyi-család sokat foglalkoztatott építésze, veszi át a munkát. Megtoldja a kertbe nyúló oldalszárnyakat, meghosszabbítja a bejárati csarnokot és az önállóan tervezett kerti háznál már a koraromantika kedvelt stílusát, az egyiptizáló modort alkalmazza. Koch — mint említettük — a gróf Károlyi-család több más építkezését is vezette (így a nagymihályi, a csurgói, a parádi, a szentmihályi és a tótmegyeri kastély építését, illetőleg átépítését); e műveiben már teljesen a historizmus képviselője, és ezért művészetének ismertetése nem tartozik a klasszicizmus történetének körébe.³³

A XIX. század elején a pesti polgári építőmesterek számbeli megnövekedése és a soraikból kimagasló néhány elsőrangú művész szereplése ezt a korszakot az építészet virágkorává avatja. Működésük nem áll meg a város határánál, gyakori vidéki szereplésük is fontos. Különösen a két vezető építész, Pollack Mihály és Hild József gyakorol messzeterjedő és számottevő hatást. De rajtuk kívül a legtöbb kisebb pesti mester is dolgozik az Alföldön. Vendégszereplésnek tekinthető működésüket kiegészíti a kisebb helyi mesterek munkássága. Ezek sorából a területünkön többször szereplő Povolny Ferencsel és Rabel Károlylyal már a felvidéki építészet ismertetésekor találkoztunk. De rajtuk kívül — és ez bizonyítja legvilágosabban az alföldi építészet felvirágzását — több olyan jelentős helyi mesterrel találkozunk, akik az ország más területén nem szerepelnek. Ilyen a makói megyeháza mestere: Ghiba Antal, Bartel György Nagyváradon, a nagy munkásságú Czigler (Ziegler) Antal Békés megyében. Ide kellene sorolnunk a csak Debrecenben működő Péchy Mihály (1755—1819) mérnökkari őrnagyot is,³⁴ akinek egyénisége azonban messze kimagaslik a vidéki mesterek fölött és külön tárgyalást igényel.

Az Alföld egyházi szempontból oly fontos templomépítéseit a XIX. század első évtizedeiben sehol sem irányította főpapi pártfogó. A többnyire egyszerű templomok terveit — miként Hillebrand korában — az Országos Építészeti Hivatal készíti el, a művészileg érdektelen és szerény művek kivitelét a lakosság szegénysége miatt rendszerint a vallásalap vállalja. Különösen a századforduló utáni években gyakori a hivatalos fennhatóság alatt folyó templomépítkezés. 1800-ban a *püspökladányi*³⁵ és a *déaványai templom*on dolgoznak.³⁶ Néhány évvel később indul meg a *csengeri templom* több évig tartó átépítése,³⁷ valamint az ugyancsak hosszú időt igénylő *szegei Rókus-kápolna* kialakítása.³⁸ 1810-ben a *nyíregyházai*,³⁹ 1815—18 között a *battonyai templom* építése folyik. Hivatalos anyagi támogatás nélkül, s ezért függetlenebbül indulnak meg a protestáns felekezetek építkezései. PÉCHY MIHÁLY.

Az erdélyi származású Péchy katonai kiképzésével párhuzamosan Bécsben végzi mérnöki és építészeti tanulmányait, amelyek alapossága, amint ez leveleiből kitűnik, túlszárnyalja a szokványos méreteket. Művészi képességeit egyénisége magas erkölcsi színvonala teszi még értékesebbé: egyetlen törekvése, hogy a közművelődést szolgálja és annak fejlesztésével hazája «előbbvitelét» célozza. Magatartása mindvégig ehhez az eszményéhez maradt hű. Nemes eszméjétől áthatva, minden kicsinyesség, minden személyes hiúság nélkül szolgálja a Nagytemplom építésének ügyét és tűri a sok hozzá nem értő ember beleszólását. Péchy működésének egyetlen eddig ismert színhelye Debrecen. A Nagytemplom és a kollégium számára készített terveiről és azok kiviteléről a továbbiak során szólunk.

A század első éveinek e jelentéktelen és sokszor csupán ideiglenes jellegű templomépítései után az Alföld első, valóban kimagasló egyházi építkezése a *debreceni református Nagytemplom*. Fontosságát a vállalkozás nagyságán és művészi értékén kívül az a körülmény is fokozza, hogy Debrecen a századforduló éveiben, bár eléggé sűrűn lakott város, külsőleg alig különbözött egy nagy alföldi falutól. Az 1802-ben pusztító debreceni tűzvész után megindultak a régóta tervezett munkálatok. A régi és omladozó templom lebontásával kapcsolatban PÉCHY MIHÁLY — akit rokoni szálak fűztek Debrecenhez, — Nagyszebenből elküldi az új templom számára készített terveit. Az első fogalmazáson szereplő kupolás, kerek templomot Péchy a consistorium aggodalmaskodása miatt ismételten átdolgozza. A templom centrális alaprajzához ragaszkodik, mert ezt érzi a protestáns egyház számára megfelelőnek. Az 1804-ben meginduló templomépítés vezetői még tovább módosítják Péchy tervét és távollétében kisebb mestereket bíznak meg a kivitelezéssel. Péchy kénytelen a consistorium állandó kifogásait, bizalmatlanságát, sőt művészeti kérdésekbe való beleavatkozását is eltűrni. Terveit hol Thalherrel, hol Hild Jánossal bíráltatják felül, ami egyúttal a pesti építészek vezető szerepének újabb bizonyítéka. Péchy jogosult elkedvetlenedése és másirányú elfoglaltsága miatt mindjában visszavonul a munkálatoktól. A kivitelben személyesen egyáltalán nem vesz részt. 1808—20 között a gyöngyösi Rabel (Rábl) Károly, ezután az Egerből ismert Povolny Ferenc vezeti az építkezést. Bár 1819-ben a templomban megtartották már az első istentiszteletet, a munka még korántsem készült el,

sőt a tetőzet befejezése és ezzel kapcsolatban a homlokzati oromfal felépítése bele-
nyúlik a negyvenes évekbe.

Péchynek terve érdekében folytatott küzdelme bizonyítja, hogy a körtemplom,
amelyet ő protestáns templomnak nevez, mennyire kedvelt szerkezeti alakja a
korai klasszicizmusnak. A kupolával fedett hatalmas középrészről még akkor sem
mond le, amikor az egyházi tanács kívánságára a kerek templom helyett hosszahajós
alaprajzot készít. Az elmaradt kupola miatt a homlokzat kissé befejezetlen, palota-
szerű jellegét a tornyok közti űr is zavarja, s ezt az utólag magasított oromfal csak
kevéssé enyhíti. Az hatásos ablakkoronázások, az oszlopfők plasztikus formái,
a földszint hatásos quaderezése Péchy férfias művészetét tolmácsolják. A bécsi
Karlskirche, amelyre Péchy leveleiben hivatkozik, csak távoli mintaképnek tekint-
hető. (2—3. kép.) A főhomlokzat tagolási rendszere vonul körül a templomon és
ezáltal az épülettest valami sajátosan befejezett kerek egész benyomását nyújtja.

A templom alaprajza zseniálisan egyeztetni össze a centrális és a hosszahajós
elrendezést. A mester az alapjában görögkereszt alakú, de a bejáratí tengelyre merő-
leges szárnyat felnagyítva, megnagyobbítja a hosszahajót, míg a bejáratí tengelyre
eső szárny erős kurtításával a középső boltozott részt juttatja uralkodó szerephez.
A magas dobon nyugvó oszlopos kupola hiánya mind a belső térhatást, mind a
külső képet érzékenyen érinti. Az eltérés Péchy eredeti terveitől és a részleteiben
is pontatlan kivitel kétségtelenül sokat ártott, a Nagytemplom mégis legjelentősebb
alkotásaink közé tartozik. Erőteljes és nagyvonalú felépítése, szerencsés elhelyezése,
megnyugtató és felemelő komolyságot árasztó belseje párját ritkítja nem csupán
a hazai, hanem az európai emlékek között is.

Péchy Mihály minden műve valami sajátosan egyéni szellemet áraszt. Súlyos,
tömör tömböket kedvel, erőteljes plasztikájú tagoló elemeket, gazdag és kimerült
díszítő formákat. Minden kompozíciója látszólag egyszerű és optikailag könnyen
áttekinthető, akár a felépítést, akár a belső téralakítást vesszük figyelembe. Ebből
a kifejezetten monumentális hatású művészetből valami sajátosan magyar jelleg
árad, és ez avatja az ő szereplését a magyar klasszicizmus egyik legfontosabb ese-
ményévé. A Péchy művészetében uralkodó szerkezeti biztonság, ízlésének finom és
józan volta, képzelőerejének termékenysége a népi művészet talajából fakadtak.
Művészerete másutt mint Magyarországon, elképzelhetetlen. Klasszicizmusa távol
áll a nyugati értelemben vett tudatos antikizálástól, bár minden ízében hű marad
a korstílus szelleméhez. Művészetének e rendkívül egyéni jellege magyarázza,
hogy tanítványai — szorosabb értelemben véve — nem voltak. A debreceni Nagy-
templom a magyarországi klasszicizmus legjelentékenyebb megoldásainak egyike
és hatása a vele kapcsolatos emlékek egész során kimutatható.⁴⁰

EGYHÁZI ÉPÍTÉSZET.

A Nagytemplom stíluskritikailag megállapítható hatásáról hiteles adatok és
kortársak kijelentései sajátos módon nem szólnak. Sem a műről, sem korán vissza-
vonult alkotójáról nincsenek feljegyzések. Ez a jelentékeny építészeti elgondolás
hosszabb időn át nem talál követőkre, ami világosan mutatja, hogy Péchy terve

menyire megelőzi korát. 1830 körül két emléken is megfigyelhető a debreceni megoldás hatása, bár a klasszicizmus ekkor már túljutott volt azon a fokán, amely Debrecenben még erősen érezte a barokk kor közelségét. Ez a két templom, amelyre célunk, a kolozsvári református templom és a szatmári székesegyház. E helyütt csupán a területünkhöz tartozó szatmári székesegyházzal foglalkozunk. A szatmári püspökséget az egriből hasították ki, Egerbe vezetnek eleinte a szervezés, az építkezés szálai is. A még erősen barokkos *püspöki palota* tervét 1803-ban az Egerben működő Povolny Ferenc készíti.⁴¹ (216. kép.) Szatmárnémeti a századfordulókor minden városi jelleget nélkülöző helység. Az 1795. április 6-án dühöngő tűzvész jóformán az egész várost elpusztítja.⁴² 1804-ben a városban alig találunk kőből épült házat, nincs is saját építőcéhe. És mégis, a harmincas évek végén már fejlett város, székesegyházzal és püspöki palotával, több templommal, kórházzal és szabályozott utcákkal. Ez a páratlan fellendülés Hám János püspöknek köszönhető.

Hám János egri kanonok 1828-ban foglalja el a szatmári püspöki széket.⁴³ Már korábban is áldozatokat hoz az egyház építkezéseiért, és nagyon valószínű, hogy az egri székesegyház tervezése, majd a meginduló kivitel nem volt hatás nélkül arra az elhatározására, hogy az 1786–97 között épült szatmári kis templom helyébe nagyméretű *székesegyházat* építtessen. A szatmári templom építésére és tervezőjére vonatkozó adatok hiányoznak. A munka 1830 körül indulhatott meg, a felszentelés 1837. augusztus 20-án történt. A nagyjában ma is változatlan állapotban fennálló templom Hild egri székesegyházával kevés rokonságot mutat,⁴⁴ sőt távol áll az Egerben szereplő Páckh János stílusától is. Az uralkodó kupolás középtér gondolata, az oszlopcsarnokos és kéttornyos homlokzattal együtt a magyarországi klasszicizmus építészetében nem szokatlan megoldás. A templomtest külsején végigvonuló pillértagolás ritmusa, a párkányok és keretezések kissé kemény formái, főleg azonban a kupola körvonalának nyomott volta és a két torony közt keletkező űr olyan tényezők, amelyek a debreceni Nagytemplom hatására mutatnak. Talán valamely jelentős mester tervét kivitelezte itt olyan kisebb mester, aki, mint például Povolny, Debrecenben is működött. A felépítés kevésbé határozott arányai és a hűvös, majdnem rideg belső kiképzés nem vallanak elsőrangú mesterre. (32. kép.)

A székesegyházzal egyidőben és valószínűleg ugyanannak a mesternek vezetésével épült az *írgalmask temploma és rendháza* (1834–39), valamint az *apácázárda és templom* is, amelyek azonban egyszerűbb és a székesegyház mellett művészig kevésbé jelentős alkotások.

Az 1830 és 50 között folytatott nagyarányú szatmári építkezés a maga nemében páratlanul áll korszakunkban. Hám János bőkezűsége és a tervszerűen vezetett munka kivitele iránt tanúsított érdeklődése a barokk kor nagy főpapi mecénásaira emlékeztet. Kár, hogy ennek a fontos munkának sem terveit, sem építéstörténetét nem ismerjük behatóbban. Valószínűleg egy püspöki építőmester vezette az egész munkálatot és az irányításban a püspöknek is szerepe lehetett. Az ő ízlésének tulajdonítjuk a székesegyház felépítésének egyes, Hild művészetével rokon voná-

sait, míg az erőteljes kompozíció zömök arányai, tömör formái, zárt tömege a debreceni Nagytemplom hatása alatt álló tervező vagy kivitelező mesternek köszönhető.

A debreceni Nagytemplomnál sikerrel használt szélességi irányban elfekvő belső tér és a kéttornyos homlokzat sajátos típusa merészen egyszerűsítve tér vissza a *nagyváradai református templom*nak ismeretlen mestertől származó épületén. Az 1835-ben megkezdett és 1853-ban befejezett templom külső felépítésénél a művész kénytelen fokozottan ügyelni az igen szűk utcában álló épület homlokzati tagolásának síkszerűségére. A toszkán félpilléreken nyugvó, párkánnyal és oromzattal koronázott, háromtengelyes és kevésbé kiemelt középrészhez egy-egy közvetítő tengelyrész csatolja a letompított sarkain pillérekkel díszített zömök toronyalakzatokat. A végigvonuló erőteljes koszorúpárkány még fokozza az épület-tömb tömörségét. A nyolcvanas években új terv szerint kivitelezett tornyokat mellvéd és többszörösen megtört egyenes oromfal csatolja egymáshoz. A homlokzat egészének a szűk ablaknyílások valami szorongó hangulatot adnak.⁴⁵

E felsorolt nagyszabású és többé-kevésbé Debrecennel kapcsolatban álló templomépítések bizonyos lendületet nyújtanak a kismesterek munkájának is, akiknek művei között néhány valóban fontos alkotás szerepel. Első helyen említjük a *nagyváradai Kálvária-templom*ot, amelynek érdekes megoldása kárpótol a szerény méretekért. BARTHEL GYÖRGY nagyváradai építőmester készítette az 1839–40-ben épült templom terveit és új fogalmazását nyújtja a klasszicizmusban oly kedvelt kerek kápolna típusának. A kerek alaprajzú, dísztelen kápolna elé kétsoros, dór oszlopokon nyugvó oromzatos csarnok illeszkedik. A magaslapon fekvő templom távlati hatását az előcsarnokhoz kétoldalt csatlakozó, félkörívben elhelyezkedő oszlopsorok fokozzák. (61. kép.) Ez az olaszországi építészetben kedvelt, klasszicizáló térlezárás Magyarországon másutt nem fordul elő. (A legfontosabb olasz példák: Pietro Bianchi: San Francesco di Paola, Nápoly, 1815–24 és Carlo Amati: San Carlo Borromeo, Milánó, 1836/47.) A nagyváradai Kálvária-kápolna jellegzetes és eredeti elgondolását a kivitel kissé lerontja. A templom nehézkes formái, a tagolás sajátos, lomha ritmusa, a felépítés száraz formakezelése Barthelt másodrangú mesternek mutatja.⁴⁶ A nagyváradai kapucinus kolostor és templom 1838-ban befejezett és művészileg nem jelentős átépítésén kívül e mester működéséről nincsenek adataink.

Nagyszabású elgondolás, de közepes kivitel párosult a Nagyvárad-környéki egyházi építészet egy másik emlékének is, az *újpalotai plébániatemplom*on. Az érdekes épület tervezőjét nem ismerjük. Lehet, hogy az 1828-ban megkezdett és 1829. november 22-én felszentelt templom tervét az építtető Frimont János gróf, aki a húszas években Olaszországban tartózkodik, hozta magával. A rendkívül gyenge kivitel lehetetlenné teszi, hogy a mesterkérdést stíluskritikai úton megoldhassuk.⁴⁷ A hagyomány szerint a templom alaprajza a Mária Terézia-rend középkeresztjét vette mintául. A zömök, görögkereszt alakú alaprajz erősen ferdített falsíkú és a végek felé bővülő szárnyai látszólag megerősítik ezt a feltevést. E sajátos kereszt-szárnyak találkozása hatalmas négyzetet alkot, amelyet kupola boltoz. Ilymódon ismét a kupolával fedett centrális templomtér egy változatával állunk szemben.

A templom külső felépítése keveset valósított meg a nagyszabású elgondolásból. Az igen magasra felszökő lapos pillérek, a hatástalan képzésű koszorúparkány, az övparkány zavaró elhelyezése, a szokásos elemeken épülő templomkülső benyomását bántó mellékizzel zavarja. Kicsiny oromzatával és szorongást keltő szűk pillértagolásával különösen a főhomlokzat kevésbé sikerült. Nagyon sajátos és egyedülálló megoldás a kupolát szegélyező zömök tornyok elhelyezése a kereszt-hajó felett. Bizonyára a gyors és nem megfelelő kezekre bízott kivitel is közrejátszott abban, hogy a templom mai formájában inkább különlegességével, mint szépségével hat.⁴⁸ (130. kép.)

A szatmárnémeti székesegyházzal tagadhatatlanul rokonságban áll a *felsőbányai plébániatemplom* is, bár hosszahajós alaprajza nem követi a most ismertetett templomokat. E szatmári kapcsolatokat személyi okok is alátámasztják. Hám János püspök már a szatmári székesegyház befejezésekor sürgeti a felsőbányai templomépítés megkezdését,⁴⁹ de a földrengés által is megrongált templom újjáépítésére még évekig nem kerül sor. Úgy látszik, a püspök nem tud megegyezni az Udvari Építészeti Főigazgatósággal, amelytől ismételten kéri a tervek átdolgozását.⁵⁰ Végre 1848-ban TISCHLER ALBIN vezetése alatt megindul a munka. Az építési adatokból a tervező nem állapítható meg pontosan, a fennmaradt felvételi tervrajzon⁵¹ sincs aláírás, és ez arra enged következtetni, hogy a tervezésben többen, talán maga az építtető püspök is, résztvettek. Az építésvezetéssel megbízott Tischler Albin úgy látszik a püspök bizalmi embere. Az ő megbízásából építi 1839-ben a beregszászi templomot.⁵² Talán Szatmárnémeti nagy építkezéseinél is szerepel, mint a püspök megbízottja, és személye kétségtelenül hozzájárul ahhoz, hogy a felsőbányai plébániatemplomnak a szatmári templommal való, stíluskritikailag megállapított rokonságát megerősítve lássuk.

A felsőbányai templom latinkereszt alaprajzú, négyoszlopos oromzatos portikusszal ellátott kéttornyos épület. Kissé kemény, de biztos kézzel formázott részletei az érett klasszicizmus világára vallanak, sőt a tornyok és a lezáró mellvéd formái az ötvenes évek historizmusának szellemét éreztetik. (33. kép.) A maga egészében jól illeszkedik a klasszicizmus hazai emlékeinek sorába, és a késői alkotások közül főleg a jolsvai templomot idézi emlékezetünkbe. Hám János püspöknek köszönhető a felsőbányai Kálvária-kápolna építése is, amelynél valószínűleg ugyancsak Tischler Albin szerepel.

Mielőtt ezt a Debrecenből kiinduló és nagy utat befutó építési tevékenységet lezárnók, röviden megemlékezünk még egy idetartozó, bár szerényebb emlékről: a *nagybányai református templomról*. Felépítésének gondolata már 1785-ben felmerül, kivitelre azonban csak 1792–1807 között kerül sor. A hagyomány szerint a homlokzat terveit Péchy Mihály készítette; azonban e feltevés bizonyítása eddig nem sikerült. Az egyszerű templom az 1836-ban épített középtoronytól eltekintve, az átmeneti kor kissé kiforratlan stílusát mutatja. A homlokzat falpillérekkel történő tagolása nem zárna ugyan ki, hogy Péchy Mihály szerzőségére gondoljunk, de a bizonyára helybeli mesternek köszönhető kivitel szerényebb művészi kvalitása megnehezíti a pusztán stíluskritikai meghatározást.⁵³

A most érintett tiszántúli nagyobb egyházi építkezéseken kívül más nagy munka ezen a téren nem folyik. A kisebb építkezések jórésze nem független az eddig említettektől, már csak azért sem, mert a nagyobb munkák vezető mestere, vagy pallérja többször dolgozik önállóan kisebb épületeken. Így a gyöngyösi RABEL KÁROLY Debrecen megelőzve a Jászságban működik, s a *kisújszállási és karcagi református templomok* dísztelen épületén kívül a *törökszentmiklósi plébániatemplom* átépítését is végzi.⁵⁴ Résztvesz a jászberényi városháza átépítésének tervmunkálataiban és ezzel kapcsolatban nem lehetetlen, hogy a *Rozália-kápolna*nak 1839-ben épített, négy dór oszlopos csarnokkal díszített jóarányú homlokzatát is ő tervezte.⁵⁵

Élénk építészeti tevékenységet fejtett ki a Czigler (Ziegler) építész-család, amelynek tagjai elsősorban Békés megyében működtek. A legjelentősebb az IDŐSEBB CZIGLER ANTAL, akinek munkásságát a hiányos adatok miatt csak töredékesen tudtuk összeállítani. Id. Czigler Antal állítólag svájci családból származott és Cserevicsen (Szerémség) született 1767-ben. A századfordulót megelőző éveket Pesten tölti, majd 1801-ben mint a Wenckheim bárók építőmestere kerül Gyulára, ahol a leégett kastély újjáépítése volt első műve. Valószínűleg ő vezeti a *gyulai görögkeleti templom* újjáépítését 1802—12 között.⁵⁶ E korai művei a klasszicizáló későbarokk mestereként mutatják és e stílushoz nagyjában mindig hű maradt. Az ő vezetésével indulhatott meg a *békési református templom*nak 1820 körül folyó újjáépítése, ahol a barokkos belsőtér jelentéktelen módosításán kívül a homlokzatnak négyoszlopos portikusszal történő díszítése a klasszicizmus megerősödését mutatja.⁵⁷ A békési templomnál nem bizonyítható szerzősége megnehezíti annak a kérdésnek eldöntését, hogy ez az erősödő klasszicizmus id. Czigler Antal művészi fejlődésének új korszakát jelenti-e, avagy a templom a Czigler-család fiatalabb tagjának a műve.

Id. Czigler Antal legjelentékenyebb művének az 1807—24 között épült *békéscsabai evangélikus templom*ot szokták tekinteni, bár a legújabb kutatás rámutatott e szerzőmeghatározás bizonytalan alapjaira.⁵⁸ A hatalmas méretű templom terveit ugyanis Pumberger Ferenc és veje, Hoffer Ferenc aradi mesterek írják alá ; a szerződésben e kettőn kívül Czigler (Ziegler) Antal gyulai mester neve is szerepel, míg a kivitelt Czigler és Hoffer vállalják. A csabai templom első, kivitelre elfogadott tervénél Czigler szerepe tehát nem volt döntő, mivel azonban más műveivel — így például a Wenckheim-kastély újjáépítésével — is bebizonyította önálló alkotóképességét, valószínűnek tartjuk, hogy nemcsak vezette a hosszantartó építést, hanem a homlokzatot is átalakította. Az 1824-ben befejezett épületen a klasszicizáló későbarokk jellegzetes vonásait figyelhetjük meg. A talapzatként kezelt tömör földszinti rész legfőbb díszé az oszlopokkal keretezett főbejárat, amelynek oromzata áttöri a végigvonuló párkányt. E párkányon állnak a főemeletet tagoló finom fejezetű pillérek, amelyek a középső tengelyben megkettőzve, a széles koszorúpárkányt és a középső orommezőt hordozzák. A felépítésben uralkodó egyenes és töretlen formák, a pillérek lapos képzése és a magassági iránynak párkányokkal való erőteljes elhatárolása, az ablakok szegletes formái, mind a klasszicizmus jelentkezését mutatják. Ugyanez a sajátos kettősség érezhető a hazai evangélikus egyház legnagyobb templomának belsőjében is. A téglányalakú, háromhajós belsőt kettős

emeletsorban karzatok veszik körül. A boltozás hatalmas pillérkötegeken nyugszik, melyeknek képzése megismétli a homlokzaton észlelt klasszicizáló jelleget. A templom belső barokk stílusa különösen akkor szembetűnő, ha összehajlítjuk a német építőművészet hasonló emlékeivel, például a Weinbrenner Frigyes 1802-ben tervezett karlsruhei evangélikus templomával. Itt a barokkos zsúfoltság, a súlyos tagolás utolsó nyomai is megszűntek már. A csabai templom megkapó térhatása, világos szerkezete, kitűnő megvilágítása kárpótolnak a kissé bizonytalan stílusért és az ezzel kapcsolatos kemény formakezelésért.⁵⁹

Czigler Antalnak a hagyomány szerint rendkívül gazdag templomépítő tevékenységéből, hiteles adatok hiányában a *kőrösladányi templomot* említjük, amelynek a húszas években történő átépítését ő végezhetette.⁶⁰ Világi építészet körébe eső alkotása a *mehádiai Ferenc-fürdő*, amellyel Erdély emlékei kapcsán foglalkozunk.

Id. Czigler Antal pátriárka kort ért meg, 1862-ben halt meg.⁶¹ Fiai közül IFJ. CZIGLER ANTAL és MIHÁLY mesterek ismeretesek, az utóbbi a csabai templom javítási munkálatainál szerepel 1842-ben, míg ifj. Czigler Antal a klasszicizmus stílusától eltérve, előszeretettel használja a historizmus kedvelt újjóító stílusát. 1844-ben ő vezeti Ybl Miklós tervei alapján az *újkígyósi kápolna* építését.⁶² Az itt jelentkező keverék stílus több más közeli emléken is fellelhető.⁶³

Egészen más körülmények irányították Dél-Magyarország, főleg Bács-Bodrog, Torontál és Temes megyék egyházi építészetét. E terület, mivel katonai határőrvidek, erősebben a bécsi irányítás alá tartozik, mint az ország más vidéke. A meginduló erőteljes telepítés nagyméretű és tervszerű építészeti tevékenységet kíván, de ebben a munkában a polgári építésznek kevés, a művészi célkitűzésű munkának jóformán semmi szerep sem jutott. Ügyszólván minden munka katonai mérnökök vezetésére alatt áll, csak az érett klasszicizmus korába eső magyarányú kastélyépítkezés szabadul fel a bécsi irányítás alól. A sok új telep és község természetesen kedvez a templomépítésnek, amelyet Bécs különben is erősen szorgalmaz. Talán sehol sem épül a XIX. század első felében annyi templom, mint ezen a területen, a nélkül, hogy a mi szempontunkból figyelemreméltó emlékek akadnának közöttük. Akár pontos terv szerint épülő új község központi helyét foglalja el a templom, mint például Sándorfalva esetében,⁶⁴ akár egy régebbi templom bővítéséről,⁶⁵ vagy a nagy számban épülő szerb templomok valamelyikéről van szó: mindenkor egyszerűsége és dísztelensége törekszenek, a szükségletek pusztá kielégítésére, amely mellett művészi szempontok egyáltalán nem érvényesülhetnek.⁶⁶

Végül hadd szóljunk a Duna-Tisza-közének legfontosabb emlékeiről, amelyek — délfelé Bajáig — a pesti építészettel állanak kapcsolatban. Hild ceglédi református nagytemplomát, Landherr hajósi templomátépítését és Zitterbarth péteri templomát már a korábbi fejezetek során érintettük. De a helyi mesterek között is van néhány önálló tevékenységű, aki többet nyújt a pusztá kivételénél és igyekszik kedvezően módosítani a többnyire rideg és egyhangú hivatalos tervet. Ilyen mester lehetett HOMÁLYOSSY (TUNKEL) FERENC, aki egyideig Szolnokon kamarai építész, és 1822—25 között megépíti a még Thalherr stílusára emlékeztető *ceglédi plébánia-templomot*.⁶⁷ Homályossy kevésbé ismert alakjával találkozunk a szolnoki plébánia-

templom, valamint a *mezőúri piaci templom* átépítésénél. A sajátos módon a régebbi templom szentélye elé illesztett két-két oszlopos, túlságosan levegős oszlopcsarnok egyesítése a régebbi épületmaggal nem egészen szerencsés.⁶⁸ (56. kép.)

A klasszicizmus korában az erőteljesebb építészeti tevékenységet kifejtő mezővárosok vagy nagyközségek — mint Alsódabas, Abony, Nagykőrös, Makó, Baja — elősorban a világi építészet alkotásaiban bővelkednek. Nagyobb értékű egyházépítészeti emlék e korban alig keletkezik. Talán csak Baja kivétel, melynek *Kálvária-temploma* a kisebb klasszicisztikus emlékek eddig kellően nem értékelt példája. (50. kép.) Az 1836-ban épült, dombon álló kis templom téglányalakú alaprajzát enyhén kiugró széles oldalkápolnák bővítik. A középtornyos főhomlokzatot oromzattal fedett, négyoszlopos portikusz díszíti. Az oszlopfejeket palmettás dísz, a széles koszorúpárkány képzése, a részletformák kissé éles volta, végül az egész kápolnára jellemző jólesően hűvös nyugalom Hild művészetére emlékeztetnek. A templom építésére vonatkozólag kevés adat áll rendelkezésünkre. A helyi kutatás⁶⁹ a templom mestereként Benger János kőműves, Novák József ácsmester és Gfeller Károly zombori építővállalkozó nevét hozta napfényre. E mesterek valószínűleg egy Hild-tervet kiviteleztek, avagy talán Hild mellett dolgozva szívták magukba művészetének szellemét.⁷⁰

A klasszicizmus egyházi építészetének kedves, bár kisigényű emlékei a sírkápolnák. Mint a legkorábbiak egyikét, említjük József nádor orosz felesége, Alexandra Pavlovna nagyhercegnő emlékére épített *ürömi kápolnát*. Szigorú stílusa, súlyos tagolása és felépítésének zárt tömege idegen szellemet áraszt. A századforduló utáni években (1802—1803) kivitelezett kis épület valószínűleg külföldről hozatott terv alapján készült, bár akadémikus formaadása inkább az érett klasszicizmus idejébe illik.⁷¹ Az alföldi építészet jellegzetes alkotása az abonyi temetőben lévő, hatszögletű kedves *Tallián-sírkápolna* (39. kép), amelynek egyszerű, sőt népiesen átfogalmazott változataival az Alföldön többfelé találkozunk. A nemesebb felépítésű kis kápolnák közül megemlíthjük az élesdi *Batthyány-sírbolt* 1821-ben kivitelezett, finoman díszített épületét.⁷² Valószínűleg Czigler Antal, vagy fia, ifj. Czigler Antal műve az *aradi Temető-kápolna* (1833), amely már nem a tiszta klasszicizmus műve.⁷³

A negyvenes években épülő kisebb kápolnák szinte kizárólag az újjótika formáit kedvelik. Ide sorolható a temesmegyei Újfalu templomában Mária Anna hercegnő számára 1841—42-ben alakított kriptá,⁷⁴ valamint a korszakunk végén készült szandai, egykor *Nemes-mauzóleum*, melyet a családi hagyomány Hild munkásságával hoz kapcsolatba.⁷⁵

KÖZÉPÜLETEK.

Az Alföld világi középületei közül először a megye- és városházákat vesszük figyelembe. A későn kifejlődött városok és azok kissé falusias jellege magyarázza, hogy az ilyen reprezentatív középület kialakításához is hiányoztak a hagyományokból táplálkozó művészet előfeltételei. Ezért az alföldi megyeházák többnyire nagyobb vagy díszesebb kivitelben követik a lakóház kialakulását. Ez a körülmény

késlelteti a sajátos megyeház-típus kifejlődését, viszont e méretben is szerényebb épületek közvetlen hangulatukkal minden merevségtől mentes voltukkal együtt jár, hogy az alföldi középületek valaminő helyi zamattal telítődnek meg. A mezővárosok természetes maradisága folytán még a XIX. század elején is találunk erősen barokk ízű építkezéseket. Ilyen például a jellegzetes oromzattal és középső toronnyal koronázott *nagykőrösi városháza*, amelynek XVIII. századbeli magját 1811-ben a klasszicizáló későbarokk stílusában alakították át⁷⁶. (81. kép.) Ehhez az átépített részhez csatlakozik az 1847-ben készült keleti szárny, amelynek szorosan álló kettős pillérekkel tagolt emelete, rusztikás földszintjének mélyített félköríves ablakai a klasszicizmus szokványos elemeit használják, de — igen helyesen — nem hangsúlyozzák a stílusváltozást olyan erősen, hogy a két felfogás találkozása egyazon épületen bántó hatást váltana ki. Különösen sikerült az udvari homlokzat tágállású, zömök oszlopainak elhelyezése a tömött falkezelésű földszinten. A magyar parasztház tornáca került itt nagyobb igényű megfogalmazásban kivitelre.⁷⁷

Klasszicizáló barokk épület lehetett az 1804-ben átépített *szegedi községháza* és az 1802—6 között befejezett *nagybecskereki megyeháza* is.⁷⁸ Ide sorolható a *hajdúböszörményi községháza* 1800-ban engedélyezett újjáépítése,⁷⁹ valamint a kevésbé jelentős régi *nyíregyházi városháza* is.⁸⁰ 1815-ben történik az *aradi megyeháza* alapkövetétele.⁸¹ Az U-alakú épület ismeretlen mesterét az Aradon működő katonai építészek között kereshetjük. Ugyanilyen eredetű lehetett az említett *nagybecskerekin* kívül a *zombori megyeháza* is.⁸²

A tiszta klasszicizmusban fogant nagyobb épületek közül elsőnek a változatos történetű *debreceni városházát* említjük. A több régi épületrészből összetoldott városháza helyett⁸³ már 1780 körül újat óhajtanak emelni, de Hoffmann János váradi és Rachbauer József debreceni mester 1783-ban készített és az Országos Építészeti Hivatalhoz beküldött tervei nem kerülnek kivitelre. 1802-ben Péchy Mihály készít az új városháza számára tervet, amelyet talán költséges volta miatt mellőznek, miként Ságody kupolás megoldását is. Végre 1822-ben megszavazzák a szükséges építési kölcsönt,⁸⁴ és a régi épület lebontása után Beck Pál mérnök és Heine Ferenc kamarai építész vezetésével megindul a munka. Az 1844-ig elhúzódó építkezést Povolny Ferenc és Rachbauer József mesterek vezetik. Az Országos Építészeti Hivatal terveit valószínűleg POVOLNY FERENC módosította a helyi követelményeknek megfelelően; erre vallana a fennmaradt tervek egyikén szereplő névaláírása. Az ismételt átépítések és a kivitel kényszerű egyszerűsítése megakadályozták, hogy az Alföldnek ez a fontos középülete művészileg értékesebb, eredeti alakjában valósuljon meg. A debreceni városháza hibái és hiányai ellenére, az alföldi emlékek legjobbjai közé sorozható. (69. kép.)

A debreceni Nagytemplommal kapcsolatban említett Rabel Károly mesterrel a *jászberényi városháza* építésénél is találkozunk. 1832-ben Bedekovich Lőrinc geométerrel együtt felméri a régi városházát és aláírja az átépítés számára készített terveket, de az 1838-ban meginduló új városháza építésében — amelyről Pollackkal kapcsolatban bővebben szoltunk — nem vesz már részt. A jászberényi városháza kissé egyhangú tagolásával, főleg azonban a rizalit elégtelen kiemelésé-

vel és az épülettömbhöz való szervesen hozzáillesztésével érezteti a nagy mester tervét utánzó kisebb tehetség fogyatékoságait.⁸⁵

Az alföldi megyeházák legkiemelkedőbb példája a *makói megyeháza*, amelynek építéstörténete az egyébként kevésbé ismert GIBA (GHIBA) ANTAL alakját állítja elénk.⁸⁶ Az 1780 körül épült kis megyeháza átépítésére már 1824-ben gondolnak, de kivitelére egyelőre nem kerül sor. 1833-ban Giba Antal megyei mérnök és Grippe József szegedi építőmester készítene a jelentős átépítés számára terveket, de ezek sem kerültek kivitelre. Giba Antal ekkor még a későbarokk formavilágában élő mesternek látszik. Végül 1836-ban megindul az építkezés,⁸⁷ valószínűleg Giba Antal átdolgozott és a korábbinál lényegesen jobb tervei alapján. A rendkívül elnyújtott emeletes épület hat-hat tengelyes, egyenletesen tagolt oldalszárnyai kettőzött kiemelkedésű középrizalított vesznek közre. A díszesen képzett, erőteljesen kiugró öttengelyes középrizalítottól eltekintve, az egész épületen egyenletes tagolás vonul végig. (71. kép.) A földszint és az emelet között vonuló széles elválasztó párkány határozott vízszinteset architrávyszerűen kezelt falsáv erősíti: ezen állnak az ablakközök pillérei, amelyek a koszorúpárkányt hordozzák. A középső rizalit földszintjét árkádok aláhajtó foglalja el, míg az emeletet hatalmas oszlopos tornác díszíti. A sarkokon megkettőzött és gazdag fejezetű oszlopok erőteljes lezárást alkotnak és hatásosan emelik ki az elnyújtott homlokzatból a rizalit gazdag motívumát. Ugyanez a világos és határozott tagolás vonul végig az oldalhomlokzatokon is. A tágas emeleti tornác az épületnek legszebb részlete, amely gyakorlati rendeltetésén kívül a talpazat nélküli, felfelé erősen karcsúsodó oszlopok dús fejezeteivel, s a köztük vonuló finom művű vasráccsal e kis város kézműveseinek képességeit bizonyítja. A makói megyeháza a legszebb magyar megyeházától — Zitterbarth már említett pesti művétől — eltekintve kétségtelenül az Alföld legjelentősebb középülete, mai kedvezőtlenül átépített alakjában is megkapó. Formai kialakítása a pesti Lloyd-épületre emlékeztet; ritmusa gazdagabb ugyan, de az egyes épülettömegek ott megvalósított, kiegyensúlyozott aránya nélkül. Giba Antal 1810—19 között Pesten működött. Nagyon valószínű, hogy kapcsolatai városunkkal később sem szűntek meg, és így könnyen ismerhette Hild alkotását is.

1833-ban épült a *pancsovai városháza*, amelynek öttengelyes középrizalitját háromszögű oromzat koronázza, míg kapuzatát négy oszlopon nyugvó erkély díszíti. E gazdag középírást hat-hattengelyes, egyszerűbb oldalszárnyak egyenletes ritmusa kíséri. A városháza kissé lomha tagolása ismétlődik a *nagykikindai törvényszéki palota* — valószínűleg a harmincas években készült — épületén. Az öttengelyes oldalrészek által közrefogott középső rizalitot itt pillértagolás díszíti. (82. kép.) A késői emlékek sorából kiemelkedik a nagyméretű *zombori városháza* (1844), amelynek emeletét négyoszlopos csarnok díszíti. (80. kép.)

A szerényebb emlékek közül megemlíthetjük az 1830 körül épült *berettyóújfalusi városházat*, valamint a négyoszlopos oromzattal díszített, kúriaszerű *borosjenői községházat*.⁸⁸ A harmincas években nyerhette a sokszor átépített *perjámosi községháza* mai alakját, amelyet négyoszlopos, egyenes lezárású, szervezetlenül illeszkedő előcsarnok díszít. Ugyanekkor tervezik a *kiskúnfélegyházi* egyszerű

városházát,⁸⁹ míg a negyvenes évekre a későbbben teljesen átépített *szabadkai városháza* szolgálatát példát.⁹⁰

A közösségnek szánt épületek másik csoportja : a színház-, vigadó- és kaszinó-épületek. Ezek terén az Alföld városai alig tudnak jelentős emléket felmutatni. Pesttől eltekintve — a főváros két színházával és vigadóépületével már korábban foglalkoztunk — művészileg kimagasló színházépület a klasszicizmus korában alig épült. A legkorábbi talán az *aradi színház*, amely eredetileg a húszas években keletkezett, de a negyvenes évek folyamán történt lényeges átépítés — valószínűleg az ifj. Czigler Antal műve — teljesen eltakarja a klasszicista magot. Nagyvárad 1829-ben foglalkozik már a színházépítés gondolatával ; sajnos, nem ismerjük Povolny Ferenc e célra készített terveit. 1857-ben újra napirendre kerül a kérdés, de végleges megoldása a huszadik századra maradt.⁹¹ Kecskemét csupán egy nagyobb színháztermet tud létesíteni 1833 körül Király Sándor házában.⁹² Temesvárott a harmincas években Schmidt Antal építész készít színházterveket, ezek azonban nem valósultak meg.⁹³ Az alföldi városok közül csupán Szabadkának sikerül a negyvenes évek végén *színházépületet* alkotnia.⁹⁴ A hatoszlopos oromzattal lezárt portikusz jó arányai a klasszicizmus e késői éveiben meglepőek. A tervező-mestert nem ismerjük ; de talán azonos volt a már elpusztult szabadkai városháza mesterével. (124. kép.)

Az Alföld sajátos társadalmi tagozódása mellett úgynevezett kaszinóélet csak nehezen fejlődhetett ki. Ezáltal kaszinóépületek is inkább csak a klasszicizmust követő historizmus korában keletkeznek. A klasszicizmus nagyon ritka emlékei közül kiemeljük az *alsódabasi* úgynevezett régi *gentry-kaszinót*: a harmincas évekre tehető épület a klasszicizmus helyi emlékeivel áll szoros összefüggésben. Korszakunk végén mint egyetlen nagyobb próbálkozás jelentkezik a *szatmárnémeti színház és kaszinó*, amelyet 1845—47 között FRIEDL JÁNOS épít fel.⁹⁵ Ugyanerre az időre esik a *Budai Színház* építése (1844), amelynek egyetlen díszje az aláhajtó levegős állású oszlopcsarnoka volt. A főleg fából épült színház SÁGODY FERENC katonai mérnök műve és a közelmúltban került csákány alá.

A szórakozást szolgáló épületek között a legszebbek közé tartozott a *pesti lövöldé*. Tervét — Hild József alapgondolatának felhasználásával — ZAMBELLI ANDRÁS, egyébként alig ismert pesti építész készítette 1823-ban. Röviddel utóbb (a mester halála miatt) a kivitelezést Kassalik Ferenc vállalta. A villaszerű, szigorúan szimmetrikus épülethez diadalívként képzett, gazdagon díszített kapun át szépen rendezett és oszlopsoros folyosóval övezett udvar vezetett. Dór oszlopos, gazdag párkánnyal és díszes oromzattal koronázott előcsarnok után az épület nagytérmebe érünk ; ehhez kétoldalt kisebb helyiségek csatlakoznak. A dór stílus fegyelmének jóleső lazítása, az udvart övező oszlopok derűs könnyedsége a korai klasszicizmus legszebb alkotásai közé sorolják az épületet, amelyet az árvíz pusztított el.⁹⁶

Meglepő módon az alföldi emlékek oly csoportjánál akadunk értékes alkotásokra, amelynél a művészi szempont kevésbé fontos szokott lenni. A kollégiumokra és iskolaépületekre gondolunk, amelyek két értékes emléke tartozik területünkhöz. A sort a *debreceni kollégium* épülete nyitja meg. A több régi épületből újjá-

épített déli szárnyat 1803—16 között PÉCHY MIHÁLY tervei szerint kivitelezik. Sajnos, az építéstörténet nagyon hiányos adataiból a munka részletei nem ismertek. A kétemeletes, hosszan elnyúló főépületet Péchy hasonló elvek szerint tagolja, mint a Nagytemplomot. Kevés változatossággal egyenletes ritmus vonul végig a homlokzaton, amelynek az enyhe rizalitban kiemelt, díszesebb sarokrészek hangsúlyos lezárást biztosítanak. A vízszintesen sávozott földszint a felső két emelet talapzatául szolgál. Az egész épületet lezáró gazdag koszorúpárkányt a pillérek felett egy-egy oromzat koronázza, amelynek magasságát harmadik emelet sor számára használja ki az építész. A kollégium méltóságteljes és mégis célszerű, minden hatásossága mellett is egyszerű felépítése nagy építészre vall.⁹⁷ Belsejének egyik legszebb része az oszlopokkal hajókra osztott és karzattal ellátott könyvtárterem.⁹⁸ A kollégium most említett épületéhez csatlakozó szárnyak részben régebbi, részben újabbkori épületrészeket ölelnek fel és ezért itt az egységes építészeti kialakítás is hiányzik. Mégis, a nagytemplom, a kollégium épülete, valamint a közeli városháza Debrecen a magyar klasszicizmus egyik legfontosabb színhelyévé avatják. Péchy alkotóképességének rendkívüli ereje még e kedvezőtlen körülmények közt keletkezett műveknél is diadalt arat. A vérbeli építész minden tulajdonságát egyesíti magában, azzal a megkapóan egyéni felfogással, amely műveit a klasszicizmus legegényibb alkotásaivá avatja. (101. kép.)

Amíg a debreceni kollégium a Tiszántúl jellegzetesen zárt felépítésű, komoly tagolású épületeinek példája, addig a *kecskeméti kollégium* — a későbbi jogakadémia — felépítésében és szellemében egyaránt a pesti klasszicizmussal tart rokonságot. A magasföldszinten emelkedő kétemeletes épület öttengelyes, enyhén kiemelt középső részét hat-hattengelyes oldalrészek keretezik. Ezeknek egyenletes ütemét és egyszerű képzését csupán az ablakpárkányok élénkítik, míg a középső rizalitot hat, díszes fejezetű, lapos ión pillér tagolja. A jól elosztott ablaksorok, az egyes emeletek lazább és levegősebb összefűzése, a végigvonuló koszorúpárkány hatásos szélessége olyan mesterre vallanak, aki elsősorban Hild művészetéhez állt közel. Hogy az 1830-ban befejezett épület tervei magától Hildtől származnak-e, amint a helyi hagyomány gondolja, azt adatok hiányában eldönteni nem tudjuk. A stílusbeli összefüggés kétségtelen.⁹⁹ (105. kép).

Művészi szempontból kevésbé jelentős a *váci Ludoviceum* épülete, amelyet a barokk-kori Theresianum hatalmas épületéből alakítanak.¹⁰⁰ Az 1808-ban meginduló és állami fennhatóság alatt folyó munka nem vezetett a kívánt eredményre. Ezért József nádor Pesten felállítandó katonai akadémia felépítését határozza el, és a váci épületet a század második felében fegyház céljaira alakítják át.¹⁰¹ Pollack Mihály pesti Ludovika-Akadémiájának művészileg is értékes épületével már korábban foglalkoztunk. Hasonlóan említettük már Pest két nagyobb iskolaépületét, a Piaristák házát és a késői keletkezésű reáltanodautcai iskolát, amelyek bővebb tárgyalása itt mellőzhető.¹⁰²

KASTÉLYOK

Az Alföld kastélyépítészete két vidékre összpontosul. Pesthez esik közel az egyik, kastélyokban és kúriákban gazdag terület. Teljesen eltérő arculata van az önálló csoportot alkotó bánáti emlékeknek, amelyek főleg Temes és Torontál megyéket díszítik. Az Alföld többi kastélya magánosan álló alkotás, többnyire egy-egy nagyobb város szomszédságában, míg a terület legnagyobb részén említésre-méltó kúria alig akad.

A pestkörnyéki kastélyok két fontos emlékével: a fóti gróf Károlyi- és a gyömrői gróf Teleki-kastélylyal a Pollack művészetét tárgyaló fejezetben már foglalkoztunk. Pollack kastélyépítő művészetének szellemét több olyan pestmegyei emlék is magán viseli, amelynek hiteles kapcsolatát Pollack működésével az építéstörténeti adatok teljes hiánya miatt még nem sikerült felfedni. Az ilyen emlékek közül elsősorban a *tápiószentmártoni Blaskovich-kúria* méltó figyelemre.¹⁰³ A nagyobb méretű földszintes kastély építésének történetét teljes homály fedi. Minden valószínűség szerint a húszas években épült s azóta több módosításon esett át. A kastély nemes eszközökkel elért monumentális hatása, a középső oszlopcsarnok finoman mérlegelt arányai és szerves kapcsolata a mögötte elhelyezett oszlopos tornáccal, megérdemelnék, hogy Pollack művei közé soroljuk. Tápiószentmárton, Tápiószéle és Tápiószőlő több kisebb kúriája látszólag ennek a legjobb hazai mesterre emlékeztető Blaskovich-kúriának hatása alatt keletkezett.

Hild József kastélyépítészetének hiteles emlékeivel az Alföldön nem találkozunk. A pestkörnyéki kastélyok sorából stíluskritikai alapon művei közé soroltuk a biai Metternich-kastélyt, amellyel már korábban foglalkoztunk. Sajátos módon a hagyományosan Hildnek tulajdonított alföldi emlékek a mestert, mint az újjóitikus építészet hívét állítják elénk. Így a Cegléd melletti Szőkehalom pusztán, a hangulatos *kishartyáni kúria* amelynek egyszerű felépítése és romantikus formarészletei 1835 után különösen gyakoriak.

A pesti nagy mesterek művészetétől ihletett emlékek közül megemlíjtjük a *versegi Podmaniczky-kastélyt*, amelynek hatoszlopos finom arányú felhajtója egyszerű, régebbi épülethez csatlakozik. A teljesen ismeretlen építéstörténet meggátolja a pontosabb szerzőmeghatározást, de a kastély nagyvonalúsága kétségtelenül jelentős mester kezére vall.¹⁰⁴ Pest közelsége folytán több kisebb igényű alkotás is magasabb művészi színvonalat ér el. Ezek a művek valószínűleg kivétel nélkül helybeli kismesterek alkotásai, és határjelzői a pesti klasszicizmus elterjedésének. Elsősorban Abony, Alsódabas és környékük gazdag az ilyen emlékekben. Alsódabast a dabasi Halász-család tagjainak kúriái díszítik, amelyek jórészt 1820 és 1835 között épültek.¹⁰⁵ Az egyik *Halász-kúria* mesterét is ismerjük, BAJUSZ GÁBOR dabasi pallermester személyében, aki egyike lehetett a Pollack-irány alföldi képviselőinek. Az 1830 körül épült *dabasi főszolgabírói lak*, vagy az 1821-ben megkezdett *gyóni Halász-kúria* ennek az iránynak jellegzetes emlékei.

Alsódabashoz hasonlóan a klasszicizmus építészetének több, egymással rokon emléke maradt fenn Abonyban. Ezekben a szerényebb emlékekben már érezhetővé válik az alföldi klasszicizmus találkozása a népi építészettel.¹⁰⁶ Az ilyen kisebb,

vidéki mestertől eredő épületek közül a *gombai Scitovszky-kúria* könnyed, mintegy széthúzott oszlopállású tornácaival jó példája a két traktusos alaprajzú úrilakok pestmegyei típusának. A megye déli része felé haladva, egyre ritkulnak az emlékek. Csupán a tápiószentmártoni Blaskovich-kastéllyal egyenrangú *tóalmási Beretvás-kastélyt* említjük, amelynek barokk-kori magját 1830 körül építhette át az ismeretlen, de kétségtelenül elsőrangú mester. A négy ión oszlopos, háromszögű oromzattal koronázott középső rizalit mögött, kétoldalt két-két tengellyel kibővített, széles tornác lazítja fel az épületet. Az övparkányon álló, finoman keretezett ablakok felett kecses füzérdíszes képtábla díszíti a falat. Az épület felépítésének finom és előkelő egyszerűsége Pollack művészetével áll rokonságban.¹⁰⁷

Pesttől a Tisza felé haladva, egyre csökken az emlékek száma. A gyöngyös kastéllyal kapcsolatban említett *újszászi Orczy-kastély* jó felépítése és finomabb részletei valamely kisebb pesti mester művére vallanak. A környék többi emléke nagyobbrészt már durvább fomaadású és felépítésű. De még az ilyen épületek kissé darabosabb és esetlenebb kialakításában is tagadhatatlanul sok vonzóerő rejlik. Megemlíthjük közülük az 1836 körül épült *jászkarajenői Szalay-Domokos-kúriát*, amelynek szomszédságában hasonló, de parasztosabb kivitelű úrilakok keletkeztek.¹⁰⁸ Hajdú megye mintegy válaszfal a Pestről és az Erdélyből érkező áramlatok között.

A Tiszántúl egyetlen fontosabb kastélya a *nyírábrányi Eördögh-kastély*. Eördögh Alajos szabolcsmegyei főjegyző messze vidékre szóló mintaképül szánta az 1824 körül épült kastélyt, amelynek munkálatait a valószínűleg Debrecenből idehívott Povolny Ferenc végzi.¹⁰⁹ Kazinczy élénk leírása szerint a kastély eredetileg a különböző stílusok egyvelege lehetett. Csupán az egyik oromzattal koronázott homlokzat épült a klasszicizmus stílusában — «görög» — ahogy Kazinczy mondja — «a másik gothicus, a harmadik és negyedik nem tudom mi». Povolny másutt is — saját egri házán, vagy a pétervásári plébániatemplomban — mint az újjótkus irány híve mutatkozik. Lehetséges tehát, hogy a nagyobb mestertől származó egységes stílusú tervet az ő közreműködésével alakították át a Kazinczy leírásának megfelelő sajátos keverékre.¹¹⁰

Az erdélyi építéset csökkent tevékenysége a XIX. század első felében már az Alföld peremén elhelyezkedő megyékben is érezteti hatását. A legtöbb építési munka Bihar megyében folyik, jórészt azonban csak átalakítások vagy kisméretű építkezések. A *mezőtelegdi Haller- és Kornis-kúriák*, valamint a *monuspetri Klobusitzky-kastély* barokk-kori épületek, amelyek homlokzatát az oszlopos tornác és felhajtó megépítéskor a klasszicizmus stílusának megfelelően módosították.¹¹¹

Szatmár megye sem mutathat fel kastélyai között fontos klasszicista emléket. A Szatmárnémetiben folyó nagyarányú építkezések közelében ez a tény első pillanatban meglepő. De ha elgondoljuk, hogy a szatmárnémeti építés belenyúlik a klasszicizmus korának legutolsó szakába, amikor a kastélyépítés terén már szinte kivétel nélkül a historizmus stílusai uralkodnak, akkor a szatmármegyei klasszicista kastélyok elenyésző száma érthetővé válik. Csupán az *erdőszadai gróf Degenfeld-kastély* kettős oszlopos tornáccal díszített szép épületét (1810 körül) és a *nagysomkúti Teleki-kastély* 1820 körül épült finom homlokzati portikusát emeljük ki.¹¹²

A Tisza—Maros—Körös szögletben is nagyon szerény a kastélyépítés, csupán Békés megyének van — talán a Czigler-család építőtevékenysége révén — néhány nagyobb emléke. Az 1798—1812 között újjáépített *gyulai Wenckheim-kastély* munkálatait 1801-től Czigler Antal vezeti; bizonyára az ő műve az 1833-ban épített fedett lovarda is.¹¹³ Korai művei közé tartozhatott az 1805 körül gyökeresen átépített *kőrösladányi kastély*,¹¹⁴ míg a klasszicizmus késői éveiben épült *kigyósi-kastély* már YBL MIKLÓSNAK, a romantika nagymesterének alkotása.¹¹⁵ A *sentesi* nagyméretű *Bolza-kastély*nak 1830 körül történt átépítése szép oszlopos tornáccal talán szintén Czigler Antalnak köszönhető.¹¹⁶

Sokkal jelentősebb építőtevékenység folyik a bánáti megyékben, amelyeknek sajátos körülményeire már az egyházi építészettel kapcsolatban rámutattunk. Az itt folyó munkára mindvégig valami konzervatív magatartás jellemző; ez az oka annak, hogy az építető még 1850 után is többnyire a klasszicizmus stílusát követi. E délvidéki kastélyok a maguk összességében valami idegenszerű, a magyarországi emléktanyag egészétől különböző szellemet árasztanak. Kissé merevebb formáik, túlzott méreteik és akadémikus ízlésük távol áll a magyar klasszicizmustól. Sajnos, ma még nem tudjuk hitelesen megállapítani, hogy melyik mestertől, vagy mely építészeti központból került egy-egy terv erre a vidékre. A kisebb kastélyoknál és átalakításoknál helyi mestereknek kívül a katonai építőmesterek és mérnökök tevékenységével is kell számolnunk.

A délvidék legkorábbi emlékei közé tartozik a *dettai Arizy-kastély*, amelyet családi hagyományok szerint az olasz eredetű család «olasz építőmesterek által» építtetett 1805 körül. A főhomlokzat barokk keverékstílusa nem vall jelentős mesterre, a kerti homlokzat dísztelen megoldása a klasszicizmus egyszerű példái közé tartozik.¹¹⁷ Az alig néhány évvel később épült kastélyok már a klasszicizmus teljes érvényesülését mutatják. Az 1815 körül keletkezett *begaszentgyörgyi Kiss-kúria*¹¹⁸ hangulatos, egyszerű épület, míg az 1812 körül épült *fényi Mocsonyi-Csávossy-kastély* a nagyszabású építkezések egyik leghatásosabb emléke.¹¹⁹ Ugyanekkor az időben épülhetett a *bocsári Hertelendy-kúria*,¹²⁰ valamint a ma már teljesen újjáalakított *bánlaki Karácsonyi-kastély* szép dór kapuzata.¹²¹

A húszas évek emlékei sorából kiemeljük a temesmegyei *Baracháza Cabdebó-kastélyát*, amelyet a közelmúltban bontottak le. Az 1821-ben épült emeletes kastély szokatlan megoldást mutat, amennyiben körös-körül óriáspillérek és oszlopok tagolják. A sűrűn sorakozó, kissé súlyos dór oszlopok mögött a földszinten árkádos folyosó vonul végig, felette az emeleten körbefutó tornác helyezkedik el, ahonnan az egyes helyiségek megközelíthetők voltak. Az építető Cabdebó Pál orvos a földszinten kórház- és vározsobákat helyezett el, az emelet tágas körjárata pedig — amely az erdélyi renaissance kastélyainak oszlopos loggiáit idézi — célszerűségével a modern építészet eszméit valósítja meg.¹²² (194. kép.)

A harmincas évek legkiemelkedőbb emléke a *temesmonostori Izdency-Woraciczky-kastély*, amelynek gazdagon tagolt középrésze és Palladio-motívumra emlékeztető ablakai kastélyépítészetünkben ritka megoldások.¹²³ Ugyanerre az időre tehető a *soborsini Hunyadi-kastély* keletkezése is. Az újabbkori átépítés miatt az

ismeretlen mestertől származó klasszicista épület eredeti alakját már nem tudjuk pontosan megállapítani. A késői építkezések közül az 1840 körül épült egyszerű *bodonyi Manassy-kúriát* emeljük ki¹²⁴ és rámutatunk a későklasszicizmus két fontos emlékére: Csávós és Beodra kastélyaira. Az 1847 körül készült *csávosi Endrődy-kastély*¹²⁵ földszintes épületét finom arányú négyoszlopos portikusz díszíti és nemes felépítésének művészi értékével a tiszta klasszicizmus fénykorából származó emlékekhez csatlakozik. Az 1857-ben Beodrán épült hatalmas *Karátsonyi-kastély* keményebb tagolásával magán viseli már keletkezése késői időpontjának ismertető jegyeit.¹²⁶ Az emelet erős hangsúlyozása, főleg a középső rizalit oszlopsorainak feltűnő túlméretezése már távol áll a tiszta klasszicizmus eszményeitől. A kastély épületének kétségtelenül hatásos ünnepi pompáját fokozza a belső termek gazdag sorozata; csupán a háromhajós csarnokon át megközelíthető lépcsőházat említjük, amelynek nagyszabású kivitele egyedül áll a hazai emlékek között. Ez a virágzó bánáti kastélyépítkezés művészi jelentőségén túl, történelmi fontosságú. Legjobban Szekfű Gyula finom megjegyzésével jellemezhetjük: «A kastélyok mintegy Európa előőrsei a Balkán felé».¹²⁷

Bács-Bodrog vármegye kastélyépítészetének kevés emléke is azt a kettőséget tükrözteti, amely a megye történetét is jellemzi. A déli rész emlékei a bánáti kastélyokhoz hasonlóan egy feszebb, pompázóbb stílus képviselői. Legszebb köztük a *kölpényi Dúngyerszky-kastély*, amelynek négyoszlopos portikusza finom arányaival megnevesíti a magas talapzatra épült földszintes kastélyt.¹²⁸ Ugyanezt a felépítést mutatja az 1830 körül épült *dunacsébi Dúngyerszky-kastély* is.¹²⁹ Ezekről a nagyszabású épületektől eltérnek a Baja-környéki úrilakok, amelyek finomabb fölépítése és csiszoltabb ízlése Pesthez igazodik. Az emlékek sorából a *hercegszántói báró Rédl-kastélyt*, mint a korai emlékek egyikét¹³⁰ és a *bácsborsodi* 1830 körül épült *Latinovits-kúriát*, mint az érett stílus jellegzetes alkotását említjük.¹³¹ Ennek az iránynak kétségtelenül egyik legszebb képviselője a bajai *Voinich-kúria*.¹³² A szabadon álló, előkelő hangulatú épület kertre néző homlokzatát négyoszlopos, oromzattal koronázott aláhajtó díszíti, amelynek részletformái a későbbi átépítés ellenére is egy Hild hatása alatt álló mestert sejtetnek. A kissé kemény formák, a zömök arányok — amelyek az oldalhomlokzatokon is visszatérnek — általában jellemzik a bajai emlékeket.

AZ ALFÖLD VÁROSI ÉPÍTÉSZETE.

A városfejlődés már vázolt, sajátos körülményei folytán művészileg jelentős városi sorházak vagy paloták területünkön alig találhatók. Csak Pest kivétel, amelynek számban és művészi értékben egyaránt vezető építészeti tevékenységéről már a megelőző fejezetek során beszámoltunk. Feldolgozásunkban érthető módon nem szerepelhetett e korszak minden jelentős épülete, hiszen Pesten az emlékek oly nagy száma található, hogy valamennyi bemutatása lehetetlen és felesleges is lenne. Pusztán megemlíteni szeretnők, hogy a kisebb és jelentéktelenebb emlékek között — amelyek ily módon tárgyalásaink során háttérbe szorultak — nem egyszer finom és hangulatos épületek is akadnak.¹³³ Ha a régi Pest városképéről szólnunk, akkor

elsősorban ezek a szerényebb, de jellegzetes emlékek merülnek fel emlékezetünkben. Ezeket az egyszerűbben kialakított homlokzatokat végigvonuló pillértagolás, vagy csupán gazdagabb kapuzat, valamint ornamentális koronázással ellátott ablakok díszítik. A többnyire földszintes épületek jórészt ismeretlen mesterek művei, akik a neves pesti építészek követői. Ezekhez a szerényebb emlékekhez csatlakozik jónéhány pesti és budai nyaraló; sajnos szerzőmeghatározásuk még nem sikerült. A többnyire oszlopcsarnokos feljárókkal vagy tornáccal díszített középső homlokzatrészt egyszerű, csupán a finom keretezésű ablakok ritmusával tagolt oldalrészek, vagy oldalhomlokzatok kísérik. A városligeti fasor vagy a Budakeszi és Svábhegy felé vezető utak mentén 1825-45 között több ilyen hangulatos nyaraló keletkezett.¹³⁴ A pestkörnyéki nyaralóhelyek is bővelkedtek ilyen emlékekben, azonban ezek közül alig egy-kettő került el a bontócsákányt. A svábhegyi *Libasinszky-villa*, a Karátsonyi-utcai *Jankovits-nyaraló*, a Budakeszi-úti *Csendilla*, az *Óra-villa*, a fasori *Csengery-kúria* a legjelesebb példák. A villatípus egyszerű megoldását követik a nyári vendéglők is, amelyek közül elsősorban Pollack Mihály oszlopsoros városligeti vendéglőjét említjük.¹³⁵

Az Alföldön — Pesttől eltekintve — a klasszicisztikus házépítésnek aránylag kevés említésreméltó emlékét találjuk. Természetes, hogy egy-egy nagyobb arányú építkezés serkentő hatása az illető város, vagy község több más emlékéen is az építés stílusát meghatározó módon jelentkezik. Így Abony vagy Dabas emlékei egymás közt több olyan rokonvonást mutatnak, amely összefüggésüket bizonyítja és helyi stílus kifejlődését árulja el. Ezeknek a sokszor csak érezhető, de szavakkal alig jellemezhető vonásoknak segítségével szivárog át a klasszicizmus szelleme a népi építészetbe. Megemlítenő az is, hogy a városok sorházépítészetén ezenkívül többnyire valamely nagyobb becsvágyú építész magasabb elgondolásait is tükrözi. Ez a helyzet például Nagykörösön, ahol az egyszerű kúriák hosszú sorából néhány igényesebb épület emelkedik ki. Így az 1800 után keletkezett egykori *Szalay-kúria* és a vele egyidős *Beretvás-kúria*¹³⁶ méltóságteljes, dór oszlopos tornácaikkal említhetők. Jellemző rájuk, hogy a koronázópárkány és oromzat rendszerint csak a kiemelt rizalitot ékesíti, a ház többi részével semmi vonatkozásban sem áll.

A bajai Voinich-ház kettős pillérekkel tagolt homlokzata tér vissza néhány kisebb bajai klasszicista házra. Ezek sorából megemlíttjük a *Fischhoff-házat* magyaros oszlopfőivel. A nagyobb méretű emeletes házak közül az 1813 körül épült *Kiegel-házat* és a többször átépült *Alapítványi-házat* emeljük ki. Hasonló megfigyeléseket tehetünk Makón, amelynek klasszicisztikus házai jól mutatják a monumentális építészet formakincsének fokozatos elnépiesedését. Művészileg legbecsesebb az 1826-ban épült *püspöki kúria* lapos pillérekkel tagolt homlokzata, váltakozó alakú és díszítésű, sülyesztett falmezőnyeivel. E nyugodtan tagolt homlokzathoz csatlakozik a szigorúan dór stílusban tartott *kápolna*, amelynek gazdagabb tagolása jóleső változatosságot nyújt. (54. kép.) A makói megyeháza szigorú klasszicizmusa hatott néhány 1830—40 körül épült helybeli kúriára, míg ugyanekkor a kisebb épületek a későbarokk és a klasszicizmus formáinak sajátos keveredését viszik át a népi formakincsbe.¹³⁷

Az alföldi városoknak e korbeli építésmódját mutatja Debrecen néhány ma is fennálló emléke. A város jelentékeny klasszicista alkotásai érthető módon hosszú ideig éreztették hatásukat. Nincs tudomásunk arról, hogy Péchy Mihály, a debreceni építkezések nagy mestere, a polgári házépítés terén működött volna. Ilyen irányú tevékenysége annál kevésbé valószínű, mert Debrecennek a klasszicizmus stílusában tartott polgári házai többnyire 1820 után keletkeznek, Péchy Mihály pedig 1808 után Debrecenből végleg visszavonul. Hatása tehát közvetett úton keletkezett és a Nagytemplom és a Kollégium építésénél foglalkoztatott kisebb mesterek a továbbvivői. Különösen Povolny Ferenc mester nevéhez fűződik több ilyen emlék. 1816—19 között építi a mai Kossuth-utca 18. számú házat, 1828—35 között a volt *Dégenfeld-kúriát*, a negyvenes években a nyolcoszlopos portikusszal díszített *Táncos-házat*, amelyek az alföldi emlékek legjobbjai közé tartoznak.¹³⁸

Az Alföld peremén fekvő városok eltérő arculata a polgári házépítés terén is mutatkozik. E városaink sorából Arad és Temesvár — bár nagyobb igényű városok — kevés emléket hoznak létre korszakunkban és mindvégig távolmaradnak a mezővárosok építésmódjának meghittebb, kissé parasztos jellegétől. Mindkét város sokáig érzi a katonai közigazgatás befolyását, amely megnehezíti a polgári építészet működését és a hivatalos ízlés közvetítésével inkább a klasszicizmus nemzetközi színezete felé hajlik. Temesvárott elsősorban az újaradi SCHMIDT ANTAL mester tevékenysége figyelemreméltó.¹³⁹ A temesvári *Strohmayer-ház* (1830 körül) és a *Hadimérnökség épülete* (1846) említendők e kapcsolatban, míg az ugyanebbe a stíluskörbe tartozó aradi *Fehérsas-Szálló* és a Piac-tér néhány klasszicista bérháza ismeretlen mester műve. Az óriási pillérrendekkel tagolt rizalitok szervesen illeszkednek a kétemeletes háztömbökhöz és a pesti emlékekkel állanak rokonságban.

Földrajzi fekvése szabja meg Nagyvárad sajátos szerepét is. A klasszicizmus építészete itt keveset alkot; a klasszicizáló későbarokk és a korai historizmus stílusa szinte zökkenő nélkül csatlakozik egymáshoz. Nagyvárad legjelentékenyebb egyházi emlékének, a református templomnak magas művészi színvonalát a polgári házak egyike sem éri el. A legjelentősebb közülük az egykori *Kovách-ház*, amelynek középső három tengelye enyhe rizalitot alkot, és óriáspilléreinek barokkos arányaival szinte az átmenet korának emlékeit idézi. Sokkal sikerültebb az 1830 körül épült sarokház dór oszlopsoros udvara, amely az ismeretlen mestert a református templom tervezőjének körébe utalja. A már átépített őrutcai *Tábornoki-ház* rusztikus rizalitjának finom díszítésével érdemel figyelmet.¹⁴⁰

KÜLÖNLEGES RENDELTETÉSŰ ÉPÜLETEK.

A hasznossági épületek csoportjából elsősorban a fürdők figyelemreméltóak. Az Alföldön — földrajzi adottságok következtében — a klasszicizmus korában alig van nyilvános fürdőtelep, és a meglévő néhánynak építészeti kialakítása is nagyon szerény. Fejezetünk kereteibe csupán a biharmegyei fürdők, valamint Debrecen nagyerdei fürdője tartoznak, nem említve Pest már ismertetett fürdőépületeit: a Diana- és a Császár-fürdőt. Ezek a pesti fürdők városbeli elhelyezésük-

kel különben is sajátos típust alkotnak, és építészeti megoldásuk is közelebb áll a városi ház építészeti megfogalmazásához. A debreceni *Nagyerdő első fürdőjét* 1823-ban tervezte az Országos Építészeti Hivatal; a kivitt Povolny vezette, aki ebben az időben úgy látszik a legtöbbet foglalkoztatott helybeli mester. A rendkívül egyszerű elgondolás nem törekedett művészi megoldásra. Bihar megye fürdőkben gazdagabb vidékén 1834 körül *Püspökfürdő* kap új fürdőépületet, míg a közeli *Félicsfürdő* XVIII. század végéről való épületeit csak a legutóbbi évtizedekben cserélte fel megfelelőbbekkel.¹⁴¹ Ezek a rendkívül egyszerű fürdőházak nem hasonlíthatók például a pöstyéni fürdőtelep elrendezéséhez, amelynek művészi rangjához csupán a később ismertetendő *Herkulesfürdő* épületsora mérhető.

A hasznossági épületek sorába tartoznak továbbá a többnyire egyszerű kivitelű rendházak és kolostorok is. A most tárgyalt területen a *szatmárnémeti Irgalmas kolostor és apácázárda* Hám János püspök bőkezűségéből készült épületeit kell említenünk, amelyek egyszerű felépítését a homlokzat középső részén tartózkodó pillértagolás élénkíti. Még ennél is egyszerűbb és kevésbé művészi kivitelű a *nagyvárad* *Kapucinus-kolostor* már említett épülete. A kolostorokhoz több helyen kórházépület is csatlakozik. Így a szatmárnémeti rendházak esetében; ide tartozik az 1830 körül épült *nagyvárad* *kórház* is. 1845 körül épül a *nagykárolyi kórház*;¹⁴² a többi ilyen természetű emlék legnagyobb része az ötvenes években keletkezik. Pest kórházépítés terén is vezet, mert a *Rókus-kórház*on kívül a *Kereskedők kórháza* és a *Szegény gyermekek kórháza* keletkezett korszakunkban. A városok növekedését és fejlődését nyomon kíséri az iskolaépületek szaporodása. A művészileg legjelentősebb példákat, Debrecen és Kecskemét kollégiumait, már érintettük. E palotaszzerűen gazdag és művészi felépítésű emlékek természetesen olyan teljesítmények, amelyeket a többi, jóval szerényebb épület meg sem közelíthetett. Nem annyira művészi értéke, mint inkább történelmi szerepe által szerez messzehangzó hírnevet a szatmári,¹⁴³ vagy a nagyszalontai gimnázium.¹⁴⁴

A pusztán technikai építészet körébe tartozó emlékek között is találunk néhány művészileg jelentős épületet. Elsősorban a *nagykörösi* vagy a *bajai mén-telep* épülete említendő. Oromzattal zárt nyugodt tagolású homlokzataik jóleső arányaikkal nem maradnak el a kor többi nevesebb emléke mögött. Szép számmal találunk a XIX. század első felében épült *magtárépületeket* is, ezek sorából a legjobban megőrzött emlék *Baján* áll (75. kép.).

A technikai építészet sorába tartozó emlékek közül a magyarországi hídépítés két legérdekesebb példája: a budapesti *Lánchíd*¹⁴⁵ és a hortobágyi *Kőhíd* tartoznak fejezetünkhöz (133—135 képek.). Méltatásukat a második rész nyújtja.¹⁴⁶

Az Alföld nagy kiterjedésével a számbavehető emlékek — különösen, ha Pesttől eltekintünk — nem állnak arányban. Mégis, e terület a magyarországi klasszicizmus egészében nagyon fontos helyet foglal el, nemcsak azért, mert itt működnek a klasszicizmus legnagyobb egyéniségei, hanem azért is, mert a páratlan erejű pesti építészet elsősorban az Alföldre sugározza hatását; itt történik az a helyi és népi hagyományokhoz való hasonulása, amely a hazai klasszicizmusnak olyan nagy éltető erőt biztosított.

Ha a klasszicizmus korának erdélyi építészetével óhajtunk foglalkozni, előre kell bocsátanunk, hogy ennek a területnek ilyen szempontú feldolgozása eddig még alig indulhatott meg. A részben ma is fennálló sajnálatos körülmények nagy mértékben megnehezítették a szükséges felmérések, fényképezések és levéltári kutatások elvégzését, és így az erdélyi klasszicizmus kutatója még azokra a többnyire szerény előmunkálatokra sem építhet, ami az ország többi területére nézve a munkát mégis megkönnyítette. Mi érezzük legjobban, hogy munkánknak ez a része mennyire kiegészítésre szorul, és mily kívánatos lenne, ha az eddig ismert emléktanyag kellő módon kibővíülhetne. Példaképpen utalunk az újabb kutatásnak Erdély középkori és barokk emlékei terén elért eredményeire, amelyek az emlékek és mesterek gazdag sorával gyarapították tudásunkat. Ahogyan az erdélyi középkor, renaissance és barokk emlékeinek feltárása lényegesen új színekkel gazdagította a magyarországi művészet képét, úgy a XIX. század első felének több, ma még ismeretlen emléke is bizonyára jelentős gyarapodást fog jelenteni a magyarországi klasszicizmus egészében.

A kutatás mai állása és lehetőségei mellett elsősorban az erdélyi klasszicizmus emlékeire vonatkozó elszórt adatokat gyűjthettük össze és az eddig ismert levéltári anyag számos kiegészítésével igyekeztünk ezeket rendszerezni, hogy a további kutatás számára útmutatást nyújtsunk.¹ Ezért a következőkben csak körvonalakban tudjuk az erdélyi klasszicizmus virágzását szemléltetni. Hangsúlyoznunk kell itt is, hogy állandóan érezhető politikai és szellemi különállása következtében Erdélybe az egyes stílusáramlatok mindenkor két-három évtizedes késéssel érkeztek. Ezért az egyes korszakok elválasztása sokkal kevésbé éles, mint az ország egyéb vidékein és egy-egy tűnőfélben levő stílust az új korszak formái át és átszövik. A XVIII. század gazdag erdélyi barokk művészetére, amely a hatalmát és gazdagságát feltékenyen őrző erdélyi főnemesség udvarainál otthonra talált, ez a hosszú utóvirágzás és a közben felszívódó új elemek nagy száma különösen jellemző. Az erdélyi barokk sok kiváló helyi mestert foglalkoztató korszaka kimeríti ugyan a rendelkezésre álló anyagi források jóresztét, de el is végzi a megoldásra váró feladatokat. Ez a történeti és művészeti szempontból egyaránt rendkívül jelentékeny korszak a klasszicizmus felől tekintve is nagyon fontos jellegzetességeket mutat. Nem feledkezhetünk meg azokról a személyi kapcsolatokkal is alátámasztott összeköttetésekről sem, amelyek az erdélyi és az olasz művészetet mindig össze-

fűzik. A világos szerkezet, a gondos részletképzés szeretete innen ered és a klasszicizmus számára fokozódóan érvényesülő előkészítést nyújt. Az erdélyi szellemre jellemző konzervatív felfogás is indokolja, hogy a barokk művészet — amely lassan, lépésről-lépésre haladva hódított teret — egyre inkább helyi stílussá vált és megnehezíti az új művészeti stílus: a klasszicizmus gyorsabb elterjedését. Egyes részletek megoldásában, az épület nyugodt felépítésében, tartózkodó tagolásában és díszítésében az erdélyi barokk szellem rokon az új stílussal, de teljes befogadása és az új stílus benső vállalása elég nehezen és lassan történik meg. Hogy a századforduló éveiben — tehát valójában az erőteljes barokk utóvirágzás éveiben — egyes épületrészekben mégis jelentkezik a tiszta klasszicizmus formavilága, bevonul a francia kertek helyébe az úgynevezett angol kertstílusnak a szabad természetet utánzó felfogása: ebben bizonyára része volt annak az érdeklődésnek, amellyel az erdélyi nemesség Anglia művészeti felfogása iránt viseltetett.² Angliai utazások, angliai tanulmányok után gyorsan fokozódik a vonzódás mind az angol palladianizmus, mind az angol kertstílus törekvései iránt. Ezen az úton érintkezik Erdély először a nyugati tiszta klasszicizmussal. Angol parkstílusban átépített kertek, Palladio villáit utánzó kis kerti lakok — ha szórványosan is — már a század első két évtizedében keletkeznek, bár ugyanekkor az építészet általános felfogása még a későbarokk stílusához ragaszkodik. Ha szem előtt tartjuk azt az élénk érdeklődést, amelyet az erdélyi főúr — miként az angol nemesség is — az építészet iránt tanúsított és azt a cselekvő szerepet, amelyet egy-egy építészeti mű keletkezésénél vállalt, akkor nem meglepő, ha az angliai utak hatása építészet terén is csakhamar jelentkezik.

Amíg az egyes művészeti stílusok kezdőpontja Erdélyben — mint említettük — az ország többi részéhez viszonyítva időbeli késést mutat, addig az előbb vázolt mozzanatok indokolják, hogy éppen a klasszicizmus első jelentkezése Erdélyben időbelileg alig tér el az ország többi részétől. Megfigyelhetjük, hogy időbeli eltolódás alig van, de a sajátos helyi körülmények folytán számbelileg és minőségileg jóval szerényebb e stílus virágzása. A XIX. század második és harmadik évtizedében, amikor a klasszicizmus általánosabban elterjedt Erdélyben, nem Kolozsvár, a gubernium székhelye, a mintaképet adó szellemi központ, hanem Pest. De a Pesten kivirágzott építészeti stílus átvételéhez a terep több szempontból nem volt alkalmas. A kedvezőtlen gazdasági helyzet és a politikai bizonytalanság volt az oka annak, hogy a közösség alig építtetett. Ha itt-ott alkalom nyílik egy-egy tanácsház, színház vagy kórház építésére, vagy legalább is az építést megelőző tervek elkészítésére, úgy a terveket legtöbbször ismeretlen megyei mérnökök, hivatalos építészek készítik, míg a polgári építőmesterek — úgyszint mint kivitelezők, úgyszint mint tervezők — a névtelenség homályában maradnak. A főnemesség előbb érintett magatartása miatt új kastélyok, vagy úrilakok alig épülnek, inkább csak átépítésekre, kibővítésekre kerül sor, s ezeket a munkákat legtöbbször helyi mesterek végzik. A városi magánépítkezés szempontjából fontos patricius réteg maradi hajlamaival nehezen hódol be a klasszicizmus stílusának. Számottevő munkásságot csak Kolozsvárt, a gubernium székhelyén találunk, de művészi szempontból ezek az emlékek

sem mérkőzhetnek a barokk kor alkotásaival. Az eredmény nem kedvezőbb akkor sem, ha Nagyszebent, Marosvásárhelyt, Szamosújvárt, vagy a többi nagyobb erdélyi várost figyeljük. A magyarlakta városok mindegyikében 1820 után mind több klasszicizáló épület emelkedik és jórésük ma is hirdeti a polgári építés finom ízlését.

Bár az erdélyi klasszicizmus építészeti emlékei sem számban, sem minőségben nem hasonlíthatók az ország többi részének emlékanyagához, mégsem hagyhatjuk ki őket a magyarországi klasszicizmus egészéből, sőt e szerényebb emlékek több olyan sajátságot árulnak el, hogy feldolgozásuk különösen magyar szempontból fölötté fontos. Elsősorban azt kell kiemelnünk, hogy az eddig számbavett emlékek kis számához és az ismertté vált mesternevek ritkaságához képest szembetűnő az aránylag sok magyar név. Ugrai László az erdélyi későbarokk és az átmenet korának jelentős mestere, Alföldi Antal vezeti a Kolozsvárt épülő első magyar színház építési munkálatait, Éltető Péter, egyébként ismeretlen mester, szerepel a zilahi tanácsház építésénél. Ez csak néhány kiragadott név a legismertebbek közül. Számukat bizonyára lényegesen szaporítani lehetne, ha az elszórt levéltári anyag a kutatás számára hozzáférhető lenne. És itt kell megemlítenünk Péchy Mihályt, a nagy magyar építész is, akit joggal mondhatunk erdélyinek, hiszen nagyszebeni származású és hosszasan szülővárosában dolgozott. Hiteles műve itt nem ismeretes ugyan, de a debreceni Nagytemplom hatása alatt keletkezett legfontosabb emlékek egyikét, a kolozsvári református templomot sok valószínűség kapcsolja személyéhez.

Amint korábban már említettük, itt is hangsúlyoznunk kell, hogy az erdélyi építészet régebben is, hajlamánál és konzervatív felfogásánál fogva pedig a klasszicizmus korában is szívesen fordul érdeklődésével az olasz művészet felé. Alkotásainak világos szerkesztése, ritmikus tagolása, a formák friss változatossága az olasz művészettel rokon, mint ahogyan innen származik az erdélyi polgári építészet egyik jellegzetes eleme: az oszlopsoros vagy árkaos udvar is. Az olasz építészet hosszantartó hatása egyúttal azt is jelenti, hogy Erdélyben a XIX. század elején olyan szellem uralkodott, mint aminő ugyanekkor Pesten — Pollack Mihály szereplése révén — újult erővel érvényesül. Ez a legbelső szellemi adottságokból fakadó közösség elválaszthatatlanul odakapcsolja a szerényebb és ritkább erdélyi emlékeket a magyarországi klasszicizmus egészéhez. Az olasz művészettől ihletett építészeti szellem megnehezíti a német építészeti szellem nagyobb térhódítását is. Az érett klasszicizmusnak azok a német művészetben oly bőségben található nagyszabású, hidegen ünnepi és akadémikusan feszes alkotásai itt nem találtak követőkre.

Az erdélyi építészetnek további sajátos vonása az is, hogy az építető szerepe sehol sem volt olyan cselekvő, az építkezés egészére és részleteire is kiterjedő, mint Erdélyben. A barokk-kori erdélyi főúr együtt dolgozik a kiszemelt mesterrel, akit magasabb műveltségével irányítani is tud. Nem akarjuk és nem is szabad az építészet terén kétségtelenül működő építető szerepét túlozni, de ez az irányításuk mindenkép az építészet iránti érdeklődés fontos jele.³ A mecénás példaadó szerepével a közületek és a polgárság tevékenységére is hatott, és így fontos része volt az építészeti szellem irányításában.

1800 körül az erdélyi városok legtöbbjét csak régi emlékeinek nagy száma ruhazza fel városi jelleggel. Még Kolozsvár is, ha hihetünk Kazinczy szavainak, 1816 körül kis városnak hat, és össze sem hasonlítható az ugyanolyan népességű Kassával. E kisvárosi jelleg hozza magával, hogy tervszerű városépítészetről még nem beszélhetünk. Csak néhol találkozunk egyes elszigetelt törekvésekkel, amelyek elsősorban az újonnan emelt házak tervellenőrzésére irányulnak. E téren is Kolozsvár vezet, ahol 1798 óta az építendő házak terveit jóváhagyás végett a városi tanácshoz be kell nyújtani. Az utcák kövezése (1791), a főter szabályozása (1788) már korábban megindult.⁴ Karánsebes az 1788-ban pusztító tűzvész után rendezi a szűken és szabálytalanul beépített középső városrészt «matematikai regula szerént» ahogy a Magyar Hírmondó tudósít, «a három tornyok lineájában három főutcák nyílnak, melyek közt egy gyönyörű piatz kerekedik».⁵ E leírás világosan mutatja a barokk stílusú város sugaralakú utcarendszerét.

AZ ÁTMENETI KOR ÉPÍTÉSZETE.

Erdély sajátos helyzete magyarázza, hogy itt sem a magyarországi hivatalos építészek, sem a klasszicizmus jelentős vendégszereplő mesterei nem fordultak meg. A már említett Péchy Mihályon kívül talán Czigler Antal az egyetlen, akinek tevékenysége az Alföldről Erdélyre is áttérjed. Jung szamosújvári szereplése a későbarokk korának elszigetelt eseménye;⁶ bár ebben a tekintetben a kutatás még meglepetéseket hozhat, hiszen a Mária Terézia idejében egységes irányítás alatt folyó templomépítés munkálatai Erdélyre is kiterjedtek.

Az erdélyi későbarokk virágzásának hosszú időtartama fokozott jelentőséget ad a klasszicizáló későbarokk építészetnek, amelyből zökkenésmentes átmenet vezet a klasszicizmusba. Az emlékek túlnyomó része Kolozsvárt díszíti; az 1790-ben idehelyezett főkormánysház, az állandóan itt lakó főhivatalnokok és méltóságok s az így fellendülő társadalmi élet befolyására a század végén élénk építési tevékenység indul. A későbarokk vezető mesterei Leder József, Justi Carlo és Ugri László.

LEDER JÓZSEF 1787—99 között építi Teleki Ádám gróf *farkasutcai házát*. A nyugodt felépítésű, síkban tartott homlokzat a lehiggadt későbarokk átmeneti stílusára vallana, míg az épület egyes részletei — a kissé későbbi erkély, a kapualj kazettái, a lapos pillérek korintuszi fejezetei, az udvart övező tornác kialakítása — már a klasszicizmus formáinak jelentkezését mutatja. Szerényebb és erősebben klasszicizáló átfogalmazása ez a főtéri Bánffy-palotának, amelyben a virágzó barokk mellett a jövő szelleme is érezhető. A *bonchidai kastély* számára tervezett félköríves *lépcsőház*, valamint a *gernyeszegi kastély* átépítéséhez készített tervek még erősebben éreztetik a Leder művészetében rejlő klasszicizmust.⁷

A másik, számunkra jelentős barokk mester JUSTI CARLO. Az olasz eredetű mester 1789-től mint megyei mérnök dolgozik Kükküllő, majd Torda megyében.⁸ 1800-ban kap megbízást a kolozsvári *Toldalagi-ház* építésére, de munkája befejezése előtt, 1808-ban meghal. Eddig ismert egyetlen műve ez a kolozsvári

palota. (159. kép.) A nagykiterjedésű, emeletes épület két utcára néző homlokzata a felépítés biztonságával, a tagolás sajátos könnyedségével az észak-olasz építészet emlékeit idézi. Olaszos az Erdélyben oly kedvelt manzardtető mellőzése is. A mester a kolozsvári barokk paloták eddig szokásos oszlopos-erkélyes kapumotívumát is megváltoztatja; a karcsú ión oszlopok magas talapzatról emelkednek és konzolok segítségével hordják a finom rácsú erkélyeket. E finoman hűvös, tiszta formaképzésű homlokzat után különösen hatásos az udvar, ahol a földszinti árkádsort lizénák tagolják; ezek felett emelkednek az emeleti tornác karcsú oszlopai, amelyek ritka állása minden egyes oszloptag kibontakozását elősegítik. Ez az olaszos, levegős udvarképzés — amely, mint említettük, a renaissance óta otthonos az erdélyi építészetben — megkapó új fogalmazásban jelentkezik e palotán. Justo Carlo további művei egyelőre ismeretlenek, ami annál sajnálatosabb, mert művészete az erdélyi klasszicizmust előkészítő olasz hatás fontos tényezője.

UGRAI LÁSZLÓ.

A klasszicizáló későbarokk legérdekesebb építésze UGRAI LÁSZLÓ, aki 1792—96 között tér haza a bécsi akadémiáról s a *kolozsvári unitárius templomot* építi.⁹ Ez a templom és a hozzácsatlakozó, ma már átalakított *kollégium* jellegzetes példája a XVIII. század utolsó éveiben erősödő építészeti lehiggadásnak. A templom homlokzatán a kolozsvári későbarokk és korai klasszicizmus formakincse egyszerre szerepel. Külön meg kell említenünk az egi minorita templomra emlékeztető, középen előretörő középtornyos homlokzatrész mellett, a keretező oldalrészek szalagfonatos párkányait, a metópékkal tagolt frízt és a kollégium oszlopszegélyezte kapuját. Ugrai jelentős építészeti tehetségére vall, hogy a centrális templomtérhez zökkenésmentesen tud a hosszanti típusnak megfelelő homlokzatot illeszteni, a nélkül, hogy e kettősség bántó lenne. Sőt a homlokzat finom átmeneti stílusa után még hatásosabb a templombelső, ahol hatalmas karzatok beépítésével tágtítja a templomteret, mesterien leplezve centrális elrendezését. Az építészeti tagolás nyugodt menetében, a részletformák világos és zavartalan érvényesülésében, a metópés párkány alkalmazásában már a klasszicizmus szelleme diadalmaskodik. E magyar származású, jelentős építész további működését kevésbé ismerjük. A *marosvásárhelyi Teleki-könyvtár* számára készített tervei (1799) nemcsak téralkotó képességének erejét, arányérzékének ösztönös biztonságát mutatják, hanem a minden bizonnyal Bécsben megismert klasszicizáló későbarokk franciás szellemét is. Korai működésére a 90-es években épült *szamosújvári Lászlóffy-palota* finom terve vetett fényt, míg stílusának erősödő klasszicizmusát a *zsibói Wesselényi-kastély* tornácának finom arányai mutatják. Kétségtelen hogy Ugrai László az átmeneti kor legérdekesebb építésze. Jellemző, hogy éppen e színmagyar művészen élt legerősebben a klasszicizmus szelleme.

A most említett néhány példa világosan mutatja, hogy a XVIII. század utolsó éveiben keletkezett emlékek az erdélyi barokk jellegzetes formakincse és felfogása mellett már a klasszicizmus fokozatos erősödését is hirdetik. E fokozatos előkészítés

folytán az erdélyi klasszicizmus szerves folytatása a barokk-kori művészetnek, tőle örökölte az olasz szellemhez való vonzódását is. Az erdélyi szellemnek ezt a latinos művészet iránt állandóan megnyilvánuló rokonszenvét azért kell hangsúlyoznunk, mert fejlődése a magyarországitól független utakon haladva, mégis azonos stílusra vezetett.¹⁰

EGYHÁZI ÉPÍTÉSZET.

Erdély történeti fejlődésének sajátosságai közé tartozik a vallásszabadság korai érvényesülése. A református és evangélikus egyházak építőtevékenysége mellett az egyesült (uniált) görög felekezetek működését kell mint erdélyi sajátosságot megemlítenünk. A Habsburg-birodalom tartományaként kezelt Erdély a XVIII. században ugyan erősebb katolikus hatás alá kerül, de ez a hivatalos pártolás sem módosította lényegesen az egyházak terén a korábban kialakult helyzetet. A templomépítés alakulása tehát híven mutatja az erdélyi egyházak történeti szerepét is. A XVIII. század erdélyi templomépítkezései — ha nem is hasonlíthatók a magyarországi egyházi építészet hatalmas fellendüléséhez — a kisebb-nagyobb templomok egész sorát hozta létre; e nagy és kiterjedt tevékenység felderítése jórészt a jövő kutatás feladata. A későbarokk építészet emlékei közül már megemlíttük Ugrai László kolozsvári alkotását. Jelentékenyebb emlék ekkor alig épül; az 1780—1800 közt állami segítséggel felépült templomok többnyire igen szerény alkotások.¹¹ Nagyobb szabású a *szamosújvári örmény templom* (1748—1804), amelynek barokk stílusban tartott gazdag kiképzését a konzervatív vallás előírásai is befolyásolták.¹² Díszesebb emlék a lugosi *görögkatolikus templom* későbarokk épülete, valamint az erősen olaszos jellegű *erzsébetvárosi örmény templom* homlokzata is.

Az átmeneti kor e szerényebb emlékei után a klasszicizmus művészetének legjelentősebb egyházi alkotása Erdélyben a *kolozsvári külmagyarutcai református Nagytemplom*. (31. kép.) Az 1829—51 közt épült templom alaprajzi elrendezése jóformán teljesen megegyezik a debrecenivel. Homlokzatának kissé lazább tagolása, keményebb formái és kiegyensúlyozottabb felépítése a harmincas évek szellemére vall.¹³ Az erőteljes középső attika, valamint a tornyok sikerült arányai a szatmári székesegyház hasonló motívumaival mutatnak rokonságot. Minthogy a kolozsvári templomról nincsenek részletes adataink, azt sem állapíthatjuk meg, hogy az 1829. évi október 3-án tartott alapkötetételnél szereplő WINKLER GYÖRGY építésvezető pallérnak milyen része van a templom kivitelre került tervében.¹⁴ A debreceni templom sokáig húzódó és a református egyház életében nagy szerepet játszó építése alátámasztja azt a nézetünket, hogy az igen sikerült kolozsvári templom nem lehet független Debrecentől. Hogy e stílári megegyezéseken túl állott-e fenn tényleges kapcsolat Péchy műve és a kolozsvári templomépítkezés között, azt ma még nem tudjuk. A templom tervező mestere kétségtelenül ismerte a debreceni Nagytemplomot, sőt bizonyos mértékben javított is a debreceni megoldáson. A kolozsvári templom építési munkálatainál említett Winkler György a

gyakrabban szereplő kolozsvári mesterek egyike. Korábbi műve a *kolozsvári ágostai evangélikus templom* (1816—29), amely a mestert a klasszicizáló későbarokk hívének mutatja. Jórészt még felderítésre váró működéséből megemlíthjük részvételét a *kolozsvári laktanya* építésében, valamint a *bonchidai kastély* számára készített terveit.

A klasszicizmus kisebb egyházi építkezésének javarésze a barokk utáni átmeneti stíluskorszakba tartozik. 1808-ban épül az egyszerű *oravicabányai templom*.¹⁵ Nagyobb terjedelmű, de nem jelentős alkotás a különös módon «kistemplomnak» nevezett *marosvásárhelyi templom* (1815—29).¹⁶ Brassó két templomot is épít a XIX. század első harmadában: a «magyar» és a «felsővárosi» *evangélikus templomot*; valószínűleg mindkettő ugyanannak a mesternek művészileg kevésbé jelentős munkája.¹⁷ Az 1824—25-ben épült brassói *görögkatolikus templom* e német művészet-hez vonzó városban már a történelmi stílusok érvényesülését hirdeti.¹⁸ Kisebb — csupán formailag idetartozó emlékek — mint a kettős oszlopos homlokzattal ellátott, egyszerű felépítésű *Bethlen-kripta Bonyhán* (1831)¹⁹, vagy a csupán külső megjelenésében templomszerű *Concordia-templom* a nagyszebeni sétányon,²⁰ a temetőtök ritka erdélyi példája, megőrzik később is a tiszta klasszicizmus formáit. Ez arra vall, hogy még a historizmus stílusának érvényesülésekor is a klasszicizmus marad az ünnepélyes célra készült alkotások kiválasztott stílusa. A negyvenes évek emlékei, mint például a *resicabányai katolikus templom* (1824)²¹, vagy a Bethlen Lajos gróf által épített *evangélikus és örmény templom Kerlésen* (1848) már a historizáló stílusok formakincsét alkalmazzák.²²

Az erdélyi klasszicizmus legjelentékenyebb egyházépítészeti alkotása a kolozsvári református templom, amelyet — mint láttuk — szerves kapcsolatok fűznek a Tiszántúl két jelentékeny emlékéhez, a debreceni és szatmárnémeti templomhoz. Ha közös mester szereplése egyelőre nem is bizonyítható — és ilyen mértékben talán nem is feltételezhető — mégis rendkívül fontos ez az összefüggés, amely túl a személyi kapcsolatokon, a klasszicizmus e jelentékeny alkotásait egymáshoz fűzi. Ezzel is alátámasztottuk a magyarországi klasszicizmus egységes elterjedését az egész ország területén, egyúttal ez a legjobb bizonyítéka annak, hogy Erdély zökkenésmentesen és időbeli eltolódás nélkül csatlakozik a magyarországi klasszicizmushoz.

KÖZÉPÜLETEK.

Miként az egyházi építészet terén, úgy a világi építészet emlékeinél sem lehet a barokk és a klasszicizmus között éles határvonalat vonni. Középítkezés korunkban alig folyik, így az erdélyi világi építészet legszerényebb csoportját éppen a középületek alkotják. A megye- és városháza a XIX. század elején többnyire régi, századok óta e célt szolgáló épület. Midőn pedig a megnövekedett igényeknek már nem felel meg — mint a század közepén a *kolozsvári Tanácsház* esetében — az új épület inkább már a historizáló építészet törekvéseit juttatja érvényre. Az 1843—46 között épült emeletes *kolozsvári városháza* a város egyik legismertebb

emléke, KAGERBAUER ANTAL műve.²³ A mester tanulmányairól mit sem tudunk, de a Tanácsház homlokzata Klenzenek és a müncheni építészetnek olasz renaissance-palotáktól ihletett irányával mutat rokonságot. A tiszta klasszicizmus szellemét hirdeti az igen egyszerű *zilahi Tanácsház*; terveit ÉLTETŐ PÉTER megyei mérnök készíti 1836 körül.²⁴ Sajnos, sem e névről, sem az épületről nincsenek további adataink.

Kolozsvárott épült a legnagyobb méretű erdélyi *színház* is. A kezdeményezés még a XVIII. századé és barokk stílusban történt első elgondolása a terv további alakulását is befolyásolja. 1803-ban ALFÖLDI ANTAL kolozsvári mester készíti a színház első tervét, amely — úgy látszik — nem nyert általános tetszést és az Erdélyi Építészeti Hivatal egyik tagjával, Schütz Antal mérnökkel dolgoztatták át. Az 1805-ben megindult építkezést mégis Alföldi Antal vezeti. A nagy lendülettel meginduló munka később pénzügyi nehézségek miatt elakad. 1814-ben az épület maga készen áll, de a belső kialakítás még 1821-ig is elhúzódik.²⁵ 1857-ben Böhm János kolozsvári mester végez rajta javító munkálatokat, míg 1865-ben Kagerbauer Antal alakítja át a nézőteret és ugyanakkor a homlokzatot kevésbé sikerült előcsarnokkal is ellátja. Az első nagyméretű magyar közsínház jelentősége nagyobb a színház történelem, semmint a művészettörténet szempontjából. A kissé nehézkes, zárt téglány-alakú épület homlokzata a sorházak építésmódját követi. Vízszintesen sávozott, díztelen földszintjét csak a széles lizénák között elhelyezett ablakok és a középső főbejárat élénkítik. Hangsúlytalan koszorúpárkányon nyugszik az igen magasra felfalazott, felül egyenesen lemetezett oromfal, amelyet három kerek ablaknyílás és a köztük elhelyezett feliratos tábla inkább nyugtalanná, mintsem díszessé formált. A színház homlokzata nagyon megsínyli azt a stílárís kettősséget, amely tervezésekor oly bizonytalan helyzetet teremtett. A nyugodtan tagolt földszint súlyos tömbjére az építész könnyed, kissé bécsies palotahomlokzatot állít, míg a magas padlásteret palástoló oromzat képzése arányaiban és tagolásában egyaránt elhibázott. Egyelőre nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy az épület terveit mennyiben tulajdoníthatjuk Alföldi Antal működésének. Ehhez első sorban a mester művészetéről kellene többet tudnunk. Adatok hiányában csupán feltételezésekkel tulajdoníthatók neki a kolozsvári színházhomlokzat későbarokk elemei²⁶ (113—114 képek.).

A középületek művészileg legkevésbé igényes csoportjaként a nagyobb iskola- és kollégiumépületek jelölhetők meg, amelyek a klasszicizmus korában is elég szép számban épültek. Az 1801-ben befejezett *kolozsvári református kollégium* az átmeneti kor egyik legharmonikusabb alkotása. Nyugodt tagolású, díztelen és komoly homlokzatának jóleső ellentéte az árkádos udvar és ennek oszlopos főbejárata.²⁷ Sokkal egyszerűbb a tiszta klasszicizmus formáiban tartott *kolozsvári liceum* épülete²⁸ (1821, 106. kép), amelynek óriáspilléres tagolása még szintén későbarokk szellemet áraszt. Időben és kivitelben egyaránt közel áll ezekhez a *nagyenyedi kollégium* épülete (1819).

A középületek terén megnyilvánuló, viszonylag csekély építési tevékenységgel szemben a polgári építkezés élénkebb ütemben folyik. De legtöbbször csak kisebb

átépítésekről, hozzátoldásokról és átalakításokról hallunk. A klasszicizmus stílusában épült kastélyok méreteik és kialakításuk alapján inkább úrilaknak nevezhetők, és aligha versenyezhetnek az ország más vidékén emelt hasonló épületekkel. Az építés munkája azonban a klasszicizmus korában sem szünetel, és bizonyára sokkal több emléket hozott létre, mint ahányat ma ismerünk. Az erdélyi klasszicizmus korai éveiben többnyire földszintes, egyszerű úrilakok épülnek; egyetlen díszük az oszlopos kis tornác vagy gazdagabb bejárat, másszor meg a finoman keretezett ablaksor. Az oromzat szobraiban vagy a kapu keretezésében sokszor érezhető a barokk kor öröksége.

KASTÉLYOK.

Az erdélyi kastélyépítéssel a lassan teret hódító barokk stílus korában éri el virágzásának egyik tetőfokát. Az eleinte idegennek érzett stílus e termékeny és hosszantartó virágzás alatt az erdélyi kastélyépítéssel egyéni változatait fejleszti ki, amely a pestkörnyéki kastélystílussal fennálló kapcsolatai ellenére is megőrzi a maga sajátos arculatát. A barokk erdélyi fogalmazásában — mint említettük — benne élnek mindvégig a klasszicizmus csírái, és így nem meglepő, ha az átmenet a kastélyépítéssel terén különösen észrevétlen. Az erdélyi barokk e sajátosságában rejlik a magyarázata annak az első pillanatban meglepő körülménynek, hogy a barokk legjelentékenyebb alkotásainak hatása még a századforduló utáni, egyre csökkenő építési tevékenységben is érezhető.

A nagy barokk kastélyok közül főleg a Mayerhoffer alkotásának felismert *gernyeszegi Teleki-kastély* — amelynek sokáig húzódó (1772—1803) építése összekapcsolja a két stíluskorszakot,²⁹ — valamint a mezősámsondi, egykor *Rhédey*-, ma *Bethlen-kastély* tartozik a későbarokk legjelentékenyebb emlékei közé.³⁰ A sámsondi kastély körébe tartozik a stílusátmenet egyik jellegzetes példája, a már lebontott *nagyteremi Bethlen-kastély*, amelynek 1800 után épült homlokzata a klasszicizmus levegőjét árasztotta.³¹ Klasszicizáló elemek avatják az átmeneti kor emlékévé a *bodoki és oltszemi Mikó-kastélyt*.³² Az erdélyi kastélyépítéssel kedvelt eleme, a magasra emelt manzardtető, sokáig szerepel még olyan emlékeken is, amelyek portikusza, tagolása vagy részletei már a tisztult klasszicizmus stílusát mutatják. Az ilyen vonzóan kevert stílusú kastélyok sorából mindenekelőtt a *nyárádszentbenedeki Toldalagi-kastélyt* említjük a 90-es évekből,³³ valamint a *vajdaszentiváni Zichy*-, a *sárpataki Teleki*- és a *béldi Bélydy-kastélyt*, amelyeken a klasszicizmus elemei nem szorították ki a barokktól örökölt manzardtetőt.³⁴ E szinte népies stíluskeveréket mutató emlékek erdélyi jellege különösen akkor szembetűnő, ha a tiszta barokk korában — valószínűleg idegenből érkezett terv alapján — 1766-ban épült *csákigorbói Haller-kastély* hűvös, feszes barokk-klasszicizmusával vetjük egybe. Az átmeneti kor emlékeinek jórészt névtelen mesterektől eredő alkotásai többször annak a művészeti központnak formafelfogását tükrözik, amelynek közelében keletkeztek. Így nem meglepő, hogy a kolozsmegyei kastélyok legtöbbször a kolozsvári emlékek formavilága mutatkozik csakúgy, mint a maros-

vásárhelyi mestereké a vásárhelyvidéki kastélyokon. Ez utóbbi emlékek sorából a *sáromberki Teleki-kastély* egyszerűségében oly vonzó épülete emelkedik ki.⁵ Az átmeneti kor egyszerűbb emlékei közé tartozott az *abafői Huszár-kastély* is, amelyet az ismételt átépítés teljesen megfosztott eredeti jellegétől. E vidék kastélyépítésében éppen az átmeneti kor fontos éveiben minden bizonnyal Ugrai László is résztvett. Munkásságát még oly kevéssé ismerjük, hogy tevékenységének idetartozó emlékeiről egyelőre nem beszélhetünk.

Az átmeneti kor barokk elemekkel terhes stílusa főleg a délnyugati részeken virul sokáig. A későbbi Krassó-Szörény vármegye jelentékeny része még korszakunkban is katonai parancsnokság alatt áll; ez a körülmény természetesen megnehezítette a magasabb művészi igényekkel fellépő birtokos réteg letelepülését. A méretben és művészi igényekben egyaránt szerényebb építőtevékenység sokáig nem tud szabadulni az érett barokk világtól. Még az 1836 körül épült *lugosi Jakabffy-kastély* erőteljes tömegű középízlésű, sűrű állású kettős falpilleltagolása, az ablakok alatt elhelyezett nyugtalan körvonalú faltáblákkal együtt barokk szellemet áraszt. Csupán a végigvonuló koszorúpárkány erőteljes vízszintes hangsúlya érzeti a kastély ismeretlen mesterének klasszicizáló felfogását.³⁶ Olyan emlékeknél, mint az 1820 után épült *macsovai Litsek-kastély*, ahol a finoman tagolt koszorúpárkányon kívül a négyoszlopos aláhajtó finom képzése a dunántúli kastélyépítészet emlékeit idézi, valószínűleg nem erdélyi mester művével állunk szemben.³⁷

A tiszta klasszicizmus korában — mint említettük — csökken a kastélyépítések száma, annál gyakrabban találkozunk olyan átalakításokkal vagy toldó építkezésekkel, amelyek finom képzésű felépítése már az új stílus teljes érvényesülését tanúsítja. Ilyen átalakításon esik át a nagyméretű *görcsöni Wesselényi-kastély*,³⁸ valamint a barokk kor egyik legjelentékenyebb emléke: a *zsibói Wesselényi-kastély*, amelynek 1810 körül készült szárnyépületei a kolozsvári mesterek finom formafelfogását tükrözik.³⁹ 1820 körül épül az egyszerűbb kivitelű *szászjenesi Mikes-udvarház* a hozzátartozó lovardával,⁴⁰ valamint a *nagyalmási Csáky-kastély*nek inkább az udvarházakhoz sorolható épülete. E korai emlékek egyik legharmonikusabb példája az 1813 körül készült *kerlési Batthyány-kastély*, amelyet gróf Batthyányi Lajos «olasz modorban» készített. Hozzáértésről tanúskodó, öntudatos feljegyzései valószínűsítik, hogy az építésben maga is tevékenyen résztvett.⁴¹ A ma igen rossz állapotban levő kastély tervei az 1848. évi fosztogatáskor elpusztultak, és így eredeti külsejét nehezen tudjuk felidézni. A húszas évek hangulatos megoldásai közé tartozik a *nyárádgálfalvi Szentiványi-kúria* négyoszlopos portikusszal díszített, oromzatos homlokzata.⁴²

A harmincas évek emlékeinek sorába tartozik a *marosnémeti Gyulai-kastély*, amelynek jelentékenyebb kézre valló terveit az egyébként ismeretlen STULLER építész készíti. Vele egyidőben folyik a *bonchidai Bánffy-kastély* átépítése, amelyhez a bécsi PICHL LUIGI készített nagyszabású terveket.⁴³ A keleti szárny átalakítási munkálatait valószínűleg Winkler György, a kolozsvári kismesterek egyik legtöbbet foglalkoztatott alakja vezeti; neki köszönhetők a finom kerti épületek is.

Az érett klasszicizmus legszebb emlékei közé tartozik a harmincas évek végén épült *magyarcesztvei Mikes-kastély*. A középső négyoszlopos felhajtó háromszögű oromzatával kecsesen emelkedik az épület szárnyai fölé, míg a két szélső tengely rizalitként való kiemelése jóleső ritmust biztosít az épületnek.

A negyvenes évek építészetében egyre jobban érezhető a historizáló stílus térhódítása. A bonchidai kastély nyugati szárnyát az angol gótika Tudor-stílusában építi meg Kagerbauer Antal, aki több művében szegődik a gótika hívévé.⁴⁴ Gótizáló stílusban alakítják át a Bálintt bárók *nagygyermei kastélyát* is⁴⁵ s nem mutat egységes stílust a *mezőméhesi Bély-kastély* sem, amelyet 1840 körül ismeretlen mester épített.

Erdély számos vidékén a klasszicizmus korában nem történik lényeges változás a régi korból származó kastélyokon. De a tulajdonos mégis szükségét érzi annak, hogy az új szellem ne álljon meg birtoka határainál. Az új kastélyért gyakran kárpótol a kert átrendezése, a klasszicizmus építészetéhez tartozó angol kertstílus érvényesítése. Ilyen jelentékeny kertátépítések folynak Gernyeszeg, Bonchida vagy Koronka kertjében; ez utóbbit valószínűleg BODOR PÉTER, a marosvásárhelyi ezermester tervezte, aki egy ideig a Toldalagi-család kertésze volt.⁴⁶ Az angliai mintaképeket felhasználó kertek kedves tartozéka egy-egy kertilak, kilátótorony vagy «görögtemplom», aminőket néhol a régebbi kert teljes átformálása nélkül is építenek. Példaképpen említjük a *magyarfenesi Jósika-kastély kerti gloriettjét* amely jól illett a kissé romantikus stílusban épült kastélyhoz.⁴⁷ A regényes kertstílus minden szépsége elsősorban a *bonchidai kastély* gazdag *parkjában* érvényesült, amelynek terveit LÁSZLÓ JÁNOS készítette 1831-ben. A tempiettoszerű kertépületek más rendeltetésű épületeknél is szerepelnek; ezek sorából megemlíthetjük a *marosvásárhelyi zenélőkút* kedves, köralaprajzú épületét (Bodor Pétertől), vagy néhány mauzóleum rokon alakját.⁴⁸

Nagyszabású tiszta klasszicista alkotást az erdélyi kastélyépítészet tehát alig mutat fel és ezért e stílus fejlődése zökkenők nélkül nem vázolható. De még a kisebb emlékek vagy épületrészek könnyed és derűs felépítése, levegős oszlopállása, meredek oromzata is olyan sajátosságok, amelyek e kor emlékeit a múlt alkotásaival elválaszthatatlan egységbe fűzik és az erdélyi klasszicizmusnak sajátos zamatot biztosítanak.

SORHÁZAK ÉS PALOTÁK.

Az erdélyi kastélyépítészet kisebb számú emléke mellett meglepő a városi magánépítkezés nagyobb lendülete. Erdély majdnem mindegyik városában számos, többé-kevésbé művészileg is jelentékeny házat találunk, amely az illető város művésziarculatának fontos tényezője. Ha erdélyi klasszicizmusra gondolunk, önkénytelenül is ez a városi építkezés jut eszünkbe először, annál is inkább, mert a XIX. század első felének építészeti emlékei Erdélyben jórészt a világi építészet körébe tartoznak. Az erdélyi városok sajátos történelmi fejlődése és társadalmi összetétele okozza, hogy ott nagyobb számban találkozunk a magyarországi építészetben

különben ritka palotaépítés emlékeivel is. Természetesen palota fogalma alatt itt csak ritkán érthetünk olasz értelemben vett monumentális alkotást.

A kolozsvári palotaépítészet korunkat közvetlenül megelőző példáit már bemutattuk. A klasszicizmus, amelynek csirái és elemei már a Bánffy-palotán jelentkeznek, Leder Teleki-palotáján és Justi Toldalagi-Korda-palotáján át érkezik el a tiszta klasszicizmushoz, amelynek jóleső építészeti fegyelmét már ezek az átmeneti alkotások is árasztják. Egyenletes, nyugodt tagolás, kevés díszítés, és ez is elsősorban építészeti elemekből adódik. A későbarokk gazdag és kecses szobordíszre egyre jobban eltűnik, az építész csupán az ablakokat keretező vagy koronázó párkányok gondos kialakításával helyettesíti a korábbi emlékeken dúsan alkalmazott díszítést. Az a körülmény, hogy e paloták mindegyike sorház, a klasszicizmus szellemének megfelelően síkbantartott és nyugodt tagolást kívánt. E kissé szigorúbb jelleg feloldódik az udvarok levegős kiképzésében, amelyek derűs ritmussal nem egy kolozsvári palotát avatnak maradandó élménnyé.

A leghatásosabb kolozsvári emlékek egyike a főtéri *báró Jósika-palota*, amelyet ismeretlen mester 1838-ban fejez be. (158. kép.) A homlokzat élesebb részletformái, hangsúlyos vízszintes párkányai már messze esnek a későbarokk paloták felfogásától, bár a négy oszlopon nyugvó és a bejáratot koronázó erkély e kedvelt barokk megoldás klasszicista átfogalmazását mutatja. Ez az átalakulás figyelhető meg az oszlopsoros udvar képzésénél is, ahol a Bánffy- és Toldalagi-Korda-paloták udvarai szolgáltak ösököül. Barokk emlékek kísértének a belmonostorutcai *Teleki-Mikes-háznál* is, amelynek háromtengelyes középrészét négy-négy tengelyes oldalrészek egyenletes ritmusa kíséri. Különösen sikerült az udvar képzése, amely az 1830 körül épült palota ismeretlen mesterét megérdemelten emelhetné ki a névtelen kismesterek homályából. Ide sorolható az 1832-ben épült külmonostorutcai *Teleki-ház* is, amelyen a nagyméretű épülettömb jólesően nyugodt tagolása kapja meg a szemlélőt.⁴⁹ Az emelet egyenletes ablaksorát csak az enyhén kiemelt és oromzattal koronázott középső rizalit bontja meg, és ezzel hatásosan fejezi be a kapuzattal megütött középhangsúlyt.

A harmincas évek végén épült nagyobb palotákon a fegyelem és egyszerűsödés további jelei figyelhetők meg. 1840 körül épülhetett a Tanácsház szomszédságában található két *Kendeffy-palota*. Az egyik egyenletes nyolc tengelyével, a kaput beárnyékoló erkélyével nem nyújt különösebben érdekes megoldást. A mellette álló Kendeffy-Ádám-palota sokkal nagyobb művészi igénnyel lép fel. Két-két tengelyes egyszerű oldalrészek szerényen kísérik az enyhe rizalitban kiemelt, magasra felnyúló és gazdagon tagolt középrészt. Különösen szép a kapu feletti erkélyre nyíló hármas ablak. A formai megoldás szépsége, a felépítés gondosan mérlegelt arányai a pesti paloták egyik legszebbjét, Polláck Mihály házát idézik emlékezetünkbe. A Kendeffy-palota kétségtelenül jelentős mestere eddig még ismeretlen.

A főtéri *Rédey-palota* az érett klasszicizmus és a historizáló építészet formakeverékét mutatja, amely éppen a jelentékenyebb építéseknel kezd gyakorivá válni. A tiszta klasszicizmus finom és hangulatos emlékei inkább a kisebb és szeré-

nyebb alkotások között találhatók. Így a Kendeffy-palotával rokon, kisebb méretű és egyszerűbb felépítésű *Korbuly-ház* a Belközép-utcában. Kéttengelyes, erkélyes középrizalitját az emeleten falmezőbe süllyesztett ajtók nyitják meg; felmagasított oromfal és erőteljes koszorúpárkány biztosítja az épület hatásos lezárását. Jórészt ezt az egyszerű fogalmazást követik az 1840 körül és után épült kolozsvári emlékek, amelyek egyre jobban eltávolodnak a «palota» szóval megjelölt pompázó és igényes külsőtől. Ezek az épületek egyenletes ritmusú, síkban tartott homlokzatú polgárházak, sávozott vagy kváderes falkezeléssel, finoman képzett relief- vagy párkánydísszel. E vonzó és kedves emlékek sorából a Jókai-utcai *Bornemisza- és Szilvassy-házat* említjük; ide sorolható az egykori *Petrichevich—Horváth-palota* is. Ezeken kívül — nem említve néhány kedvesen egyszerű földszintes házat⁵⁰ — csupán a késő klasszicizmus még egy kolozsvári emléke nevezhető meg: az egykori *Mikó-villa*, amelyet 1860 körül erősen módosítottak. Az olasz villatípust követő emeletes házat valószínűleg gróf Bethlen Lajos építtette 1850 körül; mestere ismeretlen.

A kolozsvári emlékek gazdag és jelentékeny csoportjával összehasonlítva, Erdély többi városában csupán igen szerény emlékműanyag található. Marosvásárhelyen — ahol a barokk építészeti jelentékeny központja volt s ahol Erdély legszebb rokokó palotáját, a Toldalagi-palotát szemlélhettük — csupán az átmenet éveiben keletkezik néhány jelentékenyebb alkotás. A Kendeffy-palota a pesti barokk emlékek szellemével rokon kialakításán kívül a többi kisebb-nagyobb emlék egy helybeli jelentékeny mesternek, TOPLER JÁNOSNAK köszönhető, aki résztvesz a város kevés számú egyházi építkezésében is. Marosvásárhely kiemelkedő világi alkotása a *Teleki-könyvtár*, amelynek alapkövét 1799-ben rakják le. Gróf Teleki Sámuel több mesterrel készített tervet nagyszabású elrendelése számára; a fennmaradt tervek közül számunkra Ugrai László centrális elrendezésű megoldása a legérdekesebb.⁵¹ A nyolcszögletes alaprajzú emeletes épület a maga külső kialakításával, valamint oszlopokon nyugvó belső termeivel a francia későbarokk hatása alatt álló osztrák építészeti emlékeihez csatlakozik. E jelentős magyar mester terve nem került kivitelre. Az építtető hosszahajós elrendezésű megoldást választott; a kivitel talán Schlaff Ignác tervei szerint Török Antal vezetésével folyt. A további kutatás feladata lesz meghatározni az 1804-ig elhúzódnak munka tervezőjét, a legszebb koraklasszikus csarnok mesterét. Az épület külseje hangsúlyozottan egyszerű, de részleteinek finom képzése méltó a belső kialakítás előkelő szelleméhez. (100. kép.)

A későbarokk klasszicizáló stílusában épült az 1803-ban befejezett Kálvin-téri gróf *Teleki-ház*, amelynek pillértagolású barokk homlokzata, valamint az udvarra néző — gazdag fejezetű ión oszlopokkal díszített — tornáca talán Toppler János műve⁵² és a kolozsvári Toldalagi—Korda-ház hatását mutatja. Egyébként a tiszta klasszicizmus marosvásárhelyi emlékei között több jelentékeny emlék nem található, az építési tevékenység korunkban fokozódó mértékben csendesedik.

Erzsébetváros egyike a klasszicizmus korában élénkebb építőtevékenységű városoknak, de az emlékek elsősorban szerényebb polgári házak (*Mühlsteffen-ház*), amelyek a kolozsvári polgári házak említett egyszerűbb kialakítását követik. A kolozs-

vári kecsesség helyett azonban ezeken a házakon szigorúbb építészeti szellemet figyelhetünk meg.

Még kevesebb emléke van Szamosújvárnak, ahol a későbarokk hosszantartó virágzása pótolja a klasszicizmus stílusának kibontakozását. Szerényebb emlékeken kívül korunkban alig találkozunk itt említésreméltó alkotással. Nagyszeben helyzete sem más. A Bruckenthal-palota kissé feszes és idegen talajból táplálkozó barokk stílusa a klasszicizmus néhány emléken is feltalálható. Így elsősorban a századforduló után épült *szász püspöki palotán*, amelynek klasszicizáló kialakításában nagyon is érezhető a barokk stílus öröksége. Bár a Piac-teret szegélyező polgárházak között találunk néhány hangulatos emléket, a városban erősebben érvényesülő német szellem révén itt néhány — Erdélyben oly ritka — többemeletes bérházat is találunk, amelyek csakhamar kiszorítják az erdélyi klasszicizmus kedvelt és vonzó kisméretű polgárházait. Példakép említjük a *Felek-házat* vagy az erősen megújított *Toldalagi-házat*.⁵³ A Segesvárt elég nagy számban találhatók, a klasszicizmus stílusában épült házak között sem akad művészi szempontból jelentékenyebb alkotás.

Brassó művészi arculata a multban is, most is eltér az általános erdélyi képtől. A klasszicizmus stílusában alig épül figyelemreméltó polgári ház és ezek is elsősorban a német építészet hatását mutatják. E hatás következtében a későklasszicizmus merevedő formái itt korán keverednek a romantikus építészet formakincsével. A Piac-teret szegélyező néhány jelentékenyebb épület között szép számban akadnak többemeletesek, hiszen a régi szűk városban fokozott értéke volt a teleknek. A szűk utcasorok nem engedik meg a szükséges távlati érvényesülést és azért többnyire egysíkú homlokzatokat, egyenletes, nyugodt ritmusú tagolást alkalmaznak. Brassó legvonzóbb emléke a klasszicizmus stílusában a *Trauschenfels-nyaraló*, amelynek nyugodt tagolású, oromzatos homlokzata a század első tizedére, a kerti homlokzathoz épített oszlopos tornáca az 1830 körüli évekre vall.

Amint közeledünk a klasszicizmus késői éveéhez, akként ritkulnak az említésre méltó épületek. Az építési tevékenység már a klasszicizmus megindulásakor is csökkentett igényekkel és lehetőségekkel számolt Erdélyben, és e tényezők egyre jobban éreztetik hatásukat. Ha valóban nagyszabású, az ország legjava emlékeivel versenyző alkotást sem az erdélyi kastélyépítész, sem a palotaépítész nem is hozott létre, de átmentette a helyi építészet zamatát az új stíluskorszakba, és formaképzésében, szellemében egy szinten halad az ország többi területével.

KÜLÖNLEGES RENDELTETÉSŰ ÉPÜLETEK.

Mielőtt az erdélyi emlékek bemutatását befejeznők, röviden megemlékezünk a hasznossági építés néhány itteni művéről is. Sajátos, hogy Brassó legjellegzetesebb emlékei korszakunkban a ma már lebontott városkapuk. A klasszicizmus városrendezése szívesen használta az ilyen erőteljes lezárást, hiszen törekvése a tér terjedelmének optikai körülhatárolása volt. Erre a célra igen alkalmasak a diadalívszerű városkapuk. Langhans berlini Brandenburger Tor-jától a tiszta klassziciz-

mus több későbbi alkotásáig gyakran találkozunk ilyen emlékekkel. Közös sajátosságuk a tömör felépítés, a komoly és dísztelen kialakítás, az erődszerű jelleg. A magyarországi klasszicizmus építészetében ez az épülettípus aránylag ritka. Feldolgozásunkban csupán a komáromi várkaput említhettük, amelynek ridegsége és nehézsége német példákra mutat. Ugyanezzel a szellemmel találkozunk Brassóban is, azzal a különbséggel, hogy az itt megvalósított változatok sokkal érdekesebb alkotások, mint a komáromi kapu. A brassói kapuk közül legkorábbi az 1820-ban befejezett, úgynevezett *Rossmärkter-Tor*, (137. kép), amelynek sajátos toszkán stílusa az olasz példákon nevelt német építészeti mintakönyvekből származik.⁵⁴ Rendkívül súlyos tömegű a háromnyílású *Waisenhausgässer-Tor* (1827—1828-ból 139. kép), amelynek dórizáló stílusát valamilyen kiegyenlítetlenség, a tagolás bizonytalan ritmusa rontja le. A brassói kapuk közül legkésőbbi az 1838-ban befejezett *Klostergässer-Tor* (138. kép), amelynek falpilléren nyugvó, félköríves zárású, két középső részét kisebb oldalbejárók kísérik. A középső rész messziről látható erőteljes nyílásai, a kocsi- és személyforgalom különválasztása, a vízszintesen sávozott, párkánnyal lezárt faltömeg és az egyenes lezárású oromfal biztos és harmonikus felépítést nyújtanak. A kapuk ismeretlen mestere a városi építészeti hivatal tagjai között kereshető.

A hasznossági épületek kevés említésreméltó emléke közül még csupán egy igen szép fürdőtelep bemutatására szorítkozunk: ez Mehádia fürdőtelepe, *Herkulesfürdő*. Valószínű, hogy a katonai kincstár tulajdonában levő telep összes épületeit egy mester, a békéscsabai működéséről ismert Czigler Antal építette. 1811-ben készült el az első igazgatósági épület, 1824-ben a *Ferenc-szálló*, a következő évben ennek párja, a *Karolina-szálló*. Utoljára — 1836-ban — a kerek alaprajzú *fürdőkápolna* keletkezett.⁵⁵ A nyugodt felépítésű, egyenletesen tagolt épületek oszlopos csarnokkal díszített bejárata, az emeletek pillértagolása jólesően hangolódik össze a fürdőtelep többi, hasonló stílusban épült kisebb emlékével.

Az erdélyi klasszicizmus most ismertetett emlékei jól mutatják, hogy ez a stílus, ha lassan virágzott is ki és nem is hozott létre nagyszámú alkotást, emlékeinek finomságában, a művészi ízlés magas fokával méltón csatlakozik az erdélyi művészet korábbi századaihoz.

Nem mulaszthatom el e helyütt is hálás köszönetemet kifejezni mindazoknak az intézményeknek, azok vezetőinek és tudományos tisztviselőinek, akik az anyaggyűjtés fáradságos munkájában segítségemre voltak. Legyen szabad mindenekelőtt az Országos Levéltárnak, Budapest Székesfőváros Levéltárának és Történelmi Múzeumának, a bécsi Haus-Hof und Staatsarchivnak, az Archiv der Stadt Wiennek és a Staatsbibliotheknek, valamint az Albertina gyűjteményének, továbbá a milánói Archivio dello Statonak és a Castello Sforzesco gyűjteményeinek munkám támogatását megköszönnöm.

BEVEZETÉS

- ¹ Hekler Antal: A magyar művészet története, é. n. — U. ö. A magyar művészet-történet feladatai. (Századok 1921.) — Gerevich, Tibor: L'arte antica ungherese. Roma 1930. — Lyka Károly: Magyar művészet é. n. — Petrovics Elek: Jegyzetek művészetünk történetéhez a XIX. század első felében. Budapest 1933. — Fülep Lajos: Magyar művészet, Budapest 1923. — Korff, A. H.: Geist der Goethezeit, Leipzig 1923. — Landsberger, Franz: Die Kunst der Goethezeit, Leipzig 1931. — Giedion, Siegfried: Romantischer und spätbarocker Klassizismus, München 1926. — Griesebach, August: Die Baukunst im XIX. und XX. Jahrhundert, Berlin-Neubabelsberg, é. n.
- ² A klasszicizmus erejére jellemző, hogy felszívja, a maga világához formálja a kornak olyan erőteljes szellemi mellékhatásait, mint az úgynevezett forradalmi építészeti. (Kauffmann, Ernst: Entwürfe aus der Zeit der französischen Revolution. ZEITSCHRIFT FÜR KUNSTGESCHICHTE 1929 és u. ö. Die Stadt des Architekten Ledoux, Kunstwissenschaftliche Forschungen Bd. 2. 1933), vagy a korai egyiptizálás (Vogel, Hans: Deutsche Baukunst des Klassizismus, Berlin 1937), sőt a korai, a századforduló után jelentkező goitzálás is.
- ³ Mindazt, ami az fgy elképzelt antik stílus-ideállal nem volt összeegyeztethető, azt a

kutatók a legújabb időkig igyekeztek nem észrevenni. L. e kérdéshez Schmidt, P. F.: Der Pseudoklassizismus des XVIII. Jahrhunderts (MONATSHEFTE FÜR KUNSTWISSENSCHAFT 1915. 372—83. és 409—422. o.), valamint Kiener, H.: Die klassizistische Form im XIX. Jahrhundert. (Festschrift Wölflin, München 1924. 290. o.)

- ⁴ Gerevich Tibor: L'arte antica ungherese, Roma 1930. — U. ö.: A régi magyar művészet európai helyzete (klny. Budapest 1924) és u. ö.: A magyar művészet szelleme. (Mi a magyar. Budapest 1939. 440. és köv. o.)
- ⁵ Fülep Lajos: Magyar művészet i. m. 19. o.
- ⁶ Péter András: A magyar művészet története, Budapest 1930. II. 74. o.
- ⁷ Zádor Anna: Leopoldo Pollack és Pollack Mihály. Klny. Budapest 1931.
- ⁸ Tausig, Paul: Josef Kornhäusel. Wien 1916 és Kauffmann, Ernst: Die Kunst der Stadt Baden. Wien 1925.
- ⁹ Croce, Benedetto: Aesthetik, Leipzig 1905. — Schlosser, Julius: Die Kunstliteratur, Wien 1924.
- ¹⁰ Theorie der Säulenordnungen samt einer ungarischen Nationalsäulenordnung, továbbá Allgemeine Begriffe von Künsten und Künstlern, angewendet auf die bilden den Künste zur Beförderung nützlicher Tätigkeit und Bildung des nationalen Geschmacks. Pressburg 1794.

- ¹¹ Ez a nemzeti érzéstől fűtött törekvés nemcsak a spekulatív elméket töltötte el, hanem ott kísért a kisebb mesterek gyakorlatában is. Még 1840 körül is keletkeznek Baján olyan emlékek, amelyek az oszlopfek képzésében magyaros motívumokat és szimbólumokat használnak.
- ¹² Grundbegriffe zur schönen Baukunst und nützlichen Anwendung der äusserlichen Verzierungen an Gebäuden.
- ¹³ Kézirat a budapesti Egyetemi Könyvtárban E. 64. alatt: Arch. Civil. ex Praelectionibus Franz Kresznerics Philosophiae Doctori Matheseos purae et applicat. Architecturae Civilis et Hidrotechniae.
- ¹⁴ Elementa architecturae Civilis in usum suarum Praelectionibus congegessit Franc. Kresznerics.
- ¹⁵ I. Az építés tudományának azon része, melyben az építésre teendő költségek számbavevése adódik elő. Debrecen 1819. — II. Az építés tudományának azon része, melyben az épületeknek erős és alkalmatos volta adódik elő. Debrecen 1824. — III. Az építés tudományának azon része, melyben az épületekre teendő fedelek ismertetése és rajzolása adatik elő. Debrecen 1846. — IV. Az építés tudományának azon része, melyben az épületek ékesítésére szolgáló oszloprendek ismertetése és rajzolása adatik elő. Debrecen 1863.
- ¹⁶ Henszelmann Imre: Párhuzam az ó- és újkor művészeti nézetek és nevelések között, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon. Pesten 1841.
- ¹⁷ Hunter, William: Reisen durch Frankreich, die Türkei und Ungarn bis Wien. Leipzig 1796. — Arndt, Ernst Moritz: Reisen durch einen Theil Deutschlands, Ungarns. Leipzig 1804.
- ¹⁸ Sartori, (szerk.): Länder und Merkwürdigkeiten des österreichischen Kaiserthums. Wien 1809. — Kresznerics irományai. Szilasi János kompilációja 1836-ból. Budapest, Egyetemi Könyvtár kéziratára G. 160.) — Leyrer, Josef: Die Stadt Pesth und ihre Umgebung. Pest 1854. Townson utazásait l. Szamota: Régi magyar utazások, Budapest 1891. 476. o. — Otto von Pirch: Caragoli. (Reise-Mittheilungen aus Ungarn und Italien.) Berlin 1835.
- ¹⁹ Schmidt, Adolf: Die Donau von Wien bis zur Mündung, Leipzig 1859. S. 42 és köv.
- ²⁰ Häuffler G. V.: Buda-Pest 1859. II. 154. o. — Wälder Gyula: A történelmi stílusok érvényesülése a modern építészetben. ESZTÉTIKAI SZEMLE 1941. I. sz.
- ²¹ Hóman—Szekfű: Magyar történet. Budapest é. n. VII. 23. és köv. o. — Hekler Antal: Magyar Művészet i. m. 197. o. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. Budapest 1927. I. 341. — Takács Mária: Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830–47. Budapest 1909. — Zolnai Béla: A magyar Biedermeier, Budapest é. n.
- ²² Péter András: A magyar művészet története, Budapest 1930. II. 74. o.
- ²³ Propyläen Weltgeschichte VII. 253. és köv. o.
- ²⁴ Hóman—Szekfű i. m. és Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790–1848. Budapest 1926. — Kósa János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Budapest 1927.
- ²⁵ Péter András i. m. 74. o.
- ²⁶ Hóman—Szekfű VII. 44. o.
- ²⁷ Budán a századforduló utáni első években 7625, Pesten 12,709 lakható szoba állt rendelkezésre, jelenti a nádor az országgyűlés tagjai számára szükséges lakásokkal kapcsolatban. Országos Levéltár, Náadori Titkos Levéltár. 1805. Diaet. 5. (Dománovszky Sándor: József nádor iratai, Magyarország újabkori történetének forrásai.) Budapest 1929. II. 45. o.
- ²⁸ Városi Levéltár, Szépítési Bizottság 10. és Dománovszky i. m. I. 437.
- ²⁹ U. o. Intim. 8703.
- ³⁰ A Szépítési Bizottság megalakulásának előzményeire és Hild tervére vonatkozó anyag legteljesebb feldolgozása Dománovszky i. m. 63–110. oldalakon található. L. továbbá Bierbauer Virgil: A magyar építészet története. Budapest 1937. 219. o. — Rados Jenő: Budapest városépítészetének története. Klny. Budapest 1928. — Bécs féltékeny áskálódásaira nézve l. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien Staatsrat 1810: 2527, 1811: 451, 1145, 1688, 1812: 284, 755.
- ³¹ Hóman—Szekfű VII. i. m. 67. o. és Lyka Károly: Magyar művészet.
- ³² Lyka i. m. 260. o.
- ³³ Gyertyánffy-ház.
- ³⁴ Bierbauer i. m. 227. o.
- ³⁵ E kor nagyszámú jelentékeny kertjének feldolgozása még nem történt meg és sajnos, nem volt munkánk keretein belül elhelyezhető. A legtöbb erre vonatkozó anyag Lyka i. m. 80. o. és köv. található.

POLLACK MIHÁLY

- ¹ Zádor Anna: Leopoldo Pollach és Pollack Mihály (ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XLV. kötete, Budapest 1931).
- ² U. o. 191. o.
- ³ Unger Béla mérnök úr tulajdonában.
- ⁴ Atyja levele Pollack Lipóthoz (Milano, Archivio dello Stato, Carte di Pollach); a fenti levél szerint az idősebb Pollack Kaunitz herceg pártfogásában is bízik.
- ⁵ Fővárosi Levéltár, Relat. a. m. 3653.
- ⁶ U. o.
- ⁷ Archiv der Stadt Wien, Sperrelation.
- ⁸ Joh. Mich. Pollack hiesiger Maurermeister számára (Unger Béla úrnál).
- ⁹ Lechner Jenő: A Magyar Nemzeti Múzeum épülete, 1927, 21. o., ahol hozzátesszi, hogy már korábban is van nyom Pesten. Éppily téves az a vélemény, hogy már jóval 1799 előtt jött volna Pestre. (Dömötör István: Régi pesti építőművészek, A HÁZ. 1911, 46. o.)
- ¹⁰ Fővárosi Levéltár, Intim. a. m. 4558—5762.
- ¹¹ U. o. Intim. a. m. 799.
- ¹² U. o. Intim. a. m. 8703.
- ¹³ Országos Levéltár József nádor levéltára (ezentúl: Náadori Levéltár) 1815: Pol. 1837.
- ¹⁴ Fővárosi Levéltár a. m. 8772.
- ¹⁵ Idézve: Sándy Gyula cikkében (MAGYAR ÉPÍTŐMŰVÉSZET. 1907, 12. sz.).
- ¹⁶ Náadori Levéltár 1846: Pol. 1786 és 1901.
- ¹⁷ Kivonat a Szépítési Bizottság 1846. aug. 27-i és 1847. febr. 21-i üléséről Unger Béla úrnál.
- ¹⁸ Első felesége Schöffmann Anna Mária, ebből a házasságból csupán egy fia (Ferenc) származott; második felesége Eger Magdolna, házasságukból tíz gyermek származott. (Lásd a belvárosi plébánia házassági anyakönyvének bejegyzéseit 1808-ból és 1809—23. évi születési anyakönyveinek 2., 30., 75., 112., 150., 223., 257., 284. és 389. lapjait, valamint Pollack Mihály végrendeletét és három gyermeke házassági szerződését Unger Béla úrnál.)
- ¹⁹ Fővárosi Levéltár, Szépítési Bizottság (ezentúl Sz. B.) tervgyűjteménye 1810. 332. sz. (Akadémia-utca 9.)
- ²⁰ U. o. 597. sz. Engedély kelte 1811. jún. 23. (Veres Pálné-utca 4.) Lásd erre és a következőkre vonatkozóan Bierbauer Virgil: Pollack Mihály, a régi pesti paloták építőmestere. (MAGYAR MŰVÉSZET, 1925. 552. o. és köv.)
- ²¹ Sz. B. 742. sz. Engedély kelte 1812. március 30. (Akadémia-utca 11—13.)
- ²² U. o. 759. sz. Engedély kelte 1812. ápr. 30. (Mária Valéria-utca 7.) E korai épületek kedves példája a Király-utcai Gömörház, amelynek V o i t P á l szentel beható tanulmányt. (Egy régi pesti patika. Tanulmányok Budapest multjából. VII. 1939. 41. o.)
- ²³ Sz. B. 758. sz. Engedély kelte 1812. ápr. 30. Ferenc József-tér 5—6.)
- ²⁴ U. o. 1155. sz. Engedély kelte 1814. jún. 9. (Szép-utca sarok.)
- ²⁵ U. o. 1432. sz. Engedély kelte 1815. 29. (A Kovács-ház első átalakítását még atyja életében Pollack Ágoston végzi 1846-ban. Sz. B. 11,484. sz. (Ma: Vadászskúrt-szálló.)
- ²⁶ U. o. 1609. 1816. (Kossuth Lajos-utca 3.) A Wieser Ferenc-től átépített házat a romantikus stílust kedvelő Feldmann dícséri. (Feldmanns Wegweiser von Pest und Ofen. III. Pest 1859. 38. o.)
- ²⁷ U. o. 1884. sz. Engedély kelte 1817. júl. 5. (Kígyó-utca sarok.) Érdekesen ír róla Pulszky Ferenc: Életem és korom, Budapest 1880. 30. o. 1. továbbá Zuboly Könyve (Bányai Élemér dr. válogatott munkái) Budapest 1916. 237. o. — Pollack számára mindig fontos az alaprajz, ezzel szemben például Klenze a müncheni Arccpalota építésénél csupán a homlokzat tervét készíti el, az alaprajzot az építési vállalkozóra bízta.
- ²⁸ U. o. 1983. sz. Engedély kelte 1817. nov. 9. 1. Bierbauer i. m. MAGYAR MŰVÉSZET. 1925. 552. és köv. o.
- ²⁹ U. o. 3020 sz. Engedély kelte 1821. ápr. 8. (Náador-utca 7.)
- ³⁰ U. o. 2934. sz. Engedély kelte 1820. dec. 3. és 3869. sz. 1826. júl. 2. Az utóbbi tervei hiányoznak. (Náador-utca 9—11, Zrínyi-utca 8.)
- ³¹ U. o. 3182. sz. Engedély kelte 1822. márc. 31. Ismételten átépítve. 1857-ben Wenckheim grófnő veszi meg, miután Pollack Mihály és felesége már 1850-ben kölcsönt vettek fel a házra. (L. az Unger Béla úrnál levő családi iratokat.)
- ³² Bierbauer Virgil: A budavári miniszterelnökségi palota. MAGYAR MŰVÉSZET, 1928. 325. o. és köv. — Hekler Antal: A magyar művészet története, Budapest 1934. 202. o. már nem tulajdo-

- nítja Pollacknak; ehhez a véleményéhez újabban Bierbauer (A magyar építészettörténete, Budapest 1937. 222. o.) azzal a fenntartással csatlakozik, hogy a kivitel és a belső kialakítás Pollack műve. A régebbi irodalomból l. Rössler: Kalender für Ofen und Pest für 1809, Ofen 1809. 54. o. — Schams: Vollständige Beschreibung der freien Hauptstadt von Ofen in Ungarn. Ofen; 1822. 241. o. — Fényes Elek: Magyarországnak és a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben, Pesten 1839. 396. o. — Továbbá HISTORIA I. 1928. 5. o. (a palota helyreállítása alkalmából).
- ³³ Országos Levéltár, Aedilia 1803. F. 2. P. 162. A vár építkezéseinél még 1811-ben is a Festungsbauwesen illetékes. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien Staatsrat 1811: 50.) — A palota ablakokat összefogó párkányképzése különben is otthonos a budai sorház építészetben l. a döbrentei u. egyik házát.
- ³⁴ Schams i. m. 240. o. kiemeli a tükrös falat, amely a «täuschenden Gegensatz der wirklichen Fenster» szolgálta.
- ³⁵ L. Budapest Műemlékei, szerkesztette Lechner Jenő, Budapest 1924. 191. o.
- ³⁶ «Ofner-Pesther Zeitung» 1827. dec. 21. 84. szám.
- ³⁷ Fényes Elek: Magyarország leírása, Pest 1839. I. 98. o. és u. ő.: Magyarország geográfiai szótára, Pest 1851. I. 19. o. — Károly: Fejér megye III. 1902. 120. o. és köv. — Pauer Arnold: Adatok a magyar kerti kultúra történetéhez, Szombathelyi premonstreai gimnázium értesítője 1925—26. 6. o. első sorban a kert szépségét emelik ki. — Bierbauer Virgil: A magyar klasszicizmus korának kastélyai. (MAGYAR MŰVÉSZET, 1927. 465. és köv. o.) — Rados Jenő: Magyar Kastélyok, Budapest 1939. 60. o. — Lyka Károly: Magyar Művészet, Budapest, é. n. 337. o. — Schams i. m. 383. o. említi Rauschmann Joh. budai óras Alcsút számára készült óráját; e szerint a kastély 1822 előtt már nagyjából készen állt.
- ³⁸ Gróf Károlyi László: A nagy-károlyi gróf Károlyi-család jószágainak birtoklási története, Budapest 1911. I. 66. és köv. o.
- ³⁹ Bierbauer Virgil: A magyar klasszicizmus korának kastélyai i. m. — Rados Jenő Magyar kastélyok, Budapest é. n. 61. o. — A régebbi leírások közül megemlíthetők Fényes Elek: Magyarország leírása, II. 425. o. és u. ő.: Magyarország geográfiai szótára II. 20. o., a kertről MAGYAR KERTÉSZ 1863. 97. o. és Pauer i. m. 32. o.
- ⁴⁰ Az elszámolásoknál szereplő Hacker Lam-brecht csak alárendelt szerepet tölthetett be és aligha lépte túl a kivitelező építő-mester szerepét. Koch Henrik, a Károlyiak sokat foglalkoztatott építésze, sem lehetett a kastély tervezője (MŰVÉSZETI LEXIKON I. 535. o.), mert csak a harmincas években kezdi őt a Károlyi-család foglalkoztatni. Művészeti iránya különben is csakhamar eltér a klasszicizmustól. Családi hagyomány szerint Zitterbarth Mátyás is dolgozott a kastélyon; egyelőre ez nem bizonyítható. — Lyka i. m. 304. o. Hof-richter nevét is említi a kastéllyal kapcsolatban.
- ⁴¹ Bierbauer i. m., Rados i. m. 63. o. (Az átépítések főleg az oldalszárnya-kon és az udvar felől történtek.) A régebbi irodalomból Fényes Elek: Szótár II. 69. o. és Leírás II. 220. o.
- ⁴² Közölve: Zádori i. m. 211. o.
- ⁴³ A vajtai kastélyról megjelent első közlést lásd a NYOLCÓRAI UJSÁG 1923. május 9-i számában. A tervek első közlése Rados i. m. 67. o. és CXLIV. tábla.
- ⁴⁴ Első közlés Rados Jenő: Régi magyar kastélyok 227. o. — Régebbi irodalom: Fényes: Leírás I. 438. o. és Szótár II. 60. o. — Pauer i. m. 30. o.
- ⁴⁵ Károly i. m. III. 217. o. — MŰVÉSZETI SZALON 1930. I. 6. — PESTI HÍRLAP 1930. — Rados Jenő i. m. 57. o.
- ⁴⁶ Fényes: Leírás I. 405. o. és Szótár II. 131. — Rados i. m. 67. o. — Lyka i. m. 337. o.
- ⁴⁷ Palugyai G.: Szabad királyi városok leírása, Pest 1853. — Bierbauer Virgil: Fejér megye székesfehérvári székházának építéstörténete. (MAGYAR MÉR-NÖK ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLÖNYE HAVI FÜZETEI 1927. 109. o.) — MARSCHALL G.: Székesfehérvári kalauz, 1930. 54. o. — Bierbauer Virgil: A klassziciz-tikus építészet emlékei Székesfehérvárott. (MAGYAR MŰVÉSZET, 1930. 469. és 536—9. o.) — SAY: A barokk Székesfehérvár 1938. 21—22. o.
- ⁴⁸ Országos Levéltár Helytt.
1802. Pol. cotum. F29 P7 No. 13,213 és P10 No. 21,886.
1802. Pol. cotum. F29 P5 No. 9049 és P11 No. 25,532.

1803. Pol. cotum. F12 P5 No. 24,481 és P4 No. 22,480 és 29,480.
1805. Pol. cotum. F43 P3 No. 21,519.
1806. Pol. cotum. F78 P4 No. 22,711.
1810. Pol. cotum. F30 P5 No. 23,178.
- ⁴⁹ A quaderes árkádokon nyugvó oszlopos emeleti tornác motívuma is elsősorban a lombardiai klasszicizmusban otthonos. Legkiemelkedőbb alkalmazását Antolini Giov. Ant. 1806-ban készített milánói Foro Bonaparte terve nyújtja.
- ⁵⁰ Kovács Aladár: Tolna megye székhelyének és székházának története. (A Tolnavármegyei Közművelődési Egyesület Évkönyve az 1913. évről.) Szekszárd 1914. 54—76. o. — Lyka Károly: Adatok a magyar építészet történetéhez (MAGYAR MŰVÉSZET, 1933) 58. o. — MAGYAR MÉRNÖK-ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLÖNYE HAVI FÜZETEI II. 4—6. sz. 6. l.
- ⁵¹ MAGYAR HIRMONDÓ 1795. I. 848—49. o.
- ⁵² A börtön és a megyei levéltár számára szükséges építések engedélyezése 1828. dec. 23-án történik. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Staatsrat 1828: 7154.)
- ⁵³ Pollack tervének fényképét és a rávonatkozó adatokat dr. Hadnagy Albert vármegyei főlevéltáros úrnak köszönöm.
- ⁵⁴ Az adatok összeállításában Blénassy Károly, valamint Komáromy János tanár urak voltak segítségemre, amiért őszinte köszönetemet fejezem ki. — Blénassy Károly: Jászberény történelmi emlékei, 1933. 47. o. — Bierbauer Virgil: Unbekannte Kunstdenkmäler in Ungarn. (PESTER LLOYD 1938. ápr. 24. sz. 10. o.) — Komáromy János: Adatok Jászberény multjából. (Jászági Könyvtár II.) Jászberény 1939. 1—10. o. a tervek első közlésével.
- ⁵⁵ Szomszédságában áll a Jásznagykún területnek a klasszicizmus korában átépített székháza.
- ⁵⁶ Kádár Jolán: A pesti és budai német színészeti története, Budapest 1923. 5. o. és köv. — Domanovszky Sándor: József nádor iratai, Budapest 1925. I. 160. o. — Bierbauer Virgil: Pollack Mihály nagy pesti középületei. (MAGYAR MŰVÉSZET 1926. 116. o.) — Kelényi B. Ottó: Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház építéséhez. (Tanulmányok Budapest multjából II.) 1933. 141. o. — Kovács Lajos: A régi pesti Vigadó építésének előzményei. (Tanulmányok Budapest multjából III.) 1934. 62. o. — Bierbauer Virgil:
- A régi pesti Vigadó építéstörténete, u. o. 91. o. — Régebbi leírásokból: Schams: Vollständige Beschreibung, Pest 1821. 350—54. o. — Dorffinger Jos. And.: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königl. ung. Freystadt Pest. Pest 1827. 331. o. — Patachich József: Szabad királyi Pest városának leírása, Pest 1831. 10. o. — Patisz Carl: Beschreibung der königl. Freistadt Pest. Pest 1833. 13. és 66. o. — Kremmer Dezső: A fővárosi színművészet multja. (Új ÉLET, 1914. 173. o.) — A pesti színházépítés híre messzire eljutott és erősen foglalkoztatta az építészeket, főleg a századforduló éveiben bekövetkezett építési dekonjunktúra idejében. Igen tanulságos és jellemző e szempontból Uldarico Moro trieszti építésznek a Helytartótanácsához beadott ajánlata. (Országos Levéltár, Helytt. Pol. civ. et gen. 1800. F6 P31 No. 16,964.)
- ⁵⁷ Országos Levéltár, Helytt. Pol. civ. et gen. 1802. F6 P54 No. 8641, 12,875, 22,943 és F6 P.27. No. 10,187.
- ⁵⁸ U. o. 1804 : F6 P3 No. 2024. és Cancellaria 1803. No. 9021, valamint Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Staatsrat 1803: 495, továbbá Hild tervéhez : Országos Levéltár, Cancellaria 1808. No. 351 és Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Staatsrat 1807: 3303.
- ⁵⁹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Hofbauamt, 1806: 728, 1254, 1286, 1322 és 1807: 60 és 169.
- ⁶⁰ U. o. 1807: 200, 1808: 377. Aman 1808—12 között tizenegyszer kér engedélyt a pesti útra, amikor is esetenként 5—10 nap szabadságot igényel. A vonatkozó aktákat l. u. o. 1808: 627 és 1073, 1809: 214, 1810: 983 és 1669, 1811: 1021, 1185 és 1295, 1812: 38, 816 és 1073. A pesti Szépítési Bizottság e célra évi 2000 forintot állít be költségvetésébe. (Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 4558 és 5752.)
- ⁶¹ Sz. B. 2483 és Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 4558, 5752. Elszámolás: Országos Levéltár: Nádori Levéltár 1815: Pol. 1776. A színház kivitelezésére Pollackkal kötött szerződés Sz. B. 272—276. (1807. febr. 14.)
- ⁶² L. főleg Kelényi idézett tanulmányát; a régebbi irodalomból FILLÉRTÁR, 1834. 25. o. — Schamsnál isszerepel, i. m. 228. o. — Aman védekezése megjelent a WIENER ZEITSCHRIFT FÜR KUNST UND LITERATUR, THEATER UND MODE, 1817. évfolyamában.

- ⁶³ Náadori Levéltár 1816: Pol. 81 és 277—78, 1817: Pol. 52 és 162, 1821: Pol. 554 és 951, valamint Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1817: 575 és 1821: 114.
- ⁶⁴ Náadori Levéltár 1816: Pol. 796.
- ⁶⁵ U. o. 1822: Pol. 176 és 235. — A homlokzat szobrászi díszéhez Dunaiszky ad be árajánlatot, l. u. o. 1821: Pol. 354.
- ⁶⁶ U. o. 1822: Pol. 1112.
- ⁶⁷ U. o. 1824: Pol. 1092 és 1827: Pol. 448.
- ⁶⁸ Elsősorban maga a főherceg nádor. L. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1826: 1342, 7207 és 3468, 1828: 5564.
- ⁶⁹ Náadori Levéltár 1827: Pol. 243.
- ⁷⁰ Sz. B. Intim. a. m. 4558—5752 és Náadori Levéltár 1828: Pol. 842, valamint 1829: 428.
- ⁷¹ Náadori Levéltár 1825: Pol. 1168. Az építéstörténetre vonatkozóan l. Lechner irodavezető jelentését 1824. dec. 6-án: «...dahero lediglich der Pollackische systematisch verfasste Plan in weitere Verhandlung genommen werden konnte...», u. o. 1825: Pol. 1068.
- ⁷² Náadori Levéltár 1832: Pol. 631 1304 és 1521.
- ⁷³ U. o. 1832: Pol. 1688 és 1893. A nádor 1832. dec. 9-én kelt leiratát l. Unger Béla úrnál. Erre a telekadományozásra vezethető vissza minden támadás, amellyel Pollackot vélt kapzsisága és anyagiassága miatt irigyei illették.
- ⁷⁴ Fővárosi Múzeum tervgyűjteményének 23, 60, 61, 68, 69, 71, 72, 73, 74. és 75. számai. Pollack tervei 23., 30—35. számok alatt. Pollack tervező irodájában ebben az időben ott találjuk Paur Miksa rajzolóát is, aki Gärtner és Kornhäusel mellett dolgozott és így a német klasszicizmus szellemét képviselhette Pollack műtermében. L. Gárdonyi Albert: Pauer Miksa, Hild műszaki rajzolója (Historia I. 1928), valamint Jajczay János: Pest-budai figurák a múlt század harmincas éveiből, klny. a Fővárosi Könyvtár Évkönyve X. kötetéből. 1940. 8. o.
- ⁷⁵ Náadori Levéltár 1835: Pol. 1028.
- ⁷⁶ Zádor i. m. — Az olaszos jellegre már Otto von Pirch: Caragoli, Berlin 1835. 53. o. is rámutat.
- ⁷⁷ Richter Josef: Wanderungen in Ungarn, Berlin 1847. 55. o.
- ⁷⁸ Náadori Levéltár 1847: Kpol. 587.
- ⁷⁹ Az építéstörténetet l. Lechner Jenő: A Magyar Nemzeti Múzeum épülete, Budapest 1936, az esztetikai méltatást Bierbauer Virgil: Pollack Mihály nagy pesti középületei II. (MAGYAR MŰVÉSZET 1927. 241. o.), c. művében. Feldolgozásunk levéltári része a Náadori Levéltár eredetiben tanulmányozott adatain épül fel. További irodalom a múzeumhoz: A Magyar Nemzeti Múzeum 1802—95, Budapest 1896 és A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene, Budapest 1902, valamint Siklóssy László: A budapesti Nemzeti Múzeum épülete. (MŰVÉSZETI SZALON, 1926. 11. sz. 5. o.)
- ⁸⁰ Országos Levéltár, Cancellaria 1811: 1009, 9436, 12,283 és 14,395. Pollackra vonatkozó bírálóat kelte: Wien 1810. aug. 10. Pollack első terve tehát ezelőtt készült. Az első múzeumi tervekre vonatkozó nádori bírálóat l. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Staatsrat 1810: 2234 és 1811: 3240.
- ⁸¹ Náadori Levéltár 1815: Mus. 3, 26, 722 és 153, 1832: 944 és 1826.
- ⁸² U. o. 1836: Mus. 520.
- ⁸³ U. o. 1836: Mus. 1825. Nobile jelentéséből tudjuk, hogy Pollack tervei helyszínrajzon, három alaprajzon és a főhomlokzaton kívül teljes épületleírást is tartalmaztak.
- ⁸⁴ U. o. 1837: Mus. 413 és 816. A második tervsorozat az első és második emelet alaprajzából, fő- és oldalhomlokzatból, perspektivikus nézetből és helyszínrajzból áll.
- ⁸⁵ U. o. 1837: Mus. 813, 816, 660 és 1010.
- ⁸⁶ U. o. 1837: 1163.
- ⁸⁷ U. o. 1838: 110.
- ⁸⁸ U. o. 1838: Pol. 296 és Mus. 2133.
- ⁸⁹ U. o. 1840: Mus. 1648. és Mus. 819
- ⁹⁰ U. o. 1841: Mus. 2210.
- ⁹¹ U. o. 1843: Mus. 111, 346, 1060, 1865.
- ⁹² U. o. 1842: Mus. 587, a tervek hiányoznak.
- ⁹³ U. o. 1847: Mus. 158, 160 és 283, 1842: 24, 688, 1032, 1607, 2059, 2339 és 2526.
- ⁹⁴ Országos Levéltár, Geringer iratok 1852: 23,820 és 12,750, valamint 1853: 6853, 1855: 10,025 és 1861: 47,332.
- ⁹⁵ A lépcsőház díszítése, márvány mellvédje stb. a hetvenes évek műve. Ha a lépcsőház kialakításának mintaképeit keressük, Schinkel helyett Chalgrinra kell rámutatnunk, akinek a párizsi senatus-palotabeli lépcsője sok rokonnóvást mutat.
- ⁹⁶ Inverigoról l. Mezzanotte Paolo: Luigi Cagnola 1927. Klny. ARCHITETTURA E ARTI DECORATIVE Anno VII. 1927. kötetéből.

- ⁹⁷ A fény, mint az építészet integráns eleme, először Palladiónál szerepel a nélkül, hogy nyugtalan, barokkosan festői elemmé válna. Talán ezt érzik meg ösztönösen a klasszicizmus építései, akiknek Palladio nagyhatású mintakép. Milizia igen jól látta benne a barokkos elemeket is. (L. Orga n érdekes tanulmányát: Andrea Palladio e la critica neoclassica, L'ARTE 1936. 327—47. o.) — Giedion, Siegfried: Spätbarocker und Romantischer Klassizismus, München 1922. 54. és köv. o.
- ⁹⁸ L. M. Valadier: Progetti Architettonici, Roma 1807. Tav. XXXVI.
- ⁹⁹ J. N. L. Durand: Recueil et parallèle des édifices de tout genre anciens et modernes, Paris, IX. — Abriss der Vorlesungen über Baukunst, gehalten an der königlichen polytechnischen Schule zu Paris von J. N. L. Durand, Baumeister, Professor der Baukunst und korrespondierendes Mitglied der Königlichen Akademie der Schönen Künste zu Amsterdam. Nach der neuesten Auflage aus dem französischen übersetzt. Karlsruhe und Freiburg, 1831. (Pl. 11 és 32.) — Partie graphique des Cours d'architecture, Paris 1821. és Précis des leçons d'architecture par J. N. L. Durand, Paris 1819.
- ¹⁰⁰ Giedion i. m. Abb. 48 és 91.
- ¹⁰¹ Schinkelre vonatkozóan l. főleg August Griesebach: Karl Friedrich Schinkel, Leipzig 1924. — Újabbban Sophie Spiero: Schinkels altes Museum in Berlin (JAHRBUCH DER PREUSS. KUNST-SAMMLUNGEN, 1934, Beiheft, 41. o.). Még Werner Heger is, aki erősen túlozza Pollack és Schinkel kapcsolatát, kénytelen bevallani, hogy Pollack múzeumhomlokzata az utána következő terek nagyszabású bevezetése és nem «Scheinfassade». (Ungarische und deutsche Baukunst. Zur Intern. Architekten-Tagung in Budapest. WASMUTHS MONATSHEFTE FÜR BAUKUNST 1930. 393. o.) A kétségtelenül Schinkelt dicsőítő német irodalom sem hallgatja el, hogy a német mester számára a külső plasztikus megformálása volt a lényeg, nem a belső téralakítás. Így a berlini múzeumlépcső alapjában egy belső térbe fojtott nagy plasztikus elem, amelynek térbeli hatása teljesen elvész. (L. Giedion i. m. 76. és 100. o.)
- ¹⁰² Klenze és vele a müncheni klasszicizmus erősen vonzotta e kor magyar építészeit. (Lyka i. m. 223. o.) Klenzéről l. Herrmann, Wolfgang: Deutsche Baukunst des XIX. und XX. Jahrhunderts, Breslau 1932. 54. és köv. o.
- ¹⁰³ A múzeum környékének rendezése még évekig foglalkoztatta a mestert. Sajnos, kivitelre nem került tervei egyelőre ismeretlenek.
- ¹⁰⁴ 1836. dec. 12-én, a diploma 1837. ápr. 6-án kelt. (Unger Béla úrnál.)
- ¹⁰⁵ Archiv der Akademie der bildenden Künste, Wien. Protocoll 1838: No. 136. A tizenkét metszetből álló sorozat, amelynek gazdag szobordísszel ellátott homlokzata a kivitelre nem került tervet mutatja, a bécsi akadémia rajzgyűjteményében található. (Zeichensammlung No. 14.475—14.486.)
- ¹⁰⁶ Hunfalvy Pál: HONDERŰ 1847. június 22. — Legmesszebb megy Cassius (Áldor Imre) Magyarországra leírása, Pest 1866. c. munkájában: «Pollack nevű pesti építész a várakozást semmi tekintetben nem elégitette ki... ez ügyetlen építész... stb. (6. o.) Ezzel szemben Joseph: Geschichte der Baukunst. III. 126—27. o. és vele együtt minden építésetörténeti munka elismeri kiválóságát.
- ¹⁰⁷ Az építés előzményeire vonatkozóan l. Horváth Károly: Hetven év a Ludovika Akadémia alapítási történetéből. (HISTORIA I. 1928. sz. 42. o.)
- ¹⁰⁸ Nádori Levéltár 1829: Lud. 1548 és 1850; valamint 1935—36.
- ¹⁰⁹ U. o. 1830: 277 és 327.
- ¹¹⁰ U. o. 1830: 77 és 798.
- ¹¹¹ U. o. 1830: 904.
- ¹¹² U. o. 1830: 386, 385, 388, 389, 497, 498, 566, 679, 841, 1095, 1691, 2482, 2760 és 2897.
- ¹¹³ U. o. 1832: 371, 612, 613, 690, 839, 985, 1137, 1255, 1376, 1565, 1695, 1833 és 1945.
- ¹¹⁴ Pollack Mészáros Károly kormánya alatt visszakéri huszonnégy lapból álló tervsorozatát; kérését teljesítik is, a tervek azonban elkallódtak vagy lappanganak; l. Országos Levéltár, Geringeri iratok 1850: 912 és 8448.
- ¹¹⁵ Nádori Levéltár 1833: 77, 126, 127, 914, 986 és 1303. A nádora kápolna kedvezőtlen világítási viszonyai miatt nem oltárképet, hanem feszülettel díszített márványoltárt javasol és felhívja Pollackot, hogy e célból Ferenczy Istvánnal lépjen érintkezésbe. (Nádori Levéltár 1834: 300 és 301.) Ferenczy azonban 4000 forintot kért, amit a nádor sokal és azért Uhl Ferenc pesti szobrásszal kezdenek tárgyalni, aki 3000 forintért vállalja a munkát. A nádor nehezen döntött ebben a kérdésben, mert a kápolnán kívül más szobrásszmunka

- kiadásáról is volt szó, így elsősorban az udvari homlokzatot díszítő magyar hősök medaillon-sorozatáról, valamint a lépcsőház történelmi tárgyú reliefséről. (Nádori Levéltár 1834: 956.)
- 116 Nádori Levéltár 1835: 105, 669 és 1357.
- 117 1836: 168, 169, 249, 259 és 343, u. o.
- 118 U. o. 1836: 803 és 917. Uhlrnak úgy látszik, szokása volt olcsóságával győzni, így járt el Dunaiszkyvel is a Ferenciek-terén állítandó kút pályázatánál; l. Marczievicz E.: A pesti ferenciek terének kútpályázata, Budapest 1931. 21. o., a Ludoviceum medaillonjairól u. o. 49. o.
- 119 Nádori Levéltár Lud. 1836: 803 és 907.
- 120 U. o. 1839: 28 és 1213.
- 121 U. o. 1840: 438. Az épület ez időben már teljesen használható volt; Pollack arra gondol, hogy Kraft Péter két hatalmas méretű képét, amelyet a múzeumban nem tudott elhelyezni, a nádor intencióinak megfelelően itt állítsa fel. (Múzeumi irattár 1842: 65 és 69.)
- 122 Nádori Levéltár 1840: 1810, 1842: 380, 780, 941, 1082, 1249, 1697, 1564 és 1409, 1845: 69, 186, 486, 634, 849, 1079, 1222, 1427 és 1773, 1844: 15, 235, 395, 443, 615, 793, 1024, 1263, 1480, 1676, 1812 és 1986, 1848: 261, 330, 390 és 374.
- 123 Országos Levéltár Helytt. 1862: 89, 940 és 1863: 37, 641, továbbá Unger Béla úrnál levő helytartótanácsi leiratok 1863- és 65-ből. Természetesen irigyei sem nyugodnak. 1852-ben a Ludoviceum és a Nemzeti Múzeum költségeinek három százalékát kéri jutalmul, az aktára rávezetett jegyzet a következő: „...nachdem es allgemein bekannt ist, dass er bei diesen Bauten sich ein bedeutendes Vermögen erworben hat». (Országos Levéltár, Geringeri iratok 1852: 12, 114.)
- 124 Elsősorban a Pesther Stadt- und Landbote-ban 1833-ban megjelent metszet: «Ludovica erste Militär Academie im Königreich Ungarn.»
- 125 Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde, Budapest 1899. 29 és köv. o.
- 126 Dr. Győri Aranka: Evangélikus templomművészet Pesten. (Kiadják a budapesti evangélikus egyházak.) 1935. 17. és köv. o. — Schoen Arnold: A pesti deákteri evangélikus templom, Budapest 1939. Pollack terveinek első közlése.
- 127 Krausz működéséről bővebb adataink nincsenek. Minden valószínűség szerint azonos volt azzal a Krausz János pesti kőművesmesterrel, aki 1793-ban a székesfehérvári karmelita zárda szükséges tetőjavítási munkálatait vállalta. (Országos Levéltár Helytt. 1793: Eccl. Fr29 P13 No. 28, 355.) Ugyanő mint kamarai és polgári építész 1796-ban költségvetést készít a váci piarista kollégium átépítésére (u. o. Eccl. Oec. Jan. Fr10 P57) és az angolkisasszonyok zárdája, valamint a Theresianum számára (u. o.). Idézve Bónisné Wallon Emma: Vác művészete, Budapest 1935. 81—82. o.
- 128 Városi Levéltár Intim. a. m. 5020.
- 129 Schams: Vollständige Beschreibung der königl. Freistadt Pest, Pest 1821. 86. o. — Fülöp Lajos: Magyar művészet, Budapest 1923. 43. o.
- 130 Lübeck, J. K.: Ungarische Miscellen, Pest 1805. 2. 91. o. «Marionettenthurm»-nak csúfolja tornyát. — Benedekné i. m. 28. o. súlyos bírálata, ezzel szemben Lyka elismerése; i. m. 469. o.
- 131 Mikler Sámuel: A besztercebányai ág. hitv. evangélikus egyházközség templomának története, Besztercebánya 1907. A templomot, mint Pollack művét röviden említi Hofman: Staré umení na Slovensku, Praha 1930. 95. o. művében, Név nélkül említve Jurkovich: Besztercebánya és vidékének kalauza, é. n. 70. o.
- 132 Közölve Landsberger, Franz: Die Kunst der Goethezeit, Leipzig 1931. 35. kép.
- 133 Hatásáról l. a Felvidék építészetét tárgyaló fejezetünket.
- 134 Lyka i. m. 341. o. — Lechner i. m. 23. o. — Szőnyi Ottó: Pécs, é. n. 49. o. — Vámos Ferenc: Feszl Frigyes és kora. (MAGYAR MŰVÉSZET 1925. 344. és 436. o.) — Szőnyi Ottó: A pécsi székesegyház leírása az 1802. évi átépítés előtti állapotában, Pécs 1916. és u. o. Adalékok a pécsi székesegyház történetéhez. (Pécs-Baranyamegyei Múzeum-egyesület Értesítője 1912. 71. o.) — Gerevich Tibor: A magyarországi román művészet, Budapest 1938. 52. o. «megbocsáthatatlan eltévelyedés»-nek bélyegzi. — A XIX. század német gótikájáról Schmitz, Hermann: Die Gotik im deutschen Kunst- und Geistesleben, Berlin 1921. — Kempen: Dessau und Wörlitz, Leipzig 1925, 85. o. — Tietze: Wiener Gotik. — Kirschbaum: Deutsche Nachgotik. (Diss. Maastricht

- 1929.) — Landsberger i. m. 198. o. — Schumacher: Strömungen in deutscher Baukunst, Leipzig 1935. 25. o.
- 135 Schoen Arnold: A budapesti terézvárosi r. k. plébániatemplom, Budapest 1938. 2. és köv. o. — Az oltártervek a Mérnök- és Építészegyletben találhatók. Vonatkozó levéltári anyag: Fővárosi Levéltár Relat. a. m. 6356 és Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1806: 181.
- 136 Talán nem véletlen, hogy a felszentelő beszéd a művészet és a hit viszonyáról szölt: Wechselseitige Wirkungen der Religion und der Kunst, vorgetragen in einer Predigt bey Gelegenheit der Altarweihe in der Theresianischen Pfarrkirche zu Pesth am 19. September 1828. Gran. (A Nemzeti Múzeum könyvtárában: Apró nyomtatványok.)
- 137 Az óbudai zsidó hitközség levéltára: Vorstandsprotokoll 264. o.: Synagog-Bau Protokoll und Contract. — Az adatok összeállításában Gálosi Marcell levéltáros úr volt segítségemre, amiért köszönettel tartozom. — Schams: Vollständige Beschreibung 641. o. — Az óbudai izraelita templom restaurálásának története, Budapest 1911. 4. o. — Schoen Arnold: Óbuda multjából, Budapest 1935. 6. és 51. o. — Kossalka János: Jelentés az óbudai Duna-híd tervezéséről, 1934. 21. o. tévesen Pollack Manó építésznek tulajdonítja.
- 138 Nádori Levéltár 1839: Pol. 2367.
- 139 Zámboreszky Ilona: A magyar országház, Budapest 1937. 13. o. — Markó Károly és az Országháza. MŰVÉSZET 1902. 146. o.
- 140 Nádori Levéltár 1843: Diaet. 1285.
- 141 Bierbauer Virgil: Az árvíz hatása Pest építészetére. (A pest-budai árvíz 1838-ban.) Budapest 1938. 258. o.
- 142 Metszete megjelent a Honművész, 1835. 50. számának mellékleteként.
- 143 Marczievicz Erzsébet: A pesti Ferenciek-terének kútpályázata, Budapest 1931. 16. o. és IV. tábla.
- 144 Nádori Levéltár 1835: Pol. 781.
- 145 A Magyar Mérnök- és Építészegylet könyvtárában. Szerepeltek a Mérnökegylet 1839-ben a Múcsarnokban rendezett kiállításán. A harmincad hivatalhoz Hild József is készített tervet (Sz. B. 6400.) 1837-ben. L. Bierbauer i. dolgozatát.
- 146 Architekturzeichnungen der Albertina, Wien, No. 7137 és 7138.
- 147 Voit Pál: A Földhitelintézet (Marczybányi-palota) és dísztermei. (Tanulmányok Budapest multjából. IX. 1941. 221. o.)
- 148 Nádori Levéltár 1825: Pol. 634, 635 és 949.
- 149 Mint ezredes halt meg 1865. szept. 25-én Cegléden, l. Wurzbach: Biographisches Lexikon XXIII. 81. o.
- 150 Az öreg Pollack levele Milánóban élő fiához 1793. március 11. (Milano, Archivio dello Stato, Carte di Pollach I.)
- 151 1813. szept. 13. Unger Béla úrnál.
- 152 Lyka Károly: Adatok építészetünk történetéhez (MAGYAR MŰVÉSZET, 1933. 57. o.) és Művészeti Lexikon II. 314. o. Aligha azonos Pollack Ignác Ágost építésszel, aki 1828—31 között a bécsi akadémia hallgatója, bár az időpont nem mondana ellen az azonosításnak. L. Fleischer Gyula: Magyarok a bécsi képzőművészeti akadémián, Budapest 1935. 76. o.
- 153 Montoyerről l. a Thieme—Becker megfelelő címszaván kívül Dehio, Georg: Österreich II. — Riesenhuber, Martin: Kirchliches Barock 250. o., valamint az Alföld építészetét tárgyaló fejezetünk reávonatkozó jegyzetét. — Kornhäuselre vonatkozólag a Thieme—Beckeren kívül Tausig: Paul: Jos. Kornhäusel, Wien 1916 és u. ő: Die Glanzzeit Badens, Baden 1914. — Kauffmann, Otto: Die Kunst der Stadt Baden, Wien 1925. 30. és köv. o.
- 154 1841-ben Ybllel nyit irodát. (Szentpéteri Kun Ágota: A debreceni református nagytemplom, 211. jegyzet.)
- 155 Bierbauer i. m. (Tanulmányok 83. o.)
- 156 Fővárosi Levéltár Sz. B. 10,146. sz. Engedély kelte 1843. szept. 10.
- 157 Sz. B. 11,010. sz. Engedély kelte 1846. júl. 29.
- 158 Országos Levéltár Helytt. Fund. Saec. 161 P5. No. 12,274 és Nádori Levéltár 1839: cum. 796.
- 159 Országos Levéltár Helytt. 1839: Fund. Saec. Pol. F3 Pos. 26. No. 14,681.
- 160 Engländerné Brüll Klára: Orvosok és kórházak Pest-Budán, Budapest 1930. 107. o. — Lyka i. m. 450. o. és Schoen Arnold: A pesti Szent Rókus kápolna, Budapest 1938. 11. o.
- 161 Sz. B. 11,809. sz. Engedély kelte 1847. febr. 7 és Engländerné i. m. 114. o.

- ¹⁶⁵ Nádori Levéltár 1837: Pol. 838. A Szépitési Bizottság 1840. február 8-án tartott ülésén köszönetet szavaz Pollacknak (u. o. 1840: Pol. 961) és az adományt írásban is nyugtázza. (Unger Béla úrnál.)
- ¹⁶⁶ Sz. B. 8728. sz. Engedély kelte 1840. aug. 21.
- ¹⁶⁷ Nádori Levéltár 1835: Pol. 252 és 295. — L. a Josephinumról. Samuel Alajos: Josephinum, Budapest 1843 és Lech-

ner Jenő: Josephinum. (MAGYAR MÉRNÖK ÉS ÉPÍTÉSZ-EGYLET KÖZLÖNYE, 1917.)

- ¹⁶⁸ L. a megvalósult épületész alaprajzát a VASÁRNAPI UJSÁG, 1856. 137. o., az épület történetét Schmall Lajos: A budapesti József fiárvház története, Budapest 1893 közli.
- ¹⁶⁹ Szentpéteri Kun i. m. 23—24. o. és jegyzetek.
- ¹⁷⁰ Művészeti Lexikon II. 314. o.

A HILD-CSALÁD PESTI ÁGA

- ¹ A Hild-családra vonatkozóan l. Lyka összefoglalását a Thieme—Becker-Lexikonban. (XVII. 67—68. o.)
- ² «Der ehrsame Adalbert Hild, ledig, bürg. Baumeister geb. in Böhmen — Julianam Lechnerin Versilberers Tochter. Test.: Nic. von Pacassi k. k. Hofarch.» (Nationalbibliothek, Wien: Handschriftensammlung, Nachlass Hajdecki. Matrikelbücher der Schottenpfarre in Wien. Bd. 32. f. 64. — 1766. április 20.) — 1780-ban mint «Hof und bürg. Baumeister» szerepel a zágrábi egykori jezsuita kolostor felmérésénél. (Országos Levéltár Canc. 1780: 888.) — 1781-ben a Stefansplatz számára Meisl Józseffel készített szabályozási terveit Hillebrandt bírálja felül. (Tietze, Hans: Stadtregulierungsfragen im alten Wien, Kunstgeschichtliche Jahrbücher III. Wien 1909. Beiblatt Sp. 115, továbbá Kapossy János: Franz Anton Hillebrandt, Budapest 1924. 17. o.) — 1782-ben a Hohenberg udvari építész tervei szerint Schönbrunnban építendő vízmű költségvetését A. Hild készíti. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien: Staatsrat 1782: No. 2708.) — 1784-ben készített terveit özvegye tekintélyes összeget — 1500 forintot — kért, amit meg is szavaznak. (U. o. Staatsrat 1794: 1975 és 3660.) — 1785-ben Fr. A. Hillebrandt egyedül őt javasolja, mint a Burg munkálatainál sokszorosan kipróbált mestert, amikor ott újabb építési munkák szükségesegek. Hivatalos címe ekkor «Hofbaumeister». (U. o. Staatsrat 1785: 353.) — L. még Fleischer, Julius: Das kunstgeschichtliche Material der geheimen Kammerzahlambücher in den staatlichen Archiven Wiens von 1705 bis 1790. (Wien 1932. 23. o.)
- ³ «Adalbert Hild k. k. Hof u. bürg. Baumeister dingt am 30. Mai 1783 seinen Sohn Vinzenz aus Wien gebürtig an. — Nebenbürg Martin Hild Maurerpolier. Freispruch

30. September 1787.» (Archiv der Stadt Wien. Aufding- und Freisprechbuch der Lehrjungen bei dem ehrsamem Handwerk der Bau- und Steinmetzmeister in Wien. 1781—25. Steinmetz Bücher No. 11. pag. 17. és u. o. Steinmetz Bücher No. 7.: Maurergesellenregister.)

- ⁴ «Hild, Vinzenz, Hofbaumeister Sohn in der Singerstrasse No. 1358—1787.» (Archiv der Akademie der bildenden Künste in Wien. Aufnahmeprotokoll der akademischen Schüler 1765—1795. Buch 2. 96. o.)
- ⁵ «Hild, Adalbert k. k. Hof- und bürg. Baumeister von Tinschau in Böhmen geb. in seinem Haus 1358 Grünangergasse 61 Jahr.» (Nationalbibliothek, Wien. Handschriftensammlung. Nachlass Hajdecki, Fasc. II.) — Hild Vincét anyja továbbképzésre Milánóba akarja küldeni és ezért férje régi barátjához, Pollack Lipóthoz fordul. Pollack 1790. augusztus 21-én kelt levelében az elhúnyt iránti ragaszkodó szeretetre hivatkozva a fiatalembert házába és irodájába felvonná, de a milánói kedvezőtlen építészeti helyzet miatt nem ajánlja ezt a megoldást. (Archivio di Stato Milano, Carte di Pollach, Cartella I.)
- ⁶ «...den 5ten Novembris 1798 ist der Maurerpolier Vinzenz Hild von Wien gebürtig ein Sohn des verstorbenen k. u. k. Hof- und bürg. Bau- und Maurermeisters Adalbert Hild auf sein mündliches Anlangen als Zögling eingeschrieben worden», későbbi írással hozzáfírva: «Ist 817 in Ungarn gestorben.» (Archiv der Stadt Wien. Protokoll der Zöglinge bey dem ehrsamem Handwerk der Bau- und Steinmetzmeister in Wien von Jahre 1793 bis..., pag. 16.) «5. September 798 Vinzenz Hild als Adalbert Hildischer Sohn bittet ihn als Zögling auf seines Herrn Vaters seel. Gewerbe einzuschreiben, Herr Schöbich (?) als Vorgesetzter Meister der Frau Hildin übernimmt die Ausbildung.» (U. o. «Protokoll der Ereignisse und vorgenommenen Gegenstände bey den Hand-

- wercks Zusammenkünften der bürg. Bau- und Steinmetzmeister in Wien vom Jahre 1795—1830, pag. 24.)
- ⁷ U. o. 1810. március 2, pag. 84. Hivatkozik „...in Pest geführtes und noch in Bau stehendes beträchtliches Gebäude...”
- ⁸ Országos Levéltár, József nádor levéltára (ezentúl: «Nádori Levéltár») 1815: Pol. 1086.
- ⁹ U. o. 1812: Pol. 119.
- ¹⁰ U. o. 1813. Pol. 789.
- ¹¹ Fővárosi Levéltár, Szépitési Bizottság (ezentúl: «Sz. B.») 789.
- ¹² Nádori Levéltár 1817: Pol. 500. Hild Vincé többször összetévesztik Hild Vencellel, aki Sopronban működött és akivel később foglalkozunk.
- ¹³ Archiv der Stadt Wien, Maurergesellenregister, Steinmetzbücher No. 7. 1780—81.
- ¹⁴ Nationalbibliothek Wien, Handschriftensammlung, Nachlass Hajdecki, Auszug aus den Hofkriegsrapporten. 1786. február 2. 344. o. Adalbert Hild 1769-ben a bécsi piarista templomok dolgozik. A templomot 1771-ben Migazzi érsek szenteli fel; talán ezen az úton került a fiatal Hild János Migazzi építészéhez, Canevalehoz.
- ¹⁵ «Joh. Hild Ober Pollier in dem Versorgungshaus in Pest», 1790. május 3-án kelt kérése a helytartótanácsához. (Országos Levéltár Helytt. 1790. Cittense 264, 2, 4, és Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 4060.)
- ¹⁶ Országos Levéltár Helytt. Cittense 1790. F. 4. P. 264 és Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 4060. 1791. június 25.)
- ¹⁷ Hild János útjait az özvegyének említett beadványarészletezi. (Nádori Levéltár 1817: Pol. 1113 és Sz. B. 1931.) Hild tervére vonatkozóan l. Pest-budai almanach 1919, 74. és köv. o., továbbá Vámos Ferenc: Budapest városképének átalakulása József nádor korától napjainkig (MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLÖNYE HAVI FÜZETEI, 1926. 9—12. szám) és Dománovszky Sándor: József nádor iratai III., Budapest 1929. 63. és köv. o.
- ¹⁸ L. az előbbi jegyzetben említett beadványt.
- ¹⁹ Hillebrandt terveit régebben helytelenül Hildnek tulajdonították. (A Ház IV. 1911. 106. és köv. o. nyomán.) Helyesen ismerték fel e terveket: Kádár Jolán: A pesti és budai német színház története 1812—1847, Budapest 1923. 6. o., Kapossy János: Hillebrandt i. m. 18. o., Kovács Lajos: A régi pesti vígadó építésének előzményei (Tanulmányok Budapest multjából, III. Budapest 1934. 77. és köv. o.), végül Bierbauer Virgil: A régi pesti vígadó építéstörténete (u. o. 91. o.).
- ²⁰ Fővárosi Levéltár: Pesti német színház iratai 1801: 5047, 1802: 753 és 763, továbbá Országos Levéltár Helytt. Pol. F. 6. P. 95—96, valamint Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat: 1800: 320 és 1803: 496, végül l. az özvegy idézett beadványát és Kovács idézett dolgozatát.
- ²¹ Nádori Levéltár 1810: Pol. 1316 és 3048 (Schiffamtsbau), v. ö. Rokken Ferenc: A hajdani Angol királynő szálloda és az első dunaparti sétány. (Tanulmányok Budapest multjából I. Budapest 1932. 116. o.) E sétány fái közül ma már csak az ú. n. Hangli-kioszk előtti fák maradtak meg. Az egyidejű bécsi színházépítésre vonatkozóan v. ö. Zádor Anna: Leopoldo Pollach és Pollack Mihály. (Archaeologiai Értesítő XLV. Budapest 1931. 218. és köv. o.) — Az olasz színházépület típusának általános érvényesülése főleg a milánói Scala nagysikerű épületének köszönhető, amelynek érdekes építéstörténetére vonatkozóan l. Filippini, Enrico: Gius. Piermarini nella vita e nelle opere, Foligno 1936. 110. és köv. o.
- ²² Fővárosi Levéltár. Relationes a. m. 6856. Hauser G.: Templomunk története. (Belvárosi Egyházközségi Tudósító III. 1929. 1. sz. 4. o.)
- ²³ Szentpéteri Kun Ágota: A debreceni Nagytemplom, Debrecen 1930. 14. o.
- ²⁴ A tervek közül csupán a városháza tornyának keresztmetszete maradt fenn. Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 22,906.
- ²⁵ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat: 1816: 1386.
- ²⁶ L. a beadvány kísérő szövegét. A nádor méltányolta e segélykérést és az özvegyet 1813. május 4-én 2000 forint segélyben részesítette. (Nádori Levéltár 1818: Pol. 247 és 403.)
- ²⁷ A múzeum történetére vonatkozóan l. főleg Lechner Jenő: A Magyar Nemzeti Múzeum épülete 1836—1926. Budapest 1927. 10. és köv. o., ahol Hild terveit is közli.
- ²⁸ Zádor Anna: Építészeti rajzok a XVIII. század végéről. (Archaeologiai Értesítő XLIX. Budapest 1936. 158. és köv. o.)
- ²⁹ Csúpan a Pesten vállalt építkezések száma meghaladja a 380-at. (L. Bierbauer Virgil: Pesti építőmesterek munkás-

sága 1809—47. Tanulmányok Budapest multjából I. Budapest 1932. 82. o.) A legtöbb építési engedélyt ez idő alatt Kassalik Ferenc kéri, de ezek korántsem olyan jelentős építkezések, mint Hildéi és többször csak kivitelezésre vállalt munkák.

- ³⁰ Hildre vonatkozóan l. az 1. jegyzetet, valamint Voit Pál: Az egri székesegyház. Eger 1934. 47. jegyzet, ahol a Moreaunál eltöltött évekre hivatkozva az egri székesegyház nyugati homlokzatát kapcsolatba hozza Moreau nagygannai mauzóleumával. Moreau és Hild kapcsolataira vonatkozólag nincsenek hiteles adataink. A VASÁRNAPI ÚJSÁG nekrológja szerint (1861. 181. o.) a Moreau mellett töltött évek után ment volna Olaszországba.
- ³¹ L. főleg Voit Pál: Az egri székesegyház története, Eger 1936 és az ott idézett bő irodalmat, továbbá Lyka Károly: Magyar Művészet, Budapest, é. n. 386. o. — Szemrecsányi Miklós: Egri Kalauz. — Szőnyi Ottó: Régi magyar templomoké, n. 2. o. — Rados Jenő: A neoklasszicizmus nagy magyar templomai. Budapest 1937. 30. o. — A régiek közül főleg Fényesi m. III. 26. o. — Rupp János: Magyarország helyrajzi története. Pest 1870. II. 28. o.
- ³² Voit i. m. 20. o. még egy tervsorozatot említ 1836-ból, tehát az egri munkálatok megkezdése utáni időből, amelyet Schmidt Antal temesvári építész készített. Közölve eddig nincsen.
- ³³ A gyors munkamenetről az egykori újságok is megemlékeznek. L. O. B.: Az egri székesegyház belseje. (RAJZOLATOK 1837. 44. sz. 349. o.) A HONMŰVÉSZ névtelen cikkírója a székesegyházzal kapcsolatban Hildről, mint a Deron—Nákó—Lloyd-paloták mesteréről ír.
- ³⁴ Először közölve Rados i. tanulmány 32. ábra.
- ³⁵ Hild József terve az építendő primási palota számára, amelyet a palota mai helyén tervezett, sajnos, számomra nem volt hozzáférhető. Létezéséről dr. Révhelyi Elemér úr szíves közlése alapján tudok.
- ³⁶ Hild befejezetlen tervét Rados i. művében (22. ábra) közli első ízben.
- ³⁷ Rados i. mű 38. és köv. o.
- ³⁸ Reprodukálva Rados i. mű 37. ábra.
- ³⁹ Hild 1845-ben készült tervének két homlokzati nézete megjelent 1846-ban az ÉLETKÉPEK mellékletén, valamint a DER SPIEGEL ugyanezen évi kötetében. Irodalom: Thold—Orbán: A budapesti

Szent István-templom. Budapest 1905. — Éber László: A budapesti Szent István-templom. (Művészet 1906.) — Siklóssy László: A fővárosi köz-munkák története. Budapest 1931. 146. o. — Bierbauer Virgil: A magyar építészettörténete. Budapest 1937. 231. o.

- ⁴⁰ Fővárosi Levéltár. Relat. a. m. 6856. (Dr. Révhelyi Elemér úr szíves közlése.) — Lux Kálmán: A budapesti belvárosi plébániatemplom. (Tanulmányok Budapest multjából II. Budapest 1933. 40. o. — Hauser G.: Templomunk története. (Belvárosi Egyházközségi Tudósító III. 1929. I. sz.)
- ⁴¹ Schoen Arnold: A budapest-józsefvárosi r. k. plébánia templom. Budapest 1938. 10. o. — Lechner Jenő: Képek Pest-Buda történetéből. 1915. 53. o. (Stíluskritikailag Hild művének tartotta az oltárt.)
- ⁴² Sz. B. 1648. — Schoen Arnold: A pesti Kálvin-téri református templom. Budapest é. n. 16. o.
- ⁴³ Schoen Arnold: A pesti deáktéri evangélikus templom. Budapest 1939. 7. o.
- ⁴⁴ Nádori Levéltár 1842: Pol. 447, 563, 564 és Schoen Arnold: Hermina főhercegnő budapesti emlékkápolnája. Budapest 1937. 7. és köv. o.
- ⁴⁵ Sárkány I.: A ceglédi református templom multja. Emlékkönyv Cegléd reformációjának 400. évfordulójára. Összeállította Sárkány I. Cegléd 1928. 14. o.
- ⁴⁶ A portikusz falán látható két feliratos tábla is tartalmazza ezeket az építési adatokat. Hild ceglédi működése alkalmat ad arra, hogy néhány környékbéli épületet az ő műveként emleghessenek. Az ily módon Hild körébe utalható művek közül megemlíthjük a Cegléd—Szókehalomnál épült Hartványi-kúriát, amelyet családi hagyomány szerint Hild épített át mai alakjára. (Hartványi Zoltán úr szíves közlése alapján.) Mindennemű levéltári anyag hiányában nem merjük a több ízben átépített, egyszerű és kedves, újkötikus elemeket is felmutató épületet Hild hiteles alkotásai közé sorolni.
- ⁴⁷ Emlény a lovasberényi plébániatemplom felszentelésének félszázados évfordulójára: 1844. szeptember 14 és Biczó Pál: A lovasberényi ev. ref. egyház története. Nagykőrös 1896. 7. o.
- ⁴⁸ R(omhányi): A 100 éves pesti Lloyd-épület. (HISTORIA I. 1928. 4. sz. 6. o.) és Rokken Ferenc: A Ferenc József-

- tér. (Tanulmányok Budapest multjából II. Budapest 1933. 41. és köv. o.), valamint Benedekné: Az empire építészete. Budapest é. n. 36. o.
- ⁴⁹ Die Feierlichkeit der Grundsteinlegung zu dem Baue des Handelstandgebäudes in der königl. Freistadt Pesth am 4. Juni 1828. (Széchenyi-könyvtár, Apró nyomtatványok.)
- ⁵⁰ 1865-ben már beüvegezett képét közli a VASÁRNAPI UJSÁG (321. o.). A nádor ismételtén érdeklődik az épülő ház iránt. L. Nádori Levéltár 1827: Pol. 66 és 108.
- ⁵¹ A Városháza építési munkálatait élénk érdeklődés kísérte. A közvéleményt a VASÁRNAPI UJSÁG 1862. 275. o. közleménye jól tükrözi.
- ⁵² Franz, A. R.: Pressburg. Berlin 1935. 37. o. — J. Hofman: Staré umění na Slovensku. Praha 1930. 93. o. — Képes pozsonyi kalauz. Pozsony 1907. 112. o. — Lyka Károly: Magyar Művészet Budapest é. n. 385. o.
- ⁵³ Fővárosi Múzeum tervanyaga 23/38—53.
- ⁵⁴ Első terve Sz. B. 946 alatt található. Nagy Iván: Magyarországi képzőművészek (SZÁZADOK 1874. 85. o.) tévesen mondja, hogy csak 1820 óta működik Pesten.
- ⁵⁵ Sz. B. 1818: 2270. Engedély kelte 1818. július 24. (Nádor-u. 1.)
- ⁵⁶ Sz. B. 1828: 4404. (Kossuth Lajos-u. 5.) Csaplovics, Johann: Gemälde von Ungarn. Pest 1829. I. 176. o. már említi.
- ⁵⁷ Az első ízben ismertetett tervekért dr. Wenczel Árpád úrnak mondok köszönetet. (A palota Mária Valéria-u. 19 alatt ma is fennáll.)
- ⁵⁸ A sülyesztett falmezők kecses reliefjeit, valamint az oromzat szobordíszét Huber József szobrász készíti; l. Schoen Arnold: Pest-budai Almanach 1919. 95. o.
- ⁵⁹ Sz. B. 1832: 5335, 5462 és 11,517, és Külön tervek 190, 209 és 501. Ma Petőfi Sándor-utca 3. és Vármegyeház-utca 6.
- ⁶⁰ Részletes ismertetését a korabeli irodalom felvonultatásával Rokken i. m. 44. és köv. o. (A fürdő a mai Pesti Magyar Kereskedelmi Bank palotája helyén állott.) — l. továbbá Zuboly i. m. 240. o.
- ⁶¹ Sz. B. 1825: 3784. Engedély kelte 1825. december 17.
- ⁶² Sz. B. 1834: 5900 és Külön tervek 349. — Casagrande reliefjeiről l. Pálincás László: Marco Casagrande. Klny. Budapest 1942.
- ⁶³ Hevesi Lajos: Budapest és környéke. Budapest 1873. 101. o.
- ⁶⁴ Sz. B. 1836: 6322. és Külön tervek 519.
- ⁶⁵ Farkasfalvi Imre: Adatok művésztünk történetéhez. (MŰVÉSZET, 1908. 338. o.)
- ⁶⁶ Voit Pál: A Földhitelintézet (Marcibányi-palota) és dísztermei. (Tanulmányok Budapest multjából IX.) Budapest 1941.
- ⁶⁷ Sz. B. 6286. Engedély kelte 1836. május 20. Rokken i. m. 53. o. A Kirakodó-tér sorban következő épülete: a gróf Nákó—Déron-ház, amelyhez 1812-ben Pollack készít tervek, későbbi alakjában minden valószínűség szerint Hild műve volt. Tervek nem maradtak fenn. A díszes kiviteli ház Pest büszkeségei közé tartozott és három utcára néző homlokzatát az 1833-ban megjelent «Pest und Ofen. Ein Wegweiser» című munka 73. o. elragadtatással dicséri. Ma a Gresham-palota foglalja el a helyét.
- ⁶⁸ Sz. B. 6473. Engedély kelte 1837. április 23. (Mérleg-u. 11.)
- ⁶⁹ Sz. B. 5499 és Külön tervek 233. Ma: Wekerle Sándor-utca 19—Arany János-utca 30.
- ⁷⁰ Sz. B. 5864 és Külön tervek 324. Ma: Zrínyi-utca 6.—Nádor-utca 12.
- ⁷¹ Sz. B. 5916 (1834) és Külön tervek 354. Ma: Wekerle Sándor-utca 19.
- ⁷² Sz. B. 5933 és Külön tervek 360. Ma: József-tér 8.
- ⁷³ Sz. B. 8051. Engedély kelte 1839. június 12.
- ⁷⁴ Sz. B. 8649. Engedély kelte 1840. június 20. Ma: Váci-utca 9 és Aranykéz-utca 5. — Romhányi: A hét választófejedelemez címzett fogadó. (HISTORIA II. 1928. 137. o.)
- ⁷⁵ Gárdonyi Albert: Pauer Miksa, Hild műszaki rajzolója. (HISTORIA I. 1928) és Jajczay János i. m.
- ⁷⁶ Sz. B. 10,203. Engedély kelte 1843. október 1. Ma: Nádor-utca 28.
- ⁷⁷ Sz. B. 10,366. Engedély kelte 1844. március 14. Ma: Szabadság-tér 7.
- ⁷⁸ Sz. B. 10,433. Engedély kelte 1844. március 7. Ma: Wekerle Sándor-u. 3.
- ⁷⁹ Sz. B. 9866. Engedély kelte 1843. január 15. (Ma: Hermina-út.)
- ⁸⁰ Nádori Levéltár 1837: Pol. 153 és 371 és Sz. B. 6400. L. Bártfai Szabó László: A gróf Széchenyi-család története. Budapest 1926. III. 248. o.

- ⁸¹ Sz. B. 7818. Ma: Honvédelmi minisztérium épülete (voltlakatya) Honvéd-utca 28—30. L. beható ismertetését: C s e r n y á n s z k y Mária: A Valero-család a régi Pest művészettörténetében. (Tanulmányok Budapest multjából. II. 1941. 194. sk. o.) és Bud Melitta: A Valero-selyemgyár, Budapest, 1941. 49. o.
- ⁸² Nádori Levéltár 1845: Helytt. 419.
- ⁸³ Sz. B. 10,882. Engedély kelte 1845. szeptember 14. Köztelek: Sz. B. 11,533. (1846. november 5-én kelt engedély) és 11,780. (1847. június 1-én kelt engedély) L. Bevilacqua Borsody Béla: A Mária Terézia-laktanya története és a kaszánya-stílus története. (HISTORIA I. 1928. 7—8. sz. 84—87. o.) Lehet, hogy a tervezésben Pauer Miksának, Hild rajzolójának is nagyobb szerepe volt. A kivitelezést Kaszlik Ferenc vezette. (l. o.)
- ⁸⁴ Az eredeti tervanyag és a levéltöredékek felhasználását néhai Hány Géza úrnak köszönöm.
- ⁸⁵ «Planum Vivarii in Praesidio Gyarmat Inclito Cottu Comaromiensi ingremiatu... Possidetur sub felicissima Auspiciis Sua Illtritate A. Domino Comite Antonio Sándor de Szlavnitza. Delineatum per Antonium Popius Ao 1792.» (78×60 cm papírnagyság, tussrajz színezve.) Erősen sérült és katonra felhúzza. «Intravillanum des Dorfes Baja. Aufgenommen durch den k. k. pensionierten Rittmeister Amerling Im Jahre 1816 den 12. July.» (82×48 cm, erősen sérült, színezett tussrajz.)
- ⁸⁶ Jelzés nélküli, erősen sérült, kezdetleges tervrajz, 52×30 cm, hátlapján «Bajnaer Park».
- ⁸⁷ «Reminiscenza di una rapida corsa a Bajna comitato di Gran in Ungheria nel mese di giugno dell'anno 1836.» Vienna, Dalla Tipografia della vedova di Ant. Strauss. «... architettata dietro i concepimenti del Sig. Conte Sándor dall'architetto Sig. Hild.» V. ö. Rados Jenő: Magyar kastélyok. Budapest 1939. 64. o.
- ⁸⁸ V. ö. Zádor Anna: Leopoldo Pollach és Pollack Mihály. (Archaeologiai Értesítő XLV.) Budapest 1931. 188. és köv. o. Bajnán Sanquirico Alessandro milánói festő működik, mint festődekorátor. Leveleiből megtudjuk, hogy az egyik termet etruszk-stílusban rendezik be és ehhez alkalmazkodik a bútortart festett díszítése is. Egy másik termet «sala raffaellesca»-nak neveznek, azaz Raffael «Loggia»-nak «groteszk»-jei szolgáltak ihletőül. Ennek a teremnek díszítését stukkumunka is kiegészíti, amellyel Mario Piazza stukkátort bízzák meg, aki 1833. november 26-án indul útnak. Hogy a belső dekoráció jelentős része Milánóban készült, arra bizonyított Sanquirico 1833. július 15-én kelt levele, amely szerint «...coi primi dall'intranto Agosto partirà da qui l'equipaggio Pittorico...». Erről a Sanquiricóról egyébként alig tudunk, Mario Piazza 1833. szeptember 30-án kelt levele szerint bécsi tartózkodása alkalmával Nobile Pietro igen kitüntetően bánt vele. Piazza stukkátor hat hónapig tartózkodott Bajnán, ahol is 1834. június 9-én fejezi be munkáját és kevéssel utóbb visszatér Milánóba. — A bajnai kastély belsejéről különben a már említett olasz nyelvű munka nyújt némi leírást. Kevés és világos színben tartott díszítés uralkodhatott a termeken; főleg égszínké és fehér szín vezettek, — kivéve talán az etruszk-szobát, ahol, mint másutt, az egyiptomi stílusban tartott interieuröknél — több és hangsúlyozottan tarka színt is alkalmazhattak. A klasszicizmus tartózkodó színpalettája még mindig annyira uralkodott, hogy Piazza stukkátor 1834. május 30-án kelt levelében a következőket írhatta: «...io darei preferenza al bianco e celeste per una maggior nobilità e d'armonia, senza però biasimare la moderna bizzzeria che permette l'introduzione di più colori in un' medesimo luogo.» A belső kialakítás munkálatai sok éven keresztül elhúzódtak, maga Piazza is csak 1842-ben küldi meg végső elszámolását, ugyanekkor kelt a bécsi Forster Ludwig számlája is a Bajna számára szállított öntvényekről.
- ⁸⁹ Magyarország vármegyéi. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye szerint 1823-ban épült.
- ⁹⁰ Fényes Elek: Magyarországnak és a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. 1839. III. kötet 41. o. — Károly János: Fejér megye története, IV. 317. o. — Rados i. m. 63. o.
- ⁹¹ Fényes i. m. I. 87. o. — Pauer Arnold: Adatok a magyar kerti kultúra történetéhez. (A szombathelyi premontrei gimnázium értesítője 1925. 30. o.) — Fényes: Sztóár 196. o. — Károly i. m. III. 278. o. — Krasztina Lajos: Csákvár története, Csákvár 1932. 35. o. — Rados i. m. 61. o.
- ⁹² Lukcsics—Pfeiffer: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában, Veszprém 1933. 214. o.

- ⁸³ Gróf Eszterházy Móríc öccsellenciájának szíves levélbeli közlése. A Magyar Mérnök- és Építész Egylet kiállításának katalógusa (Múcsarnok, 1899) 20. o. helytelen név-írással említi ezt az adatot.
- ⁸⁴ HAZAI ÉS KÜLFÖLDI TUDÓSÍTÁSOK 1810. 93. és 142. o., továbbá 1814. 323. o.
- ⁸⁵ Hild további szerepléséből megemlítjük az 1850-ben Wodianer M. számára átépített Angol királynő-szállót, amely sokáig Pest egyik nevezetessége volt. (Sz. B. 12,805/a és Rokken i. m. 120. o.) Továbbá a Nemzeti Múzeumnak 1847-ben a felső tábla számára átalakított nagyter-

mét. (L. Bártfai Szabó László: A gróf Széchenyi-család története, Budapest 1926. III. 42. o.)

- ⁸⁶ Csatkai Endre: A dénesfai gróf Cziráky-kastély, Soproni Szemle kiadványai 82. szám. Sopron 1942.

- ⁸⁷ Lósy-Schmidt Ede: Adalékok Hild József építőművész életrajzához. (MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLÖNYE 1923. 32. o.: «szerény, hallgatag ember volt.») A család ma élő leszármazottjainak felkutatása ismételt próbálgatásaink ellenére sem sikerült.

A KLASSZICIZMUS PESTI NÉPSZERŰSÍTŐI

- ¹ Schoen Arnold: A pesti Kálvin-téri református templom, Budapest é. n. 22—24. o.
- ² Országos Levéltár Helytt. 1790: Litt. 220. No. 20,858. — Patachich János: Szabad kir. Pest városában 1767-dik esztendő óta választott külső és belső tanács-tagjainak jegyzéke, Pest 1834.
- ³ Archiv der Stadt Wien. Steinmetzbücher 7. Maurergesellenbücher 1799. december 29.
- ⁴ Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 7893. 1804. március 20, április 7-én és május 9-én kelt bizonyítványok, amelyeket Hofrichter a céhfelvételt kérő iratokhoz csatolt. L. Gárdonyi Albert: Az építőművészet kezdetei Pesten. (HISTORIA 1928. 39. o.)
- ⁵ U. o.
- ⁶ Országos Levéltár—József nádor levéltára (ezentúl: «Nádori Levéltár») 1830: Pol. 888.
- ⁷ Hofrichterrel foglalkozó legfontosabb dolgozatok: Bierbauer Virgil: Kas-selik Fidéi és Hofrichter József pesti építőművészek művészete. (MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLÖNYE HAVI FÜZETEI 1927.) 63. o. — U. o. Pesti építő-mesterek munkássága 1809—1847. (Tanulmányok Budapest multjából. I. 1932. 76. o.) — Benedekné Győri Lujza: Empire építészeti Pesten é. n. 26. o. — Lyka Károly: Magyar Művészet. 457. o. — V.: Régi pesti építészek. (A Ház IV. 11. o.) — Révhelyi Réh Elemér: Az egyetem-utcai volt Károlyi-palota építésének története. Különnyomat 1934. 16. o. — Schoen i. m. — Dorf-finger Johann: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königl. ung.

Freystadt Pesth. Pest 1827. 381. o. — Patisz Carl: Beschreibung der königl. Freistadt Pest. 1833. 12. és 18. o.

- ⁸ Schoen i. m. — Rokken Ferenc: A pesti református egyház telekszerzése. (HISTORIA, IV. 1931: Pest-budai emléklapok, 60. o.) Hofrichter tervét Schoen i. m. közli, eredetije: Fővárosi Levéltár Szépitési Bizottság 1648. sz. alatt. Engedély kelte 1816. május 5.
- ⁹ Nádori Levéltár 1824: Pol. 916.
- ¹⁰ U. o. 1841: Pol. 386, 606 és 762.
- ¹¹ U. o. 1845: Kpol. 679 és 1274.
- ¹² U. o. 1831: pol. 2718. Hofrichter terve még lappang valahol.
- ¹³ Sz. B. 544. Engedély kelte 1811. április 21. (Szervita-tér 2.)
- ¹⁴ Sz. B. 654. Engedély kelte 1811. április 12. L. Bierbauer Virgil: A magyar építészeti története. Budapest 1937. 221. o. (Mária Valéria-u. 3.)
- ¹⁵ Sz. B. 678. Engedély kelte 1811. szeptember 5. és november 26. Nem került kivitelre. (Bálvány-u. és Sas-u. sarkán.)
- ¹⁶ Sz. B. 779. Engedély kelte 1812. (Dorottya-utca 2.)
- ¹⁷ Sz. B. 1119. Engedély kelte 1814. április 3. (Mária Valéria-u. 5.)
- ¹⁸ Sz. B. 1177. Engedély kelte 1814. december 10. (Dessewffy-u. 1.)
- ¹⁹ Sz. B. 1261. Engedély kelte 1814. október 30. (Bálvány-u. 19.)
- ²⁰ Sz. B. 1346. Engedély kelte 1815. október 30. (Bálvány-u. 21.)
- ²¹ Sz. B. 1629. Engedély kelte 1821. május 6. (Vilmos császár-út 3.)
- ²² Sz. B. 2703. Engedély kelte 1820. április 9. (Bálvány-u. 15.)

- ²³ Sz. B. 3039. Engedély kelte 1821. május 6. (Dorottya-u. 13.)
- ²⁴ Náadori Levéltár 1824: Pol. 303.
- ²⁵ Sz. B. Külön tervek 67. Engedély kelte 1829. augusztus 16. (Simmelweis-u. 8.)
- ²⁶ Sz. B. 940. Engedély kelte 1813.
- ²⁷ Rév helyi i. m. és Éble Károly: A Károlyi grófok nagykárolyi kastélya és pesti palotája. Budapest 1877. 55. o.
- ²⁸ Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 2417.
- ²⁹ Országos Levéltár Helytt. 1790: Lit pol. F8 P20 No. 6396.
- ³⁰ U. o. 1790: Fun. saec. F31 P48 No. 12,980.
- ³¹ Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 799. Schoen Arnold: A budapest-józsefvárosi plébánia-templom. Budapest 1938. 6. o.
- ³² Archiv der Stadt Wien. Maurergesellenregister vom Jahre 1730—1826. (Steinmetz-Bücher 7.)
- ³³ Archiv der Akademie der bildenden Künste Wien. Protocoll über die akademischen Schüler vom Jahre 1797—1826. Bd. 6. 2. o. No. 12.
- ³⁴ Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 2417. 1822-ben résztvesz a Sebestyén-téri csatornaépítésnél.
- ³⁵ 1809-ben azzal az indokolással halasztják el az építkezést, hogy több más jelentős munka van még folyamatban (Náadori Levéltár 1815: Pol. 1652), de a lipótvárosi hívek nem tágitanak és érveikkel, valamint kész terveikkel állandóan foglalkoztatják a hivatalos köröket. (U. o. 1816: Pol. 562, 786 és 1283, valamint Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 8917.) 1825-ben végül is eléri, hogy a Szépítési Bizottság legközelebbi teendői közé iktatja a templom megépítését. (Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 8703. Költségvetés u. o. Intim. a. m. 1823) — Thold—Orbán: A budapesti Szent István templom. Budapest 1905. — Radosi. c. 38. és köv. o.
- ³⁶ Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 790.
- ³⁷ Halála után felesége tovább folytatja mesterségét és részben Zofahl, részben pedig Diescher felelőssége mellett több házépítést vállal.
- ³⁸ Sz. B. 450. Engedély kelte 1811. január 6. (Ferenc József-rakpart 7.)
- ³⁹ Sz. B. 1090. Engedély kelte 1814. február 27.
- ⁴⁰ Sz. B. 2625. Engedély kelte 1819. december 2.
- ⁴¹ Archiv der Stadt Wien. Maurergesellenregister vom Jahre 1730—1826. Nem azonosíthatjuk ezt a Zitterbarth Mátyást azzal az építőmesterrel, aki 1789-ben már Pesten működött, — ahogy ez mostanáig történt — mert ebben az esetben érthetetlen lenne, hogy miért kellett ez időpont után Bécsben tanoncoskodnia és miért kellett volna újból a pesti céhfelvételt kérni. Az adatok kényszerítenek tehát arra, hogy két kisebb jelentőségű Zitterbarth Mátyás építész vegyünk tekintetbe.
- ⁴² Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 7893. 1804. április 10.
- ⁴³ Gárdonyi Albert: Az építőművészet kezdetei Pesten. (HISTORIA, 1928. 38. o.)
- ⁴⁴ Például a következő tervek: Sz. B. 1646. (Engedély kelte 1816. május 5) és 1158. (Engedély kelte 1814. június 6), valamint 976. (Engedély kelte 1813. május 30.)
- ⁴⁵ Sz. B. 1369. Engedély kelte 1815. április 9. (Vilmos császár-út 1.)
- ⁴⁶ A Zitterbarth-családban nemcsak a foglalkozás, hanem a nevek használata is apáról fiúra száll; például ifjabb Zitterbarth Mátyás unokája Zitterbarth János Mátyás nevet viselte és mint építész működött Bécsben 1935-ben bekövetkezett haláláig. (Zitterbarth Mária úrhölgy, Graz, szíves közlése.)
- ⁴⁷ Sz. B. Külön tervek: No. 1. — 1827. No. 11. — 1829. No. 158 és 171. —
- ⁴⁸ Sz. B. Külön tervek: No. 195. — 1831. és No. 5409. — 1832. (Náador-u. 10.)
- ⁴⁹ Sz. B. 5210. Engedély kelte 1831. június 12. (Náador-u. 30.)
- ⁵⁰ Sz. B. 6137. — 1836. és Külön tervek No. 438. — 1835.
- ⁵¹ Sz. B. 7650. — 1839. Hild egyszerűbb terve 4857. — 1830. (Lövölde-tér.)
- ⁵² Sz. 8858. Engedély kelte 1840. december 13. 8994. engedély kelte 1841. február 14. (Vilma királynő-út.)
- ⁵³ Zitterbarth alaprajzai Sz. B. 7493. szám alatt találhatók. Az árvíz okozta károk miatt a király is anyagi támogatást biztosít. (Staatsrat 1839: 2102.) Amikor azonban az Udvari Építészeti Főigazgatóság Zitterbarth tervén néhány változtatást kíván eszközölni, a náadorra támaszkodó építőbizottság udvariasan elzárkózik a keresztülvitel elől. L. Staatsrat 1840: 5615. — Galgóczy Károly: Pest-Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monográfiája. Budapest 1876. 40. o. — Cassius (Áldor Imre): Magyarország leírása. Pest 1866. 10. o. — Benedekné Győri Lujza i. m. 39. o. — Bier-

- bauer Virgil: A magyar építészet története. Budapest 1937. 230. o.
- ⁵⁴ HAZAI ÉS KÜLFÖLDI TUDÓSÍTÁSOK 1818. I. 325. o. és Rédey Tivadar: A Nemzeti Színház története. I. 41. o. — P. Kádár Jolán: A Nemzeti Színház 100 éves története. I. Budapest 1940. 40. o. azon a véleményen van, hogy Zitterbarth csupán kivitelezte Telepy György színész terveit. Valószínű azonban, hogy e laikus építői gondolat teljes építészeti megfogalmazása Zitterbarth műve.
- ⁵⁵ Náadori Levéltár 1835: Pol. 1271, 1836: Pol. 445 és 469.
- ⁵⁶ HONMŰVÉSZ 1835. 705. o. — Báthory János: A Nemzeti Színház építésének és lebontásának története. Budapest 1904. — Rédey i. m. 71. köv.
- ⁵⁷ Országos Levéltár Helytt. Pol. gen. et civ. P22 F4 No. 14, 087.
- ⁵⁸ Náadori Levéltár 1838: Pol. 2295, 1839: Pol. 1666 és 2374. A színház fenntartásának biztosítására részvényeket bocsátanak ki. A megalakuló részvénytársaság élén Földváry Gábor, a színház régi előharcosa áll. A részvényekről l. Nemzeti Múzeum levéltára: Törzssanyag 1838. Fasc. c.
- ⁵⁹ Feldmann's: Wegweiser durch Pest und Ofen. Pest 1859. 74. o. — Cassius i. m. 10. o. — Bierbauer Virgil: A magyar építészet története. Budapest, 1937 238. o.
- ⁶⁰ Náadori Levéltár 1841: Pol. 1383 és Fővárosi Levéltár Sz. B. 9018. Engedély kelte 1841. április 29. (Király-u.)
- ⁶¹ Náadori Levéltár 1838: Pol. 296.
- ⁶² Sz. B. 10,933, 10,986 és 10,987, mindhárom 1845. júliusából. — A pályaudvar elrendezése és alap gondolata valószínűleg W. P. E. Sprenger műve. (Lyka i. m. 402. o.)
- ⁶³ Zitterbarth Mária úrhölgy, Graz, szíves levélbeli közlése.
- ⁶⁴ Dobronyovszky Károly: A péteri evangélikus egyház változatos története. Cegléd 1890. 32. o. — Szőnyi Ottó: A péteri evangélikus templom. (HISTORIA, 1929. 4—5 sz. 15. o.) — Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok. É. n. 219. o.
- ⁶⁵ Hagyományok alapján Zitterbarth művének tartották a kecskeméti zsinagógát, amelynek 1818-ban felavatott épületét öt-oszlopos portikus díszítette. Ezt a régi templomot — amennyiben a felavatás év-száma helyes — esetleg Zitterbarth János építhette, míg a hatvanas évek végén történt átépítést talán Zitterbarth Mátyás valamelyik fia végezte. (Dr. Borsodi József úr szíves levélbeli közlésének felhasználásával.)
- ⁶⁶ A család fiatalabb tagjai közül említjük Zitterbarth Henriket, aki valószínűleg Zitterbarth Mátyás fia, 1822-ben Pesten született és 1840-ben látogatta a bécsi akadémiát (Archiv der Akademie der bildenden Künste, Namensregister der Schüler der Architektur-Schule 1822—1840. Buch No. 33. 24. o.) és az ugyancsak Pesten 1826-ban született Zitterbarth Jánost, aki 1849—50-ben látogatja a bécsi akadémiát. (Schülerlisten der k. k. Akademie der bildenden Künste in Wien, Buch No. 59. 1—2, 20. és 84. o.)
- ⁶⁷ Dehio, Georg: Österreich. II. 228. o.
- ⁶⁸ Staatsbibliothek Wien, Handschriften-sammlung, Nachlass Hajdecki. Fasc. 2. Auszug aus den Totenprotokollen Wiens, 1777 és 1784.
- ⁶⁹ Archiv der Stadt Wien. Aufdinge-Protokoll der Steinmetz- und Maurerjungen vom Jahre 1761—1780, 546—571. o.
- ⁷⁰ Székesfehérvár, Városi Levéltár: A székesfehérvári kőművescéhkönyv 1767—1814. évi kötete.
- ⁷¹ Archiv der Stadt Wien. Aufdinge-Protokoll i. kötete 546. o.
- ⁷² 1790-ben az uralkodó 24,000 forintot adományoz a munka folytatására. Feltehető, hogy Kasselik működése erre az időre esett. (Országos Levéltár Helytt. 1790: Eccl. Fund. F19 P7 No. 28,060.) — L. még Kaposy János: A magyarországi barokk európai helyzete. (MAGYAR MŰVÉSZET, 1931. 31. o.)
- ⁷³ Marczievicz Erzsébet: A pesti Ferenciek-terének kútpályázata. Budapest 1931. 23. o.
- ⁷⁴ Schoen Arnold: A budapesti terézvárosi r. k. plébániatemplom, 1938. 6. o.
- ⁷⁵ Bierbauer Virgil: Kasselik Fidelio és Hofrichter József pesti építészek művészete. (MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZ-EGYLET KÖZLÖNYE HAVI FÜZETEI. 1927. 63. o.)
- ⁷⁶ Schoen i. m. 2. o.
- ⁷⁷ Első közlése Marczievicz i. m. I. táblán.
- ⁷⁸ A templom mai alakja a XIX. század végén történt átépítés eredménye; az utóbbi években gondos restauráláson esett át. Schoen i. m. 8. és köv. o.
- ⁷⁹ Marczievicz i. m. 24. o. és Gárdonyi Albert: Az építőművészet kezdetei Pesten. (HISTORIA, 1928. 38. o.)

- ⁸⁰ Schoen Arnold: A budapest-józsef-városi r. k. plébániatemplom. Budapest 1938. 7. o.
- ⁸¹ Sz. B. 743. Engedély kelte 1812. március 22. (Bálvány-u. 22.)
- ⁸² Sz. B. 857. Engedély kelte 1812. november 22. (Nádor-u. 22.)
- ⁸³ Hofrichterral közös műve a gróf Károlyi-család megbízásából épült irodaház, amelynek homlokzatát Kasselik tervezte. Sz. B. 1173. Engedély kelte 1814. június 26.
- ⁸⁴ Sz. B. 6679. Engedély kelte 1814. (Veres Pálné-u. 8.)
- ⁸⁵ Sz. B. 1647. Engedély kelte 1816. május 5. (József-tér 9.)
- ⁸⁶ Báthory János: A Nemzeti Színház építésének és lebontásának története. Budapest 1914. 7. o. — és Rédey i. m.
- ⁸⁷ József nádor megbízásából Kasselik végzi az egyetem épületében elhelyezett természetrajzi gyűjtemény helyiségeinek karbantartását. A nádor az új múzeum építését szorgalmazta és a legkisebb befektetést is sajnálta a régi és állandó javításra szoruló épülettől. Kasselik helyzete a több bosszúságot, mint elismerést eredményező munkánál nem volt éppen könnyű; ezek a tárgyalások éppen azért azt is bizonyítják, hogy a nádor teljes bizalommal volt iránta. L. főleg Nádori Levéltár 1820: Mus. 462 és 620.
- ⁸⁸ Schmall Lajos: Fiúárvaház a belvárosi Göllnitz-telken. Budapest, 1893. 21. o.
- ⁸⁹ Károly János: Fejér megye. 1901. V. 509. o. — Rados Jenő: Magyar kastélyok. Budapest 1939. 66. o., az eredeti tervek közlésével.
- ⁹⁰ A következőkben ismertetett tervek és vázlatok Bedő Rudolf úr budapesti gyűjteményéhez tartoznak. A tervek tanulmányozásáért és a közlési engedélyért őszinte köszönetemet fejezem ki.
- ⁹¹ Kauffmann, Otto: Die Stadt des Architekten Ledoux. (Kunstwissenschaftliche Forschungen II. Berlin 1933) és u. ő Entwürfe aus der Zeit der französischen Revolution. (ZEITSCHRIFT FÜR BILDENDE KUNST 1929. 38. o.)
- ⁹² Archiv der bildenden Künste Wien. Protokoll der Sonntag frequentierenden Schüler der k. k. Erzverschnidungsschule vom Jahr 1805 bis 1820. Buch 9. 14. o. 1819. január 3. kelt bejegyzés.
- ⁹³ Marczievicz i. m. 24. o.
- ⁹⁴ Bierbauer Virgil: Pesti építőmesterek munkássága. (Tanulmányok Budapest multjából I.)
- ⁹⁵ Schoen Arnold főigazgató úr szíves levélbeli közlése.
- ⁹⁶ «Delineatum Pestini per Franciscum Kasselik Anno 1814.» 32,5 × 43 cm, szürkével és rózsaszínnel színezett tusrajz Bedő Rudolf úr gyűjteményében.
- ⁹⁷ «Gezeichnet in d. könig. Zeichen Schull durch Frantz Kasselik Pesth den 1 April 1814 Steinmetz Lehrjung.» 30 × 39 cm, kivitelt mint előbbinél. Bedő Rudolf úr gyűjteményében.
- ⁹⁸ Közölve Marczievicz i. m. II. tábláján.
- ⁹⁹ Nádori Levéltár 1833: Pol. 254. A balassagyarmati Nagy Iván-Múzeumban levő metszet tanulmányozásáért és közléséért dr. Fényes Dezső úrnak mondok köszönetet.
- ¹⁰⁰ Már a szabadságharc előtt felmerült a nagyobbítás terve. (Staatsrat 1846: 483.) — Az újonnan épült nógrádi megyeház ünnepi felavatásának alkalmából tartott beszédek. Pesten 1835. E ritka alkalmi nyomtatvány ismeretét dr. Fényes Dezső úrnak köszönöm.
- ¹⁰¹ Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 9714. — Schmall Lajos: A régi pesti városház története. Budapest 1907. 68. o. — Marczievicz i. m. 26. o.
- ¹⁰² Tervek: Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 9714, valamint a Fővárosi Múzeum gyűjteményében III: 23—24 számok alatt. Az elfogadott és itt bemutatott tervet a bécsi Albertina gyűjteményében Arch. Zeichnungen No. 7176. szám alatt őrzik, nem láttamozott másodpéldánya a Fővárosi Múzeumban van; utóbbi közölve A HÁZ IV. 11. o.
- ¹⁰³ Ezt nemcsak a városi tanács emeli ki dicséretileg, hanem az Udvari Építészeti Hivatal is. L. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1838: No. 79.
- ¹⁰⁴ U. o. 1843: No. 1626 és 1844: No. 613, Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 9714, továbbá Nádori Levéltár 1842: Pol. 1296 és 1842. szept. 264, 312, 761 és 1128.
- ¹⁰⁵ Sz. B. 9569. Engedély kelte 1842. június 11. Csupán az alaprajzok vannak itt mellékelve, ezek megegyeznek az előbb említettekkel.
- ¹⁰⁶ DER SPIEGEL 1843. 408. o. Ennek nyomán Marczievicz i. m. 28. o. és III. tábla.

- ¹⁰⁷ L. a fentemlített tervrajzot Albertina Arch. Zeichnungen 7176.
- ¹⁰⁸ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1841: No. 419. — L. Paurra vonatkozólag Jajczay i. m.
- ¹⁰⁹ A Fővárosi Múzeum tervrajzgyűjteményében őrzött homlokzat közülve: Kultura akták között (A Ház, 1904. II. o.), továbbá Rados Jenő: A neoklasszicizmus nagy magyar templomai. Budapest 1937. 35. ábra és Bierbauer Virgil: A magyar építészet története. Budapest 1937. 231. o.
- ¹¹⁰ Náadori Levéltár 1841: Pol. 218. és 1987, továbbá 1844: 521 és 819.
- ¹¹¹ Friedrich E.: A budapesti piarista telek története, Budapest 1914.
- ¹¹² Az egyetlen fennmaradt tervpéldány Bedő Rudolf úr gyűjteményében.
- ¹¹³ Sz. B. Külön tervek (1829: No. 5543). (Náador-u. 17.)
- ¹¹⁴ Sz. B. Külön tervek 110 és Sz. B. 4923. Engedély kelte 1830. május 16. (Kossuth Lajos-u. 10.)
- ¹¹⁵ Sz. B. Külön tervek 112 (1830: 3501). (Molnár-u. 20.)
- ¹¹⁶ Sz. B. Külön tervek 204 (1832) és 335 (1834).
- ¹¹⁷ Sz. B. Külön tervek 288 (1833), 428 (1836) és 473 (1836).
- ¹¹⁸ Sz. B. Külön tervek 224 (1832), 329 (1834), 559 (1837, Vigyázó-ház) és Sz. B. No. 6566. Kasselik Ferenc néhány pontosabban meg nem határozható tervé az építés hagyományból a budapesti Bedő Rudolf-gyűjteménybe került.
- ¹¹⁹ Sz. B. Külön tervek 446 (1836. — Náador-utca 16.)
- ¹²⁰ Sz. B. 7666. Engedély kelte 1839. február 10. (Simmelweis-u. 14.)
- ¹²¹ Sz. B. 8065. Engedély kelte 1839. jún. 23. (Városliget.)
- ¹²² Sz. B. 8479. Engedély kelte 1840. márc. 15. (Vámház-körút 1.)
- ¹²³ Sz. B. 8209. Engedély kelte 1840. aug. 4. (Jordán-ház) és 8663. Engedély kelte 1840. július 12. (Kováts-ház.) (Vámház-körút 6. és 5.)
- ¹²⁴ Például a kétemeletes Kyatz-háznál. Sz. B. Külön tervek 210. 1832. (Király-u.)
- ¹²⁵ Sz. B. Külön tervek 83 (1831). No. 1977.
- ¹²⁶ Sz. B. 9050. Engedély kelte 1841. március 20. Képe Lechner Jenő: Budapest műemlékei. 437. kép. (Vilma királynő-út.)
- ¹²⁷ Sz. B. 8926. Engedély kelte 1841. márc. 7. (Vilma királynő-út.)
- ¹²⁸ Sz. B. 11,533 (1846) és 11,981 (1847).
- ¹²⁹ Reáltanoda-utcai gimnázium értesítője.
- ¹³⁰ Protokoll der täglich frequentierenden Schüler der k. k. Erzverschnidungsschule vom Jahr 1808—1818. (Archiv der Akademie der bildenden Künste Wien) Buch 11. 9. o.: «Kasselik Josef geb. Pest in Ungarn, Architektur».
- ¹³¹ Sz. Külön tervek 256.
- ¹³² L. atyja 1823. március 15. kelt folyamodványát Náadori Levéltár 1823: Pol. 32—33.
- ¹³³ Náadori Levéltár 1842: Pol. 630.
- ¹³⁴ U. o. 1829: Pol. 1052.

KISEBB PESTI MESTEREK

- ¹ Schoen Arnold: A Kemnitzer-ház a két törökhöz. (Pest-budai almanach 1919. 63. és köv. o.) — Bierbauer Virgil: Pesti építőművészek munkássága. (Tanulmányok Budapest multjából I. 84. és köv. o.)
- ² Náadori Levéltár 1825: Pol. 1070.
- ³ Rados Jenő: A neoklasszicizmus nagy magyar templomai. Budapest 1937. 41. o.
- ⁴ Sz. B. 764. Engedély kelte 1812. április 30. (Józsefváros.)
- ⁵ Sz. B. 920. Engedély kelte 1812. július 12. A tervet Schoen A. fenti munkájában közli.
- ⁶ Sz. B. 909 és 913. Engedély kelte 1813. március 14.
- ⁷ Sz. B. 2986 és 2997. Engedély kelte 1821. február 25. (Petőfi Sándor-u. 8.)
- ⁸ Sz. B. 3148. Engedély kelte 1822. január 30. (Vilmos császár-út 2.) L. Schoen fent idézett dolgozatát.
- ⁹ Horváth Henrik: Chinoiserie fal-festmények Budán. (Tanulmányok Budapest multjából II. 73. és köv. o.) A Kemnitzer-ház, a Horváth tanulmányában szereplő kisebb budai ház freskóival egyetemben késői utóda azoknak a műveknek, amelyek a keleti művészet futólagos megismerése után egész Európában keletieskedő ízlést igyekeznek meghonosítani. Ez az áramlat elsősorban az iparművészet terén érvényesül (porcellán- és fayence-festészet), de jelentkezik a pagodaszerű kerti házaknál is, amelyek a későbarokk kertépítészetének kedvelt emlékei. Bár

1800 körül Európaszerte csökken ez az áramlat, a Kemnitzer-ház törökjei mint késői utódok jelentkeznek és jól illenek a ház kedélyes és fesztelen jellegéhez.

- ¹⁰ Schoen i. m. 71—72. o. A régi Kemnitzer-házról l. Leyrer, Josef: Die Stadt Pesth und ihre Umgebung, Pest 1803.
- ¹¹ Sz. B. Külön tervek 140.
- ¹² Sz. B. Külön tervek 142.
- ¹³ Rados i. m. 36. ábrában közölte először.
- ¹⁴ Sz. B. Külön tervek 421 (1835). Valószínűleg Brein Ignác fia az a Brein Ferenc, aki a bécsi akadémián tanult, a szabadságharc után jön Pestre és műveiben a romantikus építészeti hívének mutatkozik. A királyutcai Pekáry-házat, mint Brein művét említi Buda-Pesth, Historisch-topographische Skizzen von Ofen und Umgebung von J. V. Häuffler. Pest 1854. 154. és köv. o.
- ¹⁵ Sz. B. 572. Engedély kelte 1811. május 19.
- ¹⁶ Sz. B. 754 Engedély kelte 1812. március 12.
- ¹⁷ Náadori Levéltár 1810: Pol. 2193. (Téglaszállítást a Múzeumnak is felajánl, l. u. o. Mus. 1812: 1205.)
- ¹⁸ Néhány példa: Sz. B. 197. (Engedély kelte 1809. május 11) u. o. 373. (Engedély kelte 1810. szeptember 16) u. o. 1168 (1814. június 26), u. o. 1873. (1817. június 7), u. o. 2159 (1818. február 20), u. o. 2294 (1838. szeptember 20), u. o. 2555 (1819. szeptember 3), u. o. 2825 (1820. július 30), Külön tervek 5 (1829), 10 (1829), 39 (1829), 50 (1829) és 144 (1831).
- ¹⁹ Az adatok az óbudai izr. hitközség levéltárában őrzött «Bauprotokoll»-ból valók.—Lyka Károly: Adatok építészettünk történetéhez. (MAGYAR MŰVÉSZET, 1933.

A D U N Á N T Ű L

- ¹ Pehm G.: Padányi Biró Márton veszprémi püspök és kora. Zalaegerszeg 1934.
- ² E korban épült templomok felsorolását l. Lyka i. m. 379. o.
- ³ Fellner dunántúli működésére vonatkozóan l. főleg Lukács—Pfeiffer: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. Veszprém 1933 és Dornyay Béla: Fellentali Fellner Jakab tatai műépítéséről. MAGYAR MÉRNÖK ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLÖNYE 1930.
- ⁴ Kapossy János: Mária Terézia budavári palotájának tervező mestere. Külön-

57. o.) — Művészeti Lexikon II. 9. o. — A templom a XIX. század végén átépült.

- ²⁰ Náadori Levéltár 1835: Pol. 243.
 - ²¹ Sz. B. 2427 (1819), valamint 4660 (engedély kelte 1829. június 14), u. o. 4990 (1830. június 25), u. o. 4991 (1830. júl. 25), u. o. Külön tervek 45 és 138.
 - ²² Náadori Levéltár 1830: Dist. 1237. Ez megerősíti azt a véleményt, hogy a munka pesti terv — Pollack Mihály terve — alapján készült.
 - ²³ V. ö. Bierbauer i. m. 85. o.
 - ²⁴ Országos Levéltár Helytt. 1836: Pol. civ. et. gen. F22 P4 14,087.
 - ²⁵ Sz. B. 4660 és 4690 (1829. április 25) és Intim. a. m. 8703, továbbá Náadori Levéltár 1822: Pol. 113, 387.
 - ²⁶ Sz. B. 8291 (1839) és Sz. B. 7680 (1839). Külön tervek 154 (1831), 196 (1831), 330 (1834) és 414 (1835).
 - ²⁷ Sz. B. 7650 (1839).
 - ²⁸ Schoen Arnold: A budapest-józsefvárosi r. k. plébánia templom. 1938. 9. o.
 - ²⁹ Fővárosi Levéltár Intim. a. m. 8917.
 - ³⁰ Kunits, Michael: Topographische Beschreibung. I. 125. o. — Málnási Ödön: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora. Kalocsa 1933. 93. o. — Lukács G.: Ahajócsodatevő Mária-szobor és kegyhely története. Kalocsa 1937. — Zofahl András fia Zofahl Gusztáv, aki Pesten született, 1853—56 között a bécsi akadémián tanult. L. Fleischer i. m. 97. o. Romantikus építészeti irányát a kalocsai nőnevelde és gimnázium épülete mutatja. (VASÁRNAPI UJSÁG, 1861. 318. o.)
 - ³¹ Sz. B. 5680 (1833) és 9634 (1842). (Királyutca 3.)
 - ³² Országos Levéltár Helytt. Pol. civ. et gen. 1836: F2 P4 14,087.
- lenyomat, 1928.—Schmidt, Justus: Die alte Universität in Wien und ihr Erbauer Jean Nic. Jadot. Wien—Leipzig 1929. — U. ö. Voltaire und Maria Theresia. Különlenyomat, Wien 1931. — Zádor Anna: Építészeti tervek a XVIII. századból. Különlenyomat, Budapest 1936.
- ⁵ Aggházy Mária: A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században. Veszprém 1937. 35. és 51. o.
 - ⁶ Rados i. m. 55. o. említi a kettő közti összefüggést.
 - ⁷ 1783-ban földrengés pusztított a vidéken (MAGYAR HIRMONDÓ 1783. 306. o.) valószínűleg akkor sérült meg annyira az épület, hogy az újjáépítés szükségessé vált.

A kastély irodalmára vonatkozólag I. még Fényes i. m. 98. o. és Károly János: Fejér vármegye története. Székesfehérvár 1901. V. 437. o.

⁸ A püspöki palota építésének gondolata már Nagy Ignác püspök idejében felmerül, de akkor még csupán átépítésről folyik szó. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1780: 1556 és Országos Levéltár Helytt. Eccl. Fund. 1792. F13 P5 4050, Eccl. Fund. 1795: F99 P2 15,255, Eccl. Fund. 1799: F13 P2 4142.) Milassin Miklós püspök azonban teljes újjáépítést kíván és a Helytartótanácshoz fordul 10,000 frt kölcsön felvételének engedélyezéséért. (Országos Levéltár 1799: Eccl. F361 P2 26,900 és 1800: Eccl. F318 P3 27,440 és Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1800: 739.) Ezek az adatok a rendezés alatt álló székesfehérvári püspöki levéltárban 7/c s/e alatt találhatók. Milassin szorgalmazta az építést, amiért az irodalom sokszor dicsőíti. (J. Pauer: Historia diocesis Albaregalensis. Albaregia 1877. 243. o.) Bár az épület elég gyakran szerepel az irodalomban, mesztéről sehol sem történik említés.

⁹ Mint a püspöki palota mestere szerepel Marschall: Székesfehérvári kalauz. 1930. 46. o. és Marosi Arnold: Székesfehérvár művészeti emlékei. (MAGYAR MŰVÉSZET 1930. 428. o.) Riederre vonatkozó adatokat tartalmaz a «Székesfehérvári kőműves- és kőfaragó céh szegődött könyve 1779—1872.» Anno 1781, 1782 és 1785 bejegyzései, a Székesfehérvári Múzeum gyűjteményében, továbbá a «Székesfehérvári kőműves- és kőfaragó-céh felszabadító könyve 1767—1814.» u. o. Ezt az anyagot más szempontból feldolgozta és részben közölte Schoen Arnold: Székesfehérvár XVIII. századbeli építőmesterei. (SZÉKESFEHÉRVÁRI SZEMLE 1931. 10—12. szám, 3—6. o.) — Az ifjabb Riedernek a céhbe lépésénél mutakozó nehézségeire vonatkozóan I. Országos Levéltár Helytt. 1796: Cittense F123, P5. 15,627 és F123, P2. 4615. A céh vonakodása miatt az Országos Építészeti Igazgatóság adja ki a megbízást a mestermunka elvégzésére. (L. u. o. 1797: Cittense F103, P2. 5186 és F103, P6. 12,883.) Riederről I. még Réh Elemér: A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában. Budapest 1932. 5. és 8. o. — Rieder Jakabnak és fiának alakját eddigi kutatásaink még nem tudták kellően tisztázni. A további kutatásnak vélünk segítségére lenni, ha itt összegyűjtjük a rávonat-

kozó adatokat. Ezek szerint Rieder Jakab 1769. aug. 15-én 3 évre tanoncnak szegődött Fasching János székesfehérvári építőmesterhez, majd felszabadulása után a Zichy-grófok adonyi építkezéseinél (1772—1776) és Pakson szerepel (1779) mint pallér. A 80-as években már állandóan Székesfehérvárott találjuk s a városi építkezéseknél, majd 1796-ban a karmelita-rendház átalakító munkáinál szerepel. Fia: Rieder János már magasabb kiképzésben is részesült: vándoréveit Prágában, majd a bécsi akadémián tölti. Utána Pestre kerül Zitterbarth Mátyáshoz és az ő ajánlólevelével kéri felvételét a székesfehérvári céhbe. Valószínűleg ez a Rieder szerepel a vármegyeháza építésénél is. Sok zavart okozott az a körülmény, hogy mindaddig nem választották külön a Rieder nevet viselő, Bécsben és Székesfehérvárott működő építészeket. A székesfehérváriakra fentebb közöltük az adatokat. A Bécsben szereplő Riederek közül Jakab (született Launingben, Schwaben) faszobrász volt és 1752—58 között a bécsi Akadémia növendékei között szerepel. (Archiv der Akademie der bildenden Künste Wien, Aufnahme-Protokoll von 1738—65, 1/b: 165. o., valamint Verzeichnis der ak. Schüler 1754—72, 1/c: 251. o. és Verzeichnis der Schüler vom Jahre 1736—53, 1/a: 343. o.) 1758—59-ben a sonntagsbergi templom gazdag szöszékét faragja Hefele Menyhérttel együtt, további kapcsolatukról azonban nincs tudomásunk. (Riesenhuber, Martin: Die kirchlichen Kunstdenkmäler des Stiftes Sankt-Pölten. 1923, 315—20. o.) Szerepel továbbá Bécsben egy kaisersheimi születésű Rieder Jakab építész, aki 1784-ben első díjat nyer az Akadémián. (Archiv der Akademie der bildenden Künste Wien, Protokoll der Preisverteilung an der Akademie 1783 és 1790, 74. o. és WIENER ZEITUNG 1784. 2018. o.) Ennek fiai, Ferenc és Antal a kilencvenes években szerepelnek az akadémián. (Aufnahmsprotokoll der Schüler 1765—1795, 101. o.) Rieder Jakab, mint építész és mint a bécsi akadémia tagja 1796-ban a már Székesfehérvárral kapcsolatban említett Rieder Józsefnek állít ki meleghangú ajánlólevelet, a nélkül azonban, hogy a névmegegyezésből rokonságra is következtethetnénk. Bécsben halt meg 1812. december 30-án. (Archiv der Stadt Wien, Sperrelation 1812. No. 4867.)

¹⁰ Kapossy János: A szombathelyi székesegyház mennyezetképei, (Budapest 1922.) valamint az ott idézett irodalom.

- ¹¹ Érdekes Kapossynak az a megjegyzése (i. m. 22. o.), hogy a püspöki palota számára készült első terv még erősen érezteti a francia rokokó hatását.
- ¹² A székesegyház építése lassan haladt, még 1804-ben is sok vita folyik. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1804: 4736.)
- ¹³ Szemrecsányi Marianne: Anovai templom és falképei. Budapest 1935.
- ¹⁴ Hefele 1781-ben vállalta az árvaház építését, amely részben csupán újjáépítés volt. Tiszteletdíjának hátralékos részletéért kénytelen az uralkodóhoz fordulni. (Országos Levéltár 1786: Fund. Saec. F20, P23 No. 39,753, 40,556 és 53,403.) — L. továbbá Kapossy id. m. 90. o., Géfin Gyula: A szombathelyi egyházmegye története. 1934. I. 43. o.
- ¹⁵ Windisch, Georg: Geographie des Königreichs Ungarn. Pressburg 1780. I. 324. o. — Fényes Elek: Szótár I. 395. o. — Kunits Michael: Topographische Beschreibung. Pest 1824. 138. és 144. o. — Pauer Arnold: Adatok a magyar kerti kultúra történetéhez. (Szombathelyi Szeminárium Értesítője 1925—26.) 51. o. és Rados i. m. 38. o. — Hefelere először Hekler, Anton: Ungarische Kunst. Berlin 1937. c. munkájában utal a 108. oldalon.
- ¹⁶ A művész magyarországi kapcsolataival először «Építészeti tervek a 18. századból» c. i. m.-ben foglalkoztam. Azóta két, római vedutát ábrázoló metszetét ismerhettem meg, amelyeket a művész Eszterházy Miklós hercegnek ajánlott, később egy kismartoni magángyűjteményben szerepeltek.
- ¹⁷ Henricy bécsi építésznek (meghalt 1799-ben) tulajdonított épületek súlyos és komor jellege Thomon szellemét idézi, aki ekkor Kismartonnal kapcsolatban is állott és lehetséges, hogy kapcsolata volt e munkával. Henricyre vonatkozóan l. Thiem-Becker Künstlerlexikon XVI. 414. o. és Csatkay-Frey Österreichische Kunsttopographie Bd XXXII. XXIV és 83. o.
- ¹⁸ Rados i. m. 35. o. és Csatkay-Frey: i. m.
- ¹⁹ 1774-ben Schützen (Sérc) számára készíti «Rendez-vous» vadászlak tervrajzát. (Csatkay-Frey i. m. 286. o.) 1777-ben a kismartoni Ágoston-rend számára dolgozik valószínűleg az ő műve a Nagy-hölly mellett vadászlak (Csatkay-Frey i. m. 210. o.) és a bűdöskúti fácskoskert vadászlaka (u. o. 295. o.).
- ²⁰ Charles Moreau (1758—1841) francia építészre vonatkozóan l. Csaplovits, J. o. h. a. n. n.: Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn. Wien 1821. 444. o. — Oszttrák-Magyar Monarchia. 1896. XIII. 162. o. — Hevesi, Ludwig: Österreichische Kunst. Leipzig 1903. 42. o. — Dehio, Georg: Österreich. II. 74. 82, 91, 642 és 653. o. — Rados i. m. 35. o. — Csatkay-Frey i. m. 53. o. és XXIV. o. — Réau, Louis: L'histoire de l'expansion de l'art Français Paris 1928. 236. o.
- ²¹ Csatkay-Frey i. m. 222. és XXV. o.
- ²² Dornyay Béla: Bakony. Budapest 1927. 363. o. — Rados Jenő: Régi magyar kastélyok. 231. o. — Katolikus Magyarország. (Szerkesztik Kiss-Sziklay, Budapest 1902.) II. 738. o.
- ²³ Ringer II. József 1781-ben nyeri el a soproni polgárságot. 1782—83-ban építi a soproni evangélikus templomot, 1801-ben hercegi építész, 1820 körül Nagycenken dolgozik, 1833-ban Kismartonban hal meg. Csatkay-Frey i. m. XXIII. o. — Csatkay Endre: Három klasszicista építész. (SOPRONI SZEMLE kiadványai 147. sz.) 119. és köv. o.
- ²⁴ Csatkay Endre: Sopron környékének műemlékei. Sopron 1932. I. 37. o. — A régebbi irodalomból: Fényes: Szótár I. 279. o. és II. 101. o. — Bártfai Szabó László: A Széchenyi-család. II. 163. és 405. o. — Windisch i. m. I. 305. o. — Townson útleírása (1799) említi a kastély dűledező voltát (Szamota: Régi utazások Magyarországon, 476. o.)
- ²⁵ Csatkay Endre: Sopron környékének műemlékei. III. 70. o.
- ²⁶ Talán Ringer műve a fertőbozi gloriét is, amelynek későbarokk formaadása Körmen-dre emlékeztet. (210. kép.)
- ²⁷ Lykai i. m. 345. o. és Szentiványi: Magyar képzőművészek lexikona. 438. o.
- ²⁸ Befejezés 1803-ban. L. még Stengl Marianne: Győr műemlékei. Győr 1932. 20. o. és Townson: Voyage 48. o.
- ²⁹ Moreau nevének említését Csákvárral kapcsolatban gróf Esterházy Móríc őnagyméltósága szíves levélbeli közlésének köszönhetem.
- ³⁰ Csatkay i. m. 39. o. Esetleg ennek a kapcsolatnak köszöni Ybl Miklós, hogy jó néhány évvel később, 1861—64 között megbízzák a nagycenki plébániatemplom átépítésével.

- ³¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Hofbauamt 1796: 1237.
- ³² Rémy és irodájának egyes tagjai között állandóan felmerülő ellentétek vezethettek arra, hogy Rémy nemsokára hivatalosan is hozzájárul ahhoz, hogy építészeti terveiket névjelzésükkel elláthassák. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Hofbauamtsakten 1824: 508.)
- ³³ Brisits Frigyes: A XIX. század első fele. Budapest 1939. 60. o.
- ³⁴ Edvi Illés Gyula: Az esztergomi főszékesegyház. Budapest 1929. 40. jegyz. A tervek közölve Edvi Illés i. m. 12. ábra és Rados Jenő: A neoklasszicizmus nagy magyar templomai. 1937. 12. o.
- ³⁵ Páckhra vonatkozóan l. Edvi Illés i. m. 12. o. és Rados i. m. 12. o. — Kühnel terveiből sem alaprjz, sem belső nézet — kivéve egy torzult perspektívájú keresztmetszetet — nem maradt fenn.
- ³⁶ Fleischer Gyula: Magyarok a bécsi képzőművészeti főiskolán. Budapest 1935. 73. o. és Edvi Illés i. m. 32. o. és 42. jegyzet.
- ³⁷ A magyar királyi kamara Rudnay halálát jelentvén, kéri, hogy az esztergomi fontos munkálatokat az intercalaris bevételekből folytassák. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1831: 5229.)
- ³⁸ U. o. 1831: 6397.
- ³⁹ U. o. 1832: 337.
- ⁴⁰ U. o. 1832: 4331.
- ⁴¹ U. o. 1835: 688 és 2309, 1837: 4333. Az eredeti utasítás és Nobile jelentése nyomtalanul eltűnt.
- ⁴² U. o. 1837: 6307. — Nobile terveiről Rados i. m. művén kívül l. Pál linkás László: Pietro Nobile tervei az esztergomi székesegyházhoz az Albertinában. Gerevich-Emlékkönyv. Budapest 1942. 196. o.
- ⁴³ U. o. 1838: 2515 és 3081.
- ⁴⁴ Voit Pál: Az egri főszékesegyház. Eger 1934. 17. o. — Pyrker János László velencei tartózkodására vonatkozó önéletrajzát említi Pál linkás László: Marco Casagrande. (Budapest 1942.)
- ⁴⁵ Kazinczy Ferenc útja Pannónhalmára, Esztergomba, Vácra. Pest 1831. 23. és köv. o. — Győr megye és város egyetemes leírása. Szerkesztette Fehér Ipoly. Budapest 1874. 444. és 666. o. — Pannónhalm a multban és napjainkban. Ungvár 1913. — MAGYAR MŰVÉSZET Pannónhalmi száma 1928. — Lyka i. m. 345. o.
- ⁴⁶ Kazinczy érdekes útleírásában megjegyzi, hogy a kőanyagot Pannónhalm számára Visegrád mellett fejtették; a kapcsolat a két építkezés között tehát az ő idejében köztudomású volt.
- ⁴⁷ A templomról l. Katolikus Magyarország, i. m. II. 622. o. és Szá m o r d J á n o s: Az esztergomi Szent Anna-templom és a vele kapcsolatos intézetek. Esztergom 1901. 13. és köv. o. — Lyka i. m. 343. o. — Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok. É. n. 221. o. — Edvi Illés i. m. 44. jegyz.
- ⁴⁸ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1835: 4342.
- ⁴⁹ Kazinczy (i. m. 37. o.) veszi észre a kis harangtornyok kedvezőtlen elhelyezését és az általános tetszés ellenére ő meri kifogásolni a kupola aránytalan lanternáját.
- ⁵⁰ Valószínűleg Páckh művei közé tartozik a hiregi plébániatemplom is, amelynek metszete az esztergomi Szent Anna-templommal egy lapon szerepel. (Esztergom, Egyházi tervek.) Páckh az építészeti irodalomban is szerepel két művével. (L. Petrik: Magyarország Bibliographiája. 1712—1860. III. 16. o.)
- ⁵¹ Csatkai Endre: Hild Vencel, a soproni vármegyeház építőmestere. (SOPRONI HIRLAP 1835. december 25.) — U. ő: A soproni Hild építészcsalád. (SOPRONVÁRMEGYE 1929. július 28.) Végül szíves szóbeli közlése.
- ⁵² A tervsorozat a soproni Vármegyeház levéltárában bekeretelve a falon látható. Tanulmányozását Sümeghy Dezső főlevéltáros úrnak köszönöm. — L. S ü m e g h y D e z s ő: A 100 éves vármegyei székházról. (SOPRONVÁRMEGYE, 1923. IX. 23.)
- ⁵³ A második sorozat ugyanott található, de a homlokzat nem szerepel.
- ⁵⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1827: 5014.
- ⁵⁵ Az építésre vonatkozó adatok a megyei levéltárban 518: 18. 1825—34 alatt találhatók.
- ⁵⁶ 1833. augusztus 26-án kelt jelentés foglalkozik az építés közben szükségessé vált költséges módosításokkal, de ezeket nem részletezi bővebben. Ugyanakkor kifizetik Holler kőfaragó számláit, aki az oszlopfők faragását is végezte.
- ⁵⁷ Csatkai Endre: Sopron vármegye műemlékei. II. Sopron 1935. 101. o.

- ⁵⁸ Archiv der Stadt Wien. Steinmetz-Bücher No. 12. 85. o. (1830. március 14-i bejegyzés.)
- ⁵⁹ Csatkai Endre: Júniusban lett százestendős a soproni Hild-műhely. (SOPRON VÁRMEGYE 1931 — Bártfai Szabó László: Gróf Széchenyi-család története. Budapest 1926. III. 52. o. említ egy Hild Antal nevű soproni építésszt, aki 1827—33 között a Széchenyi-család levéltára számára készít terveket. Minden bizonnyal névelírás és Hild Vencelről van szó, aki az említett időben a soproni Széchenyi-palotát építette. Atyját hívták Antalnak.
- ⁶⁰ Sopron, Városi levéltár Fasc. XXV. 5502. A levéltári adatokat dr. Csatkai Endre úrnak, a tervanyagot Házy Jenő főlevéltáros úrnak köszönöm. L. még Csatkai Endre: Három klasszicista építész. Soproni Szemle kiadványai 147. sz. 121. o.
- ⁶¹ Wurzbach említi bécsi működését, amely a magyarországit megelőzte.
- ⁶² Az 1832-ben megkezdett és a következő évben felszentelt templom tervét a hercegi építész készítette („nach einem Plane von dem hochfürstlichen Herrn Bauarchitekten entworfen.“) Mivel ezekben az években Stampf volt a herceg kismartoni építészé, továbbá mivel a kismartoni zsinagóga felépítésében megnyilvánuló zárt és súlyos jelleg rokon Stampf soproni színháztervével, valószínűnek látjuk az ő szerzőségét. L. Csatkai-Frey i. m. 155. o. — Wachstein-Wolf: Urkunden zur Geschichte der Juden in Eisenstadt. Wien—Leipzig 1926. 336. o.
- ⁶³ Kazinczy (Váczy): Levelezés. IV. 465. o. — Lyka Károly: Adatok építésetünk történetéhez. (MAGYAR MŰVÉSZET 1938. 58. o.) Művészeti Lexikon I. 42. o. — Géfin i. m. I. 259. és 289. o.
- ⁶⁴ Károly i. m. V. 91. o., ő említi Austerlitzet is. — Lyka Károly: Adatok építésetünk történetéhez. (MAGYAR MŰVÉSZET 1933. 58. o.) Művészeti Lexikon II. 600. o.
- ⁶⁵ Villányi Henrik: A százéves nagykanizsai zsidótemplom. Nagykanizsa 1928. 6. o. Az átdolgozást a marburgi Marek és a bécsi Ehemann (talán Ehmann) végzik. A XX. században ismételtén átépült Schöne Lajos és Baumhorn Károly tervei szerint. (Dornay-Vigyázó: Balaton. 407.)
- ⁶⁶ Lyka Károly: Adatok... 59. o. — Hanauerről l. Fleischer i. m. 49. o.
- ⁶⁷ Bécsi művei: Pal. Modena (1811), Villa Wertheimstein (1834), Haus am Graben No. 21. (1835), Landhaus (1937), l. Dehio: Österreich. II. 70., 73., 86. és 91. o. — Biró József: A bonchidai Bánffy-kastély. Kolozsvár 1935. 32. o.
- ⁶⁸ L. Lyka Károly: Adatok a magyar művészettörténethez. (MAGYAR MŰVÉSZET 1935. 87. o. és Csatkai-Frey i. m. 248. o.)
- ⁶⁹ Az építéstörténet adatait dr. Molnár István főlevéltárnok úrnak köszönöm. — Jellemző, hogy csupa helybeli vagy környékbeli iparos szerepel: Lészár Miklós székesfehérvári kőművesmester, Sós János kaposvári ácsmester, Kain Mátyás szigetvári lakatos, Langrieder József tatai és Meitz Gyula székesfehérvári kőfaragó, az egyetlen pesti Sartori János kályhászmester.
- ⁷⁰ Fényes: Leírás... 3. II. 67. o. — Bereck: Kaposvár. Budapest 1925. 14. o. (rossz évszámmal). — Bierbauer Virgil: Török Ferenc földmérő, a kaposvári megyeház mestere (MAGYAR MÉRNÖK-ÉPÍTÉSZEGET KÖZLÖNYE HAVI FÜZETEI 1926) és u. ő: A magyar építéset története. Budapest 1937. 241. o. — Dornay-Vigyázó: Balaton. 343. o.
- ⁷¹ Komárom, Győr, Szombathely és Pécs barokkori és többször átépített megyeházait feldolgozásunkban mellőzhetjük. A komáromi megyeháza a századforduló előtt az Udvari Építészeti Igazgatóság terve alapján átépült. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatsrat 1798: 3005.) A XIX. század végén renaissance stílusban erősen módosították. A győri megyeháza a XVIII. századbéli ferencendi zárda épületéből alakult. A szombathelyi megyeháza a XVIII. század utolsó negyedében épült, 1820 körül átépült (Lyka i. m. 346. o.), végül 1880 körül Haussmann Alajos építtette át. (Korabinszky 1786-ban „neu erbaut“nak nevezte.) A pécsi megyeháza az egykori Madarász-házból épült 1728—31 között. (Várady: Baranya multja és jelene. Pécs 1898. II. 569. o.)
- ⁷² A városháza korábbi tervét az egyébként ismeretlen Windisch építőmester készíti 1829-ben. A tervet az Országos Építészeti Igazgatóság teljesen átdolgozta és csak így adta hozzájárulását. Kérdés, hogy nem ezt a tervet kivitelezte-e Piacsek? (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1829: 3662.)
- ⁷³ A könyvtárat báró Szepesy Ignác püspök építtette magánköltésén. Tervek és iratok eddig egyáltalában nem voltak fellelhetők. (Szentkirályi István professzor úr köz-

- lése.) — Kopcsányi Károly: A pécsi jogakadémia multja és jelene. Pécs 1897. 16. o. — Haas M.: Baranyamegye. Pécs 1845. 219., 314. és 320. o. — MAGYAR MŰVÉSZET 1929. 570. o. — Pécs és a Mecsek részletes kalauza. Budapest 1926. 27. o. — Lyka i. m. 341. o.
- ⁷⁴ Zádor Anna: A kismartoni színház (A SZÍNPAD 1936. 60. o.) és u. ö.: Az eszterházai színház. (U. o. 247. o.)
- ⁷⁵ Magyar Színművészeti Lexikon II. 162. o.
- ⁷⁶ Lyka Károly: Adatok építészetünk történetéhez. (MAGYAR MŰVÉSZET 1933. 59. o.) — Sörös Pál: A tihanyi apát-ság története. 1911. 515. o. — Magyar Színművészeti Lexikon II. 36. o. — Szí-nészeti Lexikon 1930. 59. o. — Dornyai — Vigyázó: A Balaton és környéke. Budapest 1934. 133.
- ⁷⁷ Csatkai-Frey i. m. 247. o.
- ⁷⁸ A templomra vonatkozó, alábbi adatokat Csontha László plébános úr szíves volt számomra a Historia Parochia Vál (Plébániai levéltár), valamint a székesfehérvári püspöki levéltár 1778., 1845. és 1868-i canonica visitatio-i alapján összeállítani, amiért őszinte köszönetemet fejezem ki. A templom hossza a szentéllyel 47,5 m, a hajó szélessége 13 m, a kupola alatt azon-ban 23,5 m, a kupola magassága 15 m. Az al secco festmények Wagner József, a baloldali mellékoltár Molnár János műve, mindkettő 1852-ből. Az «üdvözült lelkek csoportja», valamint Ürményi József mell-szobra Ferenczy István alkotása. A sek-restyében a majki kamalduli templomból való, 1762-ben készült remek faragványok kerültek felállításra.
- ⁷⁹ A templom irodalma: Károly i. m. V. 440. és köv. o. — Edvi Illés i. m. 32. o. — Meller Simon: Ferenczy István. Budapest 1905. 188. és köv. o. — Károly-Nyiráki: Emlékkönyv a szé-kesfehérvári püspökség 100 éves ünne-pségére. Székesfehérvár 1877. 189. o.
- ⁸⁰ Dornyai-Vigyázó i. m. 236. o.
- ⁸¹ Schilling Roger: Dunakömlöd és Németkér telepítés, népiség- és nyelv-története. Budapest 1933. 116. és köv. o., további adatok a plébániahivatal szíves-sége útján. Az oltárképeket Veit, Zichy tanítványa festette. — Az 1929-ben fel-épített torony kedvezőtlen hatású.
- ⁸² Neumann Sándor: A lovasberényi zsidó hitközség története. Lovasberény 1912. 36. o.
- ⁸³ A templom építését 1826-ban határozták el, de csak 1834-ben indul meg a munka, a felavatás 1840. szeptember 11-én törté-nik. Ez alkalomra készült terveken «Se-bastian Strakovits Maurermeister Veszprém 18/II. 840.» felírás szerepel, de ez a jelzés valószínűleg csupán a kivitelle vonatko-zik. Az adatokat Singer Leó úrnak köszö-nöm. — C. G. Elsner: Ungarn durch-reiset und beurtheilet von... Leipzig 1840. III. 36. o.
- ⁸⁴ Fruman 1831-ig működik mint rajztanár Győrött, ahol a főreáliskola rajzgyűjtemé-nyében CO 95—67. szám alatt több tervét őrzik. Valószínűleg ő építi 1835-ben a győri Kazinczy-utca 8. alatti empire házat. 1869-ben vonul nyugalomba. Lyka Ká-roly: Adatok... (MAGYAR MŰVÉSZET 1927. 548. o.) és Magyar Művészet. Buda-pest é. n. 63. o. — Edvi Illés i. m. 17. o. — Sörös i. m. 253. o.
- ⁸⁵ Valószínűleg ezt a baranyamegyei templo-mot említi Kresznerics Ferenc útleírása: «Római íze épült templom». A kisebb jelentőségű templomépítések so-rában szerepel a tata-felsővárosi templom (1810) és a veszprémi piarista gimnáziumi templom (1828—33) megújítása, valamint a késői pécsi kálvária-kápolna 1840 után. Lyka i. m. 350. köv. o.
- ⁸⁶ Hoffmann: Staré umeny na Slovensku. Praha 1930. 95. o. és 77. kép. — Agg-házy i. m. 19. o. — Bierbauer Virgil: Magyar építészet története. 139. o.
- ⁸⁷ Horváth Konstantin: Zirc tör-ténete. Veszprém 1930. 300. és köv. o.
- ⁸⁸ Rados i. m. 231. o. Az átépítés kétség-telenül az 1810-es földrendés után történt, amikor a kastély újjáépítésén kívül a belső freskódíszítés is megújul. L. HAZAI ÉS KÜLFÖLDI TUDÓSÍTÁSOK 1810. I. 62. o. és 1814. I. 323. o., valamint Károly i. m. IV. 421. o.
- ⁸⁹ Károly i. m. III. 267. o. és Rados i. m. 231. o.
- ⁹⁰ Kunits: Topographische Beschreibung von Ungarn. Pest 1824. I. 31. o. — Fé-nyes: Lefrás... I. 89. o. és Szótár IV. 35. o. — Pauer i. m. 35. o. — Károly i. m. V. 276. o. — Rados i. m. 65. o.
- ⁹¹ Lyka i. m. 337. o. — Rados i. m. 66. o. — Magyarország vármegyéi. Vas megye. 41. o. Legutóbbi időben átépült.
- ⁹² Magyarország vármegyéi. Vas megye. 71. o.

⁹³ Bakony i. m. 64. o. — Károly i. m. 382. o. — Rév helyi Réh Elemér: Károlyi-palota. 101. o. — Gróf Károlyi László: A nagykarolyi gróf Károlyi-család összes jószágainak birtoklási története. Budapest 1911. I. 139. o. — Rados i. m. 68. o.

A F E L V I D É K

¹ Fellner felvidéki művei közé sorozható — egy működésétől eltekintve — a kistályai plébániatemplom. L. Csemegi József, MAGYAR MÉRNÖK-ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLÖNYE 1935. 317. o. — Valószínűleg Fellner műve a pozsonymegyei Tallos régi épületből alakított kastélya. Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller — Metsch. Wien 1917. 60. o. — Fényes: Szótár... IV. 171. o. — Lukcsics — Pfeifer: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. Veszprém 1933. 221. o. — Hoffmann: Staré umení ná Slovensku. Praha 1930. 68. o. Thalhernek tulajdonítja.

² Magyarország városai és vármegyéi. Abauj-Torna megye. 22. o. — Rövid Képes Kalauz Kassa 1912. 15. o. — Kőszeghy Elemér: Kassa műemlékei. Budapest 1939. 21. o.

³ Nemcsak az igen nagy számú kisebb építkezésnél kellett az udvari építési hivatalnak Hillebrandtól eredő «szabvány» terveit figyelembe venni (ilyenek nagyszámban találhatók a bécsi Albertina Architekturgezeichnungen gyűjteményében, például 7402—8., 1397—7401., 7395—96., 7884—7886. számok alatt), hanem nagyobb munkáknál is, mint például az ungvári (eredetileg munkácsi) görögkeleti püspökség székházának építése is, az ő szava, illetőleg hivatalának véleménye volt a döntő. (L. Hodinka Antal: A munkácsi görög-keleti püspökség története. Budapest 1910. 681. o.)

⁴ A II. József rendeletére feloszlatott rendházak átalakítása, a sok új közigazgatási hivatal elhelyezéséhez szükséges épület felépítése elsősorban Thalherr feladata volt. A hetvenes években Vácott dolgozik. (Kaposy János: A magyar királyi kamara építészeti Mária Terézia korában. Klny. 1924. 19. o. — Bónisné Wallon Emma: Vác művészete a XVIII. században. Budapest 1935. 52. és köv. o.) 1785-ben Miskolcon találjuk, ugyanakkor mint az építési igazgatóság meg-

⁹⁴ Ilyen rendeltetésű egyszerűbb épületek közül megemlíthjük a veszprémi Davidceum-internátust, amely 1827 körül épült (Lyka i. m. 340. o.), valamint az esztergomi kórház 1839-ben épült, szélesen elterülő tömbjét.

bízottja szerepel több felvidéki építésnél. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Staatsrat, 1785: 1372 és 1785. — Divald Kornél: A selmeci ág. hitvallású evangélikus templom műkincsei. Archaeologiai Értesítő 1910. 95. o.), 1794—96 között építi a selmecbányai evangélikus templomot, amely jellegzetes példája a késő-barokk kissé bágyadt, klasszicizáló elemekkel teli formavilágának.

⁵ Bruckner Győző: Késmárk sz. kir. város műemlékei. Eperjes 1908. 76. o.

⁶ Lyka Károly: Magyar Művészet é. n. 392. o.

⁷ Franz, R. A.: Pressburg als Kunststadt. Berlin 1935. 5. o. — Lyka i. m. 385. o. — Rakovszky: Geschichtliches über Pressburg. Pressburg 79. o.

⁸ Az adatokért és fényképekért Holcik János eszper-plébános úrnak mondok köszönetet. — Wagner G. E.: Körmöcbánya sz. kir. város képes kalauza. Kassa 1913. 24. o. — Magyarország vármegyéi és városai. Bars megye. 219. o. — Alte Kunst in der Slovakei. Prag 1939. 33. o.

⁹ Beschreibung und Abbildung eines neu erfundenen Spar-Dachstuhles, welcher sowohl an allen neuen als alten Gebäuden sehr vorteilhaft anzuwenden ist... von Anton Pius Rigel. Wien 1826. 3. o. (Máshol Rieglnek és Riglnek is írja magát.)

¹⁰ Rigl i. d. m. 3. o. és Ortway Tivadar: Pozsony város utcái és terei. Pozsony 1905. 246. o.

¹¹ Rév helyi Elemér: Az egyetem-utcai volt Károlyi-palota építésének története. Budapest 1934. Különlenyomat. 17. o. — Nyitra megye. 54. o. — Lyka i. m. 390. o. — Kazinczy elragadtatottan ír a kastélyról és parkjáról, l. Kazinczy — Váczy: Levezetés. XVI.

¹² Az 1817-ben épült, alig ismert templomot a Katolikus Magyarország I. 957. o. említi. A gróf Keglevich levéltár idevonatkozó adatainak összeállításáért a pétervári plébániahivatal vezetőségének mondok köszönetet. Az építkezésben főleg a

- közel városok mesterei segédkeznek; az ács munkát Maar Ferenc egri mester, a tornyok rézfedését Hagenberger János losonci rézműves, a pizskei márványból készült tabernakulumot és oltárasztalt Sokáry Boldizsár, végül az oltárképeket Hess Mihály készíti.
- ¹³ Breznay—Karczos: Egri képeskönyv. Eger 1937. 77. o.
- ¹⁴ Farkasfalvi G.: Adatok művésztünk történetéhez. (Művészet 1908. 338. o.) — Lyka i. m. 393. o. A pesti céh akadémikusodása miatt Miksch a nádorhoz fordul segítségért. (Országos levéltár, József nádor levéltára. 1838: Pol. 612.) Miks hátrahagyott tervrajzainak egy részét a rimaszombati Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület őrzi.
- ¹⁵ Hoffmann i. m. 93. o. — Szentiványi: Lexikon. 473. o. Feigler Ignác — aki 1847-ben halt meg — és leszármazottjainak élénk romantikus stílusú tevékenysége kívül esik a munkánkban feldolgozandó kor- és stílushatárokon. (Fleischer Gyula: Magyarok a bécsi képzőművészeti akadémián, Budapest 1935. két Feigler említ: az 1821-ben született Feigler Ignácot és az 1856-ban született Feigler Sándort.)
- ¹⁶ Tausig, Paul: J. Kornhäusel. Wien 1916. és u. ő: Die Glanzzeit Badens. Baden 1914. — Kaufmann, Otto: Die Kunst der Stadt Baden. Wien 1925.
- ¹⁷ Az adatok összeállításában és a képek beszerzésében Wagner József lőcsei evangélikus lelkész úr volt segítségemre, amiért őszinte köszönetemet fejezem ki. — Demkó Károly: Lőcse története. Lőcse 1897. 239. o. és Mirkva J.: Lőcse sz. kir. város kalauza és műtörténeti emlékei. É. n. 48. o. — Művészeti Lexikon. II. 328. o. — Wimmer August: Das pittoreske Österreich. II. 44. o. — Schürer—Wiese: Deutsche Kunst in der Zips. Breslau 1937. 123. kép. — Alte Kunst in der Slovaei. Prag 1939. 33. o.
- ¹⁸ Kapossy i. m. 17. o.
- ¹⁹ Wick Béla: Kassa város műemlékei. Kassa 1923. 95. o. és u. ő: Kassa története és műemlékei, Kassa 1942 — Kemény Lajos: Kassa város műemlékei. Kassa 1917. 37. o. — Czausig lőcsei festőtől festett oltárképet említ Wimmer: Das pittoreske Österreich No. 24. 27. o.
- ²⁰ A hagyomány szerint az építettő eredetileg katolikus templomnak szánta, de Pyker érsekkel összekülönbözve, a reformátusoknak adta át. L. Dala János: Barangolások falun. I. Szilvásvárad. (MEZŐ-KÖVESDI UJSÁG 1937. szeptember 5.)
- ²¹ Hoffmann i. m. 95. o.
- ²² Joz. o Hrebices: Sprievođa. Tyrnava.
- ²³ Alte Kunst in der Slovaei i. m. 769. kép.
- ²⁴ Edvi Illés Gyula: Az esztergomi főszékesegyház. Budapest 1929. 47. o. — Gömör megye. 139. o. — Katolikus Magyarország i. m. II. 987—89. o. — VASÁRNAPI UJSÁG 1861. 439. o. és 1866. 361. o.
- ²⁵ Katolikus Magyarország i. m. II. 809. o.
- ²⁶ Erdély—Hubay—Vigyázó: Bükkalauz. Budapest 1932. 61. o.
- ²⁷ Katolikus Magyarország i. m. 983. o.
- ²⁸ Osváth József: A simonyi és darnyai egyesült ev. ref. egyház története. Sárospatak 1889.
- ²⁹ Wimmer: Das pittoreske Österreich. I. No. 5. 25. o.
- ³⁰ Breznay Imre: Eger multjából. Eger 1926. I. 26. o. — A klasszicizáló későbarokknak a tiszta klasszicizmus felé törekvő alkotásai is ilyen tartózkodó, többször kevésbé kiegyensúlyozott megoldást mutatnak. Ilyen például a *pozsonyi Katalin-kápolna* bécsi mintaképekre vallo, 1800 körül épült homlokzata, I. 59. képet. (Franz i. m. 5. o. — Portisch, E.: Geschichte der Stadt Pressburg-Bratislava. 1933. I. 294. o.) — Az átmeneti kor emléke a *bártfai evangélikus templom* homlokzatának kissé esetlen kialakítása, amely 1798—1808 közé tehető. Szíves közléseiért Schmidt Lehel lelkész úrnak mondok köszönetet. — L. továbbá Bártfa sz. kir. város és Bártfa gyógyfürdő ismertetése. Budapest 1901. 66. o. — *A gyöngyösi evangélikus-református templom* 1810—15 között kivitelezett, jól tagolt homlokzata már a korai klasszicizmus alkotása és valószínűleg Rábel Károly gyöngyösi mester műve. L. Klimó Pál: A gyöngyösi ev. ref. templom... történetének vázrajza. Gyöngyös 1891. 25. o., amely a templomot 1792—95 közé datálja; a torony 1838-ban készült terve csak 1844—45-ben került kivitelre. A templomot említi még Heves megye. 180. o. — Wimmer i. m. I. 45. o. — Fényesi i. m. III. 305. o.
- ³¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1806: 2495 és 1809: 1798. — Katolikus Magyarország i. m. I. 665. o.
- ³² Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1823: 4518 és Katolikus Magyarország i. m. I. 953. o.

- ³³ Lyka i. m. 434. és köv. o.
- ³⁴ Lehoczky Tivadar: A bereg-megyei görög szertartású katolikus lelkészségek története. Munkács 1904. 84. o. — Mészáros K.: Ungvár története. Budapest 1861. 81. o. — Lehoczky Tivadar: Beregvármegye monográfiája. Ungvár 1881. III. 121. és 462. o.
- ³⁵ Grenner vagy Gremarz mestert l. Lyka i. m. 393. o. — Lehoczky i. m. 493. o.
- ³⁶ A klasszicizmus korának szerényebb emlékei közé tartozik néhány felvidéki zsinagóga is. A legkorábbiak és még inkább a késő barokk emlékei közé sorolandók a mádi és a gyöngyösi régi zsinagóga. Ez utóbbi 1816—20 között épült és Rábel Károly műve. (Heves m. 130. o. és Vajda A. úr szíves közlései szerint). — Az óbudai zsinagóga mesterének tulajdonítja a hagyomány az 1820—26 között épült *hunfalvai zsinagógát*, amelynek kissé esetben kivitele kisebb helyi mesterre vall. Lyka Károly: Adatok építészetünk történetéhez. MAGYAR MŰVÉSZET 1933. 57. o.) A hunfalvaihoz csatlakozik az 1842—46 között épült *liptószentmiklósi zsinagóga*, amelynek határos homlokzata alátámasztja azt a hagyományt, hogy pesti mester művét kiviteleztek volna. (Herczog: A zsidók története Liptószentmiklóson. Budapest 1895. 464. o.) 1830 körül épült a *nyitrai* és a *nagykosztolányi zsinagóga*, 1840 körül — mint egyik leggazdagabb megoldás — a *miavai*.
- ³⁷ Fényes i. m. 3. II. 150. és 247. o. — Erdély—Hubay—Vigyázó: Bükk. Budapest 1932. 59. o. — Hunfalvy P.: Ungarn und Siebenbürgen. Darmstadt 1856. II. 233. o. és Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1808: 200 és 1811: 806.
- ³⁸ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1825: 5584. — Szőnyi Ottó: Műemléki út Hont megyében. HISTORIA I. 1928. 5. sz. 10. o. — Lyka K.: i. m. 392. o.
- ³⁹ Findura Imre: Rimaszombat története. Budapest 1876 és Alte Kunst in der Slowakei i. m. 782. kép.
- ⁴⁰ Demkó Károly: Lőcse története. (Szepesmegyei történeti társaság millenáris kiadványai V. 1897.) 204. o. — Fényes i. m. III. 303. o. — Hoffmann id. m. 92. o. — A balassagyarmati megyeházával némi rokonságot mutat a 40-es években épült *miskolci megyeháza*, amelynek néhézkes tagolása helyi mesterre vall. (74 kép)
- ⁴¹ Az átépítést megelőző hivatalos felvételek: Albertina Wien, Arch. Zeichn. No. 7831. — Wimmer i. m. II. 1., 5., 48. o. — TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1818. december 7. — A helyi építésszettel való erős kapcsolat jellemzi a század első negyedében épült árvaváraljai «kamerális» házat. L. Hoffmann i. m. 93. o.
- ⁴² Korabinszky: Beschreibung von Pressburg. E. n. I. 55. o. — Magyar színművészeti lexikon. II. 65. o. — Ballus: Pressburg und Umgebung. Pressburg 1823. 77. o. — Benyovszky: Das alte Theater. Pressburg 1926. 77. o.
- ⁴³ HAZAI ÉS KÜLFÖLDI TUDÓSÍTÁSOK 1819. I. 345. o. és II. 186. o.
- ⁴⁴ Művészeti lexikon. 604. o. — Színészeti lexikon. 1935. 550. o. — Bükk kalauz i. m. 58. o. és Lyka i. m. 392. o.
- ⁴⁵ Demko i. m. 203. o. és Alte Kunst in der Slowakei i. m. 33. o.
- ⁴⁶ Bruckner i. m. 76. o. és Alte Kunst in der Slowakei i. m. 781. kép.
- ⁴⁷ Breznay: Eger multjából. 1926. I. 77. o. U. ó: Az egri kaszinó százéves története. 1934. 138. o. A fényképért dr. Erlach Sándor ügyvéd úrnak mondok hálás köszönetet.
- ⁴⁸ Korompai levéltár. 1793. augusztus 3 és 1794. augusztus 29. L. Jedlicska: Kiskárpáti emlékek. II. 155. o. — Fényes i. m. 3. II. 121. és II. 537. o. — Korabinszky i. m. 319. o. — Pozsony megye. 28. o. — Lyka i. m. 389. o. — Czeke Marianne: Gróf Brunswick Teréz ősei... Budapest 1935. 42. o. — Bernouilly i. m. IX. 243. o. (A régi kastélyról.) — Rigli i. m. 3. o. — Alte Kunst in der Slowakei i. m. 782—3. kép.
- ⁴⁹ Jedlicska i. m. II. 88. o. és Hoffmann i. m. 93. o.
- ⁵⁰ Közölve Rados i. m. CXXXVII. tábla.
- ⁵¹ Pozsony megye. 68. o. Fényes i. m. II. 551. o. — Fényes: Szótár... i. m. II. 51. o. — Rados id. Jenő: Magyar kastélyok, é. n. 231. o.
- ⁵² Nyitra megye. 117. o.
- ⁵³ U. o. 299. o.
- ⁵⁴ U. o. 100. o. és Alte Kunst in der Slowakei i. m. 777. kép.
- ⁵⁵ Bars megye 21. o.
- ⁵⁶ U. o. 39. o.
- ⁵⁷ U. o. 56. o.
- ⁵⁸ U. o. 74. o.

- ⁵⁹ Fényes i. m. 3. II. 259. o. — Pauer i. m. 29. o. — Rados i. m. 65. o. és CXXXVI. kép.
- ⁶⁰ Meller i. m. 358. o. — báró Nyáry Pál: Jáncsi község és földesurai. Budapest 1939.
- ⁶¹ VASÁRNAPI UJSÁG 1866. 349. o.
- ⁶² Fényes i. m. III. 107. o. és 3. II. 248. o.
- ⁶³ Rados i. m. CXXXVIII. kép és 65. o. és Schoen Arnold: A budapesti központi városháza. Budapest 1930. 135. o.
- ⁶⁴ Rados i. m. 65. o. és CXL. kép.
- ⁶⁵ Nógrád megye. 106. o.
- ⁶⁶ Rados i. m. szerint 1833.
- ⁶⁷ Nógrád megye. 25. o.
- ⁶⁸ U. o. 130. o. és Rados i. m. 26. o.
- ⁶⁹ Nógrád megye. 120—27. o.
- ⁷⁰ Abauj megye. 285. o. — Lyka i. m. 389. o.
- ⁷¹ Abauj megye. 291., 303. és 313. o.
- ⁷² Lyka i. m. 390. o.
- ⁷³ Zemplén megye. 121. o.
- ⁷⁴ Hoffmann i. m. 92. o. — Franz i. m. 77. o. — Alte Kunst in der Slowakei i. m. 791. kép.
- ⁷⁵ Alig hihető, hogy a palota építője az 1802 óta Kassán élő Bellaagh József mester lett volna. — Hoffmann i. m. 73. o. — Lyka i. m. 388. o. — Rövid képes kalauz. Kassa 1912. 18. o. — Kőszeghy i. m. 22. o.
- ⁷⁶ Lyka i. m. 388. o. — Kőszeghy i. m. 28. o.
- ⁷⁷ Franz i. m. 27. o.
- ⁷⁸ Breznay: Eger multjából. Eger 1926. I. 77. o.
- ⁷⁹ MAGYAR HIRMONDÓ 1793. I. 495. és 722. o.
- ⁸⁰ Lehoczky Tivadar: Munkács város új monográfiája. Munkács 1907. 246. o.
- ⁸¹ Alte Kunst in der Slowakei i. m. 778. kép.
- ⁸² Mednyánszky A.: Malerische Reise auf dem Waagfluss. Wien 1844. 195. o. — Török Antal: A két magyar haza elsőrangú gyógyvizei és fürdőintézetei. Debrecen 1859. 48. o. — Hoffmann i. m. 92. o. a mestert (helytelenül) Nobile körében keresi. A fényképekért Bernáth Aurél úrnak mondok köszönetet.
- ⁸³ Lyka i. m. 385. o.
- ⁸⁴ Hoffmann i. m. 94. o.
- ⁸⁵ U. o. 94. o. — Török i. m. 147. o.
- ⁸⁶ Török i. m. 260. o.
- ⁸⁷ U. o. 45. o. és Kis János 1840-ből való rajza.
- ⁸⁸ Hoffmann i. m. 94. o. és Alte Kunst in der Slowakei i. m. 772. kép.
- ⁸⁹ Török i. m.
- ⁹⁰ Lyka i. m. 391. o.
- ⁹¹ Alte Kunst in der Slowakei i. m. 790. kép.
- ⁹² Hoffmann i. m. 94. o.
- ⁹³ Mednyánszky: i. m. 59. o.

A Z A L F Ö L D É S A T I S Z Á N T Ű L

- ¹ Györffy István: Hajduböszörmény telepítése, Szeged 1928.
- ² Ballára nézve l. Országos Levéltár Helytt. Commerz. 1790: F42 20,493, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1795: 3916, 1801: 3981, 1802: 495, 1805: 3033 és 3034, 1807: 4501. — Schilsonról l. Kovács Károly: A pesti vigadó. (Tanulmányok Budapest multjából III. 1934. 71. és köv. o.) — Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790—1795, Budapest 1926.
- ³ Pest város tanácsa már 1799-ben szigorú utasítást kapott, hogy minden építkezésről szakszerű alaprajztervet és metszetet küldjön a kamarához. L. Réh Elemér: A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában, Budapest 1932. 13. o.
- ⁴ Domanovszky Sándor: József nádor iratai. III. 1805—7, Budapest 1929. 63. és köv. o. — Hóman-Szekfű: Magyar történelem, VII. Budapest, é. n. 35. és köv. o. — Siklóssy László: Hogyan épült Budapest, Budapest, 1931. 11. és köv. o. — Gárdonyi Albert: Az építőművészet kezdetei Pesten. (HISTORIA; 1929. 38. o.)
- ⁵ Bierbauer Virgil: A pesti építőmesterek munkássága. (Tanulmányok Budapest multjából I. 76. és köv. o.)
- ⁶ Kósa János: Pest-Buda megmagyarosodása 1848-ig, Budapest 1937.
- ⁷ Gerevich Tibor: Művészettörténet. (A magyar történetírás új útjai.) Budapest 1932. 97. o.
- ⁸ Canevaleról l. Bónisné i. m. 7. és köv. o. — Dehio: Kunsttopographie von Österreich, II. adatait, valamint J. Schmidt Bécs szíves szóbeli közléseit. Továbbá Prokop, A.: Die Markgrafschaft Mähren. IV. 995. o. — W. Hinrich: C. G. Langhans, ein schlesischer

- Baumeister, Strassburg, 1909. 55. o. — Schmidt, Justus: Voltaire und Maria Theresia. Klny. Wien. 1931.
- ⁹ Graf Batthyány, Vinzenz: Reise durch einen Teil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bucovina im Jahr 1805. Pest 1811. 56. o. — Sestini: Viaggio curioso scientifico antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna, fatto da..., Firenze 1815. 162. o. — Bernouilly: Sammlung kurzer Reisebeschreibungen IX, Berlin 1883. — Korabinsky: Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn, Pressburg 1786. 815. o. — Rupp J.: Magyarország helyrajzi története, Pest 1870. I. 690. o. — Fényes i. m. II. 421. o. és Fényes: Szótár i. m. IV. 249. o. — Khevenhüller i. m. 65. o. — Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok, é. n. 218. o. — Kazinczy rosszáló bírálatát I. Utazásai 55. o.
- ¹⁰ Rados Jenő: Magyar kastélyok, Budapest 1939. 58. o. és CVI. kép.
- ¹¹ Kapossy János: Mária Terézia budavári palotájának tervező mestere. Archaeologiai Értesítő XLII. 166. és köv. o. Schmidt Justus: Die alte Universität in Wien und ihr Erbauer Jean Nicolaus Jadot Wien 1929.
- ¹² Architekturzeichnungen der Albertina, Wien, No. 7126-36, 7834-35 és Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1784: 3567.
- ¹³ Architekturzeichnungen der Albertina, Wien, No. 7815-16, 7817, 7828-32, 7821-22. és Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatsrat, 1783: 3597, 1784: 558, 1045, 1161, 1227, 1982, 2512, 2593, 3848 és 5134, 1804: 2112.
- ¹⁴ Architekturzeichnungen der Albertina, Wien, No. 7140-46, és Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1786: 3142, 4538, és 1787: 1152.
- ¹⁵ Kapossy János: Franz Anton Hillebrandt, Budapest 1924. — Biró József: Nagyvárad barokk és neoklasszikus emlékei, Budapest 1932. 32. és köv. o.
- ¹⁶ Architekturzeichnungen der Albertina, Wien, No. 6747-50. Korabinsky: Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778, Wien-Pressburg, 399. o. — Fényes Elek: Magyarországnak és a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai geográfiai tekintetben, 1-6 kötet Pesten 1893. 3. II. 229. o. Lykai i. m. 326. o.
- ¹⁷ Paulinyi Oszkár: A m. kir. belügyminisztérium budai várbeli szék-házának építkezése. Tanulmányok Budapest multjából VI. 1938.
- ¹⁸ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1785: 5193, 4833 és 5193.
- ¹⁹ Dr. Bokorny E.: A Szent Erzsébet-kórház, Budapest é. n. 35. és köv. o.
- ²⁰ Schoen Arnold: A budapest-józsefvárosi plébánia-templom, Budapest 1938. 4. o.
- ²¹ A toronysisakokat Ybl Miklós építette, a szomszédos és nemrég lebontott, ú. n. Görög-udvar Hild József műve volt. — Takáts Sándor: A főváros alapított budapesti piarista kollégium története, Budapest 1895. — Friedrich E.: A budapesti piarista telek története, Budapest 1921. 21. o. — Thalherr 1790-ben a Domonkosok klostromán dolgozik. (Országos Levéltár Helytt. 1790: Schol. nat. F10 P36 18,260 és 1790: Relig. 53. 1-5. 14,401.) Ugyanekkor ellenőrző utakra indul a királyi uradalmakba (u. o. Helytt. Commerz. F6 P1 331) és kivitelezzi az Építészeti Igazgatóság tervei szerint épülő diósjenői templomot (u. o. Helytt. Eccl. 262. 5-6. 17,187), szerepel a kisoroszi plébániahivatal építésénél (u. o. Helytt. Aedilia 1801: F6 P113) és a pesti harmincadhivatal felülvizsgálásánál (u. o. Helytt. Aedilia 1802: F12 P180 81). További adatokat l. Tieme-Becker: Künstlerlexikon 32. kötet Thalherr címszó alatt.
- ²² Guszmán J.: A budai régi Szent János-kórház krónikája. Budapest 1923. — A Ház, 1909. 10. sz.
- ²³ Leyrer, Joseph: Die Stadt Pest und ihre Umgebung, Pest 1803. 158. o. — Thalherr sokoldalú működése ellenére is hiába folyamodik Hillebrandt halála után annak állásáért, szegedi és pécsi működését ez ügyben beadott folyamodványa említi (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Hofbauamtsakten 1797: 877) és fiát sem tudja megfelelően elhelyezni. (Országos Levéltár Aedilia 1807: F9 P52. 17,971.)
- ²⁴ Réh i. m. 6. és köv. o. Hillebrandt 1784-ben állandóan panaszkodik a pest-budai munkálatok lassú menete miatt: "...aus Mangel an Maurer..." L. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Staatsrat 1784: 3848.
- ²⁵ Réh Elemér: Adatok a XVIII. századi építőmesterek működéséhez. Archaeologiai Értesítő XLV. 176. és köv. o.
- ²⁶ Schoen Arnold: A pesti Szent Rókus-kápolna. Budapest 1933. 7. o. —

- U. ö.: A pesti negyedik lövölde. Pest-budai Almanach 1919. 96. o.
- ²⁷ Réh i. m. és Kovách Aladár: Tolna megye székhelyének és székházának története, Szekszárd 1914. 60. o.
- ²⁸ 1790-ben a régi hajóhíd helyreállításán dolgozik és ekkor Schilson báróval áll összeköttetésben. (Országos Levéltár Helytt. 1790: Pol. 79. 1880.)
- ²⁹ Montoyer, Louis Joseph építész (1749—1811) először Bruxellesben dolgozik, onnan Albert főherceg kíséretében kerül Bécsbe, ahol 1799-től haláláig működik. Fő művei a badeni Vigadó (1799), a Rasumofsky-palota és Albert főherceg palotája (Albertina) Bécsben, valamint a Hofburg lovagterme, amelynek sikerült kiviteléért magas kitüntetésben részesült. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Hofbauamtsakten 1811: 247). Halála után az Udvari Építészeti Igazgatóság átszervezéséről és az állás kettéosztásáról tárgyalnak (u. o. 1812: 998). Aman Johann eleinte Montoyer mellett működik, de annak franciás műveltségével szemben könnyedebb, de kevésbé kiegyensúlyozott építészeti felfogás híve. 1803-ban az Udvari Építészeti Igazgatóság másodépítésze (u. o. 1803: 447, 457 és 511), Montoyer halála után udvari főépítész lett. Kevés önálló műve van, fontosak azonban hivatalos minőségben készült épületfelvételezései és a bécsi Burg átépítéséhez készített tervsorozata. (Albertina Wien, Architekturzeichnungen. L. még Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1834: 7574 és 1836: 112, u. ott Hofbauamt 1812: 315, 418 és 394, 1825: 684.)
- ³⁰ Albertina Wien, Architekturzeichnungen 1824-ben újra az átépítés lép előtérbe; (Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Staatsrat) 1824: 3591 és 5244.
- ³¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Hofbauamtsakten, 1803: 405, 444, 457, 1802: 169, 1804: 418, 879, 1808: 443.
- ³² Révhelyi Réh Elemér: Az egyetem-utcai volt Károlyi-palota építésének története, 1934).
- ³³ U. o. 16. o. A palota legutóbb gondos helyreállításon esett át, ugyanekkor készült a Kaplony-utcai szárny stílusos homlokzat-átképzése.
- ³⁴ 1819. február 12-én halt meg Pesten. (HAZAI ÉS KÜLFÖLDI TUDÓSÍTÁSOK, 1819. I. 282. o. — Zoltay Lajos: A debreceni Nagytemplom. DEBRECENI SZEMLE 1927. 192. o. — Szentpéteri Kun Ágota: A debreceni református Nagytemplom, Debrecen 1930. E gondos munkából merítettem a Nagytemplom építéstörténetére vonatkozó adatokat.
- ³⁵ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Staatsrat, 1800: 1469 és Albertina Wien, Architekturzeichnungen No. 7151—53.
- ³⁶ U. o. No. 7794.
- ³⁷ U. o. No. 6977. Befejezését 1829-ben Hám János püspök adománya tette lehetővé. (A szatmári püspöki egyházmegye emlékkönyve fennállásának századik esztendejében 1804—1904, Szatmár 1904. 126. o.)
- ³⁸ Palugyay János: Szab. kir. városok leírása, Pest 1853. 231. o. — Szeged templomai, é. n. 17. o.
- ³⁹ Katolikus Magyarország, szerkesztette: Kiss—Sziklay. Budapest 1902. 961. o.
- ⁴⁰ Bierbauer Virgil: A magyar építészettörténete, Budapest 1937. 237. o.
- ⁴¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat, 1823: 4126, 4792, 5932. — A szatmári püspöki egyházmegye... i. m. — Sarkadi Nagy Márton: Szatmárnémeti szabad királyi város egyházi és polgári története, Szatmár 1861. 33. o. — Meszlényi Antal: Az egeri érsekség felállításának s a kassai és szatmári püspökségek kihasításának története, Budapest 1939. — A királyi decretum világosan ki is mondja, hogy a püspökség alapítása és a nagyarányú építkezés elsősorban a fokozott katolizációt célozza. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1804: 83, 239.)
- ⁴² MAGYAR HIRMONDÓ 1793. I. 583. o. — Lyka i. m. 304. o.
- ⁴³ 1815-ben Hám János püspök adománya révén építik a gyöngyösi Szent Bertalan templom déli tornyát. (Szűcs Gy.: Gyöngyös város története, Különlenyomat. 1930.) — Irsik F.: Hám János.
- ⁴⁴ Meg kell említenünk, hogy Hild József rajzolójának, Pauernak felsorolásában szerepel a szatmári székesegyház, ami Hild-kapcsolatra mutatna.
- ⁴⁵ A templomra vonatkozó adatokat, valamint a fényképeket dr. Biró József úrnak köszönöm.
- ⁴⁶ A templom tervét dr. Biró József úrnak köszönöm. — K. Nagy Sándor: Biharország, Nagyvárad 1884. 26. o. — Palugyay János: Szabad királyi városok leírása, Pest 1853. 342. o. — Biró József: Nagyvárad barokk és neoklasszikus emlékei, Budapest 1932. 86—87. o.
- ⁴⁷ A templom fényképét dr. Biró József úrnak köszönöm. — A Frimont-család Nancyból származott, a templomot építő Frimont

- 1808-ban nyeri el a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét. (Állítólag ennek alakjára formálta a templom alaprajzát. Wien Kriegsarchiv, Hofkanzleyakten Diploma Fasc. 93.) 1821-ben Androcco hercege lesz. (U. o. Hofkanzleyarchiv und Registratur, Adelsdepartement, Fasc. IV. D.11.) 1831-ben kapja az osztrák grófi rangot. A templomról az irodalom is megemlékezik: K. Nagy Sándor: Biharország, II. 180. o. — Fényes i. m. IV. 120. o. — Bihar megye monográfiája. 160. o. — Lyka i. m. 309. o. — Rados Jenő: A neoklasszicizmus nagy magyar templomai, Budapest 1937. 48. o.
- ⁴⁸ A templom felszentelése alkalmából több a kami nyomtatvány készült. L. például: Főméltóságú báró Frimont János antrodokói hercegnek a palotai pompás templom alapkövetételekor kisasszony hava 31-én 1828. (Nagyvárad) és Goro Lajos: Főméltóságú báró Palotai Frimont János antrodokói herceg tiszteletére készült versek... (Nagyvárad 1828.) A templom igen gazdag és nemes anyagokból készült felszerelését az építtető állítólag Olaszországból hozta magával.
- ⁴⁹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1837: 3035.
- ⁵⁰ U. o. 1844: 3608 és 1846: 2234 és 5514.
- ⁵¹ A felsőbányai plébániahivatalban őrzött felvételi terv fényképét dr. Bedő Rudolf úrnak köszönöm. — Palmer Kálmán: Nagybánya és környéke, 1894. 190. o. — Szmik A.: Adalékok Felsőbánya sz. kir. város monográfiájához, Budapest 1906. 249. o. — Szatmár megye monográfiája, 1910.
- ⁵² A szatmári püspökség emlékkönyve, i. m. 222. o.
- ⁵³ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1785: 3852. és Palmer i. m. 61. o. — Soltész J.: A nagybányai reformált egyházmegye története, Nagybánya 1902. 193. o. — U. o.: A nagybányai reformált egyház története és 1896. évi állapota, Nagybánya. — Barcsa J.: A tiszántúli református egyházmegye, Debrecen 1908. II. 296. o.
- ⁵⁴ Szentpéteri Kún i. m. 16. o. — Lyka Károly: Adatok a magyar művészet történetéhez, MAGYAR MŰVÉSZET 1935. 135. o.
- ⁵⁵ Országos Levéltár — József nádor levéltára 1839: Distr. 1874. Kazinczy dícsérettel említi, l. Kazinczy utazásai. Budapest 1929. 11. o.
- ⁵⁶ Mogyoróssy K.: Gyula hajdan és most, Gyula 1858. 43. o. — Karácsonyi János: Békés vármegye története, Gyula 1896. II. 159. o. — Haan Lajos: Békés vármegye hajdانا, Pest 1870. 212. o. — Palugyai i. m. 173. i. — Végül Szabó esperes úr szíves közlése.
- ⁵⁷ Szegedy K.: A békési református templom története, Békés 1903. 11. o.
- ⁵⁸ Dr. Reil Lajos: A csabai nagytemplom. Különlenyomat Békés megye monográfiája c. műből, é. n.
- ⁵⁹ Fényes i. m. 3. II. 364. o. és u. o.: Szótfár i. m. I. 193. o.
- ⁶⁰ Haan i. m. 261. és 231. o.
- ⁶¹ L. a VASÁRNAPI UJSÁG 1862. évfolyam 385. o. megjelent nekrológot.
- ⁶² VASÁRNAPI UJSÁG 1862. 448. o. és Karácsonyi i. m. II. 187. o.
- ⁶³ Például a kaplonyi romantikus templom, amelyet Ybl Miklós tervezett. (Szatmár megye, 155. o. és Lyka i. m. 299. o.) Itt említhetjük a *szentesi plébániatemplomot*, amelynek átépítését 1843—47 között a gróf Károlyi-család megbízásából ismeretlen mester végzi. (Zsilinszky Mihály: Csongrád vármegye története, Budapest 1898. III. 185. o.) A *hódmezővásárhelyi evangélikus templom* átépítésénél az egyébként ismeretlen Gebhardt szegedi mester szerepel (Lyka i. m. 299. o.), aki a kevéssé jelentékeny templomot a romantika stíluskeverékében fejezi be. Nem említjük itt a makói püspöki kápolnát, amely minden bizonnyal a püspöki palotával egyidejű (54. kép).
- ⁶⁴ Hockl Sándor: Alexanderhausen, Arad 1933. 62. o. szerint templom 1836-ban épült.
- ⁶⁵ Például megemlítjük az 1809-ben épült *bresztováci templom* tervét (Albertina Wien, Architekturzeichnungen No. 7033—7034), amelyet 1834—56-ban nagyítanak. (Szentkláray Jenő: A csanádi egyházmegye története, Temesvár 1898. 506—9. o.)
- ⁶⁶ Ez a szigorú felügyelet még a negyvenes évek végén sem enyhül, l. például a *bulcsi templom* építésére vonatkozó jelentést, amely az Országos Építészeti Hivatal tervére vonatkozik, Ságody aradi mérnöktől. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1846: 4303), vagy a *világosi templom* 1847-ben készült tervét (Albertina Wien, Architekturzeichnungen No. 7738—41).

- ⁶⁷ Hübner János: A ceglédi róm. kat. egyház rövid története, Cegléd 1902. 24. és köv. o.
- ⁶⁸ Valószínűleg Homályossy ácsmesterként is működött, mert 1815-ben elvállalja a békéscsabai ev. templom ácsmunkálatait. (Rell i. m. 258. o., ahol a névmagyarosítás is szerepel.)
- ⁶⁹ A fényképeket és a műemlékekre vonatkozó adatokat Nagy András főmérnök úrnak köszönöm.
- ⁷⁰ A bajai mesterek egyike építhette a bácsalmási, kupolával fedett keresztalakú templomot 1822-ben. (HAZAI ÉS KÜLFÖLDI TUDÓSÍTÁSOK 1822. II. 386. o.)
- ⁷¹ Ortenburg Henrik: Üröm und die Grabkapelle daselbst, Pest 1860. 12. o. — Országos Levéltár József nádor levéltára 1803: Pol. 88 és 125.
- ⁷² K. Nagy Sándor: Bihar vármegye földrajza, Nagyvárad 1886. 156. o. és u. ö.: Biharország i. m. 86. o.
- ⁷³ Szentiványi i. m. 345. o.
- ⁷⁴ Ringer János aradi mérnök vezeti az építkezést, míg a szobrászi dísz Dittmann Clemens készíti. (Országos Levéltár — József nádor levéltára 1841: Locum. 228, 1842: 2008—9, 1844: Pol. 700, 1343, 1366 és Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Generaldirektion des Privat und Familienfondes Fasc. 5. Conv. Maria Anna.)
- ⁷⁵ Túlnyomóan pesti mesterek műve az a néhány említendő zsinagóga is, amely a század harmadik-negyedik évtizedében az Alföldön keletkezett. Még a klasszicizáló későbarokk kidejére esik a régi *debreceni* és a *berettyóújfalusi zsinagóga*. (MAGYAR KURIR 1791. 1375. o. és Bihar vármegye monográfiája, 51. o.) Keverékstílust mutat az apostagi, ismeretlen mestertől származó zsinagóga. A *kecskeméti zsinagógát* — mint említettük — helytelenül tulajdonították Zitterbarthnak. Az igen egyszerű abonyi és nagykőrösi templomok mellett említendő a sokkal jelentékenyebb bajai zsinagóga pillérrendes homlokzatával. Az 1840 után épült szegedi és békéscsabai zsinagóga alig mutatott művészi kvalitást.
- ⁷⁶ Magyar városok monográfiája. Szerk.: Galántai Fekete B., Nagykőrös 1927. 176. o. — Galgóczy Károly: Nagykőrös város monográfiája, Budapest 1896. 104. o. — Kovács Gyula: Nagykőrös XVIII. század végén és XIX. század első felében épült házai, kúriái, Nagykőrös 1932. 5. o.
- ⁷⁷ Az 1811-ben folytatott építkezés terveit Fischer Ágost kecskeméti mester készíti, a kivitt Sági Péter kiskőrösi mester végzi. A negyvenes években épült keleti szárny terveit a különben ismeretlen Halász István és Gál József helybeli mesterek készítik. — 1798—1803 között építi Fischer a kecskeméti templom hatása alatt a *fűzesgyarmati ref. templomot*. (Karácsonyi i. m. 117. o. és Haán i. m. 187. o.) 1823-ban építi a már régen tervbevetett kiskunfélegyházi egyszerű városházát, amely szintén még sok barokkosi elemet mutat. (L. Griesser József szegedi mester 1809-ben készült tervét a városháza könyvtárában, v. ö. továbbá Szerelemhegyi T.: Kiskunfélegyháza város monográfiája, Nagykőrös 1882. 187. és köv. o.) Mint aradi mester 1825-ben tervezi a *Temesvár-gyárvárosi görög templomot*, de az Udvari Építészeti Igazgatóság erősen módosítja a felterjesztett tervet. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1825: 821.)
- ⁷⁸ Lyka i. m. 302. és 326. o.
- ⁷⁹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1800: 3472.
- ⁸⁰ Lyka i. m. 302. o. — Lukács Ö.: Nyíregyháza sz. kir. város története, Nyíregyháza 1886. 250. o.
- ⁸¹ Somogyi Gy.: Arad vármegye és Arad sz. kir. város monográfiája, Arad 1913. III. 1. rész 6. o. — Lakatos Ödön: Arad története, Arad 1881. I. 93. o.
- ⁸² Lyka id. m. 302. o. — Fényes i. m. II. 230. o. — Bács-Bodrog megye monográfiája. 230. o.
- ⁸³ Zoltay Lajos: A debreceni városháza négyszázéves története. Különlenyomat 1932. — Debrecen szab. kir. város leírása, szerk.: Zeliczy Dániel. 1882. 888. és köv. o.
- ⁸⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1822: 6212. Ügylátszik, Rábel Károly atyja is építész volt már, mert 1790-ben »Paul Rabel Baumeister in Gyöngyös« a Jászkun kerületben végzett munka napidiját kéri. (Országos Levéltár 1790: Helytt. Eccl. 40. No. 10, 399.)
- ⁸⁵ A közeli Jászapátin 1845—47 között tervezett rendkívül egyszerű *városházával* nem foglalkozunk bővebben. (Országos Levéltár — József nádor levéltára, Jászkun 1845: 2156, 1846: 5, 2298, 2360, 1847: 303, 604.) Nem térünk ki a díztelen *hódmezővásárhelyi városházára* sem, ame-

- lyet az Országos Építészeti Igazgatóság terve szerint az egyébként ismeretlen Nesser György kivitelez.
- ⁸⁶ Kovács Gyula: Makó város építészete a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig, Makó 1929. 16. és köv. o. — Makó városának közönséges és abban levő reformata ekkleziájának leírása Szirbik Miklós prédikátor által 1835—36. esztendőben. Sajtó alá rendezte dr. Eperjessy K. Makó 1926. 27. o. — Összinté köszönetemet fejezem ki Makó város polgármesterének értékes útbaigazításáért.
- ⁸⁷ Az építési segélyre vonatkozóan l. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatsrat 1835: 1463.
- ⁸⁸ Osváth P.: Bihar vármegye sárréti járása, Nagyvárad 1875. 269. o. — Somogyi Gy.: Arad vármegye és Arad sz. kir. város monográfiája. Arad 1913. III. 1. kötet, 1. rész, 115. o.
- ⁸⁹ Országos Levéltár — József nádor levéltára Distr. 1829: 560.
- ⁹⁰ Lyka i. m. 361. o.
- ⁹¹ K. Nagy S.: Biharország. II. 74. o. — Művészeti Lexikon. II. 328. o.
- ⁹² Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monográfiája. 337. o.
- ⁹³ Művészeti Lexikon. II. 422. o. és Lyka i. m. 325.
- ⁹⁴ A színház mai alakja átépítés eredménye.
- ⁹⁵ Lyka i. m. 304. o. és Szatmár megye monográfiája. 158. o.
- ⁹⁶ Schoen Arnold: A pesti negyedik lövölde. Pest-budai almanach, Budapest 1919. 100. és köv. o.
- ⁹⁷ Palugyay János: Szabad kir. városok leírása. Pest 1853. 408. o. — Debrecen sz. kir. város leírása. Szerk.: Zelizy D. 1882. 330. o. — Debreceni Kalauz. 1927. 62. o.
- ⁹⁸ Sajátságos módon Kazinczy elragadtatott hangon ír a kollégiumról, bár a templomot élesen bírálja. (Kazinczy levelezése V. 1186, IX. 1844. X. 2373.)
- ⁹⁹ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. II. 387. o. — Lyka i. m. 302. o.
- ¹⁰⁰ Fényes: Szótár... II. 421. o. — Tragor Ignác: Vác műemlékei és művészei. Vác 1930. 73. o. — Tragor Ignác: Váci érdekességek. Vác 1933. III. o. — MAGYAR HIRMONDÓ 1801. I. 324. o. és 1802. II. 251. o. — Kisparti János: A váci Theresianum története. Vác 1914. 37. o. — Bónisné Wallon Emma: Vác művészete a 18. században. Budapest 1935. 69. o. —
- ¹⁰¹ A Nádori Levéltár anyagából az építésre vonatkozólag csak a legfontosabbakat idézzük: 1808: Pol. 455, 540, 606, 554. 1809: Prot. centr. Lud. 15, 144, 496, 497. Prot. part. Lud. 565, 758, 1195, 1838, 1981, 2114. 1810: Lud. 1425, 1836, 1811: Lud. 286, 604, 1067, 1025, 1419, 1588, 1783. 1812: Lud. 343, 692, 1197. 1813: Lud. 933, 2817. 1814: Lud. 92, 231, 1062, 844. 1815: Lud. 668. 1816: Lud. 232, 388, 2097, 1817: Lud. 729, 1346, 1559. 1818: Lud. 152, 996, 1090. 1826: Lud. 972. 1834: Lud. 298, 586, 803.
- ¹⁰² Nagykőrös gimnáziuma 1830—31-ben épült. (Galgóczy i. m. 105. o.) A Rösner Károly tervei szerint 1850 körül épült kalocsai nőnevelde épülete már a romantikus stílus emléke. (Képe megjelent VASÁRNAPI UJSÁG 1861. 243. o.)
- ¹⁰³ Valkó Arisztid: Régészeti és történeti emlékek Pest vármegye területén, különlenyomat. Pécs 1939. — Pest megye i. m. 46. o.
- ¹⁰⁴ Megemlíttük még a finom felépítésű pilisszántói kastélyt, amelyet korai keletkezése ellenére (1826) a hiteles adatokkal alá nem támasztott hagyomány Clark Ádám művének tart. Szőnyi Ottó: A pilisszántói r. k. templom. HISTORIA 1928. 4. sz. 15. o.
- ¹⁰⁵ Valkó i. m. — Rados i. m. 66. o. — Pest megye i. m. 33. o.
- ¹⁰⁶ Pest megye i. m. 310. o.
- ¹⁰⁷ Rados Jenő: Magyar kastélyok. Budapest 1939. CXXXVII. tábla. — Fényes: Szótár... I. 210. o. — Pest megye i. m. 148. o.
- ¹⁰⁸ Az adatokat és fényképeket dr. Domokos Jenő úrnak köszönöm, akinek szíves közlése szerint a tervek 1919-ben étek el.
- ¹⁰⁹ Vayk: Régi magyar mecénások. MŰVÉSZET 1902. 218. o. — Fényes: Szótár... IV. 98. o. — Pauer i. m. 43. o. Szabolcs megye i. m. 63. o.
- ¹¹⁰ Kazinczy Ferenc 1824. július 1-én kelt levele Desseffy Józsefhez. (Kazinczy—Váczy XIX. 146. o.) — Lyka i. m. 387. o.
- ¹¹¹ K. Nagy Sándor: Bihar vármegye földrajza. Nagyvárad 1886. 73. o. — U. ő: Biharország i. m. 61. o.
- ¹¹² Szatmár megye i. m. 63. és 126. o.
- ¹¹³ Karácsonyi i. m. II. 157. o.
- ¹¹⁴ Fényes i. m. IV. 27. o. — Haán i. m. 232. o.
- ¹¹⁵ Karácsonyi i. m. II. 187. o.

- ¹¹⁸ Fényes i. m. III. 20. o. és u. ő: Szótár... i. m. IV. 67. o.
- ¹¹⁷ A fényképeket Szalay Géza úrnak köszönöm.
- ¹¹⁸ Torontál megye monográfiája. 23. o. — Pauer i. m. 41. o.
- ¹¹⁹ Torontál megye i. m. 47. o. — Rados i. m. 15. o.
- ¹²⁰ Torontál megye i. m. 31. o. — A másik Hertelendy-kúria 1840 körül épül, l. Szentkláray i. m. 37. o.
- ¹²¹ Torontál megye id. m. 21. o. és Fényes Szótár IV. 393. o.
- ¹²² Temes megye monográfiája. 27. o. — Az adatokért és fényképekért dr. Cabdebo Dezső úrnak mondok ősziinte köszönetet.
- ¹²³ Temes megye i. m. 76. o. — Fényes i. m. IV. 357. o. A kastély már nem áll.
- ¹²⁴ Temes megye i. m. 31. o. — Fényes i. m.
- ¹²⁵ Torontál megye i. m. 35. o. — Fényes i. m. III. 204. o.
- ¹²⁶ Torontál megye i. m. 24. o. — Rados i. m. 67. o.
- ¹²⁷ Hóman-Szekfü: Magyar történet. VII. 68. o.
- ¹²⁸ Bács-Bodrog megye monográfiája. 100. o.
- ¹²⁹ U. o. 81. o.
- ¹³⁰ U. o. 90. o.
- ¹³¹ U. o. 43. és 90. o.
- ¹³² A képeket Nagy András főmérnök úrnak köszönöm.
- ¹³³ Gerevich Tibor: Művészettörténet. (A magyar történetírás új útjai.) Budapest 1932. 97. o.
- ¹³⁴ Az emlékek közül néhányat Budapest műemlékei (szerkeszti Lechner Jenő) közöl, 224—25. o.
- ¹³⁵ Bierbauer Virgil: A magyar építészet története i. m. 237. o. — Siklóssy László: Svábhegy. Budapest 1929. 50. és köv. o.
- ¹³⁶ Kovács Gyula: Nagykőrös i. m. 9. és 10. kép, 137. jegyzet.
- ¹³⁷ Kovács Gyula: Makó i. m. 20. és köv. o.
- ¹³⁸ Zoltay Lajos úr szíves közlései szerint.
- ¹³⁹ Schmidt Antal kivitelre nem került tervei közül az egri székesegyház számára készültet Voit i. m. közli. — Lyka i. m. 325. o. — Temesvár város és Temes megye monográfiája. 240. o. — Művészeti Lexikon. II. 422. o. — Ferdinánd nevű fia 1847—48-ban a bécsi akadémia hallgatói között szerepel. (Fleischer i. m. 82. o.)
- ¹⁴⁰ Az adatokat és fényképeket dr. Biró József úrnak köszönöm.
- ¹⁴¹ Török Antal: A két magyar haza elsőrangú gyógyvizei és fürdőintézetei. Debrecen 1859. 66. o.
- ¹⁴² Szatmár megye i. m. 160. o.
- ¹⁴³ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatsrat 1816: 7373. — HAZAI ÉS KÜLFÖLDI TUDÓSÍTÁSOK 1815. I. 289. o.
- ¹⁴⁴ Bihar megye. 403. o.
- ¹⁴⁵ Országos Levéltár — József nádor levéltára 1823: Pol. 1085, 1124, 1137. 1824: Pol. 118, 795. 1842: Locum 1740. — Lósy-Schmidt Ede: Javaslat a Dunának függőhíddal való áthidalására Buda és Pest között 1823-ból. (HISTORIA 1929. 177. o.) U. ő: A Lánchíd MAGYAR MÉRNÖK ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLEMÉNYE HAVI FÜZETEI 1929. 81. o.
- ¹⁴⁶ Horváth Kálmán: A százéves hortobágyi kőhíd. (HISTORIA 1928. 6. sz. 3. o.)

ERDÉLY

- ¹ Az erdélyi klasszicizmus emlékanyaga a hazai klasszicizmus építészettörténetének legkevésbé ismert része. Az itt tárgyalt — sajnos, minden igyekezet ellenére is hiányos — anyag összegyűjtésében, az adatok és fényképek megszerzésében dr. Kelemen Lajos főigazgató úr, valamint dr. Biró József úr értékes támogatásával és tanácsaikkal segítettek, amiért e helyütt is őszinte köszönetemet fejezem ki.
- ² Gerevich Tibor: Erdélyi Művészet (MAGYAR SZEMLE 1934. 239. o.) és u. ő: Erdélyi Magyar Művészet (megjelent

a gróf Teleki Pál szerkesztette ERDÉLYI c. kötetben 1940-ben), valamint l. Gál István dolgozatait a HUNGARIAN QUARTERLY 1938—39. évfolyamaiban.

- ³ Az érett barokkra vonatkozólag Biró József kutatásai szolgáltatnak értékes példákat. (A geryeszegi Teleki-kastély. Budapest 1938.)
- ⁴ Balogh Jolán: Kolozsvár műemlékei. Kolozsvár 1935. 40. o.
- ⁵ MAGYAR HIRMONDÓ 1793. II. 451. o.
- ⁶ Biró József: Erdély művészete, Budapest 1941, 119. o. szerint Jung 1798 körül fejezi be a szamosújvári örmény templomot.

- ⁷ Biró József: A gergyességi Teleki-kastély i. m. 22—23. o., valamint u. ö.: Két kolozsvári főúri palota. *ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ* 1934. 120. o. és Erdély művészete i. m. 140. o. A legjobb hagyományokat követő Teleki-ház építése azért is fontos, mert az építető aktív részvételét hiteles feljegyzések bizonyítják ebben az esetben. Jellemző, hogy e magyar városban német származású mester terve megszövegezését magyar nyelven végzi. (Pesten még több évtized múlva is akadnak németül szövegezett tervek.)
- ⁸ A Justira vonatkozó adatok felkutatása Biró József érdeme. (Két kolozsvári főúri palota i. m.) — Továbbá Kelemen L.: A kolozsvári gróf Toldalagi-Kordaház. (*MŰVÉSZETI SZALON* 1927. 5. sz.)
- ⁹ Ugrai 1771-ben Kolozsvárt született, 1791-ben a bécsi akadémiára iratkozik (Fleischer i. m. 92. o.), ahol a következő évben díjat nyer. Kolozsvárt és Marosvásárhelyt dolgozott és Székelyudvarhelyen halt meg 1831-ben, l. Balogh i. m. 37. o. — Hekler, Anton: *Ungarische Kunstgeschichte*, Berlin 1937. 107. o. — Biró József: A gergyességi Teleki-kastély, i. m. 103. o. — Thieme-Becker: *Künstlerlexikon* XXXVIII. kötete, valamint Kelemen L. kéziratban maradt dolgozatán kívül Biró József: Erdély művészete i. m. 121. o. — U. ö.: A zsigódi kastély. *Klny. Budapest* 1942. 14. és köv. o. és *Chateau de Transylvanie*. *Klny. Budapest* 1943. 15. o.
- ¹⁰ Gerevich, Tiberio: *L'arte antica ungherese*. 1930. és Biró József: Erdély művészete i. m. 140. o.
- ¹¹ A klasszicizáló későbarokk korában folyó erdélyi templomépítésre vonatkozólag az alábbi adatokat említjük a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv anyagából: Kézdivásárhelyi ref. templom 1780: 544, Zilahi ref. templom 1780: 597, Gálfalvai ev. templom 1780: 598, Szentenedeki ref. templom 1780: 890, Szászrégen és Beszterce 1782: 3430, Nagyerneyi róm. kat. templom 1800: 1157.
- ¹² Kádár József: Szamosújvár sz. kir. város, a vár és uradalom története. Ds 1903. 36. o. — Szongott Kristóf: Szamosújvár írásban és képben. Szamosújvár 1893. 50. o.
- ¹³ Balogh Jolán: Kolozsvár műemlékei, Budapest 1935. 45. o. — Biró József: A bonchidai Bánffy-kastély, Kolozsvár 1935. 33. o.
- ¹⁴ A kolozsvári evangelico-reformata eklézsia története. Kiadta Szilágyi Ferentz, Kolozsvár 1829. — Herepei Károly: Milyen templomot építsünk. (Hely és évszám nélkül, az alapkövetételkor tartott beszéd.) — Buzdító beszéd, mellyel a kolozsvári ev. ref. eklézsia külvárosi újonnan épített templomának befedését eszközölni kívánta, a belső nagy templomban, május 13-án 1838. Herepei Károly helybeli pap Kolozsvárott 1838. — Megemlítendő, hogy a kolozsvári templom építésénél szereplő adományozók is egytől-egyig magyar nevek. — Winkler Györgyre vonatkozólag l. Balogh i. m. 38—40. o. — Biró Bonchida i. m. 33. o. — Jakab Ödön: Kolozsvár története. III. 644. o.
- ¹⁵ Katolikus Magyarország, i. m. 922. o.
- ¹⁶ Orbán Balázs: A Székelyföld leírása, Pest 1871. IV. 147. o.
- ¹⁷ Jekelius: Kronstadt, 1928. III. 157. o.
- ¹⁸ U. o. 159. o.
- ¹⁹ Lukinich Imre: A bethlenfalvi Bethlen-család története, Budapest 566. o.
- ²⁰ Sigerus, Emil: *Chronik der Stadt Hermanstadt*, Nagyszeben 1930. 338. o.
- ²¹ Katolikus Magyarország, i. m. II. 922. o.
- ²² Gróf Bethlen Lajos önéletrajza. Kiadta Szádetzky Lajos. Kolozsvár 1908. 65. és köv. o.
- ²³ Kagerbauer Antal a XIX. század közepének sokat foglalkoztatott kolozsvári mestere, akinek alakja behatódott tanulmányozást érdemelne. Eddigi adatainkat Biró József: A bonchidai Bánffy-kastély, Cluj 1935. 3. o. — Balogh i. m. 37. o. — *Művészeti Lexikon* I. 519. o. — Biró József: Erdély művészete, Budapest 1941. c. művekből merítettük.
- ²⁴ Lyka i. m. 279. o. — Petri Mór: Szilágy vármegye monográfiája, Budapest 1901. II. 544. o.
- ²⁵ HAZAI ÉS KÜLFÖLDI TUDÓSÍTÁSOK 1814. I. 123. o. — A Kolozsvári Nemzeti Játékszín építésének története. *MAGYAR KURIR* 1821. 51. o., valamint Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színpad és színház története, Kolozsvár 1897. 150. és köv., 450. és köv. o. Az átalakításelőtti képét közli Balogh i. m. 112. kép.
- ²⁶ Az 1817-ben Oravicabányán épült — bizonára igen szerény — színházról nincsen pontosabb képünk. Színpad- és színpad-*Lexikon* 641. o.
- ²⁷ Balogh i. m. 37. o. és Biró: Erdély művészete i. m. 144. o.

- ²⁸ Biró i. m. 144. o.
- ²⁹ Biró József: A gernyeszegi kastély, i. m. és Erdély művészete id. m. 136. o.
- ³⁰ Biró: Erdély művészete id. m. 137. o.
- ³¹ Orbán i. m. IV. 45. o. és Biró: Erdély művészete i. m. 137. o.
- ³² Kelemen Lajos szíves közlése nyomán.
- ³³ Rados i. m. CXLIV. tábla és Biró Erdély művészete i. m. 147. o.
- ³⁴ Biró i. m. 148. o.
- ³⁵ Biró i. m. 137. o.
- ³⁶ Az adatokat és fényképeket dr. Jakabffy Miklós úrnak köszönöm. A klasszicizmus korából csupán a kastély egy része származik.
- ³⁷ Az adatokat és fényképeket dr. Jakabffy Miklós úrnak köszönöm.
- ³⁸ Petri i. m. II. 287. o. és III. 457. o.
- ³⁹ U. o. II. 291. o. — Kövári László: Erdély régiségei. Kolozsvár 1866. 222. o., valamint Biró monografikus feldolgozása (A zsigódi kastély) a Gerevich-Emlékkönyvben.
- ⁴⁰ Az erdélyi kastélyokra vonatkozó fontos felvilágosításokért Kelemen Lajos főigazgató úrnak tartozom őszinte hálával. — L. újabban Biró József: Erdély művészete. Budapest, é. n. 144. o.
- ⁴¹ Gróf Bethlen Lajos önéletírása; i. m. 20. o. — Kelemen Lajos: Művészeti Szalon 1928. 12. sz. 3. o. és Biró: Erdély művészete i. m. 136. o.
- ⁴² Orbán i. m. IV. 66. o.
- ⁴³ Biró József: A bonchidai kastély, id. m. 32. és köv. o. és u. ő Erdély művészete i. m. 148. o.
- ⁴⁴ Biró Bonchida i. m. 3. o.
- ⁴⁵ Orbán i. m. IV. 102. o.
- ⁴⁶ Biró Erdély művészete i. m. 148. o.
- ⁴⁷ Dézsi Lajos: Báró Jósika Miklós, i. m. 20. o. — Kelemen Lajos: Művészeti Szalon 1928. 12. sz. 3. o. és Biró Erdély i. m. 148. o.
- ⁴⁸ Hasonló alakú, de teljesen eltérő rendeltetésű épület a *szurduki mauzóleum*, amelyet 1827-ben emeltek id. Jósika Miklós sírhelye fölé. (Orbán i. m. IV. 147. o.) — Rendkívül egyszerű, de mégis jellegzetes kis épület a *kolozsmonostori Kálvária-kápolna*, amelynek építési ideje 1830 körül lehetett.
- ⁴⁹ A párkányon Ö. G. T. J. G. T. S. (Özvegy Gróf Teleki Józsefné Gróf Teleki Sónia) betűk mellett MDCCCXXXII évszám olvasható. — L. még Biró: Erdély művészete i. m. 145. o.
- ⁵⁰ Balogh id. m. 125—132. kép és Biró Erdély művészete id. m. 145. o.
- ⁵¹ Gulyás: Gróf Teleki Sámuel könyvtár-alapítása. Pásztortűz 1925. 36. o. és Biró: Gernyeszeg i. m. 34. és köv. o., valamint u. ő: Erdély művészete i. m. 146. o.
- ⁵² Biró: Gernyeszeg i. m. 25. o.
- ⁵³ Sigerus, Emil: Vom alten Hermannstadt, III. 12. o. és u. ő Chronik der Stadt Hermannstadt, 1930. 36. o.
- ⁵⁴ Jekelius: Das Burgenland. III. 1. 1928. 209. o.
- ⁵⁵ Munk M.: Herkulesfürdő és környéke. Pest 1872. 174. o. — Török: A két magyar haza elsőrangú gyógyvizei és fürdőintézetei, Debrecen 1859. 27. o.

I R O D A L O M

- Aggházy Mária: A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században, Veszprém 1937.
- Antolini, Giovanni: Idee elementari di Architettura, Milano 1829.
- — Foro Bonaparte, Milano 1842.
- Arnhardt, Friedr. Carl: Entwurf einer Bauordnung, München 1804.
- Bajna: Reminiscenza di una rapida corsa a comitato di Gran in Ungheria nel mese di giugno dell'anno 1836. Vienna 1836.
- Ballus: Pressburg und Umgebung, Pressburg 1823.
- Balogh Jolán: Kolozsvár műemlékei, Kolozsvár 1935.
- Barcsa János: A tiszántúli református egyházmegye, Debrecen 1906.
- Bártfa sz. kir. város és Bártfa gyógyfürdő ismertetése, Budapest 1901.
- Bártfai Szabó László: A gróf Széchenyi-család története, Budapest 1926.
- Batthányi, Graf Vinzenz: Reise durch einen Teil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bucovina im Jahr 1805, Pest 1811.
- Báthory István: A Nemzeti Színház építésének és lebontásának története, Klny. Budapest 1914.
- Bédy Vince: A győri székeskáptalan története, Győr 1939.
- Belitzky János: Sopron vármegye, Sopron 1938.
- Benco, Silvio: L'architettura neoclassica a Trieste, DEDALO III., 1925—26.
- Benedekné Győry Lujza: Az empire építészete, Budapest é. n.
- Benyovszky, Karl: Das alte Theater, Pressburg 1926.
- Gróf Bethlen Lajos önéletírása. Kiadta Szádetzky Lajos, Kolozsvár 1908.
- Bevilaqua Borsody Béla: A Mária Terézia-laktanya története és a kaszárnya-stílus története, HISTORIA I. 1928.
- Biczó Pál: A lovasberényi ev. ref. egyház története, Nagykőrös 1896.
- Bereck: Kaposvár, Budapest 1925.
- Bierbauer Virgil: A régi Budapest építészete, Budapest, 1920.
- — Pollack Mihály, a régi pesti paloták építőmestere, MAGYAR MŰVÉSZET 1925.
- — A palatinus stílus viszonya az európai klasszicizmushoz, MAGY. MÉRN. ÉS ÉPÍT. EGYL. KÖZL. HAVI FÜZETEI 1925.
- — Pollack Mihály nagy pesti középületei, MAGYAR MŰVÉSZET 1926.
- — Török Ferenc földmérő, a kaposvári megyeház mestere, MAGY. MÉRN. ÉS ÉPÍT. EGYL. KÖZL. HAVI FÜZETEI 1926.
- — Fejér megye székesfehérvári székházának építéstörténete, MAGY. MÉRN. ÉS ÉPÍT. EGYL. KÖZL. HAVI FÜZETEI 1927.
- — A magyar klasszicizmus korának kastélyai, MAGYAR MŰVÉSZET 1927.
- — Kassalik Fidél és Hofrichter József pesti építőművészek művészete, MAGY. MÉRN. ÉS ÉPÍT. EGYL. KÖZL. HAVI FÜZETEI, 1927.
- — A budavári miniszterelnökségi palota, MAGYAR MŰVÉSZET 1928.

- Bierbauer Virpil: A klasszicisztikus építészet emlékei Székesfehérvárott, MAGYAR MŰVÉSZET 1930.
- — Pesti építőmesterek munkássága 1809—47, Tanulmányok Budapest multjából I., Budapest 1932.
- — A régi pesti Vigadó építéstörténete, Tanulmányok Budapest multjából III., Budapest 1934.
- — A magyar építészet története, Budapest 1937.
- — Az 1838. évi árvíz hatása Pest építészetére. (A Pest-Budai árvíz) Budapest 1938.
- — A magyar építészet történetének módszertanához, MAGYARSÁGTUDOMÁNY I. 770.
- — Unbekannte Kunstdenkmäler in Ungarn, PESTER LLOYD 1938.
- Bernouilli, Johann: Sammlung kurzer Reisebeschreibungen, Berlin 1781—85.
- Biró Béla: Kovács Mihály, Budapest 1930.
- Biró József: Nagyvárad barokk és neoklasszikus emlékei, Budapest 1932.
- — Két kolozsvári főúri palota, ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ 1934.
- — A bonchidai Bánffy-kastély, Kolozsvár 1935.
- — A sároemberki Teleki-kastély, PESTI NAPLÓ 1937.
- — A koronkai Toldalaghy-kastély, PÁSZTORÚZ 1938.
- — A gernyeszegi Teleki-kastély, Budapest 1938.
- — Kolozsvári képeskönyv, Budapest é. n.
- — Erdély művészete, Budapest 1941.
- — A zsigó kastély, Budapest 1942.
- Biró, Joseph: Châteaux de Transylvanie, NOUVELLE REVUE DE HONGRIE 1942. nov.
- Biró Lajos Pál: A Nemzeti Színház története 1837—41, Budapest 1931.
- Blénessy Károly: Jászberény történelmi emlékei, Jászberény 1933.
- Boehn, Max: Biedermeier, Berlin 1911.
- Bodenstein, Carl: 100 Jahre Kunstgeschichte Wiens 1788—1888. Wien 1888.
- Bónisné Wallon Emma: Vác művészete, Budapest 1935.
- Bokory E. dr.: A Szent Erzsébet-Kórház, Budapest é. n.
- Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Budapest 1896—1911. 25. kötet.
- Breznay-Karcos: Egri képeskönyv, Eger 1937.
- Breznay Imre: Eger multjából, Eger 1926.
- — Az egri kaszinó százéves története, Eger 1934.
- Brisits Frigyes: A XIX század első fele, Budapest 1939.
- Brown, M. G.: Reisen in Afrika, Aegypten und Syrien. Weimar 1802.
- Bruckner Győző: Késmárk sz. kir. város műemlékei, Eperjes 1908.
- Bud Melitta: A Valero selyemgyár, Budapest 1941.
- Buday Árpád: Erdély művészettörténeti jelentősége, Nagynyedi Album, Budapest é. n.
- Burg, H.: Der Bildhauer Fr. A. Zauner und seine Zeit, Wien 1915.
- Cancrin, Franz Ludwig von: Grundlehren der Baukunst, Gotha 1792.
- Cassius (Áldor Imre): Magyarország leírása, Pest 1866.
- Christoffel, Ulrich: Klassizismus in Frankreich um 1800. München 1940.
- Csaplovits, Johann von: Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn, Wien 1821.
- — Gemälde von Ungarn, Pest 1829.
- Csákvári ref. egyház története, A, Nagykőrös 1896.
- Csatkai Endre: A soproni Hild építészcsalád, SOPRONVÁRMEGYE 1929.
- — Sopron környékének műemlékei I., Sopron 1932.
- — Júniusban lett százestendős a soproni Hild-műhely, SOPRONVÁRMEGYE. 1928.
- — Sopron vármegye műemlékei II., Sopron 1935.

- Csatkai Endre: Sopron környékének műemlékei III., Sopron 1936.
 — — Hild Vencel, a soproni vármegyeház építőmestere, SOPRONI HIRLAP 1935.
 — — Széchenyi-műemlékek Nagycenken, Sopron 1939.
 — — A röjtöki kastély, Sopron 1940.
 — — A dénesfai gróf Cziráky-kastély, Sopron 1940.
 — — Kinek a műve a soproni régi színház oromcsoportja, Sopron 1941.
 — — Három klasszicista építész, Sopron 1942.
 Csatkay-Frey: Österreichische Kunsttopographie, Bd. XXIV. Wien 1932.
 Csemegi József, ifj.: Adalékok Fellenthali Fellner Jakab munkásságához, MAGY MÉRN. ÉS ÉPÍT. EGYLET KÖZL. HAVI FÜZETEI 1935.
 Csernyánszky Mária: A Valero-család a régi Pest művészettörténetében, Tanulmányok Budapest multjából IX., Budapest 1941.
 Czeke Marianne dr.: Gróf Brunswick Teréz ősei és oldalági rokonai, Budapest 1935.
- Dala János: Barangolások falun, MEZŐKÖVESDI UJSÁG 1937.
 Debreceni Kalauz, Debrecen 1927.
 Dehio, Georg: Österreich II. Wien, 1933
 Demko Kálmán: Lőcse története, Lőcse 1897.
 Dézsi Lajos: Bárá Jósika Miklós Budapest, 1916.
 Divald Kornél: A selmeci ág. hitvallású evangélikus templom műkincsei, ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ 1910.
 Dobronyovszky Károly: A péteri evangélikus egyház változatos története, Cegléd 1890.
 Domanovszky Sándor: József nádor iratai I—III, Budapest 1925—29
 Doleschall, Eduard Alexander: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde, Budapest 1899.
 Dorffinger, Josef Andreas: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die kön. ung. Freystadt Pesth, Pest 1827.
 Dornay Béla: Fellenthali Fellner Jakab tatai műépítész, Klny. Budapest 1930
 — — Bakony, Budapest 1927.
 Dornay—Vigyázó: A Balaton, Budapest 1934.
 Dömötör István: Régi pesti építőművészek, A HÁZ 1911.
 Dubut, L. A.: Architecture Civil, Paris 1803.
 Durand, G. N. L.: Précis des leçons d'architecture, Paris 1819.
 — — Partie graphique des Cours d'architecture, Paris 1821.
 — — Abriss der Vorlesungen über Baukunst gehalten an der königl. politechnischen Schule zu Paris, Karlsruhe und Freiburg 1831.
 — — Recueil et parallèle des édifices de tout genre anciens et modernes, Paris IX.
- Éble Károly: A Károlyi grófok nagykárolyi kastélya és pesti palotája, Budapest 1877.
 — — Egy régi pesti palota, Budapest 1910.
 Éber László: A budapesti Szent István-templom, MŰVÉSZET 1906.
- Edvi Illés Gyula: Az esztergomi székesegyház, Budapest 1928.
 Elsner, C. G.: Ungarn durchreist und beurtheilt von... Leipzig 1840.
 Engländerné Brüll Klára: Orvosok és kórházak Pest-Budán, Budapest 1930.
 Entz Géza, ifj.: Klimó György pécsi püspök kulturális tevékenysége, klny., Pécs 1940.

Eperjesy Kálmán, dr.: Makó városának közönséges és az abban levő reformata eklézsiának leírása Szírbik Miklós prédikátor által 1835—36. esztendőben, Makó 1926.

Esztergomi főtemplom, Emlékkönyv az... felszenteléséről, Pest 1856.

Farkas Gyula: A magyar romantika, Budapest 1930.

Farkasfalvi Imre: Adatok művészetünk történetéhez, Művészet 1908.

Faust, Ovidius: Bratislava, Bratislava 1930.

Fehér Ipoly (szerk.): Győr megye és város egyetemes leírása, Budapest 1874.

Feldmanns Wegweiser von Pest und Ofen, Pest 1859.

Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára, I—IV. Pest 1851.

— — Magyarország leírása, Pest 1836.

— — Magyarországnak és a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja, statisztikai és geográfiai tekintetben, Pest 1836—40.

Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színház története, Kolozsvár 1897.

Ferrario, G.: Storia e descrizione de' principali teatri antichi e moderni, Milano 1830.

Findura Imre: Rimaszombat története, Budapest 1876.

FILLÉRTÁR 1834.

Filippini, Enrico: Gius. Piermarini nella vita e nelle opere, Foligno 1936.

Fleischer Gyula: Das kunstgeschichtliche Material der geheimen Kammerzahlamtsbücher in den staatlichen Archiven Wiens von 1705 bis 1790. Wien 1932.

— — Gróf Széchenyi István és a budai várhegy kiépítésének terve. Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Evkönyve V., Budapest 1935.

— — Magyarok a bécsi képzőművészeti akadémián, Budapest 1935.

Frimont János — főméltóságú báró — antrodokói hercegnek a palotai pompás templom alapkövetételekor, kisasszony hava 31-én 1828. Nagyvárad.

Francastel, Pierre: Le Style empire, Paris 1939.

Franz, Anton: Wiener Baukünstler in Pressburg im teresianischen Zeitalter. Jahrb. der k. u. k. Kunstsammlungen 1919.

— — Pressburg als Kunststadt, Berlin 1935.

Frey, Dagobert: Das Burgenland, Wien 1920.

Friedrich Endre: A budapesti piarista telek története, Budapest 1921.

Fülöp Lajos: Magyar művészet I., Budapest 1923.

Galántai Fekete Béla (szerk.): Magyar városok monográfiája, Nagykőrös 1927.

Galgóczy Károly: Nagykőrös város monográfiája, Budapest 1896.

— — Pest-Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monográfiája, Budapest 1876.

Gárdonyi Albert: Pauer Miksa, Hild műszaki rajzolója, HISTORIA I. 1928.

— — Az építőművészet kezdetei Pesten, HISTORIA I. 1928.

— — Az Erzsébet-tér keletkezése, HISTORIA II. 1929.

— — 50 esztendő Budapest székesfőváros történetéből, Budapest 1925.

Gartenanlagen Österreich-Ungarns in Wort und Bild, Wien 1910.

Géfin Gyula: A szombathelyi egyházmegye története, Szombathely 1937.

Genersch, Christian: Merkwürdigkeiten der königlichen Freistadt Késmárk in Oberungarn, Caschau 1804.

Genthon István és Nyilas Kolb Jenő: Budapesti képeskönyv, Budapest é. n.

Genthon István: Erdély művészete. Klny., Budapest 1936.

Gerecze Péter: Magyarország műemlékei II., Budapest 1906.

Gerevich Tibor: A magyar művészet jelentősége. Klny., Budapest 1927.

— — Művészettörténet (A magyar történetírás új útjai), Budapest 1932.

— — Erdélyi művészet, MAGYAR SZEMLE 1934.

— — A magyarországi román művészet, Budapest 1938.

- Gerevich Tibor: Erdélyi magyar művészet («Erdély»), Budapest 1940.
 — — A régi magyar művészet európai helyzete. Klny. Budapest 1924.
 Gerevich, Tiberio: L'arte antica ungherese, Roma 1930.
 Gettinger, Theodor: Ungarns Hauptstädte Pest und Ofen und deren Umgebungen. Pest 1866.
 Giedion, Siegfried: Spätbarocker und romantischer Klassizismus, München 1922.
 Gillemot Katalin: Gróf Széchenyi Ferenc és bécsi köre, Budapest 1933.
 Gilly, David: Abriss der Cameral-Bauwissenschaft, Berlin 1801.
 Goro Lajos: Főméltóságú báró Palotai Frimont János antrodókiai herceg tiszteletére készült versek, Nagyvárád 1828.
 Griesebach, August: Der Garten, Leipzig 1910.
 — — Karl Friedrich Schinkel, Leipzig 1924.
 — — Die Baukunst im XIX. und XX. Jahrhundert, Berlin—Neubabelsberg é. n.
 Guby, Rudolf: Melchior Hefe, ein vergessener Wiener Architekt, MONATSBLÄTTER DES ALTERTUMVEREINES IN WIEN 1918.
 Gurlitt, Cornelius: Die deutsche Kunst seit 1800, Berlin 1924.
 Gulyás K.: Gróf Teleki Sámuel könyvtáralapítása, PÁSZTORTÚZ 1925.
 Guszmann József: A budai régi Szent János-kórház krónikája, Budapest 1923.
 Győrffy István: Hajduböszörmény telepítése, Szeged 1928.
 Györy Aranka, dr.: Evangélikus templomművészet Pesten, Budapest 1935.
 Haan Lajos: Békés vármegye hajdana, Pest 1870.
 Haas Mihály: Baranya, Pécs 1845.
 Hainisch, Ernst: Der Klassizismus des Architekten Joh. Ferd. Hetzendorf von Hohenberg. Kéziratoss disszertáció a bécsi Egyetemi Könyvtárban.
 Halbaum, Friedrich: Der Landschaftsgarten, München 1927.
 Handelstandgebäude, Die Feierlichkeit der Grundsteinlegung zu dem Baue des.... in der königl. Freistadt Pesth am 4. Juni 1828.
 Hauser G. dr.: Templomunk története, Belvárosi Egyházközségi Tudósító III. 1929.
 Hautcoeur, Louis: L'architecture classique à Saint Petersburg à la fin du 18e siècle, Paris 1912.
 HAZAI ÉS KÜLFÖLDI TUDÓSÍTÁSOK 1810—1822.
 Häuffler, G. V.: Historisch-topographische Skizzen von Ofen und Umgebung, Pest 1854.
 Heger, Werner: Ungarische und deutsche Baukunst, WASMUTHS MONATSHFTE FÜR BAUKUNST 1930.
 Hekler Antal: A magyar művészet története, Budapest 1934.
 Hekler, Anton: Budapest als Kunststadt, Küssnacht am Rigi 1933.
 — — Ungarische Kunstgeschichte, Berlin 1937.
 Herczog Sándor: A zsidók története Liptószentmiklóson, Budapest 1895.
 Herczog József, dr.: Az Országos Levéltárban őrzött nádori levéltár 1790—1848. évi iratainak jegyzéke. Klny. a Levéltári Közleményekből, 1930.
 Herepei Károly: Buzdító beszéd, mellyel a kolozsvári ev. ref. eklézsia külvárosi újonnan épített templomának befedését kívánta a belső nagy templomban május 13-án, Kolozsvár 1838.
 — — Minő templomot építsünk, hely és évszám nélkül.
 Henszelmann Imre: Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelések közt különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon, Pest 1841.
 Herrmann, Wolfgang: Deutsche Baukunst des XIX. und XX. Jahrhunderts, Breslau 1932.
 Hevesi Lajos: Budapest és környéke, Budapest 1873.
 Hevesi, Ludwig: Österreichische Kunst, Leipzig 1903.

- Hildebrand, Hans: Die Kunst des XIX. und XX. Jahrhunderts, Berlin 1924.
 Hinrichs, Walter Th.: Karl Gotthard Langhans, Strassburg 1909.
 Hirschfeld, C. C. L.: Theorie der Gartenkunst, Leipzig 1775.
 Hirt, Albert: Die Geschichte der Baukunst bei den Alten, Berlin 1821.
 Hockl Sándor: Alexanderhausen, Arad 1933.
 Hodinka Antal: A munkácsi görögkeleti püspökség története, Budapest 1910.
 Hoffmann Edith: Barabás Miklós, Budapest. 1923
 Hofman, Jan: Staré umění na Slovensku, Praha 1930.
 Hóman—Szekfű: Magyar történet I—VIII., Budapest é. n.
 HONDERŰ 1847.
 HONMŰVÉSZET 1835.
 Horváth Henrik: Oeser Ádám Frigyes és a klasszicizmus, kéziratoss disszertáció, Budapest.
 — — A régi Pest, MAGYAR MŰVÉSZET 1928.
 — — Chinoiserie falfestmények Budán, Tanulmányok Budapest múltjából II., Budapest 1933.
 — — Pest-budai látkép 1842-ből. MAGYAR MŰVÉSZET 1936.
 — — Budapest művészeti emlékei, Budapest 1938.
 Horváth Károly: A százéves hortobágyi köhíd, HISTORIA 1928.
 — — Hetven év a Ludovika Akadémia alapítási történetéből, HISTORIA 1928.
 Horváth Konstantin: Zirc története, Veszprém 1930.
 Hrebices, Jos.: Sprievoda, Tyrnava é. n.
 Hunfalvy, Pál: Ungarn und Siebenbürgen, Darmstadt 1856.
 — — Gömör és Kishont törvényesen egyesített vármegyének leírása, Pest 1867.
 Hunters, William: Reisen durch Frankreich, die Türkei und Ungarn bis Wien, Leipzig 1796.
 Hübner Emil: A ceglédi róm. kat. egyház rövid története, Cegléd 1900.
 Jajczay János: Pest-budai figurák a múlt század harmincas éveiből. Klny. 1940.
 Jakab Ödön: Kolozsvár története, Kolozsvár 1888.
 Jedlicska Pál: Kiskárpáti emlékek. Budapest 1882
 Jekelius, August: Burzenland I., Kronstadt 1929.
 — — Kronstadt, Brassó 1928.
 Joseph David: Geschichte der Baukunst III. Leipzig, 1924.
 Jurkovich Emil: Besztercebánya és vidékének kalauza, Besztercebánya é. n.
 Kádár Jolán: A pesti és budai német színészet története 1812—47, Budapest 1923.
 P. Kádár Jolán: A Nemzeti Színház 100 éves története I., Budapest 1940.
 Kádár József: Szamosújvár sz. kir. város, a vár és uradalom története, Dés 1903.
 Kapossy János: A szombathelyi székesegyház mennyezetképei, Budapest 1922.
 — — A magyar királyi kamara építésszei Mária Terézia és II. József korában. Klny. 1924.
 — — Franz Anton Hillebrandt, Budapest 1924.
 — — Mária Terézia budai palotájának tervező mestere, Archaeologiai Értesítő XLII.
 — — A magyarországi barokk európai helyzete, MAGYAR MŰVÉSZET 1931.
 Karácsonyi János: Békés vármegye története, Gyula 1896.
 Károly János: Fejér megye története I—IV., Székesfehérvár 1896—1904.
 Károly—Nyirák: Emlékkönyv a székesfehérvári püspökség 100 éves ünnepére, Székesfehérvár 1877.
 Károlyi László, gróf: A nagykarolyi gróf Károlyi-család összes jószágainak birtoklási története, Budapest 1911.
 Kacián Ödön: Pesti művészet az 50—60-as években, MŰVÉSZET 1910. 10. sz.
 Kaufmann, Otto: Die Architekturttheorie der französischen Klassik und des Klassizismus, REPERTORIUM FÜR KUNSTWISSENSCHAFT 1924.

- Kaufmann, Otto: Die Kunst der Stadt Baden, Wien 1925.
 — — Entwürfe aus der Zeit der französischen Revolution, ZEITSCHRIFT FÜR BILDENDE KUNST 1929.
 — — Die Stadt des Architekten Ledoux, KUNSTWISSENSCHAFTLICHE FORSCHUNGEN II., Berlin 1933.
 — — Von Ledoux bis Corbusier, Wien 1933.
 — — Klassizismus als Tendenz und als Epoche, KRITISCHE BERICHTE Bd. I.
 Kazinczy Ferenc: Utazásai, Budapest 1929.
 — — Pestre, Budapest 1929.
 Kazinczy Ferenc útja Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra, Budapest 1831.
 Kazinczy—Váczy: Levelezés, Budapest, 1189—1927. I—XX. kötet.
 Kádár József: Szolnok-Doboka megye monográfiája. Ds., 1900—1905.
 Kelemen Lajos: A kolozsvári Toldalagi-Korda ház, MŰVÉSZETI SZALON 1927.
 — — A kolozsvári minorita templom és rendház, PÁSZTORTŰZ 1924.
 Kardos Tibor: A magyarság antik hagyományai, Budapest 1942.
 Kemény Lajos: Kassa város műemlékei, Kassa 1917.
 Kelényi B. Ottó: Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház történetéhez. Tanulmányok Budapest multjából II., Budapest 1933.
 Kempen: Dessau und Wörlitz, Leipzig 1925.
 Khevenhüller Metsch, Joh. Jos. Fürst von: Aus der Zeit Maria Theresias, Wien 1917.
 Kiener, Hans: Die klassizistische Form im XIX. Jahrhundert, Festschrift Wölfflin, München 1924.
 Kisparti János: A váci Theresianum története, Vác 1914.
 Kiss Pál: Marosvásárhely története, 1942.
 Kirschbaum, Ernst: Deutsche Nachgotik von 1550—1800, Maastricht 1929.
 Kiss—Sziklay (szerk.): Katolikus Magyarország, Budapest 1902.
 Klenze, Leo von: Anweisungen zur Architektur des Christlichen Cultus, München 1834.
 Klimó Pál: A gyöngyösi ev. ref. templom... történetének vázrajza, Gyöngyös 1891.
 Klopfer, Paul: Von Palladio bis Schinkel, Leipzig 1911.
 Knauss, B.: Das Künstlerideal des deutschen Klassizismus und der Romantik, Reutlingen 1925.
 Kolozsvári evangelico-reformata eklézsia történeti, A, kiadta: Szilágyi Ferentz, 1829.
 Kolozsvári műemlékek. A magyar királyi állami felső építőipariskola 1941—42. évi szünidei felvételei, Budapest 1942.
 Komáromy János: Adatok Jászberény multjából, Jászberény 1939.
 Kopcsányi Károly: A pécsi jogakadémia multja és jelene, Pécs 1897.
 Kopp Jenő: Borsos József, Pécs 1931.
 Korabinszky, Johann: Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn, Pressburg 1781.
 — Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778, Wien—Pressburg.
 — Beschreibung von Pressburg, é. n.
 Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777—1898, Budapest 1927.
 Kósa János: Pest-Buda megmagyarosodása 1848-ig, Budapest 1937.
 Kossalka János: Jelentés az óbudai Dunahíd tervezéséről, Budapest 1934.
 Kőszeghy Elemér: Kassa műemlékei, Budapest 1939.
 Kovách Aladár: Tolna megye székhelyének és székházának története. A Tolna-megyei Közművelődési Egyesület Évkönyve az 1913. évről, Szekszárd 1914.
 Kovács Gyula: Makó város építészete a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig, Makó 1929.

- Kovács Gyula: Nagykőrös XVIII. század végén és a XIX. század első felében épült házai és kúriái, Nagykőrös 1932.
- Kovács Lajos: A régi pesti vigadó építésének előzményei, Tanulmányok Budapest multjából III., Budapest 1934.
- Köväri László: Erdély régiségei, Kolozsvár 1866.
- Krafft, G. Ch.: Plans des plus beaux jardins pittoresques, Paris 1809.
- Krasztina Lajos: Csákvár története, Csákvár 1932.
- Kremmer Dezső: A fővárosi színművészet multja, ÚJ ÉLET 1914.
- Kultúra akták közt, A Ház 1904.
- Kugler Alajos: A soproni színeszet története, 1909.
- Kunits, Michael: Topographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Pest 1824.
- Lakatos Ödön: Arad története, Arad 1881.
- Landsberger, Franz: Die Kunst der Goethezeit, Leipzig 1931.
- Lazzari, Francesco: Compendio delle più interessanti regole di Architettura, Venezia 1830.
- Lechner Jenő szerk.: Budapest műemlékei, é. n.
- — Képek Pest-Buda fejlődésének történetéből, MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLÖNYE 1915.
- — Josephinum, MAGY. MÉRNÖK ÉS ÉPÍT. EGYLET KÖZLÖNYE 1917.
- — A régi Pest és Buda. Budapest 1922.
- — A Magyar Nemzeti Múzeum épülete 1836—1926, Budapest 1927.
- Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye monográfiája, Ungvár 1881.
- — A beregmegyei görög szertartású katolikus lelkészségek története, Munkács 1904.
- — Munkács város új monográfiája, Munkács 1907.
- Leyrer, Josef: Die Stadt Pest und ihre Umgebung, Pest 1803.
- Leisching, E.: Kunst und Industrie in Österreich vor 100 Jahren, KUNST UND KUNSTHANDWERK 1915.
- Lósy-Schmidt Ede: Adalékok Hild József építőművész életrajzához, MAGY. MÉRNÖK- ÉS ÉPÍT. EGYLET KÖZLÖNYE 1923.
- — A hortobágyi kőhíd. Klny. Budapest 1926.
- — Javaslatok a Dunának függőhíddal való áthidalására Buda és Pest között 1823-ból, HISTORIA 1929.
- — Lánchíd. MAGY. MÉRNÖK- ÉS ÉPÍT. EGYLET KÖZLÖNYE HAVI FÜZETEI 1929.
- Lovasberényi plébánia templom felszentelésének félévszázados évfordulójára, Emlény a 1844. szeptember 14.
- Lukács G.: A hajósi csodatevő Mária-szobor és kegyhely története, Kalocsa 1937.
- Lukács Ödön: Nyíregyháza sz. kir. város története, Nyíregyháza 1886.
- Lukcsics—Pfeiffer: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában, Veszprém 1933.
- Lukinich Imre: A bethlenfalvi Bethlen-család története, Budapest é. n.
- Lützow: Die hohe Kunst, Wiener Kongress, redigiert von Leisching, Wien 1898.
- Lux Kálmán: A budapesti belvárosi plébánia templom, Tanulmányok Budapest multjából II., Budapest 1933.
- Lyka Károly: A táblabíróvilág művészete I—IV., Budapest é. n.
- — Adatok művészetünk történetéhez, MAGYAR MŰVÉSZET 1933.
- — Adatok a magyar művészet történetéhez, MAGYAR MŰVÉSZET 1935.
- — Adatok építészetünk történetéhez, MAGYAR MŰVÉSZET 1938.
- — Magyar művészet, Budapest é. n.
- Lübeck, Joh. Karl: Ungarische Miscellen, Pest 1805.

- Mackovszky, Hans: Karl Friedr. Schinkel — Tagebücher, Briefe, Gedanken. Berlin 1922.
- MAGYAR HIRMONDÓ. 1783—1803.
- MAGYAR KURIR 1791, 1821.
- Magyar Mérnök- és Építész-Egylet építészettörténeti kiállítása, Múcsarnok 1899.
- MAGYAR MŰVÉSZET pannonhalmi száma 1930.
- MAGYAR MŰVÉSZET pécsi száma 1929.
- Magyar Nemzeti Múzeum 1802—95, A, Budapest, 1896.
- Magyar Nemzeti Múzeum, A, 1802—95, Budapest 1898.
- Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene, A, Budapest 1902.
- Magyar Színművészeti Lexikon, szerkesztette Schöppflin Aladár, Budapest 1929.
- Málnási Ödön: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora, Kalocsa 1933.
- Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790—95, Budapest 1926.
- Marcziewicz Erzsébet: A pesti Ferenciek-terének kútpályázata, Budapest 1931.
- Marosi Arnold: Székesfehérvár művészeti emlékei, MAGYAR MŰVÉSZET 1930.
- Marschall G.: Székesfehérvári kalauz, 1930.
- Mátrai László: A klasszicizmus. Ezüstkör, 1943. március.
- Mebes, Paul: Um 1800, München 1920.
- — Klassizismus und Klassik der Baukunst um 1800, Leipzig 1931.
- Mednyánszky, Alois: Malerische Reise auf dem Waagfluss, Wien 1844.
- Meller Simon: Ferenczy István élete és művei, Budapest 1905.
- — A magyar művészet kialakulása a XIX. század I. felében, MŰVÉSZET 1911.
- Mészáros Károly: Ungvár története, Budapest 1861.
- Meszlényi Antal: A Jozefinizmus kora Magyarországon, Budapest 1934.
- — Az egri érsekség felállításának s a kassai és szatmári püspökségek kihasításának története, Budapest 1939.
- Mezzanotte, Paolo: Luigi Cagnola, ARCHITETTURA E ARTI DECORATIVI 1927.
- Michel, André: Histoire de l'art, Tome VIII. Paris, 1909.
- Mikler Sámuel: A besztercebányai ág. hitv. evangélikus egyházközség templomának története, Besztercebánya 1907.
- Milizia, Francesco: Memorie degli architetti antichi e moderni, Parma 1781.
- — Dell'arte di vedere nelle belle arti di disegni, Venezia 1781.
- — Principi di architettura civile, Bassano 1785.
- — Trattato completo, formale e materiale del Teatro, Venezia 1794.
- Mirkva G.: Lőcse szab. kir. város kalauza és műtörténeti emlékei, é. n.
- Mogyoróssy János: Gyula hajdan és most, Gyula 1858.
- Munk Manó: Herkulesfürdő és környéke, Pest 1872.
- Müller Pál: A XIX. század építészeti öröksége, MAGY. MÉRN. ÉS ÉPÍT. EGYLET KÖZL. HAVI FÜZETEI 1930.
- MŰVÉSZETI SZALON 1930.
- Művészeti Lexikon, szerkesztette Éber—Gombosi, Budapest 1935.
- Nagy G.: Magyarországi képzőművészet, SZÁZADOK 1874.
- Neumann Sándor: A lovasberényi zsidó hitközség története, Lovasberény 1912.
- K. Nagy Sándor: Biharország, Nagyvárad 1884.
- — Bihar vármegye földrajza, Nagyvárad 1886.
- Nicodemi, Giorgio: Il «Rapporto» di Cicognari, ARCHIVIO STORICO LOMBARDO 1921.
- Nilson, C. A.: Sämtliche merkwürdige Aufsätze aus der schönen Baukunst für junge Architekten, Augsburg—Leipzig 1830.
- Nógrádi megyeház ünnepi felavatásának alkalmából tartott beszédek, Az újonnan épült, Pesten 1835.

Nyáry Pál, dr. báró: Jánosi község és földesurai, Budapest 1939.

O. B.: Az egri székesegyház belseje, KARCOLATOK 1837.

OFNER-PESTHER ZEITUNG 1827.

Orbán Balázs: A Székelyföld leírása, Pest 1871.

Organ, L.: Andrea Palladio e la critica neoclassica, L'ARTE 1936.

Országh Sándor: Budapest középítkezései, Budapest 1884.

— — Budai színházak, Budapest 1895.

Ortvay Tivadar: Pozsony város utcái és terei, Pozsony 1905.

Osváth Pál: Bihar vármegye sárréti járása. Nagyvárad 1875.

Osváth István: A simonyi és darnyai egyesült ev. ref. egyház története, Sárospatak 1889.

Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben, Az, XIII., 1896.

Óbudai izraelita templom restaurálásának története, Az, Budapest 1911.

Palmer Károly: Nagybánya és környéke, Nagybánya 1894.

Pannonhalma a múltban és napjainkban, Ungvár 1913.

Pálinskás László: Pietro Nobile tervei az esztergomi székesegyházhoz az Albertinában, Gerevich-Emlékkönyv 1942.

— — Marco Casagrande, klny. az OLASZ SZEMLE-ből 1942.

Palugyay Imre: Szab. kir. városok leírása, Pest 1853.

— — Buda-Pest leírása, Pest 1852—55.

Patachich József: Szabad királyi Pest városának leírása, Pest 1831.

— — Szabad kir. Pest városában 1767-dik esztendő óta választott külső és belső tanácsstagjainak jegyzéke, Pest 1834.

Patis, Carl: Beschreibung der königl. Freistadt Pest, 1833.

Pauer Arnold: Adatok a magyar kerti kultúra történetéhez, A szombathelyi premontrei gimnázium értesítője, 1925.

Pauer, J.: Historia dioecesis Albaregalensis, Albaregia 1877.

Pauli, Gustav: Die Kunst des Klassizismus und der Romantik, Berlin 1925.

Paulinyi Oszkár: A m. kir. belügyminisztérium budai várbeli székházának építkezése. Tanulmányok Budapest múltjából VI., Budapest 1938.

Pécs és a Mecsek részletes kalauza, Budapest 1926.

Pehm József: Padányi Biró Márton veszprémi püspök és kora, Veszprém 1934.

Péter András: A magyar művészet története, Budapest 1930.

Péter Kornélia: Marastoni Jakab, Budapest 1936.

Petri Mór: Szilágy vármegye monográfiája, Budapest 1901.

Petrik Albert: A régi Buda-Pest építőművészete I—IV., Budapest 1911.

Petrik Géza: Magyarország bibliográfiája III., 1712—1860.

Petrovich Elek: Jegyzetek művészetünk történetéhez a XIX. század első felében. Klny. Budapest 1933.

Pirch, Otto von: Caragoli, Reise-Mitteilungen aus Ungarn und Italien, Berlin 1835.

Pest, Plan zu einer öffentlichen und privaten auf Actien zu unternehmenden Ölgas-Beleuchtung in Pest, Pest 1828.

Pogány Ö. Gábor: Magyar szobrászat a tizenkilencedik század első felében, Budapest 1939.

Portisch, Emil: Geschichte der Stadt Pressburg-Bratislava, Pressburg 1933.

Pozsonyi Kalauz, Képes. Pozsony 1907.

Prokoff, August: Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung I—IV., Wien 1904.

- Püchler-Limburg, Siegfried Graf: Der Klassizismus in der deutschen Kunst, München 1929.
- Pulszky Károly: Az ötven év előtti Pest, FŐVÁROSI LAPOK 1874.
- — Életem és korom, Budapest 1880.
- Rados Jenő: Budapest városépítészetének története. Klny. Budapest 1928.
- — A neoklasszicizmus nagy magyar templomai. Klny. Budapest 1937.
- — Magyar kastélyok, Budapest 1939.
- Rakovszky, Stefan: Geschichtliches über Pressburg, Pressburg.
- Rapaich Rajmund: Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon, Budapest é. n. (1940.)
- Réau, Louis: L'histoire de l'expansion de l'art français, Paris 1928.
- Réh Elemér: A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában, Budapest 1932.
- — Adatok a XVIII. századi építőmesterek működéséhez, ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XLV.
- Révhyi Réh Elemér: Az egyetem-utcai volt Károlyi-palota építésének története. Klny. 1934.
- Rell Lajos dr.: A csabai nagytemplom. Klny. Békéscsaba, é. n.
- Rédey Tivadar: A Nemzeti Színház története, Budapest 1937.
- Richter, Johann: Wanderungen in Ungarn, Berlin 1847.
- Rigel, Anton Pius: Beschreibung und Abbildung eines neu erfundenen Spar-Dachstuhles, welcher sowohl an allen neuen als alten Gebäuden sehr vorteilhaft anzuwenden ist, Wien 1826.
- Rigel, Raphael Ritter von: Encyclopädie der neuesten Architectur, Wien 1843.
- Riesenfeld, E. P.: Friedr. W. Freiherr von Erdmannsdorf, Berlin 1913.
- Riesenhuber, Martin: Kirchliches Barock, Wien 1923.
- — Die kirchlichen Kunstdenkmäler des Stiftes Sankt Pölten, Wien 1923.
- Rode, August: Leben des Herrn Friedr. W. von Erdmannsdorf, Dessau 1801.
- Rokken Ferenc: A pesti református egyház telekszerzése. HISTORIA IV. 1931.
- — A Ferenc József-tér. Tanulmányok Budapest multjából II., Budapest 1933.
- — A hajdani Angol királynő szálloda és az első dunaparti sétány. Tanulmányok Budapest multjából I., Budapest 1932.
- Romhányi Lajos: A 100 éves Lloyd-épület. HISTORIA I., 1928.
- Romhányi Lajos: A hét választófejedelemhez címzett fogadó. HISTORIA II., 1928.
- Rössler: Kalender für Ofen und Pest für 1809, Ofen 1809.
- Rövid képes kalauz, Kassa 1912.
- Rulf, Wenzel Johann: Gedanken über die schöne Baukunst, Prag 1829.
- Rupp János: Buda-Pest, Pest 1863.
- — Magyarország helyrajzi története, Pest 1870.
- Samuel Alajos: Josephinum, Budapest 1843.
- Sarkadi Nagy Mihály: Szatmár-Németi szabad királyi város egyházi és polgári története, Szatmár 1861.
- Sárkány József: A ceglédi református templom multja. Emlékkönyv Cegléd reformációjának 400-ik fordulójára, Cegléd 1928.
- Satori: Länder und Merwürdigkeiten des österreichischen Kaisertums. Wien 1809.
- Sárváry Dezső: Francia útleírások Budáról és Pestről. Klny. Budapest 1939.
- Say Géza: A barokk Székesfehérvár, Pest 1938.
- Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der kön. Freystadt Pest, Pest 1821.
- — Vollständige Beschreibung der freien Hauptstadt von Ofen in Ungarn, Ofen 1822.

- Schauff, Johann: Beyträge zu einer künftigen Kunstgeschichte von Ungern. SCHEDIUS' ZEITSCHRIFT VON UND FÜR UNGERN 1804.
- Schauff, Joh. Nep.: Grundbegriffe zur schönen Baukunst und schicklichen Anwendungen der äusserlichen Verzierungen an Gebäuden, Wien 1806.
- Schilling Roger: Dunakömlőd és Nemetkér telepítés-, népiség- és nyelvtörténete, Budapest 1933.
- Schinkel, Karl Friedrich: Sämtliche architektonische Entwürfe, Berlin 1819—31.
- Schmall Lajos: A régi pesti városháza története, Budapest 1901.
- — Fiúárvaház a belvárosi Göllnitz-telken. Budapest, 1893.
- — A budapesti József-fiúárvaház története, Budapest 1893.
- — Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez, Budapest é. n.
- — Budapest utcái és terei, Budapest, 1906.
- Schmerber, Hans: Prager Baukunst um 1780, Strassburg 1913.
- Schmidl, Adolf: Die Donau von Wien bis zur Mündung, Leipzig 1859.
- Schmidt, Justus: Voltaire und Maria Theresia. Klny. Wien 1931.
- — Die alte Universität in Wien und ihr Erbauer Jean Nicolas Jadot, Wien—Leipzig 1929.
- Schmitz, Hermann: Berliner Baumeister vom Ausgang des XVIII. Jahrhunderts, Berlin 1925.
- — Die Gotik im deutschen Kunst- und Geistesleben, Berlin 1921.
- Schoen Arnold: A Kemnitzer-ház a két törökhöz. Pest-budai Almanach, Budapest 1919.
- — A pesti negyedik lövölde, Pest-Budai Almanach 1919.
- — A budai Szent Anna-templom, Budapest 1930.
- — A budapesti Központi Városháza, Budapest 1930.
- — Székesfehérvár 18. századbeli építőmesterei. SZÉKESFEHÉRVÁRI SZEMLE 1931.
- — Óbuda multjából, Budapest 1935.
- — A budapest—krisztinavárosi templom, Budapest 1936.
- — Hermina főhercegnő budapesti emlékkápolnája, Budapest 1937.
- — A Sándor-palota reliefjei. TÖRTÉNETÍRÁS 1938.
- — A pesti Szent Rókus-kápolna, Budapest 1938.
- — A budapest—józsefvárosi plébániatemplom, Budapest 1938.
- — A pesti Kálvin-téri református templom, Budapest é. n.
- — A budapesti terézvárosi r. k. plébánia templom, 1938.
- — A pesti Deák-téri evangélikus templom, Budapest 1939.
- (Schoen Arnold): Buda-Pesti képek, könyvek Csillag Béla gyűjteményében, Budapest 1936.
- Schreiber, A.: Die Donaureise, Heidelberg 1839.
- Schumacher, Fritz: Strömungen in deutscher Baukunst seit 1800, Leipzig 1935.
- Schürer—Wiese: Deutsche Kunst in der Zips, Breslau 1937.
- Sestini, Domenico: Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania ed Ungeria fino a Vienna, fatto da . . . , Firenze 1815.
- Sigerus, Emil: Vom alten Hermanstadt. Hermanstadt 1928.
- — Chronik der Stadt Hermanstadt, Nagyszeben 1930.
- Siklóssy László: A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene, MŰVÉSZETI SZALON 1926.
- — Hogyan épült Budapest, Budapest 1931.
- — Svábhegy, Budapest 1929.
- Silva: Dell'arte dei giardini inglesi, Milano 1800.
- Slovakei, Alte Kunst in der, Prag 1939.
- Somogyi Gyula: Arad vármegye és Arad sz. kir. város monográfiája, Arad 1913.

- Soltész János: A nagybányai reformált egyházmegye története és 1896. évi állapota, Nagybánya 1896.
- — A nagybányai reformált egyházmegye története, Nagybánya 1902.
- Sörös Pál: A tihanyi apátság története 1911.
- Sümeghy Dezső: A százéves vármegyei székházról, SOPRONVÁRMEGYE 1923.
- Spiero, Sabine: Schinkels altes Museum in Berlin. JAHRBUCH DER KAISERL. PREUSSISCHEN KUNSTSAMMLUNGEN, 1934. Beiheft.
- Spindelhuber Ede: Polgári építézet, Pest 1846.
- Stahl, Fritz: Schinkel, Berlin 1911.
- Stengel Marianne: Győr műemlékei, Győr 1932.
- Strich, Fr.: Die Romantik als europäische Bewegung. Wölflin-Festschrift, München 1924.
- Sydow, Eckart von: Die Kultur des deutschen Klassizismus. Berlin 1926.
- Szádatzky Lajos: Iparfejlődés és a céhek története, Budapest 1913.
- Számord János: Az esztergomi Szent Anna-templom és a vele kapcsolatos intézetek, Esztergom 1901.
- Szamoto János: Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten, Budapest 1891.
- Szatmári püspöki egyházmegye emlékkönyve fennállásának századik esztendejében 1804—1904, A, Szatmár 1904.
- Szeged templomai é. n.
- Szegedy Károly: A békési református templom története, Békés 1903.
- Szekfü Gyula: Adatok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, Budapest 1926
- Szendrei—Szentiványi: Magyar képzőművészek lexikona. A—G.
- Szentkláray Jenő: A csanádi egyházmegye története, Temesvár 1898.
- Szentpéteri Kún Ágota: A debreceni Nagytemplom, Debrecen 1930.
- Szepesházy Károly—Thiele J. C.: Merkwürdigkeiten des Königreichs Ungarn, Kaschau 1825.
- Szerelemhegyi Tivadar: Kiskunfélegyháza város monográfiája, Nagykőrös 1882.
- Színészeti Lexikon. Budapest 1930.
- Szmik Antal: Adalékok Felsőbánya sz. kir. bányaváros monográfiájához, Budapest 1906.
- Szmrecsányi Marianne: A novai templom és falképei, Budapest 1925.
- Szmrecsányi Miklós: Eger és környéke részletes kalauza, Eger 1925.
- Szongott Kristóf: Szamosujvár írásban és képen, Szamosujvár 1893.
- Szőnyi Ottó: Pécs, Pécs é. n.
- — A pécsi székesegyház leírása az 1802. évi átépítés előtti állapotban, Pécs 1916.
- — Adalékok a pécsi székesegyház történetéhez. Pécs-Baranyavármegyei Múzeum-egyesület értesítője, Pécs 1912.
- — Műemléki út Hont megyében. HISTORIA 1928.
- — A pilisszántói r. k. templom. HISTORIA 1928.
- — A péteri evangélikus templom. HISTORIA 1929.
- — Régi magyar templomok, Budapest é. n.
- Szücs Gyula: Gyöngyös város története. Klny. 1930.
- Takács Mária: Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830—47. Budapest 1909.
- Takáts Sándor: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története, Budapest 1896.
- Tausig, Paul: Die Glanzzeit Badens, Baden 1914.
- — Josef Kornhäusel, Wien 1916.

- Tekusch, August: Der Fremde in Pesth, Pest 1833.
 Technikai fejlődésünk története, Budapest 1928.
 Thieme—Becker Lexikon.
 Thienemann Tivadar: Klasszicizmus. APOLLO 1938.
 Thold Orbán István: A budapesti Szent István templom, Budapest 1905.
 Tietze, Hans: Stadtregulierungsfragen im alten Wien. KUNSTGESCHICHTLICHE
 JAHRBÜCHER III., 1909.
 — — Das vormärzliche Wien in Wort und Bild, Wien 1925.
 Townson: Travels in Hungary in the year 1793., London 1797.
 — — Voyage en Hongrie, Paris 1803.
 Tölgyesy Felicia: A pozsonyi barokk építészet, Budapest 1937.
 Török Antal: A két magyar haza elsőrangú gyógyvizei és fürdőintézetei,
 Debrecen 1859.
 Tragor Ignác: Vác műemlékei és művészei, Vác 1930.
 — — Váci érdekességek, Vác 1933.
 TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY 1818.
 V.: Régi pesti építészek. A HÁZ IV.
 Valadier, L. M.: Progetti architetonici, Roma 1807.
 Valdenaire, Arthur: Heinrich Hübsch, Karlsruhe 1926.
 — — Karlsruhe, Augsburg é. n.
 Valkó Arisztid: Régészeti és történeti emlékek Pest vármegye területén. Klny.
 Pécs 1939.
 Vámos Ferenc: Budapest városképének átalakulása József nádor korától nap-
 jainkig. Klny. Budapest 1926.
 — — Feszl Frigyes és kora. MAGYAR MŰVÉSZET 1925.
 VASÁRNAPI UJSÁG 1856, 1861, 1862, 1865, 1866.
 Várady Ferenc: Baranya multja és jelene II., Pécs 1898.
 Vayk: Régi magyar mecénások. MŰVÉSZET 1902.
 Vigyázó János: Bükk-kalauz, Budapest 1932.
 Villányi Henrik: A százéves nagykanizsai zsidótemplom, Nagykanizsa 1928.
 Viszota Gyula: A Széchenyi-híd története, Budapest 1935.
 Vogel, Hans: Deutsche Baukunst des Klassizismus, Berlin 1937.
 — — Ägyptisierende Baukunst des Klassizismus. ZEITSCHRIFT FÜR BILDENDE KUNST
 1927.
 Voit Pál: Az egri főszékesegyház, Eger 1934.
 — — Egy régi pesti patika. Tanulmányok Budapest multjából VII., Budapest 1939.
 — — A Földhitelintézet (Marcibányi-palota) és dísztermei. Tanulmányok Budapest
 multjából IX., Budapest 1941.
 Farádi Vörös Ignác: Visszaemlékezései az 1778—1822. évekről. Kiadta
 Madzsar Imre, Budapest 1927.
 Wachstein—Wolf: Urkunden zur Geschichte der Juden in Eisenstadt, Wien—
 Leipzig 1926.
 Wagner G. E.: Körmöcbánya sz. kir. város képes kalauza, Kassa 1913.
 Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830,
 Budapest 1935.
 Wälder Gyula: A történelmi stílusok érvényesülése a modern építészetben.
 ESZTÉTIKAI SZEMLE 1941.
 Wechselseitige Wirkungen der Religion und der Kunst vorgetragen in einer Predigt
 bey Gelegenheit der Altarweihe in der Theresianischen Pfarrkirche zu Pesth
 am 19. September 1828. Gran.
 Weinbrenner, Friedrich: Architektonisches Lehrbuch, Tübingen 1810.

- Weyde, Gisella: Die evangelische Kirche zu Pressburg, Pressburg 1924.
- Wick Béla: Kassa város műemlékei, Kassa 1923.
- Wiebeking, C. Fr.: Theoretisch-praktische bürgerliche Baukunde, München 1821—23.
- WIENER ZEITSCHRIFT FÜR KUNST UND LITERATUR, THEATER UND MODE 1817.
- WIENER ZEITUNG 1784.
- Wimmer, G. A.: Das pittoreske Österreich.
- Windisch, Karl Gottlieb: Geographie des Königreichs Ungarn, Pressburg 1780.
- Wurzbach: Biographisches Lexikon XXIII.
- Zádor Anna: Leopoldo Pollack és Pollack Mihály. ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XLV., Budapest 1931.
- — Építészeti tervek a XVIII. század végéről. ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XLIX., Budapest 1936.
- — A kismartoni színház. A SZÍNPAD 1936.
- — Az eszterházi színház. A SZÍNPAD 1936.
- Zámborszky Ilona: A magyar Országház, Budapest 1937.
- Zeliczky Dániel (szerk.): Debrecen szab. kir. város leírása, Debrecen 1882.
- Zelovich Kornél: Széchenyi mérnöki alkotásai, Budapest 1921.
- — A budapesti Lánchíd, Klny, Budapest 1899.
- — Az Institutum Geometricum alapításának 150-dik évfordulója, Budapest 1932.
- Zolnai Béla: A magyar biedermeier, Budapest é. n.
- — A magyar stílus. Mi a magyar? Budapest 1938.
- Zoltay Lajos: A debreceni városháza négyszázéves története. Klny. Debrecen 1932.
- — A debreceni Nagytemplom. DEBRECENI SZEMLE 1927.
- Zuboly könyve (Dr. Bányai Elemér munkái) Budapest, 1916.
- — Debreceni Képes-Kalendárium, 1932.
- Zucker, Paul: Die Entwicklung des Stadtbildes, München 1929.
- Zsilinszky Mihály: Csongrád vármegye története, Budapest 1897.

A MAGYAR KLASSZICIZMUS ÉPÍTÉSZETE
FELADATAINAK TÜKRÉBEN
(TIPOLOGIA)

(LIBRORUM)

REGVADALMAK LOKKÉBEN
A MAGYAR KLASZSICIZMUS EGYETEME

A XVIII. század második fele a világszemlélet legtöbb vonatkozásában nagy átértékelésekhez vezetett. Mindenütt az általános emberi, a természethez közelebb álló szempontok érvényesülnek, s az ókori klasszikus kultúra tisztább értelmezésének kívánsága kerül előtérbe.

E törekvés hatása — mint a képzőművészet más területein — az építészetnél is abban nyilvánult meg, hogy az antik részleteket és formákat elevenítette fel abban a hiszemben, hogy ezzel együtt a hön óhajtott hellén eszmei tartalmat is meg tudja közelíteni. Ebben az igyekezetben egységes arcvonalon haladt az egész művelt világ. Egyes nemzetek útjai csak abban tértek egymástól, hogy a görög, ritkábban a római művészeti kultúrát különbözőképpen értelmezték és utánózták. Éppen ez eredményezte, hogy míg külsőségeiben és részleteiben e kor stílusa rendkívül nemzetközi jellegű, addig tartalom és kifejező erő tekintetében országonként lényeges különbséget, sokszor határozott nemzeti jelleget képes felmutatni.

Ha tehát e kor építészetéről oly képet akarunk nyerni, mely annak igazi lényegét adja, akkor nem szabad külsőleges felvételekkel megelégednünk, hanem a problémákat belső tartalmukon keresztül kell megismernünk. Más szóval vizsgálat alá kell vennünk, hogy milyen szükségleteket termelt ki magából a kor, azokat milyen szellemben fogalmazta meg és végül — hogy az így adódott feladatokat építész milyen művészi formába tudta önteni.

Minthogy pedig az építészeti feladatok mindig az emberi lét anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítéséből adódtak, mindenekelőtt a tárgyalandó kor életigényeit kell futólagosan felvázolnunk.

Európai viszonylatban már első pillantásra megállapítható, hogy az előző időkkel szemben e kor életfelfogásában erős változás mutatkozik. Feltűnő a vallási élet térvesztésével szemben a világi rendeltetésű, főleg hasznossági célú kultúr-szükségletek előtérbe nyomulása, az egy szuverén kézben összpontosult kezdeményezés, akarat és végrehajtással szemben a köz érdekeinek részletekből össze tevődő kialakítása az elszigetelt egyes építtetők anyagi eszközeinek bőségével szemben a szélesebb rétegek takarékosági korlátokat szabó előírásai.

Nálunk a multtal szemben való változás nem volt olyan mélyreható, mint nyugaton, a szellem sem alakult át annyira. Itt nem találunk oly rendi ellentétet, melyeknek robbanásszerű kiegyenlítődéssel a társadalom alapjában megváltozott

volna. Hiszen még szabadságharcunkban is alig szerepelt osztályellentét. Magyarországról inkább tárgyilagos érdeklődéssel, mint lelkesedő beleéléssel figyelik a gall nép szellemi és politikai evolúcióját s az érdektelen fél meggondoltságával vesznek át főleg külsőséges részleteket a nélkül, hogy a lényegben túl sok engedményt tennének. Ezért aztán nálunk sok minden máshogy is alakul, mint Európa többi országában.

Talán legfeltűnőbb különbségként mutathatunk rá arra a tényre, hogy a valósi élet, különösen pedig a nagy templomok építése, nemhogy visszaesést, de erős emelkedést mutat az előző korról szemben. A társadalmi és rendi rétegeződés zavartalan fennmaradása következtében a külfölddel szemben nálunk a XIX. század első négy évtizedében is folytatódik, sőt jelentősen emelkedik a vidéki kastélyok (Bélád, Hegyfalu, Nyírábrány, Alcsút, Fót, Seregélyes, Gyömrő, Csákvár stb.) és városi főúri paloták (Pesten a Szapári-, Zichy-, Kassán a Forgács-palota stb.) építése.

A múltban gyökerező és hagyományokhoz hű feladatok megvalósítása mellett határozottan előtérbe kerülnek a XIX. század újabb igényeit kielégítő építkezései is. Bár nem mondhatjuk, hogy e kultúrigények felvetésével és megvalósításukkal országunk az élen haladt — ez, egészséges konzervatizmusát tekintve, nehezen lett volna elképzelhető — de meg kell állapítanunk, hogy a kielégített szükségletek változatosságát, megfogalmazásuk rugalmas voltát tekintve, korszerűség szempontjából sem maradt el az egyvonalon haladó nyugati kultúrnemzetek építészeti fejlődésétől.

Nálunk is megtaláljuk az összes újabb épületfajtákat, melyek Európaszerte a tipológia fejlődését jelzik, csak éppen építési programjuk összeállításában tükröződnek a magyar viszonyok sajátosságai. A városi magánépítkezésben a bérházzá bővült polgári lakóház uralkodik. Ez a sajátos épülettípus ebben a korban még ment volt azoktól a súlyos hibáktól s túlzásoktól, melyek később annyi ellenséget szereztek neki. A zárt utcaképet alkotó sorházak mellett csakhamar feltűnik a javarészt városszélen épülő, nyaralószerű, szabadonálló polgári lakóház (villa) alakja is.

Rendkívül széleskörű és változatos új feladatkört jelentett építészetünk számára az a sokfajta középület, melyet korunkban emeltek. Erre pusztán felsorakoztatásuk is rávilágít s ezért már itt említjük fel a számottevőbb típusokat.

A vidéki közelet és alkotmányosság nyugodt komolyságú képviselői a *vármegyeházák*; velük szemben állanak a mind élénkebben lüktető városi polgári élet központjai: a *városházák*. De ezeknél és a közigazgatás más épületeinél (*törvényszékek* stb.) nem kevesebb szó esik egyéb közérdekű épületekről, mint a szórakozás számára emelt *színházakról*, *vigadókról*, *lövöldékről*, *kaszinókról*, a közművelődés szolgálatában álló *könyvtárakról*, *múzeumokról*, az oktatás ügyét istápoló *kollégiumokról*, *liceumokról*, a közegészség érdekében létesült *fürdőkről* és *kórházakról*, a társadalmi élet és az idegenforgalom felvirágoztatására hivatott *szállókról* és a már akkor is nagy szerepet játszó *kávéházakról*, végül a kor büszkeségét jelentő *műszaki alkotásokról* (Lánchíd, Alagút, Hortobágyi híd stb.).

E felsorolásból kitűnik, hogy az építkezés mily sokoldalú gazdagságával állunk szemben. Bár a stílus szelleméből következik, hogy e különböző hivatású épületek akadémikus szigorúsággal tartózkodnak a rendeltetés túlzottan egyénies kifejezőmódjától, közelebbi vizsgálatuk mellett mégis csakhamar előtérbe kerülnek azok a látszólag rejtett alaprajzi és térképzési sajátosságok, melyek az egymásközti különbséget és együttesen a külfölddel szemben kimutatható helyi sajátosságokat jelentik. Minthogy pedig egyetlen stílus sem tartja oly erős fegyelem alatt az alkotók egyéni kifejezőmódját, mint éppen a klasszicizmus, az épületfajtánként való tárgyalás bizonyos vonatkozásokban talán élesebben mutathat rá egynémely jelenségre, mint a mesterek személyén keresztül való megismerés.

Ezért tartjuk szükségesnek a határozott jelleget képviselő csoportoknak (tehát nem egyes elszigetelten álló műveknek, vagy különleges rendeltetésű alkotásoknak,) épületfajták szerinti bemutatását is. Ennél — bár az érthetőség érdekében kénytelenek vagyunk az előző fejezetek egyes történeti adatait megismételni — az építési tények vagy mesternevek teljes és időrendi felsorolását természetesen nem adhatjuk meg. Mégis úgy látszik, hogy az ily módon való csoportosítás különleges megvilágításával jobban fogja érvényre juttatni azokat a színeket, melyek e nagyon is nemzetközi műgyakorlatban a magyar irányzat útjait képviselik.

EGYHÁZI ÉPÜLETEK

Klasszicista építészetünk egyik legfőbb jellemvonása, hogy éppen templomok terén oly számottevő tevékenységet képes felmutatni. Nem véletlen műve, hogy hosszú vajúdas után nálunk éppen abban a korban épülnek ki az ország legnagyobb székesegyházai, mikor Európaszerte csatát vesz a barokk kor rajongó vallásossága, a kiméletlenül tért hódító felvilágosodottság tanaival szemben, mikor más országokban alig épül egy-két kisebb templom, amikor a párizsi St. Geneviève-ből Pantheon lesz. Nem véletlen, hogy nálunk a váci, esztergomi, egri és szatmári székesegyház, a pesti Szent István-templom, a ceglédi református és a debreceni Nagytemplom éppen ebben az időben épültek, hogy az ország, mely gazdaságilag igazán nem volt fényes viszonyok között, ehhez az anyagiakat elő tudta teremteni és az építésnek oly lelkes pártfogói akadtak, mint Rudnay primás Esztergomban, Pyrker érsek Egerben, vagy Hám püspök Szatmáron. Ha az építészetünk fejlődése mögött álló anyagi és szellemi erőket keressük, látjuk, hogy azok lényegesen mások, mint Európa többi országaiban.

Míg a legtöbb országban — különösen templomépítészet terén — a XVII. és XVIII. század bizonyos telítettséget idézett elő, addig nálunk a mindinkább ébredező nemzeti öntudat kitörő lelkesedéssel lát neki a mult mulasztásainak pótlásához. Éppen ez a lelkesedés, melyet a munkaalkalmak megragadásában látunk, az a mohóság, mellyel a — gyakran viszonyaikat és tudásukat meghaladó — feladatokba belevágnak, az elgondolások frissége és közvetlensége jellemző építészetünkre. Hggy e mellett azután néha itt-ott kiforratlan megoldás, rusztikusabb jelleg, vagy vidékiesebb részletképzés is tűnik elő, azt nem tagadhatjuk, de nem is féltjük tőle építészetünk értékelését.

A művészettörténet előszeretettel emeli ki a klasszicizmus legjellegzetesebb vonásaként, hogy a görög és római elemek felhasználásával az antik szellemet eleveníti fel. De ez nem általánosítható, mert bár a formanyelv csaknem mindenütt az ókorból való, a tartalom a XIX. századforduló világszemléletének visszatükrözője. Igaz ugyan, hogy Itáliában a vérségi leszármazás és az azonos éghajlat tartalomra is sok görög-római analógiát hozott létre és a német kutatás rendszeressége, illetve annak merev felhasználása a megtévesztésig utánozta az antikot, — mégis sokhelyt, így nálunk is, a legjobb igyekezet mellett is csak tökéletlenül másoltak, hiányosan utánoztak és a megváltozott feladatokhoz keveset tudtak felhasználni a készen kapott anyagból. Kénytelenek voltak tehát pótolni, kitölteni, saját képzeletükből meríteni. Ez a küszködő keresés edzette aztán maradandó értékűvé alkotásaikat.

Ha ma, egy század távlatából akarunk akkori építészetünkről bírálatot mondani, úgy a műtörténet eddigi beállításánál közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy ebben a korban ugyan nem követték oly híven az antik művészetet mint hitték, de egyénibb jelleget vittek alkotásaikba mint sejtették.

S ha e gondolat fonalát tovább szőjük, önmagától lép előtérbe az az összefüggés, hogy mennél kevesebb kész formaköve volt valamely építészetnek, annál többet kellett saját magának faragnia; mennél távolabb állott az antik emlékek közvetlen hatásától, annál többet kellett önmagából merítenie. Hogy Itáliával és a rendszeresen kutató Németországgal szemben a mi viszonyaink mennyire mások voltak, az nem szorul bővebb magyarázatra.

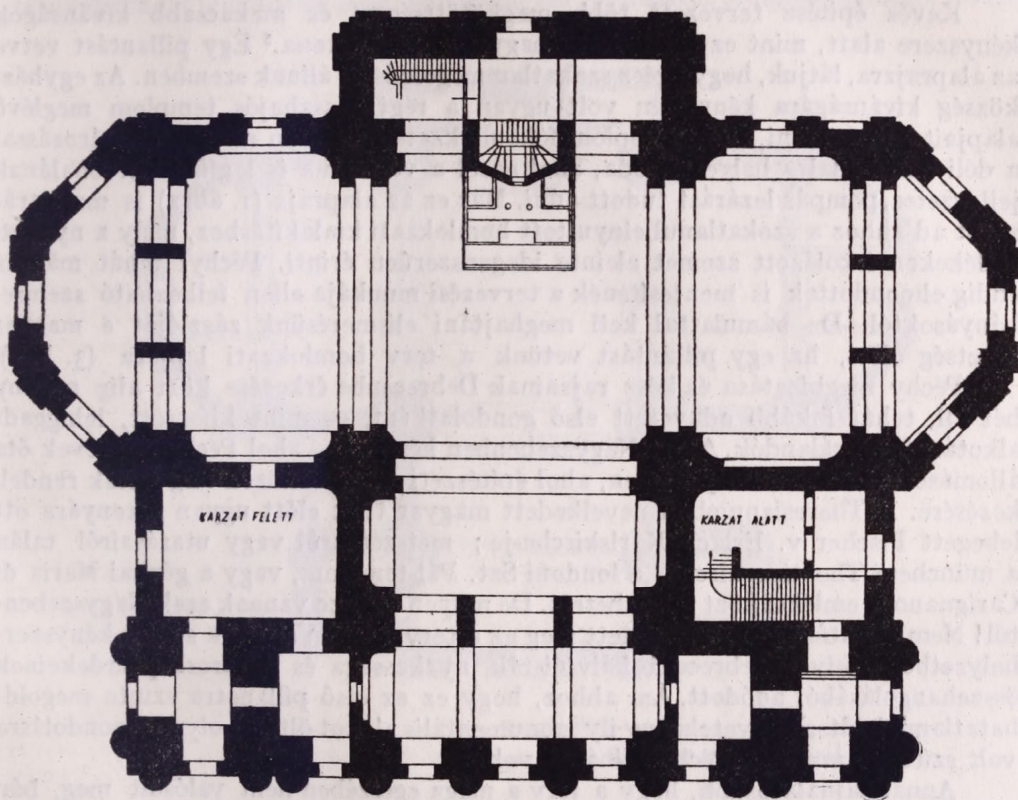
Nem csodálkozhatik tehát senki, hogy nálunk e stílus — mely a klasszikus oszloprend felhasználásán alapul — minden nemzetközi megkötöttsége mellett is mennyire más volt, mint a nyugati országokban, s mily távol áll az antiknak szolgálai másolásától. Ezt példával is szeretnők igazolni. Fruhmann Antal győri építész leírásában büszkén említi, hogy őt a balatonfüredi templom tervezésekor a római Pantheon ihlette meg (41. kép). Talán fölösleges annak bizonyítása, hogy ez a kedves kis kápolna egészen más, mint a Pantheon, de ez mit sem változtat azon, hogy rendkívül bájos, hivalkodás nélkül való, puritán egyszerűségű alkotással állunk szemben. És így vagyunk többi emlékünkkal is — nem hasonlítanak antik előképekhez, de szépek. Egész klasszicizáló építészetünknek, különösen a templomépítészetnek kellemes hangszínt ad az a körülmény, hogy mestereink egyéni — néha szinte romantikába hajló felfogásának finom, kissé fanyar disszonanciája csendül bele az antik formakincs szabatos felhasználásának összhangjába. A magyar józanság művészetünket mindig megóvta a szélsőségektől és amint a rokokó túlzásai nem tudtak nálunk tért hódítani, úgy elképzelhetetlen lett volna a görög és római formák tisztán logikai alapon való száraz beállítása, vagy az olyan templom, mint a párizsi Madelaine.

NAGY TEMPLOMOK.¹

Klasszicizáló templomainknak két előfutárja: a szombathelyi és váci püspöki templom már a XVIII. század végén hirdeti azokat a lehiggadt architektonikus elveket, melyek nálunk általában csak a századforduló után váltak érvényessé.

Szombathely székesegyháza a tiroli származású Hefele Menyhért 1791—97 közt épült alkotása egész valójában a barokk felfogásban gyökerezik, festészeti kiképzése is oda utalandó, mégis azt kell mondanunk, hogy a terek kapcsolása, a tektonikus elemek tiszta alkalmazása és főképp a falmenti oszloprendek szabatos beállítása már sokat éreztet abból, ami később oly mindenre kiterjedő egyöntetűséggel bekövetkezik. És még inkább érezzük a lehiggadásra, a tiszta építészeti elemek alkalmazására irányuló törekvést a székesegyház homlokzatán, melynek két egyenlő magasságú, négy-négy oszloppal tagolt emelete, lezáró egyszerű timpanonja és gúlasisakkal ellátott két tornya már tisztán a klasszicizmus szellemét mutatja.

Mindezt még fokozott mérvben találjuk meg a sokkal korábban, 1760–77 közt épült *váci székesegyház*² (1. kép), a francia származású Canevale alkotásán, melyen úgyszólván csak a mellvédkorlátok formai alakítása, az apostolszobrok s az oszlopállások változó közei figyelmeztetnek arra, hogy barokk-kori emlék előtt állunk. Különös jelentősége van a templom alaprajzának, mert a kupola

1. ábra. Debrecen: A Nagytemplom alaprajza (Péchy).

és a hosszirányú elrendezés illetéknép való kapcsolatában, a terek részeinek jellegzetes elhatárolásában, a szabadonálló oszloprend homlokzati alkalmazásában már a klasszicizmus határozott kompozíciós elveit képviseli. A váci és a hatvan évvel később épült esztergomi székesegyház alaprajzi megoldása olyan kapcsolatokat mutat, melyeknek részletes elemzése külön figyelmet érdemel.

Klasszicista templomépítészetünk első nagy alkotása, mely keletkezésének nehézségeivel szinte jelképe az akkori építési viszonyoknak és az akkori építész-sorsnak, az alföldi magyar város civiseinek büszkesége: a *debreceni Nagytemplom*

(2. kép).³ Alkotója Pécsújfalusi Péchy Mihály Nagyszebenben szolgáló Ingenieur-Major. Első tervsorozata⁴ egy közel 50 m átmérőjű körtemplom építésére vonatkozik. Ezt el is fogadják, csak méreteinek kibővítését kívánják. Péchy a kívánságnak szívesen tesz eleget. Később, a centrális elrendezéstől eltérve, hosszhajós elrendezést követelnek és Péchy ezeket a terveket is csakhamar elkészíti, — előbb függetlenül a leégett régi templom alapfalaitól, majd ezek felhasználásával.

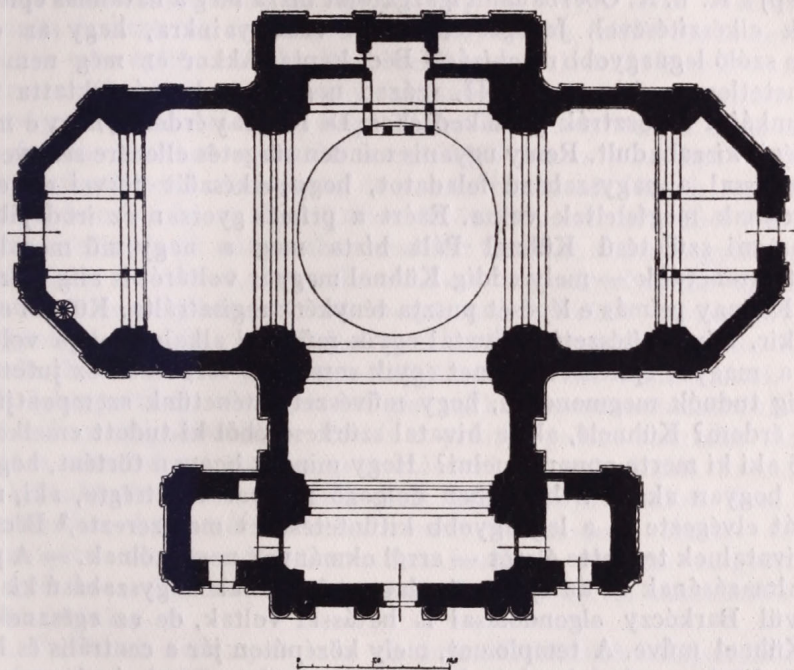
Kevés építész tervezett több megkötöttséggel és makacsabb kívánságok kényszere alatt, mint ez a zseniális magyar építészkatona.⁵ Egy pillantást vetve az alaprajzra, látjuk, hogy egész szokatlan megoldással állunk szemben. Az egyházközség kívánságára kénytelen volt ugyan a régi hosszhajós templom meglévő alapjait felhasználni, az új templom főhomlokzatát azonban merész elhatározással a déli hosszoldalra helyezte, oda, ahol ezzel a város ma is legfőbb útvonalának jellegzetes, pompás lezárást tudott adni. Már ez az alaprajz (1. ábra) is magyarázatot ad ahhoz a szokatlanul elnyújtott homlokzati kialakításhoz, mely a nyugati emlékeken iskolázott szemet eleinte idegenszerűen érinti. Péchy tehát már az eddig elmondottak is mentesítenék a tervezési munkája ellen felhozható szemrehányásoktól. De bámulattal kell meghajtani elismerésünk zászlóját e magyar tehetség előtt, ha egy pillantást vetünk a terv homlokzati lapjára (3. kép).

Péchy megbízatása és kész rajzainak Debrecenbe érkezése közt alig néhány hét áll, tehát inkább odavetett első gondolatként, — mint kiforrott, lehiggadt alkotásként bírálандók. A terv Nagyszebenben készült, — ahol Péchy már évek óta állomásozott — tehát oly helyen, ahol építészeti segédeszközök alig álltak rendelkezésre. A Theresianumban nevelkedett magyar tiszt előtt ugyan bizonyára ott lebegett Fischer v. Erlach Karlskirche-je; metszetekről vagy utazásairól talán a müncheni Theatinerkirche, a londoni Szt. Pál-templom, vagy a génuai Maria di Carignano is emlékei közt rejtőzhetett. De milyen messze vannak ezek Nagyszebentől! Nem is hatásuk alatt született meg ez a terv, hanem abból a súlyos kényszerhelyzetből, mely a debreceni kálvinisták nyakassága és a városkép érdekeinek összehangolásából adódott. Ám ahhoz, hogy ez az első pillanatra szinte megoldhatatlannak látszó követelmény ily monumentális alakot öltön, olyan elgondolásra volt szükség, amilyen Péchy Mihályé volt.

Annál sajnálatosabb, hogy a terv a maga egészében nem valósult meg, bár végrehajtását Hild János is, kihez bírálatra küldték, néhány kisebb változtatás után igaz lelkesedéssel javasolta. Kicsinyes szempontok akadályozták meg a kupola megépülését, és Péchy — aki közben 1809-ben Győr várát védte Napoleon seregei ellen és akkor már generális — teljesen elkedvetlenedve vonul vissza a munkától. A homlokzat alsó része nagyjában még az ő terveiszerint készült, a kupola elmaradását azonban már a tornyok felmagasztásával és a közbeiktatott attikafallal igyekeztek pótolni. Sovány pótlék ez, ha az eredeti terv monumentális elképzelésére gondolunk, vagy annak megvalósult alsó részével hasonlítjuk össze, és szomorú, hogy annak a sokat ígérő kölcsönhatásnak, — mely a nagy alföldi város és a Nagyszebenben élő magyar katonatiszt közt fennállott — csak ily elcsenevésdedt gyümölcse maradt az utókorra. Talán ezzel magyarázható, ha nem is menthető, az a műtörténeti közöny,

melyben ennek a monumentális architektúrának az első klasszicista, igazán magyar származású épületnek Kazinczytól napjainkig része volt. Pedig ez a templom több egyszerű műemléknél. Fordulópont a barokk és klasszicista építészetünk közt, határköve annak a kornak, amikor még idegenből irányították kultúránkat, és pirkadása annak az időnek, melyben magyar tehetségek jutnak szóhoz.

A kényszerítő adottságokból fejlesztett alaprajz haránt elhelyezkedő templom-tere egyébként jelentős hatással volt a magyar református templomépítészet további

2. ábra. Kolozsvár: A magyarutcai ref. templom alaprajza.

fejlődésére. Legfeltűnőbben jelentkezik ez a befolyás a kolozsvári magyarutcai református templomnál, melynél nemcsak alaprajzi, de erős felépítési és homlokzat-képzési analógiák is állapíthatók meg (2. ábra, 31. kép).

Péchy tervében a barokk reminiscenciák sajátos módon olvadnak bele a klasszicizmus lehiggadtabb felfogásába, s ha nem vezetne túl messzire, érdekes volna e különös alkotásnak részletesebb tektonikus elemzésével is foglalkoznunk.

Egy eredeti, grandiózus elgondolás csonka torzója, de még így is országunk legnagyobb temploma koronázza Esztergom városképét (4. kép). Rudnay primás tervének e töredéke ma már szétválaszthatatlanul forr össze a várhegy szikláival,

úgyhogy alig ismeretes, mennyi maradt megvalósulatlan abból, amit e nagystílű főpap építési életcéljaként maga elé tűzött. Sokszáz éves küzdelem, harc és pusztulás után a magyar vatikán felépítésével méltó helyet akart teremteni az ország primása számára (7, 8 kép). A székesegyház⁶ 800 éves multja most nem tartozik ide, a mai állapotra ebből csak a Barkóczy primás által készíttetett barokk tervek voltak némi, de egyelőre tárgyi adatokkal nem igazolható hatással.

A mai templom története ott kezdődik, mikor Rudnay, a primási szék elfoglalása után egy hónappal, tárgyalásai alapján Louis von Remy építész, (9, 10. kép) a K. u. K. Oberbauamt igazgatóját bízta meg a hatalmas építési feladat terveinek elkészítésével. Jellegzetes akkori viszonyainkra, hogy az ország évtizedekre szóló legnagyobb megbízását Bécs kapta. Akkor ez még nem volt oly elképzelhetetlen — hisz a XVIII. század nagyon is hozzászoktatta országunk kultúrmunkáját az osztrák gyámkodáshoz. De Rudnay érdeme, hogy e megkötöttségből mégis kiszabadult. Remy ugyanis minden sürgetés ellenére sem vette kezébe oly odaadással a nagyszabású feladatot, hogy elkészült tervei az esztergomi kívánságoknak megfeleltek volna. Ezért a primás gyorsan az irodájában dolgozó kismartoni születésű Kühnel Pált bízta meg a nagy mű megalkotásával. Művészettörténetünk — mely eddig Kühnel magyar voltáról is alig szerzett tudomást — Rudnay primás e lépését pusztán tényként regisztrálta. Kühnel egyszerűen a cs. és kir. udv. építészeti főhivatal egyik műszaki alkalmazottja volt. Pedig e lépéssel a magyar építészettörténet egyik sorsdöntő fordulatához jutott. Hamarjában alig tudnók megmondani, hogy művészettörténetünk szempontjából kié a nagyobb érdem? Kühnelé, aki a hivatal szürkeségéből ki tudott emelkedni, vagy Rudnayé aki ki merte onnan emelni? Hogy mindez hogyan történt, hogy e lelkes mecénás hogyan akadt a háttérben dolgozó magyar tehetségre, aki, miután az akadémiát elvégezte és a legnagyobb kitüntetések megsejerezte,⁷ Bécsben mint szürke hivatalnok tengette életét — arról okmányok nem szólnak. — A program első fogalmazásának és az építkezés alap gondolatának nagyszabású kialakítására kétségkívül Barkóczy elgondolásai is hatással voltak, de az egésznek formába öntése Kühnel műve. A templomot, mely középuton jár a centrális és hosszahajós elrendezés közt, a primási palota kétemeletes épülete övezi, úgyhogy a tervezett kanonoki házak felé árkádokkal szegélyezett nyílt udvar marad (12. kép). Ebben az udvarban megtartja az akkor még eredeti helyén lévő Bakács-kápolnát, sőt a kor szellemére jellemzően azt a másik oldalon hasonló tömegű objektummal ismétli meg. A templom homlokzatának két toronnyal ad hangsúlyt. A dunai oldalon a primási palota egyszerűen tartott homlokzatából nyugodt fenséggel emelkedik ki a főszékesegyház magasbatörő kupolatömege (11. kép), s e kép a zárt négyszögű alaprajz folytán a többi irányban is hasonló kedvező hatással érvényesült volna. Monumentálisan egységesnek kell elképzelnünk a templom belső terét is, bár Kühnel torzított perspektívája ezt csak fogyatékosan tudja érzékeltetni.

Az 1822-ben nagy ünnepek közt történt alapkőletétel után megindul a tényleges építőmunka, melyet az állandóan helyszínen tartózkodó, akkor még csak 26 éves Packh Johann Baptist — Kühnel unokaöccse — irányít.

Kühnel 1824. január 11-én váratlanul meghal, úgyhogy nemcsak a művezetés, hanem a tervezés folytatása is Packh kezébe kerül. Az építkezés további menetére készített számos tervváltozatában (13, 14. kép) ragaszkodik elhalt nagybátyja fel-fogásához, s egyetlen lényegesebb módosítása, hogy a Bakács-kápolnát a főszékes-egyház alaprajzába illeszti és legszebb renaissance emlékünk áthelyezését — 1600 rajz szerint számozott kődarabban — példásan meg is valósítja.⁸ A következő években a főszékesegyház és a kanonoki házak épülnek, s mikor Rudnay 1831 őszén hirtelen meghal, a nagytemplom már javarészt be van boltozva.

A primás halála után kimerült építési alap és 7 éves sedis vacantia vetett gátat a munka tervszerinti folytatásának. Az építkezés feletti rendelkezési jog a bécsi cs. és kir. udv. építészeti főhivatalra száll, mely feladatát bevallottan a nagyszabású terv minél erőteljesebb megnyirbálásában látja. Ehhez azonban be nem vallottan még az a cél is fűződik, hogy Pietro Nobile építész, a bécsi akadémia igazgatója javára Packhot a munka vezetéséből kiemeljék. Erre ugyan közvetlen okmányi adataink nincsenek, de szinte biztosnak látszik az esztergomi primási levéltárban és a bécsi Albertinában őrzött javaslati tervekben (16, 17. kép). Nobile ugyanis feltűnő sok változatban készített terveket a székesegyház egyszerűsített kiviteléhez. Valószínű, hogy Bécs akkor legtekintélyesebb építésze nem pusztán tanácsadás céljából gyártott ennyi tervet. Nobile buzgósága Packhot is a legnagyobb erőfeszítésre sarkalta. A takarékosabb kivitelre tőle is számos terv maradt. Noha Packh Johann tervei távolról sem minősíthetők teljesen kiforrott és lehiggadt alkotásoknak, mégis sokkal monumentálisabbak a Bécsből kapott száraz megoldásoknál. Packh a primási palota hatalmas tömegének elmaradását a vízszintes irány hangsúlyozásával akarta pótolni. Érdekes, hogy mennyire különbözik ebben Hildtől, aki (mint majd később látni fogjuk) éppen ellenkezően, határozott vertikalizmusra törekedett. Nobile és Packh kulisszák mögötti csendes, de elkeseredett harcából a fiatal magyar építész került ki győztesen és Bécs első építésének vereségével akaratlanul is fémjelezte építészetünket.

Sajnos, Packhnak nem nyílt már alkalma alkotásának befejezésére. Anyagi korlátozások miatt a munka a következő években alig haladt, úgyhogy — mikor 1839-ben lakásán meggyilkolták — még a kupola tamburját sem kezdték el. Így azután Kühnel, Packh és Nobile kupola-elgondolásainak egyike sem valósult meg, hanem Hild József tette fel a koronát arra a műre, mely immár 20 éve foglalkoztatta építészeit (15. kép).

Ő már nem álmodott magyar vatikánról, hanem a lehetőségeket figyelembe véve, be akarta fejezni azt, amit rábíztak. Talán legfőbb érdeme, hogy felismerte azt a különálló problémát, mely a primási palota tervének elejtésével magára a templom tömegalakítására előállott és számolt azzal az adottsággal, hogy a főszékesegyháznak nemcsak a közeli szemlélőre kell lenyűgözően hatnia, hanem nagyobb távolságokra is, főképp a dunai oldalon egységes tömeget kell mutatnia. Ezért fogta össze az addig talán kissé túlzottan mozgalmas épületet egyetlen hasábbá, melyet csak a kupola és két melléktorony tömegével tagozott. A kupola nála karcsúbbá,

könnyedebbé vált, a toronyok is jobban hangolódtak hozzá. — Noha talán Hild sem tudta minden tekintetben a program felének elmaradásából származó disszonanciákat feloldani, annyi bizonyos, hogy sikerült a különböző elgondolások hullámain szinte hajótörést szenvedő alkotást oly szerves egésszé kovácsolnia, mely távolról éppoly egységes, mint amilyen lenyűgözően nagy hatású közlő. Helyszűke miatt és mert egyébként is általánosan ismert műemléknek szabad feltételeznünk, részletesebb leírása helyett a bemutatott képekre hivatkozunk.

A székesegyház belsejének kiképzése részben már arra az időre esik, mikor a klasszicizmus formatisztasága az utána következő korok határozatlan jellegű stílusegyvelegének kénytelen helyét átadni. A hatalmas mű befejezője — Lippert József — távolról sem bizonyult oly erőteljes művészegyénségnek, mint elődei, s így sajnos a legnagyobb magyar templom nem őrizhette meg belső kiképzésében a keletkezése korára jellemző, egységes eredetiséget.

Multszázadbeli építészetünk legújyszerűbb, legtöbb gondolkodásra készítő és legellentétesebb ítéleteket kiváltó, de minden bizonnyal egyik legmagyarabbnak mondható alkotása az *egri főszékesegyház*⁹ (18, 19. kép). Ma látható alakja közel 800 évvel alapítása után készült. E 800 év története nem tartozik ide, hiszen a székesegyház egész más helyen, a multtól teljesen függetlenül valósult meg, annak hosszas kísérletezéseivel szemben aránylag igen gyorsan (7 év alatt, a nyers épület 1 év alatt készült) és egységes terv szerint.

Mégis legalább meg kell említenünk, hogy már Eszterházy Károly, Eger nagy mecénása foglalkozott a székesegyház felépítésének gondolatával és bár az ő idejében készült, még barokk ízlésű tervek a későbbi építkezésre semmi befolyást sem gyakoroltak, — nagyon valószínű, hogy gondosan összeállított építési programját még 50 év multán sem hagyták egész figyelmen kívül. Az építkezés újból való kezdeményezése és erélyes végrehajtása Pyrker János László¹⁰ érsek mecénási nevéhez fűződik, aki előzőleg velencei pátriárka volt.

Egerbe az 1827. évi borzalmas tűz után kerül, és 20 éves érseksége a tevékeny alkotómunkának szakadatlan láncolata. 1829-ben készített Packh és Hild által terveket¹¹. Packh terve (24. kép) — bár belső térhatásában nagyszabású alkotásnak ígérkezett, a Hildnél egységesebb is volt — úgy látszik nem nyerte meg az érsek és főképp a közvélemény tetszését. Különösen homlokzatában kifogásolták túlságosan világi jellegét, mely — bár akkor Európaszerte általánossá vált — nálunk határozott visszautasítással találkozott.

A székesegyház Hild terve szerint épült fel. E tervben — amennyire a hiányos adatokból megállapítható — úgyszólván Hild első gondolatának papírra vetését kell látnunk, amely a későbbiekben is alig változott. Sajátságos alkotás. Alaprajzának áttekinthető, tiszta rendszere, pompás térhatása, homlokzati monumentalitása, szaggatott tömegei úgyszólván egyenkint vetik fel a legnehezebb problémákat az elemzés számára. Nem mulaszthatjuk el, hogy legalább a legszembetűnőbbekre rá ne mutassunk. Már az alaprajzban (22. kép) kiütözik az az egész épületre jellemző megalkuvás, mely Hildet e művénel a klasszikus és romantikus felfogás

közi úton vezeti. Noha rögtön feltűnik, az építtető személyének ismerete nélkül ki sem mernék mondani azt a nagyon is különösnek látszó megállapításunkat, hogy ez az alaprajz mennyire a San Marco hatása alatt áll. Pyrker János hétéves velencei pátriárkasága azonban nagyon valószínűvé teszi, hogy ez az összefüggés az ő befolyására könyvelhető el. A San Marco alaprajza — ha elhagyjuk belőle a keresztháznak tekinthető részeket és azt, ami a belső térhatásban kevésbé érvényesül, vagy későbbi toldás, — szinte azonos az egriével. Bár első pillanatra meglepő e távoli összefüggés, mégsem áll teljesen elszigetelten. Tudjuk, hogy a Soufflot párizsi Pantheonjának alaprajza is bizánci hatásra visszavezethető kupolarendszerből alakul, sőt a XIX. század is alkotott kupolasoros alaprajzot Vignon Madelaine-templomában. Míg azonban a külföldi példánál a belső térhatás érdekében alkalmazott kupolasor a külső tömegben és képben nem érvényesül, sőt mint a párizsi Madelaine-nél látjuk, azzal a lehető legélesebb ellentétben áll, addig Hildnek megvolt a bátorsága ahhoz, hogy az előkelően higgadt és feszélyező klasszicizáló kifejezőmód mellett is őszintén és tárgyyszerűen mutassa kifelé a belső tér tagozását. Ezzel oly mozgalmas — szinte bizantinikus hatású — tömeget adott (19. kép), amilyent e korban, ha az egri székesegyház meg nem épül, el sem képzelhettünk volna. Az itt egymás elé, fölé és mellé dobott, szinte mértani testeknek mondható épületrészek egészen más tömeghatást nyújtanak, mint az e korban és stílusban keletkezett bármely más templom. E nagyszerű alkotás minden inkább, mint az antik szolgai utánzata. Egy hallatlanul merész, különös elgondolás előtt állunk, amelynél hamarjában talán azt sem tudnók eldönteni, hogy kubisztikus tömegeinek darabos egymásra tornyosításával nem áll-e közelebb a jelenhez, mint a multhoz.

Az bizonyos, hogy nemcsak nálunk, de egész Európában alig találunk templomot, melynek tömegei, körvonalai és összhatása oly változatos volna, mint az egri. A vasút felől érkező elé mozgalmas silhouettként rajzolódik a városképbe (19. kép), továbbmenve, a líceum felől (18. kép) már az emelkedő tér megkapó lezárását csodáljuk a hatalmas vertikálisztikus homlokzatban, melynek határozottan előnyére válik, hogy elmaradtak mellőle a Packh tervéhez hasonló szárnykolonádok. Bizonyára még az egriek nagy részének is meglepetés volna, ha a hátsó homlokzatot, — Hild e nyugtalan művének leghiggadtabb részét — alaposabban szemügyre vennék.

Hild fölényes önkénnyel kezeli, gyúrja és formálja tömegeit. — Tektonikus elemeit a klasszicizmusból meríti; csoportosításukban függetleníti magát minden kötöttségtől és szinte romantikus szabadságra törekvéssel a legegényibbet alkotja. Önkényében odáig megy, hogy az antik elemekből felépülő művét egy egész lapos, tisztára bizánci kupolával meri lezárni, mely a konstantinápolyi Iréne-templom kupolájával szoros rokonságot tart. Meglepő, hogy belsejének térhatása mily közel áll a San Marco belsejéhez. Ha lehántanók mindkettőről a falfelület kiképzést, díszet és színt, két egész hasonló alakulatú, csak arányaiban eltérő belső teret kapnánk.

A közfigyelmet legtöbbször elkerüli a templom komor szépségű kriptája (21. kép), mely Hildnek egyik legtöbb elmélyedést sugárzó alkotása. Nehéz képben

visszaadni a gyász komoly áhítatával borított különös tér hatását, mert a fényképezőgép lencséje nem képes átfogni. A keresztház alatt fekvő, három egymásbanyíló, de jellegben egymástól egészen elütő térről a (23. képen) bemutatott alaprajza nyújt tájékoztatást. Lejárója a keresztház oldaláról indul, s a három tér nem a templom főtengelye irányában helyezkedik el, hanem arra merőlegesen.

A mult század első feléből származó nagy templomaink közül eredeti hangulatát (27. kép) legkevésbé a *budapesti Szent István-templom*¹² tartotta meg, és bár készséggel elismerjük befejezőinek, Ybl Miklósnak és Kauser Józsefnek határozott jóhiszeműséggel párosult ragyogó formakésztségét, mégis fölötte sajnálatosnak tartjuk, hogy a József nádor alatt keletkezett Lipótváros főtemploma nem épült fel Hild eredeti elgondolása szerint. Az anyagi eszközök elégtelensége miatt előbb csak a Zitterbarth János által tervezett ideiglenes templom került ide. A közben állandóan folytatott gyűjtés eleinte oly szép eredményeket mutatott fel, hogy a városi tanács 1822-ben már az építés gondolatával foglalkozhatott. Szinte megfoghatatlan, hogy a magisztrátus Schwartz József rajztanítót szólította fel a tervek elkészítésére,¹³ holott akkor már néhány igen számottevő gyakorlatra visszatekintő mestere volt a városnak. Schwartz tervéből¹⁴ egyedül a hozzáfűzött mentegetődzés fogadható el: «minthogy nem vagyok gyakorló építőmester, hanem csak elemi rajztanító, távolról sem hiszem, hogy tökéletes vagy egészen kielégítő munkát készíthetek». Szerencsére a későbbi tervek közül anyagiak hiányában egy sem valósult meg. Az akkori kor jellemzésére azonban mégis érdekes Kassalik kissé száraz, de eléggé egyéni terve (25. kép) és Brein Ignác szertelen kupolaelgondolása. (26. kép).

1845-ben Hild József megbízásával komolyan megindul a munka. A következő év tavaszán a mester első terve már át is ment a hivatalos bírálók kezén. Nem sokat kifogásolhattak rajta. Az 56 éves Hild komoly, kiforrott gondolatokat vitt elébük. Ezekben már nyomát sem látjuk annak a fiatalos, lobogó szertelenségnek, mely az egri székesegyház tervezésénél magával ragadta. A Szent István-templom kiegyensúlyozott alaprajza (28, 29. kép) mint a magyar építészet legszebb centrális térelgondolása bátran állítható Bramante Szent Péter-terve mellé. Kár, hogy az építés megkezdése előtt takarékosági okokból az egyszerűbb megoldást választottak. Nem foglalkozhatunk most sem az építkezés, sem a közölt tervek részletes ismertetésével, csak arra a jelentős tényre szeretnénk rámutatni, hogy Hild 1850-ben — mikor a templom építése megkezdődött és a romanticizmus térhódítása nyomán szinte maradiság számba ment az antik szellem és formakincs szóhozjuttatása — mily igaz meggyőződéssel tartott ki klasszicizmusban fogant kristálytisza elgondolása mellett. Érezte, hogy e városrész, melyet a palatinus-kor nemes egyszerűségű művészete tett naggyá, nem kaphat olyan templomot, mely mindarra, ami körülötte áll, az avultság bélyegét üti. Mikor Hild 20 évvel előbb az egri székesegyház tömegeibe fiatalos lendülettel romantikus mozgalmasságot vitt bele, ugyanolyan merészen újított, mint amilyen merészen konzervatív volt — erre való elhivatottságának szilárd meggyőződésében — a lipótvárosi Szent István-

templom klasszikus körvonalainál. Műtörténeti szempontból azért érheti kritika Ybl és Kauser munkáját. Ybl ugyanis Hild halála és a kupola következő évben történt bedőlése után a kiválóan egységes tervet az akkori kor szellemében átalakította. Gazdagabbá, a fővároshoz méltóbbá akarta tenni, s e törekvésében Kauser a finoman kidolgozott formákkal, a csiszolt nemes anyagok pompás ragyogású színeinek alkalmazásával még buzgóbbnak mutatkozott. Mindkettő kora felfogásának hódolva, túlzott jelentőséget tulajdonított a díszítő részleteknek. De ha a korszellem hatása alatt érthető is, hogy a klasszikus, illetve renaissance építészetből csak részleteket utánoztak és figyelem nélkül hagyták legjellemzőbb tulajdonságát, — a komoly mértékletességet — mégis pótolhatatlan veszteségnek érezzük, hogy e templomból elsikkadt Hild szelleme, mely a tömegek és terek tagozásában látta legfőbb célját, s amely — ha nem is lett volna ily pompás — korának megfelelőbb építészetet adott volna.

Szólanunk kellene még néhány nagy templomról, melyek története a klasszicizmus korába nyúlik vissza. Helyszűke miatt azonban csak néhányat említünk meg: a *szatmári püspöki székesegyház* (32. kép), ezt a jó térhatású, de túl sivár templomot, a Hild által tervezett, de a 90-es években eredeti alakjából teljesen kivetkőztetett *ceglédi ref. nagytemplomot*, a *jolsvai r. k. templomot* (34. kép), és *Újpalota* magyarosan vidékies jellegű templomát (30. kép), azt a sajátos alkotást, melyen a tornyok a keresztkarok fölött emelkednek.

Hátra volna még, hogy rámutassunk a mi viszonyainkra e tekintetben jellemzőknek mondható vonásokra. Mindenekelőtt fontos megjegyezni, hogy az előző századokkal szemben ebben a korban nagy templomaink tervezői oly magyar születésű építészek voltak, akik itt és csakis itt alkottak. Ez egyaránt áll Péchyre, Kühnelre, Packhra és Hildre. Továbbmenve azonban úgy tetszik, mintha a bemutatott vázlatos anyagban alig lehetne helyi jellegzetességeket és egyező vonásokat találni, annyiival kevésbbé, mert egy kiforrt részletképzésű, határozottan nemzetközi jellegű építőmodorról van szó, s mert templomaink egymástól sok tekintetben valóban elütnek. Hiszen csak az alaprajzokra kell gondolnunk, hogy szembeállítsuk egymással a debreceni haránttengelyes kényszermegoldást az esztergomi elnyújtott görög kereszttel, az egri kupolasoros alaprajzot a pesti Szent István-templom tiszta centrális elgondolásával. Vajmi kevés egyező vonásra akadunk.

A magyar műtörténet eddig nem is állapított meg országunkra jellemző ily összefüggéseket. Nehéz is ilyenkor a szigorú tárgyyszerűséget megőrizni és a hozzánk oly közelálló alkotásokat elfogulatlanul bonckés alá venni, mert sokszor a legszembe-tűnőbb tulajdonságok maradnak észrevétlenül. Az általunk felsorakoztatott tárgyi összefüggéseket és különleges sajátosságokat azonban minden elfogulatlanul bíráló kénytelen lesz elismerni, ha talán más alapokra is helyezkedik esztetikai megítélésükben. A stílus német vagy francia fogalmazásához képest a mi alkotásainkban a középeurópai iskolázottságú szem talán éppúgy fog bizonyos mérvű vidékies-séget látni, mint ahogy a colonial stílus legnagyobb kupoláját, a washingtoni parlamentét dagályosnak nézi. Lehet, hogy a német kritikus a mi nagytemplomaink-

ban elkésett barokk tömegeket, vagy orientálisan mozgalmas körvonalakat fog kifogásolni. Kifogásai éppoly kevésbé volnának helytállóak, mintha mi Langhans, Klenze, vagy Schinkel mesterműveit lélek nélküli antik utánzatoknak minősítenénk.

Tény az, hogy a klasszicizmus keretén belül a mi templomaink a német és talán francia művészettel szemben is az ellenkező oldalon (ha nem is végletesen) állanak. Bizonyos, hogy míg e korban Európa nyugati országaiban a körvonalak és épülettömegek legnagyobbmértvű összefoglalására töreksenek (lásd a párizsi Pantheont és Madelaine-t, vagy a karlsruhei evangélikus templomot stb.), addig nálunk határozottan erős mozgalmasságot találunk. Míg nyugaton gondosan óvakodnak attól, hogy a különböző jellegű épülettömegeket és tereket egymással kényesebb vonatkozásba hozzák (toronyokat csak ritkán és félve alkalmaznak), addig a mi nagytemplomainknál úgyszólván kivétel nélkül a kupola-két-torony problémája vetődik fel, s ezt az amúgy is gazdag együttest a timpanonnal lezárt oszloprend merev egységével bővítik. Tudjuk, hogy ez a megoldási forma, — mely az építészeti tömegalakításnak egyik legnehezebb kérdése — a renaissance óta kísért és hogy néhány nagyszerű alkotás mellett sok balsikerre is vezetett.¹⁵ Az északi országok barokkja egymásba áramló tereivel és tömegeivel szinte örömet leli e nehéz csoportosítás fölényes megoldásában, de a klasszicizmus, mely töretlen formákkal és szabatosan körülhatárolt épülettömegekkel dolgozik, óvakodik tőle.

Nálunk a megoldás e tömegképletét nem az akadémikus meggondolások vetették felszínre, nem a mindent végigpróbált építészek igyekezete akarta végső ütőkártyaként kijátszani, hanem az építtetők és építészek lendületes alkotásvágya valósította meg, naív gondtalanságukban nem is törődve a vele járó nehézségekkel, melyeknek talán tudatára sem ébredtek. Csak így magyarázható az a szinte típusá váló egyöntetűség, mely templomainkat jellemzi. Ha mégegyszer emlékezetünkbe idézzük az eddigiekben megismert templomokat, akkor tisztán áll előttünk ez a nálunk általánossá vált tömegképlet. Vác székesegyháza még barokk szellemben formulázza, a debreceni nagytemplomnál a feladat alaprajzi kényszere szüli, de az esztergomi székesegyháznál és az utána következő nagytemplomoknál — a ceglédi, szatmári, újpalotai, kassai stb. újklasszikus istenházaknál — minden különösebb ok nélkül jelentkezik.

Nem kell tehát külön hangsúlyozni azt a könnyed, de határozottan jóhiszemű felelőtlenséget, mellyel nálunk a kupola-két-toronyrendszert szinte a székesegyház-építés kánonjává avatták. Ha közelebbről vizsgáljuk e templomok keletkezését, nyomát sem találjuk a problémával való küzdelemnek. Talán Pietro Nobile, a Bécsben élő, svájci származású mester az egyedüli, aki a kupola-két-torony együttes alkalmazását nehezen oldja meg.¹⁶ Tervei lendületesség és architektonikus hatás tekintetében határozottan a Packh-féle tervek és Hild későbbi kiegészítései mögött maradnak, s így csak igaz örömmel könyvelhetjük el, hogy a befolyásos, nagymúltú idegennek minden erőlködése mellett sem sikerült szerephez jutnia, és a legnagyobb magyar templom teljes egészében a magyar génusz alkotásának tekinthető.

A toronyok és a kupola esztetikai szempontból is megnyugtató egymásmelletti-ségének nálunk egyébként a szokottnál is több nehézsége volt, ami sajátos viszo-

nyainkból eredt. Nagy kupoláink — a barokkba nyúló váci kupola kivételével — ugyanis mind laterna nélküliek és feltűnően nyomottak, félkörös, vagy annál is laposabb keresztmetszetűek voltak. Így tehát még fokozódott az a különben is nehezen áthidalható ellentét, mely a gömbboltozat lágy körvonala és a tornyok határozott vertikalizmusa közt fennállott. Külön nehézséget jelentett a tornyok kielégítő tektonikus megoldása a klasszicizmus formakincsével. Erre antik minta alig volt, az egyensúlyra hivatott vízszintes és függélyes tagozatokból pedig nem volt egyszerű a torony magasbatörő tömegét szervesen felépíteni. De ennek a nehézségnek is csak Nobile hosszú tervsorozatából ébredünk tudatára¹⁷. Péchy, Packh, Hild tornyai könnyedén, természetesen szöknek az ég felé. E tornyoknak egyébként feltűnően egységes jellege is van, s ha a kevés felépült példát kiegészítjük a tervben maradt elgondolásokkal, határozottan magyar típusról szólhatunk, melynek egyik legjelentékenyebb képviselője a pannonhalmi torony. (95. kép)

Klasszicizáló templomaink külsejének ily feltűnően egységes, de egyszersmind a korabeli európai irányzattól annyira eltérő alakítása méltán tarthat számot arra, hogy magyarázatát keressük. A legközelebbi feltevést, t. i. azt, hogy az egyes tervek alkotói egymás hatása alatt állottak, nem fogadhatjuk el irányító összefüggésnek. Hiszen bizonyos, hogy pl. Péchy nem Canevale váci székesegyházát követve jutott el a debreceni nagytemplom megoldásához, hanem az adottságok kényszere alatt. Kühnel pedig — aki Bécs és a nyugati vármegyék közt osztotta meg életét — aligha tudott valamit az alföldi város számára készült és a maga egészében megvalósításra sem került tervről. De kétséggé teszi ezt az összefüggést az alaprajzi analógiák teljes hiánya is, mert szinte azt kell mondanunk, hogy ahány nagytemplom, annyi alaprajzi típus. Azt a közelfekvő feltevést is, hogy elkésett barokk tömeg-reminiszcenciákkal állunk szemben, el kell vetnünk, mert egyrészt éppen nálunk nem voltak ilyen előképek, másrészt — mint láttuk — a megoldások egymástól függetlenül alakultak.

Máshol kell tehát e különös tömegcsoportosítás magyarázatát keresnünk. E másik irányító tényezőre talán Kazinczy egy levelének néhány szava világít rá igen találóan, mikor Packh egri homlokzati tervének méltatásakor ezeket mondja: «nem lesz kupolája, nem lesz tornya. Az érsek látta Rómát, s így nem kérdés, hogy jó lesz-e, de a külső nem templomot annunciól.» Figyeljünk csak, hogy Kazinczy — a nagytekintélyű kritikus, a közvélemény szócsöve, mennyire követeli a kupolát és tornyot. — Ez nem véletlen, nem mellékes. Itt szélesebb rétegeknek oly tudatalatti, általános művészi meggyőződését kell feltételeznünk, mely minden körülmények közt utat tört magának.

A XVIII. század közepén találkozunk egy ehhez hasonló jelenséggel, melyet a Grassalkovich-kastélyok összefoglaló feldolgozásával sikerült már évekkal ezelőtt kimutatnunk. Mint azoknál, úgy az ez alkalommal és a 3. ábrán bemutatott vázlatokban még egyszer közölt templomokkal kapcsolatban is az a meggyőződésünk, hogy míg az építészeti formákra, részletekre, műszaki kivitelre és szerkezetekre a közvéleménynek, illetve az építetőnek alig volt irányító befolyása, addig az épület nagy tömegeinek csoportosítása tekintetében feltétlenül hatást gyakorolt. E hatás

okmányokkal nem mutatható ki, részleteiben nem elemezhető és útja a gondolat megfogalmazásától az alkotás elkészültéig szavakba nem foglalható. Multszázadi mestereinkről nem maradtak fenn önéletrajzok, vázlatok, vagy oly magánjellegű feljegyzések, melyekből gondolataik kiérlelődését nyomon követhetnők. Számunkra csak a kész, — nem egyszer felismerhetetlenségig átépített alkotások maradtak, melyekkel kapcsolatban itt-ott egy-egy terv és néhány akta vetődik fel színre. Vajjon mondhatja-e valaki, hogy e fogyatékos adatokból az igazi összefüggéseket hiánytalanul fel tudná tárni, vagy, hogy az okmányok betűin keresztül bele tudna pillantani az alkotó művész ezer külső befolyástól irányított műhelymunkájába? Alig hisszük. Ha nem akarunk erőszakolt magyarázatokkal élni, — ezeket maguk a művészek értenék meg legkevesbbé — akkor meg kell elégednünk a világosan látható tények megállapításával, annyival, amennyit a túloldali vázlatban látunk.

Így is büszkén iktathatjuk be művészettörténetünkbe azt a megállapítást, hogy a történelmi stílusok évezredes sorozatának utolsó tagja: a klasszicizmus Magyarországot olyan típussal ajándékozta meg, mely a maga tömegalakításával egyedülálló, mely a felvilágosodás korának világi szellemében is igaz templom tudott lenni és amelyben a racionalizmus térhódítása sem tudta megakadályozni, hogy a tudományos felkészültséget ne a friss képzelet és az igazi művészi ihlet irányítsa.

KISEBB TEMPLOMOK.

A kisebb méretű templomoknál még külsőleg sem állapíthatók meg olyan közös sajátságok, melyek egy típus körvonalozását tennék lehetővé. Viszonylag nagy számuk mellett is kevés építési adat áll rendelkezésünkre róluk, úgyhogy csak elvétve lehet a szerzőség kérdésében tisztán látni. Ha a könnyebb áttekinthetőség kedvéért e templomokat mégis csoportokba fogva soroljuk fel, úgy ez nem akar tipizálás tekintetében lezárt állásfoglalást jelenteni.

A klasszicizmus elveit talán legtisztábban valósítja meg a kistemplomoknak az a csoportja, mely a római Pantheon alapgondolatából indul ki és a templomtér problémáját nyomott kupolával átfedett, egy köralaprajzú térrel oldja meg — rendesen igen szerencsésen. E csoportnál elmaradhatatlan a portikusz előépítménye, melyben a Pantheon utólag hozzáépült, nem egészen szerves toldaléka ismétlődik, hol gazdagabb, hol egyszerűbb kivitelben.

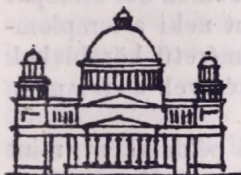
Az *esztergomi Szent Anna-templom*nál¹⁸ (42. kép) Packh még a Pantheonnak barokk korban kiépült és rövidesen eltávolított tornyait («Bernini számárfülete») is alkalmazza. Lehet, hogy ebben a nagytemplomok két-torony-kupola típusának hatása ütközik ki, valószínűbb azonban, hogy a kupolához képest túlzottan nyomott, kanellurázott, dór hexastiloszloprend-arányait akarta kedvezőbbé tenni. A templom belső térhatása — a kissé kényszeredetten beékelt orgonakórustól eltekintve — kiegyensúlyozott és igen kedvező; részletei helyenként kevésbbé kielégítőek. Packh egy másik, a Szent Anna-temploméhoz igen hasonló elgondolását, a hiregi templom tervét csak a teljesség kedvéért említjük meg.¹⁹

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

R

3. ábra. A magyar klasszicista nagy templomok homlokzatainak összehasonlító vázlatai.
1. Debrecen (Péchy). 2. Vác (Canevale). 3. Esztergom (Kühnel). 4. Esztergom (Packh).
5. Esztergom (Nobile). 6. Esztergom (Hild J.). 7. Eger hátsó homlokzata (Hild J.). 8. Cegléd
(Hild J.). 9. Szatmár (Hild J.). 10. Újpalota (?). 11. Pest: Szent István templom (Kassalik).
12. Pest: Szent István templom (Brein). 13. Pest: Szent István templom (Hild J.).

Balatonfüred Fruhmann Antal győri építész által tervezett igénytelen kis temploma²⁰ (41. kép) szerény eszközei dacára is előkelőbben, nemesebben hat. Négyoszlopos ión portikusza jobb arányban áll az egész tömeghez és könnyedebb kialakítású is. Síma falfelületeit attika-felmagasításába illesztett finom mintázású indás dísz szerencsésen és ízlésesen bontja meg. Kazettázott belső terének hatása mintaszerűen alkalmazkodik az előkelő fürdőhely nyaralóközönségének magasabb igényeihez.

*Szilvásvár*ad körtemplomában még egyszerűbb és több vonatkozásban vidékiesebb alkotással találkozunk (39. kép). Süvegszerű, alacsony kupolája sajátos csúcsba futó kupakszerű végződéssel zárul. Portikusának négy zömök dór oszlopát vaskos gerendázat fogja össze, mely minden átmenet nélkül fut neki a templomkerület hengeres falának. Az oszloprendtől jobbra és balra kisméretű körablakok egészítik ki a bejárat felőli képet, mely emeltebb elhelyezésével a templom nagyságához képest igen hatásosnak mondható.

Németpalkonya r. k. templomát²¹ említjük e csoport utolsó példajaként, mint olyan alkotást, melynek különös módon összevegyülő stíluselemeiből a magyar talajba való beleilleszkedést a legjobbansikerült megvalósítania (38. kép). Homlokfala gyakorlott kézre és jó arányérzékre vall, főtömege és kupolája török emlékműveket mutat, kupola mögötti karcsú tornya pedig a jellegzetes magyar tornyok klasszikus átfogalmazása. Az egész templom rendkívül kedves, hivalkodás nélküli alkotás és tökéletesen kielégíti a szerényebb falusi igényeket.

Az előző négy példával szemléltetett egyterű megoldásnak valamivel gazdagabb változatát adják azok a templomok, melyeknél a centrális, kupolával átfedett középtér előcsarnokkal vagy görögkereszt alakú rövid karokkal bővül. Ebbe a csoportba tartoznának, — hogy csak a legjellegzetesebbeket soroljuk fel — a tömegképzésük révén már a nagytemplomok sorában megemlített újpalotai r. k. és kassai ev. templomok, a löcsei ev. templom és a Hild József tervezte lovasberényi-templom, valamint a gróf Eszterházy-család nagygannai temetkezési temploma, Moreau alkotása.

Térhatásra *Kassa ev. temploma* áll első helyen (35, 64. kép). Ovális alaprajzú kupolájának tekintélyes méretei már a belépés pillanatában megkapóan érvényesülnek. Ha azonban a részletek vizsgálatába bocsátkozunk, rövidesen olyan fogyságokat tapasztalunk, melyek csakis a gyakorlat hiányára vezethetők vissza. A belső kupolafelület egyébként szerencsés hálósztású festett kazettázásába egész szervesen illeszkedik bele a belső vállpárkányára ültetett félkör alakú ablakok, melyek elhelyezésük tekintetében is kifogásolhatók, amennyiben nem a kosár-ívű fülkék fölött, hanem éppen a füzéres ión fejezetű kettős falpillérek tengelyében törnek át a falfelületet (64. kép).

A homlokzatot római dór pillérrendszer fogja közre, melynek sokszorosan golyvázott triglifes párkányzata és sarokletompításokra állított erőteljes pilaszterei inkább az előző kor felfogásának kifejezői. Tört vonalú vízszinteseinek túlzott hangsúlyozása elvonja a szemlélő figyelmét a homlokzat erőtlenül megfogalmazott fontosabb részeitől.

Az a törekvés, hogy a nálunk oly általánossá vált típusnak megfelelően a tornyok mögötti kupola is érvényesüljön, a templom zárt sorú elhelyezése következtében csak nagyon kevésbé sikerült, mert a kupolát mindössze egy szűk, építészeti tömeghatást egyáltalában nem biztosító, síkátorszerű nyíláson át lehet az előtte elvonuló utcából látni. Kissé esetlen részletkezelés jellemzi az épület külsejét is.

Újpalota templomának (30. kép) elhelyezése sokkal hatásosabban juttatja érvényre sajátos építészeti jellegét, mint a zárt sorba rejtett kassai. Hosszú, széles utat lezáró főhomlokzatán szűk tengelyállású hat korintuszi falpillére minden vidékiessége mellett is nagyvonalú hatást vált ki, melyet szerencsésen fokoz a templom kupolájának és a keresztkarokon ülő két alacsony tornyának kedvező tömegalakulása. Különös ereje ennek a részletekben nagyon is rusztikus architektúrának, hogy tagozatait csoportosan halmozza. A főpárkány alatt a függőleges vonalak, azon fölül a vízszintesek vannak erős túlsúlyban. Szembetűnő ez egyrészt a különböző homlokzatok középrizalitjának, másrészt a tornyoknak tudatos vonal-sűritéseinél. Ha fentebb kedvezőnek minősítettük a templom tömeghatását, úgy ezzel szemben azt is meg kell állapítanunk, hogy az egyes részek szerves összeillesztése csak igen lazának mondható. Különösen áll ez a keresztszárnyakra ültetett tornyoknál és a kupola hiányos előkészítésénél.

Lőcse evangélikus temploma (36. kép) a katolikustól eltérő liturgikus követelmények kielégítésével és felületképzésének szinte sivár egyszerűségével erősen kiütöközik az eddig megismert alkotások sorából. A templom a város lejtős főterének alacsonyabb felén áll, szemben a magasabban fekvő, karcsún felfelé törő Szt. Jakab-templommal és a mozgalmasan festői, híres városházával. Így hatása az ellentét következtében még kevésbé kielégítő. Homlokzatain a szegényes, foggyatékos megértésre valló építészeti elemek keretéből a görögkereszt alapú, kissé keleties tömeg csak erőtlenül bontakozik ki. Földbe süllyedő falpillérei, melyeknek sűrűn vájatolt törzsei és füzérrel összefűzött volutái mintegy a falhoz vannak ragasztva, aránytalan tagozású párkánya, falainak indokolatlan felületi osztása és a szinte földig érő ablakokkal való áttörése igen messze állanak attól az egészségesen kiegyensúlyozott, tartalmas építési módtól, mellyel az ország középső részein mindenütt találkoztunk. Szinte olybá tűnik, mintha a magyar kultúrának, itt a határszél felé már gyengébb termékenyítő ereje nem volna képes legyőzni a mult oly erős középkori és reneszánsz hagyományait.

Lovasberény centrális alapelrendezésű temploma (50. kép), melyet Hild József tervezett (s a róla szóló fejezetben már behatóbban ismertettünk), lendületes magasbátörésével hatásosan emelkedik ki a falu szerényebb épületei közül. Környezetéhez való viszonyában szinte ellentéte a lőcsei evangélikus templomnak. A kissé darabos és rideg épület mégis gyakorlott, s a tömegekkel fölényesen bánni tudó, biztoskezü mesterre vall. Homlokzatán erőteljes inantis-megoldással vájatolt dór oszlopok tartják a lapos oromzattal kiegészített gerendázatot. Oldalain rizalitszegélyező római dór falpillérek közt egy-egy hatalmas félkörívű ablak szolgált világítást a belső tér számára, mely sok részletében rokonságot mutat Hild szegedi templomával.

A klasszicizmus szerényebb méretű templomainak számszerint legtekintélyesebb csoportjába tartoznak azok az alkotások, melyek az országszerte elterjedt későbarokk típustervek nyomán fejlődnek tovább. Ezeknél az épülettömeg hossz-
tengely irányában elfekvő, íves szentéllyel kiegészített hasábját a szentély felé lekontyolt töretlen nyeregtető fedi le. Egyetlen tornyuk általában a főhomlokzatra kerül, mely rendszeren vagy oszlop, vagy pillérrendes portikusz által kap ünnepélyes külsőt. A *budapesti Kálvin-téri református templom* (49. kép), és a *Deák-téri evangélikus templom* (46. kép) *Péteri evangélikus temploma* (48. kép), *Enying plébánia-temploma* (51. kép), *Poprád* (52. kép), és *Mezőtúr* (56. kép) templomai képviselik jellegzetesen ezt az elrendezést. A többi homlokzat az ablakokon, lizenaosztásokon és párkányokon kívül alig tagozott. A templomok egységes, kevésbé díszített belső terét hevederekkel osztott dongák fedik át, (62. kép) melyeken a fontosabb helyekre egyszerű tagozású kazettázás kerül. Gyakran állapítható meg, hogy a belső, nincsen kellő összefüggésben a külső tömegalakítással. Az akadémizmus, mely a külső architektúrát megóvta a szertelenségektől és túlzott egyénieskedéstől, a belső térben minden alkotó képzeletet elfojtott. Éppen ezért az interieuron keresztül sikerült a romantikának a klasszicizmust kiszorítani. Minthogy e csoportban igénytelenebb emlékekről van szó, elégségesnek tetszik, ha az előző fejezetekben (a Dunántúl, Felvidék, Alföld területén) ismertetett emlékekre hivatkozunk.

Hiányos volna a klasszicizmus templomairól szóló fejezet, ha meg nem említanők a legkisebb emlékek, a különböző kápolnák csoportját. Rendeltetésük és kialakításuk szerint igen változatos sorozatot nyújtanak; a világi jellegű glorietszerű emlékmű, a szerény méretű tempiettó, a kálvária-stáció és a temetői kápolna vagy kriptá egyaránt szerepelnek bennük.

Építészeti megoldás tekintetében azok mondhatók legsikerültebbeknek, melyek a centrális gondolatból kiindulva kör, vagy poligonális alaprajz szerint alakulnak. Közülük különösen a kismartoni Eszterházy-kastély kertjében álló *Leopoldina-emlékkápolna* emelkedik ki²² (43. kép), melynek tervezője, Moreau, egy kifogástalan formatökélyű körperipterost állított finoman mérlegelt hatással a park mester-séges tavának magas, sziklás partjára.

Ünnepi zárkózottságában szerény, vakolt kivitele és szinte teljes tagozatlansága ellenére is klasszikus előkelőségűnek hat a *váli Ürményi-mauzóleum*, melyet 1935-ben stílszerűen helyreállítottak. Az építmény (44. kép) alacsonyabb lábazati dombra állított és lapos kupolával fedett, tökéletes hengertest. Szigorú geometrikus jellegét csak a kapu finom arányú kerete és a képszek füzérekkel váltakozó koszorú-sora töri meg. E kettőnek szinte ellenpéldájaként említhetnők az abonyi temető szerény *Talián-sírkápolnáját* (40. kép), mely igénytelen, vidékies bájjával hangulatosan illeszkedik környezetébe. Ide sorozható még számos kis világi emlék is, melyek tipikus példájaként a marosvásárhelyi *Bodor Kútja* (másában néhány év előtt a Margit-szigetre helyezve, 208. kép) és a *fertőbózi* bájos *gloriett*²³ (210. kép) érdemel említést.

A centrális gondolattól eltérő kápolnák legtöbbször téglányalakú alaprajzzal, egy szerény belső tér építészeti foglalatát adják. Közülük a *vanyarcvashegyi*

(53. kép) és gyenesdiósi temető-kápolna, a Nagyszombat melletti Kistemető-kápolna, József nádor első feleségének Alexandra Pavlovna nagyhercegnőnek ürömi sírkápolnája²⁴ az élesdi Batthyány-sírbolt, a bajai Kálvária-kápolna (55. kép) a bonyhai Bethlen-kriptá és a makói püspöki lak zömök arányú kápolnája (54. kép) tekinthetők komolyabb művészi értékűnek.

Jelentős azoknak a kisebb emlékeknek a száma, melyek korunk utolsó szakaszában már a romantika szellemétől áthatva, sajátos fogalmazással gót formákat alkalmaznak. Ide tartozik Hild József két kisebb műve a budapesti *Hermina-kápolna*²⁵ és a szandai egykori *Nemes-mauzóleum*, valamint számos, a negyvenes években épült temetőkápolna.

A politikai és társadalmi rétegződés fokozatos megváltozásával, a technika haladásával, majd a gép megjelenésével a XIX. század elején igen sok eddig nem ismert szükséglet merült fel. Ezek az építészet terén is csupa új, megoldandó problémát vetettek fel. Legtöbb esetben feltűnik, hogy néhány kivételt nem tekintve, a külső kiegyensúlyozottság mellett az épületek belseje (alaprajz, térkapcsolás, felépítés stb.) sok kiforratlanságot, bizonytalanságot, tétovázó keresést mutat. Az új feladatok nehézségei mellett ez természetes is. Általában azonban azt állapíthatjuk meg, hogy minél kevesebb kézre oszlott meg az intézkedés, irányítás, tervezés és kivitel lebonyolítása, annál jobban sikerült összehangolni a különböző tényezőket, annál egységesebb alkotások keletkeztek. Ott, ahol az építtető személye önállóan intézkedhetett (pl. József nádor) és a megfelelő mesternek (Pollack, Hild) biztosíthatta a függetlenséget, meglepően kiforrott megoldásokat látunk. Sajnos, ez az eset csak ritkábban adódott. Erre a korra leginkább éppen az egység hiánya, jellemző.

A nehézségek legtöbbször már az építési program meghatározásánál mutatkoztak. Kellő előképek híján tulajdonképpen már ennél kezdődött a szellemi alkotó munka. Itt látjuk a keresésnek és bizonytalanságnak első gátló tényezőit. Korunk az új problémákkal kapcsolatban építésének csak ritkán tudott pontosan körülírt utasítást vagy megrendelést adni arra nézve, hogy mit építsen, még kevésbé volt képes arra, hogy felmerülő szükségleteinek minden vonalon való következményeivel számoljon. E határozatlansággal szemben a gátló tényezők annál határozottabban jelentkeztek. Ha csak, a legtöbbször túl szűkre szabott pénzügyi keretekre, a gyakran előre beszerzett építési anyagok vagy meglévő épületrészek felhasználásának kikötésére, a helyi körülmények és építési telek ki nem elégitó voltára, vagy a homlokzatképzés elgondolásának kötött lehetőségeire gondolunk, nem lehet kétségünk, hogy az ily körülmények közt létrejött épületnél a lényeg csak engedményekkel érvényesülhetett. Művészi értékelésről lévén szó, először a külső képével kell foglalkoznunk.

A homlokzatképzési fegyelem és az alaposan kiforrott részletek akadémikus alkalmazása a városi lakó- és bérházaknál legtöbbször igen előnyös volt, nemcsak az illető épületre, hanem a városképre is. Ezzel szemben középületeknél, — ahol általában nem homogén részek egymáshoz illesztéséről, hanem egy-egy bonyolultabb összetételű és nagyobbbszabású koncepció egységes művészi formába való

öntéséről volt szó, — korunk építésze a klasszicizmus tanai nyomán igen sokszor zsákutcába került.

Talán legtöbb bajt a főaxis és a szimmetria fogalmának merev értelmezése okozta, s ezt a középre helyezett oszloprend alaprajzi célszerűtlensége még tetézte. Templomoknál — ahol erősebb homlokzati megvilágításra nem volt szükség — e tervezési elvek előnyösen voltak alkalmazhatók, bérházaknál sem okoztak jelentősebb nehézséget a csaknem egyforma szobák helyes csoportosításában. De a középületek többnyire igen különböző rendeltetésű helyiségeit (az egymástól eltérő úrmagasságú nagy és kis termeket, lépcsőket, folyosókat, szobákat stb.) ezek az elvek csak enyhe kényszerzubbony módjára tudták egységbe fűzni, rendesen az alaprajz nem nagy előnyére. E felfogás jellegzetes példája *Hild János* egy 1806-ból való *színházterve*,¹ ahol a dunai homlokzat külső szimmetriája mögött egyik oldalon a nézőtér és az annak bejáratával kapcsolatos részek, a másik oldalon az apró helyiségek fölött egy hosszan elnyúló terem foglal helyet.

Az 1800 körüli építészet tervezési tanainak e «*conditio sine qua non*»-ja egyik épületfajtánál sem vezetett oly tartalom-ellenes formalizmushoz, mint éppen a különféle középületek esetében. Tárgyilagos bírálatnál nem hunyhatunk szemet a fölött, hogy az épületek külső tömegalakítása nem az alaprajz térbeli kiképzésének eredményeként, hanem attól úgyszólván teljesen függetlenül, elvi esztetikai megfontolások alapján jött létre. Szinte úgy látszik, mintha előbb megfelelő fekvő hasábokba tömörítették volna e szükségkövetelte helyiségek terveit, hogy azután oldallapjaikra zavartalanul illeszthessék a «nemesen egyszerű» architektúrát. Ez az architektúra éppúgy előírt tömegekbe szorította az épületet, mint ahogy az akkori női testek darázscsipőit a jól összehúzott fűzők biztosították. Mindkettő — az architektúra és a fűző — sokat takart el ugyan abból, amit jobb volt nem látni, de ezzel együtt mindkettő elfojtotta tartalmának egyik legjelentősebb értékét, a frissen lüktető élet üde, rugalmas megnyilvánulását. Tárgyunkra vonatkoztatva ez körülbelül annyit jelent, hogy a «művészi» kiképzéstől sokszor úgyszólván szóhoz sem jutott az épület funkcionális jellege, igaz érteleme. A klasszicizmus nagyobb középületeinek imént vázolt fogyatékosága Európaszerte megállapítható. Csak Adam akropoliszi megközelíthetlenségű edinburgi egyetemére, vagy Brogniart oszloperdőbe rejtett párizsi tőzsdéjére² kell gondolnunk, hogy megállapításunkat kirívó példákkal igazolva lássuk.

Nálunk Magyarországon ugyan nem találkozunk az archaizálás ily szélsőséges alkalmazásával — erre mind a «tudományos» felkészültség, mind az igazi hajlandóság hiányzott — de éppannyi belső ellentmondásnak, és tervezési félszégnek lett forrása az a sokszor megható együgyűség, melyet nagyobb épületeink keletkezése körül tapasztalunk. Vidéki középületeink tervezésénél nem ritkán találkozunk azzal a «jól bevált» eljárással, mely az alaprajz elkészítését az ottani viszonyokkal ismerős helyi mesterre bízta, homlokzatot pedig pótlólag egy «jobb» pesti, esetleg bécsi építészről rendel hozzá. Székesfehérvár megyeházának építési előmenyei szolgáltatnak kedves bizonyítékokat ennek a sok lelkesedéssel párosult naív eljárásnak szemléltetésére. A «Tekintetes nemes vármegye» nem fogadta el

a bécsi Hofbaubuchhaltung gondosan kidolgozott tervét, hanem saját ízlése szerint készített «plánomot» a székesfehérvári Tegl Johann kőművesmesterrel. Mivel azonban ennek homlokzata úgylátszik nem elégitette ki, Pollack Mihályhoz fordult nagyobb szabású homlokzatért.³ Az építkezésnél nagyjában Tegl terve szolgált alapul, csak a nagyteremre vonatkozó részt vették át a bécsi elgondolásból. Ez aztán lehetlenné tette a Pollack-féle homlokzat középrizalitjának oszlopos megoldását, és így végeredményben tőle csak azok a szélső szárnyak kerültek kivitelre, melyeknél a meg nem valósult háromnegyed oszlopokkal díszített középrész kiemelésére szándékosan tartózkodott minden erőteljesebb jelleget adó tagozattól. A sok megalkuvás nyomán tehát végeredményben Pollack erőteljes művészetű homlokzati elképzeléséből csak a negatívum valósult meg.

Minthogy az egy épületben körülzárt téregységek mikénti kapcsolása határozza meg annak tömegalakulását, az alaprajz tervezete tulajdonképpen sohasem választható el a külső megjelenés kialakításától. Fennáll ez különösen akkor, ha nem zárt sorú — tehát az utcásorba illeszkedő házról, hanem szabadonálló és minden oldalról tömeghatásában is érvényesülő alkotásról van szó, amilyen a klasszicizmus középületeinek túlnyomó többsége. Ha a továbbiakban ennek dacára is igen gyakran választjuk majd külön a homlokzat és alaprajz tárgyalását, azt az eddig előadott okokon túl azért véljük megengedhetőnek, sőt szükségesnek is, mert talán sohasem terveztek annyira síkok szerint külön-külön elgondolva, sohasem választották el a tervezés összetartozó funkcióit, mint éppen ebben az időben. A klasszicizmus építész a formatisztuláson kívül talán semmiben sem kerül a térben fogalmazó barokk elődjével oly ellentétbe, mint éppen e tekintetben.

Az építészeti alkotás külső képre döntő befolyást gyakorol tömegeinek összehatása és falfelületeinek (homlokzatainak) tagozása. Az épülettömeg általában lehet egységes, zárt (hasábszerű, hengeres stb.), ha egységes belső teret, vagy egyforma jól összefoglalható helyiségeket fog körül; és lehet szabadabban csoportosított, ha e belső terek heterogén volta ezt indokoltá teszi. Az utóbbi lehetőséget a klasszicizmus felfogása csak a legritkább esetben látja kívánatosnak s a megoldást — mint már említettük — akkor is csak úgy tudja elképzelni, hogy a legnagyobb helyiséget a főtengelybe illesztve, tőle jobbra-balra szimmetrikus elrendezéssel «biztosítja» a homlokzat szerves megjelenését. Nem veszi azonban figyelembe, hogy ez a «szervesség» legtöbbször csak az orthogonális képben ábrázolt «homlokzatra», de nem az épülettömegre — legkevésbé pedig az alaprajzi összefüggésekre áll fenn. Az építészeti alkotás térbeliségének ilyképp való elhanyagolásával szemben különös gondot fordít e kor az egyes homlokzatok organikus összhangjára, a felületek és nyílások gondosan mérlegelt arányára, s a vízszintes és függőleges tagozatok kiengesztályozott dinamikájára.

MEGYE- ÉS VÁROSHÁZAK.

A reformkor közigazgatási épületei közt egy sincs, amely felvehetné a versenyt az elgondolás kiforrottsága tekintetében a Nemzeti Múzeummal, pompa szempontjára

ból a régi pesti Vigadóval, vagy méreteire nézve a Német Színházzal. Ha középületeink sorát mégis megye- és városházakkal kezdjük, úgy ennek oka egyrészt az ország különféle városaiban fellelhető nagy számuk, másrészt e korra nézve oly jellemző keletkezési körülményeik és az a szerepük, hogy a vidék életébe ők közvetítik a klasszicizmust és termékenyítő erejükkel nemzeti építőkultúránk leg-számottevőbb jelenségei.

Építési programjuk és keletkezési körülményük, néhány állandóan megismétlődő tételen kívül, úgyszólván mindenütt más és más. Legtöbb esetben megtaláljuk az oszlopokkal vagy pillérekkel háromhajósra osztott behajtót, illetve áthajtót,⁴ a kiugró rizalitba illesztett,⁵ vagy oszloprend mögé helyezett⁶ dísztermet, annak rendesen szerény méretű előcsarnokát és az abba torkoló, általában egyeneskarú, tágasabb, de a barokk változatosságától és térhatásától igen távol álló fölépcsőt. Ehhez a programközpontozáshoz csatlakoznak az egyenes elrendezésben csaknem kivétel nélkül udvari folyosókra nyíló többi helyiségek.

Felépítés tekintetében szerényebb viszonyok mellett egy-, általában azonban kétemeletes elrendezésekkel találkozunk, s csak a pesti városháza kapott utólag még egy harmadik emeletet. A városházánál sokhelyt szereplő torony biztosít jellegzetes külsőt az épületnek. Kedvelt megoldás volt a földszintet vízszintes fűgázással keretezetlen ablakokkal lábazatszerűen alakítani és erre a két emelet oszlop, vagy pillérrendjét ráállítani (Pest, Kaposvár, Pozsony stb.). De vannak ettől eltérő megoldások, mint pl. a szekszárdi megyeház, melynél a két szintet összefogó oszlopok a talajon állanak, vagy a soproni, a löcsei, balassagyarmati és sok más, ahol a bejáratot közrefogó oszlopok erkélyt hordanak.

A mai városképek legtöbbszörében, még ott is, ahol érintetlenül maradtak a régi megye- vagy városházak, már nem keltik azt a hatást, amelyet eredetileg nyújthattak, amikor még az akkori alacsonyabb és szerényebb környezetből tekintélyesen kiemelkedtek.

A megye- és városházak építésének körülményeiről általában sokkal több adat áll rendelkezésünkre, mint a kastélyok, lakóházak, paloták keletkezéséről, melyekre nézve bejelentési kötelezettség akkor még nem mindenütt volt. A gyűlési jegyzőkönyvek nem egyszer igen bőbeszédűen tárják elénk a gyakran kevésbé lényeges részleteket is, melyekből a kivitel helyi kérdései sokszor biztosabban állapíthatók meg, mint a terv kiérlelésének menete, vagy megalkotójának személye. Mégis, ma már eldöntöttnek tekinthető, hogy a megyeházak tervei közül a pesti Zitterbarth Mátyás, a szekszárdi Pollack Mihály, a székesfehérvári Pollack és Tegl, a balassagyarmati Kassalik Ferenc, a soproni Hild Vencel, a pozsonyi Feigler Ignác és Hild József, a kaposvári Török Ferenc, a makói Giba Antal nevével, a városházak közül a pesti Kassalik Ferenc és Hild József, a régi pécsi Piacsek József, a nagykovácsi Fischer Ágost, Halász István és Gál József, a debreceni Povolny Ferenc, a jászberényi Pollack Mihály és Bedekovich Lőrinc, a kolozsvári Kagerbauer Antal, a zilahi Éltető Péter nevével hozható kapcsolatba. A tervezők egy része (Pollack, Hild, Kassalik) a fővárosban élt, és valószínű, hogy az akkori nehezebb közlekedési viszonyok mellett az építés irányításában nem vehetett tevékenyebb részt. Ez meg

is látszik a részletformák sokszor vidékiesebb kialakításán. Feltételeznünk kell ugyanis, hogy a részletképzés legtöbbször a helyszínen történt és így egyes alakzatok népiesebb értelmezése érvényesült. Nem ismerjük az alsókubini, miskolci, ipolysági, rimaszombati, nagybecskereki, aradi, komáromi, győri megyeházaink, sem a késmárki, nyíregyházai, pancsovai és zombori városházaink alkotóját és azoknak a kisebb közigazgatási épületeknek építési körülményeit, melyek községként gyakran egész népies formában szolgálták a közügyet.

A történeti adatok, melyeket az előző fejezetekben ismertettünk behatóbban, azt mutatják, hogy az épületek javarésze csak igen sok nehézség leküzdése után valósulhatott meg. E megvalósulás is rendesen megalkuvás volt, mely erősen s legtöbbször kedvezőtlenül érezte hatását.

Közigazgatásunk épületeinek gyakran oly félszeg tervkialakításánál azonban nemcsak e megalkuvások játszottak közre. Igen erősen járult ehhez hozzá maga az építtető befolyása is. Az építtető (mecénás) eddig ugyanis — akár templomról, kastélyról, polgári lakóházról, vagy hatósági épületről volt szó — csaknem mindig önállóan rendelkező személy volt. Ezzel szemben a klasszicizmus középületeinél építtetőként általában a közületet kell megjelölnünk. Magyarországon eddig úgy szólván még sohasem történt, hogy alkotmányos formák közt a vármegyének, városi tanácsnak, vagy valamelyik társadalmi egyesületnek kellett az építtető szerepét vállalnia. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy ezek a politizáláshoz, gazdasági ügyek elintézéséhez, vagy társadalmi mozgalmak lebonyolításához szokott közületek építtetői (mecénási) minőségben hasonlíthatatlanul tájékozatlanabbak és ügyefogyottabbak voltak, mint a műértés és ízlés tekintetében alaposan iskolázott főpapok, főurak vagy az udvari építészeti hivatal. Nem kis mértékben fokozta a nehézségeket az a körülmény, hogy e testületekben csak bajosan lehetett egységes állásfoglalást elérni, és hogy minden lelkesedés dacára a takarékoság szempontjai legtöbbször túlzott jelentőségre emelkedtek. Ezért volt kénytelen az építkezés anyagát maga az építtető közület megszerezni, minek következtében a magasabb nézőpontok helyett legtöbbször a részletkérdések kerültek előtérbe. Az alispánoknak, járási fő- és alszolgabíróknak még a kellő érzék és gyakorlat esetén is alig lett volna módjukban mással foglalkozni, mint mész, fa, téglá, homok stb. beszerzésével, a fuvarok, taligák, állványok stb. rendelkezésre bocsátásával, a felajánlott, vagy megkövetelt ingyenmunka megszerzésével és legfőképpen az állandóan szükséges pénz előteremtésével. E mellett a közületi építtetők függetlensége meg sem közelítette a magánosok, vagy a régebbi idők szuverénitását, mert helyi mesterek alkalmazása elől még akkor is csak nehezen lehetett elzárkózni, ha alkalmatlanságuk minden vitán felül állott. Mindezekhez járult az irányító ellenőrzést végző helytartótanáccsal való lassú, nehézkes és legtöbbször nem nagyon szívélyes érintkezés is.

Ez a magyarázata annak, hogy míg a hagyományokhoz kapcsolódó épület-típusoknál (templom, kastély, lakóház) az általános hanyatlással szemben nálunk európai viszonylatban is nagyjelentőségű alkotások egész sora keletkezik, addig a hagyományok nélküli önkormányzati középületeknél és a szélesebb rétegek

kultúrépítkezéseinél, ha nem is formai provincializmust, de legtöbbször lényegi kiforratlanságot kell megállapítanunk.

Mindezek megvilágítására valamivel részletesebben kell az e csoportba tartozó fontosabb emlékeinket megvizsgálnunk. Természetesen ezzel távolról sem merítjük ki az idevágó anyagot, sőt tudatosan csak azokkal az épületekkel foglalkozunk, melyek a kor gyakorlatára, felfogására, az általános elrendezésre, vagy egyes részletekre tipológiailag is jellegzetes példát adnak. Még ezek közül is — az előző fejezetekben történt kimerítő tárgyalás után — újabb ismertetés tekintetében mellőzhetőnek véltük a pesti, soproni, pozsonyi, miskolci megyeházát, valamint több kisebb-nagyobb városházát és községházát is. Viszont az alább tárgyalandó művek keletkezésének körülményei sokszor döntően befolyásolták mind az épület alaprajzát, mind annak külső képét, s így magyarázatuknál a néha újra érintendő történeti kapcsolatok sem hagyhatók egészen figyelmen kívül.

Székesfehérvár zárkóztottan egyszerű megyeházáról⁷ a középületek általános ismertetésénél szóltunk. A különböző tervekből összekovácsolt homlokzat — a szárnyak Pollack elgondolását, a középrizalit egy ismeretlen bécsi mesterét képviselik — alapjában véve nem hat disszonánsan, de hiányzik belőle az a mélyebb árnyékhatású hangsúly, mely az előtte elterülő tágas tér miatt különösen kíváncsú lett volna (65. kép). Mint tudjuk, ez az, amit a Pollack-féle tervből a nagyterem változott kialakítása miatt kénytelenek voltak elhagyni. A nyolc-nyolc ablak-tengelyű oldalszárnyak egyenletes üteme, falfelületeinek nagy, összefogó síkjai és párkányainak igénytelen formálása alkotójuk nagyraihivatott művészi fegyelme-ről tesznek tanúságot. Ennek megállapítását itt annál inkább fontosnak tartjuk, mert a fiatal Pollack első nagyobb szabású magyarországi alkotásáról van szó.

Az épület helyiségei nagyjában Tegl János székesfehérvári kőművesmester alaprajza szerint sorakoznak egymás mellé és csoportosításukban a megye igényei-nek igen jól meg is felelnek. Belső kiképzésükön mesterük kissé maradi, még a barokk légkörben fogant formaadása érvényesül. A nagyterem, — mely erősen kiülő rizalitban foglal helyet — Tegl tervétől eltérőleg — valószínűleg a bécsi el-gondolás hatására vezethető vissza. E három eszmei forrást terelik közös mederbe a korlátolt felkészültségű helyi kivitelezők, s ehhez a szerzőknek akarva, nem akarva igazodniok kellett. A kivitelező Rieder József, Walch András kőműves — Niedermeyer ács — Fellerbauer lakatosmester viszont az eléjük tűzött feladat-nak becsülettel meg is feleltek. Székesfehérvár megyei székháza a vázolt visszás-ságok és egyeztetések dacára, vagy talán éppen ezek által közigazgatási épületeink megbecsült típusává vált, és hatását még számos, ha szerényebb alkotáson is, meg-állapíthatjuk (Debrecen városháza, Jászberény stb.). Jellemző, hogy az 1807. év májusában kezdődött és körülbelül öt éven át tartó építkezés magyarul írt szám-adáskönyvei szerint, az előírányzott 167,824 bankó-forinttal szemben 133,786 bankó-forint építési költséggel zárult.

A *szekezsárdi*, országunk legegységesebb alaprajzú megyeháza.⁸ (74. kép). Tervét Pollack Mihály készítette. Erdemes volna építésének hosszú és viszontag-

ságos történetével behatóbban foglalkozni, hogy fogalmat nyujtsunk azokról a nehézségekről, melyeknek zátonyai közt egy magyar reformkori középület befejezéséig eljutott és hogy elképzelhetővé tegyük azokat a még sokkal nagyobbakat, melyek a többi, kevésbé egységes és szerencsés alkotás útját állították. Ennek az ötven éven át folyt hosszú, küzdelmes próbálkozásnak, ügyefogyott nekiindulásnak és végül részletekben való megvalósulásnak egyes mozzanatai viszonyainkra annyira jellemzőek, hogy szinte iskolapéldái megyei és városi középületeink keletkezési körülményeinek.

Mindig ugyanaz az ellentét. A rendek székházat akarnak és hangoztatják szükségességét, a helytartótanács terveket, költségvetést és az anyagi fedezet kimutatását kéri. Végül 1827-ben építőbizottság alakul, mely Pollack Mihályt kéri fel a tervek elkészítésére és némi változtatással «helyesnek, célarányosnak, és ékesnek» találja azokat. E «planum» alapján épül fel Tolna megye új székháza 1830—33 közt. Nincs tudomásunk arról, hogy a terv elkészítésén kívül Pollack a távoli építkezés irányítására mily mértékben gyakorolt további befolyást,⁹ fel kell azonban tételeznünk, hogy legalább is a főhomlokzat (74. kép) kiképzésénél ragaszkodnak az ő elgondolásához.¹⁰

Ez a homlokzat, mely a «karok és rendek» tetszését úgy megnyerte, annyira eltérő Pollack eddig ismert kiegyensúlyozott stílusától, hogy benne a vidéki kívánságok befolyását kell látnunk. A különben mindig könnyed és elegáns mester ezzel a művével a súlyosléptű, dacos, megyei nemességnek teremt otthont és sikerül valóra váltania, hogy a megközelíthetetlen előkelőségű klasszicizmust úgy állítsa be a vidék környezetébe, mintha az annak őstalajából nőtt volna ki. Céljának elérésére a dór rendszert választotta. Canellurák nélküli, közvetlenül a földből kiemelkedő oszlopai, súlyos párkánya, keretezéstől mentes nyílásai csak fokozzák azt a szándékoltan nehézkes benyomást, melyet már az épület szélesen elfekvő tömege kelt. Csak ez a keret foglalhatta magába a meglévő épületből felhasznált, egyébként is kedvezőtlen hatású, alacsony földszintes részt. A homlokzat egyenletes, széles ütemezése,

a | a | a | b | b | b | b | b | b | A | A | A | A | A | A | b | b | b | b | b | b | b | a | a | a
Pollack egyik korai művét, a közeli dégi kastélyt idézi emlékezetünkbe. Mint annál, úgy itt is igyekszik részletképzésében a vidék szerényebb felkészültségéhez alkalmazkodni.

Az oblong alakú, szabályos alapelrendezésen erősen érezhető az adottságok korlátozó hatása. Munkánk kereteit túlhaladó részletesebb ismertetése helyett a (77. kép) bemutatott eredeti tervre utalunk és csak a behajtó kiképzésére, a lépcsők elhelyezésére és traktus-megoldások változatos alakítására hívjuk fel a figyelmet.

Debrecen városházának (69. kép) megépülése éppoly akadozva, részletmunkával és terv-összeegyeztetésekkel valósult meg, mint az e korból való középület legtöbbje.¹¹ Első terveinek készítője 1802-ben Péchy Mihály. Elgondolásaiból semmi sem valósult meg. Az 1823-ban induló munkákkal kapcsolatban Beck Pál, Heine

Ferenc, Povolny Ferenc és Rachbauer Pál neve szerepel a nélkül, hogy határozottan meg lehetne állapítani, kinek mily része és érdeme van a mű kialakításában.

Legtöbbet Povolny nevét láthatjuk a terveken és így valószínűleg övé volt a döntő szerep. Az ő aláírásával ellátott alaprajz is némi átalakítással került kivitelre, sőt a homlokzaton is mélyrehatóbb változtatásokat állapíthattunk meg. A szárnyaknál megtartották a tervet, a középrész ovális alaprajzú földszinti csarnokát; a felette lévő ovális dísztermet, s az azt befedő kupolát azonban elhagyták. Az előcsarnok helyett a gyalogjáróba illeszkedő árkádos folyosó és kisebb négyszögű csarnok épült, a tanácsterem téglányalaprajzú lett, s az egész előugró részt timpanon és lapos nyeregtető fejezte be. Magának az egyemeletes épületnek nincsenek oly jellegzetes vonásai, melyekből bármily irányú következtetést is levonhatnánk. Alaprajza oszlopos kapu-áthajtójával, tágasabb oblong udvarát övező folyosójára fűzött kisebb-nagyobb helyiségeivel, három, szellemtelenül elhelyezett lépcsőjével és a középrizalítot kitöltő dísztermével kevés képzelőerővel készült, közepes munka.

Határozottan értékesebb a — ma már cégtáblákkal és portálokkal eredeti hatásából sajnos kiforgatott — főhomlokzat, melynek szélesen előmlő, (9-5-9 ablaktengelyű) egyenletes ritmusa kitűnően illeszkedett bele az alföldi város tágas főutcájának egykori nyugodt képébe. Különösen az erőteljesen előugró rizalit íves árkádjai (81. kép), a keskeny párkánylemezek, a timpanon lapos háromszöge és az egész homlokzat talajba gyökerezően elterülő volta adják a városháza vidékies zamatát. A rizalit párkányának a szárnyhomlokzati lezárás fölé való emelése, már a klasszicizmus utolsó éveinek tünete, aminthogy erre az időre vall a kapu-áthajtó kissé vidékies, de rendkívül finom, rozettákkal díszes, sajtáságos párkányon nyugvó lapos szegmensívű kialakítása is (153. kép).

Kaposvár megyeháza (67. kép) érdekes alkotása, valószínűleg fő műve Török Ferenc somogy megyei táblabírónak, ki az első között szerzett magyar földmérő építési oklevelet.¹² Az «Új Tanács Palota» létrejöttének körülményei alig különböznek a többi székház keserves nehézségekről tanúskodó építéstörténetétől. 1824-ben és 1825-ben Török Ferenc készíti el a «tanátsszálló» rajzait, 1828-ban pedig a hozzájuk tartozó költségvetést.¹³ A közben megérkezett felsőbb jóváhagyás alapján 1829—1832 valósul meg a terv, túlnyomórészt magyar iparosok munkájával. A kialakítás vidékiesebb részleteinek indokolására és építési viszonyaink jellemzésére talán nem lesz fölösleges megemlíteni, hogy e vidéki viszonylatban igen jelentős munka kivitelének érdeméből kik vették ki részüket. Lészai Mihály fehérvári kőművesmester végezte helyben készült anyaggal a falazási és cserepezési munkát, Sós János kaposvári ácsmester a fedélszéket, Moser Jakab hencsei asztalos a padlózást és asztalosmunkát, melyet Kain Mátyás szigetvári lakatos látott el vasalással. A kőfaragómunka Langsieder József tatai és Meitz György fehérvári kőfaragó-műhelyéből valók, míg a kályhákat Sándori János pesti kereskedő szálította.¹⁴

Az U alaprajzú kétemeletes épület ismertetésére áttérve, elsősorban a főhomlokzatról — mint a vidéki magyar szellem egyik legjellegzetesebb megnyilat-

kozásáról — kell szólnunk. Egész lapos oldal- és valamivel erőteljesebben készült középrizalitjával öt szakaszra tagozódó falfelülete retardárius megfogalmazásával a mellett szól, hogy mestere már régebben elszakadt a vezető egyéniségek lassan, de folyton változó felfogásától, és józan konzervativizmussal a 10—15 év előtti formákat alkalmazza. Különösen a középrész földszintje a barokk kastélyok dístermeinél megszokott magas félköríves ablakok, a végigfutó erkély és a hatásos lépcsőház részletei éreztetik erősen alkotójuk XVIII. századi iskolázottságát. A homlokzat:

a | a | a | b | b | b | b | C | C | C | C | C | b | b | b | b | a | a | a
képlettel kifejezhető ablaktengely-ritmusa rendkívül csekély plasztikája mellett is kissé nyugtalanul hat és egy tehetséges, de ily nagy feladat elvégzéséhez még nem eléggé kiforrott kéz vonásait mutatja. Alaprajzának és a fennmaradt részletrajzoknak behatóbb ismertetése meghaladná munkánk kereteit.

Pest régi — a Belváros szabályozásának áldozatul esett — városházát (85. kép) műtörténetünk eddigi gyér ismertetései és méltatásai túlnyomórészt egyszerűen Kasselik Ferenc terveként vitték bele a köztudatba.¹⁵ Bár ez az állítás helytálló, lényeges kiegészítésre szorul, mert épülettömege, homlokzati kiképzése és főleg alaprajzi megoldása csak akkor értékelhető helyesen, ha figyelembe vesszük, hogy Kasselik keze a csak átépítésnek¹⁶ tekinthető alkotó munkánál rendkívül meg volt kötve.

A régi városháza telke — az 1696-i telekkönyvben (191, 192, 193 sz. a.) még három telek¹⁷ — fokozatosan került a pesti magisztrátus birtokába és az épület apránkénti toldásokkal gyarapodott¹⁸ azzá a szerény, egyemeletes, késő barokkos középtornyos épületté, mely 1844-ig a városi adminisztráció otthonául szolgált. Pest fejlődésével és lakosságának nagymérvű szaporodásával a városháza már 1800 körül szűkké vált, úgyhogy mind gyakrabban vetődik felszínre az új székház építésének gondolata. Végül 1838-ban megbízták Kasselik Ferencet a tervek elkészítésével.¹⁹ Nem érintve az ügy fejleményeinek részleteit, megállapíthatjuk, hogy végeredményben egyszerű emeletráépítés lett a nagyszabásúnak indult munkából, melyről a kivitelnél még a szónoklatok céljaira szánt, hat oszlop által hordott középerkély is elmaradt. Ezt később egy csúnya vaserkéllyel pótolták, mely a 48-as években készült s hosszú ideig a padláson hevert, míg Hild az emeletráépítés munkáinak keretében felszereltette. A kicsinyes takarékoskodással előirányzott épület két évtizedig sem felelt meg céljának. 1863-ban az elkerülhetetlen bővítést újabb emeletráépítéssel oldották meg Hild József tervei szerint.

Építészeti méltatásánál mind Kasselik, mind Hild működését illetőleg csak a főhomlokzat jöhet szóba, mert az alaprajz (86. kép) minden önálló elgondolást kizáró toldozás volt, az oldalhomlokzatokról pedig nincs megbízható képünk. Korunkba a homlokzatok közül is tulajdonképpen csak az 1838-ban tervezett és 1841—42-ben kivitelre került kétemeletes Kasselik-féle megoldás tartozik, mely mind arányaiban, mind tiszta részletképzésében szerencsésebb a későbbi Hild-féle háromemeletes frontnál. Kasseliknek sikerült az emeletráépítésnél adódó és alig

módosítható rendkívül kedvezőtlen, minden jelleg nélküli homlokzati főméret arányát (kb. 34:20 m szélesség mellett kb. 19:45 m magasság) finom architektonikus érzékkel a vízszintes és függőleges tagozatok oly kiegyensúlyozott összhangjába hozni, hogy a munkával járó nehézségeknek nyoma sem látszott. A földszint lábazatszerű alépítményére logikus természetességgel helyezkednek a két emeletet összefoglaló és az attika-felfalazással hangsúlyozott, magas párkányt hordó római dór fejezetű falpillérek. Abba a megnyugtató egyensúlyi helyzetbe, melyben a földszint vízszintes fűgázása, a fölötté elhúzódnó választó párkány és a már említett erőteljes főpárkány horizontálizmusa az allegorikus attikasobrokban²⁰ kicsengő függőleges tagozatokkal állt — a torony nem egészen szerencsésen illeszkedett bele. A torony a barokk hagyományok és gyakorlati szempontok követelményeként mellőzhetetlen volt és Kasselik nem tudott kielégítően megbirkózni vele.²¹ Nem hagyhatjuk említetlenül azt a harmonikus városképet, mellyel Kasselik műve a régi Pestet gazdagabbá tette, midőn az akkor még részben XVIII. századi környezetbe a barokk alapokra, de új szellemben épített városházát annyi megérzéssel beleillesztette. Ez a bájos tradicionális kép a század második felében a háromemeletes bérkaszárnnyak és a városháza újbóli emeletráépítése folytán²² mindjobban elveszítette jellegét, úgyhogy 1900-ban történt lebontása a régi szépségnek már csak halvány emlékétől fosztotta meg Budapestet.

Makó városának műtörténetileg legértékesebb épülete az előtte elterülő tér magas fásítása mögé rejtőző csanádvármegyei székház.²³ Közigazgatási épületeink közül talán egy sem viseli magán oly meggyőző kifejezéssel a magyar vidék jellegét, mint ez. Mai megjelenési formája nagyjában Giba Antal akkori megyei mérnök tervének megvalósulása. Gibának nem volt szabad keze, mert egy régebbi (Vertics József mérnök tervei szerint 1780-ban épült) fele nagyságú földszintes épület átalakítását kellett tulajdonképpen megoldani. 1833-ban készült több tervváltozat után, melyek szolgálaiabban ragaszkodtak a régi épület adottságaihoz és ezért kissé még a XVIII. század végének ízét éreztették, 1836-ban épül fel a megyeháza főtömegének mai alakjában (71. kép). Nyugodt ritmusú, szélesen elterülő, céljának és környezetének kitűnően megfelelő épület lett, melyről már a kortársak is elragadtatással szóltak. A középrizalit Hild József akkor oly nagy hatást keltett művének a «Kereskedelmi pitvar» (Lloyd palota) oszloprendjének hatása alatt készült. Az építkezés egy szemtanúja a lelkes Szirbik Miklós szerint «a' homlokfalból, közepén negyedfél öllel kiugró száraz állás a' felett 8 oszlopokon álló szinte fedél alatti kinéző (Altán) a' Pesti Börze formájára» készült. Giba ha a pesti előképet utánozta, úgy meglehetősen önkényesen járt el és erős tájszólással juttatta kifejezésre gondolatait, mert míg Hild az öt nyílástengelyt hat tökéletes szabátosságú ión oszloppal fogja közre, ő az oszlopokat a széleken megduplázva, nyolcat alkalmaz s fejezeteiket egész egyéni módon alakítja (72. kép). Annak ellenére, hogy a makói megyeház 9 évvel Hild alkotása után épült, stílusában sokkal korábbinak tetszik, s ezzel szintén bizonyítékává válik ama többször hangoztatott megállapításunknak, hogy vidéken, különösen az Alföldön a helyi mestereknél mindig jelentős

stíluskeséssel kell számolnunk. Ennek az egy-két évtizeddel elmaradt felfogásnak jegyében, de zamatos helyi jelleggel alakította Giba a rizalittól kétoldalt három-három ablaktengely után csekély mélységgel másodszor is hátralépő széles homlokzat többi részeit és a rövid oldalszárnyaktól övezett festői hatású árkádos udvart (73. kép). Sajnos ez a megyeháza sem maradt multszázadi eredeti állapotában ránk. A XX. század első éveiben nem mindenben szerencsés renováláson esett át, melynek során a középrizalit lépcsős attika felfalazásának (71. kép) helyébe háromszögletű orom került (72. kép) s a nyeregtetőzetét is meredekebbé alakították. Az épület lépcsői, nagy és kisebb termei, munkaszobái, józan természetes módon kapcsolódnak egymáshoz, s ezt az alaprajzi egységet nem zavarta meg, Tóbiás László tervei szerint 1929-ben az épület északi végén földszinti összekötővel hozzákapsolt stílszerű bővítés sem.

Nagykőrös festői hatású városháza,²⁴ mint a XIX. századba nyúló barokk hatás legszemléletesebb megnyilvánulása érdemli ki megkülönböztetett érdeklődésünket (81. kép). L-alakú alaprajzának dél felé néző szárnya 1811-ben épült. Alkotója ismeretlen, hihetőleg vidéki építőmester, aki a valószínűleg régebbi adottságok nyomán felvett, igen széles ablaktengely-távolságokat józan mérséklettel és sok rátermettséggel tudta a késő barokk, copf- és empiristílus egyéni összeolvasztásába illeszteni. Meglepő ötletességgel tervezte mindazokat az elemeket, melyeket olcsó anyagból a vakolt falon nagyobb előtanulmányok nélkül alkalmazhatott. A hosszában körülbelül három egyenlő részre osztott homlokzat közepét tornyos rizalit foglalja el, mely a síma oldalrészektől inkább barokkos vonalvezetésű oromzatával és rusztikázott falfelületeivel, mint előugrásával válik el. Ebből emelkedik ki a torony, körülfutó erkélyének — sétálójának — és barokkos vonalzású sisakjainak kissé a provincializmust sejtető, rendkívül bájos hatású összhangjával. Késői keletkezési idejét csak a toronytest szigorúbb keretekbe foglalt tükörmélyedései, a középrizalit sülyesztett ablakkeretei, valamint erkélyének és toronykerülőjének empirjellegű vasrácsai teszik stíluskritikailag érthetővé. A városház 1847-ből származó keleti emeletes homlokzata²⁵ — amennyire a régebbi földszint nagy axistávolságai lehetővé tették — már egészen klasszicizáló jellegű. Földszintje a középrészen rusztikázott oldalszárnyain síma vakolatú. Emeleti négy középbablakát kettős lapos falpillérek közti mélyített falsík veszi körül.²⁶

Zombor két nagy középületét köszönheti a reform-kornak. 1802 és 1809 közt épült Bács és Bodrog vármegye egyesített székháza és 1844-ben fejezték be a zombori városházát. Az előbbivel kapcsolatban, minthogy a 80-as évek «diszes» homlokzati átalakítása teljesen kiforgatta eredeti mivoltából, s tervei nem állanak már rendelkezésünkre, a pusztá regisztrálással kell megelégednünk.

A városháza azonban nagyjában megtartotta eredeti jellegét s ezzel legérdekesebb korabeli középületeink közé illeszthető.²⁷ A mostani épület északi szárnyának alapkövét 1749-ben tették le, a másik háromnegyed rész építése többszöri megszakítással már túlnyomórészt a XIX. századba esik, mígnem közel száz év

eltelte után korszakunk végén készül el mai alakjában. Ez a kései időpont és a többszöri megszakítás szolgál magyarázatául viszonylag mozgalmas tömegeihez, melyekből a 80. kép a kiemelkedő középrészt is csak hiányosan tudja bemutatni. A szélesen elterülő homlokzat szintén emeletes, de igen nyomott 6—6 axisú szárnyai fokozott mértékben hangsúlyozzák a nagyobb emeletmagasságú és attika felfalazású monumentális oszloprenddel ellátott és igen jó arányú toronnyal koronázott középrészt. Az utóbbiban foglal helyet árkádos főkapu fölött a gyűlésterem és a nyitott erkély, melyről ünnepségek alkalmával szónoklatok hangzanak el, míg a vasrácskerélyes torony a tűzoltó megfigyelők szolgálatának biztosít megfelelő lehetőséget.

Jászberény egyébként szerény igényű városházával azért foglalkozunk behatóbban, hogy a kisebb közületek építőtevékenységét is egy jellegzetes példával illusztrálhassuk. Keletkezésének történetére a városi levéltár szolgáltat megfelelő adatokat.²⁸

A főtérré néző épület alaprajza rendkívül egyszerű. Földszintjének középtengelyében elhelyezett bejárata patkóalakú lépcsőházhoz és jobbra-balra nyíló folyosóhoz vezet, melynek egyik oldalán felsorakozó helyiségek egységes, egymenetű épület-tömbbé alakulnak. Homlokzata — a debreceni városházára emlékeztető módon 6—6 axisú szárnyaival viszonylag karcsú középrészt fog közre, melynek arányait a nem túlnagy, de 7 m magas díszterem méretei határozzák meg. Az épület egységes tömegalakításával, józan megfontoltságával, falfelületeinek puritán egyszerűségével és nyílásainak nyugodt ritmusával kitűnően illeszkedik a vidéki környezet szerényebb igényű légkörébe, a nélkül, hogy lemondana arról a megkülönböztetett helyzetéről, mely mint a város első épületét, hivatásszerűen megilleti.

A jászberényi városháza jellegzetes képviselője a kevésbé igényes közületek hivatalos építkezéseinek. Különösen az Alföld később fejlődésnek induló városai tárnak élénk számos község-, város- és megyeházat, melyek méretekben és a kiképzés díszesebb voltában alig haladják meg a tekintélyesebb lakóházakat. Ezeken a helyi mesterek egészséges, friss táji vonásokkal vegyítik a klasszikus építészeti elemeket, felhasználva azokat a barokk gondolatokat vagy részletformákat is, melyek a hagyományyszerető vidékiek emlékeiből, vagy az átalakított régibb épület egyes részeiből az újabb keretbe beleilleszthetők voltak. Kár, hogy ezeknek az épületeknek csak egy része tartotta meg máig eredeti alakját. E helyt pusztán felsorolásukra szorítkozhatunk, midőn felemlítjük a hajdúböszörményi, pásztói, pápoci, perjámosi, borosjenői községházát, a nyíregyházai, berettyóújfalusi, kiskunfélegyházai, pancsovai (70. kép), szabadkai városházát, a nagybecskereki, zombori, aradi megyeházakat.

SZÍNHÁZAK.

Nem járunk messze a valóságtól, ha azt állítjuk, hogy azokat a területeket, melyeket a vallás a XVIII. századi felvilágosodással vívott harcban a műveltebb társadalmi osztályoknál elvesztett, túlnyomórészt a színház hódította meg. Első

pillanatra talán indokolatlannak látszik ily értelmű összefüggés feltételezése, közelebbi vizsgálatnál azonban mégis több ok szól mellette. Az egyház és a színpad — mely a középkori misztériumok révén oly közel jutott egymáshoz — ebben az időben nemcsak vetélytársak, de sokszor nyílt ellenfelekként állanak szemben egymással. Mindkettőnek az a célja, hogy híveit kiemelje a hétköznapi munka taposómalmából, mindkettő rendi és társadalmi válaszfalak fölé emelkedve igyekszik szellemi épülésben részesíteni azokat, akik falai közé zárándokolnak. Míg azonban a templom a túlvilági beteljesedés ígérését hangoztatja, addig a színpad a rivalda fényében akarja nyújtani azt, amit a földi lét eszményének tart. A felvilágosodásban hitehagyott emberek pedig, akikre nézve a templom tartalmát és értelmét veszítette, tömegesen tódulnak a színházakba, hogy legalább a deszkákon lássák ideálisnak az életet, ha már a rideg valóságban oly távol állanak tőle.

Mint a művelődés sok más terén, a színházi kultúrában is Franciaország vezetett. Az 1791. január 13-i dekrétum mindenkinek megengedi, hogy színházat nyisson, és néhány év alatt magában Párizsban több mint harminc nyílik. Bár az újkori kultúra e zabolátlanul előtörő, botrányok melegágyából kikelt vadhajtasát az általános rend beálltával a franciák is visszanyesik, mégis ebből lombosodik ki tulajdonképpen a modern színészet igazi, erős és terebélyes fája. Megjegyezzük, hogy ez a nyugatról jövő szellemi áramlat nálunk csak igen halványan érezteti hatását. Amint klasszicista templomépítészetünknel megállapítottuk, hogy a továbbra is megingathatatlan vallásosság ellen tudott állni az egyházi építészet Európaszerte mutakozó hanyatlásának, úgy viszont el kell ismernünk, hogy a színház, a templom vetélytársa iránt nálunk csak aránylag későn és meglehetősen szűk körben találunk érdeklődést. Mikor pedig ez az érdeklődés megnyilatkozik, nem a vallásos élet bomlásának, hanem a fellángoló nemzeti érzésnek a kifejezője.

A Franciaországból kiinduló újkori színészet és vele együtt hajléka is merőben különbözik mindattól, amit e fogalom keretén belül az ó-, közép- és korai újkor nyújtott. Színházépítésre korlátozva kijelentésünket, nyugodtan állíthatjuk, hogy — néhány olasz példa hatásától eltekintve²⁹ — ez a kor fogalmazza meg tulajdonképpen az önálló modern színház alaprajzi és felépítési rendszerét.

A rohamos fejlődés már a XVIII. század közepe után kezdődik.³⁰ A színházépítés egyszerre oly bonyolult tércsoportosítási feladattá válik, amilyen addig úgyszólván elképzelhetetlen volt. Ha végig gondoljuk, hogy mennyi követelményt kellett kielégíteni az igazán jó színháznak, akkor nemcsak megértjük a felmerülő hihetetlen nehézségeket, hanem csodálattal kell meghajolnunk Európa vezető példái, e kor rugalmas alkotókészségének bizonyítékai előtt és nem szabad megtagadnunk igaz elismerésünket azoktól a későbbi és szerényebb épületektől sem, melyeket nálunk emeltek a színjátszás múzsájának otthonául.

A kezdet első nehézségein túl csakhamar tisztázódik az egyes épületrészek rendeltetésének jelentősége és többé-kevésbé szabványosított kialakítása. Komoly megfontoltsággal oldják meg a gyalog és kocsin érkező közönség bevezetését, a be- és kijárat előcsarnokokat, a különböző helyekre vezető lépcsők elhelyezését és folyosók vezetését, a nézőtér kialakítását minden részletével (ülősorok, páholyok,

közlekedés, kijárat stb.), a zenekar beiktatását, a színpad, zsinórpádlás, öltözők, raktárak, irodai helyiségek egymásba kapcsolódó zavatalan csoportosítását. Egy- másután épülnek a ma is használatban lévő jobbnál-jobb színházak, ami e vál- tozó igényekhez kötött épületfajtánál különösen nagy szó.³¹

A külföld bő termésével szemben nálunk csak szerényebből számolhatunk be. A XVIII. század Magyarországon nem szántotta fel elég mélyen a Thália művészeté- iránt fogékony társadalmi rétegeket, úgyhogy a már említett okok mellett az elő- munkálatok e hiánya is közrejátszott színházépítésünk kezdődő fejlődésénél.

Az abszolutizmus korában színészetünket túlnyomórészt idegen (német, angol és olasz) vándortársulatok képviselték, az a néhány hely pedig, ahol műzsjuk állandó hajlékot kapott, csak igen szűk körben sugározta szét kultúrájának áldásos melegét.³²

Az első, építészeti értelemben is hivatása magaslatán álló színházunk *Pozsony- ban* nyílt meg 1776. nov. 9-én. (108. kép) Gróf Csáky György építtette. Kocsi alá- hajtójában, tágas lépcsőjében, megfelelően elhelyezett öt kijáratában, az emeletes udvari páholy külön megközelíthetetésében, az ülőhelyek és páholyok szerencsés elosztásában már erőteljesen érvényesülnek azok a törekvések, melyek Európa- szerte általánossá váltak. A pozsonyi színház azonban épületének e kíváló saját- ságai dacára sem vált hosszabb időre életképpé, mert a politikai és gazdasági élet súlypontja mindinkább Pestre tevődött át és magával vitte a színházfenntartó réteg tekintélyes többségét is.

Az új főváros eleinte fabódékban játszó német társulata 1774. aug. 14-én nyitja meg a raktáru használt török mecsetből³³ alakított dunaparti Rondella- színházat.³⁴ Ennek befogadóképessége csakhamar elégtelenné válik, úgyhogy már 1791-ben felvetődik az új állandó színház gondolata, mely³⁵ azonban csak 14 évvel később valósul meg.

Budán, ahol kezdetben a hajóhíd melletti faszínházban³⁶ és a «Vörös sünn» fogadóban játszottak, korábban merült fel az állandó színház terve.³⁷ Bulla Henrik akkori színigazgató, majd Tuschl Sebestyén javaslatára az 1784-ben kiürített *Karmelita-zárda* templomát alakították át e célra (107. kép). Az átépítés munkái Bogner Károly és Kempelen Farkas tervei szerint folytak és eredményükkel vala- mennyi érdekelt annyira meg volt elégedve, hogy az új színház építésének gondolata végleg lekerült a napirendről. Kempelen 1787. okt. 17-én megnyílt színháza 1200 sze- mélyt tudott befogadni. Hosszúkás terében három emelet volt, melyek közül kettő 33 páholytak, a harmadik közepén zártszékeknek, oldalt pedig karzati üléseknek adott helyet. Akusztikája és fűtési lehetőségei kitűnőeknek bizonyultak és az álta- lánosan kialakult vélemény szerint belső berendezésének és Kempelen tervei szer- rint díszleteinek ízléses volta vetekedett az első német színházakéval.

Bár a vándortársulatok élénk tevékenysége és a megszervezett együttesek gyakori vendégszereplése a nagyobb vidéki városokban³⁸ is felkeltette a színé- szet iránti érdeklődést, állandó jellegű és építészeti jelentőségű otthonra e műzsa elvétve is csak jóval 1800 után akadt. Színházépítésünk súlypontja akkor is Pestre esik. Az ország két legnagyobb és legdíszesebb színháza a Színház-téren állott

Német és a Kerepesi-út elején épült Nemzeti Színház volt. Építésük történetének rövid vázolója nem egy vonatkozásban világítja meg akkori viszonyainkat.

A *Német Színház* építésének terve régi problémája volt a városnak. Már II. József veti fel eszméjét, azonban nagy költségei és a Rondella átalakítása miatt nem tudja megvalósíttatni; halálával pedig évekre teljesen lekerül a napirendről. Ismerünk ugyan egy XVIII. századvégi tervet,³⁹ keletkezési körülményeiről azonban adatok még nem kerültek nyilvánosságra. Már ennél is együtt szerepel a színház és a vigadó kérdésének megoldása, egymással való kapcsolatuk azonban egészen más elgondolás eredménye. Bár nincs tudomásunk arról, hogy ez a terv az akkori közvéleményt foglalkoztatta, vagy a kivitelre befolyást gyakorolt volna, mint a korra jellemző példát és a későbbi Aman-terv előfutárát röviden ismertetnünk kell.

A Duna felé tekintő homlokzata három csekély kiülésű rizalitjával, nyugodt ütemű, harmonikusan tagolt kitűnő palotahomlokzat hatását kelti, mit sem sejtetve rendeltetéséről és a frontja mögött csoportosuló helyiségek jelentőségéről. Balszárnya mögött a tompított sarkú derékszögű háromszögű alaprajz rövidebb szárában helyezkedik el a színház, a középrizalit és attól jobbra eső rész mögött a vigadó helyiségcsoportja. Az egymástól nagyság és jelentőség tekintetében annyira különböző helyiségcsoportoknak határozott tagoltságú, de az alaprajzi lényegtől merőben eltérő homlokzattal való összefoglalása ugyanazt a szellemet tükrözi, amely e korban az épületek rendeltetésének külső kifejezésével oly keveset törődött. Talán nem tévedünk, ha ezt a hiányt a kitűnő készségű, de akkor már 73 éves Hillebrandt F. A. új feladatokkal szemben csökkent alkalmazkodó képességének számlájára könyveljük el. Nem mondható kielégítőnek a színház vészkijáratokkal való ellátása és a vigadóterem megközelítésének lehetősége sem. Maga a nézőtér, a homlokzatképzéssel ellentétben, már a megváltozott formafelfogás szolgálatában áll és érdekes bizonyítéka annak a törekvésnek, mellyel barokkban gyökerező mestere a kor szellemével kíván lépést tartani.

Közel másfél évtizedes szünet után József nádor 1805-i felterjesztésében lép ismét előtérbe a színházépítés ügye, mint a polgárság legégetőbb szellemi szükséglete, egyszersmind a Szépitési Bizottság első nagyjelentőségű feladata. A palatinus a terv elkészítésével 1806-ban *Aman János* udvari építészt bízta meg, aki siet eleget tenni a jelentős költségelőirányzatú nagyszabású feladatnak.⁴⁰ A színház építésének tanulságos és bonyolult lefolyásáról a Szépitési Bizottság irattárában lévő gazdag jegyzőkönyvi és iratanyag szolgáltat értékes adatokat.⁴¹

Aman — mint gyakori Pesten tartózkodásából és a belső kiképzésre (allegorikus képek, világítás stb.) vonatkozó utasításaiból következtethető — mindvégig kezében tartotta az irányítást, úgyhogy az építést vezető Pollacknak távolról sem tulajdonítható a tervek módosításában oly jelentős szerep, mint irodalmunk eddig feltételezte. Klasszicizmusunk nagymesterének a színházépítkezésnél tervezés tekintetében csak kisebb részletek kialakítására lehetett befolyása, azoknál is valószínűleg azért, mert Aman — aki nem nagy lelkesedéssel foglalkozott a munkával és annak inkább csak anyagi részével törődött — a szükséges rajzokat kellő időben nem készítette el. Aman második tervének alaprajza teljesen megegyezik a fel-

épült színházzal, úgyhogy a nagy összefüggések és térkapcsolatok az ő elgondolásának eredményei.

A méreteiben oly nagyszabású épületnek a Színház-tér (ma Vörösmarty-tér) felé néző főhomlokzata éppenséggel nem mondható szerencsésnek (115. kép). Hiányzik belőle mindenekelőtt a hatás egységessége, a nyílások és főosztások arányainak összhangja. Szinte bántó merevségében az építészeti emlékeinket annyira jellemző egyéni jellegnek még nyomát sem fedezhetjük fel. Nem megnyugtató sem a vízszintes, sem a függőleges irány szerinti tagozása. Középső rizalitja — melynek felületét az elébe épített kocsi-aláhajtó a lehető legkedvezőtlenebbül bontja meg — a 3—3 tengelyes oldalszárnyakhoz képest aránytalanul széles, nyílásainak és szobrászati díszeknek elosztásában pedig oly zavaros, hogy az egyes jobb részletek hatását is teljesen aláássa. Emeletmagasságainak összehangolásában, öv- és koronázó párkányainak elhelyezésében, fal- és nyílásfelületeinek arányosításában sem vezette Aman több szerencse. Az egész homlokzat át nem gondolt részletek minden művészi ihlet nélküli egymás mellé illesztése. Kedvezőtlen hatásán a Bécsből rendelt gazdag szobordísz sem tudott segíteni, mert az aláhajtó nyeregtetőzetéből minden architektonikus indokolttság nélkül kiemelkedő csoportok — Apolló védelmét kérő műzák, Thália, Melpomené és Kalliope — éppoly kevésbé illeszkedtek a homlokzatba, mint a rizalit két-két oldalfülkéjében álló Terpszichore, Klió, Euterpé és Polyhymnia aránytalanul nagy, kőbe faragott alakjai.⁴² Aman az épülettömb főhomlokzatát a színházzal összeépítendő Vigadó Duna felé néző oldalára tervezte (116. kép); ezt oszlopokkal agyonterhelte ugyan, de valójában szintén nem sikerült kielégítően megoldania.⁴³ Elgondolása szerint tehát a Német Színház homlokzatának csak másodrangú szerepet szánt. Ehhez képest viszont e homlokzat nem volt elég nyugodt és egységes.

Műtörténeti kutatásunk sajnálatos hiánya volt eddig, hogy erről az európai viszonylatban is hatalmas méretű, 3300 néző befogadására alkalmas színházról alaprajzot nem tudott bemutatni. Így beosztásáról, műszaki berendezéséről, belső tereinek architektonikus kiképzéséről az egykori leírások és akták alapján csak igen halvány fogalmat nyújthatott, annyiival is inkább, mert ezek a leírások erősen eltértek egymástól.⁴⁴

Általában elismerés kísérte a színház belsejének monumentális méreteit, a nézőtér és színpad művészi alakítását. E tekintetben Párizs és London színházai mellé állították. Viszont sok panasz merült fel a rossz akusztika, az erős légmozgás, a világitási és egyéb műszaki berendezések fogyatékosága ellen. A különböző terek kapcsolásáról és építészeti elrendezéséről, a hatalmas nézőközönség forgalmának lebonyolításáról, az alaprajz mélyebb értelmű elgondolásáról csak azok a tervek nyújtottak határozottabb tájékoztatást, melyek ezideig a nyilvánosság elől elrejtve, a Fővárosi Múzeum anyaga közt lappangtak. (117., 118. kép). Éppen ezért valamivel behatóbb ismertetésüket szükségesnek tartjuk.

Aman 1807-ből való terve szerint az érkező közönséget a kocsi-aláhajtó mögötti ovális térbe vezeti és innen osztja szét a nézőtér különféle részei felé. Ebből az előcsarnokból indulnak a homlokzattal párhuzamosan elhelyezett kétkarú lépcsők és

a földszinti nézőtérre vezető, tompított sarkú közvetítő helyiségek, — melyekhez további ovális terek, csigalépcsők stb., csatlakoznak. Az alaprajz szervesen elaprózottságában nélkülözi a feladat megoldásának biztonságát, a hatásos térkapcsolatok kihasználását és a közönség mozgásának helyes irányítását. Egyik legsúlyosabb hibája a tervnek, hogy a távozó gyalogosokat a kocsik forgalma által nagy mértékben veszélyezteti. A nézőtér sem volt mintaszerű. Túlságosan nagy méretei miatt a hallási viszonyok kedvezőtlenek voltak,⁴⁵ a proszcénium-nyílás rendkívüli nagysága pedig nemcsak a díszletezést drágította, hanem a szereplő személyeket is szinte groteszk módon kicsinyeknek tüntette fel.⁴⁶ Pollack tervében — mely látszólag az építkezés folyamán készült — a színházi résznél csak egyes helyiségekre vonatkozó részletkorrektúrák tekintetében találunk eltérést. Ez is a mellett szól, hogy a kivitel Aman elgondolása szerint történt.

A Német Színház 1847-ben leégett. Szerepét az ideiglenes utódjaként emelt Erzsébet-téri színház vette át, melynek sivár, nyolcszög alaprajzú épületéről nincs különösebb mondanivalónk.

E kor utolsó, de egyszersmind legjelentékenyebb színházépítési eseménye az a pályázat volt, melyet a Szépítési Bizottság hirdetett (1847. febr. 21-én) a nagy Német Színház újrakepítése céljából. A pályázati hirdetmény, mely érdekes programot, számos korlátozó kikötést és a régi állapot litografált terveit tartalmazta, tanulságos módon szólította versenybe az építészeket.⁴⁷ A felhívásra beérkezett pályamunkák közül három pályázó teljes tervpéldánya és műleírása rejtőzött eddig, figyelemre nem méltatva, a Fővárosi Múzeum anyaga közt.

Minthogy műtörténetünknek e pályázatról eddig nem volt tudomása, talán nem lesz felesleges, ha adott kereteink lehetőségéhez képest behatóbban foglalkozunk vele, annak dacára, hogy elgondolásainak egyike sem valósult meg. A titkos pályázat, négy hónapi munkaidőt engedélyezve a résztvevőknek, stílus tekintetében ugyan nem kötötte meg kezüket, de figyelmükbe ajánlotta az összeépített Vigadóval való egységes hatás előnyös voltát, s a régi színház megmaradt falainak lehetőség szerinti felhasználását.⁴⁸ Így tehát a tervezők tulajdonképpen sem az alaprajz, sem a felépítés tekintetében nem voltak függetlenek.⁴⁹

A felszínre került pályamunkák közül csak az egyik jelíges. A második terv szerzője: Carl Roesner Architect nem tartotta meg inkognitóját, és aláírással van ellátva a harmadik pályamunka: Hild József terve is.⁵⁰

Ez a rendkívül érdekes terv a pályázat kimagasló értéke, egyszersmind Hild József egyik legérettebb alkotása, mely klasszicizmusunk templomépítő nagymesterét Thália szolgálatában mutatja be nekünk. Fokozza jelentőségét az a körülmény, hogy Hild komolyabb épületeinek tervei egyébként alig maradtak ránk. A pályamű a homlokzat, a belső kiképzés és az alaprajz szempontjából egyaránt kiforrott mesteri alkotás. Az épület homlokzatainak józan mérsékletű, finom eleganciájából, melynek belső fegyelmét alkotójának klasszicisztikus iskolája adta meg, első pillantásra a feltörekvő romantikus felfogás hangulata árad felénk. Hild műleírásában a pályázati program kívánsága szerint ugyan kifejti, hogy a földszint rizalitárkádjait a Vigadó hasonló részei szerint alakította, de egyben büsz-

kén hozzá is teszi, hogy sikerült a zsinórpaddás és ennek magasságában a nézőtér fölött elhelyezett nagy festőterem kiemelésével a homlokzatba több életet és mozgást belevinnie. Azonban nemcsak a tömegcsoportosítás, hanem a falfelületek kezelésének változatossága is félreérthetetlenül hirdeti, hogy a klasszicizmus felfogása már a múlté. Érdekes megfigyelni a homlokzat mozgalmas festői hatását, a falfelület nagymérvű áttörését, a nagy rendek támpillérszerű beállítását, a nyílások keretezését és a párkányok elsatnyulását. Ez a megváltozott felfogás az épület bel-sejében az alakielemezeket valamivel tartózkodóbban juttatja kifejezésre, sőt a nézőtér dekoratív alakítása még teljes tisztaságában képviseli az antik hagyománykincset.

Hild főlényes építészeti tudása az alaprajzi elrendezés nagyvonalú és világos megoldásában érvényesül csak igazán. A megmaradt falak nagy mértékben való felhasználása ellenére a terv az amani elgondolástól teljesen elütő, de annál hasonlíthatatlanul szerencsésebb és szervezettebb elgondolás. Kocsi-aláhajtója régi helyén, a főhomlokzaton marad, míg a gyalogos közönség bejárata, megfelelő előcsarnokok közvetítésével az oldalhomlokzat két-két első nyílásába kerül. A földszint közönsége ezenfelül az oldalrizalitok melletti kijáratokon is, tehát négy irány felé távozhathatott.⁵¹ Feltűnő, hogy ruhatárról még Hild sem gondoskodott, noha a közönség kényelmét a program követelményein túlmenően is szem előtt tartotta. Ennek szolgálatába állította a háromkarú lépcső terével egyesített tágas előcsarnokot és a második emeleti nagy «salon»-t, melyből a nézőtér felé az udvari páholy, oldalt egy-egy «foyer», a homlokzat felé pedig a közönség legkedveltebb felvonások közötti tartózkodóhelye, a «galléria» nyílt. Egészen egyéni módon, de igen szerencsésen, félig amfiteatrálisan oldotta meg a földszinti ülőhelyek elosztását, azt is lehetővé téve, hogy a nézőtér csekély felmagasítás által a színpaddal egy szintbe hozható és nagyobb ünnepségeknél azzal egységes térként használható legyen. A színpad területét, eltávolítva az Aman tervezte hatalmas pilléreket, használhatóbbá teszi, a proszcénium-nyílás némi szűkítésével pedig eléri, hogy a díszletezés gazdaságosabbá, a szereplők pedig valóságosabbakká váljanak.⁵²

Sok nehézség leküzdése után jutott állandó hajlékhoz a *magyar nyelvű színi-szet* műzsája. Rövid ideig a német társulat elnyűtt örökében, a dunaparti Rondella-színházban húzódnak meg, midőn azonban 1815-ben⁵³ ki kellett onnan költöznie, a vidéki vándorélet nélkülözései miatt kényszerítő erővel lépett előtérbe a színház-építés gondja. Nem ide tartozik e törhetetlen lelkesedéssel vívott küzdelem ismeretése, belőle csak azokat a mozzanatokat emeljük ki, melyek tényleges építési törekvésekkel és így a típus kialakulásával állanak kapcsolatban.

1816-ban Kasselik Fidél a Hatvani-utca két telkére készített tervek. Rendkívül szerény, a Német Színházhoz képest határozottan szegényes megoldásról volt szó e tervben, melynek favázás szerkezete még az ideiglenes igényeknek is aligha felelt volna meg. Alaprajzának és felépítésének rendszere ennek dacára komoly tanulmány eredményének tekinthető. Földszintjén jól megközelíthető zsöllyesorok, egy-egy csigalépcső közvetítésével pedig az első emeleten a páholyok, a másodikon

a karzati ülések voltak elosztva. Az emeleti feljárók ma már megengedhetetlen tűzveszélyes kiképzése az akkori fogalmak szerint még nem esett kifogás alá.

Ügylátszik azonban, hogy a Kassalik-féle terv mégsem elégítette ki az igényeket, mert röviddel utána Éberl Károly építőmester is foglalkozott a színházépület kérdésével. Tervének eddig — sajnos — még csak a homlokzati lapja került felszínre, úgyhogy berendezéséről és alaprajzi diszpozíciójáról még csak fogalmat sem alkothatunk magunknak. Mindenesetre komoly elismeréssel kell méltányolnunk az eddigi megoldásokkal szemben azt — a homlokzati rajzból is megállapítható tény — hogy e színháznak legalább hét közönség-bejárata lett volna. Ebből — ha nem is ismernők a lelkesen dícsérő egykori leírásokat — joggal következtethetünk arra, hogy a tervben a színházépítés többi követelményei is sokkal nagyobb mérvben nyertek kielégítést. Éberl homlokzata a korhoz képest rendkívül egyéni és oly feltűnően hasonlított Garnier 45 évvel később épült párizsi nagyoperájának frontjához, hogy szinte a valamilyen formában való összefüggés kimutatására csábít.

E homlokzati rajzot, mint az áhított nemzeti színház képét adakozásra való felhívás kíséretében valamennyi vármegyének elküldték, a nélkül, hogy ezzel a lelkesen hirdetett ügy anyagi részét számottevően előbbre vitték volna. Ellenkezőleg. A megvásárolt telket el kellett adni, s a színház felépítésének megvalósulása újra két évtizeddel eltolódott. Végre Földváry Gábornak, Pest megye alispánjának sikerült szívós küzdelem árán e kérdést megoldania.⁵⁴

1835-ben jutottak annyira, hogy a Grassalkovich hercegtől kapott Kerepesi-úti telken a színház megépítése szűkös keretek közt megvalósíthatónak látszott. A gyorsan megalakított építőbizottság elé elsőül Telepi György színésznek,⁵⁵ a budai színház művész-festőjének terve kerül.⁵⁶ A tervben a színház műszaki berendezésének a korhoz képest messzemenő figyelembevételével szemben az építészeti kiképzés kevésbé volt kielégítő.

Ezért fordult a bizottság ifj. Zitterbarth Mátyás építőmesterhez, aki bemutatott terve szerint még 1835-ben hozzá is lát a kivitelhez. Az építkezésnek sem előkészítése, sem anyagi nehézségekkel küszködő lebonyolítása nem mondható nyugodt menetűnek. Tervezőjének — aki eddig csak lakó- és bérházakat épített — a probléma kiérlelésére és szélesebb körű tanulmányozására aligha volt alkalma. Nincs tudomásunk e munkával vonatkozásban álló tanulmányútjáról sem, Aman színházának pedig nem volt oly tekintélye, hogy azt követendő például vehette volna. Így a magyar Nemzeti Színház alkotója is — mint legtöbb magyar kortársa — szintén csak saját ihletére és egészséges, hagyományokban megerősödött érzékére hallgathatott, viszont éppen ezért szabadabban, kötetlenebbül láthatott feladatának megoldásához.

A Nemzeti Színház főhomlokzatáról szólva, mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy egységes hatás és művészi érték tekintetében messze fölötte áll Aman nagy költséggel épült Német Színházának. (121. kép.)

Az épület bejáratí oldalának alaphangját a vízszintes irányvezetés adja meg. Lábazatszerű zártságban tartott földszintjének horizontális sávozásával és attika-főfalazású koronázópárkányának erőteljes lezárásával szemben a szerény kiülési

korintuszi falpillérek függőleges tartóereje egészen háttérbe szorul. Ennek dacára sem nélkülözzük e homlokzaton a magyar emlékekre oly jellemző dinamikai egyensúlyt, mert az egész épület tömörszerű jellege és a főhomlokzat csaknem teljes áttörtetlensége a koronázó párkány látszati súlyát nem a pillérekre, hanem magára a zárt tömörségű falra helyezi. Zitterbarth éppen ezért finom tartózkodással e pilléreknek csak felületosztó, lizenaszerű jelleget szánt és csekély kiülésekkel eleve kizárta dinamikus szerepüket.

A homlokzat sajátos ritmusát következőkép szemléltethetjük :

$$\begin{array}{|c|c|c|c|c|c|} \hline a & - & a & - & a & \\ \hline - & A & - & b & - & b & - & b & - & b & - & A & - & \\ \hline \end{array}$$

Földszintjének öt ívnyílású kocsiáláhajtója fölött könnyed vasrácsú erkélyből nőtt ki a lapos középrizalit, mint a homlokzat építészeti súlypontja. Koronázó szobordíszének (Apolló csoportja) értelmi kiegészítéseképpen az oldalszárnyak fülkéibe múzsaszobrokat, a felettük elhúzódo hosszúkás mélyített mezőkbe klasszikus előkelőségű allegorikus jeleneteket szánt a mester. Ezek a kivitelnél sajnos elmaradtak, mint ahogy éppen azok a részek nem valósultak meg, melyek hangsúlyozása érdekében Zitterbarth a szükséges és a szokottnál is nagyobb önmegtartóztatást erőszakolta magára. Így nem ő tehető felelőssé azokért a gyakran hallott rosszaságokért, melyek az ország első színházának külső «sivárságával» szemben elhangzottak.⁵⁷

Zitterbarth műve alaprajzilag⁵⁸ határozottan magán viseli Chalgrin Odeonjának (1799) hatását, mely látszólag egyébként is jelentős befolyást gyakorolt színházépítésünk alakulására.⁵⁹ A párizsi előkép szerint a mi mesterünk is közös előcsarnokból vezeti helyére a közönséget és pedig a hossz tengely irányában két ajtón keresztül a földszinti nézőtérre, kétoldalt elhelyezett széles egyeneskarú lépcsőkön a páholyokhoz, illetve az emelet többi részeihez. Lépcsőinek használhatóságában és a nyolc görög-dór oszloppal tagozott előcsarnok egységes térhatásában, terve messze felülmúlja magyar elődeiét. Az alapelrendezés puritán igénytelensége szinte emléket állít annak a minden fölös igényről lemondó ügybuzgó lelkesedésnek, mely verejtékesen áldozatos adakozásával a nemzet színházának felépítését lehetővé tette. Nincs ebben az épületben egyetlen olyan helyiség, egy fölösleges négyzetcentiméter hely sem, melyre feltétlenül szükség ne lett volna. Mindamellettt lépcsőkkel egyesített előcsarnoka jobb térhatású volt a Német Színházénál, — s az érkező és távozó közönség közlekedését is kifogástalanul biztosította. A gyalogosok az oldalhomlokzati kijárókon, a kocsin távozók a főhomlokzati aláhajtón át haladva, egymás útját nem keresztelték. Kényelmi berendezések tudatos mellőzésében Zitterbarth annyira ment,⁶⁰ hogy már 25 év után bővítésre volt szükség, miáltal az épület egysége megbomlott. Beosztásában a 19,90 m széles, 21,56 m hosszú és 14 m magas patkóivalakú nézőtér változott legkevesebbet. Berendezése, anyagiak híján, csak fokozatosan készült el. Megnyitásakor a bérlők összehordott bőr- és nádszékekkel, különféle pamlagokkal és kárpitozással látták el a páholyokat, ami az egységes belső hatásnak nem volt előnyére. Csak később és fokozatosan vált a színház belső kialakítása is méltóvá mesterének nemesen elgondolt tervéhez és nemzeti színjátszásunk nagy sikereihez (122. kép).

A budai oldal színművészeti igényeit a napjainkban lebontott Horváth-kerti Budai Színkör elégítette ki. Századunkra maradt avult állapota alig érzékeltette egykorú díszes képét, melyről Alt Rudolf rajzai oly kedvesen számolnak be, s amelyre a budaiak oly büszkék is voltak. Homlokzatát fehér és zöld színben tartott klasszicizáló falpillérek tagozták, kedves kis dór oszlopos portikusza kopottan lebontásáig is látható volt. Az egykor oly sok sikert látott épület terveit 1843-ban Ságody József építész-tanár készítette, különös súlyt helyezve arra, hogy a színpad hátfalának megnyitása által a Gellérthegy és Tabán festői képe háttérként az előadások keretébe vonható legyen.⁶¹

Fővárosunk színházépítési történetét és típusalakítását csak hiányosan tudtuk megrajzolni; fokozottabb mértékben áll ez a vidéki színházakra vonatkozólag. Még felsorolásuk tekintetében sem támaszkodhatunk kimerítő adatokra, azonosítható műszaki rajzok pedig ezideig még alig kerültek elő. Helyszíni tanulmányozásuk sem lehetséges, mert úgyszólván valamennyi helyére új épület került. Így e fejzeten belül a klasszicizmus vidéki színházainak pusztá felsorolásán és néhány fogyatékos adaton kívül, alig adhatunk valamit.

Amennyire a mult század közepéről származó városképekből és egykorú rajzokból kivehető, vidéki városaink színházai közt jelentékenyebb alkotásokat nem találunk. Thália hajlékai éppoly szegényesek voltak, mint papjai, az állandó nélkülözésekkel küszködő vándorszínészek. Vándorlásaik első három, forrongó sikerű évtizedében alig jutottak más otthonhoz, mint a nagyobb közönséget befogadó magtárakhoz, udvarokhoz, vendégfogadókhoz. Már nagy esemény volt, mikor Temesvárott a rác magisztrátus városházát 1794-ben a színjátszás számára átengedték. Bővítése és átfogóbb adaptálása ennek is csak 1832-ben történt.

A XIX. század első vidéki közsínházát *Kolozsvárott* emelték⁶² (1804—1821) Alföldi Antal tervei nyomán. 1865-ben Kagerbauer Antal módosításai szerint jelentősen átalakították. Tagozatlan tömegében magtár látszatát keltő épületének (113. kép) homlokzata erdélyi stílus-késedelemmel még egészen a XVIII. század hangulatát tükrözte.⁶³ Belseje hívebben képviselte a stílus sajátosságait (114. kép).

Színházépítésünk nagyobb lendülettel csak a harmincas években indul meg, noha éppen ekkor adakozik erejéhez mérten a vidék és Pest nemzeti színháza javára. A szellemileg és anyagilag egyaránt termőképpessé vált talaj ebben az évtizedben kezdi gyümölcseit meghozni. A pozsonyi nyári színkör (1830), Nagyszében (1827), Nagyszombat (1831), Balatonfüred (1828—31, Sopron (1834—41), Temesvár (1834)⁶⁴ színházai gyors egymásutánban felépülnek és a többi városok, — mint Szatmárnémeti (1845—48), Lőcse, Győr, Zombor, Szabadka (1854) is igyekeznek példáikat követni.

Köztük első helyen a *balatonfüredi Kisfaludy-Színház* tarthat számot érdeklődésünkre, nemcsak kimagasló irodalmi jelentősége miatt, hanem azért is, mert helyiségeinek csoportosításában a többiektől látszólag lényegesen eltért. Sajnos, aligha fogjuk megtudni, hogy a görög dór templom képét viselő hatoszlopos⁶⁵ homlokzat mögött valaha mi volt (123. kép.). Tervezését és művezetését hazafias buzgalomból ingyen vállalta Fülöp József veszprémi főpostamester és tanult építő.⁶⁶

Ez a múzsatemplom — mely színészetünk hőskorának legragyogóbb állomásai közé tartozott és melyben mint közönség az ország vezető személyiségei gyűltek össze, 1868-ban adta át helyét a második — már romantikus szellemben épült és 1935-ben lebontott füredi Kisfaludy Színháznak.

Nagyszombat színháza váltakozva állott a magyar és német nyelvű színészet szolgálatában. A város hazafias áldozatkészségének szép emléke ez az épület, melyben a színpad ívezetének «Aere sociali, MDCCCXXXI» szövegű felirata és homlokzatának «IsthanC aeDeM ThaLiae posVIt senatVs popVLVs TIrnaVIEnsIs» szövegű chronosticonja kívánta megörökíteni építtetőinek buzgóságát.⁶⁷ Tervező építészeről ez idő szerint éppoly keveset tudunk, mint alaprajzáról.

Több adatunk van Sopron színházáról, melyet az egykori «szárazmalom»-ba zsúfolt társulat lelkes munkája és a «színházra sóvárgó közérzés» áldozatkészsége valósított meg. A színház és kaszinó összekapcsolásának gondolatát elvető építési bizottság Löszl Ferenc bécsi műépítész tervei szerint Stampf Ferenc kismartoni hercegi építész felügyelete mellett csak 1840. márc. 16-án indítja meg az építési munkát, noha terveinek (III. 112. kép) kamarai és helytartótanácsai jóváhagyása érdekében már 1834-ben megkezdte előmunkálatait.⁶⁸ Három axisú, középrizalittal tagozott homlokzatáról a polgári egyszerűség meleg bája árad szerte, s e kor gyakorlatával ellentétben első pillanatra elárulja hivatását (109. kép). Alaprajzának különösen előcsarnokok, mellékhelyiségek és közlekedés szempontjából a későbbi évtizedekben mutatkozó fogyatékoságai tették szükségessé, hogy helyére 1909-ben új színház épüljön.

Szatmárnémeti színháza, mely Friedl János 1845-ben készült tervei szerint 1847–48-ban épült, közel félszázadig szolgálta eredményesen hivatását, míg 1892-ben az új épület leváltotta.

Komoly megjelenésével erős átépítése ellenére stílusunk keretei közé tartozik, az 1854. dec. 16-án megnyílt *szabadkai* színház is. Saroktelken épült a «Pest városához» c. szállodával kapcsolatban.⁶⁹ Színházi bejárájának hatásos keretet biztosított a derékszögű sarok letompítására állított karcsú arányú, lapos oromzatú, az egész épületmagasságot átfogó oszloprend (124. kép).

Pécs, Győr, Miskolc, Lőcse, Arad egykori klasszicista színházairól helyrajzi vonatkozásukkal kapcsolatos fejezetekben szoltunk, s minthogy több adat nem áll rendelkezésünkre e helyt csak a teljesség kedvéért való felsorolásukra szorítkozunk.

KÖZGYŰJTEMÉNYEK ÉPÜLETEI.

A kor megváltozott szelleme, a mind szélesebb rétegekre kiterjedő műveltség és magasabb szintű érdeklődés kiérlelte a talajt a közgyűjtemények számára is. Széchenyi nagylelkű kezdeményezése óta mind határozottabban merül fel a Nemzeti Múzeum megépítésének gondolata.⁷⁰ Országos ügy válik belőle, s a közvéleménynek nemcsak érdeklődése, hanem áldozatkészsége is oly mértékben mozdul meg, amilyent azelőtt el sem lehetett volna képzelni. Az 1836-i országgyűlés a Nemzeti Múzeum hajlékának megteremtésére az akkori viszonyokhoz képest hallatlan nagy

összeget: 500,000 aranyforintot ajánl fel. De nemcsak a fővárosban, hanem vidéki góczokban is hallani elvtve hasonló, bár természetesen szerényebb méretű kezdeményezésekről, melyek néhány könyvtártól eltekintve, sajnos nem tudtak eredményt felmutatni.

Pesten a múzeum kérdése régi ügy volt. Felépítésére már 1812-ben Hild János is készített terveket. Akkor a Hatvani-utcában a Ferenciek kertjével szomszédos, a mai Szép-utca sarkán elterülő telket szemelték ki e célra. Ettől azonban alkalmatlan volta miatt Aman tanácsára eltértek.⁷¹ Így ez az első nekiindulás csak megghiúsult kísérletté vált. Hiábavaló munkának azért mégsem mondható, mert az építési program összeállításában és kiérlelésében, az alaprajz kialakításában fontos előtanulmánynak bizonyult. A termék helyes kapcsolatára, a múzeumban oly fontos körüljárás lehetőségére már a Hild-féle terv is figyelemmel volt, de mindez még meglehetősen kezdetleges formában jut kifejezésre. A két udvar körüli alaprajz elgondolásában széteső, a lépcsők szervesen illeszkednek a helyiségek közé, művészi térkapcsolásnak még nyomát is alig találjuk.⁷² Ezzel szemben homlokzata komoly ünnepélyességével, egyszerű, keresetlen és mégis egyéni elgondolásával, kitűnő arányaival, a kor legjobb alkotásai közé tartozik. A középrész öt axisa a földszint egy téglányi kiülése fölött az emeleten visszaugrik, hogy e mélyedésbe a töretlenül végigfutó párkányt alátámasztó, finom arányú ión oszlopok beállíthatók legyenek. Sajátos a párkány alatt szélesen végig húzódó második fríz, melyet a középrész oszlopai közt kitöltő alakos domborművek a szárnyakon pedig egy egy mélyítésbe helyezett relief díszítettek volna.

Mintegy negyedszázaddal később indultak meg a nemzet büszkeségét, áldozatkészségét, kultúrájának képviselőjét jelentő alkotásnak, a Nemzeti Múzeumnak⁷³ munkálatai. Már építésének külső körülményei is hasonlíthatatlanul kedvezőbbek voltak, mint azt az eddig ismertett középületek történeténél láttuk. A célnak kitűnően megfelelő telek, elegendő építési anyag és kellő pénzfedezet állott már a tervezéskor rendelkezésre. A tervezési munkára a kor legkiválóbb építész, Pollack Mihály kapott megbízást, s ő e munkát élete fő feladatának tekintette, melyet minden zavaró beleszólás nélkül, legjobb tudása szerint végezhetett. Az építtető személye is szerencsésen közrejátszott a mű sikerült megoldásában. József nádor, aki mindvégig egyéni becsvágygal viselte szívén a múzeum ügyét, bölcs mérséklettel ugyan sokszor korlátokat állított Pollack díszítő kedvének útjába, nemes ízlésével, széleskörű tapasztalatával azonban lényegesen hozzájárult legszebb klasszicista épületünk művészi kialakításához. A nádor gyakorlati és szépészeti szempontból a bécsi Nobile-vel vizsgáltatta át a múzeum terveit. Nobile Pollack művészi tekintélyét elismerve, nem akart vetélytárs lenni — mint az esztergomi székesegyház építésénél — hanem megfontolt, értékes tanácsokkal támogatta a nádort. Az ő javaslatára változtatta meg Pollack a sötét középtermeket befogadó, eredeti háromtraktusos elrendezést világos teremSORRÁ, hagyta el a tisztviselő és szolgálakás pavillonszerű melléképületét, készítette a széles, szabad feljárati főlépcsőt és mérsékelte a felrakott díszek és szobrok mennyiségét. A kész épület, híven tükrözi építésének szerencsés külső körülményeit.

Alaprajza⁷⁴ céljának mintaszerűen felel meg. Típus szerint alig hozható kapcsolatba bármely, e korban keletkezett középületünkkel. Előcsarnokainak, lépcsőinek (93—94. kép), termeinek változatos csoportosításában inkább annak a fejlődési folyamatnak kiteljesedését kell látnunk, melynek szerényebb előzményei Pollack lakóépületeinek előcsarnokain (11—13. ábrák) figyelhetők meg. Az elrendezés rendkívül tiszta és világos. Lényegében az udvari folyosókra fűzött terem sor téglányalakú tömegéből áll, melynek magától értetődő voltát a középrész monumentális térsorozata és a háromkarú fölépcső méltósággal teljes ünnepi hangulata avatja építészeti élménnyé. (lásd 67, 69, 71. oldal ábráit)

A középrizalit terei a különböző traktusmélységekhez képest, oly szerencsésen tolnak el, hogy a világítás, a nagy menetmélység ellenére is kifogástalan és a termék egymással való kapcsolata mintaszerű. Pollack a földszinten és első emeleten, bravúrosan alkalmazza lapos kupolaboltozatait (93. kép), hogy a mennyezetalakításokat a görögös jellegű, tiszta formaalakítással összhangba hozza. E részletképzés az Erechteion másolata szerinti kapukeretezésen jelentkezik legjellegzetesebben. De római gondolatokat is találunk. Különösen a második emeleti kupolateremnek (92. kép) és a homlokzati oszlopoknak a Pantheonra emlékeztető kialakítása feltűnő. A múzeum annyira egyéni alkotás, hogy egyes részletek átvételének kifogásolása kicsinyesség volna. Ezeket a részleteket e korban kész elemeknek tekintették, tiszta alkalmazásukat természetesnek találták; Pollacknak és egész klasszicista építészettünknek e legszebb alkotásán pedig különös méltósággal érvényesülnek. Az épületet, mely üzemi céljának, azaz múzeumi rendeltetésének ma is változatlanul megfelel, s amelyről más vonatkozásban már a szerzőjéről szóló fejezetben is szóltunk, a 91—94. képek mutatják be részletesebben.

Az értékesebb gyűjteményeket befogadó épületek sorában — bár a Nemzeti Múzeumot távolról sem közelíti meg — előkelő hely illeti meg az Engel József és Packh János tervei⁷⁵ szerint készült *pannonhalmi könyvtár*. Fő termék részei, melyekben Packh terveinek (96. kép) meglehetősen hű kivitelét ismerhetjük fel (97., 98. kép), jó térhatásúak és szerencsés térkapcsolásúak. Az emeleti erkélykörüljárókat egyénien alakított korintuszi oszlopok hordják, melyek a háttérükül szolgáló repozitóriumokat áttekinthetően tagolják.

Pannonhalma európai előkelőségű könyvtártermével szemben több helyi szint képvisel Erdély legkiválóbb könyvtára, a *marosvásárhelyi Teleki-théka*. Építését gondos előkészítés, a program alapos megfontolása és számos tervváltozat előzte meg, melyek közül Ugrai László központos elgondolása a legfigyelemreméltóbb.⁷⁶ Végül is Schlaff Ignác hosszalrendezésű terve kerül kivitelre (1799—1804). Ennek nyomán emeletes háromhajós, tekintélyes belső tér alakult, melynek finom rácsai és stílusos könyvszekrényei máig őrzik keletkezésük idejének hamisítatlan hangulatát (100. kép).

Elgondolásban és kivitelben egyaránt szerényebbek a pozsonyi Apponyi-könyvtár és a pécsi egyetemi könyvtár, (99. kép) melyek e korban épültek. Moreau tervében jelentősebb alkotásnak ígérkezett a kismartoni Eszterházi-várkastély kolonnáddal kapcsolt képtárárpülete, (176-178. kép) mely, mint tudjuk, nem valósult meg.⁷⁷

Az ebben a fejezetben tárgyalt alkotásokkal viszonylag rövidebben foglalkoztunk, mert a múzeumok és könyvtárak épületei egymástól eléggé elszigetelt, inkább egyéni alkotások, mint határozottan körülírható típus egységei. Általában alaposabban átgondolt építési programm szerint, egységesebben épültek, mint a közigazgatási épületek s ezért rendeltetésüknek mai napig is igen jól megfelelnek.

SZÁLLÓK, VENDEGLŐK, KASZINÓK, VIGADÓK, LÖVÖLDÉK.

A szálló fogalma meglehetősen újkeletű. A közlekedésügy fejlődésével a XIX. század folyamán, inkább csak második felében alakul ki. Ami az ez előtti időkben létesült, csak kísérletnek tekinthető. Hiszen a későbbi értelemben vett postai és személyforgalomról akkor alig lehetett szó, s az üzleti élet sem igényelt annyi utazást. Aki pedig kedvtelésből elutazott, az vagy magánosok vendéglátására, vagy csak nagyon lefokozott igényeket kielégítő vendégfogadókra volt utalva.

Érdekes, hogy a magyar klasszicizmus a szállók később külön irányban fejlődött mindhárom válfajának, a gyógyszállónak, a luxusszállónak és az átutazók szerényebb igényeit szolgáló vendégfogadóknak típusait szinte úttörő módon megteremtette. Országunk idegenforgalma a napoleoni háborúk idején indult meg nagyobb lendülettel, amikor a fenyegetett Bécsből sokan jöttek Pestre vagy Budára. Egymásután épülnek a szállók, melyek az utasok kényelmét versengve, mind több és több vonalon igyekeznek kielégíteni.

A lakószobák stílusos belső kialakítása és bebútorozása, a néha egészen nagy-szabású fogadóhelyiségek beillesztése, az elmaradhatatlan kávéházi és vendéglői rész a sörözővel és a hozzácsatlakozó konyhacsoporttal, a borbélyműhely, bérkocsi-üzem stb. oly tagozott és változatos építési programot adtak, melynek kifogástalan megoldása mind alaprajz, mind pedig felépítés szempontjából nem volt egyszerű feladat. Építészeink azonban főként megbirkóztak vele. Különösen Hild József, aki előszeretettel foglalkozott új és műszaki gondolatokkal, oldotta meg könnyedséggel a felmerülő nehézségeket. Az ő nevéhez fűződik a Nádor-u. 5. sz. alatt állott Tigris-szálloda és a jelenlegi Rendőrfőkapitányság épületében volt Európa-szálloda.⁷⁸ De a megtervezés tekintetében komoly építészeti értéket képviselt az egykori Magyar király-szálló,⁷⁹ melyet a Futúra székházának építésekor bontottak le, az István főherceg-szálloda,⁸⁰ eredetileg Ilbay-ház, melyet a ráépített két emelet vetkőztetett ki eredeti alakjából, az Angol királyné-szálloda,⁸¹ mely a közelmúltban került bontócsákány alá, úgyhogy szobáinak egykori pompás berendezéséről már csak képhagyomány útján alkothatunk fogalmat, a «Hét választó fejedelemhez» címzett- és a Kerepesi út elején (4. sz. alatt) állott «Fehér hattyú» szálloda⁷ végül a Nádor-szálloda épülete, mely megváltozott rendeltetéssel most is áll a Vámház-téren.

Külsőleg ezek az épületek előkelő tartózkodással illeszkednek környezetükbe. Túlnyomórészt kétemeletes frontkiképzésekre ugyanazok az elvek voltak mértékadók, melyeket később a lakóházakkal kapcsolatban fogunk behatóbban ismertetni. Egyenletes ütemű ablaktengely-távolságok, az első és második emeletet összefoglaló

oszloprend, a földszint nyílásainak ívezetes kiképzése, a választóparkányok meghatározott helyen való szerény kiülési alkalmazása és az ablakok finom, egyszerű keretezése jellemzi e homlokzatokat.

Alaprajzuk földszinten a némileg tagozottabb kapualj, a tágasabb térhatású lépcső, a kávéházi, vendéglői és más fogadóhelyiségek igényesebb kialakítása és térkapcsolása, az emeleten a szállodai célnak megfelelő folyosós rendszer és a helyenként alkalmazott reprezentatív termek beiktatása által különbözik a lakóházaktól. Klasszicista szállóépületeink legművészebb téralkotása az Európa-szálló díszterme volt, melynek hosszúkás, korintuszi oszlopokkal tagolt előkelő interieurját Casagrande antik tárgyú frízomborművei hangolták ünnepélyessé (145—147. kép).

A pesti szállók lendületes forgalma, a társadalmi életben szerzett jelentőségük az építészeti kialakítás és főleg a belső berendezés szempontjából példát mutató hatást keltettek szerte az országban. E hatás jegyében, de természetesen szerényebb kialakítással épülnek meg akkori első vidéki szállóink, elsősorban fürdőhelyeinkkel kapcsolatban. A vidékenként adott részletesebb ismertetésünk után e helyt csak a fontosabbakat érintve említjük meg Herkulesfürdő Ferenc- és Karolina-szállóit, Balatonfüred, Pöstyén, Erdőbénye, Parád, Szliács, Bártfa fürdő-, illetve gyógyszállóit.

A vendéglátóiparnak méreteiben igénytelen, de üde bájjal és becsületes művészetükkel igen figyelemreméltó alkotásai voltak azok a *vendéglátóépítkezések*, melyek a városokon kívül biztosítottak stílszerű keretet a kiránduló polgárok meghitt szórakozásainak. Közülük a főváros környékén a részben még ma is fennálló, ütött-kopott Disznófó-, Fácán-, Szép Juhászné- és Szép Ilona-vendéglőket és a városligeti egykori Vampetics-vendéglő jellegzetes oszlopos tornácát kell megemlítenünk.⁸²

A klasszicizmus építészetének különös érdeme, hogy e szerény feladatokban is kereste és meg is találta a művészetet, mellyel derűs hangulatban esztetikai szempontból értékállót tudott teremteni. Olcsó eszközökkel, mint amilyen a vegyes falazat vakolt és festett felülete, itt is ugyanazokat a formaelemeket jelenítik meg, mint a templomépítkezésnél. Csak alkalmazásuk, csoportosításuk és arányelrendezésük mikéntje okozza, hogy ezekből a céljukhoz szükséges könnyed, derűs hangulat árad szét.

A XIX. század újjátalaként az azelőtt kastélyokban és palotákban lejátszódott társadalmi érintkezés egy része semleges helyiségekbe tevődik át. A főúri vendéglátás lehetőségei szűkebbre szorulnak, a rendi kiváltságok osztályaiban is bizonyos közösségi szellem ébredszik, melyet különösen Széchenyi szorgalmazása a kaszinókba igyekszik összefogni. Noha a kaszinó legtöbbször csupán társadalmi tömörülést jelent, egyes helyeken, mint Sopronban, Rimaszombatban, Egerben (128. kép) stb. színházépítésig jutott el. Ezek az épületek, melyekről egyébként volt már szó, típusba nem foglalhatók, mert a néhány megvalósult példa mindegyikénél más és más helyi viszonyoknak és igényeknek felel meg az egyébként is heterogén építési program. Mégis, mint a kor szellemének jellegzetes megnyilvánulásai, számot tarthatnak e csoportban való felsorolásukra.

Szélesebb rétegek és változatosabb célok szolgálatára tekintélyesebb méretekkel épültek a vigadók. Ennél az épületfajtánál már tagozottabb építési feladatot kellett megoldani. Különböző nagyságú, alakú, s rendeltetésű helyiségeket kellett szerves egységbe foglalni, nagyobb tömegek forgalmát kellett biztosítani, kényesebb szerkezeteket, nagyobb fesztávokat, díszesebb belső kiképzést kellett alkalmazni. E csoportban vitán felül Pollack Mihály 1829-ben épült pesti Vigadóját illeti meg az elsőség, mind homlokzat, mind alapelrendezés tekintetében. Homlokzata közismert.⁸³ Elemzésével és méltatásával szakirodalmunk sokat⁸⁴ foglalkozott. Alaprajzáról (126—127. kép) azonban nem eshetett szó, mert a tervek eddig a Fővárosi Múzeum mappái közt lappangtak. Elrendezése az emeleti termeket illetően emlékeztet a Feszli Frigyes-féle mai megoldásra (aki nyilván a régi falak egy részét megtarthatta), előcsarnoka és lépcsője azonban máshogy alakul, ami egyrészt a német színházzal való összeépítésnek, másrészt annak következménye, hogy Pollack a közönséget az udvari áthajtóból vezette fel. A telek ferde volta és beépítésének zsúfoltsága folytán a fontosabb terek (mint a nagy- és kisterem, a félkörös záródású északi ú. n. cukrászda, az előcsarnokok és lépcsők) jó alakja és aránya érdekében az alárendeltebb részek helyenként erőszakoltan beleszorítva, az ablakok eltolt tengelyekkel illesztettek az alaprajzba. A termeket befogadó közönség közlekedését is csak szűkösen bonyolíthatta le az akkori háromkarú lépcső. E nyilván elkerülhetetlen alaprajzi nehézségekkel szemben a termék díszítő kiképzése mesterük legmagasabb művészi készségéről tesz tanúságot. (119—120. kép.) Ha figyelembe vesszük, hogy Pollack az épület alaprajzánál az Aman-féle építkezés alapfalaihoz volt kötve, még fokozottabb elismerésünk kíséri a termék és előcsarnokok mesteri kapcsolatát, mely az egyes terek klasszikus szabatoságú kialakítása mellett az egésznek összefoglaló, derűs monumentalitású egységét biztosítani tudta.

A pesti Vigadó eszményi megtestesítője volt a hazai klasszicizmus középületének, mely Magyarországon ebben a korban is egyéni tudott maradni, és mérték-tartó nemes pompájával a polgárok filléreiből összegyűlt építési költséget méltóképpen tudta érvényesíteni. Építéstörténetünk legnagyobb veszteségei közé tartozik, hogy ezt a mesterművet alig két évtizedes fennállása után Hentzi ágyú elpusztították. A pesti Vigadó problémájával Hild József is foglalkozott. Újból való felépítésére a városi múzeum egy érdekes tervsorozatát őrzi.⁸⁵

A vidék e csoportba tartozó alkotásai közül csak a készmárki vigadó (129. kép) — melyről a felvidéki emlékek sorában emlékeztünk meg — érdemel külön említést.

A lövöldék a vigadónál is szélesebb rétegek számára nyújtottak kedvelt szórakozást. A régebbi katonai követelményekből megmaradt sportszerű tevékenység edzési gyakorlatai jó alkalmat adtak a fesztelenebb társadalmi érintkezésre, mely architektonikus keretezésű nyitott udvarokon és lőpályák mentén zajlott le. A vidék szerényebb, még nyomaiban is elenyészett létesítményei mellett Pest és Buda polgári lövöldéi voltak különösen figyelemreméltók. Ezek általában az akkori város szélén — Budán a mai Margit-körút vége táján, Pesten előbb a Hatvani-kapu, majd Jung József tervei szerint a mai Bástya-u. táján épültek. A város fejlődésének mindkettő már a múlt század elején áldozatul esett. 1840-ben készült el Zambelli

András tervei szerint a «polgári löhely», mely tágas, oszlopárkádós, részben par-
kozott átriumszerű kiképzésével, hármass vasrácsos kapuzatával e csoportban a leg-
jelentősebb alkotás volt.⁸⁶

TECHNIKAI ALKOTÁSOK, GYÁRAK, FÜRDŐK.

A technikának és gyáriparnak a gőzgép elterjedésével nekilendült nagyarányú
fejlődése a reformkorra esik és számos, egészen új problémát hoz az építészetben is.
Magyarország — főként Széchenyi munkássága révén — komolyan kivette részét
a műszaki haladás előmozdításában, s időrendben is alig maradt el a nyugati vezető
országok úttörő alkotásaitól. A XIX. század első felének nagyobb arányú kezde-
ményezései közül csak a legfontosabbakat felsorolva, meg kell említenünk, hogy
ekkor indult meg az általános folyamszabályozás, a Duna kotrása, a Tisza szabá-
lyozása, a Sió-csatorna szállítóképessé tétele, a Vág, Garam, Rába, Rábca stb. ren-
dezése, a Ferenc- és Béga-csatorna, az Al-Duna hajózhatóvá tétele, a Kazán-szoros
parti országútja és több millió hektár ármentesítése. Ekkor keletkeztek az első
hengermalmok, az óbudai hajóépítő-műhely, a Ganz-gyár, cementiparunk első
üzemei és még számos más gyár. Ekkor épült ki igen nagy részében országos
úthálózatunk váza s ez a kor fektette le alapját az 1848. évi XXX. tc.-kel vasút-
közlekedésünknek.

A megoldandó feladatok nagyrészt tisztán üzemi vagy hasznossági követel-
ményekkel jelentkeztek, a nélkül, hogy velük kapcsolatban művészi vonatkozások is
tudatossá váltak, vagy előtérbe léptek volna. Ott, ahol annak lehetősége adódott,
kapva kaptak a műszaki megoldások, újítások és gépi berendezések alkalmazásán,
s büszkeségüket lelték a ma már oly kezdetlegesnek látszó kísérletek sikerén. Mind-
ezeknek azonban az épületek alaprajzi és felépítési lényegéhez, esztetikai kialakítá-
sukhoz alig volt valami köze. Sőt azt mondhatjuk, hogy a műszaki létesítmények
a lehiggadt szépérzék számára sokszor igen zavaró tényezőkké váltak. Formai
kialakításukhoz a klasszicizmus kora az építészeti alaktan szótárából keresett
elemeket, s ezzel hibás irányba terelődve, hosszú időre elzárta a helyes fejlődés
útvonalát. Ebben azonban hazai alkotásaink nem hibáztathatók, mert külföldi útmuta-
tások nyomán haladtak s e téren csak kevés önállót alkottak. Néhány kivételtől
eltekintve, ezeket az épületeket csakhamar átalakították; éppen azokat a felszere-
léseket kellett bennük kicserélni, azok adták át helyüket korszerűbbeknek, amelyek
mint műszaki újítások annakidején a kor legnagyobb büszkeségei voltak.

Találunk azonban számos olyan alkotást is, mely művészi teljesítmény tekin-
tetében tökéletes és maradandó értéket nyújtott. Köztük első helyen áll máig is
legszebb hidunk, a budapesti Lánchíd,⁸⁷ mely eredeti alakjával⁸⁸ mintaszerű össz-
hangba olvasztotta az akkori időkhöz képest óriási fesztávolság könnyed áthida-
lásának finom vonalait az építészeti foglalat monumentális kereteivel.

A Lánchíd építéstörténetéről csak hiányos adataink vannak. Az építési tervek
és iratok elkallódtak s csak William Thierney Clark neve alatt 1852—53-ban
Londonban «Suspension bridge across the river Danube» címen megjelent munka

tájékoztató szép másolatokkal az eredeti tervek felől, az építés előzményeiről és a híd költségeinek előteremtéséről. A tervezés menetéről és elveiről a könyv alig nyújt felvilágosítást.

Thierney Clark Vilmos a nagy mű tervezője a hídpillérek kialakítására az egyszerű diadalívmotívumot használta fel. Noha e motívum igazán nem volt új, beállítása és a láncszerkezettel való összekapcsolása akkor még szokatlan és távolról sem magától értetődő megoldás volt. A részletek helyes megválasztásával és kedvező arányaikkal kellett esztetikailag elfogadhatóvá tenni, hogy a távolabbi szemlélet számára a pályatest szinte derékban metszette a pillér építményét és hogy a folyómenti főnézetben a diadalívek oldalról érvényesültek. Egykori metszetek mutatják, hogy ez mennyire sikerült, s hogy a híd karcsú vonalaival mily kitűnően illeszkedett különösen pesti hídfőjének egységes klasszicista környezetébe (134. kép).

Itt kívánjuk megemlíteni, hogy a híd nem ötletszerű elgondolás, hanem hosszú előkészítés és alapos tanulmányok eredményeként valósult meg.⁸⁹ Már 1819-ben Campiller József linzi mérnök a hajóhíd helyére építendő ötnyílású, köpilléres, fa ívhíd tervét és modelljét mutatja be a városi tanácsnak; tíz évvel később Széchenyi a nádor elé terjeszti Brunel angol mérnöknek, a Themze-alagút építőjének szintén ötnyílású első lánchíd-tervét. Széchenyi ezzel a lépésével a hídkérdésben végleg magához ragadta a kezdeményezést, s nem csekély mértékben az ő érdeme — nem is említve a pénzügyi, jogi stb. előfeltételek megteremtését — hogy e híd ily mintaszerűen sikerült.

A Lánchíd, ha kimagaslóan a többi műszaki alkotás fölé emelkedik is, nem egyedüli képviselője azoknak az építkezéseknek, melyek a műszaki szempontokat a művészet igényeivel kapcsolatba hozzák. Az 1828—1833 közt épült hortobágyi híd, a Felvidék és Dunántúl több megkapó vonalvezetésű, ma is használatban lévő kisebb hídjai, az 1857-ben Clark Ádám tervei szerint elkészve megépült budai alagút, ha szerényebb keretek közt is, ugyanolyan nemesveretű művészetet tárnak elénk és a mai megítélés szerint is formájukban tökéletesen fejezik ki rendeltetésüket.

E szerényebb alkotások közt a hortobágyi híd különösen méltó figyelmünkre (136. kép). Ez a Lánchíd ellenpéldájaként értékelhető, mert míg az a magasabb építészeti kultúra klasszikus nyelvezetén szól utólríhetetlen tökélyel, addig a kilencnyílású pusztai híd az alföld népi nyelvezetének nemes tolmácsolója. A síkságra való beleilleszkedését, a vidék megfontolt szűkszavúságát mesteribben alig lehetne köben kifejezni. A pillérek, a szegmensíveken és a hídtestnek a korlát-mellvédek széléig egységesen kialakuló oldalfelületén egyetlen fölösleges forma sincs, mely a híd nyugodt síkba illeszkedő vonalvezetését megbonthatná, vagy szépérzék változásának volna alávetve. Szinte érthetetlen, hogy ezt az annyira jellegzetes alkotást szakirodalmunk mily későn fedezte fel. A Hortobágy kilencnyílású hídjáról, mely országunknak ma is leghosszabb közúti kőhídjai, sok történeti adatot találunk Debrecen város jegyzőkönyveiben. (Feltárásuk Lósy-Schmidt Ede érdeme.⁹⁰) A kőhíd építésének gondolatát a helyén állott, már erősen korhadó fahíd mindjobban fokozódó karbantartási költségei érlelték meg. Debrecen megbízásából három, egymástól független terv készült, melyek közül kettő Povolni Ferenc és

Köhler György terve kilenc ívnyílással Litsmann József terve ötnyílásúan, magasabb és vastagabb boltozatokkal oldotta meg a kb. 92 m széles meder áthidalását. A tervek eddig sajnos nem kerültek felszínre, úgyhogy csak az egykori leírásokból — melyek eléggé részletesen szólnak a téglaboltozatokról, azok kőburkolatáról és a burkolat kötő-anyagáról — és a híd jelenlegi állapotából vonhatjuk le következtetéseinket. Az építés engedélyezése ügyében a m. kir. udvari kamarával ugyanoly hosszú és feszült hangú vita folyt, mint e korban létesült középületeinknél általában. Végre 1827-ben a legnagyobb takarékoság szem előtt tartásával Litsmann vállalkozásában a hortobágyi csárda mellett megindult a híd építkezése. A munka vontatottan haladt s különösen a különböző bányákból beszerzett (harsányi, szomolyai, novaji, demendi és tokaji) kövek szállítása okozott nehézséget. A kőhíd, mely a mellette álló csárdával az Alföld legjellegzetesebb, legtöbbet emlegetett együttesévé vált, 1833-ban készült el.

Műszaki gyakorlati cél szolgálatában létesült számos magasépítészeti alkotás is. Ezeknél azonban a technikai jelleg külsőleg alig jut kifejezésre. Homlokzat szempontjából kevéssé vagy egyáltalában nem különböznek a lakóépületektől, nagyobb méretek esetében a palotáktól. Az alaprajzokban is fogytékosan érvényesülnek az üzemi szempontok, s csak a helyiségek nagyobb munkatermekké való egyesítése jelzi a gyári szükségletek kielégítését.

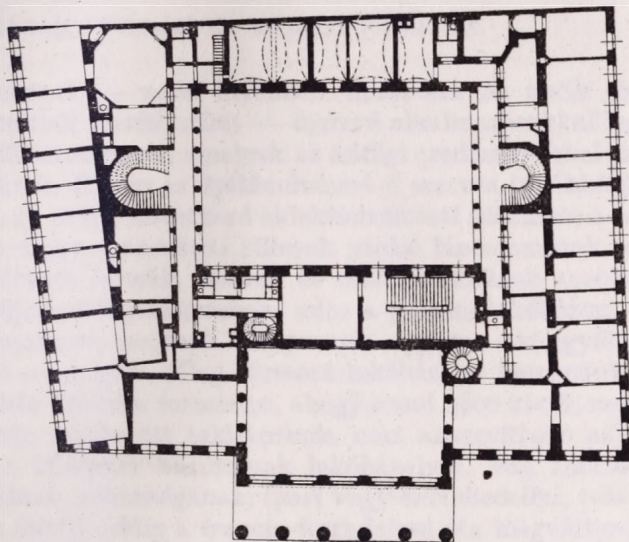
Az első ilyenmű építkezés a Valero-selyemgyár 1824. évben, Hild József tervei szerint való toldalékepítkezése,⁹¹ mely alig tekinthető önálló elgondolásnak. Annál jelentősebb Hild Józsefnek ugyancsak a Valerók számára 1844-ben épített második selyemgyára, a mai Honvéd-utcában álló — általában Valero-kaszárnya néven ismert — Károly főherceg-laktanya, melynek nagyszabású, finom arányú, kiegyensúlyozott palota-homlokzata e kor legépebben megmaradt emlékei közé tartozik.⁹² (140. kép). Hild műszaki feladatok iránti érdeklődésének bizonyítéka a Pesti Hengermalom Társaság malma is.

Ha nem is üzemi, de közvetve gazdasági célok szolgálatában épült (1827-ben) Hild József egyik legvonzóbb alkotása a kereskedői kar háza, a tőzsde, a mai Lloyd-palota (142. kép). Azt, hogy ez az épület a benne egykor folyt mozgalmas élet kívánalmainak mennyire felelt meg, még külön részletesebb kutatásnak kell az építészettörténet számára tisztáznia.⁹³ A 4. ábrán bemutatott alaprajz ettől függetlenül csak a lépcsők és helyiségek jellegzetes kapcsolatát, s a homlokzat csaknem teljes szélességére elnyúló, beállított oszlopokkal három részre osztott nagyterem elhelyezését kívánja szemléltetni.

A Szépítési Bizottság irataiból és terveiből csak igen halvány kép tárul elénk az olyan műszaki jellegű építkezésekről, mint amilyenek a Nyugati pályaudvar helyén állott és ifj. Zitterbarth Mátyás tervei szerint épült vasúti indóház, a Kasseli Ferenc által melléje épített gép- és raktárház, vagy a Spiegl-Mayerfy- és az Altstädter-sörfőzők. Vidéken az úrkúti bányatelep, s az egykori gácsi posztógyár sorolhatók e csoportba tartozó jelentősebb alkotásai közé.

Különös büszkeséggel emlékeznek meg a korabeli ismertetések⁹⁴ a fürdők akkor tökéletesnek tetsző műszaki berendezéseiről. Ma ezek — amennyiben még

fennállanak — természetesen egész elavultak, műszaki vonatkozásban messze túlhaladottak. Értékként csak az építészeti foglalat maradt belőlük; ebből különösen az udvarok kialakítása figyelemreméltó. Utóbbi szempontból a Császár-fürdő félköríves lezárású előkelő kialakítású udvarát — Hild József egyik legsikerültebb alkotását (132—133. kép) és a szerényebb méreteivel csak litográfiáról ismeretes Nyár-utcai egykori Vasfürdőt kell megemlítenünk. Technikai berendezése tekintetében korabeli méltatások szerint első helyen állott az ugyancsak Hild József tervei szerint épült

4. ábra. A pesti kereskedők házának (Lloyd palota). I. emeleti alaprajza. (Hild József.)

Pfeffer-féle Diana-fürdő,⁹⁵ melynek oszloptornácos, befásított udvarát különös elismerés kísérte. Szerényebb formában a Rudas- és Sárosfürdő ma is fogalmat nyújtanak fürdőkultúránk kezdetéről, mely nemcsak a fővárosban, hanem a vidéken is érdekes emlékeket hagyott ránk. Pöstyén, Büdöskő, Parád, Eger, Szliács, Erdőbénye, Bártfa, Debrecen, Püspökfürdő, Félixfürdő, Mehádia, Herkulesfürdő voltak a számottevőbbek. Minthogy a fürdőkről a vidékenként és a mesterek szerint való ismertetésben már volt szó, tipológiai besorolásuknál pusztán fel-
említésükkel elégszünk meg.

Végül a hasznossági építkezés értelmezése szerint a műszaki alkotások közé kell sorolni a mezőgazdasági üzemek céljait szolgáló épületeket. Különösen istállók, magtárak, fészerek tartoznak e keretbe. Kialakításukra az előző század jelentős tevékenysége szolgált útmutatással. Már a barokk kor is igyekezett egyszerű, egészséges szerkezetekkel, nyugodt formákkal, kellemes arányokkal kitűnni, s korunk a helyes utat felismerve, ebben híven követi. Kiegyensúlyozott, nyugodt mérsékletű alkotásainak névtelen, hosszú sorából példaképpen egy bajai magtár-
épületre hivatkozunk. (175. kép.)

POLGÁRI LAKÓHÁZAK, VILLÁK ÉS VÁROSI PALOTÁK.

A klasszicizmusnak — noha hívebben használta az antik elemeket, mint bármely más, a multból merítő stílus — újszerű alkalmazásukkal legtöbbször oly alkotásokat sikerült létrehozni, amelyek az addigi eredményekkel szemben lényegileg mást jelentettek. Éppen az építőművészet e szerves továbbfejlesztése révén vívta ki magának, az utána következő eklekticizmussal szemben, a műtörténetnek azt az elismerését, hogy a történeti stílusok utolsó láncszemének tekinti.

Az antikból átvett formák, elemek és részletalakítások azonban sehol sem jelentek meg oly újszerű fogalmazásban, mint a polgári lakóházon. Ezért kell a klasszicizmus stílusalkotó erejének súlypontját éppen — az egyébként legigénytelenebbnek látszó — polgári, főleg zártosorú lakóházban keresnünk.

A városi lakóház abban a formában, ahogy azzal 1800 körül, nemcsak nálunk, hanem Európaszerte mindenütt találkozunk, nem azonosítható az előző feudális kor, vagy éppen a középkor városainak lakóházaival. Míg amazoknál a ház a tulajdonos családjának, rokonságának, ipari vagy kereskedelmi, tehát saját céljainak szolgálatában állott, addig a francia forradalom óta megváltozott társadalmi berendezkedésben mind nagyobb szerephez jutnak azok a házak, melyeknél a tulajdonost és lakót a rendelkezésre bocsátott helyiségeken kívül mi sem kapcsolja egymáshoz. A feudális függőség helyébe pénzbeli kapcsolatokra épített összefüggések léptek. Az újkor bérházainak keletkezési idejét ezért éppen a klasszicizmus évtizedeire kell tennünk. E kor örökségének kell tekintenünk minden előnyével és hibájával városaink legáltalánosabb háztípusát az eklekticizmus dagályos túlszársairól elnevezett bérpalotát.

Ha előnyökkel szemben oly hangsúlyozottan hibákról is szoltunk, úgy ezt a későbbi elfajulás miatt és a mai állapot szerint ítélve kellett így fogalmaznunk. A száz év előtti idők szempontjából az akkori szükségletek, életviszonyok és a műszaki fejlettség figyelembe vétele mellett nem tagadhatjuk meg elismerésünket a klasszicizmus e messzire kiható újításaitól. Nem nagyszabású alkotásoknak szól ez az elismerés, hanem szerény, kisigényű, de komoly tudással és művészi elmélkedéssel megoldott hétköznapi feladatoknak.

A mult megmutatta, hogy az antik oszloprend felhasználásával, nagy méretekkel és nemes anyagokkal hogy kell monumentális architektúrát alkotni, de ugyanezekkel a formai elemekkel kis emeletmagasságok, szűk tengelytávolságok mellett vakolatban igaz művészetet adni új dolog volt és a legnehezebb feladatok közé tartozott.

Csodálatraméltó az az egységes felkészültség és fegyelmezett ízlés, mellyel e nehéz problémát még kisebb mestereink is megoldották. Buda, Temesvár, Szatmárnémeti házai, de különösen Pest (mely a XIX. század első felében csaknem tiszta empire várossá fejlődött) nyújtanak módot ennek tanulmányozására, noha sok szép ház esett bontás áldozatául, s a meglévők tekintélyes része mai (átalakításokkal és cégtáblákkal) eltorzított homlokzatával csak bágyadt visszfényt adja egykori puritán szépségének. A «Königliche Verschönerungs-Commission» aktáin és tervein keresztül, melyek közel 40 év építőtevékenységéről, három és félezer ház építéséről számolnak be történelmi hitelességgel, nyerhetünk talán leginkább betekintést az akkori polgári építkezés összképének ama magasabb egységébe, melyből a zárt stílusperiódusok fénye ragyog felénk. E színes és gazdag kép kibontakozásának láttán azonban túlzás volna a klasszicizmus kifejlődésében országunk vezérszerepéről vagy határozott magyar irányzatról beszélni. Építészetünk lényeges sajátágaiban eppúgy igazodott a kor Európaszerte általánossá vált stíluselveihez, mint a többi nyugati kultúrország. Hiszen köztudomásúlag a klasszicizmus volt a legnemzetközibb stílus, mely nemcsak Európát, de a többi kontinenst is meghódította. (Colonial style.)

Mégis találunk olyan különleges adottságokat, melyek jellegzetesen befolyásolták építészetünket. Ezek közül első helyen kell megemlítenünk, hogy a klasszicizáló irányzat tekintetében nem voltak hagyományaink (mint Franciaországban Mansart, Olaszországban Vignola, Palladio, Angliában Inigo Jones, Wren alkotásai), melyek bármely (talán nemzetinek nevezhető) irányban is megkötöttséget jelentettek volna.

Nem kevésbé volt fontos az is, hogy nálunk a copf-stílus aránylag hosszú ideig tartotta magát és a klasszicizmus irányzatának csak akkor engedett szélesebb teret, mikor már kiforrott a kezdet kubisztikusan nehéz dísztelenségéből és túlhatottan rideg dorizmusából, melynek annyi példáját láthatjuk Német- és Franciaországban. Szerényebb viszonyok közt élő mestereinknek nem volt anyagi lehetőségük arra, hogy a külföldi műemlékekkel megismerkedjenek és így tektonikus szókinsük kifejezéseit Vignola, Palladio, Piranesi stb. közkezen forgó formaszótáraiból kellett venniök, a nélkül, hogy a nagy összefüggések monumentalitásának hatása ihlette volna meg őket. Oszlopaik, pillérek és párkányaik, oromzataik, kapuik és ablakkeretezéseik, fogrovataik, szimatagozataik, meander- és palmettaszalagaik, rozettáik, akroteriáik és sok minden részletképzésük e formaszótárakból (sokszor betű szerint) kiírt és egymáshoz illesztett egységek voltak. Igaz művészetté avatta azonban ezt a látszólag egyszerű tevékenységet az a finom ízlés, önmegtartóztatás, kiegyensúlyozott szimmetria és arányérzék, mellyel még egyszerűbb mestereink is tökéletes összhangba tudták hozni a részleteket egymással és az egészszel, a nyílásokat a falfelületekkel, a dísz az anyaggal és a maguk egészében az eszközöket a céllal.

Így vált e gyakran igen szerény keretű építkezés külön stílusban kristályosodó új irányná és hű kifejezőjévé az akkori kor világfelfogásának, mely a külső lét zordonságáért a szellemi élet értékeivel igyekezett magát kárpótolni, de amely a szép

iránti rajongásában is megőrizte a nehéz idők által megkövetelt igénytelenséget, és tartósságra, anyagszerűségekre való törekvésében elkerült mindent, ami talmi, viszonyain felül álló és fölösleges. El is érte, hogy a római és görög formakincsből — mely egyaránt kiindulópontja volt a középkor, a renaissance és barokk nyelvezetének, mely éppúgy tápot nyújtott az egyházi építkezésnek, mint a királyok alkotásainak és az egész feudális architektúrának — most a polgárság szükségleteinek termeljen ki szabatosságában, tisztaságában örök szépségű gazdag formanyelvet. Persze ezek a szépségek nem oly hangosak, mint a gótika, a renaissance vagy a barokk kifejezései; értékelésükhöz és élvezetükhöz komoly elmélyedés, a kor hangulatába való beleélés szükséges (talán épp ezért maradtak oly sokszor és sokáig felismeretlenül), de talán éppen ezáltal oly vonzó a velük való foglalkozás.

Ezekután nem lesz érdektelen, ha behatóbban foglalkozunk a polgári lakóházakkal, homlokzat kialakítás, részletképzés és alaprajzi megoldás szempontjából. Homlokzat szerint külön kell tárgyalnunk a szabadon álló és zárt sorú épületeket és érdemes lesz egymástól elválasztani a földszintes, meg az emeletes házakat is.

A szabadon álló polgári házak (ma villáknak nevezhetnők őket) — noha általában viszonylag kedvezőbb anyagi és komolyabb művészeti előfeltételek mellett jöttek létre — fentebb vázolt szempontunkból kevésbé fontosak. Architektonikus kialakításukban nem tudtak mentesülni a vidéki kastélyok befolyásától, amit erősen alátámasztott az is, hogy építetőik anyagilag tehetősebbek lévén, ezt nem is vették rossz néven. Az eredmény azonban legtöbbször kevésbé volt kielégítő, mert — bár e városkörnyéki villák négy oldala szabatos homlokzattal volt kiképezhető — hiányoztak a kellő hatás biztosításához szükséges méretek, a megfelelő kertészeti környezet és előtér; a telekhatár okozta korlátok pedig nem egyszer kedvezőtlenül hatottak vissza az épület fő arányaira. Kialakult típusról nem igen lehet szólni, hiszen aránylag nem sok ilyen épület keletkezett. A megmaradtak közül néhány példa (199. kép) mutatja a ma annyira kedvelt építési mód XIX. sz. első feléből való őseit.²

A zárt sorú házakkal foglalkozva, feltűnik a földszintes épületek nagy száma, aminek magyarázatát a szűkös anyagi viszonyokon felül főleg a telkek akkori olcsóságában és az emeletépítés fokozottabb szerkezeti nehézségeiben kell keresnünk. Bár túlnyomórészt igen szerény alkotások, nem szabad mellettük értékeik méltánylása nélkül elhaladnunk, amint a kor legnagyobb és legelfoglaltabb mesterei (Pollack, Hild) sem tartották méltóságukon alulinak, hogy földszintes házak terveinek megoldásába teljes odaadással elmélyedjenek.

A tervezés súlypontja a homlokzatmegoldásra esett, nemcsak azért, mert a polgárság akkori életkörülményei csak igen kezdetleges alaprajzi formulákhoz vezettek, hanem azért is, mert a legtöbb ház udvar felőli része a szükségletek szerinti fokozatos toldásokkal jött létre, úgyhogy az építkezésnél általában csak az utcai traktusról és homlokzatról volt szó. E homlokzatok két fő méretének — a szélességnek és magasságnak — egymáshoz való viszonya a teleknagyság szerint más és más volt, viszont a magasságok és tengelytávolságok egy épületnél általában végigmenően egyformák. Ez indította a tervezőket arra, hogy az esetek túlnyomó részé-

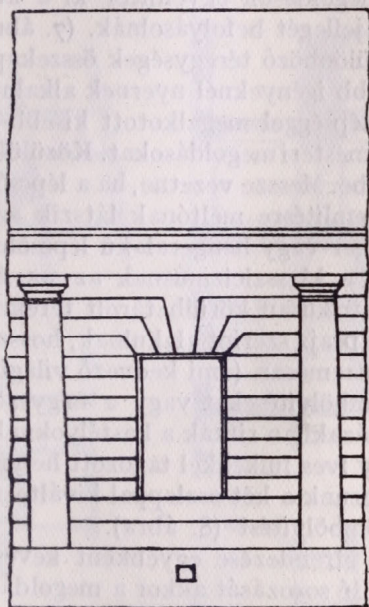
ben a földszintes homlokzatokat egymás mellé sorozott — arányaikban és részleteikben gondosan mérlegelt — egyforma részegységekből (axisokból) alakítsák. A részleteknek ez az egyenletes egymás mellé illesztése — bár a kritika a barokkal szemben sokszor gondolatszegénynek és száraznak minősítette — a stílust jellemző számos esztetikai értéknek volt forrása. Hiszen nemcsak egyenként juttatta érvényre az ablaktengelyek megoldását, hanem egészben is oly sorozatokat adott (fejezetek, könyöklőpárkányok stb. sorozata), melyek az egyébként csak egymásmellé állított részeket szerves egésszé foglalták össze, a részek esetleges arányhibáit játékonnyan palástolták és tömegesebb munkánál, vagy kisebb tehetségeknél is megóvták a városképet a kirívó hibáktól vagy egységbontó egyénieskedésektől. Éppen ezért talán érdemes lesz az axis-kialakítások néhány jellegzetes példáját az egyszerűség kedvéért vázlatos rajzban bemutatni. (5. ábra.)

E vázlatok megfigyelésével a részletek kiképzésére nézve mármost több általános érvényű megállapítást tehetünk. Látjuk, hogy az ablakokat csak igen ritkán keretezték, azok rendszeren csak a fal síkjába vannak bevágva, néha igen szerény, mélyített szegéllyel. Előrelátóan számolva a vakolat kiképzés lehetőségeivel, a falsíkból kiülő kereteket és egyéb díszeket különösen kerülték. Még a homlokzaton alkalmazott reliefeket (melyek különben csak elvétve készültek nemes anyagból) is csaknem kivétel nélkül oblong, vagy lunettaszerű mélyítésekbe helyezték. E mélyítések egyébként túlnyomórészt üresen is a falfelület egyedüli díszül szolgáltak.

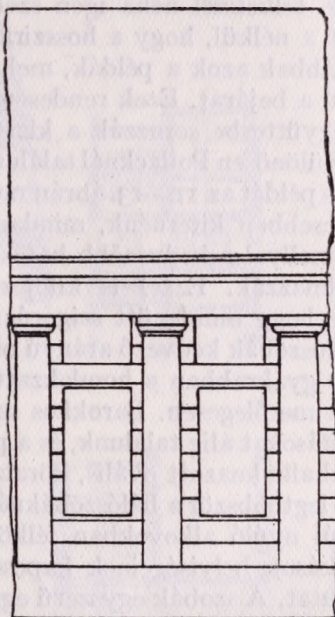
Általában csak a pillérek, szemöldök- és végigfutó párkányok állottak elő a falsíkból, csekély kiüléssel. Hatásuk a nyugodt felületen azonban mindig jellegzetes és határozott volt. A földszintes házakat csekély magasságuk miatt rendszeren képszék és gerendatag nélküli, pusztán függőlemezről álló párkány zárja le, fölötté gyakran találunk csekély magasságú, egyenletesen végigfutó, vagy lapos lépcsőzetekkel közép felé emelkedő attikát. Az egyenletes homlokzati ritmusból határozott nyomatékkal emelkedik ki súlypontja, a kapu. Noha erőteljesebb tagozatokkal van övezve, — melyek az oszlop, pillér, fríz vagy koszorúpárkány és oromzat szerény csoportosításából adódnak, mégis harmonikusan simul bele abba és nem akar — mint a barokk kapu — a túlságban odahalmozott részletek tömegével kirívóan ellentétes hatás révén a homlokzatból kiválni. Ami szerény dísz a kapukkal kapcsolatban található, az is inkább a falsík mögött, mint abból kiemelkedően helyezkedik el. Sajnos, e kapukból — mint különben a legtöbb földszintes homlokzatból — kevés mutatható be fényképen, mert az azóta eltelt évtizedek restaurálásai, átalakításai és divatos portálépítkezései alig hagytak összefüggő eredeti alkotásokat.

Jelentősebb építészeti feladat volt a zártosorú emeletes házak megtervezése, mind alaprajz, mind homlokzatképzés szempontjából. Ezeknél — a földszintes házakkal ellentétben — az épület egységes terv szerint, egyfolytában készült el, komolyabb alaprajzi megoldásokat is igényelt, minekfolytán olyan érdekesebb összeépítési és részletmegoldásokat termelt ki, melyek nemcsak önmagukért, hanem messzeemenő kihatásukért is megérdemelnék a behatóbb tanulmányozást. Ha a klasszicizmus építészetének általános ismertetésénél e kérdésre nem is térhetünk ki teljes részletességgel, néhány jellegzetes sajátására mégis rá kell mutatnunk.

A telkek többé-kevésbé szabályos négyszög-területét — ahol csak lehetséges volt — mind a négy oldalán körülépítették, a homlokzati, tehát utcával határos szakaszokon két, a többin egy menet mélységben. Ha az ekként megmaradó udvar méreteiben szerény, sőt néha szűkös is volt, ezt az akkori kisebb épületmagasságok mellett nem lehetett különösebb hibának minősíteni, bár találunk elvétve alaprajzokat, melyeknek erős telek-kihasználásánál a nyereszkedésre valló igyekezet világosan kiütközik. Bérházaink később, a nagyobb emeletszámok mellett, oly sokat kifogásolt beépítési rendszere tehát a XIX. század elejére nyúlik

Düttrich József (1824)

Kassalik Ferenc. (1829)

5. ábra. Földszintes homlokzati részegységek példái.

vissza és ugyancsak itt találjuk már meg a körülmenő függőfolyosós fő- és mellék-lépcsős elrendezést is.

Nagyobb szabású terekről vagy térkapcsolásokról a polgári lakóházaknál természetesen nem számolhatunk be, de az alaprajz néhány részletalakulását nem lesz érdektelen megfigyelni. Így egy-két példával érdemes rávilágítani a kapubejárat és lépcsőház kapcsolatának alakulására, mert ez nemcsak a szóbanforgó igen fontos épületrészre vet fényt, de jellegzetesen megmutatja azt a fegyelmet, mely akkori egész építészettünknek a barokk után annyira szükséges egységét és egyöntetűségét biztosította. (6. ábra.)

A bemutatott alaprajzi vázlatokon általában feltűnik a bejárat egyszerű, egységes kezelése. A hosszúra nyúló, oblong alakú teret — a rendelkezésre álló magasság

szerint — félkör vagy szegmens dongával boltozzák be, s e boltozatot harántívekkel, kazettázással, sorozatos rozettákkal, vagy egyéb dísszel látják el, úgy azonban, hogy egységes mélybe irányuló térhatását meg ne bontsák. Még ott is, ahol — (díszesebb kiképzésnél) — oszlop- vagy pillérsor szegélyezi a bejáratot, megmarad a horizontális, befelé vonzó irányzat. A lépcsőház tere közvetlenül kapcsolódik a bejáratához és annak térhatását bővíti. E kapcsolatnak architektonikus jelleget és az alkalmazott szerény eszközök mellett is előkelő hatást biztosít a legtöbbször (szerkezeti szükségből is) odahelyezett 2—2, általában dór oszlop. (154. kép.)

Ferde telkeknel néha igen szellemes megoldások egyenlítik ki a különböző irányokat a nélkül, hogy a hosszirányú tér jellegét befolyásolnák. (7. ábra.)

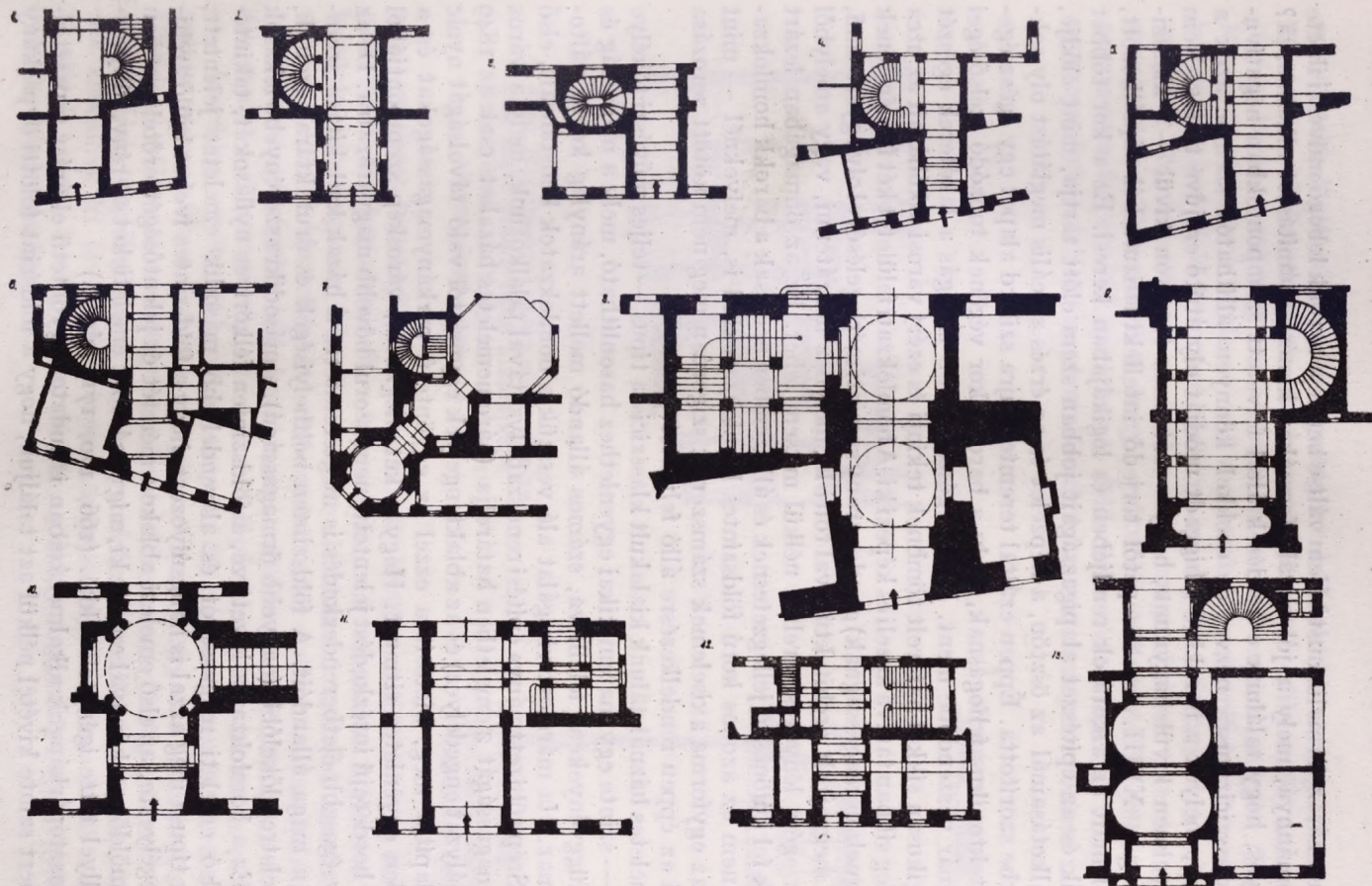
Ritkábbak azok a példák, melyeknél különböző téregységek összekapcsolásából alakul a bejárat. Ezek rendesen magasabb igényeknél nyerne alkalmazást és mesteri együttesbe sorozzák a klasszikus szépséggel megalkotott kisebb-nagyobb tereket. Különösen Pollacknál találunk ilyen mesteri megoldásokat. Közülük néhány jellegzetes példát az 11—13. ábrán mutatunk be. Messze vezetne, ha a lépcsőházakra is részletesebben kitérnénk, mindazonáltal említésre méltónak látszik az az előszeretett, mellyel a kedvezőbb hatású félhenger vagy hengeralakú lépcsőházi tereket alkalmazták. Ezzel is kifejezésre jut a klasszicizmusnak az az általános törekvése, hogy mindenütt szigorúan, geometrikusan körülhatárolt tereket adjon.

A lakószobák kedvező arányú oblong alaprajz szerint alakulnak, hosszoldalukkal szinte gyakrabban a homlokzattal párhuzamosan (ami kedvező világítást ad), mint arra merőlegesen. Barokkos saroklegömbölyítéseket vagy a négyszögtől eltérő alakításokat alig találunk, és a polgári házakban ritkák a kastélyoknál oly előszeretettel alkalmazott ovális, köralakú vagy íves fülkékkel tagozott helyiségek is. Aránylag legtöbbször a hálószobáknál találkozunk a két oszloppal kiváltott középfalón túl nyúló alkovokban félkörös legömbölyítést (8. ábra).

A lakások helyiségeinek kapcsolata és elrendezése egyébként kevés egyéni vonást mutat. A szobák egyszerű egymásmellé sorozását akkor a megoldás természetes módjának tekintették, melynek változtatására vagy fejlesztésére nem is gondoltak. Így ez a sok tekintetben primitív lakásbeosztás ebben a korban alig fejlődik és nem tartalmaz olyan sajátosságokat, melyek művészeti szempontból különösebb érdeklődésünkre tarthatnának számot. Csak a palotaszerű házak egyes — főleg elsőemeleti — lakásaiban találkozunk érdekesebb térkapcsolatokkal és a szobák vagy termek egyénibb kialakításával. A klasszicizmus felfogásának megfelelően azonban itt is a terek szinte geometrikusan szabatos körülhatárolása és egymástól való éles elválasztása a jellemző.

Ezek után valamivel részletesebben kell rátérnünk a zártosorú emeletes lakóház homlokzatképzésére, mint a klasszicizmus egyik legjellegzetesebb problémájára. Az általános művészettörténet e problémát a barokkal összehasonlítva, szinte több negatív, mint pozitív megállapítással értékeli.

Gyakran vetődik fel a kérdés, hogy a barokk túláradó gazdagságával, az architektúrájának a festészettel és szobrászattal való ragyogó egybeforrásával szemben a klasszicizmus nem jelentett-e visszaesést, alkotó erőben való kimerülést,

6. ábra. Kapubejáratok és lépcsőházak kapcsolata. (Alaprajzi részletek a Szépítési Bizottsághoz benyújtott tervekből. 1. 2. 5. Lanoherr András, — 3. 4. 11. Kassalik Ferenc, — 13. Brein Ignác, — 12. Ifj Zitterbarth Mátyás, — 8. Hofrichter József (Vármegyeház), — 6. 9. Hild József, — 7. 10. Pollack Mihály (Festetich palota, Kovács M. ház) tervének részletei.

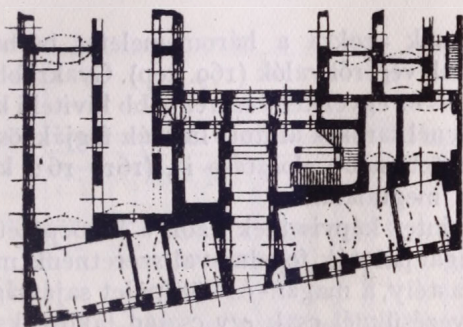
akadémikus száraz formalizmust? Nem vált-e benne a barokk lobogó művészi ihlete rideg tudománnyá, mely a jól bevált formákat kimért számítással alkalmazza?

Bizonyos, hogy találunk e kérdések által felvetett szempontokban negatívumokat a klasszicizmusra nézve, de ezekkel könnyen állíthatók szembe azok a pozitívumok, melyek a barokk e lehiggadt utódját oly átütő erejűvé tették. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy — sok más forráson kívül — a klasszicizmus főleg a XVIII. sz. közepétől terjedő intellektualizmusból táplálkozott, mely problémáit az alkotások rendjében és logikájában keresi. Ez a kor többet gondolkodik és az építészet alapigazságait jobban szem előtt tartja, mint elődje, melynek alkotásainál az ösztön, a képzelet és az érzés a reális meglátást oly sokszor háttérbe szorította. Éppen ezáltal teremtett újra szilárd alapot egy egészségesebb architektonikus felfogásnak, mely a barokk kor végének tobzódó szélsőségei közt már-már veszendőbe ment. Ez az egészségesebb felfogás a lakóterek egészét nagyon logikusan síkkal határolt tömbnek tekinti és ezért városi lakóházait az utca felé lehetőleg síkban tartva kezeli és képezi ki. A homlokzati felületet két fő méretének (a szélességnek és magasságnak) gondos arány szerinti mérlegelésével oly egyértelmű, logikusan megrajzolt architektúrával tölti ki, melyhez hozzátenni, vagy amelyből elvenni az egész lényeges sérelme nélkül mítsem lehet. Ez az önmagában lezárt egész tűnik fel különösen jellegzetesnek és áll szemben nemcsak a barokk homlokzatokkal, hanem az azonos korú földszintes homlokzatokkal is, melyeknél — mint láttuk — az egyforma axiselemek számszerint szigorúan meg nem kötött sorozása töltötte ki az éppen rendelkezésre álló felületet.

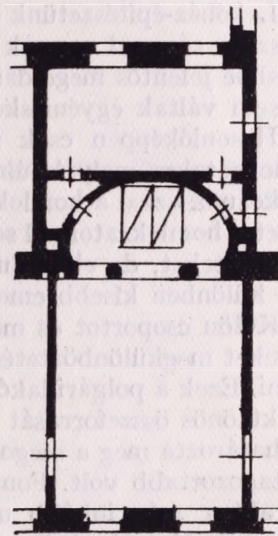
Az emeletes háznál nálunk kialakult klasszicista típus — teljes művészi tökélye mellett is — szinte egy matematikai egyenlethez hasonlítható, mely a magasság és szélesség függvényeként felállítva, számos állandó mellett aránylag kevés változót tartalmaz. Ha mármost vizsgálat alá vesszük a homlokzatok konstánsait, első helyen a «Szépitőbizottmány» építési rendszabályzatával találkozunk, mely a város házainak magasságát 2 emeletben határolja (háromemeletes házakat csak az 1849 utáni szabályzat engedélyez) és az ablaktengelyek egymástól való távolságát nyolc lábban állapítja meg, biztosítva ezzel az egyöntetű párkánymagasságokat és a végigmenően egyenletes ritmust. Hogy e két megkötés, városkép szempontjából mily nagy horderejű intézkedést jelentett, nem szorul bővebb magyarázatra. De az akkori egységesebb életberendezkedés is megteremtette a házak kialakítása szempontjából a maga állandóit. A földszinten bolthelyiségek és áruraktárak voltak, az első emeletre előkelőbb (nagyobb úrmagasságú), a másodikra szerényebb lakások kerültek. Ez a homlokzatra kivetítve, a földszinten félköríves nyílásokat, tekintélyesebb első emeleti magasságot és alárendeltebb második emeletet jelentett, amit a kor típusa még azzal is hangsúlyozott, hogy a földszintes íveket kiülő archívolttal szegélyezte, az első emeleti ablakok méretét és jelentőségét erőteljesebben kiugró szemöldökpárkánnyal emelte ki, míg a második emeletieket szerény, süllyesztett szegéllyel tette igénytelenekké. (166, 170, 171. képek.)

A választópárkányok alkalmazásában is tudatos egyöntetű eljárást tapasztalhatunk, mert szinte kivétel nélkül azt találjuk, hogy a földszint fölötti övpárkány

erőteljesebb kiüléssel a padlómagasságban helyezkedik el, míg a két emeletet elválasztó, sokkal szerényebb domborzatú sáv a második emelet könyöklő-magasságába kerül — mintegy ezzel is növelve az első emelet méretét. (Lásd 9. ábra.) Míg az övpárkányok rendesen csak csonkapárkányok voltak, addig az egész homlokzatot összefoglaló koronázó-párkány mindig hármastagozású, teljes párkány, melynek abszolút méretei az épület teljes magasságához igazodnak. Gyakorlati szempontok szóltak a mellett, hogy a vakolt kivitelben készülő pillérek vagy oszlopok az utca forgalmától igénybevett földszintre ne kerüljenek. Főleg ezért, — de egyszersmind esztetikai megfontolásokból is — az oszloprend szinte kivétel nélkül

7. ábra. Kapubejárat és lépcsőház elhelyezése szabálytalan telkű alaprajzban.
(Hild József. A Tánzer-ház földszinti alaprajzának részlete.)

8. ábra. Hálófülke megoldás.
(Kassalik Ferenc.)

a két emeletet összefoglalva a földszint fölé került, további állandó tényezőt szolgáltatva a homlokzat kialakítás formulájához. A vízszintes tagozatok az épület homlokzatát magasság irányában szinte előírászerű arányok szerint osztották meg. A földszint és az előkelőbb első emelet a már említett választópárkányok közt egyforma magasságokkal (lásd 9. ábra m.—m.) érvényesült a homlokzaton; a második emelet e részmagasság fele a lezáró főpárkány pedig harmada volt.

Az eddig ismertetett homlokzatképzési állandók a magasság szerinti tagozással voltak kapcsolatosak. Szélesség irányában — minthogy az a telek nagysága szerint állandóan változott — az egyöntetű ablaktávokon kívül alig találunk ilyen állandókat. Mégis megállapítható, hogy az egymáshoz közel álló fronthosszúságokra típusok alakulnak ki (4—6—8 oszlopos középrésszel), melyeken belül a homlokzati fő részek aránya is eléggé hasonló. Ez az arány rendszerint igen egyszerű számviszonyokkal fejezhető ki.

Eddigi megállapításainkat igazolja és a továbbiakat jobban megvilágítja az a három példa, mely három különböző mester (túloldalon bemutatott) különböző telekszélességre, de egységes felfogásban épült ma is fennálló három művét mutatja be. (9. ábra.) Ha csak e három, véletlenül kiragadott példát vesszük szemügyre, már látjuk, hogy mily egyszerű, világos elrendezéssel, mily végletekig kiegyensúlyozott arányokkal, mily tisztán kiforrott egésszel állunk szemben. Igaz, hogy a klasszicizmus nálunk más — típusnak nevezhető — rendszert nem termelt ki, de éppen azért, hogy az erők nem hullottak széjjel, hogy mindenki ennek az egy megoldásnak minél gondosabb kicsiszolásán fáradozott, kristályosodhatott ki ily tökéletesen.

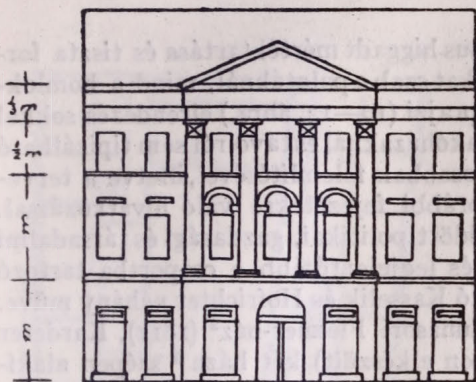
Lakóház-építészetünk e típusá vált leggyakoribb homlokzati kialakítása mellett szép számmal vannak ettől lényegesen eltérő, de művészi értékre nézve nem kevésbé jelentős megoldások. Ezek, bár más és más utakon haladnak, e korban sohasem váltak egyénieskedésekké.

Hasonlóképpen csak röviden utalhatunk azokra a háromemeletes bérház-homlokzatokra, melyek túlnyomórészt korunk végéről valók (169. kép). Gyakrabban találkozunk azzal a homlokzatrendszerrel, — ez egyébként szerényebb kivitelű kétemeletes homlokzatoknál sem ritka — melynél sarokra állított lizenák fogják össze az emeleteket, de előfordul az ablakok kötetlenebb elosztása is, (161—163. kép) amit különben kisebb emeletszámoknál is megtalálunk.

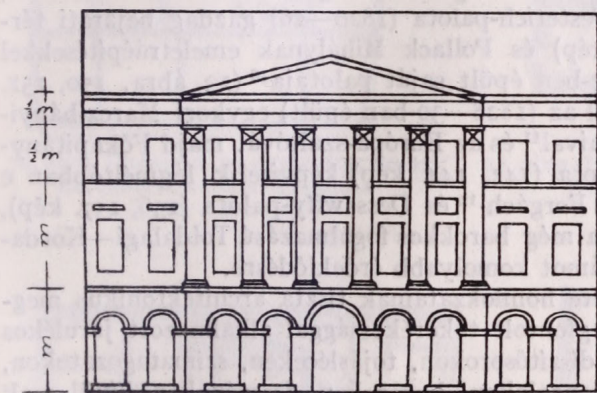
Külön csoportot és magas művészi szintet képviselnek azok a lakóépületek, melyeket megkülönböztetésül a városi magánpaloták fogalmával szeretnénk megjelölni. Ezek a polgári lakóház, a vidéki kastély, a magán- és középület sajátosságainak különös összeforrását mutatják. Tervezésüknél csak egy család lakószükséglete határozta meg a megoldás mikéntjét, ez az egy követelmény viszont lényegesen tagozottabb volt. Fontos szerepet játszottak benne a politikai és társadalmi élet akkor még inkább magánhelyeken megrendezett összejövetelei. Bár ezek pompakifejtése távolról sem közelíti meg a barokk idők szokásait, bizonyos fokú, talán inkább polgárinak nevezhető reprezentáció elkerülhetetlen volt.

E palotákban tehát határozottan különválnak egymástól a lakó- és fogadó-részek. Előbbiek a polgári igényekhez hasonlóan szerényen alakulnak, helyiségeik nagysága és azok berendezése sem tér el számottevően a jobb bérházak szobáitól.

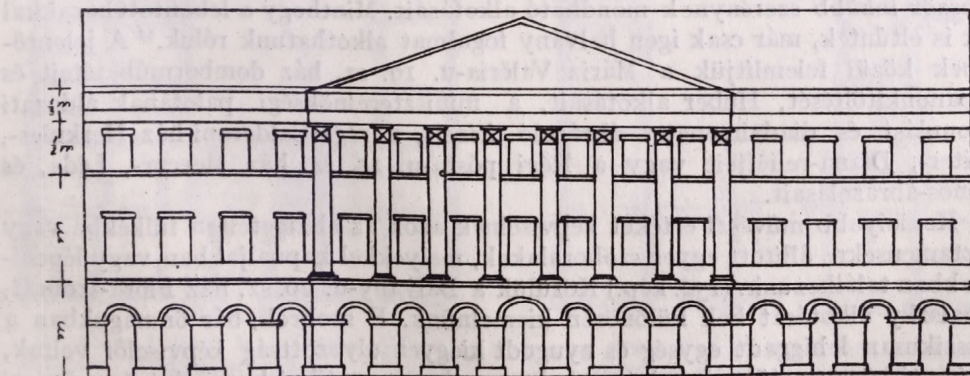
A fogadásra szánt helyiségek — melyek általában az első emeletet foglalják el — nagyság, alak és csoportosítás szerint változatosabbak (10. ábra) s a lépcsővel kapcsolt kapualj térsorozatának folytatását alkotják. A palotába belépő vendég az egyenként tökéletesen megoldott és zárt építészeti egységű terek változatos során halad végig. Ezt az egyébként barokkból származó megoldást a klasszicizmus azzal alakítja magáévá, hogy az egyes részek határait élesen megvonja, óvakodván a terek egybeolvasztásától és az elmosódó átmenetektől. Az egymasmellé rendelt helyiségek, ha a szabályos négyszögformától eltérnek, javarészt a római alaprajzok téralakítási részleteivel bővülnek; felépítésük elemei azonban egyszerűbb alaki részleteket mutatnak, amint azt a 11—12. ábrában közölt alaprajzok és a

Budapest. József nádor-tér 7.
Zofahl Lőrinc.

Budapest. Mária Valéria-utca 19.
Hild József.

Budapest. Akadémia-utca 3.
Hild József.

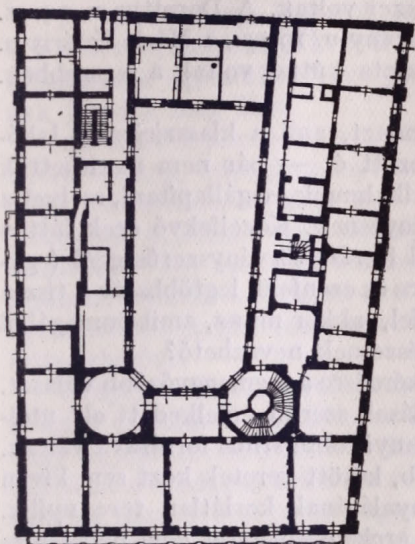
9. ábra. A kétemeletes lakóházak homlokzattípusainak magassági arányai.

151—152. képek mutatják. Bár a klasszicizmus higgadt mértéktartása és tiszta formaképzése az egyénieskedésnek erős korlátokat szab a palotáknál, mind a homlokzatalakítás, (150, 156—159. kép) mind az alaprajzi (10—13. ábra.) elrendezés sokkal változatosabb az előbb ismertetett polgárilakóházaknál és távolról sem tipizálható annyira. Ezért meg kell elégednünk a legfontosabbak felemlítésével, illetve a tervezők és országrészek szerint feldolgozott korábbi fejezetekre való hivatkozással.

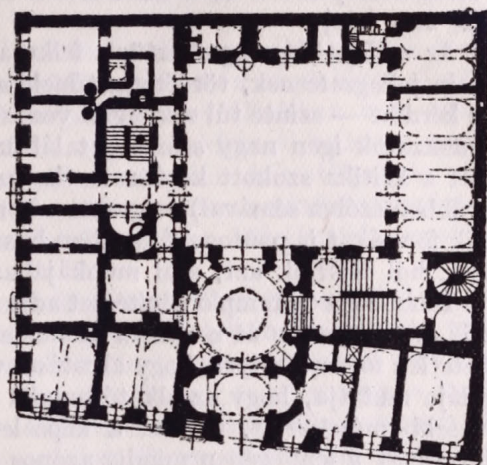
Az országnak Pozsonyból Pestre áttevődött politikai, gazdasági és társadalmi súlypontja folytán itt találjuk a legtöbb és legjelentősebb e csoportba tartozó alkotást. Közülük különösen figyelemre méltó Kassai és Hofrichter néhány műve. a Pollack Mihály tervei szerint épült felsődunasori Flexner-ház³ (1812), Kardeter Tamás háza,⁴ Kovács Mózes (1811—1815-ben elkészült) két háza⁵ szépen alakított bejáratával (12. ábra), a dunaparti Mayerffy-ház⁶ ablakosrainak szélesen fel-sorakozó egyenletes ritmusával (225. kép), a Horváth—Pálffy-palota,⁷ az Almássy—Szapáry—Zichy-palota,⁸ mely nagyrészt máig híven megtartotta eredeti részleteit, a három részben épült egykori Festetics-palota (1820—26) gazdag bejáratí térkompozíciójával⁹ (6. ábra 152. kép) és Pollack Mihálynak emeletráépítésekkel Angol-Osztrák bankká vált, 1822-ben épült saját palotája¹⁰ (13. ábra, 150, 151. kép). Hild palotaépítkezései közül az (1828—30-ban épült) egykori Marczbányi-palota elsőemeleti szép terem-soraival¹¹ és az Európa-szállóvá, majd Főkapitánysággá vált egykori Ullmann-palota (143, 144. kép) képviselik legméltóbban e típust. Vidéken a kassai egykori Forgách-¹² és Dessewffy-palota (156, 157. kép), a kolozsvári Jósika- (158. kép) és a még barokkos fogalmazású Toldalagi—Korda-palota¹³ (159. kép) tarthatnak számot komolyabb érdeklődésre.

A reformkor lakóház-építészete homlokzatainak tiszta architektonikus megfogalmazásán felül csak igen megfontolt takarékos-sággal alkalmazott járulékos díszítéseket. Az antik mintájú díszítősorokon, tojásléceken, szimatagozatokon, meanderszalagokon, ritkábban konzolokon, lemezeken, feszítőnokon kívül csak szerény tükörmélyítéseket találunk, melyek hátfalán jelképes — sokszor a mitológiából vett — domborművek mutatták be díszítő szobrászatunk különböző, legtöbbször inkább szerénynek mondható alkotásait. Minthogy a lebontott házakkal ezek is eltűntek, már csak igen halvány fogalmat alkothatunk róluk.¹⁴ A jelentősebbek közül felemlítjük a Mária Valéria-u. 19. sz. ház domborműbetéteit és timpanonkitöltését, Huber alkotásait, a miniszterelnökségi palotának áldozati felvonulást és diadalmenetet ábrázoló frízeit, a régi Calderoni-ház Herkules-, Jupiter-, Diana-reliefjeit vagy a Régi posta-u. 15. sz. ház Mercur-, Léda, és Kronos-ábrázolásait.

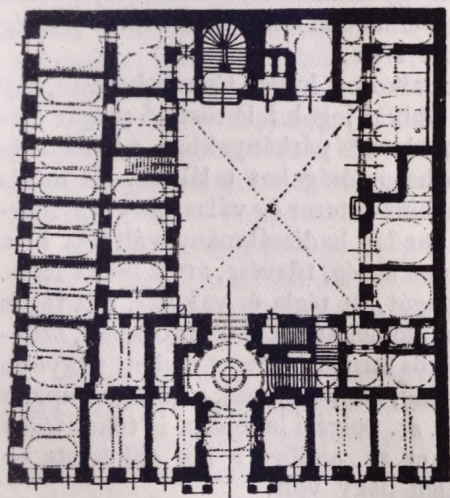
Komolyabb művészi értéket képviselnek azok az elszigetelten fülkébe vagy posztamensekre állított egyes szoboralakok, melyekkel kapualjakban vagy lépcsőházakban találkozunk. (152. kép.) Közülük a Bálvány-u. 20. sz. ház Flóra-szobrát, Dunaiszky alkotását kell különösen kiemel-nünk. E szobrok, bár önmagukban a klasszikusan lehiggadt egység és nyugodt kiegyensúlyozottság képviselői voltak, építészeti környezetüknek szinte minden esetben esztetikai hangsúlyt és művészi zamatot tudtak adni. Különösen az udvarok kútjaira és kútszobraira áll

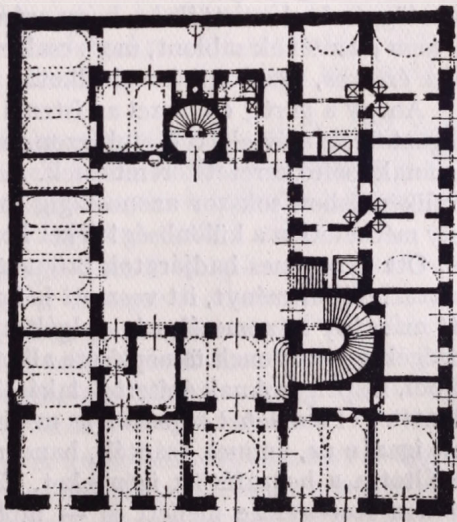
10. ábra. Budapest. Az egykori gr. Sándor, ma miniszterelnökségi palota I. em. alaprajza.

11. ábra. Pollack M.: A Horváth—gr. Pálffy-palota földszinti alaprajza. Épült 1816-ban.

12. ábra. Pollack M.: Kovács Mózes házána (Vadászkürt-szálló) földszinti alaprajza Épült 1815-ben.

13. ábra. Pollack M.: Saját palotájána földszinti alaprajza. Épült 1822-ben.

ez, amelyek az akkor még oly művészi gonddal megtervezett és a klasszikus átriumok mértékével értékelhető udvarok egyedüli díszai voltak. A Dorottya-u. 14. sz. (Lloyd-palota) és 6. sz. (Leszámitoló-bank), a Bálvány-u. 19. sz., a Mária Valéria-u. 3. sz. alatti épületek és a miniszterelnökségi palota kútjai voltak a legszebbek. (212, 214. kép).

Az eddigiekben igyekeztünk felkutatni mindazt, ami a klasszicizmus lakóházain jellegzetesnek, törvényszerűnek mutatkozott és — bár nem meríthettük ki e kérdést — szinte túl sok olyan vonást volt alkalmunk megállapítani, melyet a homlokzatok igen nagy számára találtunk érvényesnek. Közelfekvő ezek láttán ismét a kritika szokott kérdése: — ha ennyi jól bevált törvényszerűséggel (egyszerűbben szólva sémával) dolgozott e kor mestere és ezenfelül legtöbbször a tiszta antik formákat is pontos másolatban használta fel, akkor mi az, amit önmagából adott, hol találjuk azt, ami munkájában művészetnek nevezhető?

Talán a görög templomépítészet adja meg e kérdésre a legmeggyőzőbb választ. Ez is évszázadokon át csaknem azonos elgondolások szerint emelkedett oly utólríhetetlen formatökélyre, hogy alkotásai valamennyi többi stílus forrásává váltak. Példája mutatja, hogy az alkotó munka szűkebb, kötött keretek közt sem kíván kevesebb művészetet, mintha a képzelet szárnyalásának korlátlan tere nyílik. Mint ahogy a lényegében mindig azonos tárgyú arcképfestészetet nem helyezhetjük rangsorban a festészet többi ága mögé, úgy a klasszicizmus emlékeit — amennyiben igazán művészi nyujtanak — nem értékelhetjük kevesebbre, mint a szabad képzelet alkotásait. Az, hogy ez a kor szigorúbb fogalmazásban kereste a tiszta architektúra igazságait, mit sem von le értékéből; hogy kompozíciójából világos összefüggések olvashatók le, hogy arányai igen egyszerű törtszámokkal fejezhető ki, nem jelentenek sablont, mert csak ezekből — művészi alkotó erő nélkül — még soha értékes, igazi építészeti alkotás nem jött létre.

Ahogy a görög építészet az istenei számára alkotott hajlék típusát kereste, úgy dolgoztak száz év előtti őseink azon, hogy az emberi jogok felé törtető polgár ott-honának méltó keretet teremtsenek. Az oszlopokban és párkányokban, a részlet- és profilképzésben sokszor azonosságig fokozódó hasonlóságokat találunk. És mégis mily mérhetetlen a különbség! A két kort több mint kétezer év választja el egymástól. Ott győzelmes hadjáratok örömmámora, gazdag hadizsákmány váltotta ki a művészi teljesítményt, itt vesztett háború, lakásszükség, tűzvész, árvíz hozta létre. Ott márvány és nemesfémek szolgáltatták anyagát, itt téglá és vakolat. Ott tágas térségeken, az istenek ünneplésére alkottak templomokat, itt szűk utcákban, szükségéből, kispolgároknak építettek lakásokat. Közös formanyelvemet mellett nagyobb ellentétet el sem lehet képzelni, és mégis azt látjuk, hogy nemcsak a görög templom volt igazán az, aminek szánták, hanem a XIX. sz. polgári lakóháza is tökéletesen beváltotta a hozzáfűzött igényeket. És éppen ez az, amiben a kor építésze — minden szerénysége mellett is — utólríhetetlen nagy volt.

KASTÉLYOK ÉS KÚRIÁK¹⁵.

A klasszicizmus legszebb és legjellegzetesebb emlékei közé tartoznak azok a lakóházak, melyeket a köz- és főnemesség vidéki birtokain építtetett. Nagyságuk, kialakításuk egyszerűbb vagy pompásabb volta szerint kúriáknak vagy kastélyoknak jelöljük meg őket.

Az előző fejezetben tárgyalt polgári lakóházaknál magasabb igények kielégítésére épültek, anyagi szempontok is kevésbé korlátozták kivitelüket. Területi, helyi, városrendezési vagy más hasonló megkötöttségek általában nem állottak tervezésük útjában s csak néhány kivételnél, vagy átalakításnál kellett a meglévő állapothoz vagy az adott körülményekhez alkalmazkodni. A kastélyok és kúriák a polgári lakóházak zártosult elrendezésével szemben csaknem mindig szabadon álló elrendezésben épülhettek, ami az alaprajz lazább, nyíltabb, kötetlenebb megoldását tette lehetővé.

Lényegesen mások voltak azok a tényezők is, melyek az épület külső megjelenésének esztetikai megoldására szolgáltak. A polgári lakóház homlokzata utcára vagy legjobb esetben térre nyílt, ami azt jelentette, hogy tervezőjének csak korlátozott nézőtávolsággal kellett számolnia. Ez a körülmény, és az utcakép e korban annyira tiszteletben tartott egysége arra kötelezte a komoly stílusfegyelem alatt álló építészeket, hogy homlokzataik síkszerűségét finom, tartózkodó módon csak enyhe kiülésű tagozatokkal díszítsék. A városi homlokzatok az utcavonal megtartása folytán síkszerű kezelésükkel eleve lemondtak az architektúra térbeliségéről, már csak azért is, mert a zártosult épületnél az orthogonális szemlélet állott a megítélés előterében.

A vidéki, túlnyomórészt nagy parkokban álló kastélyoknál és kúriáknál a városi megoldásokkal szemben a nagyobb távolságokra való hatás biztosítása és a minden oldal felé kialakítandó, szabadon álló elhelyezés folytán a térbeliség szerepe előtérbe nyomul.

A nagyobb távolságra szóló hatást erősebb plasztikával, szabadonálló oszlop-rendek alkalmazásával, a kisléptékű részletek kiküszöbölésével, töretlenül átvezetett tagozatokkal, a nyílások és falfelületek viszonyának különösen gondos mérlegelésével és a befoglaló formák kitűnő arányaival tudták elérni.

Az épület tömegét egyszerű mértani alaptestekből világos csoportosítással és nyugodt körvonalakkal alakították ki. Erre a tömegre rendszeren minden tagozás vagy elosztás nélküli, az egész épületen egyforma gerincmagassággal végigfektetett nyeregterítő kerül, melynek nyugodt síkjait csak a szükséges kémény-áttörések és vápák szakítják meg. Mansard-kialakítások, kupolaszerűen vagy hajlott sátorterítő módjára kiemelkedő középrészek alig fordulnak elő.

Különös jelentőséget biztosít a kastély- és kúriaépítésnek az a tény, hogy sokkal hívebben tudta megőrizni emlékeinek eredeti állapotát, mint a polgári lakóház — mely a város folyton fejlődő alakulásának, a benne gyorsabban lüktető élet állandóan változó körülményeinek, az intenzív használatnak és a gyakran más és más célokra való átalakításnak sokkal többet volt kénytelen feláldozni. A kasté-

lyok, melyek egyébként is a lassúbb életütemű vidéki környezetben állottak, ritkábban változtatták gazdáikat, még ritkábban rendeltetésüket és ha szükséges karbantartásukról sokszor nem is gondoskodtak kellőképpen, lényegüket kiforgató átalakításokról csak elvétve van tudomásunk.

Az eddigiekben azt láttuk, hogy a klasszicizmus építészete számos olyan feladattal foglalkozott, mely új problémaként jelentkezett, és amelynek megoldására az elmúlt korok még nem jelölték ki a kellően megalapozott utat (vár-megyeházák, színházak stb.). A kastélyépítés nem tartozik ezek körébe. Sőt azt kell mondanunk, hogy kevés, annyira a hagyományban gyökerező, minden részletében kialakított építési feladatról tudunk, mint amilyen ez. Ennek ellenére mégis azt látjuk, hogy az 1800 után épült kastélyok mind alaprajz, mind pedig felépítés tekintetében gyökeresen eltérnek az előző korok hasonló alkotásaitól. Az eltérés oly szembeötlő és a változott viszonyokra annyira jellegzetes, hogy nem térhetünk ki részletesebb megvilágítása elől.

A barokk kastély főtengelye — mely egyszersmind az architektonikus rendekbe szedett kert tengelye is — az áthajtóval kapcsolt, többkarú, jelentős térhatású, reprezentatív kialakítású lépcsőn vezetett kersztül. Ez a lépcső volt az épület eszmei súlypontja. Ez vezetett az emeleti termekhez és lakószobákhoz, ezen emelkedett fel a látogató oda, ahol a kastély ura, családja és társasága lakott, mintegy abba az emelkedettebb légkörbe, melyben a barokk úr magát mások, főként a földszintre helyezett személyzet fölött érezte. A lépcsőnek és az emeletnek tehát különös jelentősége volt. Ehhez mérten nyerte építészeti kialakítását is.

Ezzel szemben a földszint vízszintes átmenő fűgázásával kicsi, alig keretezett ablakaival csaknem a felső rész lábazataként hatott, ami nem véletlen, hanem a kor szellemének hű kifejezője. A feudális hatalom és akarat hatásosan érvényesült a homlokzatközépen magasra kiemelt díszteremben, mely gazdája fensőbb-ségét jelképezve, uralkodott az épületen és a hozzá tartozó kert minden zugán. A park, sőt sokszor a környék utainak szigorú axialitása ezt még jobban aláhúzta, úgyhogy az épület, illetve az általa kifejezésre jutott feudális hatalom felől senki sem táplálhat kétségeket.

A reformkor kastélya a barokknak sok vonatkozásban merő ellentéte, bár az építési programban, a kielégítendő szükségletek és a rendelkezésre álló anyagiak tekintetében a multhoz képest alig van különbség. A szobaszám nem igen változik, a kertnagyságban sincs eltérés, a költségek sokszor ugyanoly mértékben állanak rendelkezésre, s az építtető társadalmi vagy politikai helyzetében, főleg pedig környezetéhez való viszonyában sincs változás. De gyökeresen megváltozott a kor szelleme, melyet az építészlet legtöbbször oly híven tud kifejezésre juttatni. A francia forradalom utáni évtizedekben — bár náinuk erre még határozott ok nem volt — Magyarországon is sok mindent kellett óvatosabban érvényesíteni. Osztályellentét, vagy kérlelhetetlen hatalmi fenség fitogtatása éppoly kényelmetlen lehetett, mint az anyagi fölény túlzott mutogatása. Belsőleg még nincs változás, de a külső kép már újat, egészen mást mutat. A kastély parkja az autokrata francia barokk rendszer helyett a kötetlenebb, természetesebb, emberibbnek látszó

angol elvek szerint alakul és jelképesen mutatja, hogy az építtető nem akarja zsarnoki hatalmát a növényzetre kiterjeszteni, hanem annak teljes szabadságot engedélyez. A kastély sem áll előttünk a kert uralkodó központjában — ilyen ebben a parkban nincs is — hanem mintegy véletlenül, egy nagyobb tisztás szélén, bár a kerttervező ezt a véletlennek látszó helyet alapos megfontolás után jelöli ki s a kertet a továbbiakban is úgy alakítja, hogy a kastély lehetőleg sok helyről nyújtson kedvező képet. (181, 182. kép.) Míg a barokk kert célja a gondosan rendezett hatások fokozásával a kastélyba igyekvőt céltudatosan előkészíteni arra, hogy feudális hatalmú háziúr elé kerül, addig a reform kor a meglepetés közvetlenségével kívánja a látogatót az épületig juttatni.

Ez a különbség folytatódik az épületen belül is. A barokk kastélynál a látogató nehéz kapun át az aláhajtóba lép és ott az örség, vagy legalább is a kapus előtt halad el és a pompázatos lépcsőn jut az emeleti előcsarnokba, ahonnan a fogadásokra szánt díszterem nyílik.

A klasszicizmus kastélyánál ezzel szemben szinte a kertből lép a középső terembe, melyet attól csak néhány lépcsőfok és a nyitott oszlopcsarnok (188, 192. kép.) választ el és amely méreteiben sem válik el annyira a melléje sorakozó többi helyiségtől. A nagyszabású dízlépcső — mely, mint láttuk, a barokk kastély gerince volt — most elesik és így az egész alaprajz kötöttsége felbomlik. Ezáltal a szobáknak és termeknek kötetlenebb egymás mellé helyezése válik lehetségessé, ami, ha bizonyos vonatkozásban nyereségnek is tekinthető, végeredményben a szerves egység meglazulását jelenti. Az egész alaprajzi és felépítési elrendezésben nyomaték-kal érvényesül annak kifejezésre juttatása, hogy a ház ura nem főúri hatalmát akarja érzékeltetni, hanem a külsőségektől mindjobban eltávolodó emberi és a természetbe kapcsolódó életmód lehetőségét kívánja megtalálni otthonában.

Ennek érdekében a társadalmi élet céljaira szolgáló és fontosabb lakóhelyiségek most a földszintre kerülnek, az emeleten pedig háló-, vendég- és személyzeti szobák nyernek elhelyezést. Az utóbbiak megközelítésére csak olyan lépcső készült, amilyenre feltétlenül szükség volt s e lépcsők kialakítása is legtöbbször igen szerény. Az emelet alárendeltebb volta a homlokzatokon is határozottan kifejezésre jut a lényegesen kisebb ablakok s az emeleti mellvéd magasságában vezetett választó párkányok által. (182. kép.)

A külső megjelenést egyébként az erős egység jellemzi. Sokszor a lakályosság és célszerűség rovására az alaprajz érdekeit is a külső egységes hatásának rendelik alá. Egyébként a homlokzatok alapgondolata kevés változatot mutat. Az általános típust következőképpen jellemezhetjük: rizalit tagozás nélküli egységes homlokfal, melynek közepét négy vagy hat oszlopon nyugvó, finom arányú oromzat hangsúlyozza. (182, 192. kép.) Ez a megoldás, bár szinte kezdetlegesen egyszerű és nálunk általánosan használatos, mégsem vált soha sablonná. Palladio tiszta architektúrájának nemzetivé alakult felvirágzásával állunk szemben, melynek a kor divatjánál mélyebbre nyúló gyökereit, részben főúraink erős angol irányú érdeklődésében kell keresnünk; hisz Angliában a vicenzai mester tanait még a barokk fénykorában is rendkívül tisztelték. De bizonyos, hogy a kastélyhomlokzatok stílusának alaku-

lására, építészetünk akkori vezéralakjának, Pollack Mihálynak olaszországi tanulmányévei is erős befolyással voltak.

A szükség követelte egyszerűség és a belőle kikristályosodó építészeti stílus annyira összeforrt a magyar talajjal és egységes hazai kialakításban viszonyainkat oly híven fejezte ki, hogy a Palatinus-kori kastély magyar típusát kell benne látnunk. (Alcsút, Lovasberény, Dég, Csákvár, Hegyfalu, Fót, Gyömrő, Rohó kastélyai. (180—192. képek.)

E jellegzetesen magyar elrendezés különféle változataiban két egymástól eltérő csoportot kell szembeállítanunk: a nagyobb méretű emeletes kastélyt a földszintes kis kastéllyal, az úgynevezett kúriával. Az előbbinél a földszintet és emeletet összefoglaló oszloprend karcsúbb arányokban valósítható meg, aminek felismerését bizonyítja, hogy az emeletes kastélyoknál legtöbbször jön, ritkábban korintuszi oszlopokkal, (180, 182. kép.) míg földszínti elrendezéseknél általában a zömökebb arányú dór oszlopokkal (195—201. kép) találkozunk.

Ott, ahol az építési programot sok helyiség létesítésével és nagy beépített területtel, két szintben kellett megoldani, az építész terve változatosabb lehetett. A magyar klasszicizmus mesterei azonban bölcs mérséklettel mindig a középízalit oszloprendjének az épület magasságából adódó arányaihoz igazodtak és a főhomlokzat síkjába csak olyan épülethosszat vontak be, mely egy tekintettel átfogható egységet alkotott vele. Ha több helyiségre volt szükség, azokat az U-alakban hátravezetett szárnyakba (Lovasberény, 14. ábra), vagy annak ismételt derékszögű törésével egy második, a főhomlokzatnak mintegy háttérül szolgáló hátsó homlokzatra helyezték (Alcsút, 15. ábra). Csak különösen igényes és nagyszabású kívánságok esetén, és főként ott, ahol meglévő épületek átalakításáról volt szó találkozunk olyan megoldásokkal, melyeknél egyes részek önálló külön tömegekké alakulnak. Ennek szemléletes példáját látjuk Moreaunak részben megvalósult kismartoni kastélytervén (176—178. kép), vagy a csákvári Eszterházi-kastély változatos egységekből (színház, kápolnaszárny, istálló: 16. ábra és 189, 190. kép) összetevődő alaprajzán.

A főhomlokzaton, akár az egész hosszából, akár pedig csak az egységes hatást keltő előretolt részből áll, kitűnően érvényesült a nyugodt ritmus és az arányok kiforrottsága. Közepes nagyságú homlokzati hosszaknál legtöbbször az

| a—a—a—a—a | b—b—b | a—a—a—a—a |

ritmust találjuk. (Alcsút, Bodajk hátsó homlokzat, Lovasberény, Tereske, Petőfalu stb. (182. kép.)

Nagyobbaknál, vagy laposan elnyújtott kúriáknál a hat oszloppal alátámasztott középtimpanon által, bár szélesebbé válik az ütem, mint

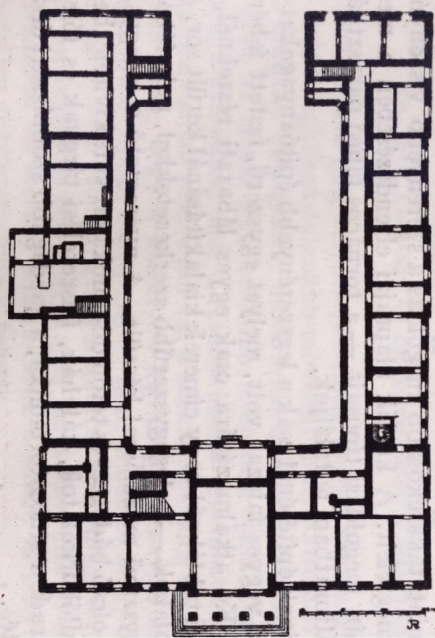
Dégen: | a—b—a | a—a—a—a | c—c—c—c—c | a—a—a—a | a—b—a |

Fóton: | a—a—a | b—b—b—b—b—b | c—c—c—c—c | b—b—b—b—b—b | a—a—a |

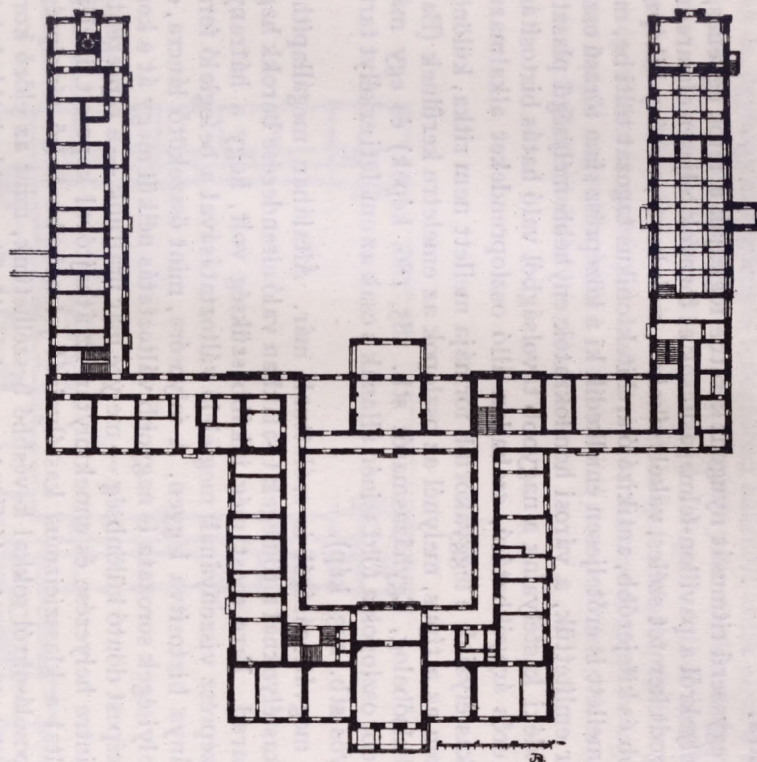
vagy

Alsópetényben: | a | b—b—b—b | c—c—c—c—c | b—b—b—b | a |

ezt a középrész hangsúlyozott volta mégis közös egységbe foglalja össze. A görögös oszlopoktól tartott oromzat a Palatinus-kor fogalmazásában még a kisebb és egész igénytelen épületeknél sem hat hivalkodóan, mikor a ritmus egyszerűsül az

14. ábra. Lovasberény. A Cziráky-kastély földszinti alaprajza.

15. ábra. Az alcsuti József főherceg-kastély alaprajza.
Pollack Mihály.

a— a— a— | b— b— b | a— a— a |, vagy | — a— a | b— b— b | a— a— | (Alsódabas, Bia, 197. kép) formulára.

A tengelyek egyszerű ritmusát nyugodt keretbe foglalják a tetők egyenes, töretlen vonalai, melyekről a pavillon-felmagasítások és tornyok teljesen elmaradnak. E lehiggadt, nyugodt keretet széles, vakolt síkokon, csak kevés, szerény kiképzésű, de annál nemesebb és kifejezőbb, antikizáló architektonikus tagozat tölti be, melyből egyszerűsége mellett is erőteljesen emelkedik ki a középrész síma törzsű oszloprendje. Mint már említettük, a városi homlokzatok enyhébb mélységű plasztikájával szemben, vidéki kastélyaink a nagyobb távolságból való hatás biztosítására csaknem mindig erős árnyékhatású, szabadon álló oszloprendeket alkalmaznak.

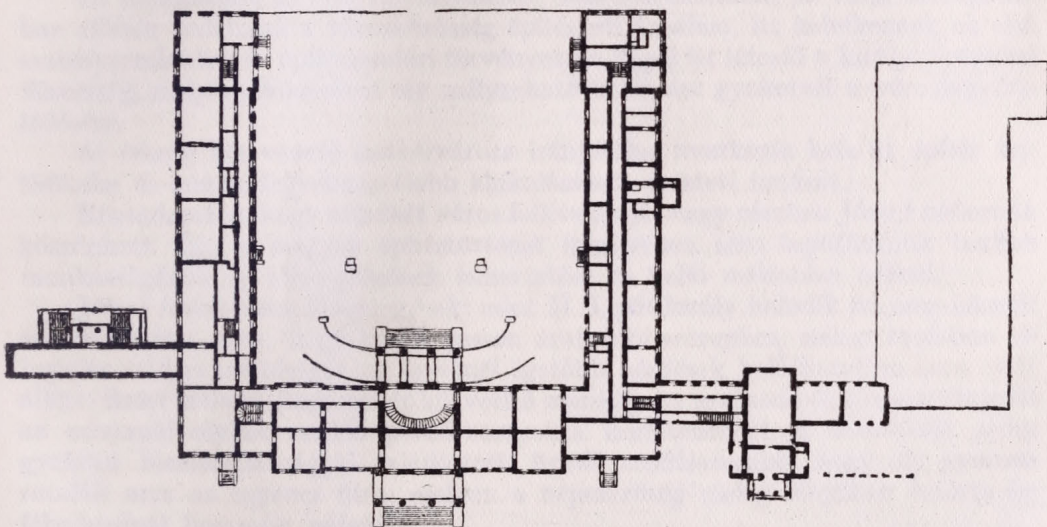
Klasszicista kastélyaink e leggyakoribb formája mellett nem ritka, különösen dombosabb vidéken az a típus, melynél az oszlopok az emeletre kerülnek (Bajna, Bodajk, Bárca, Felsőbalog, Egyházasmarót stb. 185, 186. képek) és egy másik, melynél a zömök dór oszlopok a föld színén állanak s csak az emeleti erkélyt tartják (Újszász, Gyöngyös stb. 203. kép).

Az alaprajz megváltozásáról is szoltunk már. Általában megállapítható, hogy a nagyobb kastélyoknál a tömegek U-alakban való elrendezése barokk hagyományként megmarad. Erre most még inkább szükség volt, hogy a hátranyúló szárnyak és a középrész viszonyának megfelelő változtatásával a befoglaló formák legkedvezőbb aránya biztosítva legyen. A folyosóra, mint összekötő láncra, egyoldalt felfűzött helyiségek sorozata is nagyobb változtatás nélkül megy át e korba. Az előző korhoz képest döntő különbség — melyre már utaltunk — a reprezentatív helyiségek földszintre helyezése és ennekfolytán az áthajtóval kapcsolt díszlépcső elmaradása. Ezáltal a klasszicizmus kastélyainál jelentősebb belső térképzésről, és hatásos térkapcsolásokról sokkal kevésbé beszélhetünk, mint az előző kornál. Az egyes helyiségek boltozattal való átfödése, ami az előző kor földszinti helyiségeinél még általános gyakorlatnak számított, most mind ritkábbá válik.

Kisebb kastélyoknál vagy kúriáknál gyakran találkozunk a középfolyosós elrendezéssel, mely mint takarékosabb megoldás a szerényebb viszonyú köznemeseknek különösen megfelelt. A kúriák alaprajzi elrendezésében a messzebbmenő egyszerűsítés további megoldási típusait — a tornácos falusi parasztházig — úgy szólván minden változatban feltaláljuk.

E kor kastélyainak építésénél csak a legszerényebb építőanyagokat használták. Falazatuk általában vegyes falazat volt, melyet egyszerű, festett fehérmész vakolattal vontak be. Kő alkalmazására csak egyes lábazati részeknél, lépcsőknél, oszlopfőknél, falazati tábláknál vagy címerek kialakításánál került sor. Az asztalosmunka — ajtók, ablakok — a legegyszerűbb szerkezetekkel, puhafából, kívül színes, belül fehér, egyszínű mázolóssal készült. A nyeregtető a legegyszerűbb ácsszerkezettel és igen olcsó bádogos- és tetőfedő-munkával volt kivitelezhető. Olcsóbakká váltak a padlóburkolatok, kályhák, felszerelési tárgyak és főleg bútorok; szinte teljesen elmaradt a stuccatormunka, a gazdagabb szobrászati dísz és a többszínű, drágább festés.

Csak az oszloprendről vagy legalább is néhány oszlop alkalmazásáról nem mondanak le, úgyhogy ez a görögös felfogásban használt antik elem a történelmi kiváltságú osztály vidéki építkezéseinél is alig hiányzik. Csaknem úgy tetszik, hogy az oszlopot kiváltságos helyzetüket jelképező elengedhetetlen kelléknek tekintették, mely polgári házakkal szemben a felsőbbséget juttatta építészetiileg kifejezésre. De még ebben is szerények voltak e kor mesterei, mert a legtöbb helyen — sokszor még a nagyobb szabású alkotásoknál is — az oszlopok csak gondosan falazott és vakolt kivitelben készültek.

16. ábra. Csákvár. Az Eszterházi-kastély alaprajza.

Mindezt összevetve meg kell állapítanunk, hogy a reformkor kastély- és kúria-építészete — bár a legkifogástalanabb minőségben és kivitelben alkalmazta — nem használt fel drágább anyagokat, mint amilyenekkel mai szokványos épületeink készülnek. Mint az ország legtehetősebb rétegének építő megnyilvánulása sem a tömegek konfigurációjában, sem a részletelemek felhasználásában, sem az építőanyagok alkalmazásában nem lépte túl a szükségszerűség legszerényebb mértékét. Annál csodálatosabb, hogy a kastélyok legtöbbje mennyire kifogástalan előkelőségű, minden hétköznapiól ment, szinte ünnepi hatást kelt; hogy közönséges, az idők nyomán már erősen elavult és megfakult anyaguk az egyszerű formák gyönyörű arányai közt mennyire megnemesedett, és keresetlen elhelyezésük, közvetlen természetbe olvadásuk és szerény kialakításuk ellenére is mily fennköltnek, szinte megközelíthetetlen tökéletességűnek tetszik.

A legfontosabb kastélyok ismertetését szerzőik jellemzésére már közöltük. Pollack Mihálylyal kapcsolatban esett szó Dég, Alcsút, Gyömrő, Fót és Vajta kastélyairól, Hild Józsefről szólva adtuk Bajna, Csákvár, Lovasberény kastélyainak részletes képét, Moreau magyarországi munkásságába illesztettük Kismarton átalakítását, Kasselik Fidél műveként emlékeztünk meg Vereb kastélyáról stb. Így a legjelentősebb emlékek bemutatásával — úgy érezzük — elég átfogó képpel egészítettük ki a klasszicizmus építészetének ezt a fejezetét. További részletezés a kor általános tárgyalásánál az arányosan megvont kereteken már kívül esne, úgyhogy a kevésbbé jelentős emlékekre vonatkozólag a jegyzetekben megjelölt irodalomra kell utalnunk.¹⁶

JÓZSEF NÁDOR ÉS A SZÉPÍTÉSI BIZOTTSÁG

A magyar reformkor építészetének tekintélyes hányada az ország új fővárosának, Pest-Budának területére esik.

Itt találkozunk az első városrendezési beavatkozásokkal, itt válik országunkban először tudatossá a városközösség építészeti fogalma, itt keletkeznek az első szabályrendeletek és építésrendőri törvények és végül itt létesül a királyi Szépítési Bizottság, mely működésével oly mélyreható befolyást gyakorolt a városkép fejlődésére.

Az ország két vezető testvérvárosa irányítólag avatkozik bele az építés fejlődésébe és annak fegyelmezettebb alakulásában érezteti hatását.

Köztudomású, hogy mindkét város fellendülését nagy részben József nádornak köszönheti. Így a magyar építéstörténet könyvében sem lapozhatunk tovább munkásságának és jelentőségének ismertetése és kellő méltatása nélkül.

József Antal János főherceg,¹ aki mint II. Lipót király hetedik fia nem készült és nevelkedett arra, hogy korán jusson uralkodói szerephez, mikor 1796-ban elfoglalta nádori méltóságát az égetőnél égetőbb kérdések beláthatatlan sora előtt állott. Ezért érthető, hogy nehéz közvetítő munkája az uralkodó és a nemzet között az udvarnál olykor meddő próbálkozásokra korlátozódott, a nemzetnél pedig gyakran bizalmatlansággal találkozott. Annál csodálatosabb, hogy oly gyorsan rátalált arra az egyenes útra, melyen a népszerűség meleg fényében futotta be félszázadnál hosszabb pályáját.

Előterjesztései² — melyeknek fogalmazványait igen sokszor sajátkezűleg írta — színes változatosságban világítanak rá a kor úgyszólván minden időszerű kérdésére. és ékes tanúi annak a lángoló ügyszeretetnek, de annak az ezernyi-ezer gondnak is, mellyel ez a minden ízében magyarrá vált Habsburg-főherceg az országot vezette.

Különösen közel állott hozzá az ország fővárosának, Buda és Pest testvérvárosának minden ügye. Rokonszenve és első benyomásai 16 éves korából valók, mikor 1792-ben (május 31—június 27-ig) Ferenc király koronázása alkalmából itt járt. Francia nyelvű naplójából olvassuk,³ mily komolyan figyelte meg a két várost és környékét, mennyire élvezte minden szépségét.⁴ Naplójának végén vázlatos leírást is ad a két városról, melyben röviden, de találóan ismerteti az egyes részeket. Érdekes, hogy már akkor mily tisztán látja a két város közti jellegbeli különbséget: Budában az előkelő nyugodtságot és táji szépséget, Pesten a pezsgő üzleti élet lüktető forgalmát.⁵

E kétségtelenül megnyilatkozó érdeklődés ellenére József nádor hivataloskodásának első éveiben (1795—98-ig) adminisztratív, politikai és katonai elfoglaltsága miatt még csak fel sem veszi a városszépítés kérdésének fonalát. Irataiban eleinte (1795—96) csak az ország bajai, «gyanús jelenségek», vizsgálatok, pörök, később a szubszidiumok és az újoncozás, majd tisztán gazdasági és hivatali ügyek szerepelnek. 1798-ban látjuk első, a város fejlesztése érdekében tett lépését, mikor Ferenc császárhoz kérést terjeszt fel a Margit-sziget átengedése tárgyában.⁶ Ez azonban csak elszigetelt, későbbi egységes elgondolásával még össze nem függő intézkedés volt.⁷

E ponton talán nem lesz felesleges, ha seregszmlét tartunk ama elgondolások, tervek és eredmények felett, melyek József nádor intézkedéseit közvetlenül megelőzték.⁸

Pest városának első tervszerű beépítése 1786-ban a «Neugebäude» munkájával indult meg. II. József e hatalmas építmény létesítésével egyidejűleg az addig mocsarakkal és homokbuckákkal teli «Neustadt»-ot (a mai Szent István-várost) is rendeztetni akarta,⁹ s ezt a munkát a helytartótanácsra és a kamarára bízta. E két testület gróf Zichy Károlyt és báró Schilson Jánost küldte az ügy tanulmányozására és a terv kivitelére. Hogy a rendezésnek az a terve, melyet Pollencig József 1789-ből származó rézmetszete nyomán ismerünk, mily körülmények közt jött létre, nem tudjuk.¹⁰ Elemzésére és méltatására sem kívánunk e helyt kitérni, csak azt tartjuk szükségesnek megjegyezni, hogy e kezdetleges elgondolás szerint osztották fel a beépítésre szánt területet 139 háztelekre, melyekből beépítési kötelezettség mellett, mérsékelt áron mindenki vásárolhatott.

A szabályozási beavatkozásnak és egységes városképre való törekvésnek világos jelei azok az intézkedések is, melyek előírják, hogy a tereket övező házaknak legalább egyemeleteseknek kell lenniök, a földszintes házakat pedig már eleve oly erősre kell építeni, hogy később emeletek kerülhessenek rájuk, hogy a földszintes házak öt, — az emeletesek tíz, — a kétemeletesek tizenötöztendei adómentességben részesülnek, hogy a házak tervét tulajdonosaik előzetesen kötelesek felülvizsgálat és jóváhagyás végett a városi építőbizottsághoz benyújtani stb.

Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy ez az építőbizottság mily messzemenő hatással volt a későbbi Verschönerungs-Commission-ra. Szinte annak — II. József által életre hívott — előfutárát kell látnunk benne, mert az alig szenved kétséget, hogy a minden irányban újításokra törekvő sokoldalú uralkodónak e téren is megvoltak a maga messzemenő tervei.

Sajnos, a nagy lendülettel megkezdett munka üteme II. József halálával erősen ellanyhult és I. Ferenc uralkodása idején úgyszólván egészen elszorvadt,¹¹ bár a város jólétben és lakosainak lélekszámában állandóan tovább gyarapodott. Mikor a kamara és a helytartótanács e téren oly jól bevált együttműködését szétválasztották, megszűnt az egységes irányítás és a legkisebb költséggel járó megoldás is, pártviszályok zsákmányává vált, úgyhogy a város szabályozásának és szépítésének ügye teljesen gazdátlanul maradt. A rendszeres irányítás hiánya annyival is inkább érezhetővé vált, mert sokat építettek.¹²

Világos, hogy az akkori áldatlan állapotok, s a 12 évvel előbb megkezdett szabályozás által elért eredmények indították József nádort arra, hogy az egész ügyet erélyesen a kezébe vegye. Nem áll meg tehát egyeseknek az a felfogása, mely e kérdés kezdeményezését Károly főherceg érdeméül kívánja beállítani, aki az 1803. őszi hadgyakorlatok alkalmával járt először Pesten. József nádor terjedelmes felterjesztése — Pest szépítése tárgyában — csaknem 2 évvel előbb kelt. Megdőlt az a magyarázat is, mely szerint a napoleoni háborúkra való tekintettel a bécsi udvar sürgette volna Pest kiépítését, hogy visszavonulásra alkalmas második székvárosa legyen. Ha figyelemmel kísérjük József nádor felterjesztésének hosszadalmas és akadékoskodó elintézését, látjuk, hogy kicsinyes anyagi okokból Bécsben inkább hátráltatták, mint támogatták a tervet. Tehát éppen a kérdés időszerű fontosságának felismerése és az a körütekintéssel párosult erély, mellyel azt kezelte, teszik oly értékké a nádor működését.

Mint már a fentiekben is jeleztük, a nádor e tárgyban tett első javaslata 1801. november 14-én kelt.¹³

Az a tény, hogy a sokfelé szerteágazó ügy felterjesztését tisztán és szabatosan, bár nem minden vonatkozásában kiforrottan maga a nádor fogalmazta meg, mutatja, hogy mennyire behatóan foglalkozott a feladattal, mennyire szívügyévé vált. Bizonyára nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy e sok vitával járt kérdéstömeg letárgyalására és kiérlelésére hosszú hónapok, talán évek kellettek. Feltűnő, mily hangsúlyozottan mutat rá a nádor arra, hogy kitűzött céljait — bár nem akarja hatáskörét bővíteni — csak az eddigi rendszer megváltoztatásával tudja majd elérni és ennek fő feltételül az egységes irányítást tartja szükségesnek. A felügyeleti szerv általa javasolt összeállítása és a városi magisztrátustól való függetlenítése már közel jár ahhoz a megoldáshoz, mely hét évvel később a Szépítési Bizottságban öltött testet. Elégtelennek és bizonytalanoknak látszik azonban az elgondolás pénzügyi terve.

Éppen a pénzügyi lebonyolítás kevésbé megnyugtató része adott alkalmat a kancelláriának és az egyesített udvari kamarának, hogy nehézségeket támasztva, a jóváhagyást elodázza és a nádort újabb előterjesztésre szólítsa fel.

Az ügy, melynek elintézésével eddig sem siettek, ezek után még lassabban halad. Bécsben senkinek sem állt érdekében a gyors elintézés, s a fenyegető napoleoni háborúk által nyugtalanná vált légkör sem kedvezett az ilyen békés kultúrmunkának. A pesti magisztrátus, — melynek a nádor felszólítása értelmében az lett volna a feladata, hogy Hild Jánossal együtt részletes terveket dolgozzon ki és javaslatokat tegyen arról is, miként lehetne a szükséges pénz előteremteni, — bizottságot küldött ki¹⁴ és ennek tárgyalásain állapította meg 1804. december 25-én a városrendezés főbb elveit.¹⁵ Ennél tovább azután nem is jutottak, úgyhogy József nádor, aki nem volt hajlandó az ügy további halogatását tűrni, közvetlenül bízta meg Hildet a tervezet elkészítésével. Erre a városi bizottság is elrestelte addigi tétlenségét, beadta javaslatát, melyben főleg a pénzügyi lebonyolítással kapcsolatban fejt ki nézetét. Mindezen előzmények után 1805. június 1-én terjeszti fel újabb — most már minden részletében kidolgozott — javaslatát a nádor.

A felterjesztés — mint ismeretes — számos egyéb mellékleten kívül főleg Hild János csatolt *rendezési tervéhez* (223. kép) fűzi megvalósítani szándékolt javaslatait, minden egyes kérdésnél részletesen kitérve a probléma multjára, szükségességére, megvalósításának előnyeire és hátrányaira, valamint egyéb vonatkozásaira. Talán éppen ez az aprólékos lelkiismeretesség volt kerékkötője az eszmék szabadabb lendületének, és oka az egész ügy kissé bürokratikus elintézésének. Ez azonban semmiképpen sem kifogásolható, mert ismerve az udvarnak, nevezetesen a kancelláriának és az egyesített udvari kamarának, de különösen Ferenc királynak aggodalmaskodó, szinte kicsinyes óvatosságát, megállapíthatjuk, hogy egy nagyvonalúbb s egyszersmind komolyabb anyagi áldozatokkal egybekötött szabályozási javaslat sohasem nyerhette volna el Bécs jóváhagyását, legkevesebbé ezekben az években, mikor az austerlitzi vereség és az utána bekövetkezett francia nyomás folytán mindenfelé a legmélyebb lehangoltság uralkodott. Így tehát Pest fejlődésének polgáriasabb, takarékosabb ütemében a kedvezőtlen külpolitikai körülmények is erősen éreztették hatásukat, noha ez okmányyszerűen alig tűnik ki.

A felterjesztés behatóbb ismertetésére térve, mindenekelőtt meg kell említenünk, hogy rendkívül világos beosztással három részre tagolódik. Ezek:

I. Pest város szállításának és szabályozásának részletes, problémánkénti ismertetése, magyarázata és indokolása.

II. A megvalósítandó feladatok költségeinek számszerű megadása, s a fedezetükre szolgáló pénzalap mikénti előteremtése, illetve további biztosítása.

III. Az egyes feladatok megvalósításának sorrendje és mikénti kivitele.

A városfejlődés története szempontjából legérdekesebb az I. fejezet, melyben részletesen vonulnak fel előttünk a) alatt külön a régi város, b) alatt az új város, c) alatt a többi külváros és végül d) alatt a városhatárokon kívüli területek rendezési és szabályozási kérdései.

A *belvárosra* nézve a felterjesztés megállapítja, hogy mint Pest legrégibb része, 1788-ig a település egyedüli városias jellegű területe volt. Csak a II. József uralkodása alatt kijelölt és szabályozott új (mai Szent István) város kiépülése után szorult háttérbe és vált elhanyagolttá, mert a nemesség és a kereskedővilág mind nagyobb számban költözködik át az újonnan épült, szabályozott utcákban felsorakozó házakba. A régi város, megtartva szabálytalan utcáinak vonalvezetését, az utóbbi időben csak keveset fejlődött. A szállítás és szabályozás feladatai — a felterjesztés szerint — nagyobb kisajátítási költségek elkerülése végett, a továbbiakban is csak arra szorítkozhatnak, hogy fokozatosan elérjék az utcák és házak homlokzatának rendezettebb képét. E végből a terv következő teendőket hozza javaslatba:

1. A meglévő utcák rendezését, szélesítését és kiegyenesítését.
2. Új tér létesítését a Grenadierkaserne (mai Városháza) épületével szemben a Szerviták kolostorának lebontása által.¹⁶
3. Földalatti csatornák építését és az utcákon lévő akadályok eltávolítását.
4. A Dunapart hajóhid és Molnár-tó¹⁷ közti részének (a mai Deák Ferenc-

utcától a Vámház-térig) színtezését, kövel való burkolását és házainak fokozatosan egyenes vonalba való állítását.

5. A Hajóhivatal¹⁸ alkalmasabb helyre való áthelyezését.

6. A vágók és mészárszékek kitelepítését és végül

7. a «Botanischer Garten»¹⁹ (a Fűvészkert) áthelyezését a külvárosba.

A felterjesztésnek ez a része bizony nem sok alkotó készségre vall. Amilyen gondos és végletekig lelkiismeretes az indokolása, éppoly szegényes a lényege. Tulajdonképpen csak a többé-kevésbé szükségessé vált rendészeti intézkedések összefoglalása.

Komolyabb városszabályozási kérdés csak egy merül fel a javaslatok közül; a Grenadierkaserné-vel, a város legmonumentálisabb épületével szemben nyitandó tér létesítése.²⁰ Ez a gondolat azonban, mely mint tudjuk sohasem valósult meg, már II. József utolsó pesti látogatása óta — talán éppen mint az ő eszméje — élt a köztudatban és időszerűségében azóta is mind nagyobb súlyt kapott, mert a Belvárosnak az egykori városház előtti (a mai Piarista-gimnázium helyén elterülő) Fő-téren kívül nem volt jelentékenyebb méretű, az ország fővárosához méltó tere. A nádor felterjesztésének érdeme e tekintetben is csupán abban áll, hogy a kérdés minden részletét lelkiismeretesen, a város szerény anyagi kereteihez alkalmazkodó pénzügyi művelettel kívánja megoldani. A szervitákat templomukkal, és rendházukkal az új városba, a Tuschl-féle Hetz-amfitheater telkére (a mai Szent István-templom helyére) kívánja telepíteni. Ezt a területet Tuschltól ingyen remélték megkapni, s az áthelyezésnek az az előnye is lett volna, hogy az Újváros lakói templomhoz jutottak volna.

Az egész Belváros többé-kevésbé beépült, de legalább is kötött tulajdonban lévő területével szemben a szabályozásnak több lehetősége nyílt az Újvárosban. E rész utcáinak alapvetése, kiépülésének megindulása, s a városiasodás folyamata oly gyors ütemben hódított tért, hogy a nádor akciójának éveiben már csak a szélső részekben volt szükség szabályozási beavatkozásra. Itt viszont bőven akadt tennivaló. Különösen a régi Harmincad-hivatal,²¹ a Sőhivatal és Dohánybevéltő²² épületeinek környéke volt rendkívül elhanyagolt és szabályozásra szoruló állapotban. A nádori fennhatóság alatt folyó városalakítás legértékesebb és legjelentősebb része éppen erre a (mai Vigadó- és József-tér közt elterülő) területre esik. Innen kellett eltávolítani és máshová helyezni a fentebb említett avult épületeket, ide került a német színház, — a Szépítési Bizottság első évtizedi tevékenységének legnagyobb szabású alkotása (228. kép).

Tárgy szerint felsorolva azokat a javaslatokat, melyeket e városrészre a nádor felterjesztése megvalósítandónak tartott, a következőket kell megemlítenünk:

1. A be nem épült részek utcáinak és tereinek szabályozását (főleg az előbb említett területeken, az Újépület és a Dunapart közt, valamint az Újépület déli homlokzatával szemben).

2. Az utak csatornázását és a rajtuk lévő zavaró akadályok eltávolítását.

3. A Dunapart színtezését, kikövezését és házainak sorba rendezését.

4. Nyilvános dunapartisétány létesítését a Hajóhíd és az Újépület vonala közt.²³

5. A régi Harmincad-hivatal elhelyezését vagy megfelelőbb homlokzattal való ellátását.

6. A Dohánybeváltó-hivatal és a vele kapcsolatos épületek áthelyezését.

7. Az Újépületnek határozott cél (kaszárnya) számára való kijelölését.

8. Templom építését és a szervitáknak a «Vadvitaszínház» helyére²⁴ való telepítését és végül

9. színház- és vigadóterem építését.

Pest külvárosai ebben az időben szeszélyes, rendszertelen beépítésükkel még egészen falusi jellegűek voltak. A városi magisztrátus a népesedéssel arányban az igénylések alapján házhelyeket osztott, de se a beépítés időpontjával, sem annak módjával és kivitelével tovább nem törődött. Így legfőbb ideje volt, hogy megfelelő ellenőrzéssel az elburjánzó építési önkény korlátok közé szoríttassék, az utcák vonalvezetése, szélessége és szintezése egységes elgondolás szerint rendeztessék. Nem csodálható tehát, hogy az e részre vonatkozó fejezetben inkább az építésrendőri előírásokhoz hasonló rendelkezésekkel, mint magasabb értelemben vett városszabályozási problémákkal találkozunk. Az egyöntetűség kedvéért ezeket is felsoroljuk, megemlítve a következő javaslatokat:

1. A külvárosok utcáinak és házainak rendezését a további beépítésre szánt, valamint szabadon hagyandó területek megállapítását.

2. A mélyen fekvő utak feltöltését és a szükséges vízelvezető árkok létesítését.

3. A külvárosok futóhomokjának növényzettel való lekötését.

4. A ló-, marha- és parasztpiac helyének és forgalmának szabályozását.

5. A fatelepek és fakereskedés ügyének rendezését.

6. Az aeraris hajók és a hajóhíd hajóinak kikötésére alkalmas hely kijelölését és biztosítását.

7. Dologház építését.

8. A helyőrség legénysége számára kaszárnya létesítését.

9. Új halász- és Molnár-tó helyének biztosítását.

A városhatárokon kívüli területekre vonatkozólag a felterjesztés csak a Pestre nézve oly nehezen elviselhető futóhomoknak növényzettel való lekötésére és a főbb irányok felé vezető póstautak jókarban tartására tesz javaslatot.

A felterjesztés második szakaszában a javasolt program pénzügyi megoldásával foglalkozik. Hild János hozzávetőleges költségvetése a Hajó-Harmincad-, Sőhivatal, valamint a Dologház és Kaszárnya épületét (melynek megépítésére más anyagi fedezetet kíván teremteni), figyelmen kívül hagyva, a kiadásokat kb. 1.200.000 frt-ban állapítja meg. Ennek a beruházási, valamint a későbbi fenntartási költségeknek előteremtésére a nádori felirat a következő javaslatot teszi:

a) A beruházási jellegű költségek biztosítására külön alap létesítendő és pedig:

1. az áruba bocsátandó házhelyekért befolyó összegekből,

2. az Újvárosban és a Városliget környékén már eladott telkek hátralékos vételárának behajtásából, végül

3. a városi pénztár évenkénti hozzájárulásából.

b) A fenntartási költségek előteremtésére a különféle hivatalból levonandó illetékek (mint kövezetvámok, városi határvámok, rakparti- és hajókikötési illetékek, valamint a különféle helypénzek) kulcsának felemelése szolgáljon fedezetül.

A felterjesztés harmadik szakasza a város szépítését célzó intézkedések keresztülvitelének meghatározásával foglalkozik. A teendőket kivitel szempontjából szétválasztva, az első csoportba azokat sorozza, melyek a már meglévő utcákkal, épületekkel vagy telekosztásokkal kapcsolatosak, egyenként, összesszerűleg kisebb tételeket jelentenek, és ott, ahol időálló jó anyagból épült házakról van szó, csak az új építkezések természetes sorrendjében intézhetők el. A második csoportba azokat a feladatokat sorozza, melyek új építkezések, vagy nagyobb telkek eladása révén komolyabb pénzügyi-megmozdulást is jelentenek. A nádori elaborátum e második csoport teendőit is a közgazdasági viszonyokhoz alkalmazkodó megfelelő időre (10 évre) szétosztott, fokozatos menetben kívánja megvalósítani, hogy az az építőipar és anyagtermelő szakma teljesítőkéességét meg ne haladja, vagy a házhelyek túlzottan gyors ütemben való piacra vetésével az árszínvonalat az általános érdekek; de különösen a Szépítési Bizottság pénzalapjának kárára le ne szorítsa.

A nádor végezetül eddigi tapasztalataira és a magisztrátus tehetetlenségére hivatkozva, különös nyomatékkal tanácsolja, hogy előterjesztett programjának megvalósítására a király külön, politikailag független, közvetlenül neki, a nádornak alárendelt szervet — Szépítési Bizottságot — létesítsen, mely őt (Ferenc királyt) majd évenkénti jelentésében tájékoztatná az itt előadott teendők megvalósításának mikénti megtörténtéről.

Mindezek alapját elvben Hild János szabályozási terve (223. kép) adta volna, melynek felirata következőképpen szól:

«Situations Plan zur Regulirung und Verschönerung der Königlichen Freystadt Pest in Hungarn im Jahr 1805.» Azonban a terv, melynek elkészítésére csak rövid idő állt rendelkezésére, nem tartalmazza mindazokat a változtatásokat, melyekről felterjesztésében szó esik. Hogy egyebet ne említsünk, pl. nyoma sincs rajta a Grenadierkaserne (mai Városháza) előtt létesítendő térnek. Így tehát alig tekinthető e szabályozási tervezet végleges megoldásnak és enyhébb ítéletet érdemel. Ha azonban összevetjük Pest akkori tényleges állapotával,²⁵ (224. kép) ennek dacára azt kell mondanunk, hogy városrendezési és műszaki tekintetben határozottan mögötte marad a felterjesztés többi részének. Az akkori kornak éppen a városrendezés terén nem mindenben szerencsés elvei irányították Hild munkásságát, a nélkül, hogy a fennálló viszonyok, az általános hangulat és az anyagi lehetőségek nagysababúsá elgondolást lehetővé tettek volna. Ezt azonban az állandóan fenyegető háború és egyéb gondok közt úgy látszik sem a nádor, sem az államtanács — ahová a javaslat 1806 nyarán került — nem vette észre.²⁶

Bár nincs rá írott bizonyítékunk, a körülményekből mégis azt véljük kiérezni, hogy a nagyvonalúságnak az aprólékos részletekkel való küzdelmében a nádor volt a kezdeményező fél, míg szakembere és munkatársa, a feladatát hivatalos megbízásnak tekintő Hild János a részletnehezégek ismeretében inkább visszatartotta, mint fokozta az első gondolatok lendületét.

Pest városa 1808. október 11-én kapja meg a végleges határozatot, mely Szent-iványi Bonaventura helytartó-tanácsost teszi meg a Szépítési Bizottság elnökévé. Ezzel azután megkezdődik a tényleges munka, mely a székesfővárosi levéltárban lévő Verschönerungsarchiv aktáiból nyitott könyvként tárul elénk.

Ha feltehető is, hogy javaslatainak előkészítésére folytatott tárgyalásokhoz névtelenül sokan járultak értékes gondolatokkal, bizonyos, hogy e nemes ügy erős-kező hadvezérét a nádorban kell látnunk. Finom tapintattal párosult higgadt erélye a napoleoni csaták veresége okozta kedvezőtlen hangulatban is diadalra vitte a pestiek oly sokszor háttérbe szoruló óhaját. De az ő tekintélyére és súlyos szavára volt szükség akkor is, mikor a magisztrátus pártharcai közt a város magasabb és maradandóbb érdekei forogtak veszélyben.

Ő maga az elismerések és ünnepletések elől szerényen kitért ugyan, az érdemeket másokra hárította, de azért mindenki tudta, hogy Pest mit köszönhet neki. Mikor pedig 1847. január 13-án meghalt, az egész polgárság városának atyját gyászolta benne és igazán nem mondott sokat, mikor szobrának talapzatára véste, hogy «Pest városát újjáalkotta.»

Amily vontatottan, nehézségekkel és akadályokkal küzdve vált valóra József nádor elgondolása, oly lendülettel, egyetértő, lelkes munkával látott a kitűzött célok megvalósításához az 1808 októberében megalakult Szépítési Bizottság. Szent-iványi Bonaventura, a bizottság elnöke magasszárnyalású megnyitóbeszédében a város multjába vetett tanulságos visszapillantás után²⁷ csakhamar az új problémák felé irányítja a bizottság figyelmét. Már az 1808. november 21-i ülésen a bizottság 342 pontban foglalja össze az elvégzendő feladatokat. Az egymást sűrűn követő további ülések jegyzőkönyveiből pedig oly gazdag tartalmú, szerteágazó részletkérdésektől duzzadó munkamenet bontakozik ki, hogy alig tudjuk elképzelni, az aránylag kis számú bizottság miként tudott a szóbanforgó kérdéseknek még csak a letárgyalásával is végezni.

A Szépítési Bizottság ugyanis mindössze a magisztrátus és a választó-polgárság három-három képviselőjéből, továbbá egy-egy állandóan konzultált építészből, mérnökből, kőműves- és ácsmesterből, valamint az adminisztrációt lebonyolító egy-egy pénztárosból, ellenőrből, irattárosból, két-két irodatisztből és irodaszolgából állott. Állandó fizetést csak az adminisztráció alkalmazottai kaptak. A szakértő tagok csak kiszállásaikhoz képest részesültek tiszteletdíjban vagy remunerációban, míg a többiek tisztüket önzetlen ügyszeretetből látták el. Ily berendezkedéssel a bizottság ügykezelési költségét igen szerény keretek közé tudta szorítani, úgyhogy még 10 évvel később is, mikor már tekintélyes irányító szervvé gyarapodott, alig emelkedett az adminisztráció költsége évi 6,000 fl. W. W. fölé.²⁸

A Szépítési Bizottság iratanyagából megállapítható, hogy vezetősége már az első év folyamán a város kialakulásának minden vonatkozásában magához ragadta a kezdeményezést. Hild János tervének útmutatásai alapján, de sokszor azokon túl terjedő elgondolások szerint irányított minden köz- és magánépítkezést, jelölt ki minden külvárosi terjeszkedést, vagy szorított alkalomadtán a szabályozási vonal mögé minden bántó rendellenességet. Tervek átvizsgálása és bizottsági jóváhagyás

nélkül sem új épület, sem számottevőbb átalakítás nem volt munkába vehető. Az engedélyezési eljárásoknál feltűnő gondossággal kezelik a házak küszöbmagasságának, tűzfal takarásának, rizalit kiugrásainak és a kivitel felelősségének kérdéseit.

Mintthogy röviddel a Szépitési Bizottság megalakulása után Pollack Mihályt jelölik ki állandó építészeti tanácsadónak,²⁹ — erélyes és magas művészi szinten álló irányítása nyomán — az új épületek a klasszicizmus korszerű kialakítása szerint harmonikus, nagyvonalú egységben sorakoznak egymás mellé. A bizottság által megkívánt komolyabb építészeti kialakítás a közvéleményre sem maradt hatás nélkül, úgyhogy nemcsak az általános jólét emelkedésével beköszöntő fokozottabb építőtevékenységről, de annak finomabb szépségek felé irányuló nemesebb szelleméről is csakhamar meggyőződhetünk.

E mellett a Szépitési Bizottság éber figyelemmel és nagy hozzáértéssel szorgoskodott pénzalapjának gyarapítása ügyében. A királyi jóváhagyással eladható nagy területek házhelyekként való áruba bocsátása különösen a napoleoni háborúk utáni inflációs években juttatott hatalmas összegeket az alap pénztárába. Ezekből létesült az óriási német színház, az új hajó, — só- és dohányhivatali épület, a Dunapart kikövezése és sok más költséges építkezés.

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a bizottság gondoskodása csak a nagyobb jelentőségű ügyekre terjedt ki. Működésére talán éppen az a legjellemzőbb, hogy a kisebb fontosságú kérdésekkel is mily behatóan foglalkozik.

Már az első év jegyzőkönyveiből kitűnik, hogy az 1805-ös nádori felterjesztésnek úgyszólván minden problémája szóba kerül. Az engedély nélküli rendszertelen építés megszűnik. Megválasztják a tervek bírálatával foglalkozó albizottságot. Az egyes kerületek építkezésének ellenőrzésére külön építési felügyelőket rendelnek ki (pl. a Józsefvárosba Dégen Jakab mérnököt, az Újvárosba Hild Jánost stb.). A tavak áthelyezése céljából tárgyalások indulnak meg a molnárokkal és halászokkal. A csatornaépítési munkálatok és költséghozzájárulásaik összegének beszedése erélyesen megindul. Az utcák és terek feltöltése, pocsolyák megszüntetése, a Rákos patak szabályozása gyors ütemben folyik. Az utcákat mindenfelé fásítják s fokozottabb tisztántartásukra is erélyes intézkedéseket léptetnek életbe. Ezek keretén belül határoznak az utcák forgalmát zavaró nyílt patkolókovács-műhelyek, valamint a piszkot és bűzt terjesztő mészárszékek kitelepítéséről. Csakhamar sor kerül valamennyi piac forgalmának szabályozására és a Dunapart rendezésére. Közben állandóan folyik a gondos megfontolással e célra kijelölt telkek árverés útján való értékesítése is.

A Bizottság első évtizedének munkássága azonban egyéb eredményt is fel tud mutatni. Mint legszámottevőbb alkotását, megvalósítja a nagy német színházat, melynek felső emeletén hivatala számára biztosít helyiségeket; felépíti a hajózási hivatalt, a só- és dohányhivatal házait, áthelyezi a fűvészkertet, rendezi a régi Halpiacot stb., előkészíti a Dunapart-szabályozást, a dunamenti sétány kiépítését, az elővárosok útvonalainak szabályozását és kitérését, majd később a Vigadó-építkezést, a lipótvárosi plébánia ügyét, a Polgári Lövöldét és sok más kérdés megoldását.

A Szépítési Bizottság üléseinek évenként is súlyos kötetekre dagadó jegyzőkönyvei, még terjedelmesebb aktakötegei és tervtárának hatalmas rajzanyaga itt még kivonatatosan sem ismertethető. Adataik részletes felsorakoztatása a fejlődés képét túlságosan részeire bontaná és a várossalakulás egységes megítélését megnehezítené.

Összefoglalóan csak az állapítható meg, hogy a Verschönerungs-Commission eredményesen dolgozott. Telek- és építéspolitikája helyesnek bizonyult és megalakulása után alig néhány évvel a kedvezőbb általános hangulat és gazdasági légkör folytán oly lendületes építőtevékenység fejlődött, mely a szabályozási munka jelentőségét még jobban előtérbe állította. A vállalkozási láz kiterjedt mindazokra a területekre, melyek a kereskedelem jövő fejlődése szempontjából egyáltalában szóba jöhettek, s az élénk érdeklődést mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az árverésre került újjvárosi, pusztai, homokos telkek négyyszögölenként 18 forintos áron is elkelték.

A legfontosabb rendezési feladatok megoldása ilyen módon elősegítette azt, hogy felismerték Pest fejlődésének magasabb rendű szükségleteit is. A magánépítkezés meglehetősen egyenletes üteme mellett a magyar történelemben párját ritkító nemzeti áldozatkészség nagyvonalú középítkezést is lehetővé tesz. E feladatok kezdeményezésénél, irányításánál és ellenőrzésénél a Szépítési Bizottság inkább adminisztratív jellegű működése mellett csaknem mindenütt ott látjuk József nádor lelkes és tevékeny részvételét is, melyet az emelkedettebb európai látókör, s a költségektől vissza nem rettenő lendület jellemez.

A német színház építésének hatalmas vállalkozása volt a Szépítési Bizottság adminisztrációjának próbaköve. Igaz, hogy a munkáról szóló akták, jegyzőkönyvek végnélküli halmaza csaknem kizárólag gazdasági és anyagi vonatkozású, de már kielégítő elintézésük is nyugalmat, biztonságot jelentett a pesti polgárságnak, és szilárd alapot rakott le a további közcélú adakozások számára. Ilyenekre pedig szükség volt, mert a XIX. sz. újonnan felmerülő igényei Pesten csak közadakozásból voltak megvalósíthatók. Az építési költség ily módon való előteremtése a gyors és zavartalan lebonyolítást távolról sem volt képes mindenkor biztosítani.

Sokszor már az építési telek kiválasztásánál mutatkoztak ellentétek, melyek a kivitel, sőt a tervezés megindítását is évtizedekre tolták ki. Így vajúdott a Múzeum helyének ügye is, melyet először Hild János tervei alapján a ferencrendi barátok kertje mögött, a mai Szép-utca sarkának helyén jelöltek ki — vagy a Nemzeti Színház kérdése, mely a dunaparti Rondella elégtelen volta miatt vált időszerűvé és a Hatvani-utcai, majd a régi Harmincad-hivatal helyén javasolt elhelyezés megghiúsulása után végre a Grassalkovich hercegtől adományozott telken a Hatvani-kapu előtt épült fel. Ezek a kérdések aztán rendesen túlnőttek a Szépítési Bizottság hatáskörén és a nagy politika és társadalom problémáivá lettek, melyek nemcsak Pest város lakosságát, hanem az egész országot érintették és amelyek útjában gyakran találkozunk Széchenyi higgadtan bíráló szellemével is.

Ilyen probléma volt a Lánchíd építése is.

Pest város alakulásában dunamenti fekvése és a nagy folyón való átkelés biztosítása számottevő szerepet játszott. Bár József nádor haláláig a két szemben fekvő város egymásközi forgalmát a 42 pontonból álló hajóhíd bonyolította le,

a megoldást már a század elején sem tartották kielégítőnek.³⁰ Eleinte bátortalanul és elvétve, később mind határozottabban és gyakrabban mérült fel az állandó dunahíd terve.

A város fejlődése szempontjából inkább a híd helyének kijelölése, mint annak szerkezete és elkészülte volt befolyással. A híd, mint látni fogjuk, alapos mérlegettel igazodott a város adottságaihoz. Elkészültével a további városfejlődés egyik leghatásosabb, sajnos nem mindenben helyes irányítójává vált.³¹

Helyét, több egymással ellentétes felfogás küzdelmében a 30-as évek folyamán műszaki tényezők döntötték el. Nem lehetett ugyanis a Gellérthegy mentén összehajózható folyóba a jégtorlódás fenyegető veszélye nélkül több mederpillért építeni,³² a hajóhíd környékének területén pedig a szükséges 3 öl magasságú feljárók hosszú lejtőinek céljaira az ott elterülő telkek értékes beépítése miatt csak igen drága kisajátításokkal lehetett volna a szükséges területet megszerezni. Az 1838-as nagy árvíz is megmutatta, hogy a Duna medrének mélyreható szabályozása nélkül a jégzajlás veszedelmével legmesszebbmenően számolni kell, s a legnagyobb óvatosságra volt szükség. Ily körülmények közt döntött a hídbizottság 1838. szeptember 18-án Clark javaslata és terve alapján a mellett, hogy a két mederpillérrel 101.4 öl közép fesztávolsággal építendő lánchíd a Nákó-ház irányában, mai helyére kerüljön.

Nincs tudomásunk arról, hogy Pest és Buda akkori legjelentősebb technikai alkotásának helyét a Szépítési Bizottság állásfoglalása valamilyen értelemben befolyásolta volna. De ha már a meglévő adottságok ennek az irányvonalnak a kijelöléséhez vezettek, az 1838-as árvíz utáni új építkezéseknél és utca-alakításoknál ezt a tényt fokozottabban figyelembe kellett volna venni. Ily messzemenő összefüggések felismerésére és a belőlük folyó városszabályozási követelmények kezdeményezésére — amint alább is látni fogjuk — a Szépítési Bizottság sajnos akkor már nem volt alkalmas. Viszont a legnagyobb elismeréssel kell szólnunk a közvetlen környezet (a mai Ferenc József-tér) rendezéséről, mely a Tudományos Akadémia megépültéig mintaszerű stílusegységgel övezte a hídfeljáró számára részben már korábban körülépült teret. (226. kép.)

A pesti klasszicizmus alkotásának legtermékenyebb két évtizedét az 1838-i árvíz zárta le végzetes pusztítással. Utána sok minden épült — hisz az 1837-ben megkezdett Nemzeti Múzeum csak 1846-ban készült el és rengeteg új lakóház is épült — mégis úgy tetszik, mintha az előző évtizedek lendületes frissességű alkotókészsége ellaposodott, az igyekvő céltudatosság, tétovázássá vált volna.

Az árvíz mérhetetlen károkat okozott és a várost gazdaságilag és tőnk szélére juttatta. A Szépítési Bizottság azonban ezenfelül is súlyos erkölcsi és tekintélyi csorbát szenvedett, mert az összedült (túlnyomórészt vályog) házak százai kiáltó vádként szóltak a kivitel silány és az építési ellenőrzés elégtelen voltáról. Szeméretettségük a Bizottságnak azt is, hogy a díszes épületekre (színház, Vigadó stb.) költött hatalmas összegekkel szemben a Duna és medrének szabályozásával mit sem törődött, noha a gyakori árvíz komoly veszedelme nem egyszer figyelmeztette.

Most, hogy a szerencsétlenség megtörtént, a jövőre először megismétlődésének akarták elejét venni.

A József nádor elnöklésével folytatott lázas tanácskozások során a következő teendőkben állapodtak meg :

1. Pest város árvédelmi töltésekkel biztosítandó.
2. A város területe fokozatosan feltöltendő.
3. A Duna jégtorlódások elkerülésére szabályozandó.

E három határozat közül az 1. alatt említett gátépítéseket valósították meg először. Éppen csak a város kiépült része előtti Dunapart felemelése maradt el, egyrészt szépeszeti okokból, másrészt, mert a magas gát sok helyet foglalt volna el. A csatornarendszert — az árvíz szempontjából oly veszélyes és átemelő szivattyúkkal ellátandó szennyvíz-kiömlők számának csökkentése érdekében — meg kellett volna változtatni. Így tehát e téren nem jött létre hatályos óvintézkedés.

Még kevesebb eredménnyel járt a 2. alatti határozat, mert a gyakorlatban kitűnt, hogy a házak földszintjének átlag 2 m — de helyenként 4 m-ig való felemelése rendkívüli terheket rótt volna az építettökre, a fennálló régebbi házakkal való összhangba hozása pedig lehetetlen volt.

A baj tulajdonképpen orvoslására a 3. pont alatt elhatározott dunaszabályozás lett volna hivatva. Készültek is tervek,³³ sőt Gömör megye pályázatát is írt ki a kérdés tanulmányozására, kivitelre azonban csak igen vontatottan került sor, úgyhogy 40 év telt el, míg a dunaszabályozás Pesten az árvízveszélyt megakadályozhatta.

Maga a Szépítési Bizottság a régóta készülő építési szabályzat tető alá hozásával kívánta az építkezések minőségét és ezzel a házak nagyobb ellenállóképességét biztosítani,³⁴ kikötötte az előbb említett határozatból kifolyólag, hogy a földszint padlója a nagy árvíz legmagasabb szintje fölé kerüljön, a pince mélysége maximum 13 — az emeletek magassága 11—11 láb legyen (padlótól-padlóig) és az épület a földszint és három emelet magasságát meg nem haladhatja. Szabályozta az előírt falvastagságokat, építési anyagul pedig égetett téglát, vagy jóminőségű kőhasználatát követelte. Lakás- és szoba-nagyság, beosztás és higiénia szempontjából, valamint az engedélyezési eljárás és munkaellenőrzés biztosítására az új szabályzatnak szintén megvoltak a maga szigorú követelményei.

Látjuk tehát, hogy a Szépítési Bizottság most is tevékeny volt, de munkája inkább csak adminisztratív és rendészeti jellegű volt. Közben — mint Pest és Budánál már annyiszor — kiaknáztatlanul maradtak azok a városszabályozási lehetőségek, melyeket az árvíz helyenként végzett tabula rasa-ja megnyitott. Átfogóbb jelentőségű, mélyebben szántó szabályozási tervről nincs tudomásunk. Ami a Duna szabályozásával kapcsolatban — jórészt sokkal később — történt, az a vízépítési és mérnöki tevékenység eredménye volt, melyben a városszabályozás szempontjai mindig csak másodsorban érvényesültek. A város belsejében mindössze egyes mélyebben fekvő utcák feltöltésében merült ki a szabályozási tevékenység.

Mint hogy az összedűlt házak pótlása halasztást nem szenvedhetett és az építómesterek munkával túlhalmozva (1838-ban az építési engedély-kérvények száma 457-tel az előző év hatszorosára szökött fel) nem fordíthattak kellő gondot az egyes épületek művészi megoldására, úgyhogy általában lélek és elmélyedés nélküli átlag-

homlokzatokkal telt meg a város. E kor legtöbbet foglalkoztatott mesterei — Zofahl Lőrinc, Hild Károly, Diescher József, Pollack Ágoston, özv. Zitterbarth Teréz, özv. Brein Magda, özv. Hild Klára, Kassalik Ferenc, ifj. Zitterbarth Mátyás, és a tömeges termelésre berendezkedő, érdeklődésével azonban csak a nagy feladatok felé forduló Hild József — alkotásaikban nem érik el az előző két évtized építkezéseinek elmélyedő, szerény méltósággal telt művészetét.

E jelenségben nemcsak a helyi körülmények és gazdasági adottságok, hanem az általános korszellem is közrejátszott. A klasszicizmus fejlődésének zenitjét túlhaladta, merevvé, egyhangúvá válik, s ezen csak az ébredő romanticizmus nyugtalan próbálkozásaival üt — egyelőre még csak igen szórványosan — kisebb-nagyobb réseket.

Azzal tisztában kell lennünk, hogy a Szépítési Bizottság a stílusfejlődés irányvonalát már nem változtathatta volna meg. Ez sokkal szélesebb vonalon érvényesülő erő hatására alakult a maga világviszonylati útján. A Szépítési Bizottságot csak azért érheti szemrehányás, hogy a városszabályozás árvíz okozta lehetőségeit nem tudta kellően kihasználni.

Ekkor azonban Pest városfejlesztésének e továbbra is buzgón működő szerve túl volt már első ifjúságán. Az elmúlt 30 év és különösen a nagy árvíz óvatosabbá, tartózkodóbbá, bürokratikusabbá tette. Ha az eddigi működésével kapcsolatban is többször voltunk kénytelenek megállapítani a nagyvonalúság hiányát, úgy ezt két utolsó évtizedének munkájára még inkább kimondhatjuk. A beadott rengeteg építési engedély elbírálásában és ügykezelésében csak nagyon ritkán vetődnek felszínre kezdeményező gondolatok. A Szépítési Bizottság már nem a fejlődés élén halad, hanem hivatalos igyekezettel éppen csak az események nyomában képes maradni. Működésének lényege az adminisztráció, melyből csak ritkán emelkedik ki egy-egy fontosabb elhatározó cselekedet. Ilyen volt a Német Színház újjáépítésének pályázata, melyről már szoltunk.

Ma is fontos szerepet tölt be városképünkben — ha lényegesen megváltozott formában is — a Szépítési Bizottság utolsó nagyszabású építkezése, a Szent István-templom. Már József nádor 1805. évi felterjesztésében szerepel az Újváros temploma, melyet akkor még a szerviták odatelepítésével kívántak megoldani. Az 1818-ban e helyre épült ideiglenes templom azonban hosszú időre elodázta és lényegében megváltoztatta az eredeti elgondolást, úgyhogy csak mintegy 40 évvel később egész más megoldással valósult meg.

Meg kell állapítanunk, hogy a templom monumentális méreteinek érvényesüléséhez nem maradt elég szabad térség (ezt a legújabb időben igyekeztek bontással pótolni), s a szentélynek a Váci-útra (Vilmos császár-útra) való fordítása sem vált a megoldás előnyére. Ezzel szemben érdemnek tudandó be — inkább Hild József érdemének — hogy stílus tekintetében az akkori, már a romanticizmus felé hajló években készült terv komoly klasszicizmusával kitűnően illett volna környezetének hangulatába.

A Szépítési Bizottság alapítójának, a nádornak 1847-ben bekövetkezett halálát csak tíz évvel élte túl. Ez a decennium is már a hanyatlás jegyében pergett

le, úgyhogy mikor 1857-ben szerepét az *«építési bizottmány»* vette át,³⁵ a leváltás nem jelentett számottevő megrázkódtatást a Bach-korszak amúgy is erőtlően buk-
dácsoló ügymenetében.

Nagyobb lendületet fővárosunk rendezésébe csak a 70-es évek hoztak, melyek a Szépítési Bizottság másod nemzedékű utódjának, a máig is működő Közmunka-Tanácsnak vezetésével a Nagykörút és Sugárút létesítése által vetették meg alapját az immár egyesítetten továbbfejlődő két dunamenti város egységes nagyvárossá váló kialakulásának. Ez a fejlődés azonban a romanticizmuson túl a stílusválogatás, a gazdasági liberalizmus lazább fegyelmének éveire esik, s elveiben merőben elfordul attól, ami a XIX. század első felében az egységes összetartó kapcsot jelentette. Éppen ezért helytálló, ha azt mondjuk, hogy József nádor és a Szépítési Bizottság működése Pest város fejlődésében külön egységes fejezetnek tekintendő.

Annak tekintendő minden erényével és hibájával.

A Bizottság nem tűnt ki meglepő, eredeti gondolatokkal, nem irányíthatta a város fejlődését az előző barokk kor önkényesen rendelkező építtetőinek módjára nagyvonalú autokratikus egységű szempontok szerint. Hiszen az idők szelleme nagy változást vitt bele az építkezések, különösen pedig a városépítés intézésébe.

De Pest fejlődésében, ha szerény keretek között is, mégis egységes városképi rendbe tudta szorítani az építési tevékenységet. Minden megnyilvánulásban fegyelmezettséget, realitást látunk. Irányítása mellett egyöntetű, puritán jóízűs vált általánossá, amely szűkös anyagi eszközökkel és sokszor szerény felkészültséggel is előkelő, nyugodt egységet tudott teremteni. A kor szelleme is magával hozta, de a Szépítési Bizottság megerősítette azt az alapot, melyen az egészségesebb architektonikus felfogás kifejlődhetett. Emeletmagasságok megkötésével, axistávolságok rögzítésével, egységes főpárkánymagassággal, nyugodt tetőkialakítás és síkban tartott homlokzatok megkövetelésével oly keretek alakultak, melyek megtartásával még az igénytelenebb tehetségű mesterek munkái is kitűnően illeszkedtek a város összehangolt utcaképeibe. Ezt a szerencsés egységesítő törekvést sikeresen támasztotta alá a klasszikus formakincs általános alkalmazása.

Így tehát tömeghatásban és elrendezésben a Szépítési Bizottság ellenőrzése, részletek tekintetében pedig az ókori, különösen a görög alaktan jelentette az irányítást. E sok megkötöttség első pillanatban talán fejlődést gátló béklyónak hat, ha azonban gondosabban mérlegeljük jelentőségét, fel kell ismernünk a benne rejlő nagyszerű didaktikus hatást. Országunkban és különösen fővárosunkban a reformkor juttatja mind jelentősebb szerephez a magyar vagy helyi letelepedésű építészeket. Működésük kezdetén pedig szigorúan fegyelmező iskolázásra volt szükség.

Magasabb értelemben ennek az irányító mesteriskolának szerepét töltötte be méltóságteljes hivatottsággal a Szépítési Bizottság. Az ő érdeme, hogy itt európai viszonylatban is számottevő empire város keletkezett, hogy ennek a városnak minden nemzetközi hatás ellenére is sajátos magyar képe volt és hogy az építészet közüggé lépett elő, melynek zászlaja alá a magyar föld neveltjei közül is mind többen sorakoztak fel.

J E G Y Z E T E K

B E V E Z E T É S

E kérdés általános irodalmának fontosabb művei, melyeket az alábbiakban jegyzet-hivatkozás nélkül is felhasználunk, a következők:

Pauli Gustav: Die Kunst des Klassizismus und der Romantik. Berlin 1925.

Klopfer Paul: Von Palladio bis Schinkel. Esslingen, 1911.

Mebes Paul: Um 1800. München, 1918.

Mebes H.: Klassizismus und Klassik en.

Rados Jenő: Magyar kastélyok Budapest, 1931.

Homan-Szekfű: Magyar történet. V. köt. Budapest, 1935. (Harmadik kiadás).

Lyka Károly: A táblabíróvilág művészete. I–IV. kötet. Budapest, 1922.

Petrik Albert: A régi Buda-Pest építőművészete. I., II., III. Budapest, 1911.

Benedekné Győri Lujza: Az empire-építészet Pesten. Budapest, 1928.

Lechner Jenő: Budapest műemlékei. Budapest, 1924.

Lechner Jenő: Képek Buda és Pest fejlődésének történetéből. Budapest, 1918.

Horváth Henrik: Budapest művészeti emlékei. Budapest, 1938.

Domanovszky Sándor: József nádor iratai 1807-ig két kötet. (Fontes Historiae Hungaricae).

Zelovich Kornél: Széchenyi mérnöki alkotásai. Budapest, 1921.

Bierbauer Virgil: A magyar építészet története. Budapest, 1937.

Bierbauer Virgil: Pesti építőmesterek munkássága 1809–1847. (Tanulmányok Budapest multjából.)

EGYHÁZI ÉPÜLETEK

¹ Rados Jenő: A neoklasszicizmus nagy magyar templomai. (A MAGYAR MÉRNÖK-ÉS ÉPÍTÉSZEGET KÖZLÖNYE.) Budapest, 1936.

² Bónisné Wallon Emma: Vác művészete a XVIII. században, Budapest 1935.

³ Szentpéteri Kun Ágota: A debreceni református nagytemplom (1805–1827), Debrecen 1930.

⁴ 1802. év júniusában égett le a régi Nagytemplom. A következő év áprilisában elhatározzák a régi falak lebontását és új hatalmas templom építését.

⁵ A laikusokból álló konzisztórium és Péchy levelezéséből érdekesen bontakozik ki a tervezés menete.

⁶ Edvi Illés Gyula: Az esztergomi főszékesegyház, Budapest 1929.

⁷ Kühnel megnyerte az első Gundel-díjat és az udvari díjak aranyérmét.

⁸ Packh tervei nagyrészt az esztergomi primási levéltárban vannak. Ugyanitt őrzik az építkezés közben készült néhány akvarelljét, a Nobile-féle tervek tekintélyes sorozatát és Hild József egy homlokzati rajzát.

⁹ Voit Pál: Az egri főszékesegyház 1934.

¹⁰ Pyrker mint gazdatiszt fia 1772-ben Nagylángon született.

¹¹ E tervek néhány lapját, illetve azok másolatát az egri érseki levéltár őrzi.

¹² Éber László: A budapesti Szent István-templom (MŰVÉSZET, 1906). — Orbán: A budapesti Szent István-templom. — Lechner Jenő: Buda és Pest fejlődésének történetéből. — Lechner Jenő: Budapest műemlékei. — Horváth Henrik: Budapest művészeti emlékei, Budapest 1938.

¹³ Schwartz József, Kassalik és Brein tervei a Fővárosi Múzeumban, Hild József terveinek néhány lapja a Szent István-templom padláslevéltárában van.

- ¹⁴ Rados i. m.
- ¹⁵ E problémánál csak a Szent Péter-templom meg nem valósult toronyterveire és a Pantheon rövidesen lebontott, «Bernini számarfüleinek» csúfolt tornyaira hivatkozunk.
- ¹⁶ Rados i. m. lásd még Pál linkás László: Pietro Nobile tervei. (Gerevich-emlékkönyv.) Budapest, 1942.
- ¹⁷ Rados i. m. 51. oldal.
- ¹⁸ Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok, Budapest 1931.
- ¹⁹ Mind az esztergomi, mind a hiregi templom tervének metszetrajza az esztergomi prímási levéltár tervei közt van.

K Ö Z É P Ü L E T E K

- ¹ Báthory István: A Nemzeti Színház építésének és lebontásának története. (A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLÖNYE XLVIII. évf.)
- ² Klopfer: Von Palladio bis Schinkel. Esslingen, 1911.
- ³ Bierbauer Virgil: A klasszicizmus építészete. Székesfehérvárt. (MAGYAR MŰVÉSZET, 1930. évf.)
- ⁴ Ennek példait a pesti, balassagyarmati, szekszárdi, kaposvári megyeháznál és a debreceni városházánál látjuk.
- ⁵ Székesfehérvár megyeháza, Debrecen városháza.
- ⁶ A pesti és a soproni megyeház.
- ⁷ Bierbauer Virgil: A klasszicizmus építészete. Székesfehérvárt. (MAGYAR MŰVÉSZET, 1930. évf.)
- ⁸ A szekszárdi megyei székház történetét a vármegyei levéltár okmányai alapján Kovács Aladár állította össze és tette közzé a Tolnavármegyei Közművelődési Egyesület 1913. Évkönyvében. Az ő adataiból indul ki Lyka Károly e tárgyat érintő értekezése. (MAGYAR MŰVÉSZET, 1933. évf. 56. l.) Magával az épülettel egyik sem foglalkozik.
- ⁹ Az «1828. esztendei Mártius hónapnak 24-ik napján Szekszárd Mezővárosban tartott» közgyűlés jegyzőkönyvéből: ... «Egyszersmind Polák építő mesternek — ki a felforgó plánumot készítette — és ebben a Tettes Karoknak tellyes tetszéseket megnyerte — mind ezért — mind a leutazásbéli és másféle költségeinek pótlására nézve — úgy az építés folytában még szükséges rajzokat és leendő fáradozása fejében a Tettes Karok általjában

- ²⁰ Szőnyi i. m.
- ²¹ A templomra dr. Kogutowitz Károly hívta fel figyelmemet. — A 38. képen közölt felvételt is ő volt szíves rendelkezésemre bocsátani.
- ²² Rados Jenő: Magyar kastélyok, Budapest 1931.
- ²³ Csatkai Endre: Sopron vármegye műemlékei. Sopron, 1937.
- ²⁴ Ortenburg Henrik: Üröm és az ürömi sírkápolna Alexandra Pawlowna nyughelye. é. n.
- ²⁵ Schoen Arnold: Hermina főhercegnő budapesti emlékkápolnája (Történetírás) Budapest, 1937.

Négy száz pengő forintokat rendeltek jutalmul.»

- ¹⁰ Pollack építészti tiszteletdíját «500 f. das ist fünfhundert Gulden Wiener Währung» még 1828-ban, tehát az építkezés megkezdése előtt vette fel. Valószínű tehát, hogy nagy elfoglaltsága mellett a később és akkor is vontatottan, rendszertelenül folyó építkezéssel már nem sokat foglalkozhatott.
- ¹¹ Debrecen városának történetét Zoltán Lajos dolgozta fel és közölte a Debreceni képeskalendárium 1932. évi számában. E közlésre Zádor műszaki tanácsos hívta fel figyelmemet, kinek e helyt is hálásan köszönöm szívességét.
- ¹² Lósy-Schmidt Ede (TECHNIKA, 1920/21. évi II. évf.) közlése szerint Török Ferenc (1779—1832) a pesti egyetemen 1801. febr. 21. nyerte oklevelét.
- ¹³ Bierbauer Virgil: Adalékok Török Ferenc földmérő és építész Somogy megye táblabírájának életrajzához. (A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLÖNYE 1926. évf.)
- ¹⁴ A kivitelle vonatkozó adatok szíves levélbeli közléséért Gadits műszaki főtanácsos, illetve dr. Molnár István vármegyei főlevéltárnok uraknak mondok ez úton is köszönetet.
- ¹⁵ Lechner Jenő: Budapest Műemlékei. Budapest, 1924. — Schmall Lajos: A régi pesti városház története.
- ¹⁶ A 85. képen közölt rajz tervvázlat. A kivitelt nem e szerint készült. II. majd III. emeletes kiépülésnek képét lásd Lechner Jenő: Budapest műemlékei 202. o.
- ¹⁷ «191 Ain eckhaus neben den Rathhaus in der Leopoldtgassen, hat in der braidte

ro klafter.... Johann Friedrich Berstram... 192. Das Rathhaus auf dem Haupt Platz in gesicht 5 Klafter... »193. Ain eckhaus neben den Rathhaus in dem Pfarrgässel... Joannes Riedt ein Dischler. Zu dem Rathhaus gehörig.»

¹⁸ Főleg az 1703., 1710., 1715., 1755., 1767—1768. években.

¹⁹ Az építési bizottság Tölgyessy János polgármester elnöke alatt Szepessy Ferenc tanácsosból Staffenberger István szószólóból és hét választott polgárból állt.

²⁰ A 11 drb. allegorikus szobrot 2816 frt. költséggel Bauer Mihály és Uhrl Ferenc szobrászok faragták. (Pest. vár. lev. Int. 9714 a. m.)

²¹ A torony részleteképzésében sem áll a formaalakítás ama magaslatán, mely az épület többi részeire jellemző.

²² Hild a megnövekedett magassághoz képest a három emeletet összefogó pilléreket is szélesebbre vette és azokat nehéz korintuszi fejezetekkel látta el, úgyhogy a földszint túlzottan nyomottá, a falfelület pedig kellemetlenül nyugtalanná vált.

²³ Kovács Gyula: Makó város építészete a XVIII. sz. közepétől a XIX. sz. közepéig. (Csanád vm. Könyvtár 17. sz.)

²⁴ A városházára nézve bőszegesen tájékoztat Nagykorós m. város levéltára és Kovács Gyula műszaki tanácsos »Nagykorós XVIII. század és a XIX. század első felében épült házai, kúriái» c. a Nagykorosi Arany János Társaság évkönyveinek VIII. kötetében 1932—33-ban megjelent kitűnő dolgozata, melynek adatait felhasználtuk.

²⁵ A keleti szárnya földszintje volt a városház legrégibb része, kora ismeretlen.

²⁶ E homlokzat eredeti — »Szépe Lajos Második Biró» által láttamozott — tervén »Halász István építőmester» és »Gál József építő» nevét olvashatjuk, ami azonban még nem jelenthet a szerzőség tekintetében állásfoglalást.

²⁷ Helyén az ősi Czobor-vár, majd a török uralom után gróf Brankovics János kapitány kastélya állott.

²⁸ Feldolgozásukkal jelenleg Blénessy János áll. tanítóképzőintézeti tanár foglalkozik. Neki és a városi mérnöki hivatal főnökének szíves támogatásáért ez úton is hálás köszönetet mondok. — Az épület történetét részletesebben a Pollackról szóló fejezetben ismertettük.

²⁹ A vicenzai Teatro Olympico (Palladio) és a pármái Teatro Farnese ugyan már a renaissanceban épült és virágzott, létük azonban inkább zseniális kezdeményezés-

nek, mint általános kultúrzsükségletet kielégítő értéknek tekintendő. A barokk kor kastélyokba illesztett színházai (Versailles, Eszterháza stb.) sem állíthatók be az önállóná vált színházépület igazi előfutárjainak.

³⁰ Soufflot — a párizsi Pantheon alkotója — az első, aki 1754-ben Lyonban a szabadon álló öncélú színházépületet mint középületet állítja be a barokk városképbe és teszi ezáltal egyszerre színesen változatossá a polgári életet. E mérhetetlen jelentőségű kezdeményezésnek a kultúra minden irányába szétsugárzó hatásai közül e helyt egész röviden csak az építészetre gyakorolt befolyásával foglalkozhatunk. Az első igazi francia színház szerencsésen használja fel Palladio és Bibiena e téren szerzett műszaki tapasztalatait, átveszi a versaillesi opera (építette Jaques Ange Gabriel 1753-ban) íves nézőterét, de a változott és megnagyobbodott igényeknek megfelelően kényelmes lépcsőkkel és bejáratokkal, széles folyosókkal szerencsésen egészíti ki a színpad és nézőtér komplexumát.

³¹ Csak a legfontosabbakról szólva is, meg kell emlékeznünk Victor Denis Louis párizsi Theatre-Français-éről (1790), Bernard marseillesi színházáról, Chalgrin Odeonjáról (1799), Jan Villot strassburgi épületéről (Broglie-platz 1810), Knobelsdorf berlini operájáról (1741—42), a potsdami és danzigi színházról Wyott Benjamin londoni Drury-Lane theateréről, az olaszok közül pedig Giuseppe Piermarini milánói Scalájáról (1776—78), Carlo Barbino genuai Teatro Carlo Felice-jéről, vagy Antonio Niccolini nápolyi Teatro San Carlojáról.

³² Szélesebb néprétegek számára épp oly kivéssé volt hozzáférhető gróf Eszterházy 1716-ban pozsonymegyei birtokán szervezett olasz énekes és német drámai társulat, mint »fényes» herceg Eszterházy Miklós eszterházai operája (az ország első jelentősebb közsínháza), gróf Károlyiék megyeri színháza (1757), Batthyányiék rohonci és gróf Ráday péceli kísérletei, de még gróf Erdődy Nepomuk János pozsonyi palotájának nagyszerű operaelőadásai (1785) sem hagytak nyomot színházépítésünk későbbi alakulásában.

³³ Egykori bástyatoronyból alakította a dunaparti Rondella színházat.

³⁴ 18 páholy, 49 zártszék és összesen 580 néző befogadóképességgel.

³⁵ Schilson 89,000 forint előiránnyal tervet és költségvetést is készített az új színház építésére. (Orsz. Levéltár: Acta Theatralia.)

- ³⁶ Reischl ácsmester készítette és mivel vételárát nem kapta meg, továbbra is birtokában tartotta.
- ³⁷ II. József maga foglalkozott először felépítésének gondolatával és azt a helyet jelölte ki számára, ahol ma a kereskedelmi minisztérium áll. Hillebrandt udvari építész 58,000 forint költségelőiránnyal tervet is készített hozzá, ez azonban nem valósult meg.
- ³⁸ Sopron, Miskolc, Kassa, Debrecen, Szeged, Kolozsvár, Temesvár, Nagyszeben, Pécs, stb. szerepeltek e vonatkozásban legtöbbet.
- ³⁹ A HÁZ IV. évf. Budapest 1911. 104—108. l. és Báthori István: A Nemzeti Színház építésének és lebontásának története. (M. MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEKVÉLET KÖZLEMÉNYE XLVIII. köt. 397—400. l.) Hild Jánosnak tulajdonították. Kapossy (Kapossy János: F. A. Hillebrand 1924. Budavári Tudományos Társaság kiadv. 18. l.) megállapítása szerint Hillebrandt 1792-re datálható munkájának tekinthető.
- ⁴⁰ A színház előirányzata 627,942 frt 56 kr. volt 1812-ben, a munka befejezésekor pedig, a pénzérték változása által 3 millión felüli összeggel számoltatott el.
- ⁴¹ Gazdasági vonatkozású kitűnő feldolgozásukat Budapest Székesfőváros Városházánál Monográfiái II. kötet 141—161. lap. Dr. Kelényi B. Ottó adja. Belőlük állapítható meg, hogy a föld-, kőműves- és elhelyező munkákat Pollack Mihály építőmester, aki a későbbiek folyamán a tervezésre is mind több befolyást gyakorol, a kőfaragó munkákat Fesslén Terézia, az ácsmunkát Kardetter Tamás, az asztalos munkát Alter Antal, Reisinger János és Schindler Mátyás, a lakatos munkát Schwartz Farkas és Bruckmann Ferenc pesti iparosok végezték. A különlegesebb jellegű vagy magasabb művészi igényű munkákat Bécsben rendelték meg és túlnyomóan kész állapotban, hajón szállították az épületre. Így kapott megbízást a szükséges gépek szállítására Kubitschek Venzel, a bécsi udvari színház gépésze, a díszletek festésére Janitz Johann bécsi udvariszínházi festő, a szobrok mintázására és kőbefaragására Vogl Franz, Klieber Joseph és Berringer Fritz bécsi szobrászok, a színházi menyezeti allegorikus festményére pedig Gothard Albrecht bécsi akadémiai festő.
- ⁴² Berringer Frigyes e szobrai ma a Városligetben, a régi Fővárosi Múzeum előtt állanak.
- ⁴³ Távlati képe a WIENER ZEITSCHRIFT, 1818. évfolyamából ismeretes. Lásd Bierbauer Virgil: Polack Mihálynak pesti középületei I. A régi pesti Vigadó. (MAGYAR MŰVÉSZET, II. évf. 115. l.)
- ⁴⁴ A pesti színházra vonatkozó főbb kútforrások: Kádár Jolán: A pesti és budai német színház története 1812—1847. Budapest, 1923. — Schams, Franz Vollständige Beschreibung der kön. Freystadt Pest 354—365. o. Pest: Hartleben 1821. — Pataschich, I.: Szab. kir. Pest városának leírása. Pest 1831. — Tekusch, A.: Der Fremde in Pesth. Pest 1833. — Kelényi B. O. i. m. — Főv. Levéltár Verschönerungs-Commissions-Protokoll.
- ⁴⁵ E váddal szemben Aman azzal védekezett, hogy a tervezett Vigadó építésének elmaradása okozta a rossz akusztikai viszonyokat. A Vigadó felépülése után tényleg mutatkozott e tekintetben némi javulás.
- ⁴⁶ Rosner szerint a pesti színháznak nagyobb proszcéniumnyílása volt, mint a legnagyobb európai (a bordeauxi, lyoni, hamburgi stb.) színházaknak.
- ⁴⁷ „Mit gnädigster Genemigung Sr. k. k. Hoheit des durchlauchtigsten Herren Erzherzogs Stephan königlichen Stadthalters von Ungarn, vom 13. Februar 1847 Zahl 45 hat die königliche Verschönerungs Commission der k. Freistadt Pesth zur Anfertigung der zum Wieder-Aufbau des kön. städt. Theaters erforderlichen Pläne, den Weg des freien Concurses der pt. tit. Herren Architekten und Baumeister mit dem gewält: dass der, mit Zuziehung achtbarer Preis-Richter vom Auslande, als der zur Ausführung best anerkannte Plan mit 400, der zweite mit 200, und der dritte mit 100 Stück k. k. Dukaten aus der obigen königliche Commissions-Cassa honorirt werden wird.»
- ⁴⁸ E célból a Szépítési Bizottság a pályázati program mellékleteként a régi leégett színház litografált alaprajzi és homlokzati rajzait, a környék helyszínrajzát és a pontos magassági méretek rajzát is csatolta. Mindezek a lapok a Fővárosi Múzeum tervei közt 539,21—539,31. lt. számig megtalálhatók.
- ⁴⁹ Hogy a program szerint külföldi szakértők bevonásával összeállított bírálóbizottság foglalkozott-e a tervekkel és hogyan döntött, arról nincs tudomásunk. Egyelőre csak saját megítélésünk alapján mondhatunk véleményt róluk.
- ⁵⁰ Hild — mint műleírásából is kitűnik — valószínűleg külön felszólításra vett részt a pályázaton.

- ⁶¹ Nagyban hozzájárult a nézőtér körüli részek használhatóságához az a két világító udvar, mely kétoldalt a lépcsők közt nyert elhelyezést. (Ezzel az akkoriban még távolról sem szagatlan, sok panasz tárgyát képező illemhelyek szellőztetése is kielégítő megoldást nyert.)
- ⁵⁸ Különösen érdekes a tervsorozat metszetlapja, egy befejezetlen, hajszálvékony, éles ceruzavonalakkal frissen odavetett vázlat (éppen ezért kisebb léptékben nem is fényképezhető és közölhető), mely Hild bravúros rajzkészségének ékes bizonyítéka.
- ⁵³ 1815-ben Pest városa a Rondellát eladta Neumayernek.
- ⁵⁴ Földvári lelkes előkészítő és szervező munkája során gróf Széchenyi Istvánnal is szembe került. A higgadt és alapos Széchenyi Földvári fellengősnek látszó lelkesedésével szemben realisabb alapon akart eljárni. Sikertült is kieszközölnie, hogy Pest városa a mai József-tér előtti dunaparti részen, a régi Harmincad-épület helyén 600 négyszögöles telket ajánljon fel a nádornak színházépítés céljaira. Az anyagi alap megteremtésére is körültekintőbb elgondolása volt, mint Földvárinak, aki a fellángolt lelkesedést akarta minél gyorsabban gyümölcsöztetni.
- ⁵⁵ Báthory I.: i. m.
- ⁵⁶ E terv lapjai — mint a Nemzeti Színház egész okmányanyaga — a pestvármegyei levéltárban van.
- ⁵⁷ Még kevésbé felelős azért a 60-as években történt ízléstelen átalakításért, mely a nyugodt hatású kocsialáhajtó helyébe vékony oszlopokra állított üvegszekrényt (zárt verandát, dohányzót) épített és az oly nemesen elgondolt homlokzatot teljesen megfosztotta esztetikumától. Szinte megváltás volt az épületre, mikor 1874—75-ben Skalnitzky Antal az egész színházat körülépíti. A bérházzal kapcsolatos épület-tömb magjaként 1913-ban történt lebontásáig Zitterbarth színháza maradt meg.
- ⁵⁸ A színház alaprajzi elrendezését illetőleg eddigi irodalmunk a bontás alkalmával készített felmérési rajzokra (Báthory i. m.) támaszkodott. A régi színház ugyanis könnyen felismerhető vegyes falazattal, a későbbi toldások pedig téglából épültek. Megbízhatóbb adatnak látszik azonban az az elröngyölödött és kifakult alaprajz (valószínűleg belső részletalakítások céljait szolgáló, az eredetiről készült másolat), mely a Fővárosi Múzeumban a német színház tervei közé keveredve elkerülte az eddigi kutatás figyelmét.
- ⁵⁹ Az Odeon befolyása érezhető Kasselik
- Fidél és Telepi György terveiben, de egész kezdetleges formában az 1831-ben épült balatonfüredi Kisfaludy-színházon is. Ez az egész Európára kiterjedő hatás úgyszólván 1882-ig a bécsi Ringtheater leegészeséig volt érvényben, mikor is kitűnt, hogy a közös előcsarnokból indított forgalom tűzveszély és pánik esetén a közönségre mily katasztrofális következményű lehet.
- ⁶⁰ Az illemhelyek elégtelen volta, a ruhatárak hiánya stb. csakhamar éreztette hiányát.
- ⁶¹ Lechner Jenő: Budapest műemlékei, Budapest 1924. 188—180. o.
- ⁶² Balogh Jolán: Kolozsvár műemlékei. (1935 37. o.)
- ⁶³ Román megszállás alatt néhány évvel ez előtt bontották le.
- ⁶⁴ A temesvári társulat 1834-ben Schmidl Antallal tervet készített egy új színház építésére. Bár a terv igen tetszett, kivitelre sohasem került.
- ⁶⁵ A földbe temetett hat oszlopot a közel-műltban találták meg és állították fel az ipolyi udvar előtti park szélén Balatonfüreden. (Elekes B.)
- ⁶⁶ E mesterre vonatkozó adatokról Lyka Károly (MAGYAR MŰVÉSZET, 1933. évf. 59. l.) Réh Gyula közlése alapján következőket mondja: Fülöp József Veszprém-ben szül. 1801-ben és ugyanott halt meg 1884-ben Veszprém megye főmérnöke volt. Hogy az építészet hol tanulta, az egyelőre nincs kiderítve.
- ⁶⁷ Borowszky S.: Vármegyei monográfiák. Pozsony megye.
- ⁶⁸ A 74.000 p. forintra szaporodott költséggel épült színház 1841. okt. 9-én nyílt meg és 68 éven át szolgálta a soproni, előbb német, majd magyar előadásokkal a közönséget, az első 30 esztendőben valósággal mintaszerűen. (Kugler Alajos: A soproni színház története, Sopron 1909.)
- ⁶⁹ Borowszky S.: Vármegyei monográfiák. Bács-Bodrog vármegye.
- ⁷⁰ Lechner Jenő: A Magyar Nemzeti Múzeum épülete, Budapest 1927.
- ⁷¹ Lechner i. m.
- ⁷² Az alaprajzot és homlokzatot Lechner fenti műve közli.
- ⁷³ Bibliográfiájának fontosabb művei: Lechner id. műve, Lechner: Képek Buda és Pest fejlődésének történetéből, Lechner: Budapest műemlékei, Bierbauer Virgil: A Nemzeti Múzeum (Magyar Művészet 1927), Horváth Henrik: Budapest művészeti emlékei.

⁷⁴ A Nemzeti Múzeum alaprajzait a munka I. része közli a 67, 69. oldalakon.

⁷⁵ Packh terveit az esztergomi székesegyházi irattár őrzi.

⁷⁶ Biró József: Erdély művészete, Budapest 1941.

⁷⁷ Csatkay A.: Österreichische Kunsttopographie Bd. XXIV. (Bezirk Eisenstadt.) Wien 1932.

⁷⁸ Eredetileg Ullmann János Móríc háza volt. Lásd részletesebben Rokken Ferenc: A Ferenc József-tér. (Tanulmányok Budapest multjából II. köt.) Budapest 1933.

⁷⁹ Helye a mai Vörösmarty-tér északnyugati sarkán volt. Hofrichter József terveit szerinti épült.

⁸⁰ Helye a mai Akadémia- és gróf Vigyázó Ferenc-utca sarkán volt.

⁸¹ Helye a mai Deák Ferenc- és Mária Valéria-utca sarkán volt. Behatóbban foglalkozik vele dr. Rokken Ferenc: A hajdani Angol Királyné-szálloda és az első dunaparti sétány (Tanulmányok Budapest multjából 1932) című cikke.

⁸² Lechner Jenő: Budapest műemlékei.

⁸³ A pesti Vigadóról a Pollackról szóló fejezetben is szövegeztünk.

⁸⁴ Bibliográfiájából az alábbiak felsorolását tartjuk külön is szükségnek: Bierbauer Virgil: A régi pesti Vigadó építéstörténete. (Tanulmányok Budapest multjából, 1934.) — Bierbauer Virgil: A régi pesti Vigadó (MAGYAR MŰVÉSZET, 1926. évf.). — Kovács Lajos: A régi pesti Vigadó építésének előzményei. (Tanulmányok Budapest multjából 1934.)

⁸⁵ A Fővárosi Múzeum anyagában a német színház terveit tartalmazó kötegekben ezekkel együtt a régi Vigadó alaprajzai is feltalálhatók. Felkutatásuknál néhai Horváth Henrik akkori igazgató útmutatásai voltak segítségemre. A Vigadó homlokzati és belső kiképzésére vonatkozó rajzai kö-

zül szép sorozatot őrzi a Magyar Mérnök- és Építészegylet könyvtára.

⁸⁶ Lechner Jenő: Budapest műemlékei és Horváth H.: Budapest művészeti emlékei.

⁸⁷ Zelovich K.: A budapesti Lánchíd, Budapest 1899. MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET HETI ÉRTESÍTŐJE. — Gróf Andrássy György és Széchenyi Istvánnak a budapesti Híd-Egyesülethez irányított jelentése, midőn külföldről visszatérének, Pozsony 1833. — Viszota Gy.: A Széchenyi-híd története az 1836:XXVI. tc. megalkotásáig. Budapest 1935. — Lechner Jenő: Budapest műemlékei.

⁸⁸ A hidat a húszas években nagyobb teherbírás céljából átépítették, miáltal eredeti karcsúságából egy keveset veszített.

⁸⁹ Darvas István: Ismeretlen, Pestet Budával összekötő Dunahíd-tervezetek II. József és gr. Széchenyi István korából. (A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLÖNYE 77. évf.) Budapest 1943.

⁹⁰ Lósy-Schmidt Ede: A hortobágyi kőhíd 1827—1833. (A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLÖNYE) — A százéves hortobágyi kőhíd. (HISTORIA 1928. okt. sz.)

⁹¹ A Király-utcaiban volt. Bud M.: A Valero selyemgyár, Budapest 1942.)

⁹² Az épületet néhány évvel ezelőtt jól restaurálták.

⁹³ Rokken Ferenc dr.: A Ferenc József-tér. (Tanulmányok Budapest multjából II.) 1934.

⁹⁴ Schams F.: Vollständige Beschreibung der königlichen Freistadt Pest in Ungarn. Pest 1821. — Patis, C.: Beschreibung der königl. Freistadt Pesth. 1833. — Feldmanns Wegweiser durch Pest u. Ofen und Umgebung, Pest 1844.

⁹⁵ A Diana-fürdő a mai Kereskedelmi Bank helyén állott, róla kapta a gróf Tisza István-utca, azelőtt Fürdő-utca, elnevezését. Egyébként I. Rokken előbb idézett tanulmányát.

MAGÁNÉPÜLETEK

¹ E tárgy általános bibliográfiájának fontosabb művei következőkben jelölhetők meg: Bierbauer Virgil: Pesti építőmesterek munkássága, 1809—1847. (Tanulmányok Budapest multjából, I. 1932.) — Bierbauer Virgil: Kassalik Fidelio és Hofrichter József pesti építőmesterek művészete. (MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLÖNYE 1927.) — Bierbauer Virgil: Pollack M.: A régi pesti paloták építőmestere. (MAGYAR MŰVÉSZET 1925.) —

Bierbauer Virgil: A régi Budapest építésze. — Petrik Albert: A régi Budapest építőművészete. — Lyka Károly: A táblabíró világ művészete I—IV. — Lechner Jenő: Képek Buda és Pest fejlődésének történetéből, Budapest 1918. — Lechner Jenő: Budapest műemlékei, Budapest 1924. — Horváth Henrik: Budapest művészeti emlékei, Budapest 1939.

² Néhány, ma már lebontott villa képét Lechner i. m. közli.

³ A mai Akadémia-u. 13. sz. helyén.

⁴ A mai Mária Valéria-u. 7. sz. helyén.

⁵ Az egyik az egykori Zöldfa- és Curia-u. sarkán, a mai királyi bérpalota helyén állt, a másik átalakítottan a mai Vadász-kürt-szálló.

⁶ A mai Gresham-palota helyén.

⁷ A mai Kossuth Lajos-u. 3. sz. helyén.

⁸ A palota a mai Szép-u. 6. sz. alatt áll s közel jövőben valószínűleg a Nagykovácsi üzletház terjeszkedésének fog áldozatul esni.

⁹ A Nádor- és Zrínyi-u. sarkán tapintatos átalakításokkal jellegét máig híven megőrizte.

¹⁰ A Tisza István- és Nádor-u. sarkán.

¹¹ Ma emeletráépítéssel toldva a Magyar Földhitelintézet székháza a Bálvány- és Zrínyi-u. sarkán. Kitűnő ismertetését Voit Pál adja «Tanulmányok Budapest multjából» IX. kötetében.

¹² Újabban a Kereskedelmi Bank alakította át stílszerű igyekezettel saját céljaira.

¹³ Bíró József: Két kolozsvári főúri barokk palota. Budapest 1924.

¹⁴ Petrik Albert: A régi Buda-Pest építőművészete. Budapest 1911.

¹⁵ E tárgy bibliográfiájának fontosabb művei következőkben jelölhetők meg: Bierbauer Virgil: A magyar építézet története, Budapest 1937. — Bierbauer Virgil: Fót és Gyömrő. (MAGYAR MŰVÉSZET, 1927.) — Bíró József: A gerinceszei Teleki-kastély, Budapest 1938. — Bíró József: A bonchidai Bánffy-kastély, Kolozsvár 1935. — Csatkai A. — Frey D.: Die Denkmale des pol. Bezirkes Eisenstadt u. Rust. (Österreichische Kunsttopogr. Bd. XXXII.) — Csatkai E.: Sopron vármegyei műemlékei. I—III, Sopron 1937. — Frey D.: Das Burgenland, Wien 1929. — Lyka Károly: A táblabíróvilág művészete. — Rados Jenő: Magyar kastélyok, Budapest 1931. — Rados—Gerevich: Magyar kastélyok, Budapest 1939.

JÓZSEF NÁDOR ÉS A SZÉPÍTÉSI BIZOTTSÁG

¹ Született 1776. március 9-én Firenzében.

² Dománovszky Sándor: József nádor iratai. (Fontes Historiae Hungaricae.)

³ Dománovszky i. m.

⁴ «...j' allais au Bloksberg, d'ou l'on jouit d'une vue superbe» stc.

⁵ «...Pest est beaucoup mieux batie et l'on y travaille toujours.»

⁶ A nádor 1798. november 8-án Budáról kelt sajátkezű levele, melyben többek közt ezeket írja: «...Da ich nun wirklich anfangen habe, diese 2 Inseln zu einem öffentlichen Spaziergange zuzurichten, so habe ich mich mittelst einer Nota an E. M. verwendet um die an die hung. Kammer zu erlassenden Befehle zu erwirken, ich bitte also nochmals, Hochdieselbe möchten mir dieses kleine Begehren allergnädigst bewilligen.» — A nádor cserére tett javaslatot, amennyiben kéri, hogy «die Hung. Kammer mit dem Religionsfond und der Stadt Ofen einen Tausch in Betreff der grossen und kleinen Margarethen Insel treffen möchte.» — A király már egy hét múlva közli, hogy a Margit-sziget ügyét hamarosan el fogja intézni.

⁷ A Margit-sziget rendezésére inkább a II. József alatt fásított Városmajor és a Batthyányi primás gondozásában viruló Városliget szolgáltatott iniciatívát.

⁸ Rados Jenő: Budapest városépítézetének története, Budapest 1928.

⁹ Schoen Arnold: Pest-Budai művészeti Almanach: Kemnitzer-háza «a két törökhöz» Budapest, 1919.

¹⁰ A gondolat talán Schilsontól, az építőbizottság legtevékenyebb tagjától való, mert a Pollencig helyszínrajzhoz fűződő szabályozási programban többek között ezeket olvassuk: «Unter dem Präsidium Sr. Excellenz des Herrn Grafen Karl Zichy, war es dem königlichen Kammeraladministrator des Pester Bezirks, Freiherrn von Schilson vorbehalten, den glücklichen Einfall zu haben, auf diesem Platze eine Stadt anzulegen, die einstens, wenn sie ausgebaut ist eine Zierde von Pest sein wird.» — Magának a tervnek elkészítésében és a terület felosztásában valószínűleg Hild Jánosnak is szerepe volt, mert egyrészt őt küldték le Bécsből, a Neugebäude építésére, másrészt tudjuk József nádor 1805. június 1-i felterjesztéséből, hogy II. József alatt már foglalkozott város-szabályozással. «Johann Hild welcher schon unter der Regierung weiland Kaiser Josefs des II-ten zu solchen Geschäften — t. i. városrendezéshez — gebraucht wurde».

¹¹ József nádor írja 1801. november 14-i felterjesztésében, hogy «bey der immer zunehmenden Grösse der Stadt, vermisst man jedoch besonders seit anno 1792 alles, was zugleich zur Verschönerung derselben gehöret.»

- ¹² Maga a nádor panaszkolja, «Dass Pest seiner vorteilhaften Laage, und seines immer zunehmenden Reichtums wegen mit näml. Unkosten die 1-te und schönste Stadt in Hungarn werden könnte, mit welchen sie jetzt verschandelt wird.»
- ¹³ Náadori titkos levéltár. Praesidialia. 1801. 18. sz. (Egyébként lásd Domanovszky i. m. I. kötet. 437.)
- ¹⁴ Domanovszky i. m. II. köt. 63. A bizottság tagjai voltak: Boráros János, Vittmesser Mátyás, Vass Jakab, Jagschier Máté, Degen Jakab, Wimmer Ferenc, Kiss József, Kundt Ignác, Heuszler Sebestyén, Mitterbacher András, Kardeter Tamás és Hild János.
- ¹⁵ Székesfővárosi Levéltár. Verschönerungsarchiv 10/a és 10/b.
- ¹⁶ Ez akkor még könnyen megvalósítható lett volna, mert a kolostor épülete a felszabadítandó terület aránylag kis részét foglalta el, mint az az egykori térképekről látható (224. kép).
- ¹⁷ A Dunasoron, a mai Vámház-tér és a Fővámportaló helyén két kis öböl volt, illetve két kis tó, melyeket a Dunával keskeny csatorna kötött össze. Közülük az északi volt a Halászház-tava, a déli a Molnárok-tava (224. kép).
- ¹⁸ A hajóhivatal a Dunaparton volt, a mai Kishíd-utca felé. Átnyúlt majdnem a Lipót-, a mai Váci-utcaig. A hídpajta a mai Kishíd-utca területén állott.
- ¹⁹ A mai Szépművészeti határos területen volt (224. kép.)
- ²⁰ A szervitáké volt akkor a mai Petőfi-, Párisi- és Városház-utca közötti térség is, amelyen ma a főposta-épület áll. Iskolájuk pedig a mai Szervita-téren állott.
- ²¹ A Sőhivatal a mai József-tér és Dorottya-utca között állott, de hozzátartoztak azok az épületek is, amelyek hozzacsatlakozva a mai Tisza István-utca nyugati végén, az utca tengelyében feküdtek. A Harmincad-hivatal a mai Vörösmarty-tér északi végében, szemben a mai Harmincad-utcával állott (224. kép).
- ²² A Sőhivatallal egy csoportban a Lipót-város dunaparti részén.
- ²³ A mai Vigadó-tér és a parlament közti rész.
- ²⁴ A mai Szent István-templom helye.
- ²⁵ Erre az összehasonlításra igen megbízható alapot nyújt Johann v. Lipszky k. k. Husaren Obrist 1810-ből való kitűnő térképe («Plan der beyden Königl. freyen Hauptstädte Ungarens Ofen und Pest». M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár), mert a Hild-féle szabályozási terv érvénye csak jóváhagyása után, 1808 végén — tehát egy évvel a fentebbi térkép megjelenése előtt — lépett életbe (224. kép).
- ²⁶ Maga az ügy továbbra is igen lassan haladt, mert Ferenc császár Somogyi államtanácsos ajánlatára a kancellária, a haditanács és az udvari kamara együttes letárgyalása elé utalta. Ez a közös tanácskozás, bár érdembe vágó kifogásai nem voltak, minden sürgetés dacára is annyira késlelteti az elintézt, hogy az eredményeként létrejött legfelsőbb elhatározás csak 1808. július 29-ről kelt.
- ²⁷ A Szépművészeti Bizottság jegyzőkönyvei 1808—1809.
- ²⁸ Schams Franz: Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungarn, Pest 1821.
- ²⁹ «Pollak Michael wird anstatt Kund, zum beysitzenden Baumeister ernannt.» Szépművész. jegyzőkönyvei 1808—1809. 692.
- ³⁰ Zelovich Kornél: A budapesti Lánchíd. Budapest 1899. MAGYAR MÉRNÖK-ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET HETI ÉRTESÍTŐJE. Télvíz idején, decembertől márciusig, sőt kemény telek idején májusig, a két testvér-fővárosnak nem volt hídjá, jégzajlás esetén meg egyáltalán nem volt összeköttetése.
- ³¹ Rados i. m.
- ³² Clark Vilmos Széchenyi felhívására ugyan foglalkozott két tervvel, melyek egyike a plébániatemplom közelében, kb. a mai Erzsébet-híd helyén építendő háromnyílású függő híd, a másik az Angolkisasszonyok zárdájának irányában létesítendő egy-nyílású gyalogjáró híd lett volna, ezeket a gondolatokat azonban elejtették.
- ³³ Lechner Joseph: Antrag zur Regulierung der Donau zwischen Ofen und Pesth, Ofen 1840.
- ³⁴ Bierbauer Virgil: Az 1838. évi árvíz hatása Pest építészetére, Budapest 1938.
- ³⁵ Lechner Jenő: Budapest műemlékei József nádor korától a főváros egyesítéséig (Budapest Műemlékei c. kötetben), Budapest, 1924.

I R O D A L O M

- Adressbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803.
 Adresskalender der königlichen Freystadt Pest auf das Jahr 1805.
 Alt Rudolf: Buda-Pest előadva 32 eredeti rajzolatban. 1845.
 Andrassy György és Széchenyi Istvánnak a budapesti Hid-Egyesülethez irányzott jelentése, midőn külföldről hazatérének. Pozsony, 1833.
- Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora 1815—1847. (Szilágyi S. «A magyar nemzet története» c. mű XI. kötete.) Budapest, 1898.
 Ballus Paul: Pressburg und seine Umgebung. Pressburg, 1822.
 Balogh Jolán: Kolozsvár műemlékei. Kolozsvár, 1935.
 Barcza—Vigyázó: A Mátra részletes utikalauza. Budapest, 1930.
 Báthory István: A Nemzeti Színház építésének és lebontásának története. (A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGET KÖZLÖNYE XLVIII. évf.) Budapest, 1914.
 Benedekné Győri Lujza: Az empire-építészet Pesten. Budapest, 1928.
 Bevilacqua-Borsódi B.—Mazsári B.: Pest-budai kávéházak. Budapest, 1935.
 Bierbauer Virgil: A régi Buda-Pest építésze.
 — — Pollack Mihály a régi pesti paloták építőmestere. (MAGYAR MŰVÉSZET.) Budapest, 1925.
 — — A palatinus stílus viszonya az európai klasszicizmushoz. (A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGET KÖZLÖNYE HAVI FÜZ.) Budapest, 1925., 1927.
 — — A régi pesti Vigadó. (MAGYAR MŰVÉSZET.) Budapest, 1926.
 — — Adalékok Török Ferenc földmérő és építész, Somogy megye táblabírájának életrajzához. (A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGET KÖZLÖNYE.) Budapest, 1926.
 — — Kasselik Fidéló és Hofrichter József. (A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGET KÖZLÖNYE.) Budapest, 1927.
 — — A magyar klasszicizmus korának kastélyai. I. Fót és Gyömrő. (MAGYAR MŰVÉSZET.) Budapest, 1927.
 — — A budavári miniszterelnökségi palota. (MAGYAR MŰVÉSZET.) Budapest, 1928.
 — — A klasszicizmus építésze Székesfehérvárt. (MAGYAR MŰVÉSZET.) Budapest, 1930.
 — — Pesti építőmesterek munkássága 1809—1847. (TANULMÁNYOK BUDAPEST MULT-JÁBÓL.) Budapest, 1933.
 — — A magyar építészet története. Budapest, 1937.
 — — Az 1838. évi árvíz hatása Pest építészetére. Budapest, 1938.
 Biró József: Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei. Budapest, 1932.
 — — Két kolozsvári főúri barokk palota. (Archaeologiai Értesítő XLVIII. kötet.) Budapest, 1934.
 — — A bonchidai Bánffy-kastély. (ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK.) Kolozsvár, 1935.
 — — A gernyeszegi Teleki-kastély. Budapest, 1938.
 — — Erdély művészete. Budapest, 1941.
 Blénessy Károly: Jászberény történelmi emlékei. Jászberény, 1933.

Bonisné-Wallon Emma Vác művészete a XVIII. században. Budapest, 1935.
Borovszky Samu Magyarország vármegyéi és városai. 22. köt. (Országos
Monogr. Társaság.) Budapest.

Bötticher Karl: K. F. Schinkel und sein baukünstlerisches Verhältnis. Berlin, 1857.
Briefe eines Fremden über die Stadt Pest und ihre Gegend. 1802.

Bud Melitta: A Valero selyemgyár. Budapest, 1942.

Budapest műemlékei: Szerk. Lechner Jenő. Budapest, 1924.

Clark William Tierney: An account, with illustration of the Suspension
bridge across the river Danube, uniting Pesth with Buda . . . London, 1852—53.

Csányi Károly: Győr részletes kalauza. Budapest, 1933.

Csaplovits Johan von: Gemälde von Ungarn. Pesth 1829.

Csatkai Endre: Sopron környékének műemlékei. Sopron, 1932.

— Sopron vármegye műemlékei. I—III. Sopron, 1937.

Csatkai A.—Frey D.: Die Denkmale des pol. Bezirkes Eisenstadt u. Ruszt.
(Österreichische Kunsttopogr. Bd. XXXII.) Wien, 1932.

Csernyánszky Mária: A Valero-család szerepe Budapest művészetében.
(Tanulmányok Budapest multjából, IX. kötet.) Budapest, 1942.

Csizik Gy.: A biedermeier és az újabb stílusfejlődés. é. n.

Darvas István: Ismeretlen, Pestet Budával összekötő Dunahíd-tervezetek
II. József és gr. Széchenyi István korából. (A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZ-
EGYLET KÖZLÖNYE 77. ÉVFOLYAM.) Budapest, 1943.

Der Fremde in Pesth. Wegweiser, 1833.

Dietze Christ. Jos.: Ideen zur Erhöhung der Wichtigkeit der kgl. Freystadt
Pesth. Pesth, 1822.

Domanovszky Sándor: József nádor iratai 1807-ig. I—II. (Fontes Historiae
Hungaricae.)

Dorffinger Jos. And. von: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch
die kgl. ung. Freystadt Pest. Pest, 1827.

Dornyai—Vigyázó: Bakony. (Részletes Magyar Utikalauzok.) Budapest, 1927.

Éber László: A budapesti Szent István templom. (MAGYAR MŰVÉSZET.) Buda-
pest, 1906.

Edvi-Illés Gyula: Az esztergomi főszékesegyház. Budapest, 1928.

Eperjessy Kálmán: Írások a régi Makóról. é. n.

Fábián Gáspár: Egy ismeretlen magyar építőművész Pécsújfalusi Péchy Mihály.
(A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGYLET KÖZLÖNYE, LXX.) Budapest, 1936.

Feldmann: Wegweiser durch Pest und Ofen und Umgebung. Pest, 1844.

Feldmann G. L.: Pest u. Ofen 1844.

Fényes Elek: Magyarország leírása. Pest, 1839.

Fleischer Gyula: Magyarok a bécsi képzőművészeti Akadémián. Budapest, 1935.

Foerk E.: A magyar építőművészet rövid története műemlékek nyomán. Kecskemét,
1929.

Frey Dagobert: Das Burgenland. Seine Bauten und Kunstschatze. Wien, 1929.

Gárdonyi Albert: Pest városa és a Nemzeti Színház. (Városi Szemle.) 1929. évf.

— A pesti városfal. (Historia.) 1929.

— Az Erzsébet-tér. Pestbudai emléklapok.

— Az Erzsébet-tér keletkezése. (Historia, II. évf.)

Gemälde von Pesth und Ofen mit ihren Umgebungen. Ein wegweiser für
Einheimische und Fremde. Pest, 1837.

- Genthon—Nyilas—Kolb: Budapesti képeskönyv.
- Gerecze Péter: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. (Magyarország Műemlékei II.) Budapest, 1906.
- Gerevich Tibor: Arégi magyar művészet európai helyzete. (MINERVA, 1924. évf.)
- — A magyar művészet szelleme. (A Szekfű Gy. — «Mi a magyar» c. kötetben.) Budapest, 1939.
- — Erdélyi magyar művészet. (ERDÉLY.) Budapest, 1940.
- Gillyén Sándor: Játék-színi Zsebkönyv. Pest, 1832.
- Gonda Béla: Vásárhelyi Pál élete és művei. (A Magyar Mérnök- és Építészegylet kiadása.) Budapest, 1896.
- Griesbach August: Karl Friedrich Schinkel. Leipzig, 1924.
- Gurlitt Cornelius: Geschichte der Kunst des 19. Jahrh.
- Haack F.: Die Kunst des 19. Jahrhunderts. Stuttgart, 1904.
- Házak jegyzéke: (Szab. kir. Pestvárosában lévő házak jegyzéke, melyben valamennyi terek, utcák, házak ezen utóbbiak tulajdonosai és az illető régi és új házszámok befoglaltatnak.) Pest, 1863.
- Haeufler: Buda-Pest hist. topogr. Skizzen. Pest, 1854.
- Hekler Antal: A magyar művészet története. Budapest, 1934.
- Hittrich Ödön: Deákteri épületeink multja. Budapest, 1922.
- Homan—Szekfű: Magyar történet. (Harmadik kiadás, V. kötet.) Budapest, 1935.
- Horváth Elemér: Tanulmányok a régi Pest-Budáról.
- — Történetek az öreg Budáról és Pestről. Budapest, 1937.
- Horváth Henrik: Budapest művészeti emlékei. (Magyarország művészeti emlékei, II. kötet.) Budapest, 1938.
- — A régi Pest. (MAGYAR MŰVÉSZET.) Budapest, 1929.
- Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823—48.
- Hunfalvy János: Magyarország és Erdély képekben. (3 köt. Rohbock rajzaival.) Darmstadt, 1864.
- Hybl—Oertel: Theater Taschenbuch. Pest, 1816.
- Jankovich: Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern.
- Kádár Jolán: A pesti és budai színészet története 1812-ig és 1812—1847. Budapest, 1923.
- Kapossy János: F. A. Hillebrandt. (Budavári Tudományos Társaság kiadványai.) Budapest, 1924.
- — A szombathelyi székesegyház és menyezet képei. Budapest, 1922.
- Károlyi János: Fejér vármegye története. Székesfehérvár, 1901.
- Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. (Nemzeti Könyvtár, szerk. Abafi Lajos.) Budapest, 1880.
- — Pesti útleírása. 1828.
- Kelemen Lajos: A kolozsvári gróf Toldalagi- és Korda-ház. (MŰVÉSZETI SZALON.) Kolozsvár, 1927.
- Kelényi B. Ottó: Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház építéséhez 1808—1812. (Tanulmányok Budapest multjából II.) Budapest, 1934.
- Klenze Leo von: Sammlung Architektonischer Entwürfe. München, 1830—40.
- — Anweisung zur Architektur des christlichen Kultus. München, 1835.
- Klopfer Paul: Von Palladio bis Schinkel. Esslingen, 1911.
- Knauss B.: Das Kunstideal d. Klassizismus u. d. Romantik.
- Kolozsvári műemlékek. (A Magyar kir. Áll. Felső Építőipariskola 1941—42. évi szünidei felvételei. Rados J.)
- Kotsis Iván: Az olasz renaissance építőművészet alaktana. Budapest, 1921.

Kotsis Iván: Az olasz renaissance építőművészet. Budapest, 1921.
 — — A középeurópai renaissance építőművészet alaktana. Budapest, 1927.
 Kovách Aladár: Tolnavármegye székhelyének és székházának története. (A Tolnavármegyei Közművelődési Egyesület 1913. évi évkönyvében.) Szekszárd, 1914.
 Kovács Gyula: Makó város építészete a XVIII. sz. közepétől a XIX. sz. közepéig. (Csanád vm. könyvtár, 17. sz.)
 Kovács Lajos: A régi pesti Vigadó építésének előzményei. (Tanulmányok Budapest multjából.) 1934.
 Körösi László: Esztergom. Esztergom, 1887.
 Kőszegi László: Az esztergomi dóm. (MŰVÉSZET.) Budapest, 1915.
 Kugler Alajos: A soproni színház története. Sopron, 1909.
 — — A soproni színház története. 1841—1891.
 Kunits: Topogr. Beschreibung des Königreich Ungarn. Pest, 1824.

Lambert und Stahl: Die Architektur von 1750 bis 1850.
 Lászlóffy Woldemár: A Duna 1838. évi árvize. Budapest, 1938.
 Lechner Jenő: A Magyar Nemzeti Múzeum épülete. Budapest, 1927.
 — — Budapest műemlékei József nádor korától a főváros egyesítéséig. (Budapest műemlékei.) Budapest, 1924.
 — — Képek Buda és Pest fejlődésének történetéből. Budapest, 1918.
 Lepold—Homor: Esztergomi kalauz. Esztergom, 1926.
 Leyer J.: Die Stadt Pest und ihre Gegend. Pest, 1803.
 Lipthay Sándor: Gróf Széchenyi I. műszaki alkotásai. Budapest, 1896.
 — — Széchenyi mérnöki alkotásai. Budapest, 1921.
 Lósy-Schmidt Ede: Adalékok a hídépítés történetéhez Magyarországon. (TECHNIKA, IV. évf.) Budapest, 1923.
 — — A százéves hortobágyi kőhid. (Historia.) 1928.
 — — A hortobágyi kőhid 1827—1833. (A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGET KÖZL.)
 Lyka Károly: Magyar művészet 1800—1850. Budapest, 1942.
 — — A táblabíró-világ művészete, I—IV. kötet. Budapest, 1922.

Magyar Játékszini Almanach. Pest, 1831.
 MAGYAR MŰVÉSZET. Soproni száma. (IV. évf. 1928. 7. sz.)
 Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig. (Szilágyi S.: «A magyar nemzet története» c. mű VIII. kötete.) Budapest, 1898.
 Marcziévicz E.: A pesti Ferenciek-terének kútpályázata. Budapest, 1931.
 Mebes H.: Klassizismus und Klassik.
 Mebes Paul: Um 1800. München, 1918.
 Medriczky Andor: Budapest régi fürdői. (Officina.) Budapest, 1942.
 Melani A.: Palladio. 1508—1580.
 Meller Simon: A magyar művészet kialakulása a XIX. sz. első felében. (MAGYAR MŰVÉSZET, X. évf.) Budapest, 1911.
 — — Ferenczy István és művei. Budapest, 1905.
 Meszlényi A.: A jozefinizmus kora Magyarországon.
 Mihályi Ernő: Pannonhalma részletes kalauza. Budapest, 1923.
 Müller Pál: A klasszikus oszloprendek fejlődése. (A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZEGET KÖZLÖNYE.) Budapest, 1934.

Nagy Sándor: A debreceni Református Kollégium. Hajdúhadház, 1933.
 Nagy Virgil: A kismartoni várkastély. (MAGYAR ÉPÍTŐMŰVÉSZET, IX. évf.) Budapest, 1911.
 Nagy Zoltán: A magyar litográfia története a XIX. században. 1931.

- Némethy Károly: a Pest-Budai árvíz. 1838.
- Nemzeti Színház: Jelentése a pesti magyar színház építésére ügyelő küldött-ségnek a színeszeti pénztár mibenlétéről. Pest, 1837.
- Ney Ferenc: Emlékvonások Magyarország Nádorispánjainak életéből. Pest, 1846.
- Orbán: A budapesti Szent István-templom.
- Ortenburg Henrik: Öröm és az örömi sírkápolna Alexandra Pawlowna nyug-helye. é. n.
- Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben: Magyarország, IV., V., VII. IX. köt.
- Pál linkás László: Pietro Nobile tervei az esztergomi székesegyházhoz az Alber-tinában. (Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60-ik évfordulójára.) Buda-pest, 1942.
- Palóczy A.: Vignola oszloprendjei.
- Palugyay Imre: Buda-Pest sz. k. városok leírása. Pest, 1852.
- Panorama von Pest und Ofen. Leipzig, 1833.
- Pasteiner Gyula: Az építés Budapestén. (Az Osztrák-Magyar Monarchia Írás-ban és Képben, IX. köt.)
- — Építészeti emlékek a Dunántúlon. (Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben, IX. köt.)
- — Építészeti emlékek a Felvidéken és Erdélyben. (Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben, IX. köt.)
- Pásztor Mihály: A régi Pest. (MAGYAR MŰVÉSZET.) Budapest, 1909.
- Patachich József: Sz. k. Pest városának leírása. Pest, 1831.
- — Sz. kir. Pest városának kiváltságai. Pest, 1840.
- — Die Bürger Pest's in der Vorzeit und Gegenwart. Pest, 1834.
- Patay Pál: A 100 éves Kálvin-téri templom 1830—1930. Budapest, 1930.
- Patisz C.: Beschreibung d. Königl. Freistadt Pesth. 1833.
- Pauli Gustav: Die Kunst des Klassizismus und der Romantik. Berlin, 1925.
- Pester u. Ofner Wegweiser Gemeinnütziger Geschäfts. Kalender für alle Stände Ungarns aufs Jahr. 1849.
- Pesti Divatlap: Szerk.: Vahot Imre. 1844.
- Pest-Ofen. Drei Tage in Pest-Ofen. Wegweisen für Fremde. 1851.
- Pest. (Képek.) Színezett képek 12 hónap aktualitása szerint. 1830.
- Pestnek rajz-terve 1838-ik vízáradat következtében munkába vett rendezésével együtt, hivatalos kútfők útján kiadatott közkölségen a vízáradat által szeren-csétlenültek javokra. Pest, 1839.
- Petrik Albert: A régi Buda-Pest építőművészete. I., II., III. Budapest, 1911.
- Petrik G.: Schinkels Denkmal d. Befreiungskriege auf d. Kreuzberg in Berlin.
- Pistory Josef: Auswahl denkwürdiger Innschriften auf Grabmählern, welche in den obern und untern Leichenäckern der königl. Freistadt Pest befindlich sind. Pest, 1827.
- Planat: Le Styl Louis seize.
- Podhratzky József: Kismarton városról értekezés. (Tudományos Gyűjtemény, 1830. VII. 68.)
- Pruzsinszky: A budapesti Kálvin-téri templom. Budapest, 1921.
- Pukánszky Kádár Jolán: A budai és pesti német színház története 1812-ig. Budapest, 1914.
- Rados Jenő: Magyar kastélyok. Budapest, 1931.
- — Magyar kastélyok. (Gerevich Tibor előszavával a «Magyarország Művészeti Emlékei» sorozatában.) Budapest, 1939.

- Rados Jenő: A neoklasszizismus nagy magyar templomai. (A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közl.) Budapest, 1936.
- — Magyar oltárok. Budapest, 1938.
- — Budapest városépítészetének története. Budapest, 1928.
- Rapaics Rajmund: Magyar kertek. Budapest, 1940.
- Rédey Tivadar: A Nemzeti Színház története. Budapest, 1937.
- Rév helyi Elemér: Az Egyetem-utcai volt Károlyi-palota építésének története. (Tanulmányok Budapest múltjából, II. köt.) Budapest, 1934.
- Rexa Dezső: Az első nyilvános színielőadások Pesten és Budán. (Tanulmányok Budapest múltjából III.) Budapest, 1934.
- — Magyar színtársulatok Pesten 1831-ben. (Tanulmányok Budapest múltjából, II. köt.) Budapest, 1933.
- Rohe Willhelm: Karl Ferdinand Langhans ein Theaterbaumeister d. Klassizismus. 1934.
- Rokken Ferenc: Ferenc József-tér. (Tanulmányok Budapest múltjából, II. köt.) Budapest, 1933.
- — A hajdani Angol királyné-szálloda és az első dunaparti sétány. (Tanulmányok Budapest múltjából, I.) Budapest, 1932.
- Rössler: Kalender für Ofen und Pest für 1809. Ofen, 1809.
- Rumy Károly György: Lux György János hídrendszere és számítása. (Allgemeine Handlungs Zeitung 1829—1930. évfolyamában.)
- Rupp Jakob: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868.
- — Magyarország helyrajzi története. Pest, 1870.
- Salamon Ferenc: Budapest története, I—III. kötet. Budapest, 1885.
- Scamozzi V.: L'Idée dell'architettura universale. Venetia, 1615.
- Schams Franz: Vollständige Beschreibung d. Königl. Freystadt Pest in Ungarn. Pest, 1821.
- Schinkel K. F. Sammlung architektonischer Entwürfe. Berlin, 1819—33.
- — Königspalast auf Akropolis
- Schmall Lajos: A régi pesti városház története.
- — Adalékok Budapest történetéhez. Budapest, 1899.
- Schmitz: Deutsche Möbel des Klassizismus.
- Schoen Arnold: A budapesti központi városháza. Budapest, 1930.
- — A pesti negyedik lövölde. (Pest-Budai Művészeti Almanach.) 1919.
- — Kemnitzer háza a «Két törökhöz». (Pest-Budai Művészeti Almanach.) 1919.
- — Hermina főhercegnő budapesti emlékkápolnája. (A Történetírás kiadása.) Budapest, 1937.
- Semper G.: Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten. Frankfurt a. M. 1860—63.
- Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. 1891.
- Szentpéteri Kun Ágota: A debreceni református nagytemplom. Debrecen, 1930.
- Szepesházy—Thiele: Merkwürdigkeiten des Königreichs Ungarn. Kaschau, 1825.
- Szmrecsányi Miklós: Eger- és környéke részletes kalauza. (Thierring és Vigyázó részletes utikalauzok, 4.) Budapest, 1925.
- Szőnyi Ottó: Pécs. Útmutató a városban, a környéken és a Mecseken.
- — Régi magyar templomok. Budapest, 1932.
- Takács Mária: Társadalmi állapotok és törekvések. 1830—47.
- Tarnóczi János: A Szent István bazilika éneklő kövei. Budapest, 1938.
- Tekusch A.: Der Fremde in Pesth. Pesth, 1833.

- Thiele L.: Das Königreich Ungarn. 1833.
- Thirring—Heimler: Sopron és környéke részletes kalauza. Budapest, 1932.
- Thirring Gusztáv: Felső-Dunántúl. (Részletes Magyar Utikalauz, 6. sz.) Budapest, 1933.
- Tóth József: A szombathelyi püspöki székesegyház leírása. Szombathely, 1913.
- Tragor Ignác: Vác műemlékei és művészei. Vác, 1930.
- Trautner János: Jégszakadás és Duna kiáradása Magyarországon, 1838. évi bőjtmás haván. Buda, 1838.
- Tretsenszky J.: Sechs Unglücks-Scenen aus den Tagen der Uiberschwemmung etc. (Könyomatos rajzok : A Színház-tér, a Király-utca, a beomlott Derra-féle ház, a Széna-tér, a Stáció- és Serfőző-utca, a Rudas-fürdő.) Wien-Pest, 1838.
- Tunnel-Vereins. — Statuten des Ofen-Pester. Pesth 1860.
- V.: Régi pesti építőművészek. (A Ház.) Budapest, 1911.
- Verschönerungs Akten. (A Szépitési Bizottság iratanyaga.) Budapest, Fővárosi Levéltár.
- Vignola: Regola de'cinque ordini d'architettura. Siena, 1635.
- Viszota Gyula: A Széchenyi-híd története az 1836 :XXVI. tc. megalkotásáig. Budapest, 1935.
- Voit Pál: Az egri főszékesegyház. Eger, 1934.
- — A Magyar Földhitelintézet székháza — hajdani — Marcibányi-palota és dísztermei. (Tanulmányok Budapest múltjából, IX.) Budapest, 1941.
- Wallentinyi Dezső: Ferenczy István levelei. Rimaszombat, 1912.
- Wasquez Károly gróf: Buda és Pest sz. kir. városainak tájleírása. 1836.
- Wächter J.: Predigt bei Gelegenheit d r feierlichen Einweihung der neuerbauten evangelischen Kirche zu Pesth. Pesth, 1811.
- Wolzogen A. von: Aus Schinkels Nachlass. Berlin, 1862—64.
- Zádor Anna: Leopoldo Pollack és Pollack Mihály. (Archeaologiai Értesítő.) Budapest, 1931.
- Zelovich Kornél: A budapesti Lánchíd. Budapest, 1899.
- — Széchenyi mérnöki alkotásai. Budapest, 1921.
- Zetsche: Zopf und Empire. Leipzig, 1906.
- Ziller H.: Schinkel. Bielefeld, 1897.

NÉV- ÉS HELYMUTATÓ

NEV-ES HELYMUTATÓ

N É V - É S H E L Y M U T A T Ó

A szöveg közti ábrák oldalszámát zárójelben, a képmelléletekét dült számmal közöljük.

- Abafája (Maros-Torda vm.): Huszár-kastély 240
 Abony (Pest vm.): Tallián-sírkápolna 219, 324, 30
 Alcsút (Fejér vm.): Kastély 51, 166, 376, 380, (377), 184
 Alexandra Pavlovna nagyhercegnő: 219
 Alföldi Antal: 238, 347, 113, 114
 Alsódobas (Pest vm.): Főszolgabírói lak 224
 Gentry-kaszinó: 222
 Halász-kúria: 224, 378, 197
 Alsókorompa lásd Korompa
 Alsókubin (Árva vm.): Megyeháza 193
 Alsópetény (Nógrád vm.): Andreánszky-kúria 199, 376, 195
 Aman János: 19, 30, 49, 60, 61, 62, 63, 88, 94, 96, 206, 210, 211, 277, 341, 342, 345, 115—118
 Amati, Carlo: 215
 Amonyi Péter: 201
 Anreith János György: 174, 184
 Arad: Fehérsas-szálló 229
 Megyeháza 220, 338
 Színház 222, 348
 Temetőkápolna 219
 Ágfalva (Sopron vm.): Templom 172
 Árvaváralja (Árva vm.): Kámerális-ház 274
 Baja (Bács-Bodrog vm.): Alapítványi-ház 228
 Fischeff-ház 228
 Kálvária-templom 219, 325, 55
 Magtár 230, 357, 175
 Méntelep 230
 Vojnich-kúria: 227, 228
 Bajna (Esztergom vm.): Metternich-kastély 118, 166, 179, 197, 378, 380, 186
 Bajusz Gábor: 224
 Balassagyarmat: Megyeháza 56, 144, 186, 193, 194, 330, 74
 Balatonfüred (Zala vm.): Blaha-nyaraló 201
 Gyógyszálló 352
 Balatonfüred (Zala vm.): «Kerek»-templom 170, 178, 322, 41
 Színház 177, 347, 123
 Balatonlelle (Somogy vm.): Gaál-kúria: 196
 Balás Ernő: 104
 Balla Antal: 95, 124, 206
 Baracháza (Temes vm.): Cabdebó-kastély 226, 194
 Bartel (Barthel) György: 211, 218, 61
 Batthyányi Lajos gróf: 174
 Battonya (Csanád vm.): Templom 212
 Bácsalmás (Bács-Bodrog vm.): Templom 278
 Bácsborsod (Bács-Bodrog vm.): Latinovits-kúria 227
 Báhony (Pozsony vm.): Gazdasági épületek 253
 Bánlak (Torontálvm.): Karátsonyi-kastély 226
 Bárca (Abauj-Torna vm.): Bárczay-kastély 199, 378
 Bártfa (Sáros vm.): Fürdő 202, 273, 352, 357
 Beck Pál: 220, 333
 Bedekovich Lőrinc: 59, 220, 330
 Begaszentgyörgy (Torontál vm.): Kiss-kúria 226
 Bellág (Bellaagh) József: 189, 275
 Benger János: 219
 Beodra (Temes vm.): Karátsonyi-kastély 227
 Beregszász (Bereg vm.): Templom 193
 Beregszászi Pál: 23
 Berettyóújfalu (Bihar vm.): Városháza 221, 338
 Berlin: 206
 Akadémia 31
 Altes Museum 70, 72, 73, 74
 Brandenburger Tor 44
 Színház 65
 Bernini, Lorenzo: 12
 Beszterce: Református templom 282
 Besztercebánya (Zólyom vm.): Evangelikus templom 79, 186, 190, 191
 Bethlen Lajos gróf: 243
 Bécs: 31, 39, 131, 138, 161, 189, 191, 196, 200, 201, 210, 313

- Bécs : Akadémia 40, 94, 98, 235
 Aula 97
 Belvedere 201
 Karlskirche 213, 310
 Kärntnerstrassei templom 188
 Polytechnikum 31
 Színház 65
 Theseus-templom 198
 Békés (Békés vm.) : Református templom 217
 Békéscsaba (Békés vm.) : Evangélikus templom 217
 Bélád (Bors vm.) : Jeszenszky-kastély 198
 Beld (Alsó-Fehér vm.) : Bély-kastély 239
 Bia (Pest vm.) : Sándor-Metternich-kastély 120, 167, 179, 224, 378
 Bianchi, Pietro : 215
 Bicske (Fejér vm.) : Kastély 55
 Bierbauer Virgil : 48, 49, 50, 52, 57, 64
 Biró Márton : 157
 Bocsár (Torontál vm.) : Hertelendy-kúria 226
 Bodajk (Fejér vm.) : Hochburg-Lamberg kastély 179, 197, 376, 378
 Bodok (Háromszék vm.) : Mikó-kastély 239
 Bodony (Temes vm.) : Manassy-kastély 227
 Bodor Péter : 241, 324
 Bogner Károly : 340
 Bonchida (Kolozs vm.) : Bánffy-kastély 234, 237, 240, 241
 Bonyha (Kisküküllő vm.) : Bethlen-kriptá 237, 325
 Boromini, Francesco : 12
 Borosjenő (Arad vm.) : Községháza 221, 338
 Böhm János : 238
 — Mátyás : 201
 Bramante, Donato : 102, 316
 Brassó : Felsővárosi evangélikus templom 237
 Görög katolikus templom 237
 Klostersgässertor 245, 138
 «Magyar» evangélikus templom 237
 Rossmärktortor 245, 137
 Trauschenfels-nyaraló 244
 Városkapuk 244—245
 Weisenhausgässertor 245, 139
 Brein Ferenc : 266
 — Fülöp : 153, 198
 — Ignác : 102, 151—153, 316, 365, 25, 26
 — Ignácné (Magda) : 153, 393
 Bresztovác (Torontál vm.) : Templom 278
 Brogniart : 328
 Brunel : 355
 Buda lásd Budapest
 Budapest :
 Alagút : 355, 135
 Almásy-ház 115
 — -palota 45, 46, 50, 127, 370
 Angol királynő-szálloda 351
 Barth János nyaralója 117
 Bay tanácsos háza 44
 Bazilika lásd Lipótvárosi plébániatemplom alatt
 Budapest : Bálvány-u. 19. ház 372
 Belváros 384, 385
 Belvárosi plébániatemplom 103
 Belvárosi plébániatemplom főoltára 96
 Botanischer Garten lásd Fűvészkert
 Brein Ignác háza 153
 Brudern báró üzletháza 45
 Budai Színkör 222
 Császárfürdő 117, 229, 357, 132, 133
 Csendilla 228, 199
 Csengery-kúria 148, 228
 Cziráky József gróf háza 111
 Deák-téri evangélikus templom 41, 77—79, 83, 103, 186, 324, 46
 Deáky kertiház 153
 Demjén Pál háza 110
 Derra-ház 167
 Döring József házai 115, 148
 Diana (Pfeffer) fürdő 106, 112, 113, 148, 229, 357
 Disznó-fő-vendéglő 352
 Dologház 386
 Dunapart 384—385
 Egyetem (nagyszombati, Budán) 208
 Eisenfels-ház 115
 Első magyar cukorfinomító 90
 Emmerling-féle szálló 148
 Erzsébet apácák rendháza 209
 Európa-szálló (Ullmann-ház) 113, 114, 188, 351, 352, 370, 143—147
 Fácán-vendéglő 352
 Fehér hattyú 351
 I. Ferenc katafalkja (terv) 85
 Ferenciek-terének kútja 85, 143
 Festetich-bérház 140
 Festetich-kert nyárilaka 209
 Festetich-palota 45, 47, 50, 54, 365, 370, 152
 Fiúárvaház 140
 Flexner Johann háza 44
 Főkapitányság lásd Európa-szálló
 Frankenstein-ház 116
 Fűvészkert 385—389
 Gebhardt-ház 148
 Geist-villa 50
 Geller-ház 152
 Gellérthegy csillagvizsgáló 146
 Görög templom 209
 Görög udvar 276
 Grassalkovich-telek 97, 135
 Grenadierkaserne 384, 385, 387
 Gruber-ház 140, 148
 Gyermekmenhely 90
 Gyürki-ház 128
 Hanzély Márton háza 46, 47
 Harmincad-hivatal (terv) 86, 385, 386, 390
 Hajóhíd 385, 390
 Hajóhivatal 385, 386, 389
 Heinrich Alajos háza 111, 370, 372, (369), 166

Budapest : Helyőrségi templom 209

Hengermalom 118, 356

Hermina főhercegnő emlékkápolnája 104, 118, 325

«Hét választófejedelem»-hez, szálló 116, 351

Horváth-ház 45, 128, 370, (371)

Horváth-ház (Uri-u.) 152

Indóház (Nyugati p.u.) 136, 356

István főherceg-szálloda 351, 230

Iszer-villa 148

Jankovich-kúria 50, 228

Jänisch tanácsos háza 130

János, szent-, kórház 209

Josephinum fiúárvaház 91

Józsefváros 389

Józsefvárosi plébániatemplom 41, 209

Józsefvárosi plébániatemplom főoltára 103, 139

Kardetter Tamás háza 44, 370

Karmelita-zárda 340

Kálvintéri református templom 94, 103, 123, 124—126, 324, 45, 49

Károlyi-palota 91, 129, 180, 187, 211, 149, 155

Károlyi Sándor háza 111

Kemnitz-ház 152

Kereskedői-kar háza (Kereskedők testületének háza) lásd Lloyd-palota

Kereskedők nyugdíjalapjának kórháza 91, 203

«Két törökhöz» címzett ház 152

Királyi palota 19, 208, 210

Klaus Ferenc háza 132

Kováts Mózes háza 44, 45, 50, 365, 370, (371)

Kováts Mózes Sebestyén-téri háza 43

Köztelek-épület 117

Kutak 212—215

Lánchíd 188, 230, 354, 390, 134

Leisser Mátyás-házcsoport 127

Libaschinszky-ház 113

Libaschinszky-villa 228

Liedemann-palota 116

Lipótvárosi (Szent István) plébániatemplom 102—103, 126, 146, 151, 152, 153, 155, 316, 385, 389, 393, (321) 25—29

Lipótvárosi ideiglenes plébániatemplom (Lipótkápolna) 131, 316

Löwöde 133, 134, 149, 155, 209, 222, 353, 389, 354

Löwenthal-ház 156

Lloyd-palota 63, 99, 105—106, 113, 116, 135, 221, 336, 356, (357), 372, 142

Ludoviceum 41, 70, 75—77, 85, 90, 223, 227

Ludovika Akadémia lásd Ludoviceum

Majtényi-ház 156

Magyar Király-szálló 127, 351

Malvieux-féle mulatóhely 133—134, 155

Budapest : Marchich-ház 128

Marcibányi-ház 156

Marcibányi-palota 87, 114, 133, 370, 160

Marosvásárhelyi zenélő kút (Margitsziget) 208

Martinelli-ház 148

Mayerffy-ház 44, 370

Mayerffy-sörfőző 356

Mária Terézia-laktanya 117, 146

Megyháza 56, 132, 134—135, 66

Megyháza lakóépülete 129

Miniszterelnökségi palota lásd Sándor-palota

Molnár-tó 384, 386

Nádor-szálló 351, 164

Nákó-ház 391

Nemzeti Múzeum 18, 19, 20, 32, 40, 41, 53, 55, 57, 65—75, 85, 90, 107, 205, 351, (67), (69), (71), 91—94

Nemzeti Színház 135, 137, 151, 345, 390, 121, 122

Neugebäude lásd Újépület

Német Színház 18, 41, 59, 60—65, 70, 94, 96, 108, 206, 208, 210, 341, 385, 389, 390, 115—118, 126, 127, 228

Óra-villa 228

Orczy-ház 155

Orczy-kert 75

Országház (terv) 18, 84

Pekáry-ház 206

Pfeffer-féle fürdő lásd Diana-fürdő

Piarista rendház 147, 223

Pisztay-nyaraló 149

Pollack Mihály háza 47, 50, 242, 370, (371), 150, 151

Rákospatak 389

Reáltanoda-utcai gimnázium 149, 223

Rókus-kórház 90, 91, 209, 230

Rombach-féle fürdő 148

Rondella-színház 340, 344, 390

Rössler-ház 162

Rudasfürdő 357

Sándor-palota 48, 156, 371, (371), 148

Sárosfürdő 357

Schaffer-ház 148

Scheinoffer-ház 148

Schütz-ház 152

Scutary Atanáz háza 128

Sebastiani-nyaraló 134

Só- és dohányhivatal 96, 385, 386, 389

Soller-ház 153

Spiegel-sörfőző 356

Splényi-ház 140

Szalay-ház 43

Szapáry-palota 46, 114, 370

Szegénygyermek kórháza 230

Szemerédy-ház 127, 128, 129

Szent István város 382

Szent István plébániatemplom lásd Lipótvárosi plébániatemplom

- Budapest : Széchenyi István gróf háza 116
 Szép Ilona vendéglő 352
 Szép Juhászné vendéglő 352
 Szervita kolostor 384—385
 Színháztér 342
 Tánzer-ház 114 367, (369) 171
 Teleki-palota 156
 Terézvárosi plébániatemplom 82, 83, 139, 143
 Tigris-szálló 115, 116, 351
 Toma-ház 152
 Trattner-udvar 111
 Tuschl-féle amfiteatrum 385
 Újépület 94, 95, 208, 382
 Újváros 389
 Ullmann Móríc háza lásd Európa-szálló
 Unger-ház 153, 154
 Urbán József háza 127
 Ürményi-ház 140
 Vadvíz-színház 386
 Vakok Intézete 136
 Valero-gyár 90, 117, 356, 140
 Valero-kaszárnya 356
 Vampelich-vendéglő 352
 Vasfürdő 357
 Várház 86
 Városháza 96, 144, 157, 335, 384, 387, 85, 86
 Városligeti mulatóház 155
 Városligeti vendéglő 228
 Várszínház 107
 Vigadó 41, 60—65, 86, 108, 210, 342 353 389, 115—120, 125—12
 Vörös-sün fogadó 340
 Wagner Sándor háza 115
 Wieser Ferenc háza 113, 114
 Wurm-ház 45
 Zels-ház 128
 Zichy-palota 46, 370
 Zitterbarth Mátvás, ifj. háza 133
 Zsinagóga (Óbuda) 83, 154, 187
 Bulla Henrik 340
 Bulcs (Bereg vm.) : Templom 287
 Buzita (Abaúj-Torna vm.) : Zichy-kastély 199
 Büdöskő (Nyitra vm.) : Fürdő 202
 Büdöskút (Sopron vm.) : Vadászak 268
 Cabdebó Pál : 226
 Cagnola, Luigi : 163
 Campiller József 355
 Canevale, Isidore : 19, 94, 95, 208, 309, 1
 Cassano, Giuseppe : 108, 186
 Cegléd (Pest vm.) : Plébániatemplom 218
 Református templom 104, 218, 317, 318, (321)
 Clark Ádám 280, 355
 — William 354, 391
 Coburg Filöp herceg : 191
 Csaba (Békéscsaba) : Templom 218
 Csátály (Pozsony vm.) : Templom 191
 Csákberény (Fejér vm.) : Lamberg-kastély 180
 Csákgorbó (Szilágy vm.) : Haller-kastély 239
 Csáky György gróf 340
 Csákvár (Fejér vm.) : Gróf Esterházy-kastély 121, 166, 167, 179, 376, 379, 380, (379), 110, 189, 190
 Csávós (Torontál vm.) : Endrődy-kastély 227
 Csehberék (Nógrád vm.) : Zahn-kúria 199
 Csenger (Szatmár vm.) : Templom 212
 Czigler (Ziegler) család : 226
 — Antal, id. : 211, 217, 218, 219, 226, 234, 245
 — Antal, ifj. : 218, 219, 222
 — Mihály, 218
 Cziráky Antal Mózes gróf : 105, 120, 150, 178
 Daege Eduard : 79
 Dankó József : 156
 Darnya (Gömör vm.) : Plébániatemplom 192
 Debrecen : Degenfeld-kúria 229
 Kollegium 36, 212, 222, 229, 230, 101,— 103
 Kossuth-u. 18. ház 229
 Megyeháza 56
 Nagyerdei fürdő 229, 230, 357
 Nagytemplom 36, 91, 212, 213, 214, 215, 229, 233, 236, 309, 310, 318, (309), (321), 2, 3, 104
 Táncos-ház 229
 Városháza 220, 333, 69, 78, 153
 Dereglyő (Ung vm.) : Lónyay-kastély 199
 Detta (Temes vm.) : Arizy-kastély 226
 Dég (Veszprém vm.) : Festetich-kastély 53, 166, 376, 380, 183
 Dégen Jakab : 389
 Dénesfa (Sopron vm.) : Cziráky-kastély 122
 Dévaványa (Szolnok vm.) : Templom 212
 Diescher János : 154
 — József : 125, 154, 262, 393
 Dietrich (Dütrich) József : 149, 154, 363
 Diettmann Clemens : 279
 Dunacséb (Bécs-Bodrog vm.) : Dungserszky-kastély 227
 Dunaiszky Lőrinc : 83, 370
 Dunakömlőd (Tolna vm.) : Plébániatemplom 178
 Durand, J. F. N. : 19, 73, 74
 Eger : Irgalmasok temploma 192, 203
 Kaszinó 195, 352, 128
 Kórház 203
 Melegfürdő 202, 357
 Povolny Ferenc háza 187
 Püspöki palota 214
 Szent Mihály-templom 99
 Székesegyház 99—101, 169, 186, 314, (321), 18—24
 Egyházasmárot : 378
 Ehmann : 171
 Engel József : 164, 165, 170, 350, 97, 98
 Enying (Veszprém vm.) : Templom 174, 324, 51, 62

- Erba Incino, Villa Amalia : 53
 Ercsi (Fejér vm.) : Eötvös-kúria 188
 Erdmannsdorf, Friedrich von : 53
 Erdőbénye : Fürdő 202, 352, 357
 Erdődy József gróf : 202
 Erdőszada (Szatmár vm.) : gróf Degenfeld-kastély 225
 Erzsébetváros (Kisküküllő vm.) : Mühlstef-fen-ház 243
 Örmény templom 236
 Erményi Ignác : 52
 Esterházy Károly gróf : 99, 314
 — Leopoldina : 163
 — Miklós herceg : 35, 161, 171
 Esztergom : Bakács-kápolna 312, 313
 Kórház 271
 Papnövelde 101
 Püspöki palota 101
 Régi primási ház 168
 Szent Anna (kerek) templom 170, 178, 179, 191, 320, 42
 Székesegyház 19, 101—102, 167—169, 313—315, 318, (321), 4—17
 Éberl Károly : 135, 345
 Élesd (Bihar vm.) : Batthyányi-sírbolt 219
 Éltető Péter : 233, 238, 330
 Érd (Fejér vm.) : Sina-kastély 181

 Fabriczy János : 190
 Fasching János : 267
 Fehérvársurgó (Fejér vm.) : Károlyi-kastély 180, 187, 211
 Feigler Ignác : 107, 186, 188—189, 191, 273, 330, 58, 59, 83
 — Sándor : 273
 Fellerbauer : 332
 Fellner Jakab : 18, 121, 159, 162, 175, 179, 184, 209
 Felsőbalog (Gömör vm.) : Koháry-Coburg-kastély 198, 378
 Felsőbánya (Szatmár vm.) : Kálvária-kápolna 216
 Plébániatemplom 216, 33
 Ferenczy István : 34, 76, 189, 270
 Fertőboz (Sopron vm.) : Gloriett 210
 Fertőmegyes (Sopron vm.) : Plébániatemplom 177
 Feszl Frigyes : 85, 353
 Félixfürdő (Bihar vm.) : 230, 357
 Fény (Torontál vm.) : Mocsonyi—Csávossy-kastély 226
 Fichtner János : 178
 Fischer Ágost : 279, 330
 — János : 192
 — József : 200
 — von Erlach : 160, 310
 Fót (Pest vm.) : Károlyi-kastély 52, 136, 224, 376, 380, 182
 Földváry Gábor : 345
 Förster Lajos : 68, 72, 76

 Friedl János : 222, 348
 Frimont János gróf : 215
 Fülel (Nógrád vm.) : Kastély 199
 Fülöp József : 177, 347
 Füzesgyarmat (Békés vm.) : Református templom 279
 Frumann Antal : 178, 179, 271, 308, 322, 41

 Garamszentkereszt (Bars vm.) : Plébániatemplom 192
 Gács (Bars vm.) : Posztógyár 188, 203, 356
 Gál József : 279, 330
 Gálfalva : Evangélikus templom 282
 Gentz Henrik : 65, 194
 Gernyeszeg (Maros-Torda vm.) : Teleki-kastély 234, 239
 Geschrei Sámuel : 175
 Gfeller Károly : 219
 Giba (Ghiba) Antal : 30, 211, 221, 330, 336, 71—73
 Girgl Frigyes : 131
 Gomba (Pest vm.) : Scitovszky-kúria 224
 Gödöllő (Pest vm.) : Kastély pálmaháza 211
 Gömöri Károly : 75, 249
 Görcsön (Szilágy vm.) : Wesselényi-kastély 240
 Grassalkovich Antal herceg : 209, 345
 Grassalkovich-kastélyok : 319
 Gremmarcz (Grenner) : 193, 273
 Grippe József : 221
 Griesser József : 279
 Gyenesdiás (Zala vm.) : Plébániatemplom 178
 Gyón (Pest vm.) : Halász-kúria 224
 Gyömrő (Pest vm.) : Teleki-kastély 53, 223, 376, 187
 — Évang.-ref.-templom : 273
 Gyöngyös (Heves vm.) : Orczy-kastély 198, 225, 378, 203—205
 Zsinagóga : 273
 Győr : Kazinczy-u. 8. ház 271
 Megyeháza 270
 Székesegyház 57
 Színház 176, 347, 348
 Gyula (Békés vm.) : Görögkeleti templom 217
 Wenckheim-kastély 226

 Hacker József : 57
 Hajduböszörmény (Hajdu vm.) : Községháza 220, 338
 Hajós (Pest vm.) : Plébániatemplom 155, 218
 Halász István : 279, 330
 Hannauer György : 174
 Harkács (Gömör vm.) : 203
 Hausman : 195, 196, 202
 Hám János : 35, 207, 214, 216, 230, 307
 Hefele Menyhért : 18, 159, 160—161, 174, 175, 179, 181, 184, 185, 267, 308
 Hegyfalva (Vas vm.) : Széchenyi-Gerliczy-kastély 180, 376
 Heine Ferenc : 220, 333
 — János Ágost : 177

- Henry : 162, 163, 206
 Henszelmann Imre : 23
 Hercegszántó (Bács-Bodrog vm.) : báró Rédl-kastély 227
 Herkulesfürdő (Krassó-Szörény vm.) : 230, 245, 357
 Ferenc-szálló 245, 352
 Fürdőkápolna 245
 Karolina-szálló 245, 352
 Hess Mihály : 273
 Hild család : 31
 — család, pesti : 93—122
 — család, soproni : 171—172
 Hild Adalbert : 93, 94, 95
 — Antal : 270
 — Ferdinánd : 172
 — György : 172
 — János : 18, 31, 60, 66, 94—98, 124, 125, 130, 144, 206, 208, 212, 310, 328, 383, 384, 387, 388, 389, 390, 223, 224
 — József : 18, 33, 36, 41, 43, 55, 78, 87, 90, 91, 93, 98—122, 123, 124, 125, 126, 132, 133, 140, 142, 145, 146, 148, 149, 155, 163, 164, 166—167, 170, 172, 174, 179, 186, 187, 188, 195, 196, 199, 206, 211, 214, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 313, 314, 316, 317, 323, 330, 335, 336, 343, 351, 353, 356, 357, 365, 367, 368, 369, 380, 393, 4, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 27—29, 37, 49, 50, 63, 140, 142, 143, 144, 160, 166, 167, 170, 171, 186, 188
 — Károly : 393
 — Klára : 95, 114, 393
 — Vencel : 167, 171, 173, 77, 87, 88
 — Vince : 31, 60, 93, 94, 124,
 Hillebrandt, Franz Anton : 60, 93, 96, 97, 98, 185, 208, 209, 212, 341
 Hireg : Plébániatemplom 269, 320
 Hódmezővásárhely (Csongrád vm.) : Evangélikus templom 278
 Városháza : 279
 Hoffer Ferenc : 217
 Hoffmann János : 220
 Hofrichter Ferenc : 124
 — József : 18, 30, 102, 103, 123—130, 134, 138, 140, 155, 365, 370, 49, 149
 Hohenberg, Ferdinand von : 39, 40, 88
 Homályossy (Tunkel) Ferenc : 59, 218
 Hortobágy (Hajdu vm.) : Köhid 230, 355, 136
 Horváth István : 76
 Hőgyész (Tolna vm.) : Kastély 58
 Hull (Bars vm.) : Motesiczky-kastély 198
 Huber József : 370
 Hunfalva (Szepes vm.) : Zsinagóga 154, 187, 273
 Ikervár (Vas vm.) : Batthyányi-kastély 42, 55, 91, 167, 180
 Ilg : 199
 Ipolyság (Hont vm.) : Megyeháza 193
 Ipolyszécsényke (Hont vm.) : Kastély 199, 198
 Jadot, Nicolas : 97, 159
 Jánosi (Szolnok vm.) : Szatmár-Nyári kúria 198, 202
 Jászapáti (Szolnok vm.) : Városháza 279
 Jászberény (Szolnok vm.) : Rozália kápolna 217
 Városháza 59, 217, 220, 338, 89, 90
 Jászkarajenő (Pest vm.) : Szalay-Domokos kúria 225
 Jászó (Abauj-Torna vm.) : Templom 208
 Jolsva (Gömör vm.) : Plébániatemplom 170, 191, 317, 34
 Városi fogadó 195
 József nádor : 27, 28, 34, 35, 42, 51, 59, 62, 63, 66, 70, 75, 76, 84, 87, 91, 97, 104, 125, 126, 135, 145, 153, 154, 177, 206, 218, 219, 223, 381, 383
 Jung József : 57, 77, 124, 209, 239, 281, 353
 Justi, Carlo : 234—235, 282, 159
 Kalocsa (Pest vm.) : Nőnevelde 266
 Kagerbauer Antal : 238, 241, 330, 347
 Kaim Mátyás : 279, 330
 Kaplony (Szatmár vm.) : Templom 278
 Kaposvár (Somogy vm.) : Megyeháza 56, 166, 175, 176, 334, 67
 Karcag (Szolnok vm.) : Református templom 217
 Karlsruhe : Evangélikus templom 218, 318
 Városháza 72
 Kassa : Csáky-Desewffy-palota 200, 370, 156
 Evangélikus templom 190, 318, 322, 35, 64
 Forgách-palota 200, 370, 157
 Megyeháza 195
 Városháza 184
 Vitéz-ház 200
 Kassalik-család : 31, 137—138
 — András : 149
 — Donato : 138
 — Ferenc : 33, 36, 43, 99, 102, 107, 142—149, 168, 186, 194, 222, 316, 330, 356, 363, 365, 367, 370, 393, 25, 26, 74, 85, 86
 Fidél : 18, 19, 32, 66, 82, 124, 135, 138—142, 143, 344, 380, 221, 222
 — József : 149, 265
 — Lipót : 138
 Kaunitz herceg : 174
 Kauser József : 103, 316, 317
 Kazinczy Ferenc : 22, 32, 35, 183, 225, 234
 Kecske-mét : Kollégium 223, 230, 105
 Színházterem 222
 Zsinagóga 263, 279
 Kemenesmagos (Vas vm.) : Evangélikus templom 175
 Kempelen Farkas : 340
 Kerlés (Szolnok-Doboka vm.) : Batthyányi-kastély 240
 Evangélikus templom 237
 Örmény templom 237
 Késmárk (Szepes vm.) : Városháza 185
 Vigadó 195, 129

- Kézdivásárhely : Református templom 282
 Kigyós (Békés vm.) : Kastély 226
 Kishőflány (Sopron vm.) : Gloriette 163
 Kiskunfélegyháza (Pest vm.) : Városház 221, 338
 Kismarton (Sopron vm.) : Esterházy-kastély 162, 163, 179, 350, 380, 176—179
 Körtemplom (Leopoldina-emlékkápolna) 163, 324, 43
 Lovarda 162
 Őrségháza 206
 Zsinagóga 174, 178, 270
 Kissáró (Bars vm.) : Reviczky-kúria 199
 Kistálya (Zemplén vm.) : Templom 271
 Kisujszállás (Szolnok vm.) : Református templom 217
 Kitzling György : 185, 189, 190—191, 64
 Klenze, Leo von : 20, 31, 65, 74, 238, 318
 Koch Henrik : 129, 180, 187, 202, 211, 149
 Kolozsmonostor : Kálvária-kápolna 283
 Kolozsvár : Bánffy-palota 234, 242
 Bornemissza-ház 243
 Evangélikus templom 237
 Jósika-palota 242, 370, 158
 Kendeffy-palota 242
 Kollégium 235, 238, 106
 Korbuly-ház 243
 Laktanya 237
 Liceum 238
 Mikó-villa 243
 Petrichevich-Horváth-palota 243
 Református nagytemplom 214, 236, 311, 31
 Rédey-palota 242
 Szilvássy-ház 243
 Szent György kaszárnya 141
 Színház 238, 347, 113, 114
 Tanácsház 237, 238
 Teleki-Mikes-ház 242
 Teleki Ádám háza 234
 Toldalagi-Korda-palota 242, 243, 370, 159
 Unitárius templom 235
 Komárom : Kálvária templom 190
 Megyeháza 270
 Piac-téri templom 179
 Kopácsy József : 101, 169
 Kornhäusel József : 19, 89, 188, 189
 Korompa (Pozsony vm.) : Kastély 187, 196, 197, 202
 Templom 192
 Köhler György : 356
 Kölpény (Bács-Bodrog vm.) : Dungyerszky-kastély 227
 Körmen (Vas vm.) : Batthyányi-kastély 161, 174
 Várta 163, 207
 Körömcébánya (Bars vm.) : Evangélikus templom 186, 190
 Körösladány (Békés vm.) : Kastély 226
 Kőszeg (Vas vm.) : Árvaház 161
 Krafft Péter : 34
 Krausz János : 40, 41, 77, 254
 Kresznerics Ferenc : 22—23
 Kun János : 195
 Kundt Ignác : 41, 96, 139
 Kühnel Pál : 30, 167, 168, 312, 313, 317, 321, 4, 11, 12
 Landherr András : 84, 153—154, 187, 218, 365
 Langer János : 184, 195
 Langhans Károly : 80, 318
 Langrieder József : 270, 334
 Laugier : 23
 László János : 241
 Léder József : 234
 Lészár Miklós : 270
 Lészay Mihály : 334
 Léva (Bars vm.) : Evangélikus templom 192
 Leyrer József : 24
 Libaschinsky Vince : 112
 Lippert József : 314
 Liptószentmiklós (Liptó vm.) : 187, 274
 Litsmann József : 356, 136
 London : British Museum 74
 Lovasberény (Fejér vm.) : gróf Cziráky-kastély 120, 121, 178, 376, (377), 380, 188
 Plébániatemplom 105, 167, 323, 50, 63
 Zsinagóga 178
 Lőcse : Evangélikus templom 190, 323, 36
 Megyeház 194, 68, 79
 Probstner-ház 201
 Színház 195, 347, 348
 Löszl Ferenc : 172, 173—174, 348
 Lugos (Krassó-Szörény vm.) : Görögkatolikus templom 236
 Jakabffy-kastély 240
 Lyka Károly : 14, 174
 Maar Ferenc : 272
 Macsova (Krassó-Szörény vm.) : Litsek-kastély 240
 Magyarcsesztve (Alsó-Fehér vm.) : Mikes-kastély 241
 Magyarfenes (Kolozs vm.) : Jósika-kastély 241
 Makó (Csanád vm.) : Kápolna 228
 Megyeház 56, 211, 221, 336, 71—73
 Püspöki-kúria 228
 Mansart : 23, 360
 Marosnémeti (Hunyad vm.) : Gyulay-kastély 240
 Marosvásárhely (Maros-Torda vm.) : Kendeffy-palota 243
 Teleki-ház 243
 Teleki-könyvtár 235—243, 350, 100
 Templom 237
 Zenélő kút 241, 208
 Maurer János : 125, 154
 Mayerhofer : 239
 Mád (Zemplén vm.) : Zsinagóga 274
 Mármarosziget : Piarista templom 139
 Mehádia : 357
 Meitz György : 270, 334

- Mezőméhes (Torda-Aranyos vm.): Bélyd-kastély 241
- Mezősámsond : Rhédey-Bethlen-kastély 239
- Mezőtelegd (Bihar vm.): Haller-kúria 225
- Kornis-kúria 225
- Mezőtúr (Szolnok vm.): Piaci templom 219, 326, 56
- Migazzi Kristóf : 208
- Miks Ferenc : 114, 184, 188, 189, 196, 203
- Milano : Dom 40
- Pal. Rocca-Saporiti 97
- Milassin János : 160
- Miskolc (Borsod vm.): Megyeháza 193, 274, 84
- Szent Anna-templom 192
- Színház 108, 186, 195, 348
- Mokrány (Árva vm.): Híd 203
- Molnár János : 271
- Monti, Rafael : 68
- Montoyer, Louis van : 19, 30, 89, 210, 211, 277
- Monuspetri (Bihar vm.): Klobusitzky-kastély 225
- Mór (Fejér vm.): Lamberg-kastély prэшháza 179
- Moreau, Charles : 19, 98, 121, 162—164, 165, 166, 167, 175, 179, 376, 380, 37, 43, 176—179
- Moro, Uldarico : 251
- Moser Jakab : 337
- Munkács (Bereg vm.): Temp'om 193
- München : Akadémia 31
- Glyphothek 74
- Residenz 65
- Nagyalmás (Hunyad vm.): Csáky-kastély 240
- Nagybánya (Szatmár vm.): Református templom 216
- Nagybecskerek (Torontál vm.): Megyeháza 220, 338
- Nagycenk (Sopron vm.): Széchenyi-család kriptája 165, 60
- Széchenyi-kastély : 55, 122, 165, 167, 172
- Plébániatemplom 268
- Várta 163
- Nagyenyed (Alsó-Fehér vm.): Kollégium 238
- Nagyernye (Maros-Torda vm.): Bálint kastély 241
- Református templom 282
- Nagyanna (Veszprém vm.): Mauzóleum 164, 37
- Nagyhóflány (Sopron vm.): Vadászlak 268
- Nagykanizsa (Zala vm.): Zsinagóga 174, 178
- Nagykároly (Szatmár vm.): Kórház 230
- Nagykikinda (Torontál vm.): Törvényszéki palota 221, 82
- Nagykosztolány (Nyitra vm.): Zsinagóga 274
- Nagykörös (Pest vm.): Beretvás-kúria 228
- Méntelep 230
- Szalay-kúria 228
- Városháza 220, 337, 81
- Nagyláng (Fejér vm.): Zichy-kastély 55
- Nagymálás (Bars vm.): Motesiczky-kastély 198
- Nagymihály (Zemplén vm.): Kastély 211
- Nagysomkút (Szatmár vm.): Teleki-kastély 225
- Nagysurány (Nyitra vm.): Pallavicini-kastély 197
- Nagyszalonta (Bihar vm.): Gimnázium 230
- Nagyszeben (Szeben vm.): Bruckenthal-palota 244
- Concordia-templom 237
- Filek-ház 244
- Szász püspöki palota 244
- Színház 347
- Toldalagi-ház 244
- Nagyszombat (Pozsony vm.): Kistemető kápolna 191
- Kórház 202, 130
- Színház 195, 347, 348
- Nagyterem (Maros-Torda vm.): Bethlen-kastély 239
- Nagyunyom (Vas vm.): Sényi-kastély 180
- Nagyvárad : Kapucinus-kolostor 230
- Kálvária-kápolna 215, 61
- Kovács-ház 229
- Kórház 230
- Püspöki palota 208
- Református templom 215, 229
- Székesegyház 208
- Tábornoki ház 229
- Nagyvázsöny (Veszprém vm.): Kastély 197
- Nádasd (Pozsony vm.): Esterházy-kastély kerti épület 197
- Kovács-Sós-kastély 199
- Nákó Sándor gróf : 116
- Nápoly : San Francesco di Paola 215
- Nebbien Henrik : 197
- Nemesgomba (Komárom vm.): Udvarnoki-kastély 197, 193
- Nemesváralja (Trencsén vm.): Evangelikus templom 191
- Nesser György : 280
- Neumann, Balthasar : 160
- Németpalkonya (Baranya vm.): Templom 179, 322, 38
- Niedermeyer : 332
- Nobile, Pietro : 66, 68, 88, 146, 169, 179, 260, 313, 321, 16, 17
- Nova (Zala vm.): Plébániatemplom 161
- Novák József : 219
- Nyárad—Gálfalva (Maros-Torda vm.): Szent-iványi-kúria 240
- Nyárad—Szentbenedek (Maros-Torda vm.): Toldalagi-kastély 239
- Nyírábrány (Szabolcs vm.): Eördögh-kastély 225
- Nyíregyháza : Templom 212
- Városháza 220, 338
- Nyitra : Zsinagóga 264
- Nyitraújlak (Nyitra vm.): Forgách-Esterházy kastély 197

- Óbuda lásd Budapest
 Oeser : 13
 Oltszem (Háromszék vm.) : Mikó-kastély 239
 Oravicabánya (Krassó-Szörény vm.) : Templom 237, 282
 Ószőny (Komárom vm.) : Zichy-kastély 53
 Őrszentmárton : Templom 174
- Pacassi, Niccolo : 93
 Palladio, Andrea : 73, 226, 232, 360, 375
 Pancsova (Torontál vm.) : Városház 221, 338, 70
 Pannonhalma (Győr vm.) : Könyvtár 165, 170, 350, 95—98
 Parád (Heves vm.) : Fürdő 202, 352, 357
 Kastély 211
 Páckh, Johann Baptist : 99, 165, 168, 169—170, 179, 186, 191, 196, 214, 312, 313, 314, 317, 350, 4, 13, 14, 24, 42, 95—98
 Pápóc (Vas vm.) : Község-ház 195, 338
 Páris : Akadémia 31
 Louvre 12, 13
 Madelaine 318
 Pantheon 13, 73, 307, 318
 Színház 339
 Tőzsde 328
 Pásztó (Heves vm.) : Község-ház 195, 338
 Perjámos (Torontál vm.) : Község-ház 221, 338
 Perrault, Charles : 12
 Pest lásd Budapest
 Petőfalva (Nyitra vm.) : Uzovics-Zichy-kastély 197, 202, 376, 192
 Pécel (Pest vm.) : Kúria 200
 Pécs : Egyetemi könyvtár 176, 350, 99
 Kálvária kápolna 271
 Megyeháza 270
 Székesegyház 40, 41, 80, 81, 82, 187
 Színház 176, 348
 Városháza 176, 270
 Péchy Mihály : 30, 35, 96, 211, 212—213, 220, 216, 223, 229, 233, 234, 236, 310, 317, 321, 2, 3, 33, 99—101—104
 Péteri (Pest vm.) : Templom 137, 218, 324, 48
 Pétervására (Heves vm.) : Plébániatemplom 187, 272—273
 Piacsek József : 99, 176
 Piazza Mario : 260
 — József : 62
 Pichl, Luigi : 240
 — Vilmos : 174, 51
 Pilgram, Franz Anton : 208
 Pilisszántó : Kastély 280
 Pollack-család : 31, 39
 — Ágoston : 41, 43, 55, 89—91, 393
 — József : 39
 — Lipót : 32, 39, 40, 53, 65, 74, 83, 89
 — Mihály : 18, 19, 20, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 39—91, 93, 99, 107, 109, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 140, 148, 149, 154, 166, 167, 177, 180, 186, 187, 190, 196, 197, 198, 206, 210, 211, 220, 223, 224, 225, 228, 233, 242, 329, 332, 333, 353, 365, 368, 369, 370, 376, 380, 46, 65, 76, 75, 89, 94, 119, 120, 125—127, 150—152, 182—184, 187, 218, 220
 — Sándor : 88
 Pollencig József : 382
 Popius Antonius : 118
 Poprád (Szepes vm.) : Evangélikus templom 192, 324, 52
 Pozsony : Apponyi Antal gróf könyvtára 187, 350
 Aspremont, Johann Gobert gróf palotája 185
 Batthyány primás palotája 184
 Berchthold-palota 200
 Carlton-szálló 188
 Erzsébet-zárda 208
 Jezsuita rendház 200
 Katalin-kápolna 273, 58
 Kórháztemplom 188, 191, 59
 Nyári szinkör 347
 Roykó-ház 200
 Savoy-szálló 188
 Színház 195, 340, 118
 Vármegyeháza 107, 186, 193, 194, 330, 83
 Pozsony—Ligetfalva : Kávéház 202
 Povolny Ferenc : 187, 202, 203, 211, 212, 214, 220, 222, 225, 229, 231, 69, 216
 — János Antal : 190, 196, 330, 334, 356
 Pöstvény (Nyitra vm.) : Fürdőépület 201, 352, 357, 131
 Fürdőszálló 202, 352
 Pumberger Ferenc : 217
 Püspökfürdő (Bihar vm.) : 230, 357
 Püspökladány (Heves vm.) : Templom 212
 Pyrker János László : 35, 99, 101, 169, 186, 202, 307, 314
- Rabel (Rábli) Károly : 59, 200, 211, 212, 217, 220, 273, 279
 — Pál : 279
 Rachbauer József : 220, 334
 Reichenbach : Evangélikus templom 80
 Resicabánya (Krassó-Szörény vm.) : Katolikus templom 237
 Ricca, Giovanni Battista : 208
 Rigl, Anton Pius : 129, 187, 196—197, 211, 149, 180
 Rigler József : 178
 Rémy, Louis von : 19, 167, 168, 312, 4, 9, 10
 Rieder Jakab : 160, 267
 — János : 267
 — József : 332
 Rimaszombat (Gömör vm.) : Kaszinó 188, 196, 352
 Megyeház : 193—194, 195
 Ringer János : 279
 — József : 162, 165, 168, 172, 268, 60, 207
 Rohó (Nyitra vm.) : Kastély 197, 376, 192

- Roma : 61, 189
 Akadémia 31
 Pantheon 308, 320
 San Pietro 102, 208
 Romhány (Nógrád vm.) : Sárkány-kúria 199
 Rozsnyó (Gömör vm.) : Szent Anna templom 192
 Rösner Károly : 280
 Rudnay Sándor : 82, 35, 167, 168, 170, 307, 311
 Rueber : 75
- Sajószentkirály (Gömör vm.) : Magtár 203
 Sanquirico, Alessandro : 260
 Sartori János : 270
 Sági Péter : 279
 Ságody József : 222, 347
 Sándor Mór gróf : 35
 — Vince gróf : 49, 120
 Sándori János : 334
 Sándorfalva (Csongrád vm.) : Templom 218
 Sáromberke (Maros-Torda vm.) : Teleki-kastély 240
 Schaller : 68
 Schauff, Johann Nepomuk : 21—22
 Schilson János báró : 382
 Schinkel, Karl Friedrich : 20, 32, 65, 68, 70, 72, 73, 74, 82, 88, 89, 176, 318
 Schlaff Ignác : 243, 350, 100
 Schmidt Antal : 222, 229, 281
 — Ferdinánd : 281
 — Vencel : 58
 Schöff : 82
 Schönbrunn : 121
 Schütz Antal : 238
 Schwartz József : 83, 102, 316
 Selmechánya : Evangelikus templom 272
 Seregélyes (Fejér vm.) : Zichy-kastély 180, 181
 Servandoni : 208
 Sérc (Schützen, Sopron vm.) : Vadászslak 268
 Smirke : 74
 Soborsin (Arad vm.) : Hunyady-kastély 226
 Sokári Boldizsár : 272
 Sonntagsberg : 161, 267
 Sopron : Evangelikus Templom 268
 Kaszinó 173, 352
 Kismegyeháza 172
 Liceum 172
 Megyeház 166, 171, 330, 76, 77, 87, 88
 Széchenyi-palota 172, 270
 Színház 172, 173, 347, 109, III, 112
 Sopronhórpács : Széchenyi-kastély 165
 Sopronkövesd (Sopron vm.) : Templom 172
 Sós János : 334
 Soufflot : 13, 315
 Sprenger Pál : 263
 Stamm Jakab : 58
 Stampf Ferenc : 173, 270, 348, III, 112
 Storvauer János : 131
- Strakovits Sebastian : 271
 Stuller : 240
 Svoboda János : 125, 178
 Szabadka : Plébániatemplom 209
 Színház 222, 347, 348, 124
 Városháza 222, 338
 Szamosújvár (Szolnok Doboka vm.) : Lászlóffy-palota 235
 Örménytemplom 236, 281
 Szada (Pest vm.) : Nemes-mauzoleum 219, 325
 Szatmárnémeti : Apácázárda 214, 230
 Apácateplom 214
 Gimnázium 230
 Kaszinó 222
 Irgalmasok rendháza 214, 230
 Irgalmasok temploma 36, 214
 Püspöki palota (terv) 216
 Székesegyház 36, 214, 318, 32
 Színház 222, 347, 348
 Szászfenek (Kolozs vm.) : Mikes udvarház 240
 Szászrégen : Református templom 282
 Szeged : Rókus kápolna 212
 Szekszárd : Megyeháza 56, 57, 166, 209, 332, 75, 76
 Szemere (Abauj-Torna vm.) : Pallavicini-kuria 199
 Szentes (Csongrád vm.) : Bolza-kastély 226
 Plebánia templom 278
 Szentbenedek : Református templom 282
 Szentiványi Márkus : 61
 Szentiványi Bonaventura : 28, 338
 Szentmihály (Maros-Torda vm.) : Kastély 211
 Szepesújfalú (Szepes vm.) : Iskola 203
 Széchenyi István gróf : 86, 135, 354, 355, 390
 Karmelitaazárda 254
 Székesfehérvár : Megyeháza 56, 57, 166, 328, 332, 65
 Püspöki palota 159, 267
 Szépitési Bizottság : 22, 24, 28, 30, 37, 41, 42, 50, 60, 61, 62, 66, 85, 90, 95, 99, 109, 112, 124, 125, 126, 129, 130, 132, 134, 135, 138, 140, 143, 145, 149, 150, 151, 153, 155, 200, 206, 341, 356, 365, 383, 387, 388, 389, 390, 391
 Szilvásvár (Borsod vm.) : Református templom 170, 191, 322, 31
 Szily János : 157, 160, 174
 Szliács (Zólyom vm.) : Fürdő 202, 352, 357
 Szobránc (Ung vm.) : Fürdő 202
 Szolnok : Plébániatemplom 218
 Szombathely : Dunicante-ház 174
 Kanonoki ház 160
 Megyeháza 270
 Nyugdíjas papok háza (Deficientia) 174
 Püspöki palota 160
 Szeminárium 160
 Székesegyház 160, 174, 192, 308
 Szőkehalom puszt (Pest vm.) : Kishartyáni-kúria 224, 258

- Szurdok : Mauzóleum 283
 Szügy (Nógrád vm) : Megyeháza 209
- Tajnasári (Bars vm) : Tajnay-Révai-kastély 198
 Tápiószentmárton (Pest vm) : Blasskovich-kúria 224, 225
 Tata-Felsővárosi templom (Komárom vm) : 271
 Tegl János : 57, 329, 332
 Teleki Sámuel gróf : 243
 Telepi György : 263, 345
 Temesmonostor (Temes vm) : Izdency-Woratsitzky-kastély 226
 Temesvár : Gyárvárosi görög templom 279
 Hadimérnökség épülete 229
 Strohmayer-ház 229
 Színház 347
 Városháza 347
 Tereske (Nógrád vm) : Huszár-kúria 199, 376
 Thalherr József : 49, 60, 83, 124, 130, 166, 178, 185, 209, 212, 218, 272, 276, 57
 Themse alagút : 355
 Theresianum : 310
 Thomon, Thomas de : 19, 161—162, 219
 Thorwaldsen : 76
 Tibolddaróc (Borsód vm) : Majthény-kúria 198
 Templom 192
 Tischler Albin : 216
 Tóalmás (Pest vm) : Beretvás-kastély 225
 Tóbiás László : 337
 Tolcsva (Zemplén vm) : Waldbott-kastély 199
 Topler (Toppler) János : 243
 Tósokberénd (Veszprém vm) : Plébánia-templom 159
 Tótmegyer (Nyitra vm) : Kastély 211
 Török Antal 243
 — Ferenc : 175—176, 330, 334
 — Pál : 30
 Törökszentmiklós (Szolnok vm) : Plébánia-templom 217
 Trencsénselemec (Trencsén vm) : Evangélikus templom 191
- Ugrai László : 233, 234, 235, 236, 240, 243, 282, 350
 Uhrl Ferenc : 76, 85, 198
 Újfalú (Temes vm) : Kriptá 219
 Újkígyós (Békés vm) : Kápolna 218
 Újpalota (Bihar vm) : Plébániatemplom 215, 318, (321), 30
 Újszász (Pest vm) : Orczy-kastély 198, 225, 378
 Ungvár : Templom 193
 Görögkeleti püspökség székháza 271
 Urkut (Veszprém vm) : Bányatelep 181, 356
 Ürményi József : 177
- Üröm (Pest vm) : Kápolna 219, 325
 Vajdaszentiván (Maros-Torda vm) : Zichy kastély 239
 Vajta (Fejér vm) : Zichy-kastély 53, 166, 380
 Valadier : 73
 Vanyarc (Nógrád vm) : Benitzky-kúria 199
 Vaskutacska (Pozsony vm) : 202
 Vác : Diadalkapu 208
 Ludoviceum 222
 Piarista kollégium 254
 Székesegyház 19, 208, 308, 318, (321), 1
 Theresianum 222, 254
 Váchartyán (Pest vm) : Gosztonyi-Rudnai-kastély 208
 Vágsellye (Nyitra vm) : Plébániatemplom 192, 193
 Vál (Fejér vm) : Plébániatemplom 177, 190, 271, 47
 Ürményi-kastély 159, 160
 Ürményi-kriptá 178, 324, 44
 Várpalota (Veszprém vm) : Zsinagóga 178
 Vereb (Fejér vm) : Ürményi-kastély 141, 380
 Verőce (Nógrád vm) : Migazzy Kristóf nyaralója 208
 Versailles : Kastély 13
 Verseg (Pest vm) : Podmaniczky-kastély 224
 Vertics József : 336
 Veszprém : Piarista-templom 271
 — Davidiceum 272
 Világos (Arad vm.) : Templom 278
 Vitruvius : 13
 Voit Pál : 99, 100
 Vonyarc-Vashegy (Zala vm) : Temetőkápolna 178, 53
- Wagner János : 155
 — József : 271
 Walch Mátyás : 195
 — András : 532
 Weimar : Fogadóterem 65
 Weinbrenner Frigyes : 72, 218
 Weissmann : 94
 Wieser Ferenc : 155
 — Frigyes : 42
 Winckelmann : 21
 Winkler György : 236, 240, 282
 Wörlitz : Kastély 53
 Wunsch Frigyes : 185, 189, 191, 192
 Wren : 360
- Zambelli András : 149, 222, 353
 Zirc (Veszprém) : Könyvtáriszánya 179
 Zichy Aladár gróf : 53
 — Ferenc gróf : 180
 — János gróf : 53
 — Károly gróf : 382
 Ziegler lásd Czigler
 Zilah (Szilágymén) : Tanácsház 238, 282

Zitterbarth-család : 31, 130—131

— Henrik 263

— János (I.) : 102, 103, 130, 137, 155, 263,
316, 121, 122

— János (II.) : 263

— Mátyás (I.) : 130, 262

— Mátyás, id. (II.) : 131—132 48, 66

— Mátyás ifj. (III.) : 33, 36, 43, 132—137
168, 218, 221, 330 345, 356, 365, 393

Zitterbarth Teréz : 393

Zofahl Gusztáv : 266

Zofahl Lőrinc : 153—155, 262, 368, 369, 393

Zombor (Bács-Bodrog vm) : Megyeháza 220,
337, 338

Színház 347

Városház 221, 337, 80

Zsibó (Szilágy vm) : Wesselényi-kastély 235,
240

Zsolna (Trencsén vm) : Kórház 202

Ybl Miklós : 42, 55, 90, 91, 103, 167, 180,
218, 226, 268

KÉPMELLÉKLETEK

KÉPMELLÉKLETEK

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVTÁRA 1496/1957 N. SZ.

MEGJEGYZÉSEK A KÉPEKHEZ

A felvételeket készítették:

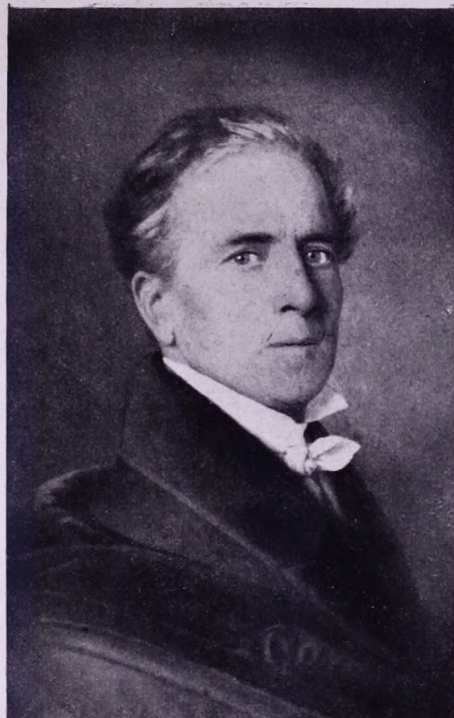
dr. Acél Márta : 8
 dr. Bierbauer Virgil : 203—295
 dr. Biró József : 30, 61, 172
 dr. Bodnár István : 37
 Borsos Imre : 119, 120
 Brassói Múzeum : 137—139
 Castello Sforzesco, Milano : 220
 Csányi Károly : 34, 192, 208
 dr. Csatkai Endre : 60
 Diebold Károly, Sopron : 87, 88, 111, 112, 209
 Egri Keresztény Sajtószövetkezet : 18
 Eremitage, Leningrad : 218
 Fotofilm, Kolozsvár : 106, 113, 114, 141, 158,
 159
 Förstner Róbert, Kismarton : 179, 219
 Frankenstein, Wien : 9, 10, 12, 16, 17, 85
 Hadnagy Albert : 75, 76
 Jászberényi Múzeum : 89, 90
 Kecskeméti Múzeum : 105
 dr. Kogutovitz Károly : 38
 dr. Korompay György : 173
 Körper Karl, Bratislava : 108
 Kováts József : 181
 Kresse József : 181, 131
 Nagy András : 53, 175
 Nemzeti Múzeum Történeti Osztálya : 74, 123,
 227—230
 Magyar Filmiroda (Petrás István) : 6, 46, 47,
 49, 91, 100, 124, 135, 136, 142, 148, 149,
 184, 221, 222
 Műemlékek Országos Bizottsága : 19, 44, 97,
 98, 147
 Petrik Albert : 47, 154, 212, 214
 dr. Rados Jenő : 1—3, 13—15, 20, 21, 23—26,
 28, 29, 35, 36, 40, 41, 43, 48, 50—52, 54,
 57, 59, 62—66, 68, 69, 72, 73, 77—81, 83,

84, 86, 95, 96, 101—104, 107, 110, 115—118,
 121, 122, 125—127, 130, 132—134, 140,
 143, 144, 153, 160—171, 174, 182, 183,
 185—191, 195—197, 199—201, 206, 207,
 211, 213, 216, 218, 222—226
 dr. Révhelyi Elemér : 155
 Simonis Alajos : 210
 dr. Szabó Miklós : 53, 156, 193, 198, 202
 gróf Teleki Domonkos : 99
 Vadas Ernő : 4
 Veres Ferenc : 31
 Weszelovszky Béla : 42

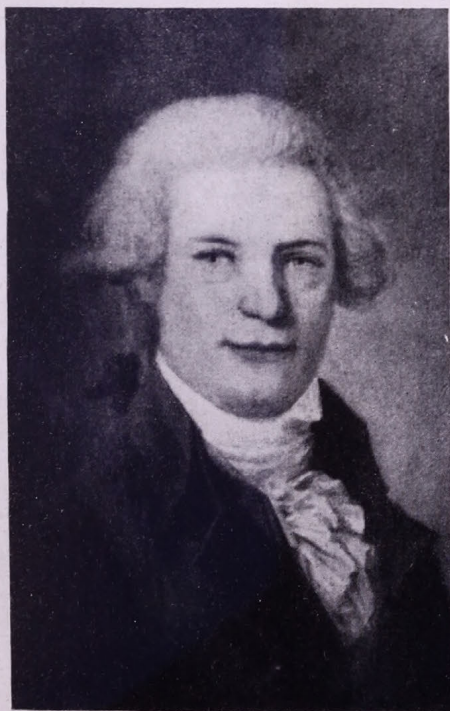
A 176—178 számú képek az Österreichische
 Kunsttopographie XXIV. kötete, a 150—
 152 számú képek a Magyar Művészet
 1925. évi kötete alapján készültek.

A 134, 224—230 számú képek felvételei
 Budapest Székesfőváros Történelmi Múzeu-
 mának gyűjteményében készültek, dr.
 Schoen Arnold főigazgató úr szíves
 engedélyével.

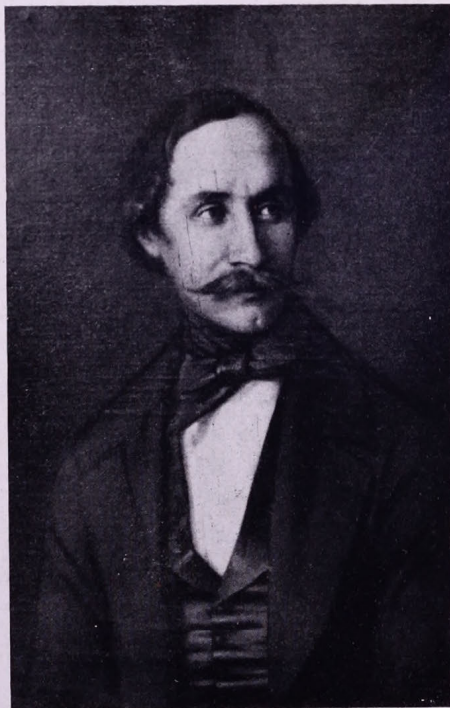
Első közlések : 7, 8, 9, 10, 11, 12, 21, 23, 24,
 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 44, 50, 51, 52, 53,
 54, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 68, 69, 70,
 72, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 83, 84,
 85, 86, 96, 101, 102, 103, 104, 105, 110,
 111, 112, 114, 115, 117, 118, 124, 126,
 127, 129, 130, 131, 132, 153, 155, 160, 161,
 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170,
 171, 172, 173, 174, 175, 180, 193, 194, 198,
 199, 201, 202, 203, 204, 205, 210, 216, 218,
 221, 222, 224

Pollack Mihály

Péchy Mihály

ifj. Zitterbarth Mátyás

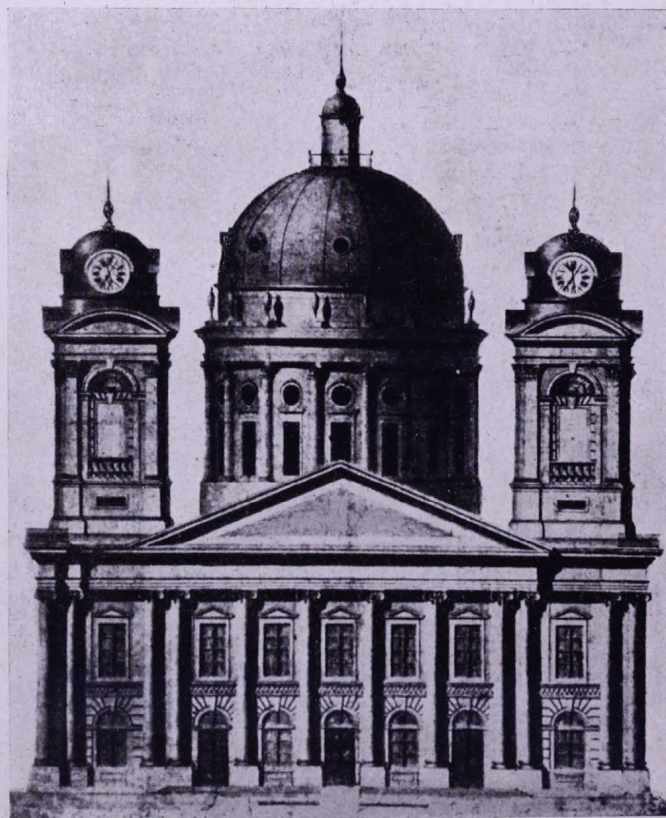
1. Vác. Székesegyház.

Canevale Isidore.

2. Debrecen. A Nagytemplom.

Péchy Mihály.

3. Debrecen. A Nagytemplom homlokzatának terve.

Péchy Mihály.

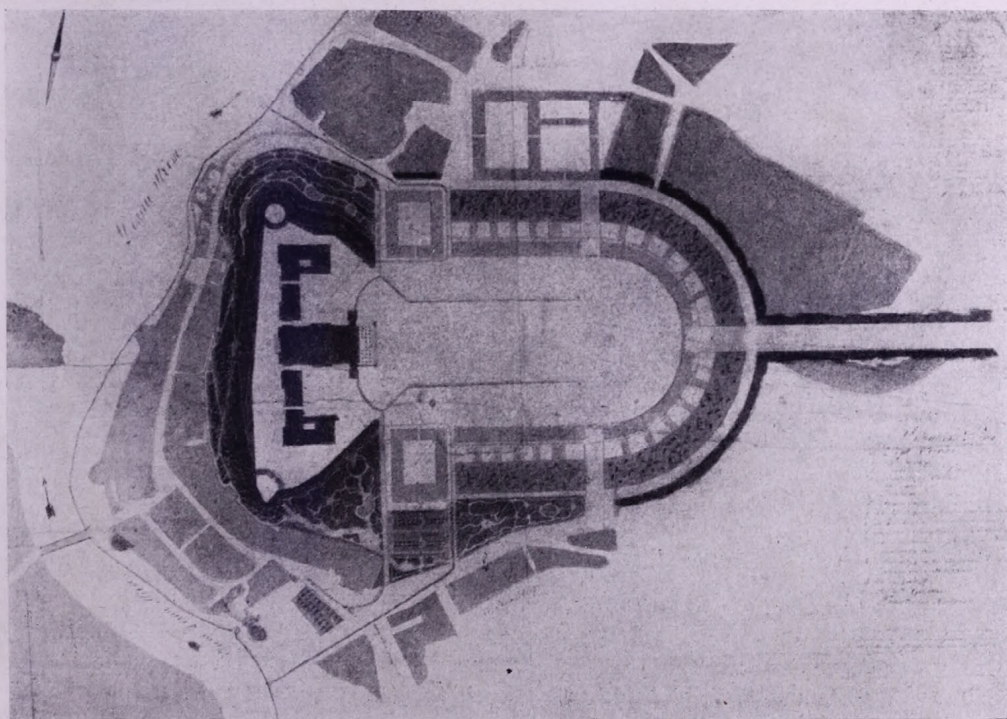
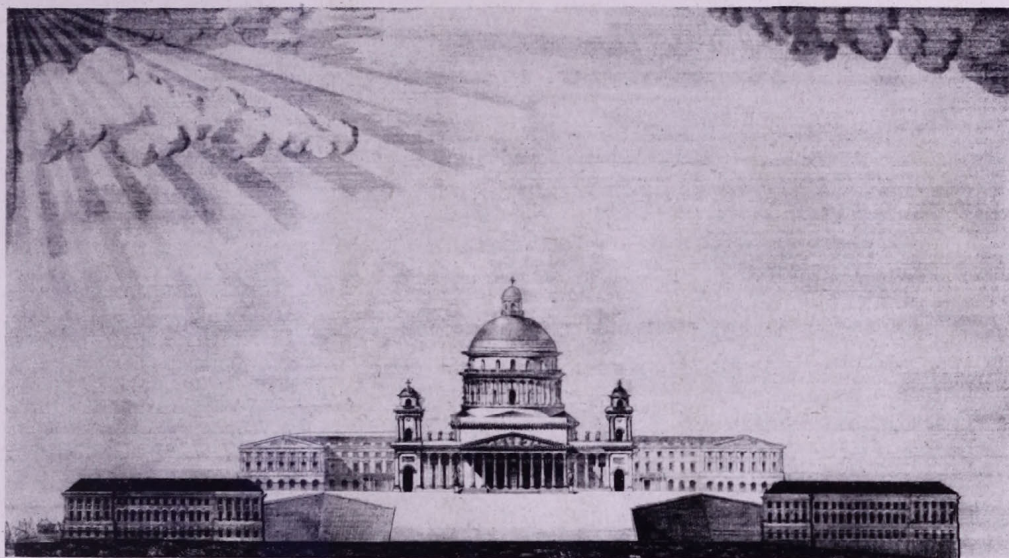

4. Esztergom. Székesegyház.

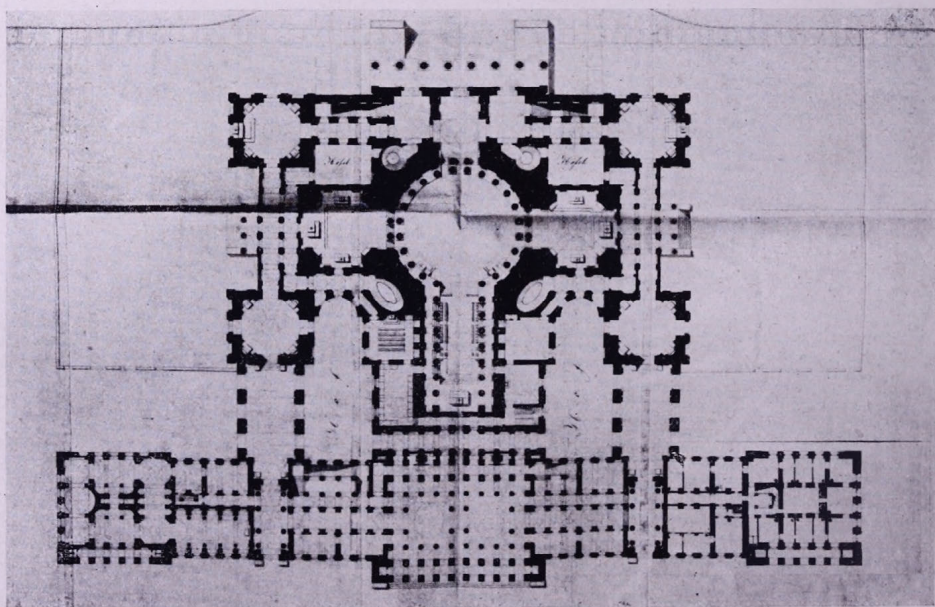
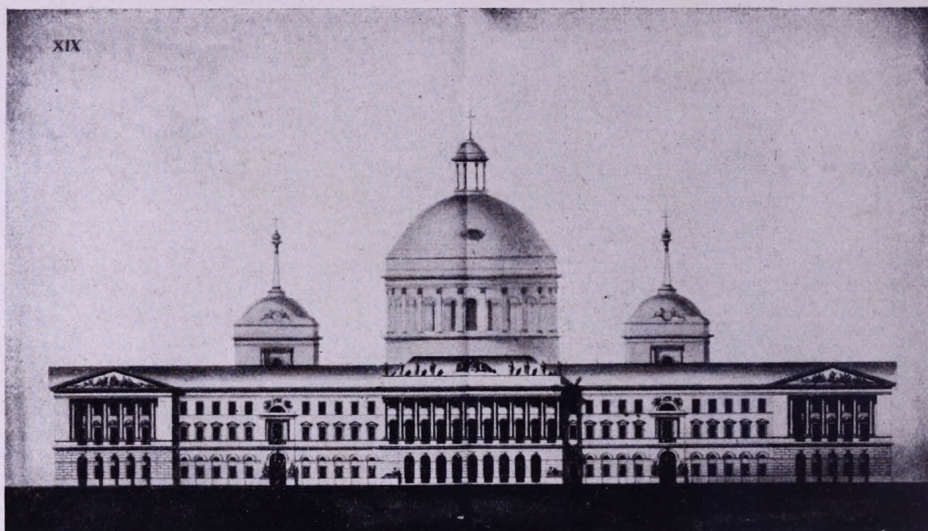
Rémy-Kühnel-Páckh-Hild.

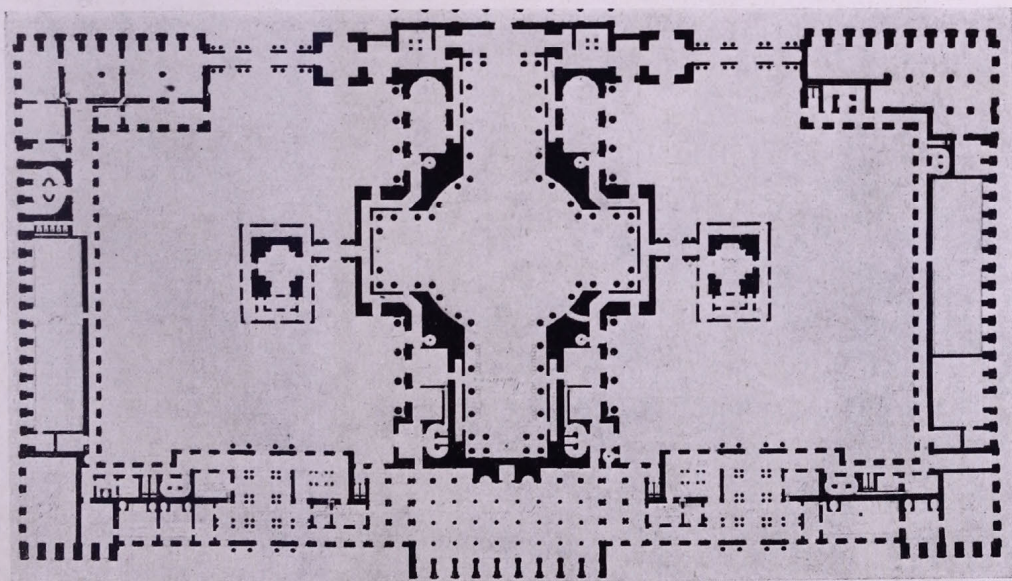
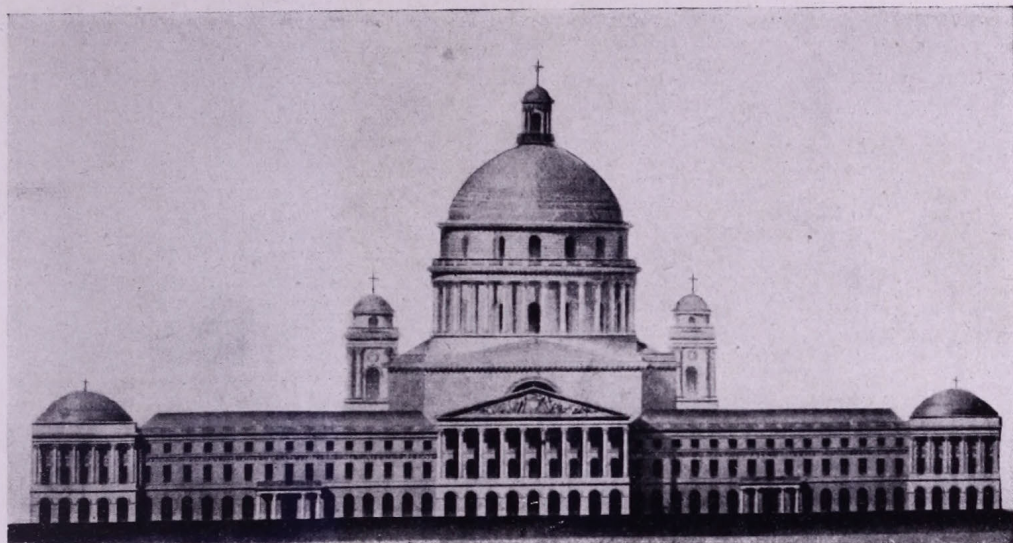
5—6. Esztergom. A székesegyház oldalnézete és oszlopcsarnoka.

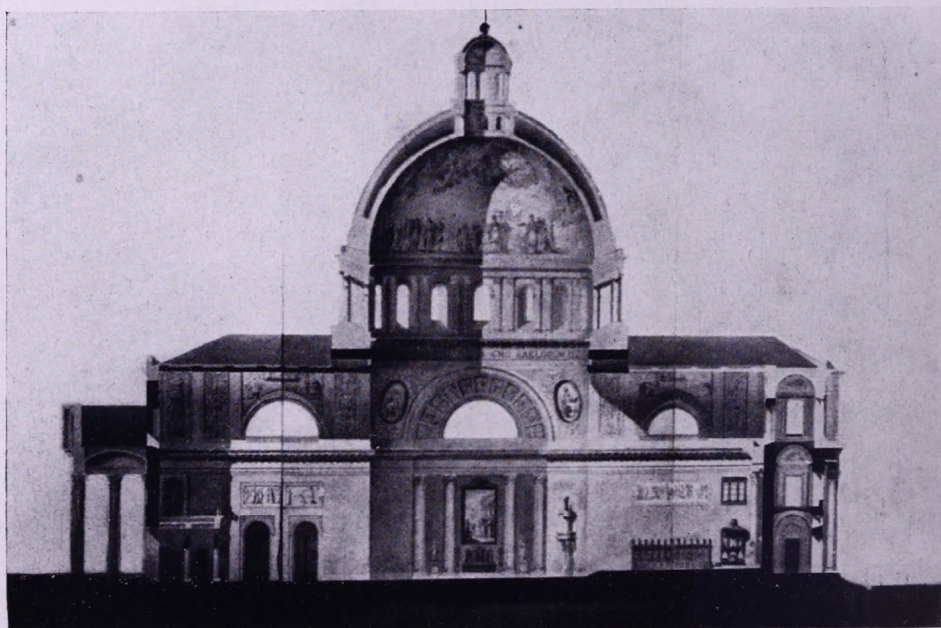
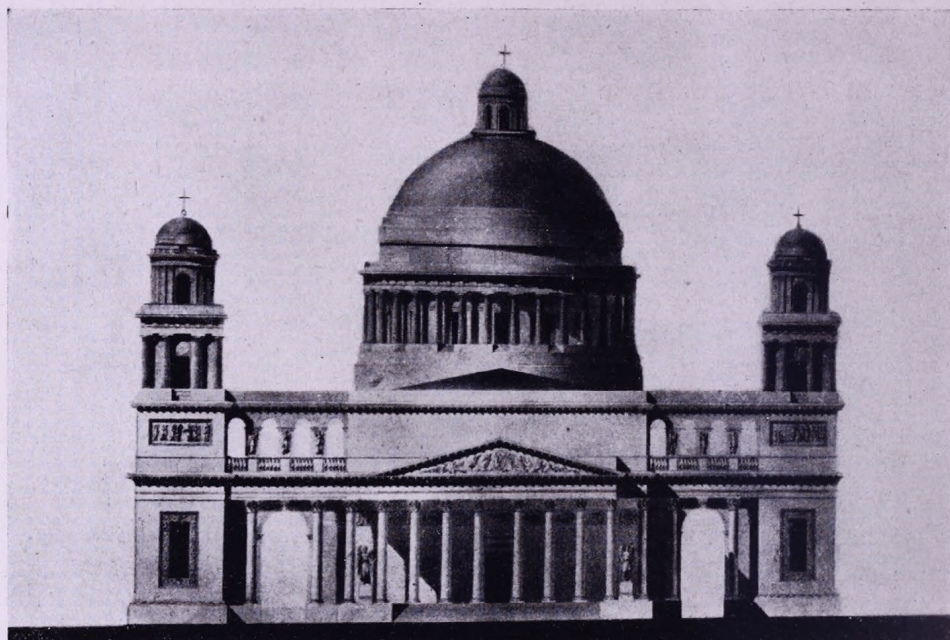
7—8. Esztergom. A várhegy tervezett beépítésének keleti homlokzata és helyszínrajza.

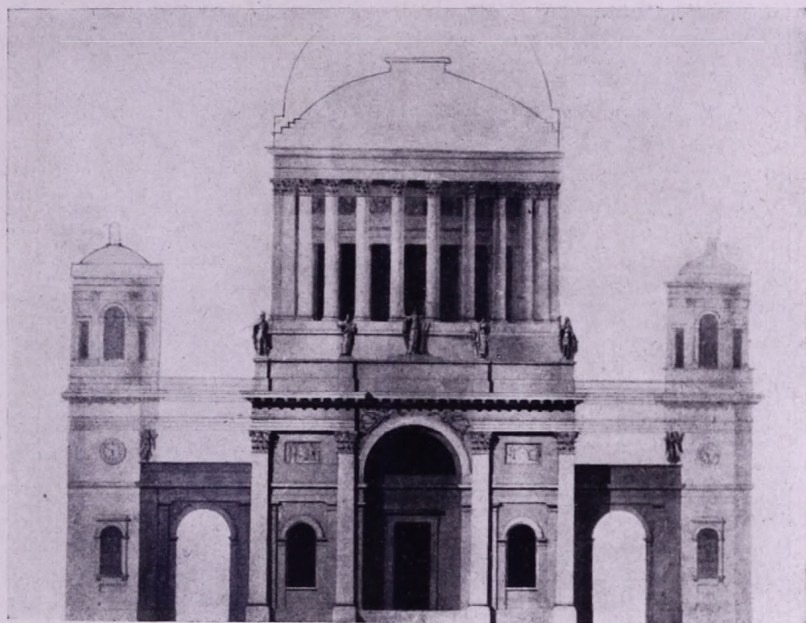
9—10. Esztergom. A székesegyház és a prímási palota nyugati homlokzatának és alaprajzának terve Rémy Louis.

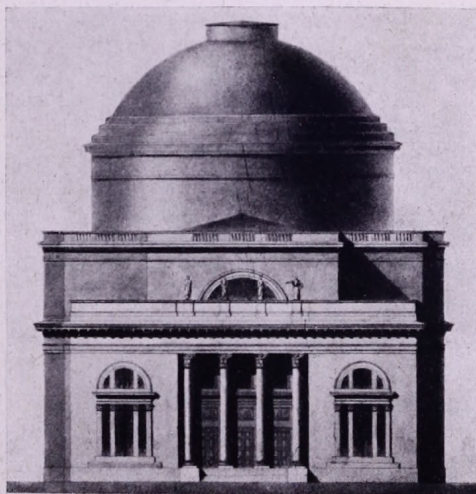
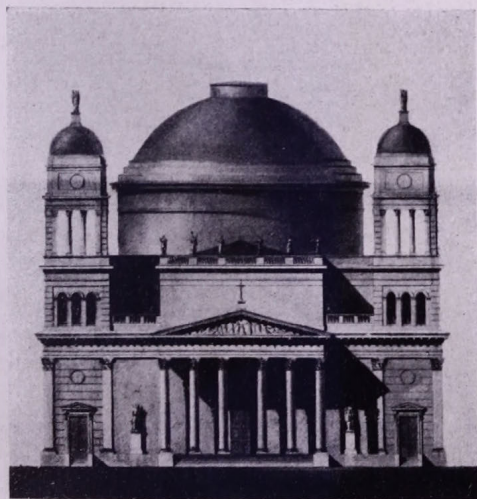
II—12. Esztergom. A székesegyház és a primási palota nyugati homlokzatának és alaprajzának terve.
Kühnel Pál.

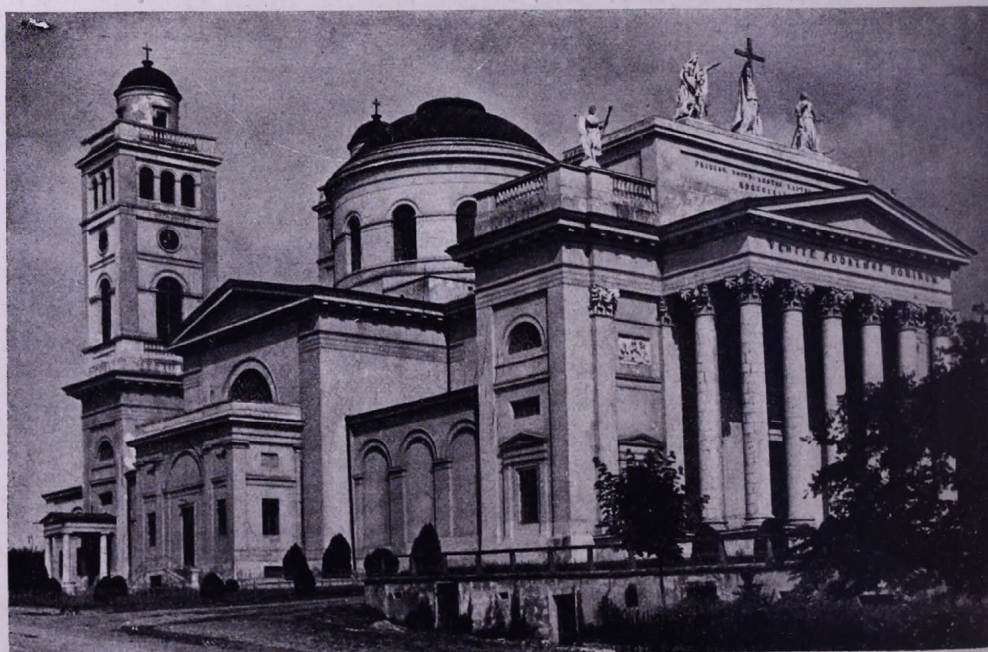
13—14. Esztergom. A székesegyház főhomlokzatának és hosszmetsetének terve.
Páckh János.

15. Esztergom. A székesegyház nyugati homlokzatának terve. Hild József.

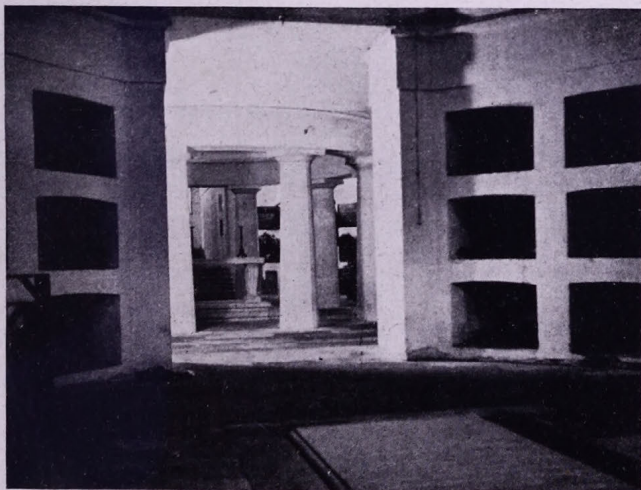

16—17. Esztergom. A székesegyház homlokzatának két tervváltozata. Nobile Pietro.

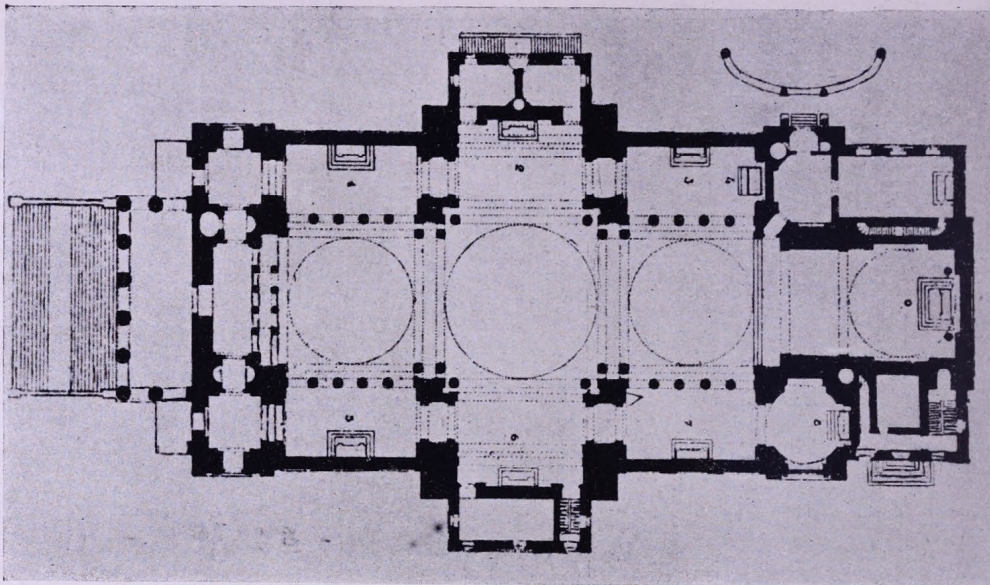

18—19. Eger. A székesegyház főhomlokzata és délkeleti oldalnézete.

Hild József.

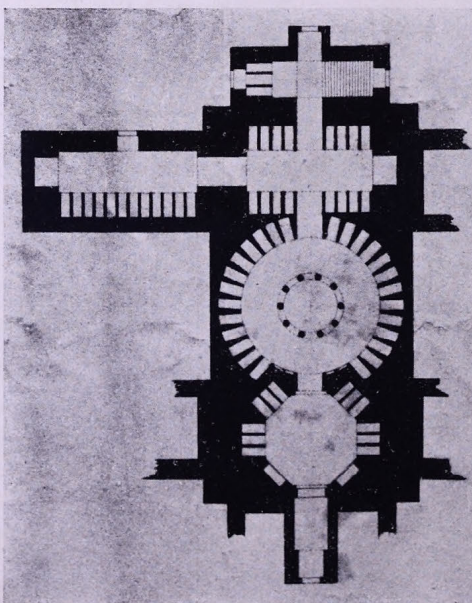

20—21. Eger. A székesegyház belseje és altemploma. Hild József.

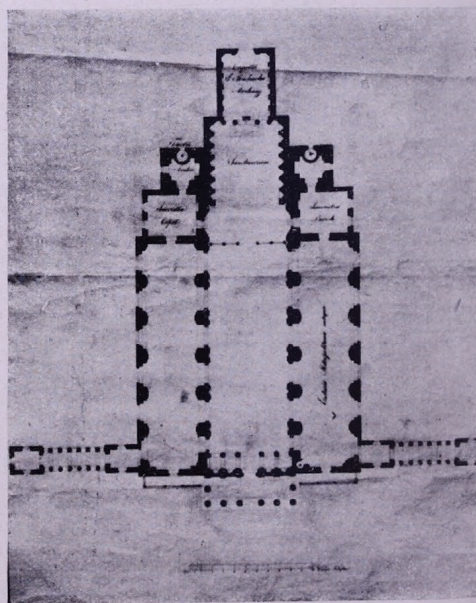
22. Eger. A székesegyház alaprajza.

Hild József.

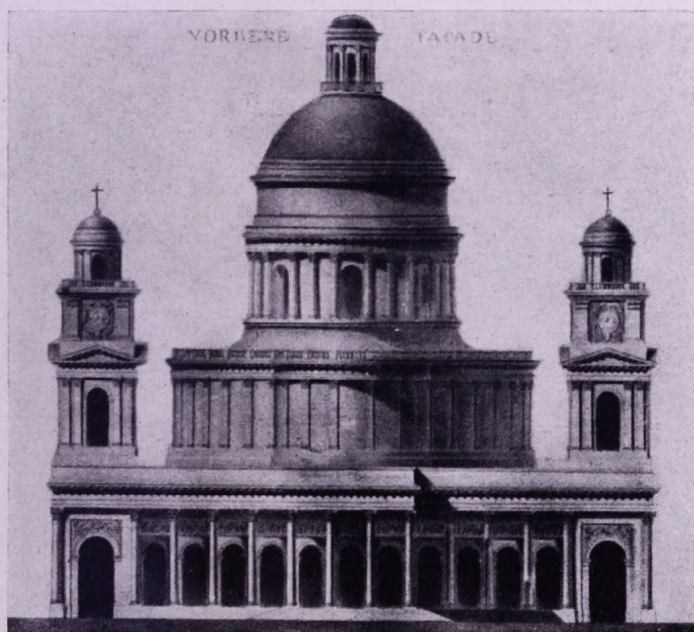
23. Eger. A székesegyház altemplomának alaprajza.

Hild József.

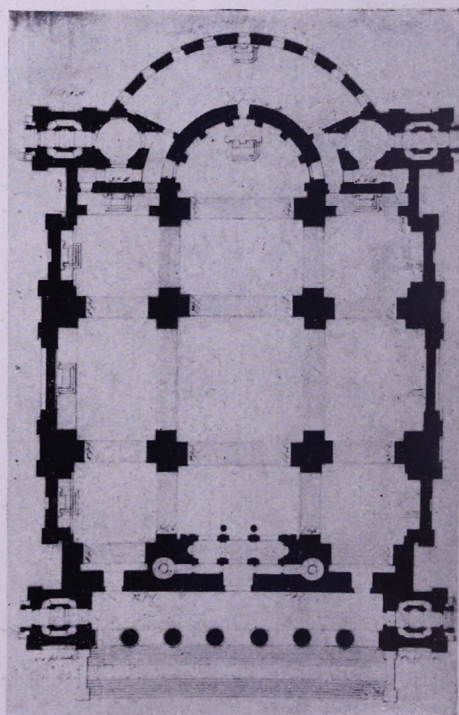
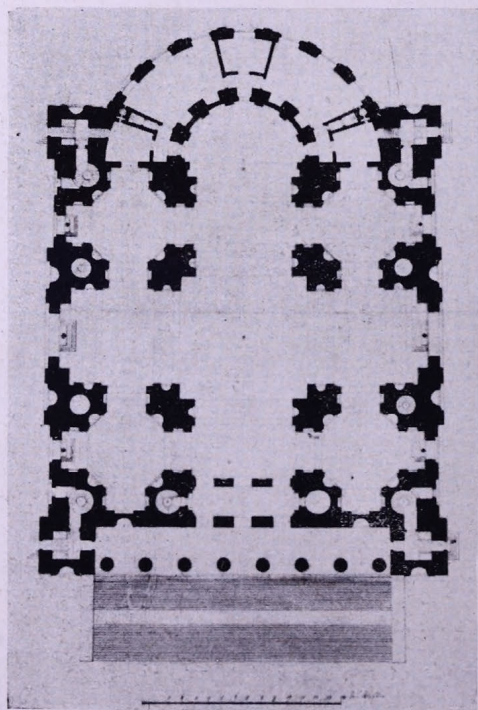
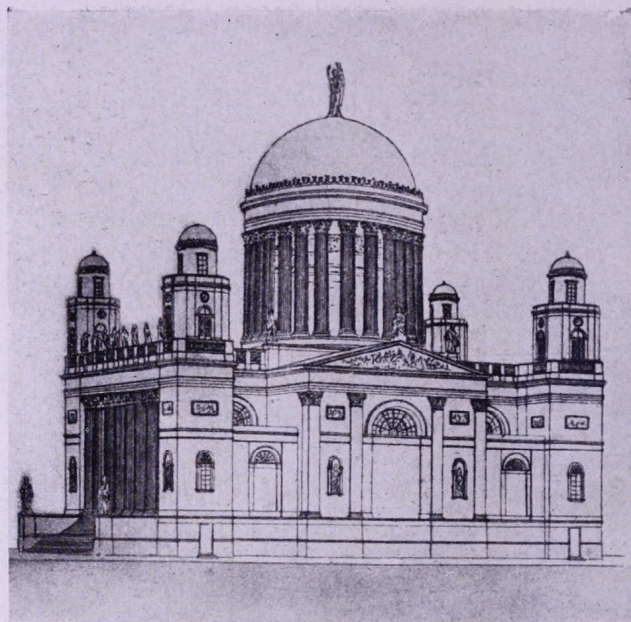

24. Eger. A székesegyház alaprajzának terve.

Páckh János.

25—26. Pest. A Szent István-plébániatemplom két terve.
Kasselik Ferenc és Brein Ignác.

27—29. Pest. A Szent István-plébániatemplom távlati képe és alaprajzának két terv-
változata. Hild József.

30. Újpalota. Plébániatemplom.

31. Kolozsvár. A magyarutcai református templom.

32. Szatmárnémeti. Székesegyház.

33. Felsőbánya. Plébániatemplom.

34. Jolsva. Plébániatemplom.

Wünsch Frigyes.

35. Kassa. Evangelikus templom.

Kitzling György?

36. Lőcse. Evangélikus templom.

Povolny János?

37. Nagyganna. Az Eszterházy-család mauzóleuma.

Moreau-Engel.

38. Németpalkonya. Plébániatemplom.

39. Abony. A Tallián-család sírkápolnája.

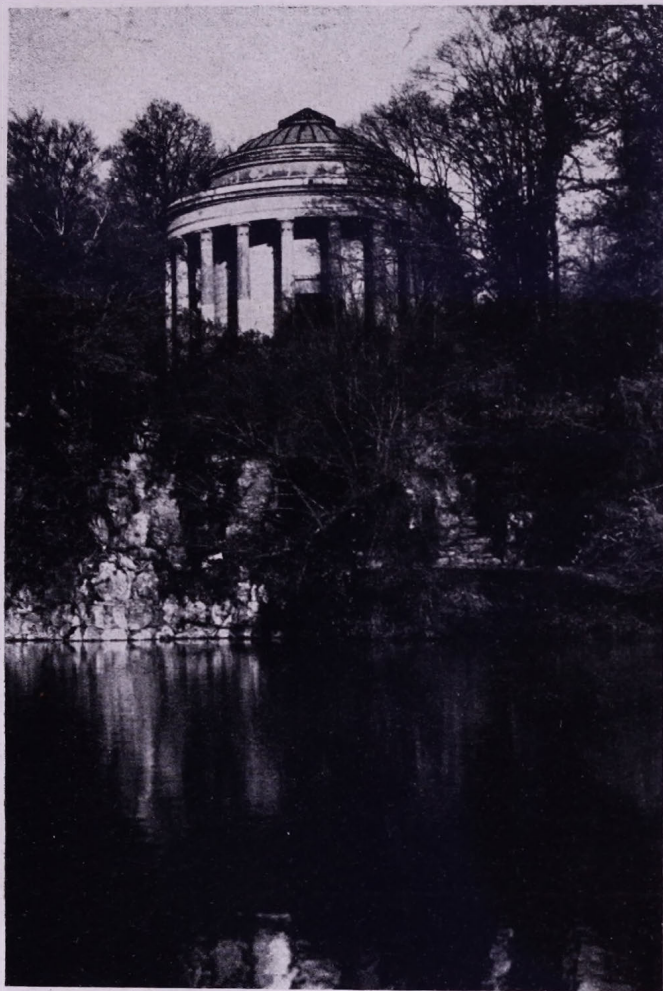
40. Szilvásszék. Református templom.

41. Balatonfüred. Kerek-templom. Fruhmann Antal.

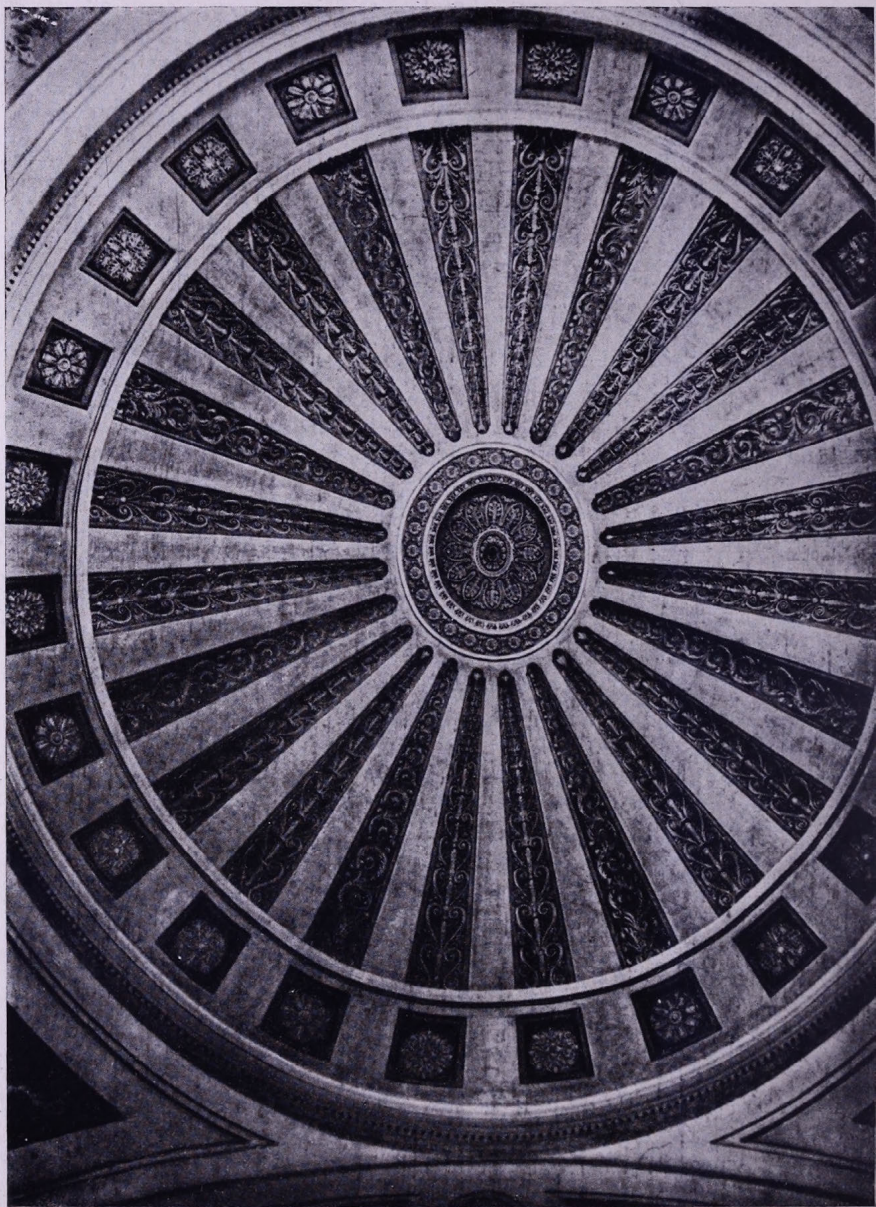
42. Esztergom. Szent Anna-templom. Páckh János.

43. Kismarton. Leopoldina-emlékkápolna. Moreau Charles.

44. Vâl. Az Ürményi-család mauzóleuma.

45. Budapest. A Kálvin-téri református templom mennyezete.

46. Budapest. A Deák-téri evangélikus templom.

Pollack Mihály.

47. Václav. Plébániatemplom.

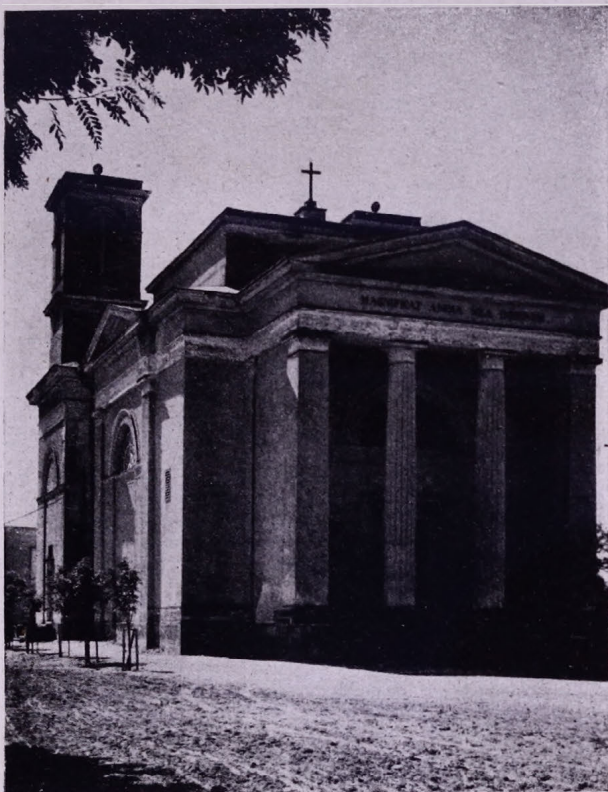
Heine Ágoston.

48. Péteri. Evangélikus templom. Zitterbarth Mátyás.

49. Budapest. A Kálvin-téri református templom.
Hofrichter-Hild.

50. Lovasberény. Plébániatemplom.

Hild József.

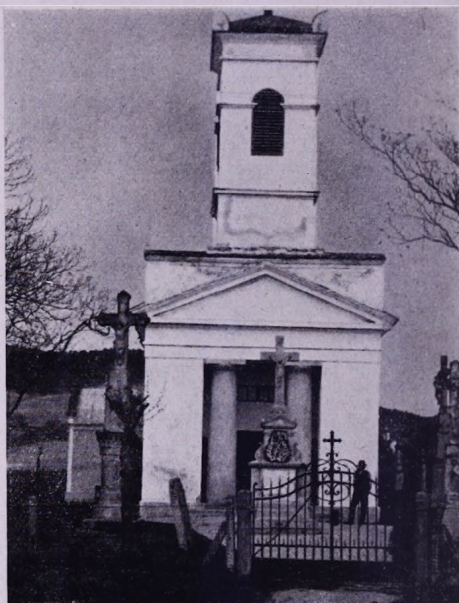

51. Enying. Plébániatemplom.

Pichl Vilmos.

52. Poprád. Plébániatemplom.

53. Vanyarcvashegy. Temető kápolna.

54. Makó. A püspöki lak kápolnája.

55. Baja. Kálvária kápolna.

56. Mezőtúr. A református öregtemplom.

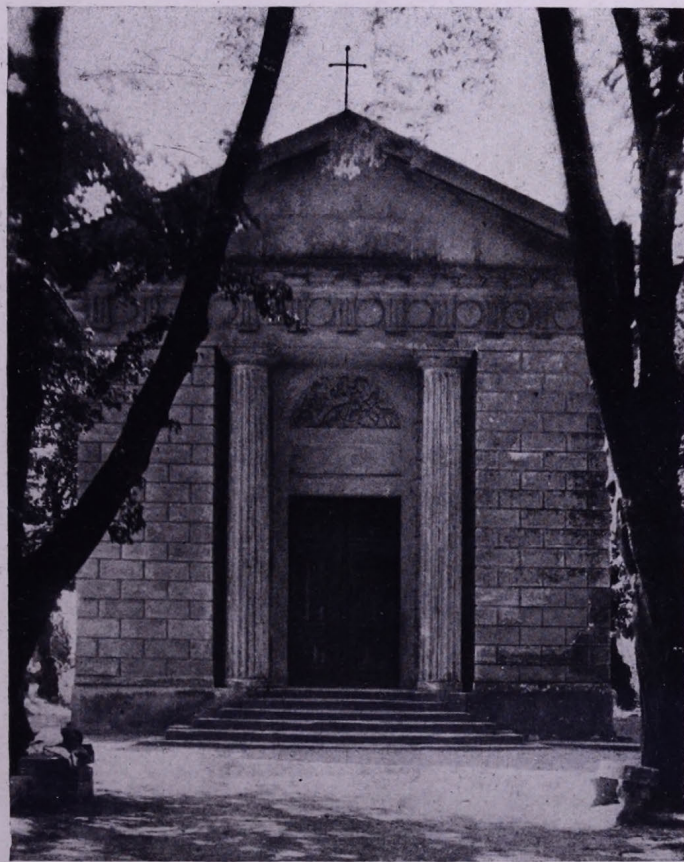
57. Győr. A székesegyház homlokzata.
Thalherr József.

58. Pozsony. Kórház-kápolna.
Feigler Ignác.

59. Pozsony. Rozália-kápolna.
Feigler Ignác.

60. Nagycenk. Sírkápolna.

Ringer József.

61. Nagyvárad. Kálvária kápolna.

Barthel György.

62. Enying. A plébániatemplom belseje.
Pichl József.

63. Lovasberény. A plébániatemplom belseje.
Hild József.

64. Kassa. Az evangélikus templom belseje.
Kitzling György.

65. Székesfehérvár. Megyeháza.

Pollack Mihály.

66. Budapest. Megyeháza.

ifj. Zitterbarth Mátyás.

67. Kaposvár. Megyeháza.

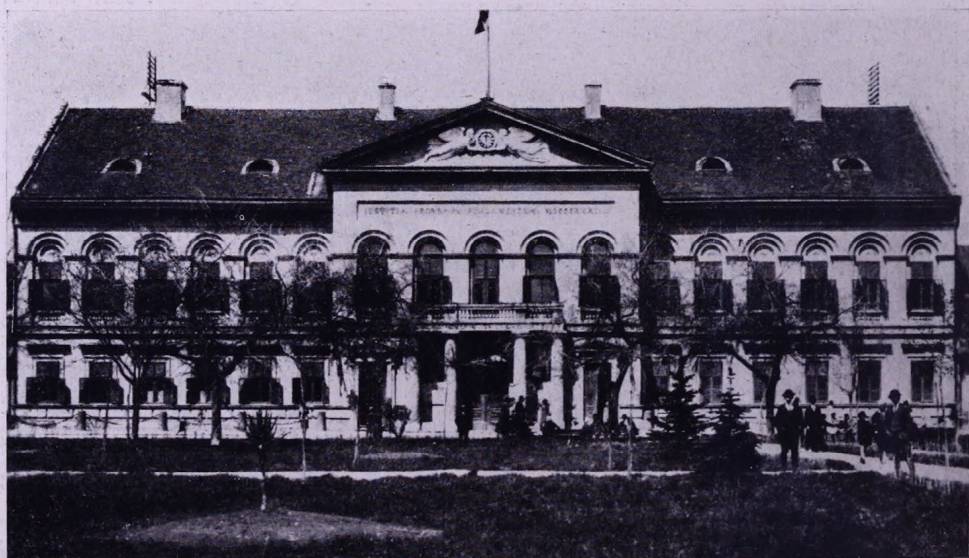
Török Ferenc.

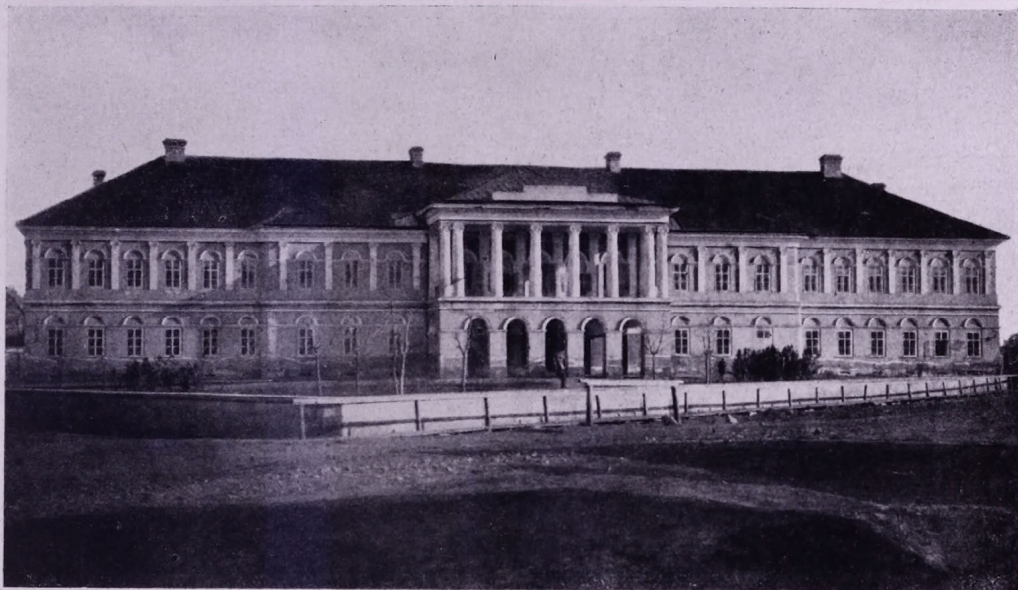
68. Lőcse. Megyeháza.

69. Debrecen. Városháza.

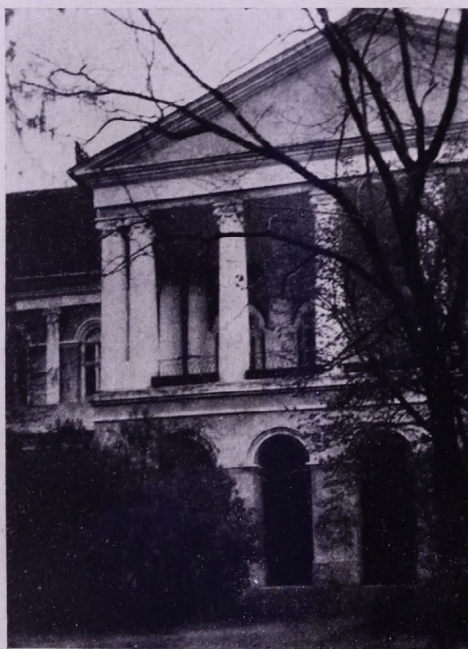

70. Pancsova. Városháza.

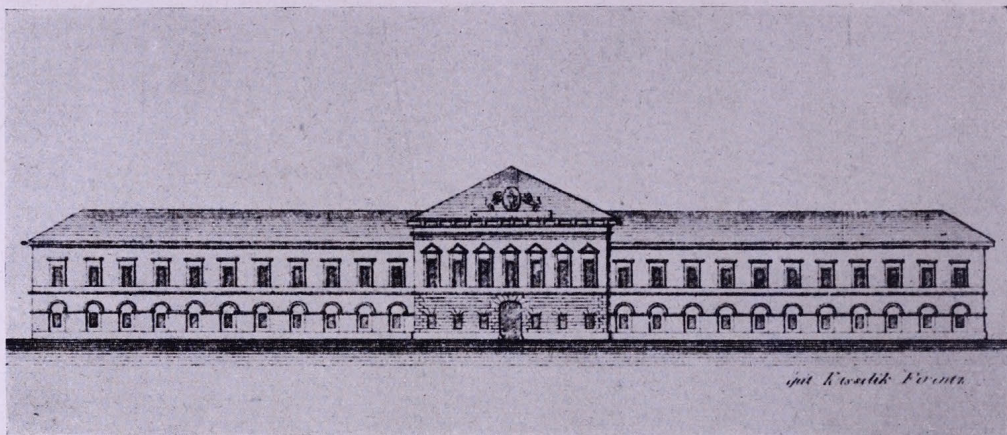
71. Makó. Megyeháza.

Giba Antal.

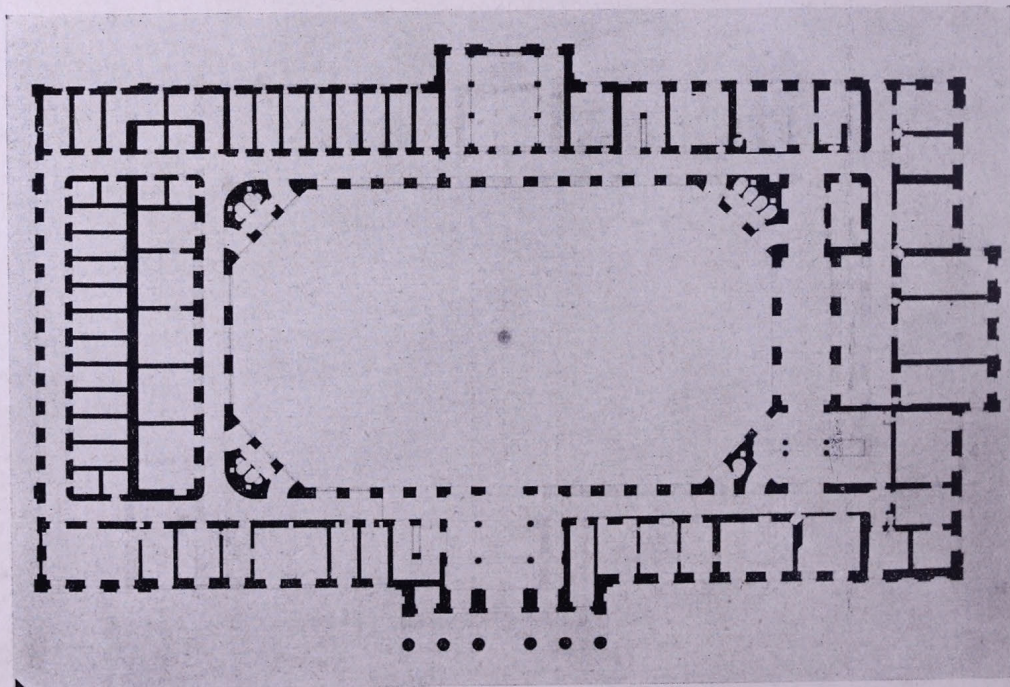
72—73. Makó. A megyeháza oszloprendjének részlete és udvara.

Giba Antal.

74. Balassagyarmat. Megyeháza.

Kasselik Ferenc.

75. Szekszárd. A megyeháza alaprajzának terve.

Pollack Mihály.

76. Szekszárd. Megyeháza.

Pollack Mihály.

77. Sopron. Megyeháza.

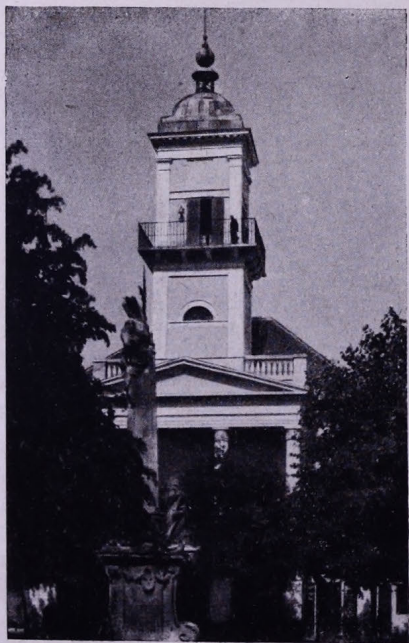
Hild Vencel.

78. Debrecen. A városháza középső rizalitja.

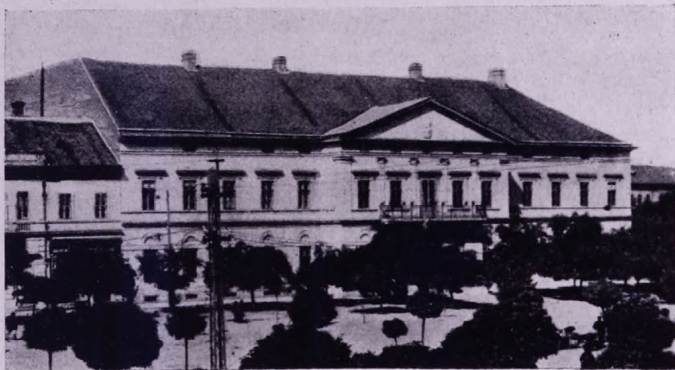
79. Lőcse. A városháza középső rizalitja.

80. Zombor. Városháza.

81. Nagykőrös. Városháza.

82. Nagykikinda. Törvényszéki palota.

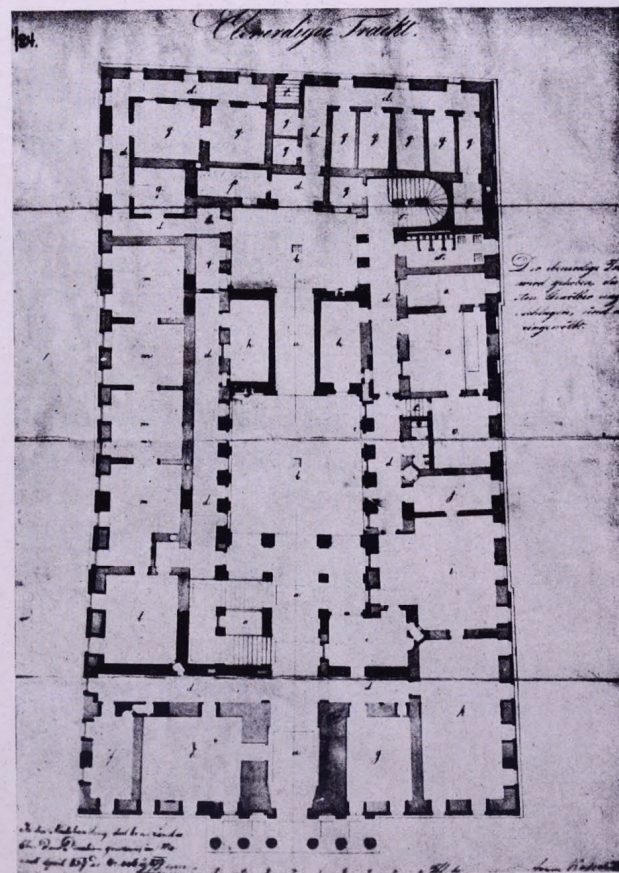
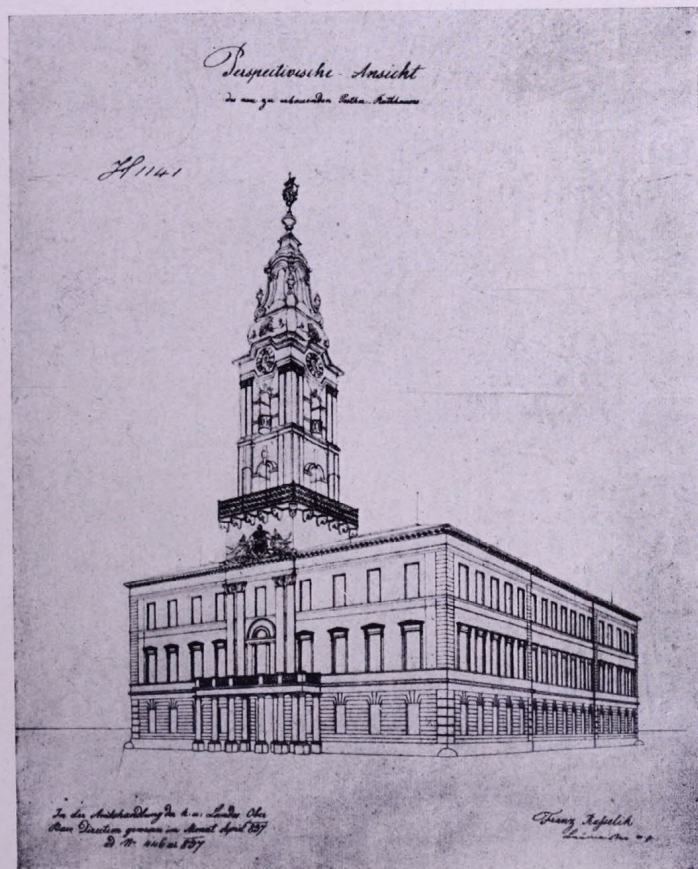

83. Pozsony. Megyeháza.

Feigler Ignác.

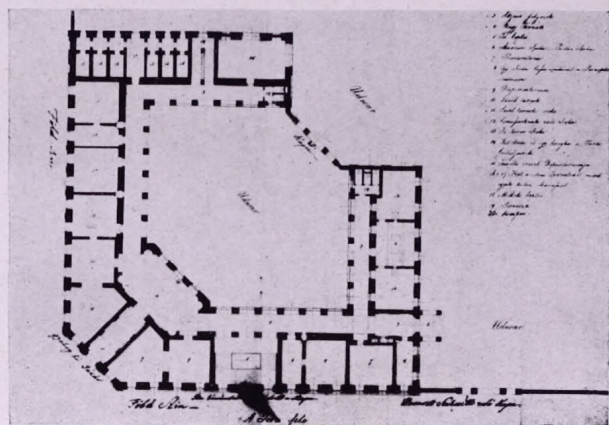
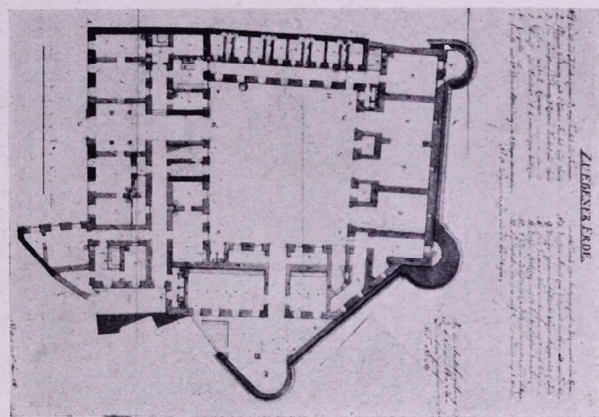
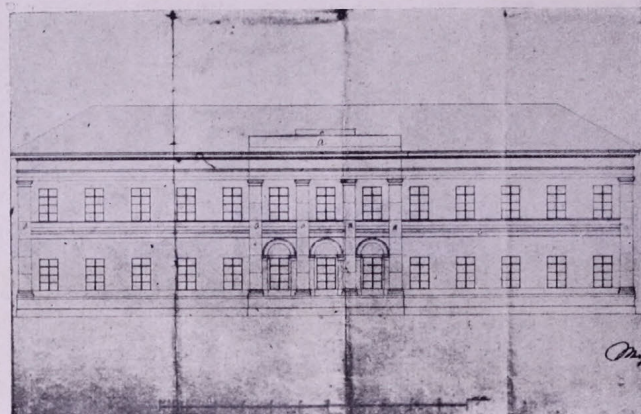
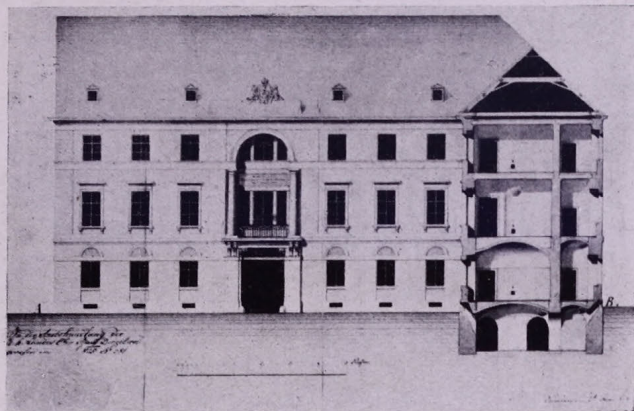

84. Miskolc. Megyeháza.

85–86. Pest. A városháza átépítési tervének távlati képe és földszinti alaprajza.

Kassalik Ferenc.

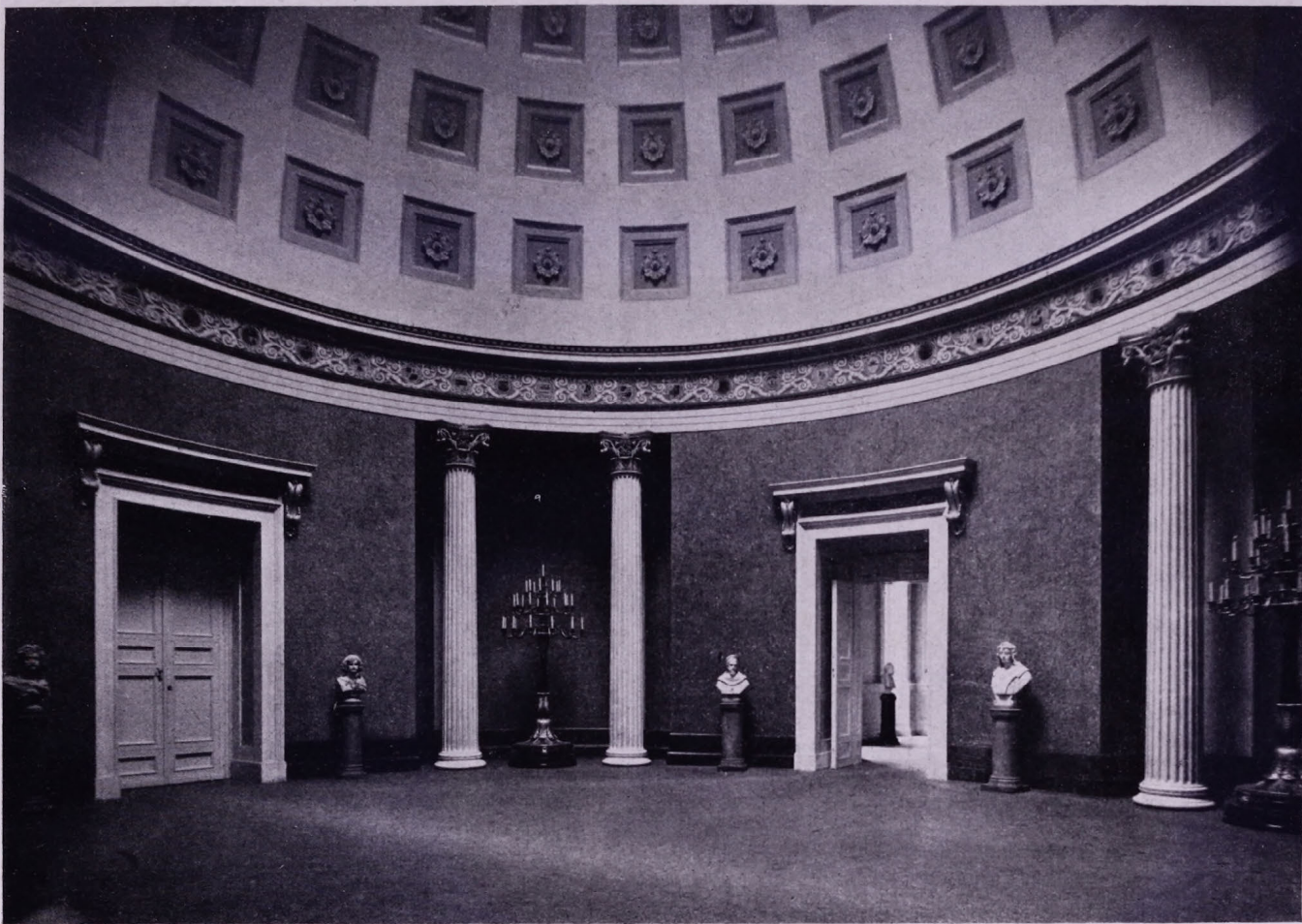
87—88. Sopron. A megyeháza homlokzatának és alaprajzának terve. Hild Vencel.

89—90. Jászberény. A városháza homlokzatának és alaprajzának terve. Pollack Mihály.

91. Budapest. Nemzeti Múzeum.

Pollack Mihály.

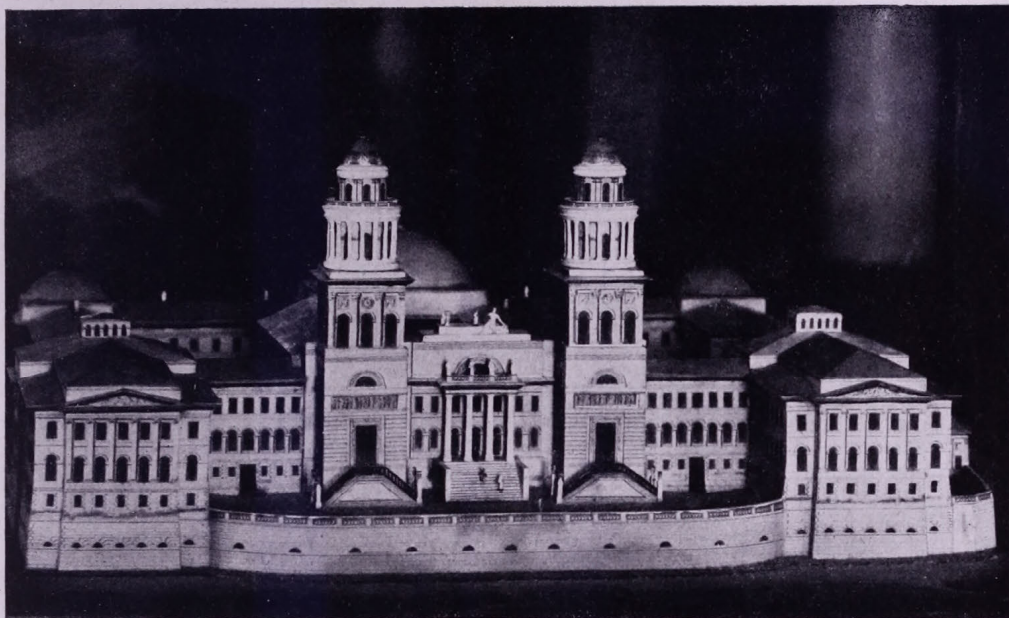

92. Budapest. A Nemzeti Múzeum kupolaterme.

Pollack Mihály.

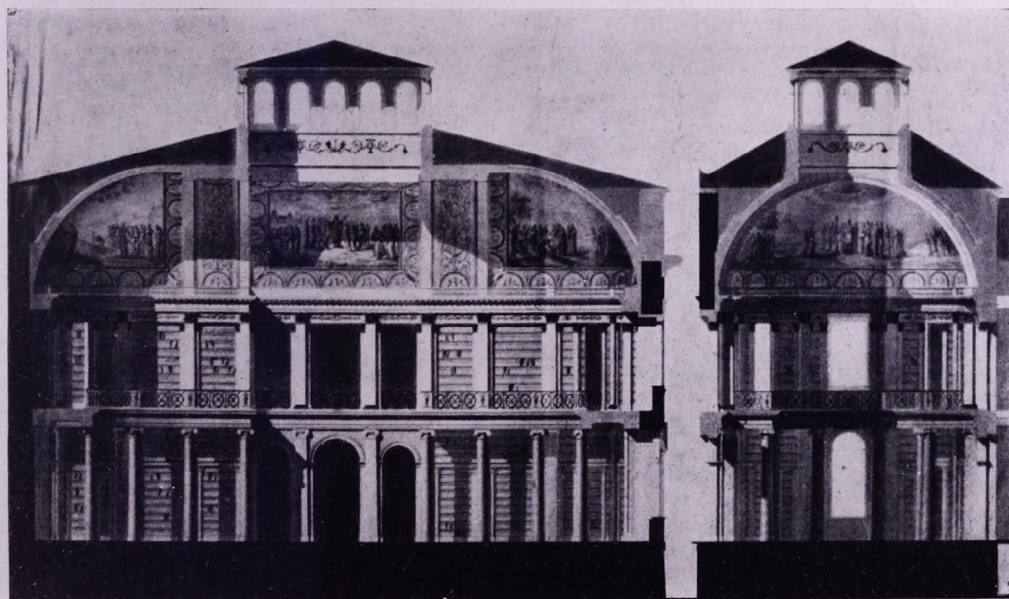

93—94 Budapest: A Nemzeti Múzeum előcsarnoka és lépcsőháza. Pollack Mihály.

95. Pannonhalma. Az apátság átépítésének modellje.

Páckh János.

96. Pannonhalma. Az apátsági könyvtár tervének metszetei.

Páckh János.

97—98. Pannonhalma. Az apátsági könyvtár belseje.

Engel József és Páckh János.

99. Pécs. Egyetemi könyvtár.

Piacsek József.

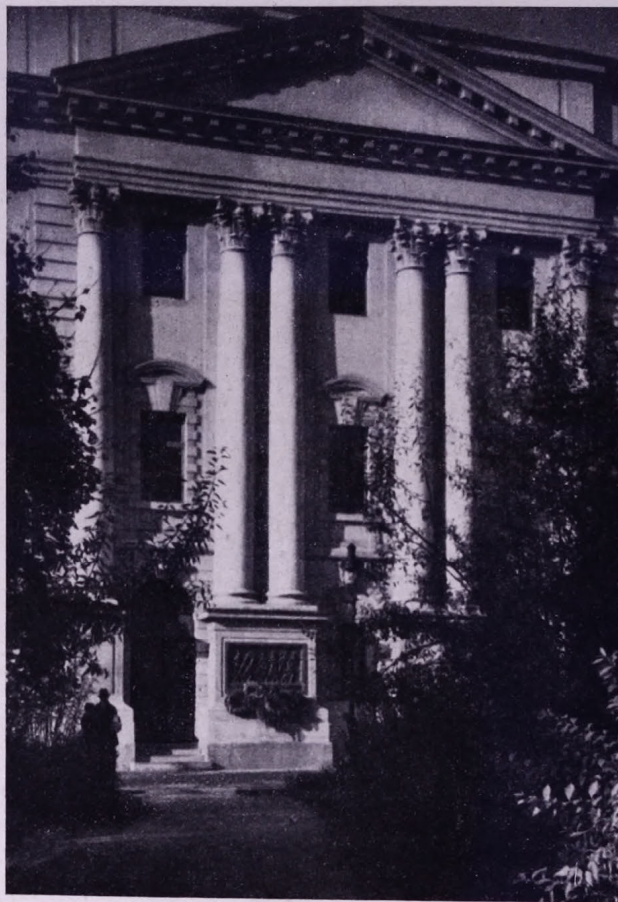

100. Marosvásárhely. Teleki-könyvtár. Schlaff Ignác.

101—102. Debrecen. A kollégium utcai és udvari homlokzata.

Péchy Mihály.

103—104. Debrecen. A Nagytemplom és a kollégium homlokzatának részlete.

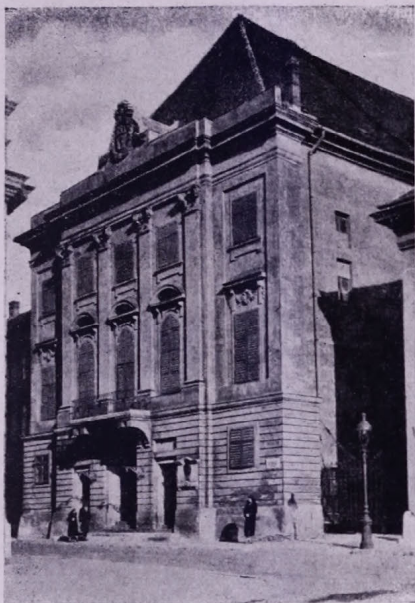
Péchy Mihály.

105. Kecskemét. Kollégium.

106. Kolozsvár. A katolikus kollégium.

107. Budapest. Várszínház.

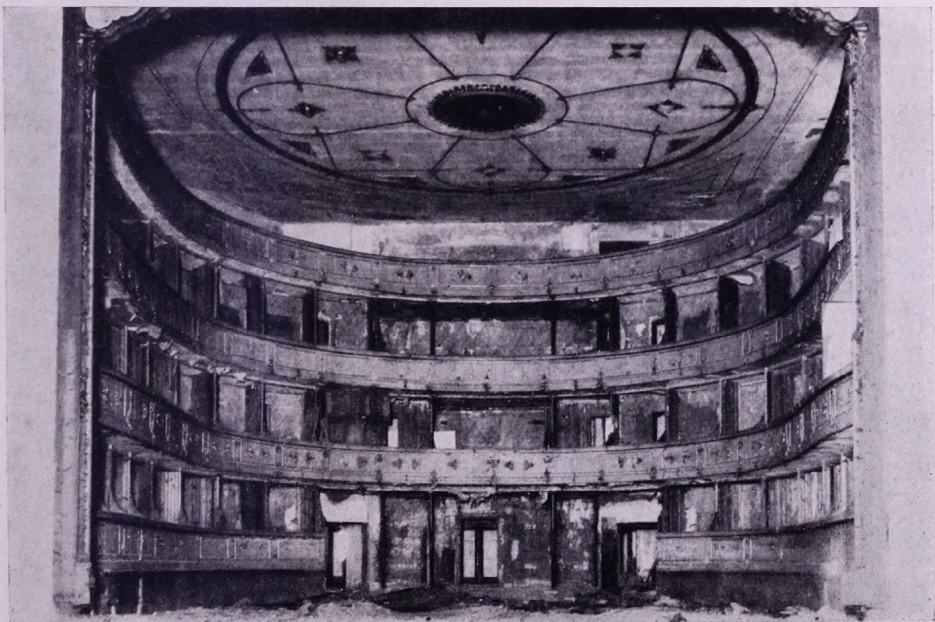
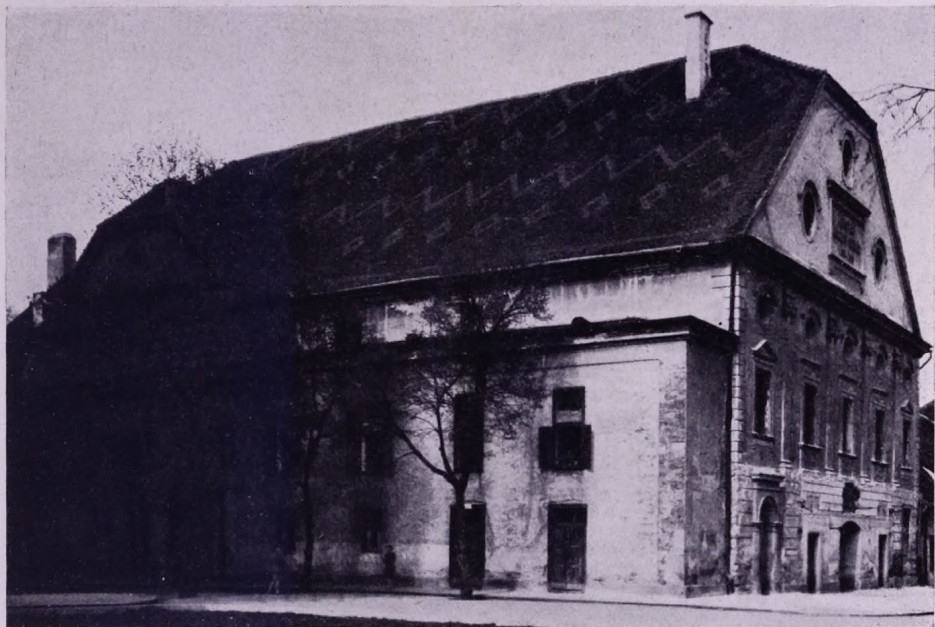
108. Pozsony. A régi színház.

109. Sopron A régi színház.

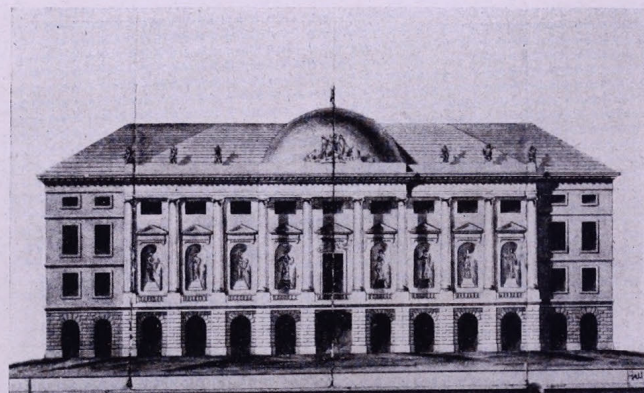
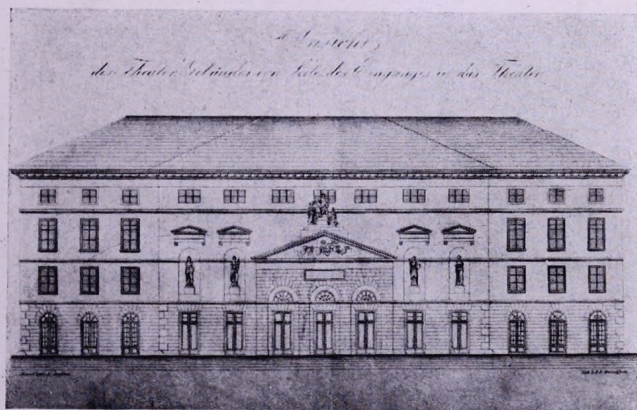

110. Csákvár. A kastély színháza.

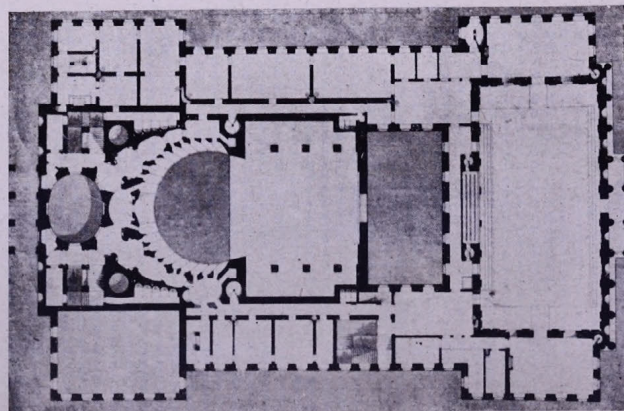
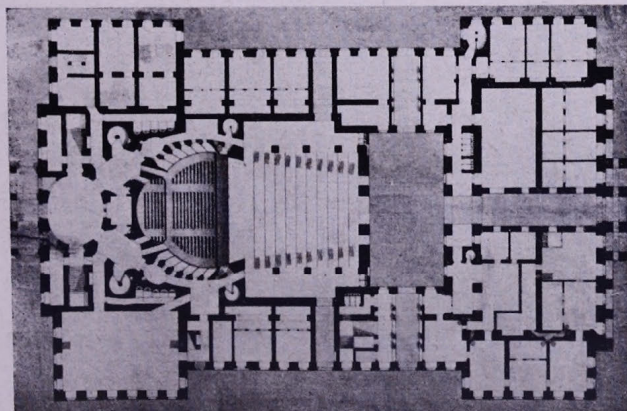
113—114. Kolozsvár. A Nemzeti Színház látképe és belseje.

Alföldi Antal.

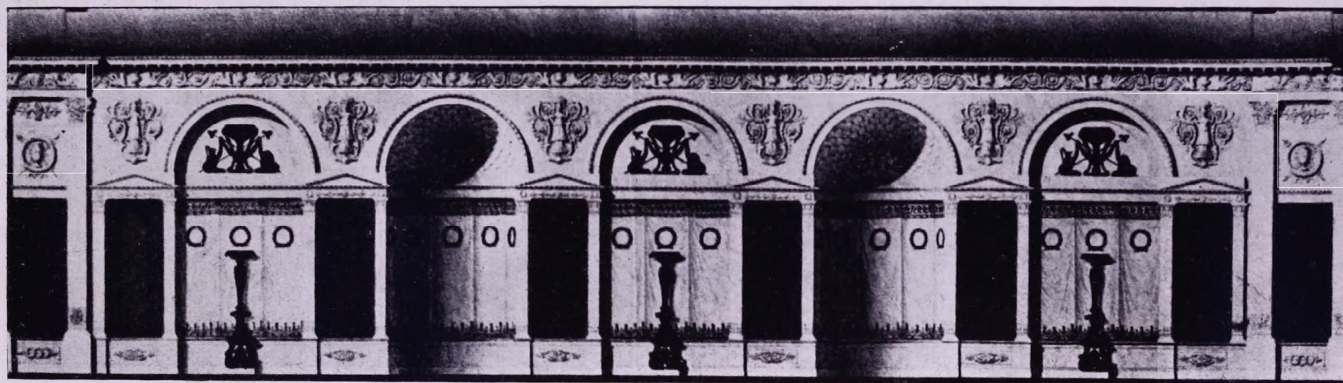
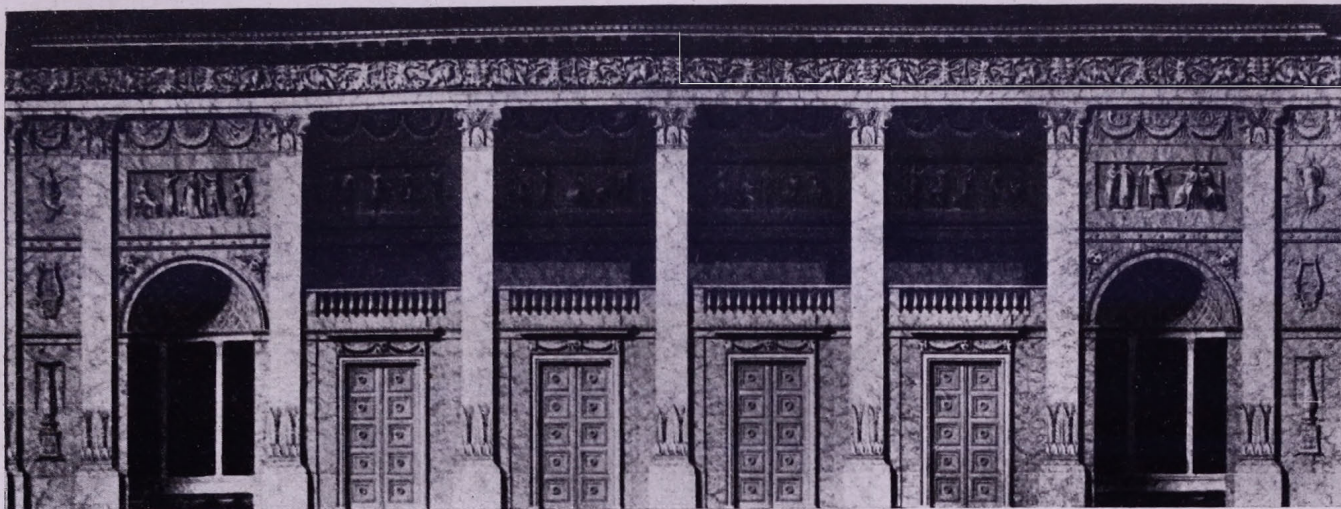
115—116. Pest. A német színház és a vigadó homlokzatának terve.

Aman János.

117—118. Pest. A német színház és a vigadó földszinti és első emeleti alaprajzának terve.

Aman János.

119—120. Pest. A régi Vigadó belső kiképzésének tervei.

Pollack Mihály.

121—122. Pest. A Nemzeti Színház távlati képe és belseje.

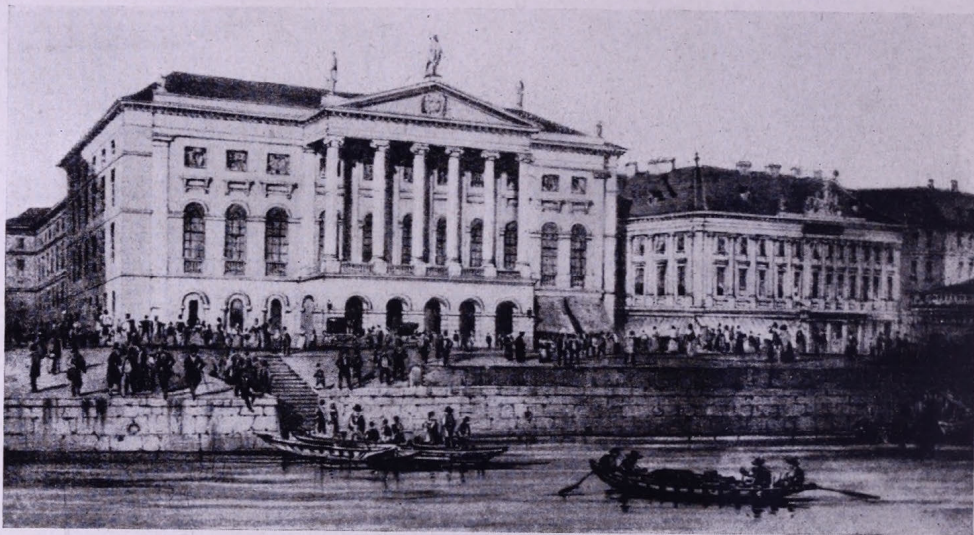
Zitterbarth Mátyás.

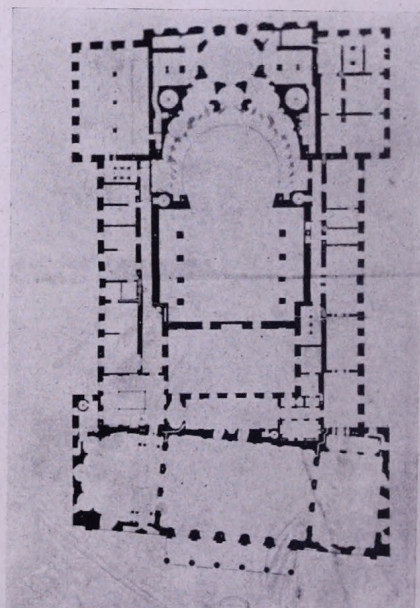
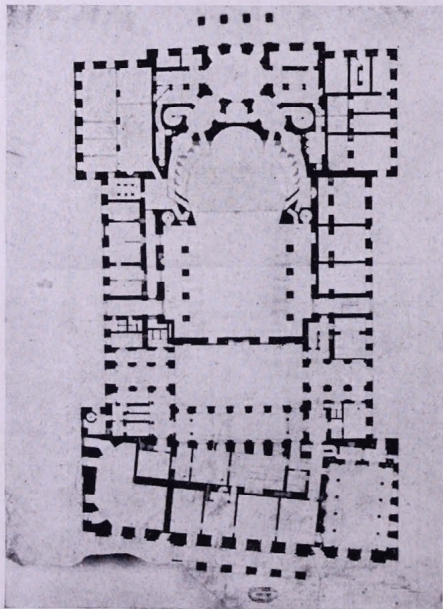
123. Balatonfüred. Kisfaludy-színház.

124. Szabadka. Színház.

125. Pest. A Vigadó homlokzata. (Mellette az egykori Angol Királynő szálloda.)

126. Pest. A Német Színház és a Vigadó földszinti és emeleti alaprajza. Pollack Mihály.

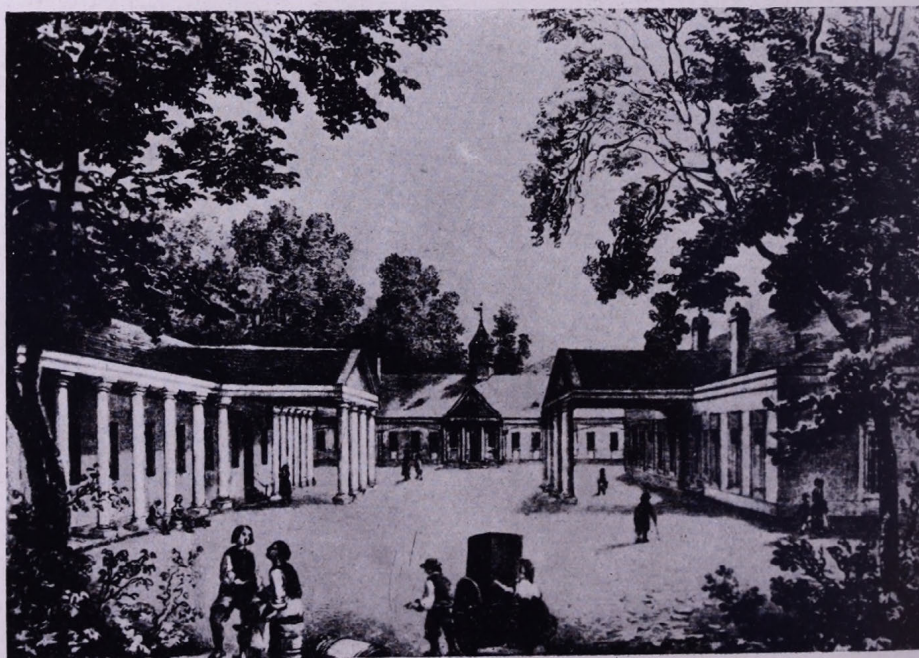
128. Eger. Kaszinó.

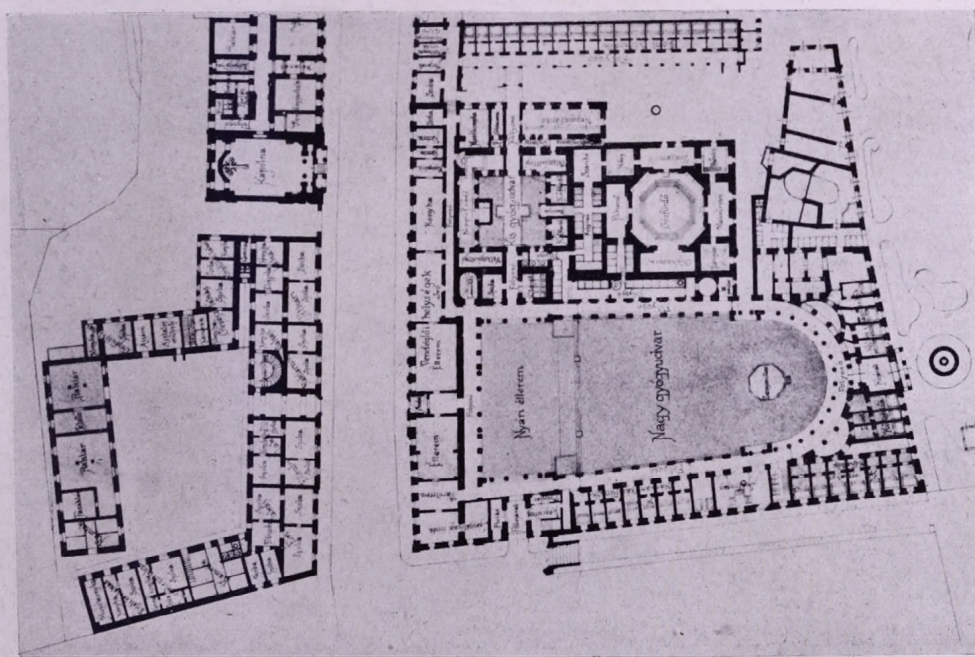
129. Késmárk. Városi fogadó.

130. Nagyszombat. Kórház.

131. Pöstyén. Fürdőtelep.

132—133. Budapest. A Császár-fürdő udvara és épületszoportjának alaprajza. Hild József.

134. Pest. Lánchíd.

Thierney Clark Ádám.

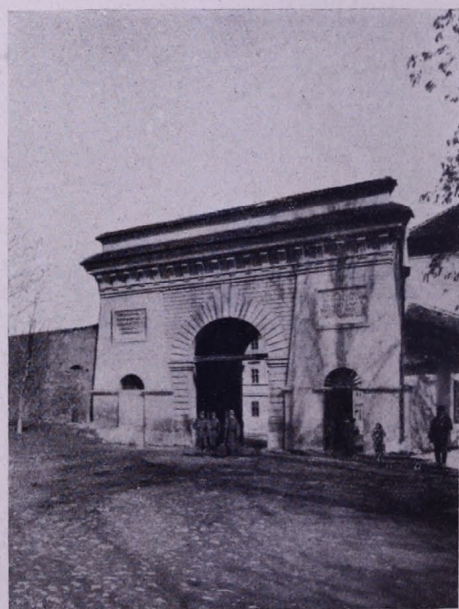

135. Pest. Az alagút kiképzésének tervváltozata.

136. Hortobágy. Kőhid.

Litsmann József.

137—139. Brassó. Városkapuk.

140. Budapest. Az egykori Valero-gyár homlokzata.

Hild József.

141. Kolozsvár. Szent György-kaszárnya.

142. Budapest. A Kereskedők Testületének háza. (Az egykori Lloyd-épület)

Hild József.

143—144. Budapest. Az egykori Európa-szálló (ma Főkapitányság) fő- és
 oldalhomlokzata.
 Hild József.

145—146. Budapest. Az egykori Európa-szálló (ma Főkapitányság)
díszterme. Hild József.

147. Budapest. Az egykori Európa-szálló (ma Főkapitányság) dísztermének részletképzése Casagrande reliefjével.

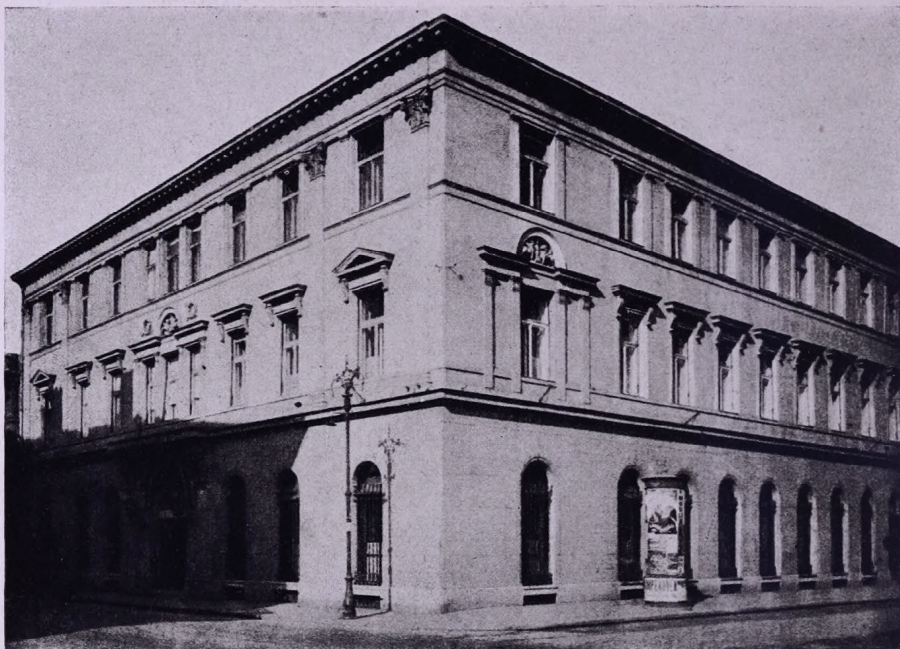

148. Budapest. Az egykori Sándor-, ma miniszterelnökségi palota.

149. Budapest. A Károlyi-palota homlokzatrészlete.

Rigl-Hofrichter-Koch.

150. Budapest. Pollack Mihály egykori háza.

Pollack Mihály.

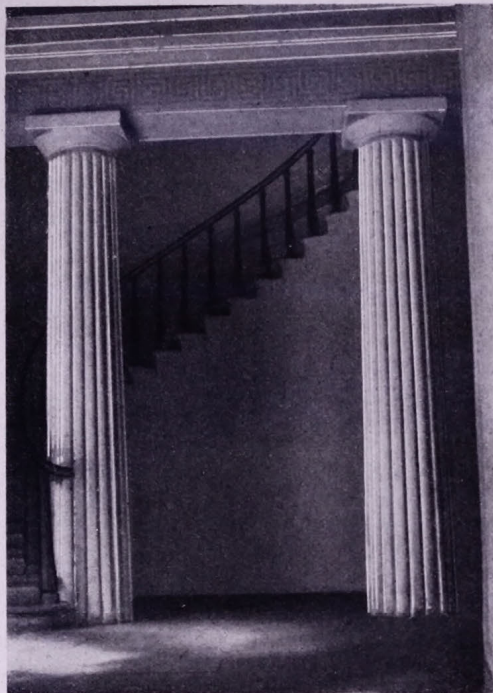
151. Budapest. Pollack Mihály házának bejárati csarnoka.

152. Budapest. A Festetics-palota bejárati csarnoka. Pollack Mihály.

153. Debrecen. A városháza kapualja.
Povolny Ferenc.

154. Budapest. A József-tér 4. alatti egykori
ház lépcsőháza.

155. Budapest. A Károlyi-palota lépcsőháza.

156. Kassa. Dessewfy-palota.

157. Kassa. Forgách-palota.

158. Kolozsvár. Jósika-palota.

159. Kolozsvár. A volt Toldalagi-Korda-palota. Justi Carlo.

160. Budapest. Marczibányi-palota Hild József.

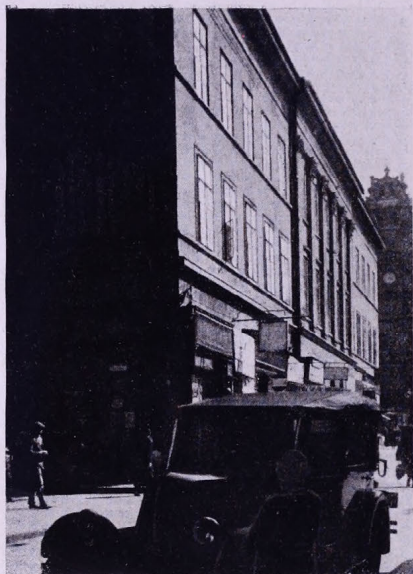
161. Budapest. Polgári lakóház a Várban.

162. Budapest. Az egykori Rössler-ház. Zofáhl Lőrinc.

163. Budapest. Polgári lakóház a Tabánban.

164. Budapest. Az egykori Nádor-szálló.
Kasselik Ferenc.

165. Pozsony. Bérház homlokzata.

166. Budapest. Heinrich-ház. Hild József.

167. Budapest. Derra-ház. Hild József.

168. Esztergom. A régi primási ház homlokzata.

169. Budapest. Bérház az Attila-körúton.

170. Budapest. Bérház a József nádor terén.
Hild József.

171. Budapest. Tánzer-ház. Hild József.

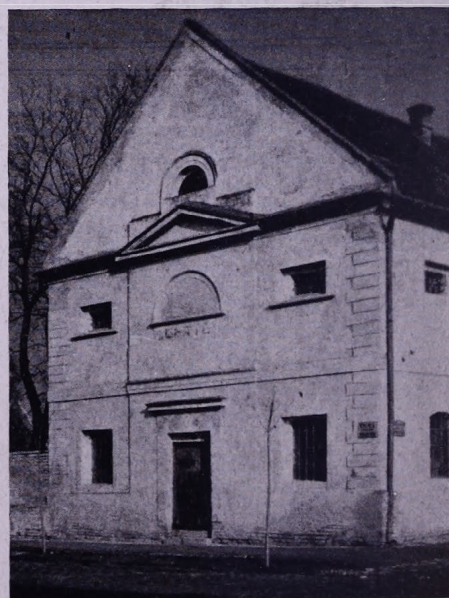
172. Nagyszeben. Lakóház

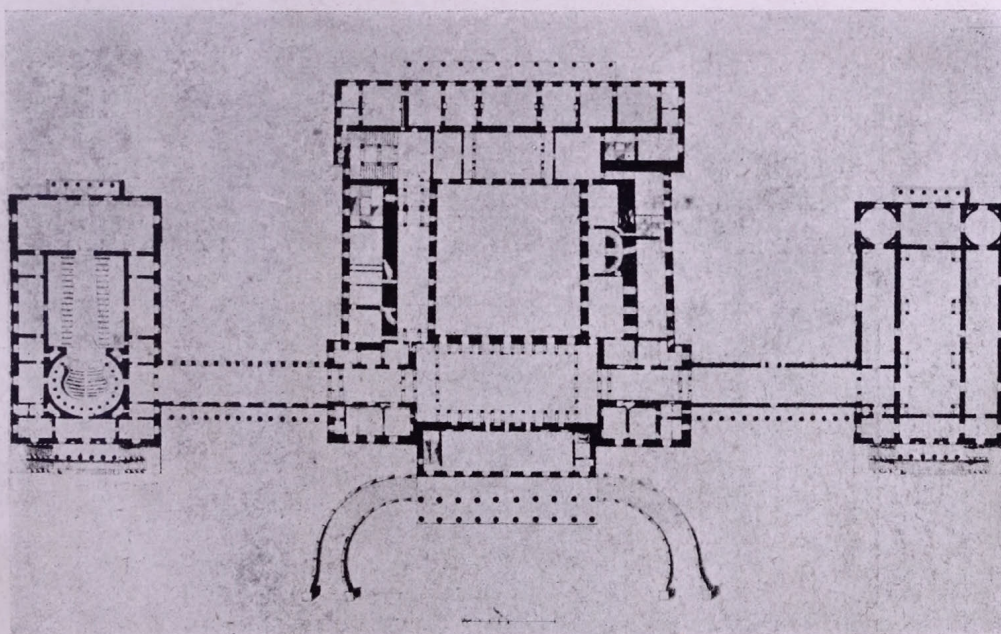
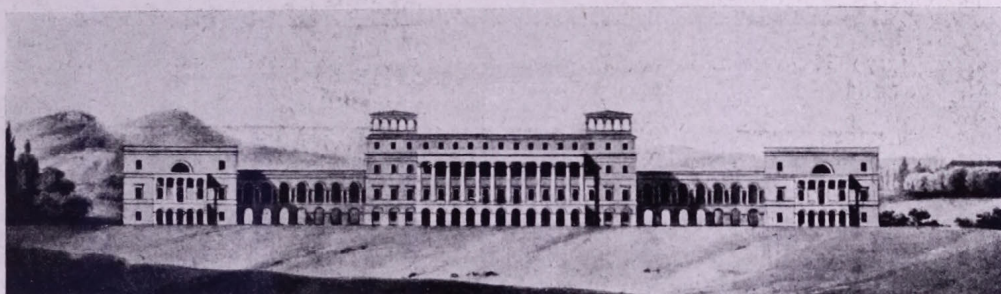
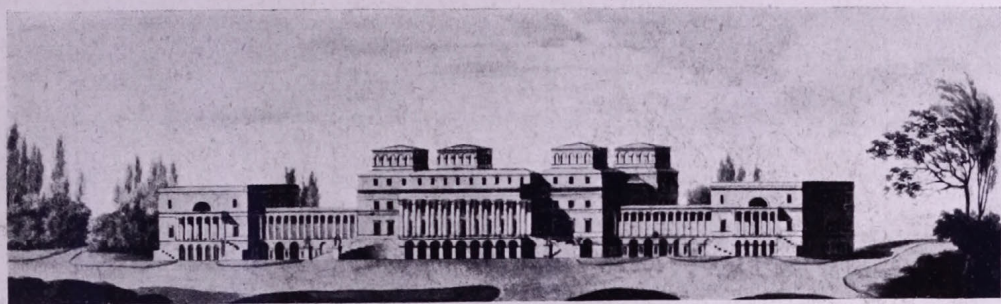
173. Sopron. Lakóház.

174. Kőszeg. Lakóház.

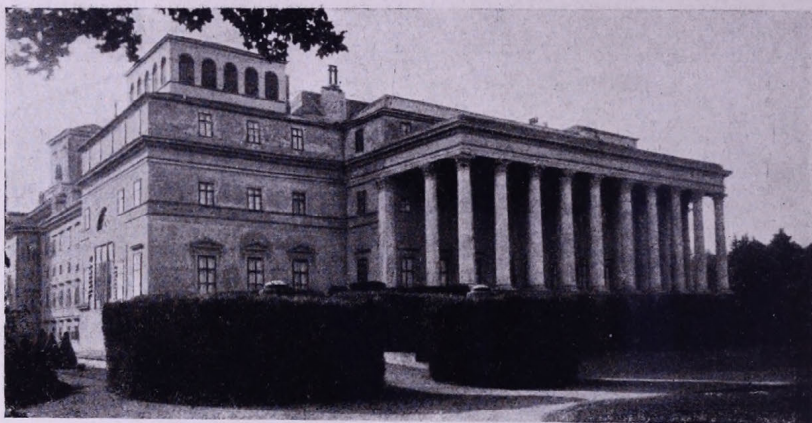

175. Baja. Magtár.

176—178. Kismarton. Az Eszterházy-kastély átépítési tervei.

Moreau Charles.

179. Kismarton. Eszterházy-kastély.

Moreau Charles.

180. Alsókorompa. Brunswick-kastély.

Riegl Anton Pius.

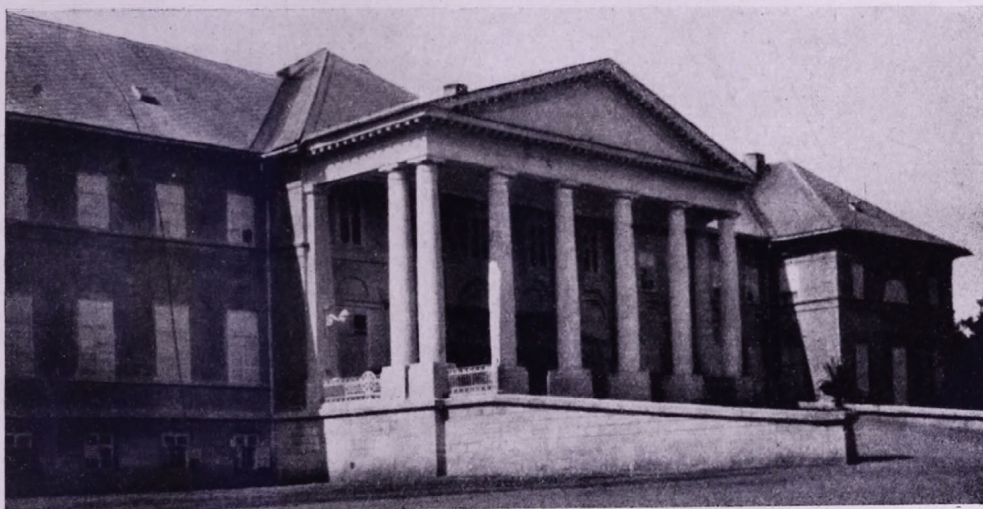

181. Seregélyes. Zichy-Hadik-kastély.

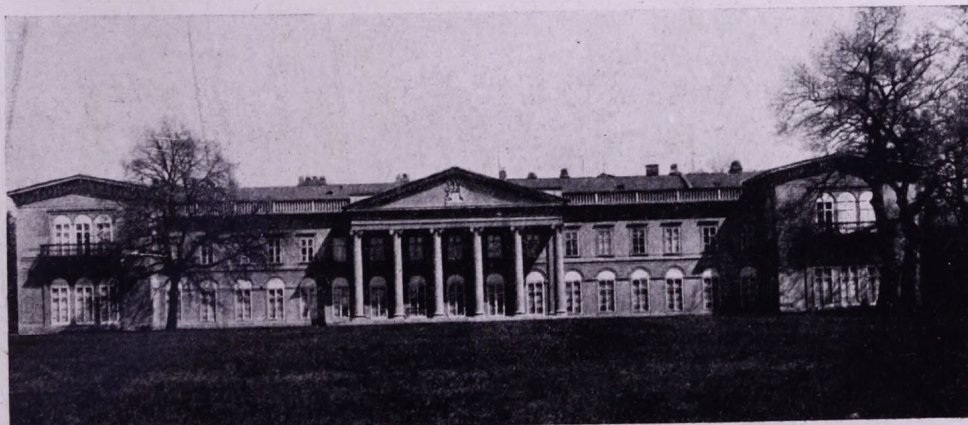
182. Alcsút. Főhercegi-kastély.

Pollack Mihály.

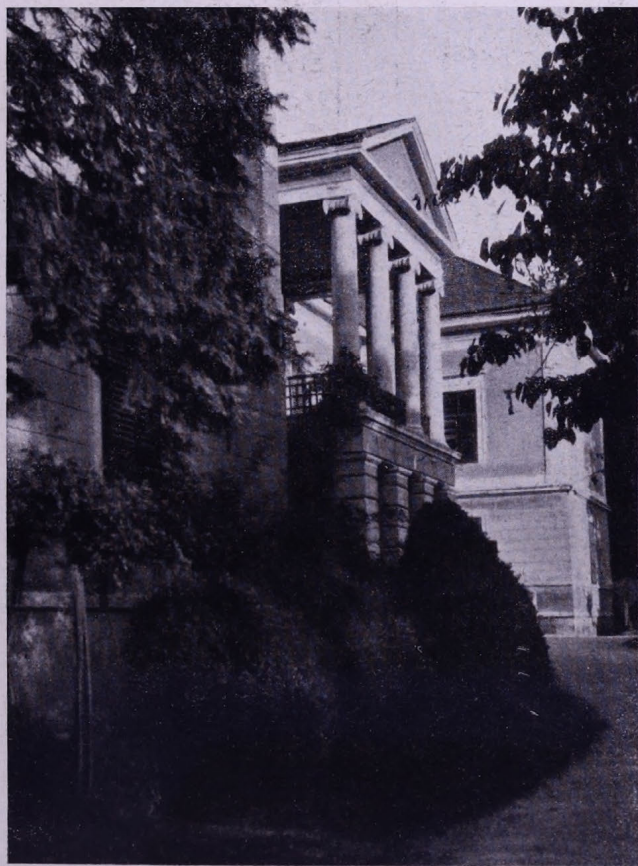
183. Dég. Festetich-kastély.

Pollack Mihály.

184. Fót. Gróf Károlyi-kastély

Pollack Mihály.

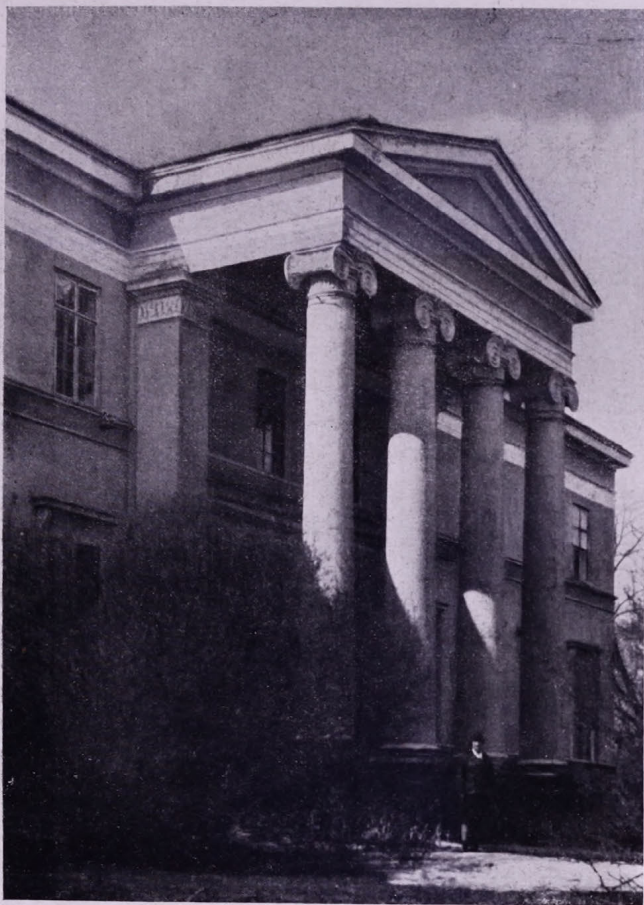

185. Bodajk. Kastély.

186. Bajna. Sándor-Metternich-kastély.

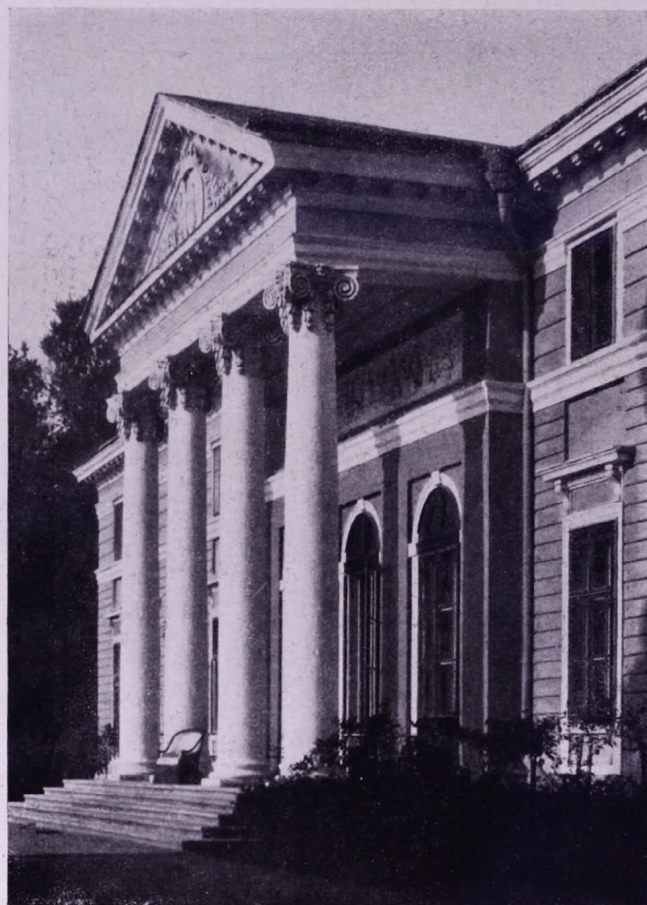
Hild József.

187.

Gyömrő. Teleki-kastély.

Pollak Mihály.

188. Lovasberény. Cziráky-kastély.

Hild József.

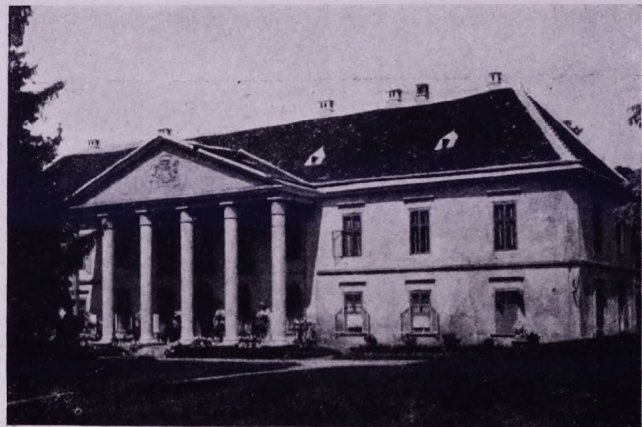
189. Csákvár. Az Eszterházy-kastély kerti homlokzata

190. Csákvár. Az Eszterházy-kastély kápolnája.

191. Nagyvázsony. Zichy-kastély.

192. Rohó. Kastély.

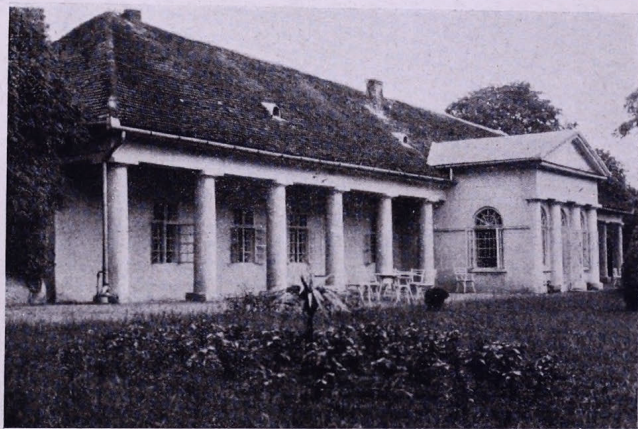
193. Nemesgomba. Kastély.

194. Baracháza. Cabdebó-kastély.

195. Alsópetény. Andreánszky-kúria.

196. Balatonlelle. Gál-kúria.

197. Alsódabas. Halász-kúria.

198. Ipolyszécsénke. Kúria.

199. Budapest. Csendilla-nyaraló.

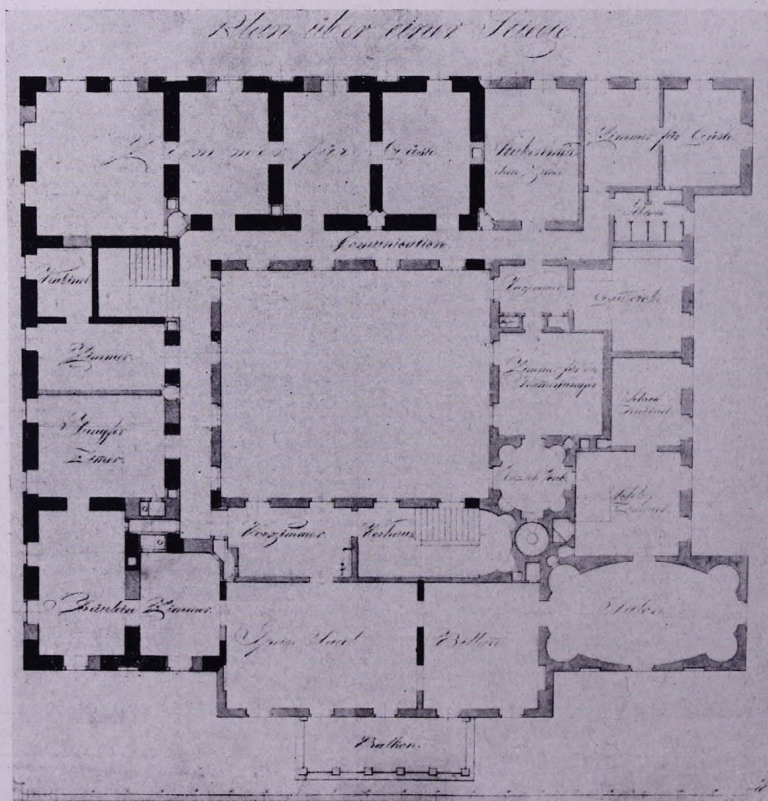
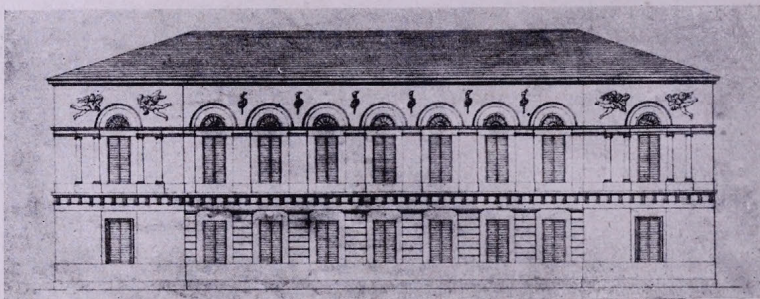
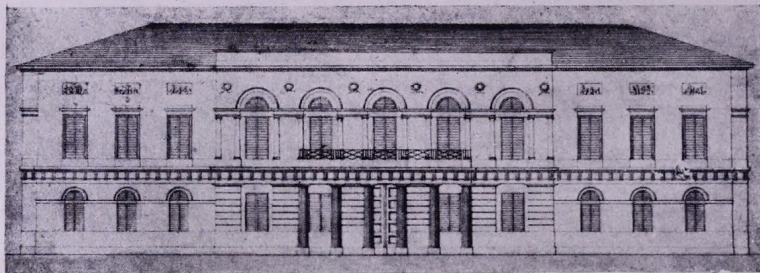
200. Pécel. Kúria.

201. Balatonfüred. Blaha-nyaraló.

202. Jánosi. Kastély.

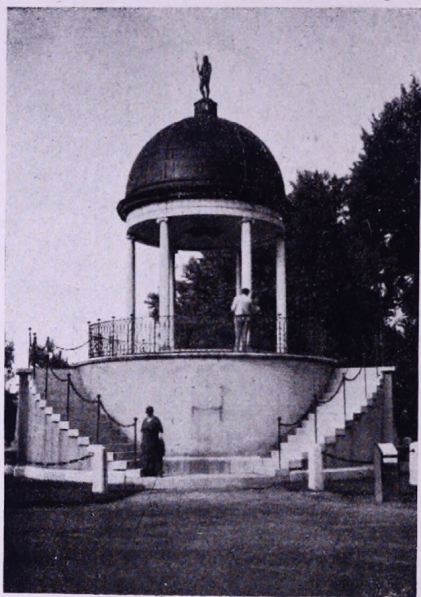
206. Kismarton. Őrségház.

Henricy.

207. Kőrmend. Őrségház.

Ringer József.

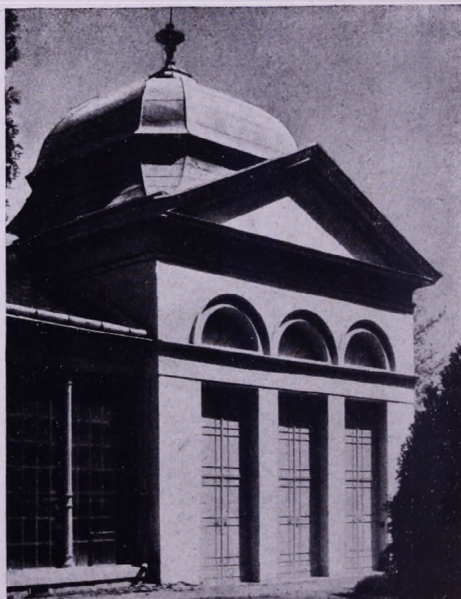
208. Budapest-Margitsziget. A maros-
vásárhelyi zenélő kút.

209. Sopron. Kerti ház.

210. Fertőboz. Gloriette.

211. Gödöllő. A kastély pálmaháza.

212. Udvari kút a Dorottya-u.
6. sz. házból.

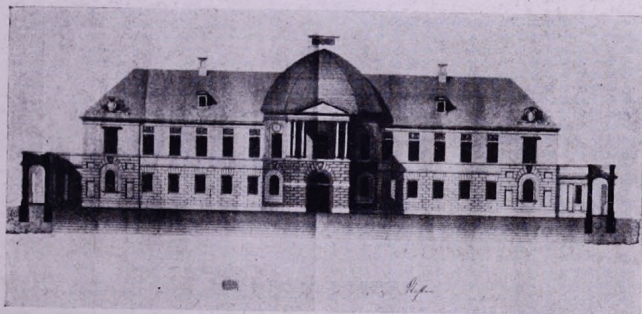
213. Nereida-kút. Uhrl Ferenc.

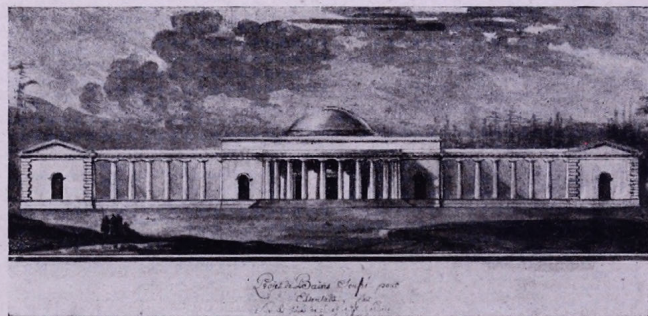
214. Kútszobor a Bálvány u. 19. sz. házból

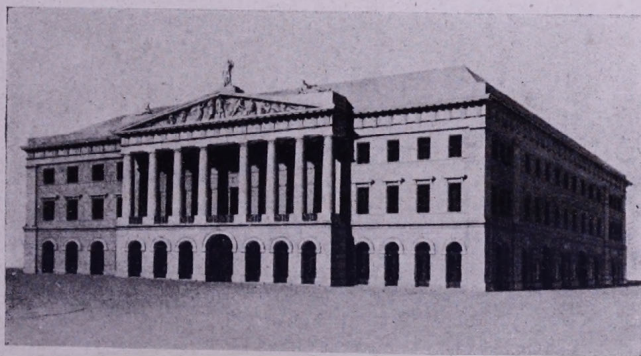
215. A terézvárosi-plébánia előtt állott kút.

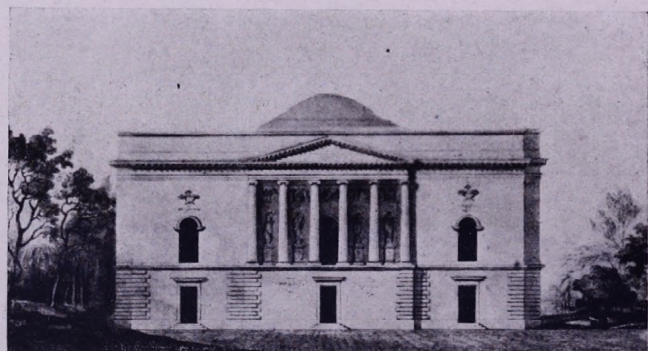
216. Szatmárnémeti. A püspöki palota tervrajza.
Povolny Ferenc.

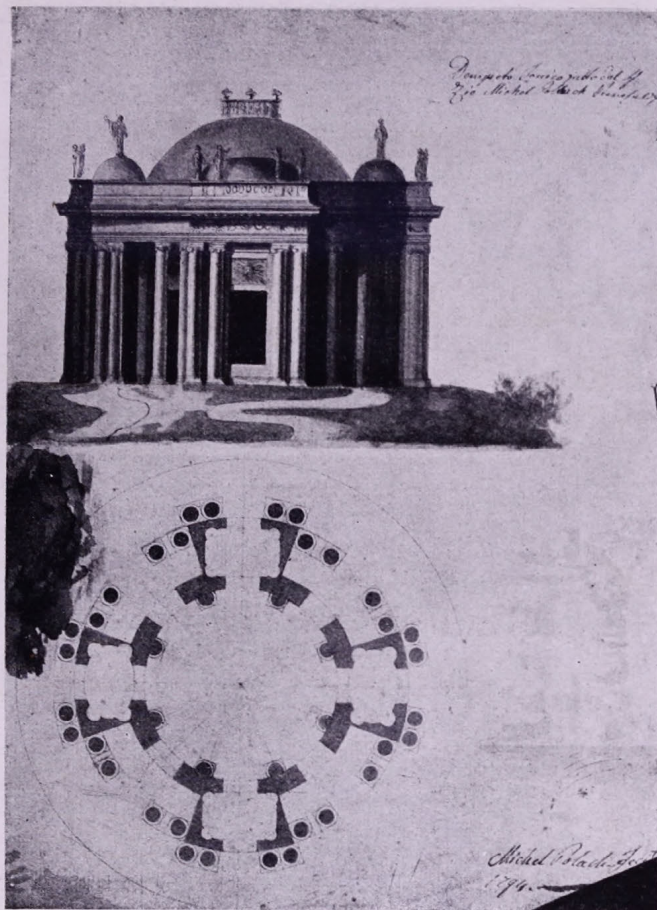
217. Kismarton. Fürdőépület terve. Thomas de Thomon.

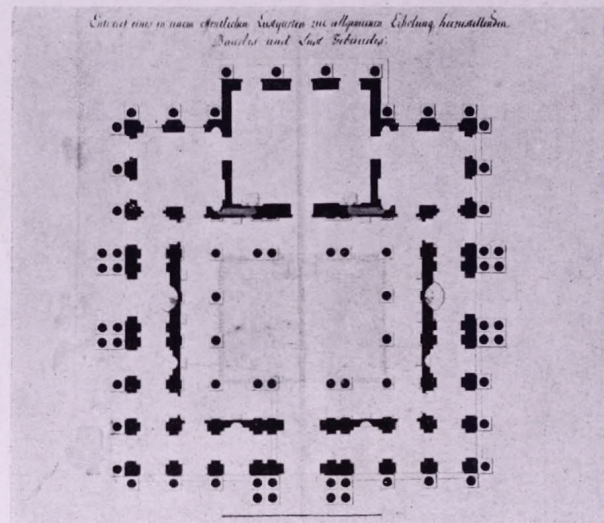
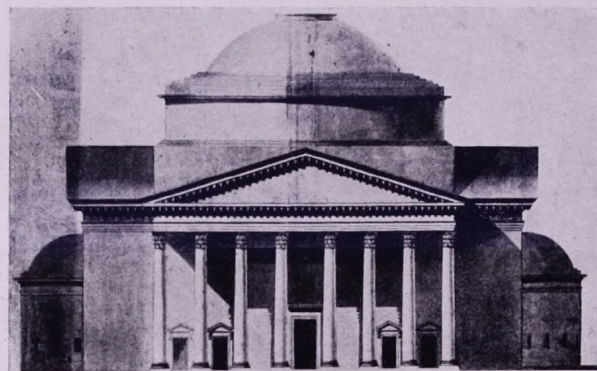
218. Pollack Mihály egy kivitelre nem került tervrajza.

219. Kismarton. Diana-templom terve.
Thomas de Thomon.

220. Pollack Mihály ifjúkori tervrajza.

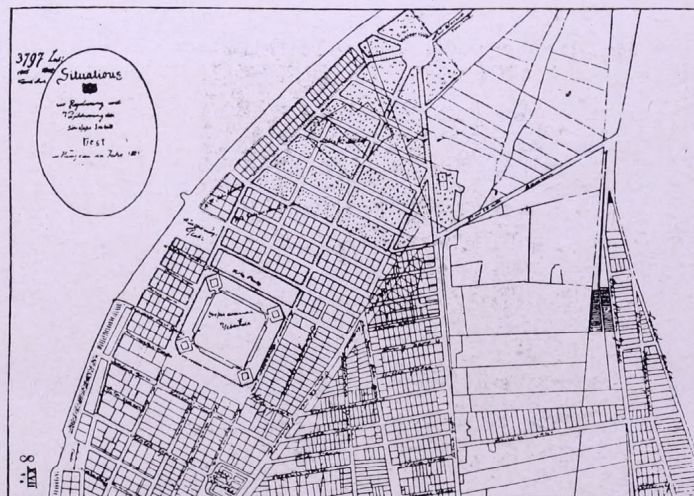

221—222. Kasselik Fidélf tanulmánytervei.

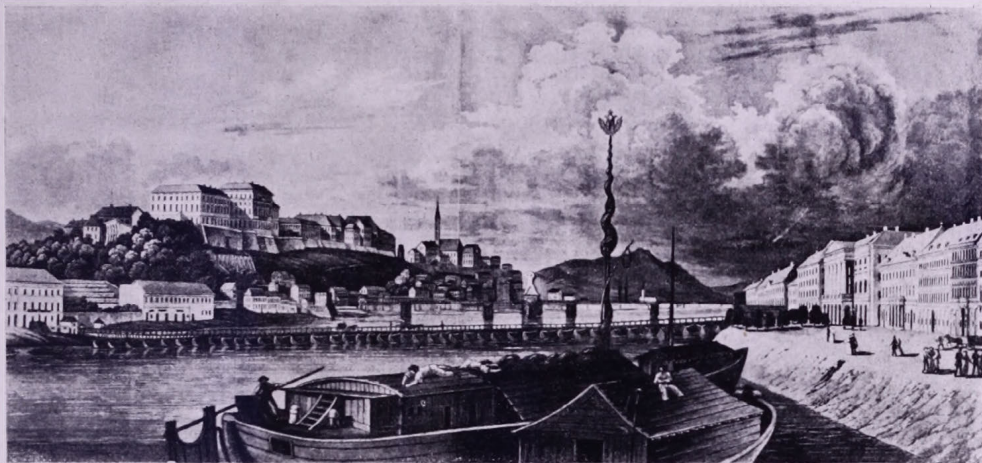

223. Pest térképe 1810-ből.

Lipszky Johann.

224. Hild János városszabályozási tervének részlete.

225. Pest-Buda látképe délről középpilléres lánchíd tervével.

Sotti I.

226. Pest. A kirakodó-tér.

Paur V. M. metszete.

227. Pest. A Ludoviceum.

Alt Rudolf.

228. Pest. A Színház-tér.

Alt Rudolf.

229. Pest. József-tere.

Alt Rudolf.

230. Pest. «Vendéglő István főherceghez» épülete.

Alt Rudolf.

VÁRMEGYÉK SZÁMJELZÉSE.

- 1 ABAJ-TORNA VÁRMEGYE
- 2 ALSÓ-FEHÉR
- 3 ARAD
- 4 ARVA
- 5 BARS
- 6 BARANYA
- 7 BACS-BODRÓG
- 8 BESZTERCE-NASZOD
- 9 BÉREG
- 10 BÉKÉS
- 11 BIHAR
- 12 BORSOD
- 13 BRASSÓ
- 14 CSANÁD
- 15 CSONGRÁD
- 16 CSÍK
- 17 ESZTERDOM
- 18 FEJÉR
- 19 FOGARAS
- 20 GÖMÖR-KISHONT
- 21 GYŐR
- 22 HAJDÚ
- 23 HÁROMSZÉK
- 24 HEVES
- 25 HONT
- 26 HUNYAD
- 27 JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK
- 28 KISKÜLLŐ
- 29 KOLOZS
- 30 KOMÁROM
- 31 KRASSÓ-SZÖRÉNY
- 32 LIPTÓ
- 33 MAROSTORDA
- 34 MÁRAMAROS
- 35 MOSON
- 36 NAGYKÜLLŐ

- 37 NOGRÁD VÁRMEGYE
- 38 NYITRA
- 39 PEST-PILIS-SOLT-KISKUN
- 40 POZSONY
- 41 SÁROS
- 42 SOMOGY
- 43 SOPRON
- 44 SZABOLCS
- 45 SZATMÁR
- 46 SZEBEN
- 47 SZEPES
- 48 SZILÁGY
- 49 SZOLNOK-DOBOKA
- 50 TEMES

- 51 TORONTÁL VÁRMEGYE
- 52 TORNA-ARANYOS
- 53 TOLNA
- 54 TRENCSEN
- 55 TÜROC
- 56 UDVARHELY
- 57 UGOCSA
- 58 UNG
- 59 VAS
- 60 VESZPRÉM
- 61 ZALA
- 62 ZEMPLÉN
- 63 ZOLYOM

A magyarországi klasszicizmus
építészeti emlékeinek térképe.
(1800-1848)

